

ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЯКОВ МАНАНДЯН

ТРУДЫ
V

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1984

9(47.928)

5-24

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ
Ե

2091

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1984

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական հանձնաժողով

ԲԱՐԱՅԱՆ Լ. Հ., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ., **ՀԱՆՈՐՅԱՆ Վ. Ա.**,
ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ Ռ. Ի., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ.

Հատորը նրատարակության պատրաստեցին
Լ. Հ. ԲԱՐԱՅԱՆԸ և Ռ. Ի. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԸ

Մանանդյան Հ. Հ.

Մ 243 Երկեր. (Հրատ. պատրաստեցին Լ. Հ. Բարայանը և
Ռ. Ի. Մաթևոսյանը) Խմբ. կող. Լ. Հ. Բարայան և ուրիշն.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, Հ. Ե, 615 էջ, 3 թ. նկ.:

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի երկերի հինգերորդ հատորը ընդգրկում է Ուրարտուի և հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանը և շախմատությանը նվիրված աշխատությունները: Այդ աշխատություններում քննարկվում և լուսարանվում են Հայաստանի և Ուրարտուի առանձին երկրների, գավառների, բնակավայրերի և կարևոր կայարանների տեղադրության, ինչպես նաև շախմատական հարցերը: Սույն աշխատությունների գիտական նշանակությունը դուրս է գալիս հայագիտության շրջանակներից և անցնում ընդհանուր պատմագիտության հիշյալ պրոբլեմների ուսումնասիրության ոլորտը:

0505040000

Մ.-----16—83

703 (02)—84

ԳՄԳ 63.3(22) 1

9 (С 43) 1

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի երկերի Ե հատորում զետեղված են Ուրարտուի և Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և շախմատական հարցերի լուսարանմանը նվիրված աշխատությունները: Նախկինում ուսերեն հրատարակվածները տրվում են բնագրով: Հայերեն աշխատությունների ուսերեն ու գերմաներեն հեղինակային ամփոփումները կամ համառոտ բովանդակությունը չեն զետեղվել հատորում: Աշխատությունները տեղադրված են ժամանակագրական կարգով:

Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պետինգերյան քարտեզի: «Տեղեկագիր գիտության ու արվեստի ինստիտուտի», 1931, № 5, էջ 65—89:

Պետինգերյան քարտեզի Hariza կայարանը (Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932):

Նրատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեսը, Երևան, 1934, 66 էջ:

Средневековый итинерарий в армянской рукописи Хв. В книге: Академия наук СССР, XIV; Академику Н. Я. Марру, М.-Л., 1935, стр. 723—728.

Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936, 278 էջ:

Круговой путь Помпея в Закавказье. «Вестник древней истории», 1939, № 4., стр. 70—82.

Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду. «Вестник древней истории», 1940, № 3—4, стр. 89—100.

Հին Հայաստանի ու Անդրկովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, 1944, 41 էջ:

Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, 59 էջ:

Цель и направление подготовлявшегося Нероном кавказского похода. «Вопросы истории», 1946, № 7, стр. 66—74.

Кем и когда была составлена «Армянская география», при-
писываемая Моисею Хоренскому. «Византийский временник», т.
I/26/, М., 1947, стр. 127—143.

О местонахождении Caspia via и Caspiae portae, «Истори-
ческие записки», т. 26, 1948, стр. 59—70.

Маршруты персидских походов императора Ираклия, «Ви-
зантйский временник», т. 3/28/, М.-Л., 1950, стр. 133—153.

О градусных измерениях меридиана и земной поверхности по
древнеармянским источникам. «Вестник древней истории», 1950,
№ 2/32/, М.-Л., стр. 202—219.

О некоторых спорных проблемах истории и географии древ-
ней Армении, Ереван, 1956, 157 стр.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՆ ՃԱՆԱԳԱՐՆԵՐԸ*

Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պետինգերյան քարտեզի

(Չեկուցված է Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի պատմական-հասարա-
կագիտական բաժնում 1930 թ. փետրվարի 22-ին)։

Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata—Satala և Artaxata—
Tigranocerta, ինչպես հայտնի է, մանրամասն նկարագրված են հռո-
մեական հին քարտեզում, որ այժմ անվանվում է Tabula Peutinge-
riana: Այդ քարտեզը XVI-րդ դարում գտել էր Վիեննայի հումանիստ
Conrad Celtes-ը և հանձնել Աուգսբուրգի գիտնական Peutinger-ին,
որի անունով և կոչվում է քարտեզը Պետինգերյան։

Գերմանական գիտնական Կոնրադ Միլլերը, որը վերահրատարակեց
էր այդ քարտեզը և մանրամասն ուսումնասիրել ու մեկնել իր ընդարձակ
Itineraria Romana¹ աշխատության մեջ, ենթադրում է, որ Պետինգերյան
քարտեզի սկզբնական օրինակը կազմել է IV-րդ դարի երկրորդ կեսում
հռոմեական աշխարհագիր Կաստորիուսը։ Այն փաստական տեղե-
յաները և գիտողությունները, որոնցով Միլլերը հիմնավորում է իր են-
թադրությունը ավելի քան հավանական են և համոզիչ։ Պարզ է ուրեմն՝ որ
հռոմեական այս հին քարտեզը, որի վրա նշանակված են հռոմեական դա-
րաշրջանի հաղորդակցության գլխավոր գծերը և կայարանները, կարևոր
ու թանկագին մի աղբյուր է, որը հիմք է ծառայելու հին Հայաստանի
ճանապարհները որոշելու համար։

Վերոհիշյալ երկու գիծը՝ Artaxata—Satala և Artaxata-Tigranocerta,
որ ուսումնասիրված են սույն զեկուցման մեջ, առանձնապես կարևոր են,
որովհետև առաջինը նրանցից, ըստ երևույթին, տարանցիկ առևտրի գլխա-

* Մանոթ. Սույն ուսումնասիրությունը մի հատված է (§ 21-ի մի մասը) ռուսերեն իմ
աշխատության — «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей
древних времен», որ լույս է տեսնելու առանձին գրքով։ Հայերենում այդ հատ-
վածը վերամշակված է և ընդարձակված։

¹ Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

վոր ճանապարհն է, որն Արտաշատի վրայով գնում էր Սև ծովի հարավա-
յին նավահանգիստները, իսկ երկրորդը՝ Տիգրանակերտի վրայով իջնում
էր հյուսիսային Միջագետքի կուլտուրական շրջանները: Բացի այդ՝ նույն
գծերի որոշումը մեծ նշանակություն ունի նաև մի շարք այլ տեղագրա-
կան հարցերի լուսաբանության համար, որոնք մինչև այժմ մնացել են
մութ ու վիճելի:

Արտաշատից Սատաղ և Արտաշատից Տիգրանակերտ տանող ճանա-
պարհներն ըստ Պևտինգերյան քարտեզի ունեն հետևյալ կայարանները.
1) Artaxata² 23 Paracata 33 Coloceia (Zotozeta Ra³) 24 Hariza 24
Raugonia (Ragauna Ra³) 24 Colchion 24 Chadas 17 Armanas 12
Andaga 26 Barantea 30 Adconfluentes 10 Datamisa 20 Tharsidarate
15 Autisparate 12 Calcidava (Chalchidara Ra) 15 Sinara 22 Lucas.
Basaro 15 Aegea 20 Darucinte 20 Salmalasso 20 Satala⁴:

Կայարանների անունների մոտ գրված թվերը ցույց են տալիս տա-
րածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հոռմեական մղոններով
(milia passus = 1,4815 km.): Այդ հաշվով ամբողջ տարածությունը
Արտաշատից Սատաղ պետք է ենթադրել 406 mp. կամ մոտավորա-
պես 600 կիլոմետր: 2) Artaxata 23 Paracata 33 Coloceia (Zotozeta
Ra) 24 Hariza 24 Raugonia (Ragauna Ra) [39 Catispi 27 Sorue
(Sorvae Strab. 95) 24 Anteba 24 Nasabi 17]⁵ Isumbo 15 Flegoana
15 Dagnevana (Dognavana Ra) 26 Molchia 32 Vastauna (Bastavena
Ra) 26 Patansana (Patransana Ra) 27 Dyzanias (Dizanas Ra) 22 Cy-
miza 20 Zancerlo (Zancerion Ra) 30 Tigranocarten⁴:

² Մեր բնագրում ընդգծված են այն կայարանները, որոնց մոտ Պևտինգերյան քար-
տեզն ունի նշած երկու աշտարակ: 4. Մելլերի և 3. Մարկվարտի կարծիքով՝ այդ աշտա-
րակները ցույց են տալիս, որ այդ կայարանները եղել են քաղաքներ կամ զինվորական
սահակատեղիներ:

³ Ra 4. Միլլերը Itineraria Romana աշխատության մեջ մատնանշում է Անա-
նուն Ռավեննացու աշխարհագրությունը (Ravennatis Anonymi Cosmographia, ed.
Pinder et Parthey), որը օգտվել է Կաստորիուսի քարտեզի մի այլ օրինակից և կա-
յարանների անունների նկատմամբ տալիս է կարևոր նոր ընթերցվածներ:

⁴ Sk'ia Itineraria Romana, էջ 676—677 և 745—748:

⁵ Անկյունավոր փակագծերի մեջ գրված թվերը և կայարանների անունները Պևտին-
գերյան քարտեզում առաջ են բերված նաև Արտաշատից էկրատանա տանող ճանապար-
հի վրա: Միանգամայն պարզ է, որ միևնույն կայարանները սխալմամբ արտագրված են
երկու անգամ: Ուրեմն՝ կամ այստեղ կամ հարևան գծի վրա այս կայարանները սխալ են
նշանակված: Ra, համաձայն 4. Միլլերի ցուցման, այդ կայարանների փոխարեն հիշում է
Arachia, Indua և Didyma, բայց տարածությունները մեկ կայարանից մյուս կա-
յարան չի տալիս:

Ամբողջ տարածությունն Արտաշատից Տիգրանակերտ կազմում է
ըստ վերոհիշյալ թվերի 448 հոռմ. մղոն կամ 663 կիլոմետր, սակայն տա-
րածության այդ ընդհանուր գումարը վիճելի է, որովհետև անկյունավոր
փակագծերի մեջ գրված թվերը և կայարանների անունները վերաբերվում
են, ըստ երևույթին, հարևան գծին:

Ինչպես տեսնում ենք, Artaxata—Satala և Artaxata—Tigranocerta
գծերի վրա Պևտինգերյան քարտեզում հիշատակված են ընդամենը
35 կայարան: Այդ կայարանների անուններից որոշ էին սկզբում միայն
երեքը՝ Արտաշատը, Սատաղը և Տիգրանակերտը: Satala հին քաղաքը,
որ այժմյան Սատաղ գյուղն է, գտնվել է, ինչպես հայտնի է, Գայլ գետի
մոտ (հունարեն՝ Լիկոս, այժմ՝ Կելկիդ): Մոտավորապես հայտնի է նույն-
պես Արտաշատ քաղաքի տեղը: Ստրաբոնի և Մովսես Խորենացու վկա-
յություններից կարելի է հետևեցնել, որ Արտաշատ քաղաքը գտնվել է Դվին
Արտաշատից հարավ Արաքս գետի ափին: Իսկ Տիգրանակերտ քաղաքի
տեղը որոշել են վերջերս գերմանական գիտնականներ Կ. Լեմանը և Վ.
Բելլը: Գիտական մանրազնին հետախուզումներից հետո, որ Լեմանը և
Բելլը կատարել էին այժմյան Սղերդի ու Ֆարկինի շրջաններում, Տիգրանա-
կերտի տեղը նրանք ենթադրել են, համաձայն Փավստոսի վկայության,
նփրկերտ Մայաֆարկինում⁶, որ այժմ անվանվում է Ֆարկին: Նոր այս
ենթադրությունը համարում են հավանական եվրոպական գրեթե բոլոր
հայագետները: Բացի կենտրոնական այս վայրերից՝ մյուս 32 կայարան-
ների անունները մնում էին երկար ժամանակ մութ և անհայտ և համե-
մատաբար նոր ժամանակներում միայն 3. Մարկվարտը և Վ. Բելլը, ինչ-
պես կտեսնենք ներքև, կարողացել էին որոշել հետևյալ երկու կայարանի
անունները և տեղերը Raugonia (Ragauna Ra) = Բագավան և Para-
cata = Փառախոտ:

Իմ այս ուսումնասիրության մեջ փորձ է արված լուսաբանելու վեց
կայարանի անունները և տեղերը, որոնցից մեկը գտնվում էր Արտա-
շատ—Բագավան գծի վրա, երկուսը՝ Բագավան—Սատաղ գծի վրա և երե-
քը՝ Բագավան—Տիգրանակերտ գծի վրա: Եվ նոր այս տվյալների օգնու-
թյամբ, ինձ թվում է, որ վերոհիշյալ ճանապարհների վերաբերյալ վիճե-
լի խնդիրները ստանում են նոր լուսաբանություն և գծերի ուղղությունը

⁶ W. Belck, Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnologie 1899,
էջ 263—275. C. Lehmann, Ueber Tigranokerta, Verhandl. der 46. Versammlung
deutscher Schulmänner und Philologen in Strassburg, Leipzig, 1904, էջ 25—34,
Klio VIII, 1908, էջ 497—520 և ուրիշ պարբերական հրատարակություններում:
Հիմաև նաև C. Lehmann—Haupt, Armenien einst und jetzt Bd. I, էջ 381—429:

որոշվում է ավելի ճշգրիտ ու հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է նախկին աշխատություններում:

Սատաղից Արտաշատ և Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհները հանդիպում էին իրար Raugonia (Ragauna Ra) հանգուցային կետում և այստեղից գնում էին Արտաշատ միևնույն կայարաններով՝ Hariza 24 Colocela (Zotozeta Ra) 33 Paracata 23 Artaxata: Ուրեմն՝ այդ երկու ճանապարհների ողողությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է, նախ և առաջ, որոշել Raugonia կամ Ragauna կայարանի տեղը:

Կոնրադ Միլլերը վերահիշյալ Itineraria Romana աշխատության մեջ և բացատրական հատուկ իր քարտեզում Raugonia կամ Ragauna կայարանի տեղը ենթադրում է այժմյան Սուուկ-սու գետի ավին, որ գտնվում է Վանա լճի ու Բերկրիի հյուսիս-արևելյան կողմում: Իսկ ճանապարհները՝ Տիգրանակերտից Արտաշատ և Սատաղից Արտաշատ նա որոշում է հետևյալ ողողությամբ⁷ — 1) Sadagh (=Satala) — Karatülak (=Salmalasso) — Schughany (=Darucinte) — Aschkala (=Aegea) — Karabey ավերակները (=Lucus. Basaro) — Syngaridsch (=Sinara) — Arablarmezar ավերակները կամ Karakilisise (Calcidava) — Anferkhaghak ավերակները Külü-ի մոտ (Antisparate) — Aghweran (Tharsidarate) — Chamschudschur Chamur Dag-ի մոտ (Datamisa) — Ondschalü (Adconfluentes) — Achtat-ի ավերակները (Barantea) — Adeldschwaz (Andaga) — Arin (Armanas) — Aschraf (Chadas) — Aramis (Colchion) — Bagaset կամ Bajasid? Souk Su-ի մոտ (Raugonia) Arabdiza Kilissakend-ի մոտ (Hariza) — Koischet Maja-ի մոտ (Coloceia) — Burolan-ի մոտ (Paracata) — Ardaschat (Artaxata). 2) Arzen կամ Arzn (Tigranocarten) — Ridjlek ավերակները Bitlis Su-ի մոտ (Zancerio) — ավերակներ Bitlis-ի հարավկողմում (Cymiza) — Erwan (Dyzanas) — այստեղից գիծը գնում էր ըստ Միլլերի կամ Վանա լճի հարավային կողմերով կամ Մուշի վրայով, ուստի նա մատնանիշ է անում տարբեր կայաններ՝ ձախ կամ աջ ողողությամբ՝ Alti Bajezid կամ Almaly (Patansana) — Musch կամ Piugan (Vastauna) — Kjum-ից հյուսիս կամ Norkjug (Molchia) — Ondschalü կամ Wastan (Dagnevana) — Rustamgedlük կամ Ischchani (Flegoana) — Melazgerd և Wan կամ շրջակայքը (Isumbo) — մյուս կայարանները մինչև Raugonia անորոշ — Parnaut կամ Bagaset (=Raugonia) — հետևյալ կայանները նույնն են ինչ որ առաջին գծում, իսկ Պարնաուտից Արտաշատ իջնող գծի ողողությունը Միլլերը, հետևելով Ռ. Կիպերտին, ենթադրում

է Kulp-ի (=Hariza), Kulluk-ի (=Coloceia) և Bulag Basch-ի (=Paracata) վրայով:

Ռ. Կիպերտը Փոքր Ասիայի իր ընդարձակ քարտեզում Raugonia կամ Ragauna կայարանը, որտեղ միանում էին Սատաղից և Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհները, ենթադրում է այժմյան Պարնաուտում, որը գտնվում է Արաքսից հարավ՝ Կաղզվանի և Կողրի միջև: Սատաղից Արտաշատ տանող գիծը, նրա կարծիքով, ունեցել է հետևյալ ողողությունը. Sadagh (=Satala) — Lorilar (=Salmalasso) — Pekkeridj (Darucinte) — Litsch (Aegea) — Aschkala (Lucus. Basaro) — Aladja (Sinara) — Ilidja (Calcidava) — Kjan Էրզրումի մոտ (Autisparate) — Sos (Tharsidarate) — Aspendji (Datamisa) — Köprükői (Adconfluentes) — Karaugan (Barantea) — Sarykamysch (Andaga) — Jell Ketschmag-ի մոտ (Armanas) — Oluchly-ի մոտ (Chadas) — Kagyzman (Colchion) — Parnaut-ի մոտ (Raugonia) — Kulp-ի մոտ (Hariza) — Kulluk (Coloceia) — Bulag Basch (Paracata) — Ardaschat (Artaxata)⁸:

Ի նկատի ունենալով Սատաղ—Արտաշատ գծի Կիպերտի առաջարկած այս ողողությունը, Կ. Միլլերը հնարավոր է համարում, որ Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհը կարելի է ենթադրել ոչ միայն Ոստան—Վանի, այլև Բիթլիս—Մուշ—Մանազկերտ—Պարնաուտի ողողությամբ:

Կ. Միլլերի և Ռ. Կիպերտի ենթադրությունները Raugonia — Ragauna-ի տեղի և վերահիշյալ ճանապարհների ողողության նկատմամբ չեն կարող հաջող համարվել: 3. Մարկվարտը ցույց է տվել արդեն և շատ ուղիղ, որ Raugonia կամ Ragauna, ինչպես և Σαγαύνα-ն Պտղեմեոսի մոտ (V, 12, 7), համապատասխանում են հին Հայաստանի «Բագաւան»-ին⁹, Raugonia—Ragauna-ն Մարկվարտն ուղղում է *Bagauna և համարում է R տառը B-ի փոխարեն պարզապես գրչի սխալ: Այս պարզ ու անվիճելի բացատրությունից հետո՝ Տիգրանակերտ—Արտաշատ և Սատաղ—Արտաշատ ճանապարհների միացման կետը որոշվում է ո՛չ թե Պարնաուտում կամ Սուուկ-սու գետի մոտ, ինչպես ենթադրել են Կ. Միլլերը և Ռ. Կիպերտը, այլ հին Հայաստանի Բագրևանդ գավառում, Դիադինի հյուսիս-արևմտյան կողմը, ուր այժմ գտնվում է Ուլ-քիլիսե գյուղը:

⁸ Տե՛ս Kiepert Richard, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern 1902—1906: Այս քարտեզից մենք չենք կարողացել օգտվել և վերև առաջ բերված տեղեկությունները բաղել ենք Itineraria Romana աշխատությունից, տե՛ս էջ 676—677:

⁹ Prof. Dr. J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 69, ծանոթ. 10:

⁷ Տե՛ս Itineraria Romana, էջ 676—677 և 746—748:

Bagauna = Բագավան հանգուցային կայարանի անվան ու տեղի ճշտումը ելակետ է ծառայում ու հնարավորություն է տալիս որոշելու ճանապարհների մոտավոր ուղղությունը Բագավանից Արտաշատ, Բագավանից Տիգրանակերտ և Բագավանից Սատաղ:

Բագավանից Արտաշատ տանող գծի վրա Պետինգերյան քարտեզում, ինչպես տեսանք, նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Raugonia 24 Hariza 24 Coloceia 33 Paracata 23 և Artaxata (ընդհանուր տարածությունը հավասար է 104 mp. կամ 154 կիլոմ.): Բացի Բագավանից մատնանշված կայարաններից մեկի անունը ևս հաջող կերպով լուսարանել է Վ. Բելքը¹⁰: Նրա կարծիքով՝ Պետինգերյան քարտեզի Paracata-ն համապատասխանում է հայկական Փառախոտին, որը, ինչպես հայտնի է, հիշատակված է Մովսես Խորենացու և Անանունի պատմություններում¹¹: Վ. Բելքը, որ հատուկ հետախուզումներ է կատարել Դաշրուտուն գյուղի շրջակայքում, հանգել է այն եզրակացության, որ հին Փառախոտը պետք է ենթադրել այն ավերակների տեղում, որոնք այժմ անվանվում են Բուլագ-Բաշ և գտնվում են Դաշրուտուն գյուղից 5 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ դեպի հարավ-արևելք:

Paracata = Փառախոտի տեղագրության հաստատումն այժմյան Բուլագ Բաշում, ինձ թվում է, հնարավորություն է տալիս որոշելու նաև Coloceia (Peut.) կամ Zotozeta (Ra) կայարանի տեղը: Այս կայարանի հեռավորությունը Paracata — Փառախոտից Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 33 հռոմեական մղոն (= 49 կիլոմ.): Coloceia — Zotozeta (Ra) կայարանի անունը, ինչպես և մյուս կայարաններից մեծագույն մասի անունները, խիստ աղճատված են: Կայարանի անվան ստույգ ընթերցումը, իմ կարծիքով, պետք է լինի *Zolo—certa՝ Colo կամ Zoto = *Zolo և ceia կամ zeta = *certa: Այս ուղղումից հետո՝ *Zolocerta-ն համապատասխան կլինի հին Հայաստանի Ձողկերտին, որի տեղագրությունը Ղ. Ալիշանը որոշել է ճիշտ՝ այժմյան Սուրմալու գյուղից դեպի հարավ-արևելք՝ Կարակալե ավերակների վայրում¹²: Մեր այս ենթադրությունը հաստատվում է նրանով, որ Paracata = Փառախոտից մինչև *Zolocerta = Ձողկերտ 33 mp. (= 49 կիլոմ.) հեռավորությունը համապատասխանում է ճշտված այժմյան տարածությանը

¹⁰ St' u Dr. W. Belck, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig, 1901, էջ 83—92:

¹¹ St' u «Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց», Տիգրիս, 1913, էջ 40 (I, 12), նաև «Պատմություն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 7 (Գալուս. Ա.):

¹² St' u Չ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 123—124:

Բուլագ—Բաշից մինչև Կարակալե: Ուրեմն՝ *Zolocerta-ն թե ըստ իր անվան և թե ըստ տարածության՝ Paracata-ից մինչև *Zolocerta՝ հարևան է հին Ձողկերտին:

Վ. Բելքը և Չ. Հյուբշմանը կարծում են¹³, որ հին Ձողկերտը նույնն է ինչ որ Մովսես Խորենացու Ցոլակերտը: Ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել այստեղ Խորենացու և Նղիշեի վկայությունները Ցոլակերտի և Ձողկերտի մասին: Խորենացին, հիշելով Ամասիայի որդիներին՝ Փառախոտին և Ցոլակին՝ շարունակում է՝

«Եւ յետ ծնանկոյ զնոսա՝ անցանէ զգետովն մերձ ի լեռնն հարաւոյ, և շինէ անդ առ խորշիք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս, զմին յարեւիս կոյս, մօտ յակունս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանեն. իսկ զմիւսն յարեմուտս կոյս նորին տանն, բացագոյն իրր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետեակագնացի առն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսա ի ժառանգութիւն երկուց որդոց իւրոց, արւոյն Փառախի և կայտառին Ցոլակայ. յորս բնակեալ՝ յիրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառախայ՝ Փառախոտ, և ի Ցոլակայ՝ Ցոլակերտ: Բայց զլեռնն՝ Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիս. և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր՝ եկաց ամս սակաւս, և մեռաւ» (I, 12):

Իսկ Նղիշեն հիշում է Ձողկերտը, թվելով այն տեղերը, որ ափերել էր Վասակ Սյունին.

«Եւ աւերեալ զբազում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արքունի, որ կայեանք զօրացն էին, զԳառնին և զԵրամօնս և զԴրսհանակերտն՝ զմեծ դաստակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն Օշական, զՓառախոտն, զԱրդեանսն, զՁողկերտն աւան և զերդն Արմաւրի, զԿուաշն աւան, զԱրուճն, զԱշնակն և զամենայն ոտն Արագածու, և զնահանգն Արտաշատու, և զԱրտաշատն ինքնին զլիսովին, և զամենայն գեօղս և զաւանս՝ որ շուրջ զնովաւ էին» (Նղիշէ, Վենետ., 1852, էջ 135):

Ի նկատի ունենալով, որ Նղիշեի պատմության Մոսկվայի տպագրությունը, որ հրատարակված է ըստ «Անձեացեաց» օրինակի, Ձողկերտի փոխարեն ունի Ցոլակերտ¹⁴, նաև ուշադրության առնելով, որ Ձողկերտը, ինչպես և Ցոլակերտը, գտնվել են հին կենտրոնամայր Արմավիրի շրջանում, կարելի է իրոք եզրակացնել, որ Ձողկերտը և Ցոլակերտը միևնույն ավանի անունն են: Կարելի է նույնպես ենթադրել, որ այդ ավանի իսկական անունը եղած պիտի լինի Ձողկերտ կամ Ձողակերտ, իսկ Խորենա-

¹³ Belck, Beiträge, II, էջ 86 և H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, Strassburg, 1904.

¹⁴ «Նղիշեի պատմություն Վարդանանց ըստ Անձեացեաց օրինակի», հրատ. Խ. Հովհաննիսյանցի, Մոսկվա, 1892, էջ 79:

ցու Յոլակերտն արդյունք է նրա ստուգաբանական մեկնության՝ Ձողկերտ = Յոլակի կերտ = Յոլակերտ: Խորենացու վերև առաջ բերված վկայությունը խիստ կարևոր է նաև այն տեսակետից, որ այդ վկայության մեջ մատնանշված է Յոլակերտի հեռավորությունը Փառախոտից՝ «իբր մեծօր հասարակ աուր միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի»։ Խորենացու այս նախադասությունը Մ. էմինը թարգմանել է՝ «на расстоянии полудневной ходьбы мужапешехода»¹⁵, իսկ Խորեն Ստեփանեն՝ «հետևակ մարդի մէկ օրվան ճանապարհի չափ հեռի»¹⁶։ Վ. Բելքը, որ Խորենացու այս հատվածը հասկացել է համապատասխան էմինի թարգմանության, Յոլակերտի տեղադրությունը որոշել է Դաշքուռուն գյուղից 6—7 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք և Փառախոտից՝ 12—14 կիլոմետր դեպի արևմուտք¹⁷։ Բելքի այս եզրակացությունը մեջ է բերված նաև Հ. Հյուբշմանի «Հին Հայոց տեղույ անունները» աշխատության մեջ (տե՛ս թրգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկեանի, Վիեննա, 1907, էջ 418)։ Իմ կարծիքով, վերոհիշյալ թարգմանությունները, ինչպես և Վ. Բելքի ենթադրությունը, վիճելի են։ Խորենացու վկայությունը՝ «իբր մեծօր հասարակ աուր միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի», ինձ թվում է, որ կարելի է թերևս մեկնել՝ «իբր մեծօր [և] հասարակ աուր միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի», այսինքն՝ «հետևակ մարդու մեկ և կես մեծ օրվա ճանապարհի չափ»։ Խորենացու վկայության այս նոր լուսաբանությամբ, ինչպես տեսնում ենք, հաստատվում է Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված հեռավորությունը Paracata = Փառախոտից *Zolocerta = Ձողկերտ — Յոլակերտ, ուստի և մենք կարող ենք եզրակացնել, որ Ձողկերտ — Յոլակերտը համապատասխանում է, իրոք, Պետինգերյան քարտեզի *Zolocerta կամ *Zolacerta կայարանին, որը գտնվել է այժմյան Կարա-կալիի ավերակների տեղում։

Վերահիշյալ երեք կայարանների (Paracata, *Zolocerta և Bagauna) անունների ու տեղերի լուսաբանությունը հնարավորություն է տալիս բավարար կերպով որոշելու Artaxata—Bagauna գծի ուղղությունը։ Այդ գիծն անցել է ոչ թե Կաղզվանի վրայով կամ Զինգիլի լեռնանցքով,

¹⁵ История Арменин Монсея Хоренского, новый перевод Н. О. Эмина, М., 1893, стр. 21.

¹⁶ Մովսես Խորենացի, Հայկական պատմություն, թարգմ. Խորեն Ս. Վ. Ստեփանե, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 36: Մանոթության մեջ (էջ 39) Ստեփանեն վենետիկի տպագրության բնագիրը՝ «բացառյն իբր մեծօր հասարակօրոյ միոյ հետևակազնացի առնն ճանապարհի» համարում է աղավաղված: Ինքը թարգմանել է ներսես Լամբրոնացու օրինակից, որի բնագիրը տարբեր է՝ «իբր մեծ հասարակ աուր միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի»:

¹⁷ Belck, Beiträge, II, էջ 87 և 91:

նչպես ենթադրել են Ռ. Կիպերտը և Վ. Բելքը, այլ *Zolocerta—Կարակալից ուղղվել է դեպի հարավ-արևմուտք և իջել է Bagauna—Բագավան հին Հայաստանի Դալլատու ծովակի մոտով, որ այժմ կոչվում է Բալըզ-գեոլ: Այս ենթադրության ճիշտ լինելը հաստատվում է նրանով, որ հեռավորությունը *Zolocerta կայարանից Bagauna, որը Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 48 մր. (=71 կիլոմ.) համապատասխանում է, իրոք, այժմյան տարածությունը Կարակալից Ուլ-քիլիս հենց այդ կարճ ուղղությամբ:

Artaxata—Bagauna գծի հավանական այս ուղղությունը կարող է ելակետ ծառայել որոշելու համար ո՛չ միայն հայ և օտար զորքերի ճանապարհը դեպի Արարատյան դաշտը և Արտաշատ, այլ և ավելի էական հարցեր, որ վերաբերվում են հին Հայաստանի ներքին կյանքին, օրինակ՝ արտաքին առևտրի ու մեծ քաղաքների տեղադրության ու զարգացման կարևոր խնդիրները:

Մինչև այժմ, ինչպես հայտնի է, Քսենոֆոնի և նրա հետ նահանջող հույն զորքերի ճանապարհը վիճարանության առարկա է և վերջնականապես դեռ չէ սլարդված: Ըստ Քսենոֆոնի, նահանջող հելլեն զորքը մտել էր Արմենիա՝ անցնելով Կենտրիտես գետը (այժմյան Բոհտան-սուն): Այստեղից նրանք գնացել են վեց օր, 30 փարսախ, և Տավրոսյան լեռներով իջել են Մշո դաշտն ու հասել մինչև Տելեբոաս գետը (ըստ Մարկվարտի¹⁸—Մեղ այժմ՝ Կարա սու): Շարունակելով իրանց ճանապարհը Տելեբոաս գետի մոտից, նրանք անցել են դարձյալ վեց օրվա ճանապարհ, 30 փարսախ, և հասել Եփրատ գետի ափը նրա ակունքների մոտ¹⁹: Գերմանական գիտնականները, որ մանրամասն ուսումնասիրել են հույն զորքի նահանջի ճանապարհը, ենթադրել են որ Քսենոֆոնի մոտ հիշատակված Եփրատն Արևելյան Եփրատն է՝ հին Արածանին: Գիտնականների մի մասի կարծիքով, Մշո դաշտից հույները շարունակել են իրանց ճանապարհը դեպի հյուսիս կամ հյուսիս-արևելք և, անցնելով Եփրատ-Արածանին, ուղղվել են դեպի Խնուսի դաշտը, իսկ մյուս մասի կարծիքով՝ հույները Մշո դաշտից մտել են Մանադկերտի շրջանը, գնացել այստեղից դեպի հյուսիս և Եփրատ-Արածանին անցել են այժմյան Ղարաքիլիսի մոտ ու դուրս եկել Արաշկերտի դաշտը²⁰:

¹⁸ J. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, Supplementband X, erstes Heft, էջ 237: Տե՛ս նաև «Հանդես Ամսորհայ», 1906 թ., Փետր., էջ 43:

¹⁹ Xenoph., Anabasis, IV, գլ. 3—5:

²⁰ Հմմտե՛ք, Dr. Fr. Segl, Vom Kentrites bis Trapezus. Eine Bestimmung des Weges der Zehntausend durch Armenien Erlangen.

Պետինգերյան քարտեզի ուսումնասիրությունը, ինձ թվում է, կարող է հիմք ծառայել Տասը հազարի նահանջի ճանապարհը ենթադրելու մի նոր ուղղությամբ, որն ուշադրության չէ առնված գիտական նախորդ աշխատություններում:

Ի նկատի առնելով Քսենոֆոնի վերոհիշյալ վկայությունը, որ հույները Եփրատն անցել են նրա ափունքների մոտ, նաև նրա այն կարևոր տեղեկությունը, որ Եփրատն անցնելուց հետո նրանք շարունակել են ճանապարհը հանքային ջրի²¹ մոտով՝ կարելի է հավանական համարել, որ նահանջող զորքը դուրս է եկել դաշտ Դիադին—Բագավանի շրջանում, ըստ երևույթին, այն հին ճանապարհով, որ մատնանշված է Պետինգերյան քարտեզում: Ուշադրով է, որ հենց այս ուղղությամբ հույներին կարող էր իրոք հանդիպել հանքային ջրի այն աղբյուրը, որ հիշատակված է Քսենոֆոնի մոտ: Այդ աղբյուրը, հավանորեն, հին Ծաղկեոտն գավառում՝ այժմյան Դիադինի մոտ գտնվող այն հողակավոր ջերմուկն է, որը Փարպեցու մոտ անվանված է «Վարշակի ջերմուկ»²²:

Որ նահանջի ճանապարհի այս նոր լուսաբանությունն ավելի ընդունելի է, քան նախորդ ենթադրությունները՝ այդ երևում է նաև Քսենոֆոնի հետագա վկայություններից: Քսենոֆոնի պատմելով՝ հանքային ջրի մոտ գտնվող գյուղերից հույները գյուղապետի առաջնորդությամբ գնացել են երեք օրվա ճանապարհ (մոտ 15 փարսախ կամ 80 կիլոմետր) և հասել Ֆադիս գետի մոտ ու ապա յոթը օր շարունակել են իրանց ճանապարհը այդ գետի երկարությամբ և անցել 35 փարսախ կամ մոտ 185 կիլոմետր²³:

Արդ՝ այս վերջին վկայությունները միանգամայն հասկանալի են դառնում, եթե նահանջի ճանապարհն ընդունենք Պետինգերյան քարտեզի Բագավան—Չողկերտ գծով մինչև Արաքս գետը և այնուհետև Արաքս գետի ափերով դեպի արևմուտք: Քսենոֆոնի հիշած Ֆադիս գետը, ինչպես շատ ճիշտ որոշել են գերմանական գիտնականները²⁴, Ռիոնը չէ, այլ այժմյան Արաքսը:

Կիսկերտը մատնանիշ է անում, որ Արաքսի վերին հոսանքը (Հին Հայաստանի Մուրցը, ինչի քարտեզի վրա՝ Եգրի կամ Արազ) այժմ էլ կոչվում է Պասին-սու: Նրա, Segl-ի և մի քանի ուրիշ գիտնականների

ենթադրությամբ՝ հույները ինուսի դաշտից բարձրացել են Կուլլի (Кулли, Кюлли) և այդտեղից Արաքսի երկարությամբ գնացել են Մժնկերտ: Վերոհիշյալ նոր լուսաբանությամբ՝ Քսենոֆոնյան ճանապարհը որոշվում է դարձյալ Արաքս գետի ափերով, սակայն այժմյան Կոլջի մոտից դեպի արևմուտք:

Քսենոֆոնի վկայության մեջ առանձնապես կարևոր է ու հետաքրքիր, որ հանքային ջրի մոտ գտնվող գյուղերից մինչև Ֆադիս գետը հեռավորությունը ցույց է տրված երեք օրվա ճանապարհ, որ անում է մոտ 15 փարսախ կամ 80 կիլոմետր: Այդ հեռավորությունը, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզում նշանակված տարածությանը (48 mp. կամ 71 կիլոմետր) Բագավանից Չողկերտ—Կարակալե, որը գտնվում էր Արաքսի ափին: Պետք է սակայն ի նկատի ունենալ, որ, հույները Դիադին—Բագավանի շրջանից գնացած պիտի լինեն ո՛չ թե Չողկերտ, այլ Կոլջ—Արաքս ու այստեղից դեպի արևմուտք:

Պետինգերյան քարտեզի Bagauna—Artaxata գծի որոշումը ոչ միայն հիմք է ծառայում Քսենոֆոնյան ճանապարհի նոր բացատրության, որ արժանի է հատուկ ուշադրության, այլ պարզում է այն սովորական ու հավանական ուղեգիծը, որով գնում էին դեպի Արտաշատ հռոմեական արշավող զորքերը: Պետք է, ուրեմն, ենթադրել, որ հենց այդ գծով՝ *Zolocerta—Չողկերտի (Կարակալե) և Paracata—Փառախոտի (Բուլազ-Բաշ) վրայով՝ եկել են Այրարատյան դաշտը և անցել Արտաշատի կողմը հռոմեական հռչակավոր զորավարները՝ Պոմպեոսը, Կորբուլոնը, Ստատիոս Պրիսկոսը և ուրիշները:

Նույն այս գծի ուղղությունը *Zolocerta—Չողկերտի վրայով ունի, բացի այդ, էական նշանակություն հին Հայաստանի քաղաքների ու առևտրի պատմության համար: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս գծով՝ այժմյան Կարակալեի վրայով, պետք է ենթադրել նաև միջազգային տարանցիկ այն ճանապարհը, որ գալիս էր Զինաստանի ու Հեռավոր Արևելքի կողմերից և Արտաշատի մոտով գնում էր Սև ծովի հարավային նավահանգիստները: Որ այս ենթադրությունը միանգամայն հիմնավոր է ու ընդունելի, այդ ցույց են տալիս, ի միջի այլոց, հին Հայաստանի առևտրական խոշոր քաղաքների դասավորությունը և տեղադրությունը: Առանձնապես ուշադրով է այդ տեսակետից, որ Արշակունյաց շրջանի առևտրական ամենամեծ կենտրոններից մեկը, Երվանդաշատ քաղաքը, գտնվել է *Zolocerta—Կարակալեի մոտ՝ Արաքս և Ախուրյան գետերի խառնուրդի քով: Փալատոսը Երվանդաշատն անվանում է «մեծ քաղաք» և, թվելով Մասանյան Շապուհ II-ի (310—379 թ.) ավերած քաղաքները, հաղորդում է, որ Երվանդաշատ քաղաքից պարսիկները գերի էին տարել

²¹ Anabasis, IV, 5, 15.

²² Ղազարայ Փարպեցու Պատմություն Հայոց, Տիֆլիս, 1904, էջ 132:

²³ Anabasis, IV, 6, 1—5.

²⁴ St. H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 81, նաև Fr. Segl, Vom Kentrites bis Trapezus, էջ 35.

«երդս քսան հազար հայ և երդս երեսուն հազար հրեայ»²⁵; Փալստոսի այս թվերը կարող են, իհարկե, չափազանցված լինել, սակայն անհերքելի է, որ Երվանդաշատը եղել է հին Հայաստանի ամենախոշոր առևտրական կենտրոններից մեկը:

Երվանդաշատ քաղաքից և Հայկական Պար կամ Աղրի-դաղ լեռներից դեպի հարավ, Bagauna—Բագավան հանգուցային կայարանից ոչ շատ հեռու գտնվել է, ինչպես հայտնի է, նաև Զարեհավան քաղաքը, որը նույնպես ունեցել է առևտրական նշանակություն: Ինձ թվում է, որ Երվանդաշատի և Զարեհավանի հենց այս տեղադրությունը՝ Bagauna—Ariaxata գծի մոտ՝ ինքնին կարևոր մի փաստ է, որը կարող է ընդունվել իբրև ապացույց, որ հռոմեական շրջանի միջազգային առևտրական ճանապարհն անցել է ո՛չ թե այժմյան Իզմիրի և Չինգիլի լեռնանցքի վրայով, այլ մեր վերև որոշած ուղղությամբ, Զողկերտ—Կարակալեից դեպի հարավ՝ Գալլատու ծովակի մոտով:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր գիտողությունները Ariaxata—Bagauna գծի մասին բավականաչափ հիմնավորված են: Անցնենք այժմ մյուս գծերին:

Պետինգերյան քարտեզի վկայությունների համաձայն՝ Արտաշատից Բագավան գնացող գիծը հանգուցային այս կայարանից ճյուղավորվում էր և մեկ ճյուղը դնում էր Տիգրանակերտ, իսկ մյուսը՝ Սատաղ: Բագավանից Տիգրանակերտ տանող ճյուղը, ինչպես վերև տեսանք, Կ. Միլլերի բացատրական քարտեզում ցույց է տրված կամ Վանա լճի հարավային ափերով կամ Պարնաուտ—Մանաղկերտ—Մուշ—Բիթլիսի ուղղությամբ: Այս ենթադրությունները չեն կարող ընդունելի համարվել հենց այն պարզ պատճառով, որ Կ. Միլլերի աշխատության մեջ անհաջող են լուսաբանված Bagauna և Tigranocerta կայարանների տեղերը: Տիգրանակերտը, ինչպես վերև ասվեց, գտնվել է ո՛չ թե հին Արդն քաղաքի, այլ այժմյան Ֆարկինի տեղում: Եվ որովհետև Կ. Միլլերի մոտ սխալ են որոշված Bagauna—Tigranocerta գծի թե սկզբի և թե ծայրի կետը, ուստի և հասկանալի է, որ չեն կարող նրա մոտ ճիշտ լինել նաև մյուս կայանների՝ ըստ համապատասխան հեռավորության ու հաջորդաբար նշանակված կետերը:

Գերմանական գիտնականների ուսումնասիրություններում կա, իմ կարծիքով, և մի ուրիշ սխալ ենթադրություն, որ իբր թե Պետինգերյան քարտեզի Dagnevana (Dognavana Ra) և Vastauna (Bastavena Ra) կայարանները համապատասխանում են Բզնունիք գավառի «Դատուան

²⁵ «Փալստոսի Բիզանդացույ Պատմություն Հայոց», Վենետիկ, 1832, էջ 177 (Գլխ. Դ, գլ. 56):

աւան»-ին և Ռշտունյաց գավառի «Ոստան աւանին»²⁶: Այդ նույնացումները, ինչպես շատ ուղիղ նկատել է Կ. Միլլերը, միանգամայն հակասում են Պետինգերյան քարտեզի վկայություններին, որովհետև չեն հարմարվում քարտեզում մատնանշված հեռավորություններին, որ ցույց են տրված հռոմեական մզոններով: Եվ իրավ՝ Տիգրանակերտից Բագավան տանող ճանապարհի վրա Dagnevana-ն համարվում է իբրև լոթերորդ կայարան, իսկ Vastauna-ն՝ իբրև հինգերորդ: Տարածությունը Տիգրանակերտից մինչև Dagnevana ցույց է տրված քարտեզում 183 հռոմեական մզոն կամ 271 կիլոմետր, իսկ Տիգրանակերտից մինչև Vastauna՝ 125 mp. կամ 185 կիլոմետր: Սակայն, իրապես, մեզ հայտնի է, որ Dagnevana-ի հետ համադրվող Դատվանը, որ գտնվում էր Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափին, ավելի մոտ էր Տիգրանակերտին, քան Vastauna-ի հետ համադրվող Ոստանը, որը գտնվում էր Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին, Աղթամար կղզու դիմաց: Կարելի է ուրեմն, վստահորեն եզրակացնել, որ Dagnevana Դատվան և Vastauna Ոստան անունների նամակությունը, որ ենթադրել են գերմանական գիտնականները, միանգամայն պատահական է և Տիգրանակերտ — Բագավան գծի որոշման համար չունի որևէ նշանակություն:

Տիգրանակերտի նույնացումով այժմյան Ֆարկինի հետ մոտավորապես որոշվում է, իմ կարծիքով, Tigranocerta—Bagauna գծի հավանական ճանապարհը, սակայն բոլորովին այլ ուղղությամբ, քան ենթադրել է Կոնրադ Միլլերը: Այդ դիմն անցել է, ըստ երևույթին, այժմյան Ներջիկ — Շենիկի²⁷ վրայով և կամ այժմյան Իլիջայի և հռչակավոր հին Կլեսուրի մոտով դեպի Եփրատ—Արածանի և այնտեղից հին հայկական Տարոն, Հարք և Ապահունիք գավառների միջով գնացել է Bagauna—Բագավան հանգուցային կայարանը:

Որ այս գծի ուղղությունը պետք է ենթադրել հին Հայաստանի Տարոն, Հարք և Ապահունիք գավառների միջով՝ այդ պարզ երևում է, իմ կարծիքով, ներքև առաջ բերված մեր նոր լուսաբանություններից, որ

²⁶ St. K. Miller, Itineraria Romana, էջ 745 և J. Marquart, Südarmanien und die Tigrisquellen, "Handes Amsorya", 1914, էջ 106:

²⁷ Ավելորդ չի լինի այստեղ նկատել, որ գերմանական գիտնական Կարեն Տաք հազարի նահանգի ճանապարհը ենթադրել է նույնպես այժմյան Ներջիկի վրայով դեպի Մշո գաղտը և այնտեղից Մանաղկեշաի մոտով դեպի հյուսիս — տե՛ս H. Karbe, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates bis Phasis—Araxes Wissen. Beilage zum Jahresbericht des Königsstädtischen Gymnasiums zu Berlin, Ostern, 1898: Նահանջող հույների ճանապարհը Ներջիկ—Շենիկի վրայով մանրամասն նկարագրված է Լեմանի վերջերս լույս տեսած աշխատության մեջ՝ տե՛ս C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd II, Erste Hälfte, Berlin, 432:

վերաբերվում են երեք իրար հաջորդող կայարաններին՝ Dagnevana (Dognavana Ra) 15 Flegoana 15 Isumbo: Ուշագրավ է նախ, որ այդ երեք կետեր՝ Պետինգերյան քարտեզում նշանակված միջկայարանային հեռավորությունների համեմատ (Տիգրանակերտից մինչև Dagnevana = 183 հռոմ. մղոն կամ 271 կիլոմ.)՝ ընկնում են Տիգրանակերտ—Կեստուր—Բագավան գծի վրա ճիշտ և ճիշտ հին Հայաստանի Հարթ և սրան կից Կապահունիք գավառներում, ուր համաձայն հայ աղբյուրների գտնվում էին «Դոնեվանք», «Նեղեզական» և «Ծումբ» գյուղերը: Դոնեվանք գյուղը, ինչպես վկայում է Հ. Ղ. Ինճիճյանը²⁸, հիշվում է ԶԿԵ (=1316) թվին գրված ավետարանի հիշատակարանի հետևյալ հատվածում՝ «Արդ՝ գրեցաւ ի գաւառիս Հարթա, ի գեղս որ կոչի Դոնեվանք, ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնիս»²⁹: «Նեղեզական»-ի մասին կա որոշ հիշատակություն Ասողիկի հետևյալ վկայության մեջ՝ «Եւ յետ նորա [Տէր Մուշէի] Տէր Սահակ ի գաւառէն Հարթայ ի գեղջէն Նեղեզականայ՝ ամս Ե»³⁰: Իսկ երբորդ գյուղը՝ Ծումբը հիշվում է նույնպես Ասողիկի պատմության մեջ: Նկարագրելով Ասորպատականի Մամլան ամիրայի կոսմոսը ընդգծելով հայ-վրացական միացյալ զորքերի՝ Ասողիկը պատմում է, որ այդ կովի վայրն էր բարձրավանդակ ամուր մի տեղ Ապահունիք գավառում՝ Ծումբ գյուղի մոտ: «Առ որ միաբան հասանէին—վկայում է Ասողիկը—գօրքն Հայոց և Վրաց, և շուեալ երթան ի գաւառն Ապահունեաց: Բանակին յանդիման բանակին Մամլանայ ի բարձրաւանդակ ամրագոյն տեղոջ մի, ի սահմանս գեղջն Ծմբոյ, և բաղում աւուրս ի նմին տեղոջ օթեանս կալեալ: Զի ի սաստկութենէ սպային Պարսից զարհուրեալք էին, ոչ իշխելով քան զանձաւ տեղի բանակին արտաքս ելանել...»³¹:

Արդ՝ վերոհիշյալ գյուղերից Դոնեվանքը եւ համապատասխան եւ համարում Պետինգերյան քարտեզի Dagnevana (Dognavana Ra) կայարանին, ուստի և այդ կայարանի լատիներեն ուղիղ ընթերցվածը եւ

²⁸ Տե՛ս Հ. Ղ. Իճճիճյան, Ստորագրություն հին Հայաստանի, Վենետիկ, 1822, էջ 120:

²⁹ Տե՛ս նաև «Մայր Յուդակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», Հատոր Ա, Վենետիկ, 1914, էջ 466 (Զեռագիր Ավետարանի թվահամարն է 104՝ հին թիվ 1626):

³⁰ «Մտեփանոսի հարձնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն արեղերական», Ս. Պետ., 1885, II, 2, էջ 81: Վերոհիշյալ գյուղի «Նեղեզական» անունը հիշվում է միայն Ասողիկի մոտ, Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության մեջ Սահակ Բ-ի ծննդավայրն անվանվում է «Յզուկ» «Եւ զհնի սորա—վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսը—զՍահակ ի գաւառէն Հարթայ՝ Յզկայ դեղէ կացուցանեն ի հայրապետական աթոռն», տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 63:

³¹ Տե՛ս նույնը, III, 41, էջ 271:

ենթադրում եմ ոչ թե Dagnevana կամ Dognavana, այլ *Dagnevana: Դոնեվանք անվան վանք վերջավորությունը նշանակում է, հավանորեն, ոչ թե վանք այժմյան իմաստով, այլ օթեան, իջևան, կայան կամ բնակարան, ինչպես այդ բառը գործ էածված Հին և Նոր Կտակարանի գրաբար թարգմանություններում, նաև հին մատենագիրների երկերում³²:

Flegoana կայարանի անունը պրոֆ. Մարկվարտը կարդում է Պետինգերյան քարտեզում Flegosana³³ և առաջարկում է Flegosana-ն սրբագրել *Elegosine: Այս վերջին անունը նա համեմատում է հայերեն «Նեղեզանաշէն» կամ «Նեղեզանաթին» բառերի հետ: Որովհետև Մարկվարտը Dagnevana կայարանը համապատասխան է համարել Դատվանին, ուստի և *Elegosine-ի տեղը նա ենթադրել է Դատվանից 15 հռոմեական մղոն կամ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Վանա լճի հյուսիսային ափի մոտ: Flego-ana անվան ուղիղ ընթերցվածը, ինձ թվում է, պետք է համարել ոչ թե *Elegosine, ինչպես ենթադրել է Մարկվարտը, այլ *Elegacana: E և F լատիներեն տառերի շփոթություններն այնքան սովորական են, որ Մարկվարտի սրբագրությունը միանգամայն համոզիչ է և ընդունելի: Սակայն քարտեզի մագաղաթի ճեղքվածքի տեղում 0 տառի փոխարեն մենք կարդում ենք ac: Նախապատվությունը պետք է տալ, անշուշտ, Elegacana ընթերցվածին, որովհետև Հարթ գավառում, ինչպես վերև տեսանք, իրոք որ հիշվում է «Նեղեզական» գյուղը, որը կատարելապես համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզի Flego-ana=*Elegacana կայարանին:

Պետինգերյան քարտեզի Isumbo կայարանը, որ ավելի մոտ էր Բագավանին քան Dagnevana-ն (= *Dagnevana) և Flegoana-ն (= *Elegacana), իմ կարծիքով, վերև հիշված Ծումբն է, որը գտնվում էր Ապահունիքում: Isumbo-ի անվան ուղիղ ընթերցվածը պետք է լինի Tsumbo և միանգամայն պարզ է, որ այդ կարևոր կայարանի անունն աղ-ճառված է քարտեզում I և T տառերի շփոթման պատճառով: Ասողիկը վերոհիշյալ հատվածի մեջ վկայում է, որ հայ-վրացական զորքերը կովից առաջ իջևանել էին «յանդիման բանակին Մամլանայ ի բարձրաւանդակ

³² Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», նաև Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղոյ անունները, թրգմ. Հ. Բ. Պիլեղիճեանի, Վիեննա, 1907, էջ 285:

³³ Կ. Միլլերի վկայությամբ (Itineraria Romana, էջ 747, ծան. 2)՝ Flego-ana անվան օ և a տառերի միջև Պետինգերյան քարտեզի մագաղաթն ունի ճեղքվածք: Կարելի է ենթադրել, որ օ տառից հետո եղել է մի տառ եւ, որ այժմ չի կարգացվում: Ըստ երևույթին, Մարկվարտն ի նկատի ունի այդ ճեղքվածքը և այդ նկատառումով է, որ նա Flego-ana անունը կարդում է Flego[s]ana և ուղղում *Elegosine:

ամրագրույն տեղուք մի, ի սահմանս գեղջն Մմբոյ: Կովի մանրամասն նկարագրութիւնից ևս պարզ երևում է, որ Մումբը գտնվել է բարձր ու զովարամատչելի տեղում: Ասողիկի այս վկայութիւններն ուշադրութեան արժանի են, որովհետեւ Isumbo-ի մոտ Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են երկու աշտարակներ, որոնք, հավանորեն, ցույց են տալիս, որ այդ կայարանը եղել է կարևոր մի ամրութիւն և բերդապահ զորքի կայան: Ուրեմն՝ ինչպես տեսնում ենք, Isumbo-ն (= Tsumdo) ո՛չ միայն իր անվան նմանութեամբ, այլ և տեղագրական տեսակետից կատարելապես համապատասխանում է Մումբ գյուղին³⁴:

Դոնեվանքի, «Եղեգական»-ի և Մումբի տեղերը, ինչպես հայտնի է, դեռ որոշ չեն: Պետինգերյան քարտեզի վկայութիւնից կարող ենք միայն հետևել, որ Տիգրանակերտից Բագավան տանող զօրի վրա նրանք դասավորված են եղել հետևյալ հաջորդականութեամբ՝ նախ Դոնեվանքը, նրանից 15 հոռմեական մղոն (= 22 կիլոմ.) հետո՝ «Եղեգական»-ը և ապա՝ դարձյալ 15 հոռմեական մղոն հեռավորութեան վրա՝ Մումբը:

Tigranocerta Bagauna գծի ուղղութիւնը որոշելու համար կարևոր է միայն այն, որ այդ գյուղերի տեղերը ցույց են տրված հին Հայաստանի Հարք և Ապահունիք գավառներում: Ըստ Հյուբշմանի՝ Հարք գավառը սահմանակից է եղել Ապահունիքին Մանազկերտ քաղաքի կողմերը, այնպես որ Մանազկերտ ընծայվել է մերթ Հարք գավառին և մերթ Ապահունիքին³⁵: Հովհան Օձնեցու «Սակս ժողովոց» գրութեան մեջ ասված է, որ Մանազկերտ գյուղը գտնվել է «ի սահմանագլուխ վիճակին Հարքայ»³⁶: Դժվար չէ, ուրեմն, կոհհել, որ Tigranocerta—Bagauna ճանապարհն անցել է Մանազկերտի կողմով և «Եղեգական»-ի ու «Մումբ»-ի տեղերը պետք է որոնել Մանազկերտի մոտ գտնվող շրջաններում: Հենց նույն այս եզրակացութիւնը ստացվում է նաև Ասողիկի վկայութիւններից, որ վերաբերվում են Մումբ գյուղի մոտ տեղի ունեցած վերահիշյալ կռիւն:

³⁴ Եթե ճիշտ է Մարկիարտի կարծիքը, որ հոռմեական սկզբնական քարտեզի վրա մի առանձին դիժ է եղել Isumbo-ից Gobdi, որը Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Artaxata—Ecbatana ճանապարհի վրա, այդ դեպքում Isumbo-ի նույնացումը Մումբ գյուղի հետ կարող է ելակետ ծառայել կարևոր նոր լուսարանութիւնների: Մարկիարտի ենթադրութիւնն ինձ հաւանական է թվում, որովհետեւ Մումբ կայարանից կարող էր իրոք որ հատուկ դիժ լինել Բերկրիի ու Կոտուրի վրայով մինչև Gobdi, որը գտնվել է Artaxata—Ecbatana ճանապարհի վրա: Մարկիարտի ենթադրութիւնը տե՛ս նրա Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation աշխատութեան մեջ, էջ 69:

³⁵ Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 193. նաև H. Адоныч, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 313:

³⁶ Դիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 223:

Ասողիկը վկայում է, որ Ատրպատականի Մամլան ամիրայի զորքերը՝ Մումբ գյուղի մոտ պարտվելուց հետո՝ փախչում են Արճեշի ուղղութեամբ: «Որոց հետամուտ եղեալ—պատմում է Ասողիկը—Հայոց և Վրաց զօրուն՝ սաստիկ հարուածովք հարկանէին, ի սուր սուսերի մաշելով զնոսա մինչև ի մուտս արևուն, մինչև ի դուռն Արճէշ քաղաքին»³⁷: Արդ՝ ի նկատի առնելով որ թշնամուն հետապնդել է հեծելազորքը՝ կարելի է ենթադրել, որ մոտավոր տարածութիւնը Մումբից մինչև Արճեշ պետք է լիներ ո՛չ պակաս քան 50 կիլոմետր³⁸: Այս հեռավորութիւնը Մումբի և Արճեշի միջև, անշուշտ կարևոր մի ցուցում է, որ որոշ չափով լուսարանում է Isumbo = *Tsumbo կայարանի հավանական տեղագրութիւնը: Ինձ թվում է, որ հիմք ընդունելով այս ցուցումը, ինչպես և այն իրողութիւնը, որ Մումբը գտնվել է Հարք գավառի արեւելյան սահմանի մոտակա շրջանում՝ ճշմարտութեան բավական մոտ կլինենք, եթե Tsumbo—Մումբի տեղը ենթադրենք Մանազկերտից դեպի հյուսիս-արեւելք՝ մոտավորապես այժմյան Բագնոց—Զոմբկի շրջանում:

Tigranocerta — Bagauna գծի և Dagnevana, Flegoana ու Isumbo կայարանների տեղագրութեան նոր այս լուսարանութեամբ որոշվում է, իմ կարծիքով, հոռմեական զորավար Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տարոն³⁹, որ մինչև այժմ վիճելի է համարվել ու անորոշ: Գիտնականների մեծագույն մասը ենթադրել են, որ Կորբուլոնը՝ Արտաշատի կողմերից Տարոն անցնելու ժամանակ՝ ենթարկվել է մարդերի հարձակման Մարդաստանում, որը գտնվում էր Վանա լճից դեպի արեւելք⁴⁰: Այս ուղղութեամբ՝ Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տարոն և այնտեղից Տիգրանակերտ պետք է ենթադրել Բերկրիի, Ոստանի վրայով և Վանա լճի հարավային ափերով, ուրեմն՝ մոտավորապես այն դժով, որ բացատրական իր քարտեզում մատնանշել է Կոնրադ Միլլերը, որպես հավանական ուղի Պետինգերյան քարտեզի Artaxata—Tigranocerta գծի: Պրոֆ. Մարկիարտը Կորբուլոնի ճանապարհի այդ խիստ հեռավոր ու ոլորապտույտ ուղղութիւնը համարում է անհավանական ու անընդունելի և կարծում է ինքը, որ մարդերի երկիրը, որի միջով անցել է Կոր-

³⁷ Տե՛ս «Պատմութիւն արեւելեական», III, 41, էջ 273:

³⁸ Հավանորեն, հենց այս ճանապարհի վրա, Աղիովիտ գավառում, գտնվել է հին Զարիշատ քաղաքը, որն Արշակունյաց ժամանակ եղել է առևտրական կենտրոն հարավային Հայաստանում:

³⁹ Տե՛ս Tacit, Ann. XIV, 23 և 24:

⁴⁰ Հմմտե՛ 2. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 60, ծան. 1, նաև H. Адоныч, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 417:

բուլոնը, գտնվել է Տարոնից գեպի հյուսիս-արևելք⁴¹: Մարկվարտի այս ենթադրությունը, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում է մեր եզրակացություններին Artaxata—Tigranocerta գծի ուղղության մասին և կարելի է իրոք հավաստի համարել, որ Տակիտոսի մոտ հիշատակված մարդերի բնակության շրջանը պետք է որոնել Պետինգերյան քարտեզի Արաաշատից Տիգրանակերտ իջնող ճանապարհի վրա, հավանորեն, Արածանիի հովտի լեռնային վերին շրջաններում: Պետք է ասել, որ ըստ այս բացատրության մարդերի բնակության շրջանը չի կարող լինել հին Մարդաղի գավառը, որովհետև այս գավառը՝ որ գտնվում էր այժմյան Բինգյուլի հյուսիսակողմում՝ հենու էր շատ մեր որոշած Artaxata Tigranocerta գծից:

Bagauna—Բագավան հանգուցային կայարանից, ինչպես վերև ասվեց, մի առանձին դիժ գնում էր Satala (=այժմ Սատաղ): Այդ գծի ուղղությունը Կոնրադ Միլլերը ենթադրել է, ինչպես տեսանք, Սուուկ-սու գետի մոտից այժմյան Ադելչիվալ—Խլաթ—Ադվերան—Սընկաուիչ—Աշկալայի վրայով, իսկ Ռ. Կիպերտը՝ այժմյան Պարնաուտից Կաղզվան—Սարիկամիշ—Կարաուրգան—Քեոփրիքեոյ—Իլիջա—Բագաուիճի վրայով⁴²: Այդ երկու ուղղությունն էլ չեն կարող, բնականաբար, ճիշտ լինել, որովհետև Միլլերի ու Կիպերտի մոտ սխալ է որոշված Bagauna—Բագավանի տեղը:

Bagauna հանգուցային կայարանը, ինչպես վերև տեսանք, գտնվել է այժմյան Ուշ-քիլիսեում, ուստի այս ճանապարհի ուղղությունը որոշվում է Բագավանից գեպի արևմուտք Հայկական Պար կամ Ազրի-դաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով: Ինչպես հայտնի է, այժմ էլ հենց այդ ուղղությամբ՝ Բագավանի ու Դիադինի վրայով՝ անցնում է կարավանների մեծ ճանապարհը, որ Տրապիզոնից ու Էրզրումից գնում է Պարսկաստան:

Բացի Bagauna—Բագավանից և Satala—Սատաղից վերև հիշված կայարաններից մինչև այժմ որոշված է եղել այս գծի վրա միայն Adconfluentes կայարանի տեղը, որի հեռավորությունը Սատաղից ըստ Պետինգերյան քարտեզի եղել է 169 հռոմեական մղոն կամ 250 կիլոմետր, իսկ Բագավանից՝ 133 հռոմ. մղոն կամ 197 կիլոմետր: Ավելորդ չի լինի այստեղ նկատել, որ Adconfluentes լատիներեն բառը նշանակում է «գեպի գետախառնուրդ» կամ «գետախառնուրդի մոտ» և որ Պետինգերյան քարտեզում Adconfluentes և Barantea կայարանների

⁴¹ Տե՛ս J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 23:

⁴² Տե՛ս Itineraria Romana, էջ 676—677, նաև Միլլերի բացատրական քարտեզը № 214 (էջ 651):

միջև նկարված է իրոք մի գետ, որը գալիս է հյուսիսից և անցնում Barantea-ի մոտով գեպի հարավ: Ռ. Կիպերտի կարծիքով Adconfluentes կայարանը գտնվել է այժմյան Քեոփրիքեոյում, ուր իրար են խառնվում հին Մուրցը և Արաքսը: Եվ իրոք՝ եթե ի նկատի առնենք վերև առաջ բերված տարածությունները Սատաղից և Բագավանից մինչև Adconfluentes, այս կայարանի տեղը կընկնի մոտավորապես այժմյան Քեոփրիքեոյի մոտ: Որ Կիպերտի ենթադրությունը մոտավորապես ճիշտ է՝ այդ պարզ ջույց են տալիս, ինչպես ներքև կտեսնենք, նաև մեր նոր դիտողությունները, որ վերաբերվում են Calcidava (Chalchidara Ra) և Armauas կայարանների տեղադրության:

Սատաղից Բագավան տանող ճանապարհին Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են երկու գետ՝ մեկն Արաքս գետն է—Adconfluentes և Barantea կայարանների միջև, որի ուղղությունը սխալ է ցույց տրված, իսկ մյուսը՝ Եփրատ գետն է (այժմյան Կարա-սու), որն անցնում է Calcidava (Chalchidara Ra) կայարանի մոտով⁴³: Պետինգերյան քարտեզի նկարից երևում է, որ Եփրատ (Կարա-սու) գետն անցնելիս են եղել Calcidava կայարանի մոտ, որը գտնվել է այդ գետի աջ ափին, իսկ Արաքսը՝ Barantea-ի մոտ, որը նշանակված է Արաքսի աջ ափին: Calcidava-ի տեղադրության վերաբերյալ քարտեզի արժեքավոր այս ցուցումը Միլլերը և Կիպերտը միանգամայն աչքաթող են արել, մինչդեռ այդ ցուցման օգնությամբ պարզ որոշվում է Calcidava-ի թե անունը և թե տեղը:

Սատաղից Քեոփրիքեոյ տանող ճանապարհի վրա՝ Արևմտյան Եփրատի աջ ափին և հենց գետի անցքի մոտ, ինչպես մատնացույց է արված Պետինգերյան քարտեզում, այժմ իսկ գտնվում է Գաղտաուիճ⁴⁴ գյուղը, որը, իմ կարծիքով՝ համապատասխանում է Calcidava⁴⁵ կամ Chalchi-

⁴³ Կոնրադ Միլլերը, անտես առնելով այդ գետերի դասավորությունը, որ բազմաանաչափ պարզ է ու որոշ, Barantea-ի մոտով անցնող գետը համարում է Եփրատ-Արածանին, իսկ Calcidava-ի մոտ հոսող գետը՝ հին Մուրցը, այժմյան Եզրի-Արաղը, տե՛ս Itineraria Romana, էջ 745—746, նաև նրա բացատրական քարտեզը № 242:

⁴⁴ Տե՛ս Ն. Ղ. Բեքինևան, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 49:

⁴⁵ Կոնրադ Միլլերի մոտ Calcidava կամ Chalchidara (Ra) կայարանի տեղը ցույց է տրված Arablarmezar աղերակների կամ այժմյան կարաքիլիսի մոտ, որը գտնվում է 10—15 կիլոմետր դեպի հյուսիս Եզրի կամ Արաղ գետից, իսկ Կիպերտը նույն կայարանի տեղը ենթադրում է այժմյան Իլիջայում՝ Արևմտյան Եփրատ գետի ձախ ափի մոտ, Էրզրումից գեպի հյուսիս-արևմուտք: Այս վերջին ենթադրությունը ճիշտ չէ հենց այն պարզ պատճառով, որ Calcidava-ն Պետինգերյան

dara (Ra) կալարանին: Ռափեննալի Սնանուն աշխարհագրի մոտ այս կալարանի անունն ավելի քիչ է աղավաղված, քան Պետինգերյան քարտեզում: Calcidava կամ Chalchidara (Ra) սխալ ընթերցումը եռ առաջարկում եմ աղղել *Chalchdiara կամ *Chalchdiaris և այս պարզ ու հավանական սրբագրությունից հետո՝ *Chalchdiaris-ը⁴⁶, ինչպես տեսնում ենք, թե անունով և թե իր տեղագրությունը կոտարեկապես համապատասխան կլինի հին Հայաստանի Սաղատյ առին, այժմյան Գաղտառիճ գյուղին: *Chalchdiaris-ի -aris վերջավորությունն ինձ ավելի քան հավանական է թվում, որովհետև Calcidava-ի -ava վերջավորությունն այնքան անորոշ է գրված քարտեզում, որ կարելի է հեշտությունը -ava-ի փոխարեն կարգալ նաև -aris:

Պետք է ասել, որ այժմյան ընդարձակ քարտեզների վրա կան նշանակված իրարից ոչ շատ հեռու երկու Գաղտառիճ գյուղ (կրկին քարտեզի վրա՝ Kagdarich, ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Кягдарич Н. և Кягдарич В.): *Chalchdiaris կալարանը, մեր կարծիքով, արևմտյան Գաղտառիճն է, որը գտնվում է Եփրատ-Կարասուի հյուսիսակողմը և Սերչիմե-սուի արևմտակողմը⁴⁷ այժմյան Աշկալայից մոտ 5—10 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք: Նույն տեղում գտնվել է, անշուշտ և հին խաղտոյ առինը, որը եղել է նշանավոր բերդ: Արիստակես կաստիլերացու վկայությունից մենք գիտենք, որ «ամուրն որ կոչի խաղտոյ առին» գտնվում էր. «ի սպառնումն Կարնոյ»⁴⁸ այսինքն՝ Կարին գավառի սահմանում: Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ Ն. Ադոնցը միանգամայն ճիշտ որոշել է, որ հին խաղտոյ առինի մոտով անցել է Կարին և Դերջան գավառների սահմանը⁴⁹: Որ խաղտոյ առինը գտնվել է էրզրումից դեպի Պոնտոս և Փոքր Ասիա գնացող մեծ ճանապարհի վրա՝ այդ ևս պարզ ու որոշ վկայում է Ասողիկ պատմիչը: Նրա ասելով՝ բյուզանդական Վասիլ II կայսրը Տայքից վերադարձել է Պոլիս «ընդ Կարին» և «ընդ նաղտալառին»⁵⁰:

Քարտեզում նշանակված է ոչ թե Եփրատի ձախ ափին, այլ աջ, համաև Itineraria Romana, էջ 638 և 677:

⁴⁶ Ուշագրավ է, որ *Chalchdiaris-ի մեջ հայերեն դ բաղաձայնը տառադարձվել է Ich: Կարելի է, ուրեմն, հավանական համարել, որ վերոհիշյալ զմերի վրա գտնվող Colchion և Molchia կալարանների անունների մեջ ևս Ich տառադարձումը կարող է համապատասխան լինել հայերեն դ տառին:

⁴⁷ Հակոբ Կարնեցու վկայությամբ Սաղամու գետը «խառնի ընդ առաջ Գաղտառիճու կարմնին ընդ Եփրատայ, և մտանէ, ի ձորն Շողենու...» տե՛ս «Տեղեկագիր վերին Հայոց», հրատ. Կ. Կոստանյանցի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 47:

⁴⁸ Տե՛ս «Պատմություն Արիստակեսայ կաստիլերացու», Թիֆլիս, 1912, դլ. Գ, էջ 22:

⁴⁹ «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 52:

⁵⁰ Տե՛ս «Պատմություն տիգերական», III, 43, էջ 278:

Հեռավորությունը *Chalchdiaris — Սաղատյառիճ կալարանից մինչև Adconfluentes Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 57 հռոմեական մղոն կամ 84 կիլոմետր: Ելակետ անհնալով այս տարածությունը, ինձ թվում է, կարող ենք այժմ Adconfluentes կալարանի տեղը որոշել ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արել է Ռ. Կիպերտը: Adconfluentes-ի տեղագրությունը որոշելիս պետք է, իմ կարծիքով, ուշագրություն ատենել նաև Պետինգերյան քարտեզի նկարը, որն Արաքս գետը նշանակել է Barantea-ի մոտ, իսկ Adconfluentes կալարանը մատնանշել է իրրև նախընթաց կալարան՝ Barantea-ից 30 հռոմեական մղոն կամ 44 կիլոմետր հեռավորության վրա: Արդ՝ խիստ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ վերոհիշյալ 84 կիլոմետր տարածության համեմատ, այժմյան Գաղտառիճից Բեոփրիքեոյ գնացող ճանապարհի վրա, Adconfluentes կալարանի տեղը որոշվում է իրոք ոչ թե գետախառնուրդի մոտ, ինչպես ենթադրել է Կիպերտը, այլ քարտեզի նկարի համաձայն՝ իրրև նախընթաց կալարան:

Գետախառնուրդից մինչև Բաղավան Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կալարանները՝ Barantea 26 Andaga (Andacas Ra) 12 Armanas 17 Chadas 24 Colchion 24 և Raugonia (Raugauna Ra):

Հետաքրքիր է ու ուշադրության արժանի, որ այժմյան Քեոփրիքեոյից մոտ 40 կիլոմետր դեպի արևելք գտնվում է այժմ Ենգեկ գյուղը (ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ ЭНГЕК), որի անունը նման է Andaga⁵¹ կամ Andacas (Ra) կալարանի անվան: Այդ նմանությունը գուցե պատահական է, սակայն աներկրայելի է, որ հետևյալ Armanas կալարանը կատարելապես համապատասխանում է հին Հայաստանի «Արամանայ» գյուղին, որը հիշվում է Ղազար Փարպեցու պատմության մեջ: Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ ապստամբությունից առաջ Վարդան Մամիկոնյանն ուղեցել է անցնել Բյուզանդական կայսրության կողմերը: «Եւ եկեալ հասանէին—ասում է նա—ի գիւղ մի, որոյ անունն էր Արամանայ, ի նահանգին Բագրաւանդայ, մերձակայ սահմանակից Բասենոյ և Տուարծատափու, ուր և սակաւ ինչ աւուրս կամեցեալ հանգչել, և զուշ եղեալ ճանապարհն գնալ պատրաստէին ստիպով»⁵²:

⁵¹ Կոնրադ Միլլերն Andaga կալարանի տեղը ենթադրել է Ադելքիվադում և հետևյալ Armanas կայանի տեղը՝ Վանա լճի մոտ Առինում, իսկ Ռ. Կիպերտը նույն կալարանները նույնացրել է ըստ տեղագրության Սարիղամիշի և Jell Ketschmag-ի հետ. տե՛ս Itineraria Romana, էջ 677:

⁵² Տե՛ս «Ղազարայ Փարպեցու Պատմություն Հայոց», Տիֆլիս, 1904, II, դլ. I, էջ 57:

Փարպեցու այս վկայությունից պարզ երևում է, որ «Արամանայ գիւղը» գտնվել է այն հին ճանապարհի վրա, որը Հայկական Պար կամ Աղբի-դաղ լեռների հարավային կողմերով գնում էր դեպի Հունահայաստան: Փարպեցու վկայության մեջ կարևոր է նաև այն, որ Արամանա գյուղի տեղը ցույց է տրված Բագրևանդ գավառի արևմտյան ծայրում՝ Բասենի ու Տուրաթատափի սահմանների մոտ: Ըստ այս վկայության Արամանա գյուղի տեղը որոշվում է Զրարաշխ լեռների արևելյան ստորոտների մոտ: Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Փարպեցու հիշած «Արամանայ գիւղը» թե անունով և թե իր տեղադրությամբ կատարելապես համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեղի Armanas կայարանին, որի հեռավորությունը Raugonia (=Ragauna) կայարանից մատնանշված է 61 հռոմեական մղոն կամ 90 կիլոմետր⁵³:

Բնությունը առնված *Chalchdiaris, Adconiluentes և Armanas կայարանների անունների ու տեղերի ճշտմամբ⁵⁴ որոշվում է ո՛չ միայն Սատաղից Բագավան գնացող ճանապարհի ուղղությունը, այլ և լուսաբանվում է սլաոմական նշանավոր վայրերի՝ էլեգեայի և Սինորիայի տեղադրության կարևոր խնդիրը, որը մինչև այժմ համարվել է վիճելի ու անորոշ: Պետինգերյան քարտեղում Սատաղից *Chalchdiaris գնացող ճանապարհի վրա մատնանշված են հետևյալ կայարանները՝ Calcidava 15 Sinara 22 Lucus. Basaro 15 Aegea 20 Darucinte 20 Salmalasso 20 Satala:

⁵³ Մեր այս աշխատության ուսուցիչ Բագրևանդ տղապետության համար պատրաստ էր 1929 թ. ապրիլ ամսին և հունիս ամսի սկզբներին ղեկավարելու էր Արևելագետների Ուկրաինայի Համագումարում: Դժբախտաբար՝ մեր ուսումնասիրությունը չհաջողվեց կարգալ այդ համագումարում: 1929 թվի աշնանը նրանում ստացվեց պրոֆ. Մարկվարտի *Le berceau des Arméniens* հոդվածի արտատպությունը, որի մեջ հարգելի ուսուցչապետը մատնանշել է արել նույնպես, որ Armanas-ը համապատասխանում է «Արամանայ գիւղ»-ին: Կարևոր եմ համարում առաջ բերել նրա համառոտ ծանոթությունը (էջ 227) ամբողջությամբ՝ «Quant à la station Armanas sur la carte de Peutinger, située entre Chadas et Andaga, et le village Armanas que l'on trouve chez Lazar Pharp. ch. XXX, p. 57, 32, 58, 28 (éd. Hillis, 1904), j'en traiterai ailleurs»:

⁵⁴ Ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել այստեղ Արամանայի մասին հետևյալ տեղեկությունը: «Ըստ ավանդության—վկայում է Ս. Հայկունին—գյուղս [Խատտուր] ի հնումն քաղաքի մի տարածություն ուներ, որպես տեղ տեղ նշաններ կերկին: Ըստ ոմանց (Ուշքի-լիսի վանքի միաբաններու ասության) Վարդան Մամիկոնյան Հունաց մասն անցնելու համար այստեղ եկած է, հետո նախարարք խնդրանոր հետ դարձուցած ենք. տե՛ս Ս. Հայկունի, Բագրևանդ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1894, էջ 180: Նույն երկում մի ուրիշ տեղ (էջ 181) Ս. Հայկունին ենթադրում է, որ Արամանայի տեղը կարելի է ընդունել կամ Խատտուր գյուղում կամ Արուղեթում:

Կոնրադ Միլլերը մատնացույց է արել արդեն, որ հիշյալ կայարաններից Sinara-ն այն հայտնի Sinoria ամրությունն է, որը հիշատակված է Ստրաբոնի և ուրիշ հույն ու հռոմայեցի հեղինակների մոտ⁵⁵: Sinoria-ն կամ Sinara-ն, ինչպես վկայում են Ստրաբոնը և Պտղեմեոսը, գտնվել է Եփրատ (=Կարա-սու) գետի ափին: Եվ իրավ, Պետինգերյան քարտեղի Sinara կայարանը, որը *Chalchdiaris-ից գտնվել է 15 հռոմեական մղոն կամ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա, ըստ այս տարածության, այժմյան Գաղատափից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա, ընկնում է ճիշտ և ճիշտ Եփրատ գետի մոտ՝ Աշկալայից մոտ 15 կիլոմետր դեպի արևմուտք: Որոշվում է այսպիսով այն մոտավոր վայրը, որտեղ հնագետները պետք է հետախուզումներ կատարեն և որոնեն հին Սինորիայի տեղը: Պետք է ասել, որ այս եզրակացությունը ևս տարբեր է Կ. Միլլերի և Ռ. Կիպերտի ենթադրություններից: Միլլերը Sinara-ի տեղը ենթադրում է այժմյան Սնկաուիճում, իսկ Կիպերտը՝ այժմյան Ալաջայում: Մեր առաջարկած բացատրությունը թվում է ավելի ստույգ ու հիմնավոր, որովհետև այդ բացատրությունը ելակետ է ծառայել Calcidava = Chalchdiaris կայարանի վերև ճշտված տեղադրությունը:

Sinara կայարանի նույնացումը հին հեղինակների Σινωρα, Σινωρα, Σινωρία և Synhorium նշանավոր ամրության հետ, ինչպես և նրա տեղադրության մոտավոր որոշումը, լուսաբանում են մի քանի մութմնացած տեղագրական հարցեր, որ վերաբերվում են Միհրդատի և Տիգրանի պատմական շրջանին:

Պլուտարքոսի վկայությունից գիտենք, որ Միհրդատը, պարտություն կրելով Պոմպեոսից, ապավինում է Σινωρα ամրությունը, ուր պահվում էին նրա զանձերը, և այստեղից փախչում է Կոլխիդա⁵⁶: Միհրդատի փախուստի այս ճանապարհը, ինչպես տեսնում ենք, որոշվում է վերահիշյալ բացատրությամբ այժմյան Աշկալայի վրայով ու էրզրումի և Տալքի ուղղությամբ: Սինորիայի մասին ավելի կարևոր է ու էական Ստրաբոնի վկայությունը: Համաձայն Ստրաբոնի՝ Սինորիան նշանավոր մի ամրություն է եղել Միհրդատի թագավորության մեջ և գտնվել է Պոնտոսի և Մեծ Հայքի սահմանում⁵⁷: «Հենց այդ պատճառով—ասում է Ստրաբոնը—Թևոֆանն անվանել է այդ ամրությունը Σινωρία»⁵⁸: Հիմնվելով կարևոր

⁵⁵ Σινωρα կամ Σινωρα (Ptol.), Σινωρα (Plut.), Σινωρία (Strab.), Synhorium (Amm. Marc.) և ուրիշ. տե՛ս Itineraria Romana, էջ 677 և Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, էջ 387:

⁵⁶ Plut. Pompeius XXXII.

⁵⁷ Strab. XII, 3, 28:

⁵⁸ Σινωρος հունարեն նշանակում է «սահմանակից», իսկ σινωρία՝ «սահմանակ-

այս տեղեկության վրա՝ կարող ենք ուրեմն հաստատ կերպով եզրակացնել, որ Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև այժմյան Կոպ-Դաղի լեռները, որոնց հարավ-արևելյան ստորոտներում, նփրատ գետի մոտ, գտնվել է Սինորիա նշանավոր ամրությունը՝ Պետինգերյան քարտեզի Sinara կայարանը:

Sinara-ից 37 հոռմեական մղոն կամ 54 կիլոմետր հեռավորության վրա Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Aegea (Egea Ra) կայարանը, որը Կոնրադ Միլլերի մոտ համեմատված է Պտղոմեոսի Elegia-ի հետ: Հոռմեական պատմագիրների վկայությունից հայտնի է, որ Elegea-ում 115 թվին Հայաստանի Պարթամասիր թագավորը տեսակցություն էր ունեցել Տրայանոս կայսեր հետ, որը եկել էր էլեգիա Մատաղից: Նույն էլեգիայի մոտ, հոռմեական աղբյուրների վկայությամբ, 161 թվին ծանր պարտություն էին կրել հոռմեական զորքերը և սպանել էր իրան Սևերիանոս զորավարը: Հայ պատմագիրներից շատերը՝ Գարագաշյանը, Սանտալճյանը և ուրիշները՝ հոռմեական հեղինակների այս էլեգիան համապատասխան են համարել հին Հայաստանի «Նկեղեաց» գավառին⁵⁹: Հայտնի է սակայն, որ դասական մատենագիրները հին «Նկեղեաց» գավառն անվանում էին ոչ թե էլեգիա, այլ Աշուտյո (Strab., Ptol.) կամ ղ 'Αναΐτις χῶρα (Cassius Dio), լատ. Anaitica (Plin. Nat. Hist.): Ֆ. Յուստին և Գր. Սալաթյանը, Elegia-ն նախադրել են Էրզրումի մոտ գտնվող այժմյան Իլիշայի հետ⁶⁰: Սակայն այս ենթադրությունը ևս, որին հիմք է ծառայել, ըստ երևույթին, էլեգիա և Իլիշա անունների հնչյունական նմանությունը, խիստ բանազրոտիկ է և ավելի քան կասկածելի:

Ինչ թվում է, որ Պետինգերյան քարտեզի վկայությունների օգնությամբ որոշվում է ոչ միայն Սինորիա ամրության, այլ և էլեգիայի տեղադրությունը: Դասական հեղինակների՝ մասնավորապես Կասսիոս Դիոսի վկայությունից⁶¹ դժվար չէ հետևել, որ Elegea-ն՝ Տրայանոսի և Պարթամասիրի հանդիպման վայրը՝ գտնվել է Սատաղից Արտաշատ

գնացող ճանապարհի վրա: Ուրեմն՝ Aegea կամ Egea (Ra) կայարանի նույնացումը Elegea-ի հետ ավելի քան հավանական է: Իսկ Aegea կամ Egea (Ra) կայարանի տեղը Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված, ինչպես գիտենք, վերոհիշյալ Sinara-ից 37 հոռմեական մղոն կամ 54 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Sinara 22 Lucus. Basaro 15 Aegea: Արդ՝ ի նկատի առնելով Sinara-ի տեղը նփրատ գետի մոտ և այժմյան Կոպ-Դաղի հարավ-արևելյան ստորոտներում, կարող ենք, անշուշտ, մոտավոր կերպով որոշել նաև Aegea-ի հավանական տեղադրությունը: Անհրաժեշտ է միայն պարզել ճանապարհի ուղղությունը Sinara-ից դեպի Aegea: Այդ ճանապարհը, մեր կարծիքով, անցել է ոչ թե այժմյան Մամախաթունի մոտով, ինչպես ենթադրել է Ռ. Կիպերտը, այլ այժմյան Կոպ-Դաղի հարավային ստորոտներով և նփրատ-Կարա-սու գետի երկարությամբ: Տեղագրական հին ուսումնասիրություններից հայտնի է արդեն, որ էրզրումից Պոլիս տանող կարավանների հին ճանապարհն անցնում էր ոչ թե Մամախաթունի վրայով, այլ հենց այս ուղղությամբ⁶²: Ուրեմն՝ ըստ վերոհիշյալ տարածության՝ Aegea—Elegea-ի տեղը կարելի է ենթադրել հնագույն այս ճանապարհի վրա՝ Շողանի ձորից դեպի արևմուտք, մոտավորապես այն շրջանում⁶³, ուր նփրատը շուտ է գալիս դեպի հարավ և հոսում հին Նկեղյաց գավառի Կոթեր ավանի կողմը:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր նոր լուսաբանությամբ Bagauna-Satala գծի ուղղությունը ևս որոշվում է այլ ուղղությամբ, քան այդ ենթադրել են Կոնրադ Միլլերը և Ռ. Կիպերտը:

Հենվելով վերոհիշյալ մեր դիտողությունների վրա և ամփոփելով մեր առածները, կարող ենք ուրեմն անել հետևյալ հետևությունները.

1. Պետինգերյան քարտեզի Artaxata-Raugonia գծի ուղղությունը պետք է ենթադրել ոչ թե Զինգիլի լեռնանցքով կամ Կոզրի վրայով դեպի Պարնաուտ, ինչպես կարծել են Վ. Բելքը, Կ. Միլլերը և Ռ. Կիպերտը, այլ Բուլազ-Բաշից Կարակալե և այստեղից Գալլատու ծովակի մոտ գտնվող լեռնանցքով դեպի Ուլքիլիսե-Բագավան:

⁶² Տե՛ս В. Штреккер, Топографические очерки Верхней Армении, пер. Н. Астафьева, Материалы для географии Азиатской Турции, Тифлис, 1874, էջ 12—13 (Приложение к тому III «Известий Кавк. Отд. Импер. Рус. Геогр. Общества»).

⁶³ Ավելորդ չի լինի այստեղ մատնանշել, որ Արիստակես Լաստիվերացու հիշած «Աղիսոյ» և «Կաշէ» գյուղերը (գլ. ԻԳ) գտնվել են, հավանորեն, ոչ թե Տուզլու-սույի հարավային ճյուղի ափերի մոտ, ինչպես ենթադրել է Ն. Աղոնցը (Армения в эпоху Юстиниана, էջ 51), այլ Շողանի գաղտնի մոտերքը, ուր հենց այժմ էլ կան Агвес и Кеуши գյուղերը (Լինչի քարտեզի վրա՝ Агвес и Кеуши, ուսումնական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Агвес и Коса):

ցություն: Ինչպես հայտնի է, հայերենում ևս «սահման» նշանակությամբ գործածական է այժմ հոռմեան «սինոտ» բառը:

⁵⁹ Տե՛ս Ա. Մ. Գուրգաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ. Քիֆլիս, 1895, էջ 250: J. Sandalgtan, Histoire documentaire de l'Arménie, T. II, Rome, 1917, էջ 541 և ուրիշ:.

⁶⁰ Ferd. Justi, Geschichte Irans, Grundriss der iranischen philologie, Bd. II, Strassburg, 1904, էջ 504. Г. А. Халатьян, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 302:

⁶¹ Cassius Dio, 68.

2. Պետինգերյան քարտեզի Coloceia (Zotazeta Անանուն Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ) կայարանի ստույգ անունը կարելի է ենթադրել *Zolocerta, որ համապատասխանում է Եգիպտի Զոլկերտին և Նորենացու Յոլակերտին:

3. *Zolocerta = Զոլկերտ = Յոլակերտ գտնվել է այժմյան Կարակալեի ավերակների տեղում:

4. Artaxata-Bagauna և Bagauna-Tigranocerta գծերի մեր նոր լուսարանությամբ Քսենոֆոնի և Նրա հետ նահանջող հույն զորքերի ճանապարհը Եփրատ գետի ակունքների շրջանից դեպի Ֆադիս գետը որոշվում է ոչ այն ուղղությամբ, որ մատնանշել են դերմանական դիտնականներ Koch, Strecker, Kiepert, Karbe, Belck, Hoffmeister, Segl և Lehmann-Haupt կամ Ֆրանսական դիտնականներ Briot, Boucher և մյուսները, այլ այժմյան Դիադինի մոտ գտնվող ու Փարպեցու պատմության մեջ հիշատակված Վարչակի ջերմուկի մոտով Դիադին-Բագավանի շրջանը և այնտեղից Bagauna-*Zolocerta ճանապարհով ու այժմյան Կողբի մոտով դեպի Ֆադիս-Արաքս գետը և այնուհետև Արաքս գետի երկարությամբ դեպի արևմուտք:

5. Երվանդաշատի և Զարեհավանի տեղագրությունը Artaxata-Bagauna գծի մոտ կարևոր մի փաստ է, որը կարող է ընդունվել իբրև ապացույց, որ հռոմեական շրջանի միջազգային առևտրական ճանապարհն անցել է *Zolocerta Կարակալեից դեպի հարավ՝ Գալլատու ծովակի մոտով:

6. Tigranocerta Bagauna գիծն անցել է, հավանորեն, այժմյան Ներջիկ Շենիկի վրայով և կամ այժմյան Իլիջայի ու հռչակավոր հին Կղեսուրի մոտով դեպի Եփրատ-Արածանի և այնտեղից Տարոն, Հարք և Ապահունիք գավառների միջով դեպի Ուլքիլիսե-Բագավան:

7. Պետինգերյան քարտեզի Dagnevana (Dognavana Անանուն Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ) կայարանը համապատասխանում է հին Դոնեվանք գյուղին, որը գտնվում էր Հարք գավառում:

8. Պետինգերյան քարտեզի Flego-ana կայարանի անվան ուղիղ ընթերցումը հավանական է ընդունել *Elegacana և այդ կայարանը կարելի է նույնացնել հին «Եղեգական» գյուղի հետ, որը գտնվում էր նույնպես Հարքում:

9. Isumbo կայարանը, որի անվան ուղիղ ընթերցումը պետք է լինի *Tsumbo, կատարելապես համապատասխանում է Ասողիկի մոտ հիշված Մումբ գյուղին, որը գտնվում էր Ապահունիք գավառում:

10. *Tsumbo—Մումբի տեղը որոշվում է Մանաղկերտից դեպի հյուսիս-արևելք՝ մոտավորապես այժմյան Բաղնոց-Զոմբկի շրջանում:

11. Bagauna—Satala գծի ուղղությունը որոշվում է Հայկական Պար կամ Աղրի-դաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով և Փարպեցու «Արամանայ» գյուղի վրայով դեպի այժմյան Քեոփրիքեոյ և այնտեղից այժմյան Գաղտառիճի վրայով ու Կոպ-դաղի հարավային ստորոտներով դեպի Սատաղ:

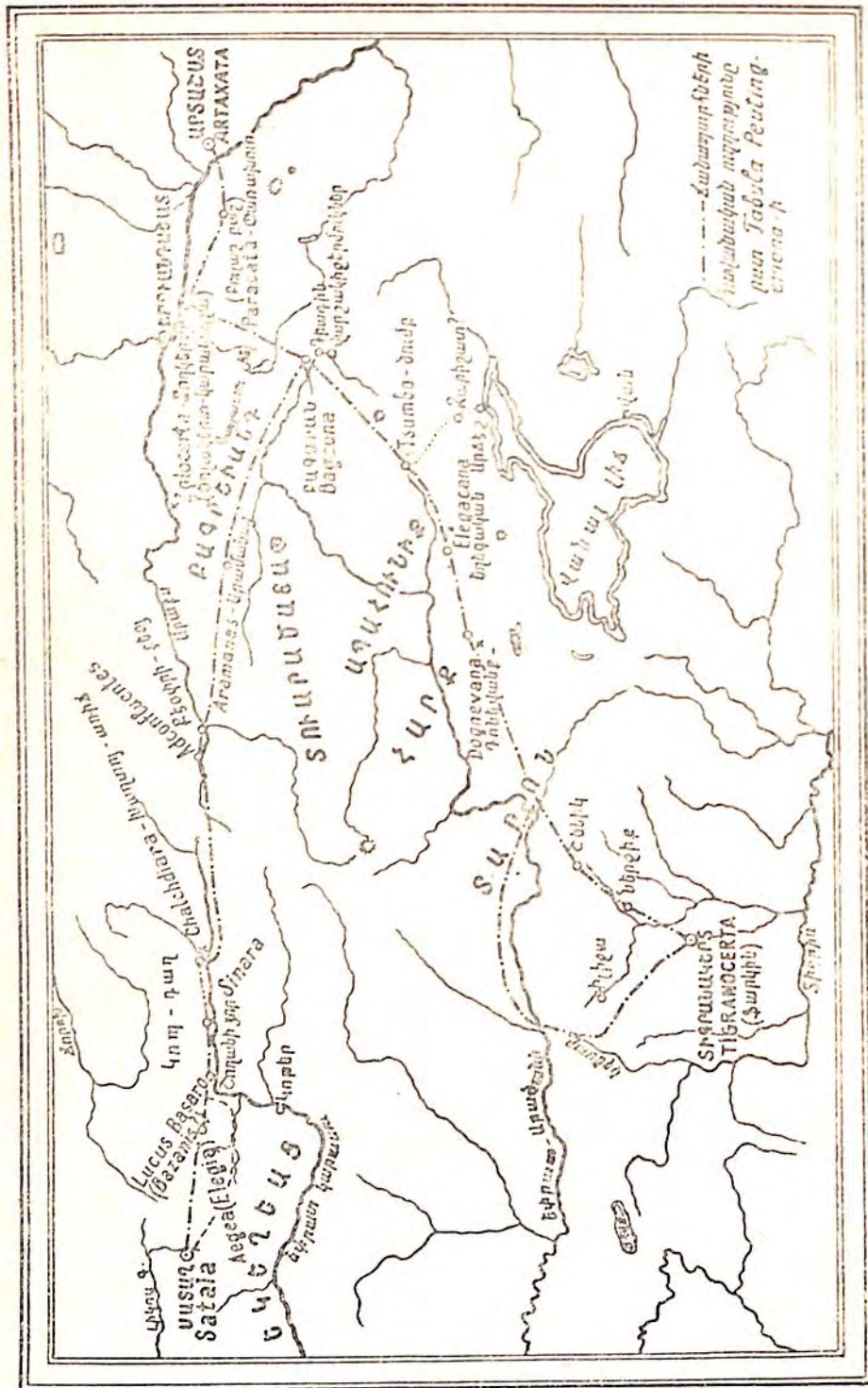
12. Calcidava (Chalchidara Անանուն Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ) կայարանը, որի անունը պետք է ուղղել *Chalchdiaris, համապատասխանում է հին Հայաստանի Խաղտոյ առիճին, այժմյան Գաղտառիճին, որը գտնվում է, ինչպես և Պետինգերյան քարտեզում, Եփրատ-Կարասու գետի աջ ափին:

13. Armanas կայարանը կատարելապես համապատասխանում է Փարպեցու մոտ հիշված «Արամանայ» գյուղին, որը գտնվել է Զրաբաշի լեռների արևելյան ստորոտների մոտ:

14. Sinara կայարանը, որը դասական հեղինակների հիշած Սինորիա վայրն է, գտնվել է Եփրատ-Կարասու գետի մոտ՝ այժմյան Կոպ-դաղի լեռների հարավ-արևելյան ստորոտներում:

15. Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանն անցնում էր Sinara-Սինորիայի մոտ, այժմյան Գաղտառիճից 15 հռոմեական մղոն կամ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա, և հասնում էր, ուրեմն, մինչև Կոպ-դաղի լեռնաշղթան:

16. Պետինգերյան քարտեզի Aegea (Egea Ան. Ռավեննացու մոտ) կայարանը, որը կարելի է նույնացնել դասական հեղինակների Elegia, Elegia-ի հետ, գտնվել է, հավանորեն, Շողանի ձորից դեպի արևմուտք, մոտավորապես այն շրջանում, ուր Եփրատը շուրջ է գալիս դեպի հարավ և հոսում հին «Եկեղեաց» գավառի Կոթեր ավանի կողմը:

ՄԱՆԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

ՊԵՎՏԻՆԳԵՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ HARIZA ԿԱՅԱՐԱՆԸ

Գիտության և արվեստի ինստիտուտի տեղեկագրում (№ 5, Երևան, 1931, էջ 65—87) լույս էր տեսել իմ աշխատությունը «Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պետինգերյան քարտեզի», որի մեջ փորձ էր արված լուսարանելու այդ քարտեզում նշանակված կայարանների անուններն ու տեղերը և որոշելու վերոհիշյալ ճանապարհների ուղղությունը:

Այդ ուսումնասիրության մեջ Արտաշատից Բագավան տանող գիծը մենք ենթադրել էինք ո՛չ թե Զինգիլի լեռնանցքով կամ Կողբի վրայով դեպի Պարնաուտ, ինչպես կարծել են Վ. Բելքը¹, Կ. Միլլերը² և Ռ. Կիպերտը³, այլ Բուլագ-Բաշից Կարակալի և այստեղից Գալլատու ծովակի մոտ գտնվող լեռնանցքով դեպի Ուշրիլիս-Բագավան:

Ինստիտուտի № 5 տեղեկագիրը լույս տեսնելուց հետո՝ մեր հայտնի գյուղատնտես Ստեփան Կամսարականը, որը մոտ ծանոթ է ճանապարհների տեղադրությանը Գալլատու ծովակի արևելյան կողմում, մատնացույց արեց ինձ, որ Paracata-*Zolocerta-Bagauna գծի ուղղությունը Կարակալի վրայով ու Գալլատու ծովակի մոտ գտնվող լեռնանցքով վիճելի է ու անհավանական:

Ստեփան Կամսարականի առարկություններն ու նոր դիտողությունները հիշյալ գծի ուղղության մասին թվում են ինձ հիմնավոր:

¹ Տե՛ս W. Belck, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig, 1901, էջ 83—92:

² K. Müller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, էջ 676—677:

³ Kiepert Richard, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.

⁴ Սույն աշխատության «Արարական արշավանքները Հայաստանում» (Ժամանակագրական դիտողություններ) հոդվածը տպագրվել է Հ. Մանանդյանի երկերի Բ հատորում (էջ 508—541):

Նրա կարծիքով՝ դժվար է այս դժի ուղղությունը ենթադրել Կարակալի վրայով, որովհետև ճանապարհը Բուլագ-Բաշից Կարակալն անհարմար է ու ճահճային և, բացի այդ, ճանապարհն այս ուղղությամբ շեղվում է չափազանց դեպի հյուսիս-արևմուտք, ուստի և անհավանական է իր այդ ուղորդությունը հեռավորության պատճառով:

Հիմք ընդունելով իր այս դիտողությունները, ինչպես և այժմյան մյուս ճանապարհների տեղադրությունը, Կամսարականը տրամադիր է կարծելու, որ Պետինգերյան քարտեզի հին ճանապարհի ուղղությունը կարելի է ենթադրել այժմյան Կարվանսարայի վրայով և Կարվանսարայի և Կուջաղի լեռնանցքով ($=7245$ ոտնաչափ, տե՛ս Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզը, թերթ 99), որն ամենահարմար և դյուրամատչելի լեռնանցքն է Գալլատու ծովակի արևելյան կողմերում և անցանելի է նաև ձմեռվա ամիսների ընթացքում: Մյուս կողմի լեռնանցքները, որոնցից մեկը (Աբասգյուլի լեռնանցքը) գտնվում է Գալլատու ծովակի արևելյան ափերի մոտ, իսկ մյուսը (Ասլանլուի լեռնանցքը) սրանից մի փոքր դեպի արևելք՝ անհամեմատ ավելի բարձր են ու անհարմար, և անանցանելի են ձմեռվա ամիսների ընթացքում: Ուշագրավ է նաև այն, որ այժմյան Կարվանսարայի մոտ կան այժմ երկու հին ավերակներ, որոնցից մեկը Կամսարականը համարում է երթևեկող կարավանների հին իջևան: Կուջաղի լեռնանցքի մոտ ևս պահպանվել են մեծ բերդերի ավերակներ:

Կամսարականի տեղագրական այս նոր ցուցումները, ինչպես տեսնում ենք, կարևոր են ու հիմնավորված: Ուստի անհրաժեշտ էր վերանայել իմ նախկին ենթադրությունը Չոդկերտ-Յոլակերտի տեղադրության մասին, նաև վերաքննել ու ճշտել Փառախոտից Բագավան տանող գիծը վերոհիշյալ կովանների օգնությամբ:

Նախորդ իմ աշխատության մեջ մատնացույց էր արված, որ Փառախոտից մինչև Բագավան Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝

Paracata XXIII ($=$ Փառախոտ, տե՛ս W. Belck, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig, 1901, էջ 83—92).

⁴ Այդ քարվանսարայի ավերակները լուսանկարել ու հրատարակել է «Христианский Восток»-ի երրորդ հատորում Աշխարհբեգ Քալանթարը (т. III, вып. 1, Петроград, 1914 г.): Միջնադարյան այդ քարվանսարայը, որ գտնվում է բաց և լայն դաշտում՝ Ջորիթ 15—20 վերստ դեպի հյուսիս-արևմուտք, Աշխ. Քալանթարի կարծիքով, կառուցված պիտի լինի XIII-րդ դարից ո՛չ ուշ: Աշխարհբեգի գտած միակ արձանագրության մեջ հիշատակված է, որ քարվանսարայը կառուցել է Աշոտը:

Coloceia XXIV (Անանուն Ռավեննացու աշխարհագրություն մեջ Zotozeta, տե՛ս Ravennatis Anonymi cosmographia, ed. Pinder et Parthey).

Hariza XXIV.

Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna, պետք է լինի *Bagauna, տե՛ս J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 23 և 69):

Կայարանների անունների մոտ զրված թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հոռմեական մղոններով (milia passus $= 1,4815$ կիլոմետր): Հանդուցալին Raugonia կայարանի մոտ Պետինգերյան քարտեզն ունի նշած երկու աշտարակ: Տարածությունը Paracata-Փառախոտից մինչև Raugonia-Բագավան կազմում է 81 հոռմ. մղոն կամ $1,4815 \times 81 =$ մոտ 120 կիլոմետր:

Վերահիշյալ իմ աշխատության մեջ Coloceia կամ Zotozeta կայարանի անունը ևս առաջարկել էի ուղղել *Zolocerta (Colo- կամ Zoto- $=$ *Zolo- և -ceia կամ -zeta $=$ *certa) և ենթադրել էի, որ *Zolocerta կայարանը համապատասխանում է Եդիշի Չոդկերտին և Մովսես Խորենացու Յոլակերտին: Հիմնվելով Ալիշանի ցուցմանքների վրա («Ալբարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 123—124)՝ Չոդկերտ-Յոլակերտի տեղը ևս ևս որոշել էի Սուրմալի գյուղից դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Կարակալի ավերակների վայրում:

Կամսարականի վերոհիշյալ ցուցումներին ծանոթանալուց հետո՝ ինձ թվում է այժմ, որ Ալիշանի ենթադրությունը Չոդկերտ-Յոլակերտի տեղադրության մասին պետք է համարել անհավանական: Եթե ընդունելու լինենք Paracata-*Zolocerta-Hariza-Bagauna գժի ուղղությունը Կարվանսարայի և Կուջաղի լեռնանցքի վրայով՝ այդ դեպքում, բնականաբար, կասկածելի կլինի այդ գժի շեղումը դեպի Կարակալ: Իսկ որ հոռմեական շրջանի հին այս ճանապարհն անցել է, իրոք, հենց այս հարմար լեռնանցքով՝ այդ հաստատվում է ըստ իս Hariza կայարանի տեղադրությամբ, որ հաջողվեց ինձ գտնել ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա:

Հնդարձակ այս քարտեզի վրա Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքի հարավում (տասը վերստանոց քարտեզի վրա լեռնանցքն անվանված է՝ Каравансарайский перевал, իսկ լինչի քարտեզում՝ Куджахский перевал)՝ Միսուն գյուղից մի քանի կիլոմետր դեպի

⁵ Կ. Միլլերի և Յ. Մարկվարտի կարծիքով՝ այդ աշտարակները ցույց են տալիս, որ կայարանները եղել են բաղաձայն կամ զինվորական պահակատեղիներ:

արևմուտք՝ նշանակված է Բալքս-Չայ գետի ափին Арудж գյուղը: Այս գյուղի հին անունը եղել է, հավանորեն, *Հառիճ, որ հետագայում կարող էր թուրքերեն կամ քրդերեն արտասանվել նաև *Հառճ և ռուսերեն տառագարծությամբ գրվելու էր, բնականաբար, (h)Арудж: Իսկ այս *Հառիճ-Арудж-ը, ինչպես տեսնում ենք, կատարելապես համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզի Hariza-ին:

Hariza կայարանի հեռավորությունը Bagauna հանգուցային կայարանից ցույց է տրված Պետինգերյան քարտեզում 24 հռոմեական մղոն կամ $1,4815 \times 24 =$ մոտ 36 կիլոմետր, և ուշագրավ է, որ հենց այս տարածության վրա է գտնվում այժմյան Ուլքիլիս-Բազավանից վերոհիշյալ Арудж-ը: Ուրեմն՝ Hariza կայարանը ո՛չ միայն ըստ իր անվան, այլ նաև ըստ այդ տարածության՝ ճշտվել համապատասխանում է *Հառիճ-Арудж-ին:

Hariza-ի անվան և տեղի այս լուսաբանությունը կարևոր մի կողմն է նաև Coloccia (= *Zolocerta) կայարանի տեղագրության որոշման համար: Պետինգերյան քարտեզից հայտնի է, որ Բազավանից Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա Coloccia կայարանը գտնվել է Hariza-ից 24 հռոմեական մղոն կամ մոտ 36 կիլոմետր հեռավորության վրա: Արդ՝ ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա Арудж-ը գտնվում է Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից մոտ 10 կիլոմետր դեպի հարավ: Պարզ է, ուրեմն, որ Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված տարածության համաձայն Coloccia կայարանի կամ հին Չողկերտ-Յոլակերտի տեղը ենթադրվելու է Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից մոտ 26 կիլոմետր դեպի հյուսիս: Դժվար չէ նաև եզրակացնել, որ ըստ այդ հեռավորության Coloccia-*Zolocerta-ի տեղը պետք է ենթադրել ո՛չ թե այժմյան Կարակալեի ավերակների վայրում, այլ Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից ն. Զարուխի կամ խոշ-նաբար իջնող ճանապարհների վրա (տե՛ս Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Н. Чарухин и Хом-Хадар): Ուշագրավ է առանձնապես, որ Մովսես Խորենացու պատմության մեջ ևս Յոլակերտի տեղը մատնանշված է «մերձ ի լեռոնն հարաույ... առ խորշիք լեռնոտինն»: Խորենացին, խոսելով Ամասիայի և նրա որդիների մասին, մեջ է բերում Փառախոտի ու Յոլակերտի վերաբերյալ հետևյալ ավանդությունը՝

«Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, և յետ Գեղամայ զՓառիս արի և զՅոլակ: Եւ յետ ծնանելոյ զնոսա՝ անցանէ զգետովն մերձ է լեռոնն հարաույ, և շինէ անդ առ խորշիք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս, զմին յարեւելս կոչս, մօտ յակունս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանեն. իսկ զմիւսն յարեւմուտս կոչս նորին տանն բացագոյն իբր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետեակա-

զնացի առն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսա ի ժառանգութիւն երկուց որդուց իւրոց, արոյն Փառիսի և կայտառին Յոլակայ. յորս բնակեալ՝ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառիսայ՝ Փառախոտ, և ի Յոլակայ՝ Յոլակերտ» (տե՛ս «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1913, I, ԺԲ, էջ 40):

Խորենացու այս վկայությունը Յոլակերտի տեղագրության մասին, ինչպես և Hariza կայարանի նույնացումն այժմյան Арудж-ի հետ, պարզ ու հաստատուն ցուցումներ են, որ հնարավորություն են բնօրոգում գիտական արշավախմբերին հետախույզումներ կատարելու վերև մատնանշված շրջանում և վերջնականապես ճշտելու Coloccia կայարանի՝ հին Չողկերտ-Յոլակերտի տեղը:

Մեր նախորդ աշխատության մեջ մատնացույց էր արված, որ Վ. Բելբեր Paracata-Փառախոտի տեղը ենթադրում է այն ավերակների վայրում, որոնք անվանվում են Բուլագ-Բաշ և գտնվում են Դաշբուռուն գյուղից 5 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ դեպի հարավ-արևելք (տե՛ս Dr. W. Belck, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte des Vorderasiens, Leipzig, 1901, էջ 83—92): Ինձ թվում է, որ Hariza-ի տեղագրության ճշտումը կարող է նեցուկ ծառայել ապագա էքսպեդիցիային վերաստուգելու տեղում նաև այս ենթադրությունը: Պետինգերյան քարտեզում Paracata-Փառախոտի հեռավորությունը Coloccia կայարանից ցույց է տրված 33 հռոմեական մղոն կամ մոտ 49 կիլոմետր: Իսկ Hariza-ից $33 + 24 = 57$ հռոմեական մղոն կամ մոտ 85 կիլոմետր: Ապագա գիտական էքսպեդիցիան ի նկատի է ունենալու, ուրեմն, տարածությունը Փառախոտից մինչև այժմյան Арудж՝ 85 կիլոմետր, Փառախոտից Չողկերտ-Յոլակերտ՝ 49 կիլոմետր և Փառախոտից մինչև Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքը՝ 75 կիլոմետր:

Hariza-ի նույնացմամբ այժմյան Арудж-ի հետ վերջնականապես որոշվում է այն լեռնանցքը և այն մեծ ճանապարհը, որով շարժվել են դեպի Արտաշատ կամ Դվին հռոմեական, բյուզանդական կամ այլ օտար շրջերը: Պարզվում է, ուրեմն, որ հռոմեական լեգիոնները Պոմպեոսի, Կորբուլոնի և Սաատիրու Պրիսկուսի առաջնորդությամբ իջել են Արարատյան դաշտ, հավանորեն, Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով: Նույն լեռնանցքով որոշվում է նաև Քսենոֆոնի ճանապարհը: Նահանջող հույն զորքերը, ինչպես մատնանշել էինք մեր նախորդ աշխատության մեջ, անցել են Նփրատ-Արածանին նրա ակունքների մոտ և այստեղից Վարշակի ջերմուկի մոտով չվել Դիադին-Բազավանի շրջանը: Իմ նախկին ենթադրությունը, որ հույները Դիադին-Բազավանի շրջանից գնացած պիտի լինեն Կողբ-Արաքս և ո՛չ թե Չողկերտ՝ թվում է ինձ այժմ անհավանական: Hariza-Coloccia գծի որոշումը Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռ-

նանցքով կարևոր մի նոր կովան է, որը կարող է հիմք ծառայել նահանգի ճանապարհը ենթադրելու Կարվանսարայի և Colocchia-Ձողկերտի շրջանով դեպի այժմյան Կարակալե և այնուհետև Ֆաղիս-Արաքսի երկարությամբ դեպի արևմուտք:

Նույն պատմական գծով և *Հառիճի ու Կարվանսարայի լեռնանցքի վրայով պետք է ենթադրել նաև խալդական ժամանակներում հին Արմավիրի կայան Արածանի գետի հովիտների և խալդական Տուշատ-Տոսպ մայրաքաղաքի հետ: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ Hariza կայարանի անունը (= *Հառիճ = առիճ կամ -լառիճ) համարվում է խալդական (հմմտե Jos. Marquart, Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien, էջ 51*, ծանոթ. 1), ուստի և այժմյան Арудж-ը, հավանորեն, դեռևս հնագույն շրջանում կարող էր գոյություն ունեցած լինել իբրև խալդական բնակավայր: Աճառյանն իր «Հայերէն արմատական բառարանի» մեջ ենթադրում է, որ «-առիճ», «-առինճ» կամ Հառիճ նշանակում է «գյուղ», սակայն նրա մոտ այդ բառը ստուգաբանված չէ և նշանակության կռահումը վիճելի է և կարոտ ստուգաբանական հիմնավորման:

Ռուսերեն ընդարձակ իմ աշխատության մեջ («О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Эривань, 1930) մանրամասն ես քննել էի Հայաստանի առևտրական հին ճանապարհների ուղղությունը զանազան դարաշրջաններում և հանգել էի այն եզրակացության, որ հռոմեական շրջանի կարավանների մեծ ճանապարհը, որ գալիս էր Չինաստանից ու Միջին Ասիայից Եկբատանա և այստեղից Արտաշատ, անցել է Բագավանի ու այժմյան Քյոփրիքյոյի վրայով դեպի Սև ծովի նավահանգիստները: Hariza-ի տեղագրության որոշմամբ պարզվում է այժմ, որ միջազգային նշանակություն ունեցող այդ ճանապարհը ես իջել է Բագավան-Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով:

Նույն աշխատության մեջ մենք մատնացույց էինք արել, որ Հին Հայաստանի մեծ ու նշանավոր քաղաքները հիմնված են եղել առևտրական ճանապարհների մոտ: Հին Բագավանի մոտ, ինչպես հայտնի է Փավստոսի վկայությունից (V, ԽԳ, Վենետիկ, 1889, էջ 259), գտնվել է Զարեհավան քաղաքը, *Tsumbo-Մումբ կայարանից հարավ՝ Արճեշ տանող ճանապարհի մոտ՝ Զարիշատը, իսկ Բագավանից Սատաղ գնացող գծի մոտ՝ հին Թեոդոսուպոլիսը: Այս քաղաքների առևտրական հաղորդակցությունն Արարատյան դաշտի և Արտաշատի հետ որոշվում է, գլխավորապես, վերոհիշյալ մեծ ճանապարհով:

Hariza-Zolocerta գծի հետ միանում էր, հավանորեն, նաև Երվանդաշատից Բագավան տանող ճանապարհը: Կամսարականի կարծիքով, որ ծանոթ է այժմյան Սուրմալուի տեղագրական պայմաններին, այս ճա-

նապարհը Կարակալեի ու Կարվանսարայի վրայով ավելի հարմար է, քան մյուս ճանապարհներն Արասգյուլի և Ասլանլուի լեռնանցքներով: Հավանական է ըստ այսմ, որ Երվանդաշատի ճանապարհը ես անցել է *Zolocerta կայարանի ու հին Ձողկերտ-Ցոլակերտի վրայով Hariza-Apyдж և այստեղից Բագավան: Երվանդաշատից կա և մի ուրիշ ճանապարհ, որ գալիս է Կողբ և այժմյան Ղաթրլու գյուղի վրայով բարձրանում Կարվանսարայի լեռնանցքը: Սակայն խիստ կասկածելի է, որ այս դժվարամատչելի գիծը լինեի կարավանների մշտական ու բանուկ ճանապարհ:

Գալլատու լճի արևելյան կողմում գտնվող լեռնաստանը, ինչպես պարզ երևում է մեր այս և նախորդ ուսումնասիրությունից, պատմական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող մի շրջան է: Այս շրջանի ռազմական ու ստրատեգիական բացառիկ կարևորությունը պետք է վերագրել, որ այստեղ գրեթե յուրաքանչյուր քաղաքի մոտ հանդիպում են բերդերի ու այլ կառուցվածքների բազմաթիվ ավերակներ, որոնք սակայն կարոտ են դեռ պատմական ու հնագիտական լուրջ ուսումնասիրության: Թե որքան հետաքրքիր են ու կարևոր այս կողմերում գտնվող հնությունները, այդ երևում է Ս. Հայկունու մի քանի համառոտ ու թուցիկ տեղեկություններից նրա «Բագրևանդ ջրաբաշխ գաւառ» աշխատության մեջ, որ ներքև բերում ենք ամբողջությամբ:

Տե՛ս «Բագրևանդ ջրաբաշխ գաւառ», Վաղարշապատ, 1894. էջ 363—364՝

«Կուլար գիւղին 1/2 քիլոմէթր հիւսիսն կայ նորելուկ ուխտատեղին. նաև 1 ժամ յարեւելս Ղաթրլու գիւղն և որոյ մօտ գտնուած մի ողի վերան Թուխ Մանուկ, ուր միշտ ուխտի կը գնան. իսկ համարաձման մեծ բազմութեամբ: Այս ուխտատեղիէն քիչ բարձր կայ հինաւուրց մի բերդ հսկայ և կոշտ քարերէ շինուած. որ ունի մէջը մօտ 200 տան աւերակ, իւրաքանչիւր տան մօտ հօրեր, միջավայրն մի տափարակ սալաշատակուած վայր: Սորա կողերու վերան գտնուած են քանի տեսակ նետի սլաք և հին դրամ:

Այս գիւղի 1/2 ժամ հարան ես կա Աշխ Հիւսէին անունով Եղտի բնակ գիւղն, որոյ մօտ գտնուած բլուրի գագաթն ես աւելի մեծ բերդի աւերակներ կան. բերդի յարեւելս՝ ստորոտին մօտ մի արտի մէջ գտնուած էր բազմաթիւ պղնձեայ հին դրամներ, տեսակ տեսակ, որոց ոմանք կլայեկուած էին: Այս դրամներն որպէս այլ դրամներ ամփոփած էի և մտադիր էի այս տեղ որոց պատկերն ներկայացնել, դժբախտաբար այս ամբան կողոպտեցին:

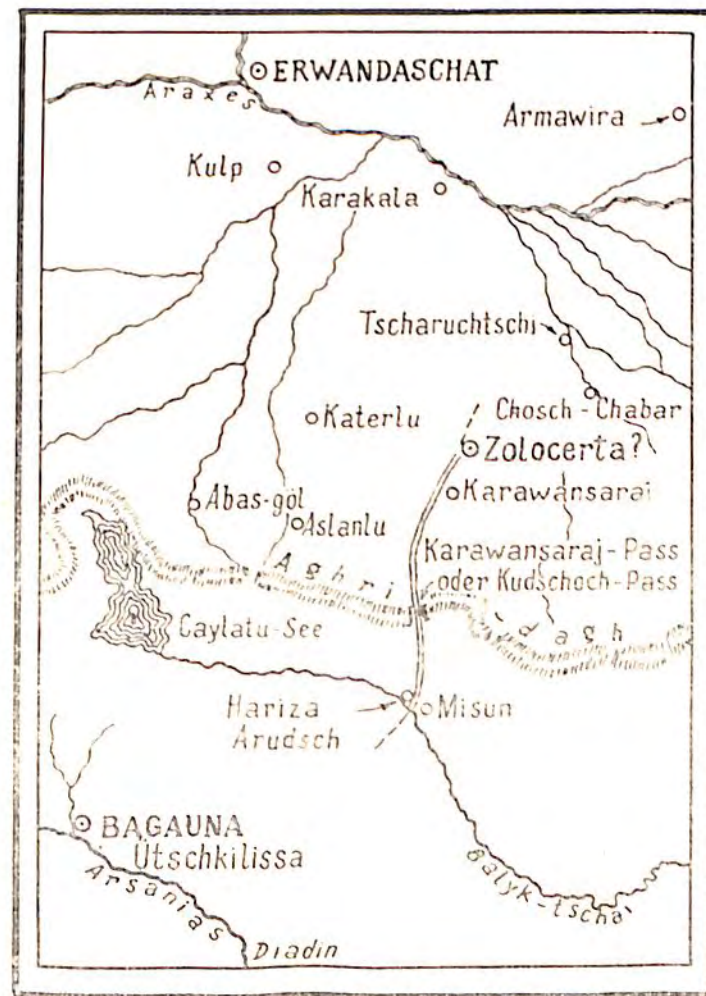
Այս կողմերն այս տեսակ հին բերդորայք շատ կան, մանաւանդ յերկու Գանձակներու, Ագարակի և Ղուրու-Աղաճի միջավայրն, Սինէկայ ջրի աջ բարձրութեան վերայ եղած Փարշինիս գիւղն, որոյ վերեն կայ մի

անհայելի հին և կոշտ քարերէ շինուած բերդ, ուր կապաստանէին, կասեն,
Կողբայ և շրջակայ գիւղօրայրն գտնուած թուրք և հայ հասարակութիւնը՝
երբ լեզկիներու յարձակումը կըլինէր այս երկրի վերան»:

Պետինդերլան քարտեզի մանրախուշ քննութեամբ ճշտվում են, ինչ-
պես տեսնում ենք, Artaxata-Bagauna գծի վրա գտնվող բոլոր կայա-
րանները՝ Artaxata = Արտաշատ, Paracata = Փառախոտ, Coloccia
(Zotozeta Ռափեննադու մոտ) = Չոզկերտ, Յոլակերտ, Hariza = Арудж,
*Հառիճ և Raugonia (Ragauna Ռափեննադու մոտ) = Բաղաւան: Մտթ
է մնում սակայն Չոզկերտ-Յոլակերտի տեղագրութեան խնդիրը, ուստի
անհրաժեշտ է հետազոտում ուղարկել մեր մատնանշած շրջանը գի-
տական հատուկ արշավախումբ և ուսումնասիրել տեղում թե այս խն-
դիրը և թե, ընդհանրապես, այն վայրերն ու ճանապարհները, որոնք
կարող են վերջնականապես պարզել պատմական հին ճանապարհների
ուղղութիւնը:

Երևան.

Նոյեմբեր 1931 թ.:

Rekonstruktion des Itinerars von Hariza nach *Zolocerta (= Coloccia)

ԵՐԱՏՈՍԹԵՆԵՍԻ ՍՏԱԴԻՈՆԵՐ ԵՎ ՊԱՐՍԻՅ ԱՍՊԱՐԵՍԸ

Հափագիտական իմ աշխատության մեջ («Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում», Երևան, 1930) մատնացույց էր արված, որ հոբենացու «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ ու ընդարձակ խմբագրությունների մեջ, ինչպես և Անանիա Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» հատվածում, հիշված են երկու տարբեր ասպարեաններ՝ մեկն—«ըստ օղաչափութեան», իսկ մյուսը—«գեոմետրիկ չափութեամբ»։ Հայկական այս աղբյուրների վկայությունները, որ ուշագրություն չէին առնվել գիտական նախորդ աշխատություններում, չափազանց կարևոր են, որովհետև ասպարեան «ըստ օղաչափութեան», ինչպես ենթադրել էի վերոհիշյալ իմ ուսումնասիրության մեջ, այն աշխարհագրական ստադիոնն է, որով հույն աշխարհագրագետները չափել էին երկրի շրջապատը և աշխարհագրական աստիճանները։ Այդ չափումները, ինչպես հայտնի է, կատարել էր գիտական մեծ հմտությամբ Աղեքսանդրիայի հռչակավոր գրադարանապետ Երատոսթենեսը (275—195 թ. նախք. Քր.), որը համարվում է հիմնադիր մաթեմատիկական աշխարհագրության։ Այնուհետև նրա ընդգծած ուղղությամբ շարունակել են աշխատել նաև Հիպարքոսը, Պտեղդոսիոսը, Մարինոսը, Պտղեմեոսը և ուրիշները։

Հիշյալ չափումների հիմք ծառայող աշխարհագրական ստադիոնների երկարությունները, ինչպես հայտնի է, մինչև այժմ վեճի առարկա են անգամ նորագույն ուսումնասիրություններում։ Երատոսթենեսի, օրինակ, ստադիոնը եվրոպական գիտնականները ենթադրել են վերջերս 148 մետրից մինչև 186 մետր։ Ու. Վիդեբանտը նրա երկարությունը համարում է 157,5 կամ 159,8 մետր (տե՛ս Klio, XIV, էջ 207—256 և XVI, էջ 94—108), Կ. Լեման-Հաուպտը՝ հոռմեական մղոնի $\frac{1}{10}$ մասը, այսինքն՝ 148,825 մետր (տե՛ս Paulys Real-Encyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung, 2. Reihe, 6. Halbband, էջ 1930—1963), իսկ Պ. Շնաբելը՝ հոռմեական մղոնի $\frac{3}{25}$ կամ $\frac{1}{8}$ մասը՝ այսինքն՝ 178,6 կամ 186 մետր (տե՛ս Sitzungsberichte der Preussis-

chen Akademie der Wissenschaften, phil-hist. Klasse, 1930, XVI, էջ 17)¹։

Թե ինչ խոշոր նշանակություն ունի աշխարհագրական այդ ստադիոնի որոշումը երկրագիտության պատմության համար՝ այդ ինքն ըստ ինքյան հասկանալի է։ Երատոսթենեսի ստադիոնի ճշտմամբ ո՛չ միայն կորոշվի այժմյան մետրերով նրա հաշիվը երկրի շրջապատի մասին, այլ և հնարավոր կլինի լուծել չափագիտական այն մոլթ խնդիրները, որ կապ ունեն նրա ստադիոնի հետ։ Եթե ուղիղ համարվի, օրինակ, Վիդեբանտի կարծիքն Երատոսթենեսի ստադիոնի մեծության մասին՝ երկրի շրջապատի երկարությունը, որ Երատոսթենեսը ենթադրել էր 252.000 ստադիոն, կստացվի $252.000 \times 157,5$ [կամ 159,8] = 39.690 կիլ. [կամ 40.269.600 մետր]։ Իսկ այս հաշվից պարզ կլինի դարձյալ, որ անգամ երկրորդ դարում Քրիստոսից առաջ Երատոսթենեսը ճիշտ է համեմատաբար որոշել երկրի շրջապատը, որի երկարությունը ենթադրվում է այժմ մոտ 40.000 կիլոմետր։

Արդ՝ խիստ հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ հայկական աղբյուրների տեղեկություններն աշխարհագրական ստադիոնի մասին վերաբերվում են, ինչպես ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ, հենց Երատոսթենեսի ստադիոնին։

Քննության առնելով այդ վկայությունները և մեջ բերելով համապատասխան իմ հաշիվներն առանձին աղյուսակի մեջ՝ ես առանձնապես կարևոր ու հին էի համարել երրորդ հաշիվը, որի համաձայն Երատոսթենեսի ստադիոնի երկարությունը ստացվել էր ճշտվել 159,8 մետր։ Այդ հաշիվը չի ընդունում սակայն Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Հանս Ֆոն Մոխլը, որը ներկրս նույն այս խնդրի մասին ընդարձակ մի ուսումնասիրություն է հրատարակել «Հանդես Ամսթերդամ»-ում²։ Մերժելով իմ հաշիվը՝ Հանս Ֆոն Մոխլը տալիս է ինքը մի ուրիշ հաշիվ, հիմք ընդունելով ո՛չ թե «Աշխարհացոյց»-ը, այլ «Յաղագս ընթացից արեգական» հատվածը։ Այս նոր հաշիվը, թեև հետաքրքիր է և ուշագրավ, սակայն, ինչպես կտեսնենք, չի կարող խախտել ո՛չ իմ լուծումը, ո՛չ էլ նրա թվական տարբեր նախադրյալները։ Մենք ցույց կտանք ներքև, որ

¹ Հիշատակված հետազոտությունները, դժբախտաբար, չկան Երևանում։ Երատոսթենեսի ստադիոնի մասին վերոհիշյալ տվյալները մեջ են բերված Հանս Ֆոն Մոխլի ուսումնասիրությունից, որ տպված է «Հանդես Ամսթերդամ»-ում, 1933, թ. 3—6, էջ 289—290։

² «Erdmessung, Grad, Meile und Stadion nach den altarmenischen Quellen» (Ein Beitrag zur Geschichte der Erdkunde und der Kulturbeziehungen zwischen Hellenismus und Armeniertum). տե՛ս Հանդ. Ամս. 1933, թ. 3—6, էջ 263—305, թ. 7—8, էջ 432—459 և թ. 9—10, էջ 559—582։

«Աշխարհացոյց»-ի վկայութիւններն նախորդ իմ լուծումը հաստատւում է այժմ նոր տվյալներով, որոնք կարող են ելակետ ծառայել կարևոր ընդհանրացումների ու նպաստել չափազիտական նոր խնդիրների լուսաբանութեան, որ վերաբերվում են պարսկական ու արևելյան չափերին:

Հույս ունեմ, որ պրոֆ. Մժիկը ուշադրութեան առնելով հայկական ու օտար աղբյուրների ներքև մատնանշված ցուցումները, ինքը ևս կհամոզվի, որ իր կասկածներն «Աշխարհացոյց»-ի վկայութիւնների նկատմամբ կարող են հիմնական վերաքննութեան:

Նախ մի քանի խոսք աշխարհագրական ստադիոնին վերաբերվող հայկական վկայութիւնների մասին:

Իմ «Կշիռները և չափերը» աշխատութեան մեջ ևս օգտվել էի այդ վկայութիւնների տպագիր բնագրերից: Պրոֆ. Հանս ֆոն Մժիկը հնարավորութիւն է ունեցել օգտվել նաև Վիեննայի ձեռագիրներից, որոնց օգնութեամբ նա սրբագրել է մի քանի ընթերցվածներ, գլխավորապէս, «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութեան մեջ: Մեջ եմ բերում վերոհիշյալ վկայութիւնները՝ դեմ առ դեմ դնելով իմ աշխատութեան մեջ տպված ու Մժիկի ուղղած բնագրերը:

1. «Կշիռները և չափերը», էջ 99՝

«Եւ է ասպարէզն ըստ օգաշափութեան քայլս հարիւր, և քայլն վեց ոտն, և ոտն վեշտասան մատն. մղոնն ասպարէզ մի: Իսկ ասպարիզաց ասպարէզն է հարիւր քառասուններեք քայլ. և մղոնն է եւթն ասպարէզ, որպէս զի լինել զետնաշափութեամբ մղոնն հազար քայլ. և փարսախն երեք մղոն է» (տե՛ս «Մովսէսի ետրենացոյ մատենագրութիւնը», էջ 588):

2. «Կշիռները և չափերը», էջ 103՝

«Ասպարէզն է ըստ օգաշափութեան քայլ 107, և քայլն 6 ոտն. և ոտն 16 մատն: Եւ մղոնն 7 ասպարէզ: Իսկ ըստ Պարսից ասպարիսին 143 քայլ որպէս լինել զետնաշափութեամբ մղոնն 1000 քայլ: Եւ խրասխն 3 մղոն» (տե՛ս Ալգեւրյան, Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց, Վենետիկ, 1821, էջ 37. հմտեմ նաև «Անախայի Շիրակունոյ, Մնացորդ բանից», Ս. Պետերբ., 1877, էջ 32—33):

1. Հանդ. Ամս. 1933, Թ. 3—6. էջ 300՝

«Եւ է ասպարէզն ըստ աղաշափութեան քայլ ճ. և քայլն է 2 ոտն. և ոտն է ժ2 մատն. և մղոնն է է ասպարէզ: Իսկ ասպարիզաց ասպարէզն է ճեԳ քայլ. և մղոնն է է ասպարէզ, որպէս զի լինել զետնաշափութեամբ մղոնն Ռ քայլ: Եւ խրասխն Գ մղոն է»:

2. Հանդ. Ամս. 1933, Թ. 3—6, էջ 293՝

«Ասպարէզն է ըստ աղաշափութեան քայլ ճէ. և քայլն 2 ոտն, և ոտն ժ2 մատն: Եւ մղոնն է ասպարէզ: Իսկ ըստ Պարսից ասպարէզն ճեԳ քայլ. որպէս լինել զետնաշափութեամբ մղոնն Ռ քայլ: Եւ խրասխն Գ մղոն»:

3. «Կշիռները և չափերը», էջ 106՝

«Եւ ասպարէզն հեռակցութիւն վտանի, և ըստ օգաշափութեան հարիւր եօթն քայլ. և քայլն վեց ոտն, և ոտն վեշտասան մատն. և լինի ասպարէզն վեցհարիւր քառասուն և երեք ոտն միով պակաս: Եւ մղոնն է եօթն ասպարէզ. իսկ Պարսիցն ասպարէզն է հարիւր քառասուն և չորս քայլ. և զետնաշափութեամբ հազար քայլ. և հրասխն է երեք մղոն» (տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսէսի ետրենացոյ յաւելումովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուրբյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 7):

Չափական իմ հաշիւների համար, ինչպես տեսնում ենք, միակ կարևոր փոփոխութիւնն է վերջին վկայութեան մեջ հետեւյալ սրբագրութիւնը՝ «Իսկ Պարսիցն ասպարէզն է հարիւր քառասուն և երեք քայլ»: Սուրբյանի հրատարակած բուն ու միակ բնագիրն ունի՝ «Իսկ Պարսիցն ասպարէզն է հարիւր քառասուն և չորս քայլ»: Մատնանշված սրբագրութիւնն արել է ինքը Մժիկը, համարելով «չորս» ընթերցվածը գրչադրական պարզ ու անառարկելի մի սխալ: Այս սրբագրութիւնը սակայն, ինչպես կտեսնենք, վիճելի է և առարկելի: Հարկավոր էր, անշուշտ, պահել հայերեն բնագրում, ինչպես և գերմաներեն լարգմանութեան մեջ, «չորս» ընթերցվածը, իսկ «երեք»-ը՝ իբրև հրատարակողի ենթադրութիւն՝ դնել փակագծի մեջ:

Ձեռագիրների համեմատութեամբ Մժիկի վերահրատարակած բնագրերը կարևոր են, անշուշտ, որովհետև ասպարիսական չափերի ճշտման համար նա օգտվել է Վիեննայի (Թ. 31, 115, 678, 731, 784) և մի քանի այլ ձեռագիրների վկայութիւններից: Միանգամայն պարզ է սակայն, որ այս հրատարակութիւնը, որը կատարված է բազմազան աղբյուրների համագրութեամբ ու համեմատութեամբ, ոչ մի կետում չի խախտում այն նախադրյալները, որ հիմք էին ծառայել իմ աշխատութեան:

3 Մժիկի գերմաներեն հղվածի հայերեն ամփոփման մեջ լրտրմաշարար ասված է, որ իբր թե իմ աշխատութեան մեջ «չստանդարտ» իբրև զրադրական սխալ» ևս արհամարհած եմ «ինչ որ անհամաձայն» դատած եմ իմ հաշիւին (Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 3—6, էջ 282): Այդ միանգամայն սխալ է: Ընդհակառակը՝ հայկական վկայութիւնների մի քանի ընթերցվածներն արհամարհված են իբրև գրչադրական սխալ ո՛չ թե իմ, այլ Մժիկի աշխատութեան մեջ:

3. Հանդ. Ամս. 1933, Թ. 3—6, էջ 295

«Եւ ասպարէզն հեռակցութիւն վտանի, և ըստ աղաշափութեան հարիւր եւթն քայլ. և քայլն վեց ոտն, և ոտն վեշտասան մատն. և լինի ասպարէզն վեցհարիւր քառասուն և երեք ոտն միով պակաս: Եւ մղոնն է եւթն ասպարէզ. իսկ Պարսիցն ասպարէզն է հարիւր քառասուն և երեք քայլ. և մղոնն զետնաշափութեամբ հազար քայլ. և հրասխն է երեք մղոն»:

Վերոհիշյալ վկայությունների լուսաբանման համար իբրև լուծման բանալի ծառայել էր ինձ Պարսից կամ «ասպարիղաց ասպարէզ»-ը, որը ես համապատասխան էի համարել արաբական ghalva-ին: Ընդունելով այս ասպարեսի երկարությունը 230,112 մետր՝ ես արել էի իմ աշխատության մեջ բոլոր հնարավոր հաշիվները՝ հիմք ընդունելով վկայությունների տարբեր ու անգամ վիճելի թվերը: Ի վերջո՝ համադրելով բոլոր հաշիվներն առանձին աղյուսակի մեջ՝ ես հանգել էի այն եզրակացության, որ ստացված թվերից իրական են ու խիստ կարևոր թվական տրվյալները, գլխավորապես, երրորդ հաշվի (տե՛ս «Կշիռները և չափերը», էջ 110)՝

1. Պարսից կամ «ասպարիղաց ասպարէզ»-ը = 144 քայլ = 230,112 մետր.

2. Քայլը (որը կրկնաքայլ է) = $230,112:114 = 1,598$ մետր.

3. Ասպարեսն «ըստ օղաչափութեան» (երատոսթենեսի ստադիոնը) = 100 քայլ = $1,598 \times 100 = 159,8$ մետր.

4. Օղաչափության ասպարեսի (երատոսթենեսի ստադիոնի) ուրը = $\frac{1}{6}$ քայլ = $1,598:6 = 0,266\frac{1}{3}$ մետր.

5. Պարսից մղոնը = 1000 քայլ = $1,598 \times 1000 = 1598$ մետր:

Պրոֆ. Հանս Ֆոն Մոխլին անընդունելի է համարում, նախ և առաջ, այս հաշիվների հիմք ծառայող լուծման բանալին, այսինքն՝ Պարսից ասպարեսի և մղոնի վերոհիշյալ երկարությունները (230,112 մետր և 1598 մետր): Պարսից այս ասպարեսն ու մղոնը նա ենթադրում է ո՛չ թե պարսկական, այլ հռոմեական չափեր: Պրոֆ. Մոխլին ընդունում է միմիայն, որ ճիշտ է ստացվել իմ հաշվում երատոսթենեսի ստադիոնի երկարությունը: Սակայն այդ, նրա կարծիքով, մի պատահականություն է, որ առաջ է եկել սխալ նախադրյալների բախտավոր զուգադիպումից (Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 3—6, էջ 572): Պրոֆ. Մոխլը պնդում է նույնպես, որ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ ու ընդարձակ խմբագրություններում «քայլս հարիր» և «հարիր քառասուն և չորս» ընթերցվածները գրչագրական սխալներ են:

Մատնանշված այս պնդումները, որ դրեթե չեն պատճառաբանված, չեն կարող ըստ իս ճիշտ լինել, որովհետև վերոհիշյալ իմ հաշիվը հաստատվում է, ինչպես կտեսնենք, նոր ու հիմնավոր վկայություններով:

Իմ «Կշիռները և չափերը» լույս տեսնելուց հետո՝ Պարսից ասպարեսի մասին հաջողվեց ինձ գտնել կարևոր մի վկայություն «Մղոնաչափ»-ի ընդարձակ բնագրում⁴, Պետական Կենտրոնական Զեռագրա-

⁴ «Մղոնաչափ»-ի այդ նոր բնագիրն իմ ուսումնասիրությամբ հանդերձ հրատարակվելու է Լենինգրադում հետևյալ վերնագրով՝ «Средневековый итнерарий в армянской рукописи десятого столетия»:

տան Թ. 2679 հուլիսավոր հին ձեռագրի մեջ (= Գեորգ. Յույակ, Թ. 102), որ գրված է 971—981 թվականներին: Նոր այս բնագրի հենց սկզբում այդ վկայությունը մեջ է բերված պարզապես այն նպատակով, որպեսզի որոշ լինի այն մղոնների երկարությունը, որ զործ են ածված «Մղոնաչափ»-ի մեջ: Կարևոր այդ վկայությունը, որ մանրամասն քննված է Ռուսաստանում լույս տեսնող վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ՝ հետևյալն է՝

«Ասպարէզն ճշ քայլ է. քայլն 2 ոտն է, ոտն ժ2 մատն է, մղոնն է ասպարէզ է. ըստ Պարսից ասպարէզն ձեռք քայլ է. մղոնն Ռ քայլ է. հրասահն Գ մղոն» (Զեռ. 2679, թերթ 206ա, ստուգված 208ա):

Այս հաշիվը լուծելիս՝ պետք է ի նկատի ունենալ, որ առաջին ասպարեսի 170 քայլ երկարությունը նշանակված է կլոր թվով: Դժվար չէ սակայն կռահել, որ այս ասպարեսը պետք է ենթադրել $\frac{1}{7}$ մասը մի մեծ մղոնի, որի երկարությունը եղել է 1200 քայլ: Ուրեմն՝ այս ասպարեսը կարելի է, իրապես, հավասար համարել 1200:7 կամ $171\frac{3}{7}$ քայլի: Պարսից ասպարեսի երկարությունը ցույց է տրված «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ 144 քայլ (= 230,112 մետր): Եթե սակայն ընդունենք, որ այդ ասպարեսն ուղիղ $\frac{1}{7}$ մասն է եղել Պարսից մղոնի (= 1598 մետր)՝ նրա երկարությունը կլինի $1598:7 = 228\frac{2}{7}$ մետր: Ընդունելով Պարսից ասպարեսը համապատասխան արաբական ghalva-ի և հավասար 230,112 մետրի [կամ $228\frac{2}{7}$ մետրի = $142\frac{6}{7}$ քայլի]՝ կարող ենք հեշտությամբ որոշել «Մղոնաչափ»-ի վկայության բոլոր չափերը հետևյալ երկարությամբ՝

1. Պարսից ասպարես = 144 քայլ $[142\frac{6}{7}] = 230,112$ մետր $[228\frac{2}{7}]$:

2. «Քայլ» կամ կրկնաքայլ = $230,112:144 [228\frac{2}{7}:142\frac{6}{7}] = 1,598$ մետր.

3. Պարսից մղոն = 1000 քայլ = 1598 մետր.

4. Ոտ = $\frac{1}{6}$ քայլ = $1,598:6 = 0,266\frac{1}{3}$ մետր.

5. Մատ = $\frac{1}{16}$ ոտ = $0,266\frac{1}{3}:16 = 0,0166\frac{1}{48}$ մետր.

6. Ասպարես (մյուս) = $\frac{1200}{7}$ քայլ = $1,598 \times \frac{1200}{7} = 273,93\frac{3}{7}$ մետր.

7. Մղոն (արաբական) = 1200 քայլ = $1,598 \times 1200 = 1917,6$ մետր.

8. Փարսախ (արաբական) = 3 մղոն = $1917,6 \times 3 = 5752,8$ մետր $[= 25 \text{ Պարսից ասպարեսի կամ } ghalva\text{-ի } = 5752,8:230,112 = 25]$:

Կարելի է միթե պատահական համարել, որ այս հաշվում ևս ստացվում են իրական ու ծանոթ թվեր: «Մղոնաչափ»-ի մղոնը և փարսախը, ինչպես տեսնում ենք, ճիշտ և ճիշտ համապատասխան են ստացվում արաբական մղոնին (= 1917,6 մետր) և արաբական փարսախին (= 5752,8 մետր): Վերոհիշյալ ռուսերեն իմ աշխատության մեջ ցույց է

տրված, որ «Մղոնաշափք»-ը գրված է իններորդ դարում: Հասկանալի է, որևմն, թե ինչո՞ւ նրա մեջ, ինչպես և արաբական ուղեցույցներում, տարածությունները նշանակված են արաբական մղոնով, որի երկարությունն աշխարհագրագետները հաշվում են մոտավորապես 2 կիլոմետր⁵, իսկ Դեկուրդեմանշը ենթադրում է համեմատական իր չափագիտության մեջ 1.917,6 մետր (տե՛ս Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des arabes, Paris, 1909, էջ 88):

Որ «Մղոնաշափք»-ի մղոնն ունեցել է, իրոք, վերոհիշյալ երկարությունը՝ այդ կարելի է ստուգել հենց «Մղոնաշափք»-ի վկայություններով: Նրա մեջ, օրինակ, տարածությունը Դվինից Նախիջևան ցույց է տրված 70 մղոն, որ վերոհիշյալ հաշվով հավասար է 134 կիլ. (1.917,6 × 70 = 134,232 կիլ.): Հենց այդքան է մոտավորապես և այժմյան տարածությունը Դվին-Արտաշարից մինչև Նախիջևան:

Միանգամայն պարզ է, որևմն, որ ո՛չ միայն հավանական է ամբողջ մեր հաշիվը, այլ և Պարսից ասպարեսի և մղոնի երկարությունները, որ ենթադրել ենք 230,112 [228²/7] և 1 598 մետր:

Եթե հայկական աղբյուրներում անհայտ չափերը՝ օղաչափության ասպարեսը և արաբական մղոնը՝ որոշված են Պարսից ասպարեսի և Պարսից մղոնի համեմատությամբ՝ այդ կարելի է ըստ իս բացատրել նշբանով, որ պարսկական այս ասպարեսն ու մղոնը հայտնի ու ծանոթ չափեր են եղել հին Հայաստանում: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ Խոֆեհնացու պատմության մեջ հիշատակված ասպարեսը (II, Խ, էջ 166, Տփղիս, 1913), ինչպես այդ երևում է Աճառյանի՝ «Անահիտ»-ում տպած հոդվածից (1933), համապատասխանում է իր երկարությամբ Պարսից ասպարեսին և արաբական ghalva-ին (= 230,112 մետր):

Թե ինչո՞ւ արաբական ghalva-ն համաչափ է եղել Պարսից ասպարեսին՝ այդ ես դժվար չե՛ բացատրել: Միանգամայն հասկանալի է, որ այդ ասպարեսը, որը հանրածանոթ չափ է եղել Մերձավոր Արևելքում, կարող էր պահպանված լինել արաբական տիրապետության ժամանակի անվանվելով ghalva, որ նշանակում է «նետածիգ»: Որ այս ենթադրությունը հավանական է՝ այդ կարելի է կոսահել հայկական աղբյուրներին հենց ցուցումներից, որոնք վկայում են, որ «ասպարէզն մէկ նետածիգ է» (տե՛ս Հանդ. Ամս. 1933, Թ. 3—6, էջ 302 և 304): Ինձ թվում է, որ նման վկայություններում ակնարկված են, հավանորեն, Պարսից կամ «ասպարիզաց ասպարէզ»-ը և նրան համապատասխանող արաբական «նետածիգ»-ը:

⁵ Պրոֆ. Մարկվարտը, օրինակ, արաբական մղոնը հավասար է ընդունում 1 1/3 հոսմեական մղոնի (տե՛ս Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, էջ 212 և 238):

Կարող ենք մեջ բերել նաև մի ուրիշ ասպացույց, որը մի նոր կովան է դարձյալ «Մղոնաշափք»-ի վկայության վերոհիշյալ լուծման: Պրոֆ. Մժիկը մատնացույց է արել իր ուսումնասիրության մեջ, որ Իբն Սիդան լիալափ փարսախը հավասար է համարում 25 ghalva-ի (տե՛ս Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 7—8, էջ 458): «Մղոնաշափք»-ի վերոհիշյալ իմ հաշիվը հաստատվում է, ինչպես տեսնում ենք, նաև այս վերջին վկայությամբ: Համապատասխան հենց Իբն Սիդայի վկայության ստացվել էր նաև իմ հաշվում արաբական փարսախի և ghalva-ասպարեսի հետևյալ հարաբերությունը՝

1. Պարսից ասպարեսը կամ ghalva-ն = 230.112 մետր.
2. Արաբական փարսախը = 5 752,8 մետր.
3. Փարսախի ու ghalva-ի հարաբերությունը = 5752,8 : 230,112 = 25:1:

Նոր այս դիտողությունները, թվում է ինձ, ուշագրավ ասպացույցներ են, որ կարևոր այս խնդրի լուծումը կարող ենք համարել բավարարչափ հիմնավորված և Պարսից ասպարեսի երկարությունն ընդունել 230,112 [228²/7] մետր: Իսկ այս եզրակացությունից ինքնին արդեն հետևում է, որ ճիշտ պիտի լինեն նաև Երատոսթենեսի ստադիոնի լուծման մյուս նախադրյալները՝ այսինքն՝ որ օղաչափության ասպարեսը հավասար է 100 քայլի և քայլը 6 ոտի:

«Աշխարհացույց»-ի համառոտ խմբագրությունն օղաչափության ասպարեսի մասին ունի, ինչպես վերև տեսանք, հետևյալ վկայությունը՝ «Էս է ասպարէզն ըստ օղաչափութեան քայլս հարիւր, և քայլն վեց ոտն, և ոտն վեշտասան մատն»: Այս վկայության մեջ «քայլս հարիւր» ընթերցվածը չի կարող ըստ իս լինել զրազրական սխալ, ինչպես այդ ենթադրում է պրոֆ. Մժիկը (Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 7—8, էջ 455—456): Ընդհակառակը՝ թե այդ ընթերցվածը և թե ամբողջ վկայությունը, որ անաղարտ պահպանվել են հին և ընտիր ձևագիրներում, միանգամայն ստույգ են և առանձնապես կարևոր, որովհետև նրանք որոշում են ո՛չ միայն Երատոսթենեսի ստադիոնը, այլ և այդ ստադիոնին հիմք ծառայող քայլը և ոտը:

Իմ «Կշիռները և չափերը» լույս տեսնելուց հետո հաջողվեց ինձ, բարեբախտաբար, ստանալ արտասահմանից Հուլշի չափագիտական ընդարձակ աշխատությունը (Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, zweite Bearbeitung, Berlin, 1882): Երատոսթենեսի ստադիոնը, ինչպես հայտնի եղավ ինձ այդ աշխատությունից, ճիշտ է որոշած եղել հենց Հուլշը, իսկ խառնաշփոթ ու սխալ հաշիվներն ընդունելի են համարվել նորագույն միայն երկերում: Հուլշը որոշել է Երատոսթենեսի ստադիոնը, հիմնվելով Պլինիոսի վկայության վրա: Այդ վկայության ուղիղ լուսաբանությամբ ճշտվում են, ինչպես կտեսնենք,

ո՛չ միայն Երատոսթենեսի ստադիոնը, այլ և այդ ստադիոնին հիմք ծառայող Երատոսթենեսի քայլը և ոտը: Եվ առանձնապես կարևոր է ու հետաքրքիր, որ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության «քայլս հարիւր» ընթերցվածը հաստատվում է ճշտիվ նաև այս կարևոր վկայությամբ:

Պլինիոսի վկայությունը մեջ եմ բերում անփոփոխ:

«Արքայնոսը—ասում է Պլինիոսը—հավասար է համաձայն Երատոսթենեսի հաշվի 40 ստադիոնի. ոմանք համարում են սքոյնոսը 32 ստադիոն» (Nat. Hist. XII, 30,2):

Հուլյը միանգամայն ճիշտ է որոշել ըստ իս, որ այս վկայության մեջ սքոյնոսը եգիպտական այն մեծ չափն է, որի երկարությունը հավասար է եղել 12,000 եգիպտական արքայական կանգունի: Այս կանգունը, որի երկարությունը հաստատուն կերպով որոշված է, հավասար է համարում նա 0,525 այժմյան մետր, ուստի և Պլինիոսի վկայության չափերը ստացվել են նրա մոտ հետևյալ երկարությամբ (տե՛ս Metrologie, էջ 61)՝

1. եգիպտական արքայական կանգունը = 0,525 մետր.

2. եգիպտական սքոյնոսը = 12000 արք. կանգուն = $12.000 \times 0,525 = 6.300$ մետր.

3. Երատոսթենեսի ստադիոնը = $\frac{1}{10}$ եգիպտ. սքոյնոս = $6.300 : 40 = 157,8$ մետր.

4. Երատոսթենեսի ոտը = $\frac{1}{2}$ արք. կանգուն = $0,525 : 2 = 0,2625$ մետր:

Եթե իմ հաշվի մեջ Երատոսթենեսի ստադիոնի և ոտի երկարությունները ստացվել են 159,8 և $0,266\frac{1}{3}$ մետր՝ դրա պատճառն այն է, որ հռոմեական չափերի համեմատությամբ եգիպտական արքայական կանգունը համարվել է, ինչպես այդ երևում է հենց Հուլյի աշխատությունից (Metrologie, էջ 609—610), $0,532$ մետր [ավելի ճիշտ՝ $0,532\frac{2}{3}$ մետր]: Ուստի և իմ հաշվում Երատոսթենեսի ոտը հավասար է՝ $0,532\frac{2}{3} : 2 = 0,266\frac{1}{3}$ մետր, իսկ Երատոսթենեսի ստադիոնը՝ $0,266\frac{1}{3} \times 600 = 159,8$ մետր:

Հուլյի մոտ անհավանական են, իմ կարծիքով, և վիճելի Պլինիոսի վկայության վերջին մասի մեկնությունը: Նա թեև ճիշտ է բացատրել, որ Պլինիոսի մոտ սքոյնոսը սխալմամբ հավասար է համարված 5000 հուլյանական քայլի կամ 40 ատտիկական ստադիոնի (=125 հոռմ. քայլ), սակայն նա ուշադրության չի առել, որ Պլինիոսը միաժամանակ մատնանշել է նաև իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրների հաշիվը, որոնք սքոյնոսը համարել են 32 ստադիոն, այսինքն՝ 4000 քայլ ($32 \times 125 = 4000$): Հուլյի ենթադրությունը, որ իբր թե այդ ստադիոնները փոքրասիական են ու հավասար 196,9 մետրի (Metrologie, էջ 570—572), ըստ իս հավանական չէ: Պլինիոսի վկայությունից պարզապես հետևում է, որ նրա աղբյուրները եգիպտական սքոյնոսը հաշվել են, հակառակ իր ենթադրության, ո՛չ թե 5000, այլ 4000 քայլ կամ 32 ստադիոն: Իսկ այս 4000-քայլը կամ ավելի ճիշտ կրկնաքայլը համարվելու են ըստ իս ո՛չ թե հռոմեական կամ փոքրասիական, ինչպես սովորաբար ենթադրում են, այլ հատուկ Երատոսթենեսի: Պլինիոսի, ինչպես և «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության վկայություններից, պարզվում է, ուրեմն, որ Երատոսթենեսի հատուկ քայլը-ի կամ կրկնաքայլի երկարությունը պետք է ընդունել 1,598 մետր (եգիպտական սքոյնոսը = 12.000 արք. կանգուն = $12.000 \times 0,532\frac{2}{3} = 6.392$ մետր, իսկ «քայլ»-ը = $6.392 : 4000 = 1,598$ մետր):

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության վկայությունն ուշադրավ է, ինչպես տեսնում ենք, այն տեսակետից, որ նրա օգնությամբ որոշվում են ո՛չ միայն Երատոսթենեսի ստադիոնը և ոտը, այլև նրա հատուկ քայլը-ը կամ կրկնաքայլը.

1. Երատոսթենեսի ստադիոնը = 100 քայլ = 159,8 մետր [Hultsch՝ 157,5 մետր].

2. Երատոսթենեսի «քայլ»-ը = 6 ոտ = $159,8 : 100 = 1,598$ մետր.

3. Երատոսթենեսի ոտը = $1,598 : 6 = 0,266\frac{1}{3}$ մետր [Hultsch՝ 0,2625 մետր]:

Այս հաշիվը, որ համապատասխանում է Պլինիոսի և համառոտ «Աշխարհացոյց»-ի վկայություններին, կարելի է, ինձ թվում է, համարել վերջնական ու անտարակուսելի: Միանգամայն հասկանալի է, որ Երատոսթենեսին, որը Հունաստանից Աղեքսանդրիա էր եկել երրորդ դարում Քրիստոսից առաջ, հայտնի են եղել, զլխավորապես, հունական և եգիպտական չափերը: Նա համարել է իր ստադիոնը, բնականաբար, հունական չափերի համեմատ 100 orgyia կամ կրկնաքայլ և 600 ոտ: Հենց այդպես էլ ճշտիվ ունի «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունը՝ «ասպարէզն ըստ օդաչափության քայլս հարիւր, և քայլն վեց ոտն»: Միանգամայն պարզ է նույնպես, որ համառոտ այս խմբագրության «քայլս հարիւր» ընթերցվածը չի կարող լինել գրչագրական սխալ, ինչպես այդ թյուրիմացաբար կարծում է պրոֆ. Մժիկը:

Անհավանական կլինի ըստ իս գրչագրական սխալ ենթադրել նաև «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության «Պարսիցն ասպարէզն է հարիւր քառասուն և չորս քայլ» ընթերցվածը: Պրոֆ. Մժիկն ուշադրության չէ առել համապատասխան հատվածների տարբեր խմբագրություններն ընդարձակ «Աշխարհացոյց»-ում և մյուս վկայություններում: Այդ հատվածները կարևոր եմ համարում դնել դեմ առ դեմ.

1. «Աշխարհացոյց»-ի համ. խմբագրութ.

«Իսկ ասպարիղաց ասպարէզն է հարիւր քառասուն և երեք քայլ. և մղոնն է եթն ասպարէզ, որպէս զի լինել գետնաշափութեամբ մղոնն հազար քայլ»:

2. «Յաղագս ընթացից արեգական».

«Իսկ ըստ Պարսից ասպարիսին ձևի քայլ, որպէս լինել գետնաշափութեամբ մղոնն Ռ քայլ»:

Համեմատելով այս հատվածները՝ պարզ տեսնում ենք, որ առաջին երկու վկայություններում Պարսից կամ «ասպարիղաց ասպարէզ»-ը հաշվված է 143 քայլ ($= \frac{1000}{7} = 142\frac{6}{7}$), որպեսզի գետնաշափության մղոնը հավասար լինի 1000 քայլի, իսկ երրորդ վկայության մեջ «որպէս զի լինել» կամ «որպէս լինել» խոսքերը բացակայում են: Ինձ թվում է, որ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ այդ բառերը չկան այն պարզ պատճառով, որ երրորդ հատվածի հեղինակը Պարսից իրական ասպարեսը համարել է մղոնի $\frac{1}{7}$ մասը ո՛չ թե ճշտիվ, այլ մոտավորապէս: Անհավանական չէ ըստ իս, որ հայկական մյուս աղբյուրների ձևի ընթերցվածը հետադաշտում կատարված նպատակավոր մի ուղղում է, որպեսզի Պարսից կամ «ասպարիղաց ասպարէզ»-ի երկարությունը լինի ճշտիվ $\frac{1}{7}$ մղոն ($= \frac{1000}{7} = 142\frac{6}{7}$, կլոր թվով 143):

Այս խնդրի վրա ես առանձնապես կանգ չեմ առնում, որովհետև իմ առաջարկած ձևի ընթերցվածի մերժումը չի կարող անդրադառնալ Երատոսթենեսի ստադիոնի և «Մղոնաչափ»-ի վկայության վերոհիշյալ լուծումների վրա: Այդ լուծումները հիմնված են ո՛չ միայն Պարսից կամ «ասպարիղաց ասպարէզ»-ի, այլ և Պարսից մղոնի երկարության վրա: Հնդուներով անգամ, որ Պարսից ասպարեսը հավասար է եղել $142\frac{6}{7}$ քայլի—որ ես անհավանական եմ համարում—նրա երկարությունը կստացվի ո՛չ թե 230,112, այլ $228\frac{2}{7}$ մետր ($1598:7 = 228\frac{2}{7}$), սակայն Պարսից մղոնը և Երատոսթենեսյան ու արաբական բոլոր վերոհիշյալ չափերը կմնան, այնուամենայնիվ, անփոփոխ ու հաստատուն:

Մնում է մեզ պարզել, որ արաբական տիրապետությունից առաջ ո՛չ միայն Պարսից կամ «ասպարիղաց ասպարէզ»-ը, այլ և Պարսից մղոնը գոյություն է ունեցել՝ իբրև իրական ու գործածական չափ՝ Սասանյան Պարսկաստանում և, ամենայն հավանականությամբ, նաև Հայաստանում:

Պետք է ասել, որ հատկապես այս կետում Դեկուրդեմանշի տվյալներն (տե՛ս Traité pratique, էջ 82 և 88) ավելի հավանական են, քան

3. «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձ. խմբագրութ.

«Իսկ Պարսիցն ասպարէզն է հարիւր քառասուն և չորս քայլ. և [մղոնն] գետնաշափութեամբ հազար քայլ»:

Հուլիներ, որին հետևում է պրոֆ. Մոիլը: Հուլը, հակառակ պարսկական հին աղբյուրների վկայության, պարսկական նոր մղոնը համարում է 900 կրկնաքայլ և 1700 արքայական կանգուն, հավասար 1420 մետրի (տե՛ս Metrologie, էջ 477): Նրա այս ենթադրական հաշիվը, ինձ թվում է, վիճելի է ու անհավանական, որովհետև պարզապես հակասում է սկզբնական աղբյուրների վկայություններին, որոնք մեջ են բերված հենց իր աշխատության մեջ (Metrologie, էջ 477, ծան. 2) Būndahisch-ում, ինչպես հայտնի է, մատնանշված է ճշտիվ, որ hāsār-ը («հազար») կամ մղոնը կազմում է պարսասանգի մեկ քառորդը, իսկ պահլավերեն հին բառարանում պարզ ու որոշ ասված է, որ hāsār-ը 1000 քայլ է, այսինքն՝ կրկնաքայլ: Պարսկական մղոնի նույն երկարությունը մատնացույց է արված Անանիա Շիրակացուն վերագրված «Աստեղագրաշխութեան» մեջ (տե՛ս Ավգերյան, Բացատրություն շափուց և կշռոց, էջ 46): Այս վկայությունները վերաբերվում են, անշուշտ, Սասանյան Պարսկաստանի մղոնին, որն անվանված է hāsār: Պարզ է, ուրեմն, որ պարսկական նոր մղոնի երկարությունը չի կարելի համարել 900 կրկնաքայլ, ինչպես այդ ենթադրում է Հուլը:

Արդ՝ ինչպես ճիշտ որոշել է հենց ինքը Հուլը, աղբյուրներում մատնանշված քայլը կամ կրկնաքայլը հավասար պիտի ընդունել 3 արքայական կանգունի, որի երկարությունը մենք հաշվել էինք վերև $0,532\frac{2}{3}$ մետր, իսկ Հուլը՝ $0,525$ մետր: Ստացվում է, ուրեմն, վերոհիշյալ վկայությունների հետևյալ լուծումը՝

1. Կրկնաքայլ = 3 արք. կանգուն = $0,532\frac{2}{3} \times 3 = 1,598$ մետր. [ըստ Հուլի՝ $0,525 \times 3 = 1,575$ մետր].

2. Մղոն կամ hāsār = 1000 կրկնաքայլ = $1,598$ մետր (1575).

3. Պարասանգ = 4 մղոն = $1,598 \times 4 = 6,392$ մետր [6300]:

Այս լուծման մեջ պարասանգը հավասար է ստացվում, ինչպես տեսնում ենք, եգիպտական սքոյնոսին, որի երկարությունը որոշված է 12.000 եգիպտական արքայական կանգուն կամ 6392 [6300] մետր: Եվ պարասանգի այս երկարությունը միանգամայն հավանական է, որովհետև հնագույն Հերոնյան աղյուսակը, ինչպես և աղեքսանդրյան ու հելլենական չափագետները, վկայում են որոշակի, որ եգիպտական սքոյնոսը և պարսկական պարասանգը եղել են հավասարաչափ (տե՛ս Hultsch, Metrologie, էջ 478, 569, 570 և 612):

Որ Հուլի ենթադրությունը պարսկական նոր մղոնի մասին առարկելի է ու վիճելի, այդ երևում է այժմ և հայկական աղբյուրների վերև քննված վկայություններից, որոնց մեջ հիշատակված են, ինչպես տեսանք, պարսկական նույն մղոնը ($= 1598$ մետր) և համապատասխան կրկնաքայլը ($= 1,598$ մետր):

Պարզվում է ըստ այսմ, որ արաբական տիրապետության ժամանակ Սասանյան Պարսկաստանում գործածական է եղել արևելյան այն մզոնը, որը չափագիտության մեջ անվանվում է փիլետերյան-հոմեական⁶։ Իսկ այս հետևությունը, որ խիստ կարևոր է համեմատական չափագիտության համար, դյուրավ հասկանալի է, որովհետև փիլետերյան են եղել, ինչպես հայտնի է, երկարության չափերը Պերգամոնում, Եգիպտոսում և, հավանորեն, արևելյան նաև ուրիշ երկրներում։

Նոր այս ենթադրությունը Պարսից մզոնի և Պարսից ասպարեսի մասին հիմնավորված է, ինչպես տեսնում ենք, փաստական ուշագրավ գիտություններով։ Կարող ենք, ուրեմն, միանգամայն հավանական համարել, որ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ, որը հիմք էր ծառայել վերոհիշյալ իմ հաշվի, հիշատակված են, իրոք, Սասանյան Պարսկաստանի ասպարեսը և մզոնը, որոնց երկարությունը որոշվում է նաև պարսկական ու հունական աղբյուրների օգնությամբ։ Իսկ այս, անտարակույս, ուշագրավ մի ապացույց է, որ Երատոսթենեսի ստադիոնի վերոհիշյալ իմ լուծումը կարելի է համարել ստույգ ու արժանի հատուկ ուշադրության։

4

Իմ «Կշիռները և չափերը» աշխատության մեջ ես փորձել էի, բացի «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության վկայությունից, լուսաբանել նաև «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» հատվածի վկայությունը, որի մեջ օղաչափության ասպարեսի երկարությունը ցույց է տրված ո՛չ թե 100, այլ 107 քայլ։ Քննության առնելով այս նոր վկայությունը՝ ես մոտիկ էի համարել թե նրա «նախադրյալները և թե ամբողջ հաշիվը»։ «Հարցի վերջնական պարզաբանումը—առանձնապես շեշտել էի ես—թողնում ենք մասնագետ մետրոլոգներին և հրավիրում նրանց ուշադրությունը նաև այս երկրորդ հաշվի վրա» (էջ 105)։

Հենց այս վկայությունն իր ընդարձակ ու ուշագրավ աշխատության մեջ լուսաբանել է այժմ պրոֆ. Մժիկը, որը հին ու ստույգ է համարում միմիայն այս երկրորդ վկայությունը՝

⁶ Փիլետերոս, ինչպես հայտնի է, Պերգամոնի թագավորության հիմնադրի անունն է նրա հաջորդների մականունը։ Նրա հոմանիցիները նվաճեցին Պերգամոնը և դարձրին հռոմեական նահանգ (129 թ. Ք. առ.)՝ նրանք պահեցին այստեղ տեղական չափերը, որոնք Պերգամոնի թագավորների անունով կոչվում էին «փիլետերյան»։ Այնուհետև նրանք բոլոր նման չափերը, որ գործածական էին Պտղեմյան Եգիպտոսում և արևելյան ուրիշ երկրներում, անվանում էին դարձյալ փիլետերյան։ Այդ չափերը նրանք հարմարեցրին իրենց չափական սխեմներին և գործ էին ածում այնուհետև իրեն փիլետերյան-հոմեական չափեր, զլխավորապես, արևելյան երկրներում։

«Ասպարէզն է ըստ օղաչափութեան քայլ ձէ. և քայլն 2 ոտն, և ոտն 29 մատն։ Եւ մզոնն է ասպարէզ։ Իսկ ըստ Պարսից ասպարէզն ձնԳ քայլ. որպէս լինել գետնաչափութեամբ մզոնն 11 քայլ» (տե՛ս Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 3—6, էջ 293)։

Տեսնենք մանրամասն, թե ի՞նչպես է լուծում պրոֆ. Մժիկն այս նոր հաշիվը։ Նա որոշած է եղել նախապես, որ Պտղեմեոսի «Աշխարհագրութեան» մեջ գործածված ասպարեսը, իբրև հոմեական մզոնի $\frac{1}{7}$ մասը, ունեցած պիտի լինի 210 մետր երկարություն։ Հիմնվելով, բացի այդ, Երատոսթենեսի և Պտղեմեոսի աշխարհագրական վկայությունների հատուկ իր քննության վրա՝ նա ենթադրում է, որ Երատոսթենեսի և Պտղեմեոսի տարբեր ստադիոնների չափական հարաբերությունը հավանական է ընդունել 3:4, այսինքն՝ 157,5:210։

Այնուհետև՝ նախնական հենց այս գիտությունները ելակետ են ծառայում նրան նաև հայկական վկայությունների լուծման։

Որովհետև «Յաղագս ընթացից արեգական» հատվածում օղաչափության ասպարեսը համեմատված է Պարսից ասպարեսի հետ իբր 3:4 ($=107\frac{1}{7}:142\frac{6}{7}$, կլոր թվով 107:143)՝ նրան դժվար չպիտի լիներ, բնականաբար, գտնել նրա մեջ վերոհիշյալ միևնույն չափերը։ Ընդունելով, որ Պարսից մզոնը համարվելու է, իրապես, հոմեական մզոն՝ նա տալիս է վերոհիշյալ վկայության իր նոր լուծումը որոշ մանրամասնություններով՝

1. Մզոն «գետնաչափութեամբ» կամ հոմեական մզոն = միջին հաշվով 1480 մետր.

2. Կրկնաքայլ հոմեական = 5 ոտի 0,296 մետր երկարությամբ = $=0,296 \times 5 = 1,480$ մետր.

3. «Պարսից ասպարէզ» = $\frac{1}{7}$ հոմեական մզոն կամ $142\frac{6}{7}$ հոմեական կրկնաքայլ = $1480:7$ կամ $1,480 \times 142\frac{6}{7} =$ մոտ 211,4 մետր.

4. Նույն ասպարեսը = 600 պտղեմյան ոտ 0,3524 մետր երկարությամբ = $0,3524 \times 600 =$ մոտ 211,4 մետր.

5. Երատոսթենեսի ստադիոն = $107\frac{1}{7}$ հոմեական կրկնաքայլ = $1,480 \times 107\frac{1}{7} =$ մոտ 158,57 մետր.

6. Նույն ստադիոնը = 600 ոտ 0,2643 մետր երկարությամբ = $=0,2643 \times 600 =$ մոտ 158,57 մետր.

7. Փոքր մզոն = 4000 պտղեմյան մեծ ոտ = $0,3524 \times 4000 = 1409,6$ մետր.

Պրոֆ. Մժիկի այս հաշիվը՝ թեև հետաքրքիր է և ուշադրության արժանի, սակայն ունի ըստ իս բավականաչափ մոլթ ու բացատրության կարոտ կետեր։ Եվ ինձ թվում է, որ այս լուծման դեմ կարող են լինել լուրջ առարկություններ։

Նախ և առաջ, անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ նոր այս լուծման մեջ Պարսից ասպարեհներն համապատասխանող գետնաշափության մղոնը, որը պարզապես պարսկական մղոն է, հավասարաչափ է ստացվել հոմեական մղոնին: Պրոֆ. Մժկը ենթադրում է, որ հայկական վիպյության մեջ, որը հելլենական մատենագրությունից քաղված հարազատ մի բեկոր է, «Պարսից» բառի տակ պետք է հասկանալ Աղեքսանդր Մեծի ասիական-գրիպտական աշխարհակալությունը. հետևաբար՝ «Պարսից» նշանակում է ո՛չ թե «պարսկական», այլ «արևելյան»:

Այս բացատրությունը, իհարկե, բանադրոսիկ է ու անհավանական:

Հէլլենական մատենագիրները հռոմեական մզոնը և նրա յոթերորդամաս ասպարեսը կանխանէին, հաժանորեն. ո՛չ թէ «Պարսից», այլ կտային նրանց այն անունները, որ հաշտնի էին հէլլենական աշխարհում: Որ վերահիշյալ բացատրությունն անհաշտական է՝ այդ երեւում է այժմ «Մզոնաշափք»-ի նոր վկայությունից: Այդ վկայության մէջ Պարսից նույն ասպարեսը, հակառակ պրոֆ. Մժիկի ենթադրության, համապատասխան է, ինչպէս տեսանք, արաբական ghala-ին (= 230,112 մետր), որի համեմատությամբ որոշված են արաբական մզոնը և արաբական փարսախը: Ուշագրավ է նաև, որ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մէջ Պարսից ասպարեսն անվանված է «ասպարիղաց ասպարէղ»: Այդ վկայությունը, որ ունի հատուկ ու հասկանալի իմաստ, ո՛չ թէ զրշագրական սխալ է, ինչպէս կարծում է պրոֆ. Մժիկը, այլ կարեւոր մի ակզրական նարկ է, որ Պարսից ասպարեսը, լինելով Հայաստանում հանրածանոթ տեղական մի շափ, համարվել է Պարսից մզոնի յոթերորդամասն ամենամեծ ասպարեսը:

Միջին հարկերի տարեկան աճը 2014-2015 թվականներին կազմել է 1,5 տոկոս, իսկ 2015-2016 թվականներին՝ 2,5 տոկոս:

Նրա լուծման մեջ բռնադրոսիկ է ու վիճելի վերոհիշյալ հաստիքում
մատնանշված «քաջ»-ի որոշումը:

«Ասպարէզն է ըստ արդաշափութեան—ասված է հատվածում—քայլ չէ, եւ քայլն Զ ոտն, եւ ոտն ժԶ մատն»:

Պրոֆ. Մժիկին առաջին «քայլ»-ը ենթադրում է հոմոհական *passus* կամ կրկնաքայլ հավասար 5 ոտի ($=0,296 \times 5 = 1,480$ մետր), իսկ մյուս «քայլ»-ը՝ տարբեր կրկնաքայլ՝ հավասար 6 ոտի ($=0,2642 \times 6 = 1,5852$ մետր): Թեև նրա հաշվի մեջ հիշատակված են միայն համապատասխան ոտերը՝ 0,296 և 0,2643 մետր, սակայն միանգամայն պարզ է, որ այդ երկու տարբեր կրկնաքայլը նրա հաշվի հիմնական նախադրյալներն են: Իսկ «քայլ»-երի այս տարբերումը⁷ պարզապես վիճելի մի

1 Որ վերոհիշյալ «Քայլ»-երը միևնույն մեծության կրկնաբայլ են համարել՝ այդ պարզ երևում է «Նշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության վկայությունից, որի մեջ օգտա-

Տնթադրություն է, որ չի հարմարվում վկայություն հավանական ու իսկա-
կան իմաստին:

Առանձնապես ուշադրաւ է նաեւ այն, որ Երատոսթենյան ոտի իր հաշիւում Երատոսթենեսի ստադիոնը ենթադրում է պրոֆ. Մժիկը π^2 թե 107¹/₇, այլ «100 քայլ և քայլն 6 ոտն» (Երատոսթ. ստադ.՝ 158,57 մետր, Երատոսթ. «քայլ»-ը = 158,57:100 = 1,5857 մետր և Երատոսթ. ոտը = 1,5857:6 = մոտ 0,2643 մետր): Ուրեմն՝ ճիշտ այնպես, ինչպես որ մատնանշված է «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության և իմ լուծման մեջ:

Այս դիտողություններից դժվար չէ հղրակացնել, որ պրոֆ. Մժիկի բռնազբոսիկ ենթադրությունը Պարսից ասպարեսի և Պարսից մղոնի մասին, ինչպես և «քայլ»-երի նրա անհավանական հաշիվը, վիճելի են դարձնում նրա ամբողջ լուծումը: Այդ արվեստական ու բարդ լուծումը, որը կանխորոշված է հզել ալլ նախադրյալների օգնությամբ, ինչպես տեսնում ենք, դժվար է ընդունել զուգընթաց ու համապատասխան «Ցաղազս ընթացից արեգական» հատվածի պարզ ու որոշ վկայություններին:

5

Կարևոր էմ համարում մեջ բերել այստեղ իմ նոր դիտողությունները նաև այն մղունի մասին, որի համեմատ որոշած է եղել Երաստոսիենեսն աշխարհագրական իր ստադիոնի երկարությունը: Այդ դիտողություններն ուշագորավ մի կուլան են դարձյալ, որ կարելի է հին ու միանգամայն հավաստի համարել «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության վկայությունը, որը հիմք է ծառայել վերոհիշյալ իմ լուծման:

Երատույններն ստադիոնի երկարությունը ստացվել էր իմ լուծման մեջ 159,8 մետր: Պարզվում է ըստ այսմ, որ աշխարհագրական այդ չափը տասերորդամասն ասպարեռն է հին հեկյատական կամ պտղեմյան մղոնի, որը հռոմալեցիներն անվանել էին փրկատերյան մղոն:

Պլինիոսի վկայությունից մենք գիտենք, որ սքոյնոսը հավասար է եղել համաձայն նրատոսթենեսի հաշվի 40 ստադիոնի (Nat. Hist. XII, 30, 2): Իսկ Հերոնյան հին աղյուսակի վկայությունից հայտնի է, որ հին եգիպտական ու պտոլեմյան այդ մեծ չափը հավասար է համարվել 4 մղոնի (տե՛ս Hultsch, Metrologie, էջ 612): Եվ որովհետև այդ սքոյնոսի երկարությունը հշտիվ որոշված է, ինչպես տեսանք, 6392 մետր [ըստ Հուլ-շի՝ 6300 մետր], ուրեմն հշտվում է նաև թե պտոլեմյան մղոնի երկարու-

Հափույթյան ասպարեսի մասին ասված է, որ «լինի ասպարէզն վեցհարիւր քառասուն հւ
երեք ոտն միով արեւաս» (107¹/7×6 կլոր թվով 642 կամ 643 ոտ):

թյունը և թե սրա ու Երատոսթենեսի ստադիոնի 10 առ 1 հարաբերությունը՝

1. Հին եգիպտական կամ պտղեմյան սքոյնոս = 4 մղոն = 40 ստադիոն = 6392 [6300] մետր.

2. Երատոսթենեսի ստադիոն = $\frac{1}{40}$ սքոյնոս = $\frac{1}{10}$ մղոն = 6392 [6300]: 40 = 159,8 [157,5] մետր.

3. Պտղեմյան մղոն = $\frac{1}{4}$ սքոյնոս = 10 Երատ. ստադիոն = 6392 [6300]: 4 = 1598 [1575] մետր:

4. Պտղեմյան մղոնի և Երատոսթենեսի ստադիոնի հարաբերությունը = 1598:159,8 = 10:1:

Արդ՝ հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ հայկական աղբյուրներում հիշատակված է Երատոսթենեսյան նաև այդ մղոնը: Սակայն նրանց մեջ համապատասխան վկայությունը պարզապես աղավաղված է, և իսկական լատինագրությունը վրիպել է և իմ և պրոֆ. Մժիկի ուշադրությունից: «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության հին և ընտիր ձևագիրներն օգաչափության այդ մղոնի մասին վկայում են, որ «մղոնն ասպարէզ մի» (տե՛ս Վենետիկյան հրատակ. 1843, էջ 588): Իսկ «Յաղագս ընթացից արեգական» հատվածը և «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը նույն մղոնի մասին ունեն տարբեր ընթերցված՝ «մղոնն է ասպարէզ» կամ «մղոնն է ելթն ասպարէզ»:

Պրոֆ. Մժիկն «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության իր հրատարակած բնագրում «և մղոնն ասպարէզ մի» ընթերցվածն ուղղել է համաձայն Վիեննայի Թ. 784 և 731 ձևագիրների՝ «եւ մղոնն է է ասպարէզ» (տե՛ս Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 3—6, էջ 300): Այս ուղղումը սակայն, ինչպես իրավացի կերպով մատնանշված է եղել Վենետիկի հրատարակության մեջ, պետք է համարել անհավանական: Պահելով օգաչափության և գետնաչափության մղոնների մասին ընտիր ձևագիրների ընթերցվածները՝ Վենետիկի հրատարակության խմբագրողն առանձնապես շեշտել է հատուկ ծանոթության մեջ, որ «վայդ կարգ ունին ընտիր օրինակքն, զոր ոմանց հակասութիւն կարծեցեալ անշուշտ ընդ նախընթացին «մղոնն ասպարէզ մի», զհատուածդ «և մղոնն է ելթն ասպարէզ» անդ փոխեալ են, և զմիւսն ի բաց բարձեալ վայրապար. զի մատենագիրս զմղոնաչափն երկատեսակ աւանդէ, անդ ըստ օգաչափութեան, և աստ ըստ գետնաչափութեան» (տե՛ս Վենետ. հրատար., 1843, էջ 588, ծան. 7):

Խմբագրողի այս դիտողությունը, ինչպես տեսնում ենք, հիմնավոր է ու արժանի ուշադրության: Պետք է սակայն ի նկատի ունենալ, որ բացի ծանոթության մեջ մատնանշված ընթերցվածից աղճատված է նույնպես և ընտիր օրինակների ընթերցվածը: Լինելով սքոյնոսի քառասներորդ մասը՝ Երատոսթենեսի ստադիոնը չէր կարող, իհարկե, լինել ո՛չ հավա-

սարաչափ մղոնի, ո՛չ էլ մղոնի յոթերորդամասն ասպարես: Ինձ թվում է, որ հայերեն նախնական բնագրի ընթերցվածը պետք է, հավանորեն, լիներ «մղոնն ասպարէզ Ժ» փոխանակ «մղոնն ասպարէզ մի»: Այս ուղղումը, թեև հիմնված չէ ձևագրական ընթերցվածների վրա, սակայն կարող է հավանական լինել, որովհետև Երատոսթենեսի ստադիոնը, ինչպես վերև տեսանք, տասերորդամասն ասպարես է եղել պտղեմյան մղոնի:

Եթե ընդունելի համարվի այս ուղղումը՝ վերջնականապես որոշված կլինեն, համաձայն «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության, ո՛չ միայն Երատոսթենեսի ստադիոնը և նրան համապատասխանող քայլը և ոտը, այլ և օգաչափության Երատոսթենեսի մղոնը՝

1. Երատոսթենեսյան քայլ = 1,598 [1,575] մետր.

2. Երատոսթենեսի ստադիոն = 100 քայլ = 159,8 [157,5] մետր.

3. Երատոսթենեսյան մղոն = 1000 քայլ = 1598 [1575] մետր.

4. Երատոսթենեսյան ոտ = $\frac{1}{6}$ քայլ = 0,266 $\frac{1}{3}$ [0,2625] մետր:

Միանգամայն պարզ կլինի նույնպես, որ Աղեքսանդրիայի հանձարեղ աշխարհագրագետն ընտրած է եղել իր հաշիվների համար ամենապարզ ու դյուրամատչելի չափերը, հիմք ընդունելով չափական պտղեմյան սիստեմը և հին եգիպտական կամ պտղեմյան այն հանրածանոթ մղոնը, որը, հետագայում անվանված է եղել փիլեաերյան կամ փիլեաերյան-հռոմեական:

Օգաչափության կամ Երատոսթենեսյան մղոնի վերոհիշյալ որոշումից երևում է, որ այդ մղոնը և «գետնաչափութեան» կամ Պարսից նոր մղոնն ունեցել են միևնույն երկարությունը (= 1598 մետր): Կարելի է, ուրեմն, հավանական համարել, որ Պարսից այս մղոնը՝ հավասար լինելով հին եգիպտական կամ փիլեաերյան մղոնին՝ գոյություն ունեցած պիտի լիներ Պարսկաստանում ո՛չ միայն Սասանյանների ժամանակ, այլ և նրանցից առաջ:

Ինձ թվում է, բացի այդ, որ նույն այս մղոնով են հաշվված հայկական աղբյուրներում աշխարհագրական աստիճանը կամ «մաս»-ը, որ հանգամանորեն քննության է առնված պրոֆ. Մժիկի ուսումնասիրության մեջ: Այդ վկայություններն ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել համաձայն պրոֆ. Մժիկի նոր հրատարակության (տե՛ս Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 3—6, էջ 293, 295, 300 և 302—303, նաև Թ. 9—10, էջ 581):

1. «Յաղագս ընթացից արեգական» հատվածում՝

«Բայց աղաչափութեամբ երկրաչափութեան մասն ե՞՞ ասպարէզ ի լայնն և յերկայնն չորեքկուսի միաչափ».

2. «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ՝

«Եւ երկրաչափութեամբ մասն է հինգ հարիւր ասպարէզ չորեքկու-

սի. որպէս զի լինել մասինն եւ թանասուն եւ մի մղոն եւ շորեակ եւ թնեակ եւ քսան եւ ութեակ մի».

3. «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութեան մեջ՝

«Բայց աղաշափութեամբ երկրաշափութեան մասն Շ ասպարէզ ի լայնն եւ նոյնչափ յերկայնն շորեքկուսի: Որպէս զի լինել մասին 2Ա մղոն Դ. է. Ի եւ Ը».

4. Վիեննայի Թ. 115 ձեռագրում՝

«Մասն 2Ա մղոն է եւ Շ ասպարէզ ի լայնն եւ երկայնն շորեքկուսի միաշափ»:

5. Անանուն հեղինակի հատվածում (Փարիզի Թ. 114 ձեռագ.)՝

«Եւ մասն Շ ասպարէզ է, եւ ասպարէզն վտաւանի հեռակացութիւն է: Թաւալումն արեգական Շ ասպարէզ է եւ ասպարէզն մէկ նետածիդ է... Շ ասպարէզն 2ԵՌ քալ է. մէկ հոլովումն 2Բ մղոն է».

6. Վիեննայի Թ. 678 ձեռագրում՝

«Եւ Ա մասն հոլով մի է արեգական. հոլովն է Շ ասպարէզ... եւ ասպարէզն Ա նետածիդ է»:

Պրոֆ. Մժիկը համարում է հին և կարևոր «Յաղագս ընթացից արեգական» հատվածի վկայությունը, որ շունի մղոնի վերաբերյալ հատուկ հաշիվը: Ասպարեսն այդ վկայության մեջ, նրա կարծիքով, օղաշափական, հավանորեն, ասպարեսն է 158,57 մետր երկարությամբ. ուրեմն՝ աշխարհագրական աստիճանը կամ «մաս»-ը պետք է եղած լինի ըստ այդ հաշվի 500 երատոսթենյան ասպարես ($=500 \times 158,57$): «Հնարավոր է—ասում է նա—որ նման մի հաշիվ գոյություն է ունեցել հռոմեական-հելլենիստական աշխարհում, որը մեղ չի հասել ուրիշ աղբյուրներից»⁸:

Երկրորդ և երրորդ վկայությունների մեջ մղոնի հաշիվը (500 ասպարես $= 71\frac{3}{7}$ մղոն) նա ենթադրում է հետամուտ մի ընդմիջարկություն, որը կարող է քաղված լինել դասական հին աղբյուրներից⁹: Իսկ նրանց մեջ մատնանշված մղոնը, որը հիշատակված է նաև չորրորդ ու հինգերորդ հատվածներում, նա համարում է հռոմեական մղոն 1480 մետր երկարությամբ¹⁰:

Ինձ թվում է, որ պրոֆ. Մժիկի այս ենթադրությունները դարձյալ վիճելի են: Հին և լավագույն կարելի է համարել, ինչպես վերև տեսանք՝ ո՛չ թե «Յաղագս ընթացից արեգական» հատվածի, այլ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության ընթերցվածները: Իսկ վերոհիշյալ մղոնը ո՛չ

թե հռոմեական-իտալական մղոնն է, այլ, հավանորեն, հայկական վկայություններում հիշատակված Պարսից կամ հռոմեական-փիլեոսերյան մղոնը, որն իր երկարությամբ համապատասխան է եղել, ինչպես տեսանք, երատոսթենյան մղոնին: Ուրեմն՝ վերոհիշյալ բոլոր վկայություններում, որոնք ունեն մղոնի հաշիվը, աշխարհագրական աստիճանի կամ «մաս»-ի երկարությունը հավանական է ենթադրել $500 \times \frac{1598}{7}$ [կամ $\frac{1575}{7}$] $= 114\frac{1}{7}$ [կամ 112,5] կիլոմետր: Իսկ երկրի շրջապատը ստացվում է այդ հաշվով $114\frac{1}{7}$ [կամ 112,5] $\times 360 = 41.091\frac{3}{7}$ [կամ 40.500] կիլոմետր: Եթե ի նկատի ունենանք «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ ու ընդարձակ խմբագրությունների ուշագրավ վկայությունը, որ «մաս»-ը համարվել է 500 «ասպարիսաց չափ» ո՛չ թե ճշտիվ, այլ «մերձ շուրջունելությամբ» (վենեակի հրատար., էջ 586) կամ «մերձ շուրջունողությամբ» (Սուբրյանի հրատ., էջ 5)՝ դժվար չի լինի, իհարկե, եզրակացնել, որ «Աշխարհացոյց»-ի վկայությունները համապատասխանում են մոտավորապես երատոսթենեսի վերոհիշյալ հաշվին, որը երկրի շրջապատը ենթադրել էր $159,9 \times 252.000 = 40.269,9$ կիլոմետր [կամ ըստ Հուլի՝ $157,5 \times 252.000 = 39.690$ կիլոմետր]:

Թե ինչո՞ւ պրոֆ. Մժիկը վերոհիշյալ մղոնը կարծում է հռոմեական-իտալական՝ այդ դժվար չէ բացատրել:

Հետևելով Հուլի՝ տեսության՝ նա հաստատ համոզված է, որ յոթնասպարեսյան մղոնի միշտ և ամենուրեք պետք է լինի հռոմեական իտալական մղոն 1480 մետր երկարությամբ (տե՛ս Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 9—10, էջ 571, նաև Hultsch, Metrologie, էջ 569): Սակայն այս պնդումը, որ համարվում է աներկրայելի, հակասում է պարզապես հայկական վկայություններին: Մենք տեսանք վերև, որ «Մղոնաշափք»-ի հաշվում յոթնասպարեսյան է ենթադրված արարական մղոնը ($273,9\frac{3}{7}$: $1917,6 = 1:7$): Յոթնասպարեսյան էր ստացվել նույն հաշվի, ինչպես և երատոսթենյան ստադիոնի իմ լուծման մեջ, նաև Պարսից մղոնը ($230,112$ կամ $228\frac{2}{7}$: $1598 = 1:7$): Ուշագրավ է նաև այն, որ հայկական աղբյուրները յոթնասպարեսյան են համարել թյուրիմացաբար անգամ օղաշափության ասպարեսին համապատասխանող երատոսթենյան մղոնը: Այս բոլոր դիտողությունները հաստատում են ըստ իս, որ Հայաստանում հայտնի է եղել, գլխավորապես, յոթնասպարեսյան մղոնը, որը, հավանորեն, գործածական չափ է եղել Արևելքում հայկական վկայությունների խմբագրման ժամանակ:

Որ «մաս»-ի վերոհիշյալ հաշվում ի նկատի են առնված «գետնաշափութեան» Պարսից մղոնը և նրան համապատասխանող Պարսից կամ «ասպարիդաց ասպարէզ»-ը՝ այդ կարելի է ըստ իս կոհհել հենց վկայությունների ակնարկներից, որոնք աշխարհագրական աստիճանը հա-

⁸ Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 9—10, էջ 572:

⁹ Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 7—8, էջ 459:

¹⁰ Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 9—10, էջ 573.

մարում են 500 ասպարես «աղաչափութեամբ երկրաչափութեան» կամ «երկրաչափութեամբ»։ Ինձ թվում է, որ «աղաչափութեամբ երկրաչափութեան» կամ «երկրաչափութեամբ» կարելի է հասկանալ ո՛չ թե «աղաչափութեան» իմաստով, ինչպես ենթադրել է պրոֆ. Մժիկը, այլ «գետնաչափութեան» կամ «ցամաքաչափութեան»։ Կարելի է, ուրեմն, հավանական համարել, որ «մաս»-ի վերաբերյալ հաշվում մատնանշված են «գետնաչափութեան» ասպարեսը 230,112 կամ 228²/7 մետր երկարությունը և նրան համապատասխանող յոթնասպարեսյան մղոնը 1598 մետր երկարությունը։ Որ այս լուծումն անհավանական չէ՝ այդ երևում է վերոհիշյալ հինգերորդ ու վեցերորդ հատվածների վկայություններից, որոնց մեջ միևնույն այս ասպարեսն անվանված է «նետածիղ»։ Իսկ «նետածիղ»-ը, հավանորեն, այն արաբական ghalva-ն է (=230,112 կամ 228²/7 մետր), որին համապատասխան է եղել, ինչպես վերև տեսանք, Պարսից կամ «ասպարիզաց ասպարէզ»-ը։

6

Պրոֆ. Մժիկը քննության է առել իր ուսումնասիրության մեջ «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» հատվածի և «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ ու համառոտ խմբագրությունների ժամանակի խնդիրը և առանձնապես շեշտել է չափական վերոհիշյալ վկայությունների ծագումը հունական հին աղբյուրներից։

Տեսնենք՝ թե ինչպես է նա որոշել մատենագրության պատմության կարևոր այդ խնդիրները։

«Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» հատվածը նա համարում է, անպայման ու անվերապահորեն Անանիա Շիրակացու աշխատություն։ Եվ ենթադրելով, որ Անանիան ապրել է մոտավորապես 620—705 թվականներում, նրա այդ երկը նա հորինված է համարում 670-ից մինչև 705 թվականները¹¹։ Ներքև մենք կտեսնենք, որ պրոֆ. Մժիկի այս կարծիքը, որը բնավ պատճառաբանված ու հիմնավորված չէ մատենագրական կամ փաստական որևէ ապացույցներով, ելակետ է ծառայել նրան վիճելի ու անհավանական հետևությունների։

«Աշխարհացոյց»-ի ժամանակը որոշելիս՝ պրոֆ. Մժիկն ի նկատի է ունեցել Պատկանյանի, Հյուբշմանի և Մարկվարտի կարծիքները։ Մարկվարտը, ինչպես հայտնի է, իր հին Eranschahr աշխատության մեջ (Berlin, 1901, էջ 4—6) ուշադրավ մի կարծիք էր հայտնել, որ «Աշխարհացոյց»-ը և խորենագու պատմությունը պետք է համարվեն միևնույն հեղինակի եր-

կեր։ Նա ենթադրել էր միաժամանակ, որ «Աշխարհացոյց»-ը գրված պիտի լինի ամենականությամբ յոթերորդ դարի վերջերում... կամ, հավանորեն, առաջին Աբրահամյանների ժամանակ, այսինքն՝ մոտավորապես 740—790 թվականներին։ Սակայն ավելի նոր իր ուսումնասիրությունների մեջ նա, հրաժարվելով իր այդ եզրակացությունից, համաձայնել էր Պատկանյանի տեսակետին և «Աշխարհացոյց»-ը վերագրել Անանիա Շիրակացուն¹²։ Հյուբշմանի կարծիքն «Աշխարհացոյց»-ի մասին համապատասխանում է մոտավորապես Մարկվարտի այս նոր ենթադրության։

«Աշխարհագրության Հայաստանով զբաղվող մասը»-ասում է Հյուբշմանը—և ըստ այսմ ամբողջ գրությունը պատմության հեղինակինը չէ։ Եվ տարակույս չկա, որ աշխարհագրությունը գրվելու է պատմությունից ուշ և կարող է գրված լինել ամենականությամբ յոթերորդ դարում» (տե՛ս «Die altarmenischen Ortsnamen», Strassburg, 1904, էջ 374)։

Հիմնվելով այս հին և նոր կարծիքների վրա՝ պրոֆ. Մժիկը «Աշխարհացոյց»-ի գրության ժամանակը դնում է վերոհիշյալ եզրակացությունների համեմատ 670 թվից մինչև 790 թիվը։ Նա հավանական է ընդունում, որ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը պետք է ավելի հին լինի, քան «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունը¹³։ Ուստի և հայկական վերոհիշյալ երկերի ժամանակը նա ենթադրում է հետևյալ հաջորդականությամբ՝ ամենից առաջ հորինված պիտի լինի, նրա կարծիքով, Անանիա Շիրակացու «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» հատվածը, նրանից հետո՝ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը, իսկ ավելի ուշ՝ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունը¹⁴։

Ընդունելով նաև վերոհիշյալ չափական տեղեկությունների այս հաջորդականությունը՝ նա հին և առանձնապես կարևոր է համարում, բնականաբար, «Յաղագս ընթացից արեգական» հատվածի հաշիվը և ընդունում նույնպես, որ համապատասխան մյուս հաշիվները ծագել են Անանիա Շիրակացու գրվածքից, որի մեջ վերջինս գրի է առել, հավանորեն, Տյուբիկոսի հաղորդած տեղեկությունները¹⁵։

Պրոֆ. Մժիկի ուսումնասիրության մատենագրական-քննական այս նախադրյալները, ինչպես և նրանցից արված հետևությունները, նույնքան վիճելի են ըստ իս, ինչպես և նրա երատոսթենյան ստադիոնի վերոհիշ-

¹² Տե՛ս «Hippolytus Werke», Bd. IV. Nebst einem Beitrag von J. Markwart Leipzig, 1929, էջ 429—431։

¹³ Հանդ. Ամս. 1933, Թ. 3—6, էջ 287։

¹⁴ Հանդ. Ամս. 1933, Թ. 7—8, էջ 454։

¹⁵ Հանդ. Ամս. 1933, Թ. 7—8, էջ 438, 451 և Թ. 9—10, էջ 561, 578։

¹¹ Տե՛ս Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 3—6, էջ 286—287։

յալ լուծումը: Ներքև մենք ցույց կտանք կետ առ կետ, թե ո՞րքան խախուռ են նրա այդ եզրակացությունները:

Նախ և առաջ՝ կասկածելի է, անշուշտ, նրա պնդումը, որ իբր թե «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» հատվածի հեղինակն Անանիա Շիրակացին է: Պետք է ասել, որ Հար. Ավգերյանի և Բ. Պատկանյանի հրատարակություններում այդ հատվածը վերագրված է, իրոք, Անանիա Շիրակացուն և տպագրված է անղջուշարար հետևյալ վերնագրի տակ՝ «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց ըստ կրկին օրինակաց Շիրակացուն» (տե՛ս Ավգերյան, «Բացատրություն չափուց և կշռոց նախնեաց», էջ 37 և Բ. Պատկանյան, «Անանիայի Շիրակունտյ մնացորդք բանից», էջ 32): Այս վերնագրից ստացվում է, իհարկե, այն տպավորությունը, որ այդ հատվածը Շիրակացու աշխատությունն է: Սակայն թյուրիմացությունը պրոֆ. Մոխրիկին ևս կարող էր պարզ լինել, եթե նա ուշադրության առներ Ավգերյանի հետևյալ ծանոթությունը՝

«Զկնի առանձինն կարգելոյ ի նախադրունս գործոյս համառօտ ծանօթութեամբք զբանս Եպիփանու, Շիրակացուն, և Խորենացուն՝ կարեւոր դատեցաք ուրոյն արձանացուցանել և զբանս Դ և Ե օրինակաց Շիրակացուն, որ է կարճ ի կարճոյ և ընտիր բովանդակութիւն երեցունց նախակարգեալ գործոցդ: Եւ թէպէտ ոչ կրէ նա ի ճակատու զանուն Շիրակացուն, այլ մեք նմին ընծայեմք և զայս՝ վասն լինելոյ գէթ համառօտութիւն ինչ կշռոց և չափուց նորին. վասն որոյ և ի վերնագիրս անխիղճ եղաք զանուն Շիրակացուն՝ զկնի ճակատու երկոցունց օրինակացդ» («Բացատրություն», էջ 37, ծան. 1):

Ավգերյանը, ինչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ գրությունն ընծայել է Շիրակացուն՝ ենթադրելով համառոտություն նրա կշիռների և չափերի: Սակայն, իրապես, «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» հատվածն ունի նաև վկայություններ Հին և Նոր Կտակարանների կշիռների մասին, որոնք չեն հիշատակված Անանիայի ընդարձակ բնագրում: Եւ ավելի քան հավանական է ըստ իս, որ այդ գրվածքը կարող է հորինված լինել ավելի ուշ շրջանում և նրա վկայությունները կարող են քաղված լինել ո՛չ միայն Անանիա Շիրակացու չափուց և կշռոց ընդարձակ բնագրից, այլ և «Աշխարհացոյց»-ի ասպարիսական ընդարձակ մանրամասն հատվածից և ուրիշ մեզ անհայտ աղբյուրներից: Հատկապես «մաս»-ի վերաբերյալ վկայությունը դժվար է, իմ կարծիքով, վերագրել Շիրակացուն, որովհետեւ երկրագունդը նա համարել է, ինչպես ցույց է տրված Խորենացու մասին իմ ուսումնասիրության մեջ¹⁶, ո՛չ թե գնդաձև

այլ «շորեքկուսի»: Անհավանական է, ուրեմն, որ Անանիան կամ Տյուքիկոսը, որը նրա ուսուցիչն էր, ընդունած լինեին աշխարհագրական աստիճանների հունական այն հնագույն տեսությունը, որ վերաբերվում է գնդաձև երկրին:

Այս դիտողություններից տեսնում ենք, որ վերագրել Շիրակացուն «մաս»-ի մասին վկայությունը, ինչպես և վերոհիշյալ ամբողջ գրվածքը, ավելի քան դժվար է առանց մատենագրական ու փաստական համոզիչ և հաստատուն ապացույցների:

«Աշխարհացոյց»-ի թե հեղինակի և թե գրության ժամանակի խնդիրը մանրամասն քննված է նույնպես Խորենացու մասին իմ ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ, որի վերնագիրն է «Խորենացու առեղծվածի լուծումը»: Հրատարակված են արդեն այդ ուսումնասիրության թեզիսները և «Աշխարհացոյց»-ի նկատմամբ իմ եզրակացություններն ամփոփված են նրանց մեջ հետևյալ կետերում՝

1. «Աշխարհացոյց»-ը, որի այժմյան խմբագրությունները (տե՛ս «Մովսէսի Խորենացույ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1843, էջ 585—616 և հրատար. Սուքրյանի, Վենետիկ, 1881) համառոտված են նախնական ավելի ընդարձակ բնագրից, անպայման Խորենացու աշխատությունն է:

2. Պատկանյանի հայտնած ու ընդհանրացած կարծիքը, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն Անանիա Շիրակացին է՝ ճիշտ չէ: Շիրակացու ու «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի աշխարհագրական հայացքներն այնքան իրարից տարբեր են, որ ո՛չ մի կասկած չի կարող լինել, որ «Աշխարհացոյց»-ը Շիրակացուն վերագրելը միանգամայն անհաջող մի կոռուցում է: Շիրակացին երկիրը համարում է «շորեքկուսի» (տե՛ս «Անանիայի Շիրակունտյ մնացորդք բանից», հրատ. Բ. Պատկանյանի, էջ 37, 39, 60), իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը՝ գնդաձև (տե՛ս հրատ. Սուքրյանի՝ էջ 6, տող 18—21 և էջ 7՝ տող 19—23, հմմտե նաև Վենետ. հրատ. 1843՝ էջ 587, տող 6—11 և էջ 589, տող 7—13): Շիրակացին արեգակը ենթադրում է ավելի մեծ քան երկիրը (տե՛ս «Մնացորդք բանից», էջ 60), իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը՝ «փոքրագույն քան զերկիր» (տե՛ս Սուքրյանի հրատ.՝ էջ 7, տող 15—18 և Վենետ. հրատ.՝ էջ 589, տող 1—5): Տարբեր են նաև հաճախ նրանց աշխարհագրական տերմինները:

3. Հյուբլիանի կարծիքը (տե՛ս «Հին հայոց տեղւոյ անունները», Թարգմ. Պիլէղիկճեանի, Վիեննա, 1907, էջ 262—267)՝ որ Խորենացու պատմությունն «աշխարհագրական տեսություններով ու անուններով» ավելի Փալատոսին է մոտ, քան «Աշխարհացոյց»-ին՝ հավանական չէ: Ուշադիր քննությամբ ոչ միայն հերքվում են Հյուբլիանի մատնանշած փաստերը, այլ և ապացուցվում է, որ պատմության ու «Աշխարհա-

¹⁶ Տե՛ս «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», Թեզիսներ, Երևան, 1933, էջ 6. Ընդարձակ իմ ուսումնասիրությունը հնարավոր կլինի, հավանորեն, տպագրել մոտ ապագայում: (Նշված աշխատությունը լույս է տեսել 1934 թ.՝ ծան. խմբ.):

ցոյց»-ի մեջ կան բաղմամբով նմանութիւններ, որոնք բացատրւում են նրանց հեղինակի նույնութեամբ:

4. «Հայոց պատմութեան» մեջ անընդհատ կրկնւում են խորհնացուն առանձնահատուկ դարձվածքները, ինչպես՝ «գիտեմ», «ոչ գիտեմ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ», «ոչ հաւատամ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «գրեմ», «սկսայց», «մեղ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամք իցեն» ևն, — որոնք անսովոր են ու հազվագյուտ մյուս մատենագիրներին մոտ: Արդ՝ նույն այս դարձվածքները, որ հանդիպում են շարունակ նաև «Աշխարհացոյց»-ի մեջ՝ կարեւոր մի նշան են ըստ իս, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Մովսես խորհնացին է: Ուշադրութեան արժանի է նաև այն, որ պատմութեան, ինչպես և «Աշխարհացոյց»-ի մեջ նման ձևով առաջ են բերված ու մեկնված հին առասպելները:

5. Ուշադրութեան արժանի է, որ խորհնացու պատմութիւնն «Աշխարհացոյց»-ի նման բաժանված է «հատած»-ների: Պատմութեան ու «Աշխարհացոյց»-ի խորթ ու անսովոր այս վերնագրերը, որ գրեթե շին հանդիպում մատենագրական մյուս հին երկերում, կարող են դարձյալ մի ակնարկ համարվել, որ այդ երկու գրվածքն էլ միևնույն հեղինակի աշխատութիւն են:

6. «Աշխարհացոյց»-ը, որ անպայման խորհնացու աշխատութիւնն է, գրված է, ինչպես երևում է մեր մանրագնին ուսումնասիրութիւնից, իններորդ դարում՝ արաբական տիրապետութեան և Արբասյանների իշխանութեան ժամանակ:

Այս եզրակացութիւնները, որ հիմնավորված են ընդարձակ իմ ուսումնասիրութեան մեջ փաստական դիտողութիւններով, անհամաձայն են, ինչպես տեսնում ենք, Պատկանյանի ու Հյուբշմանի, մասամբ նաև Մարկվարտի, այն ենթադրութիւններին, որոնք հիմք է ընդունել պրոֆ. Մժիկին աղբյուրագիտական իր տեսութեան: «Աշխարհացոյց»-ը գրված է ըստ իս ո՛չ թե 670—790 թվականներում, ինչպես ենթադրում է պրոֆ. Մժիկը, այլ պարզապես իններորդ դարում:

Դժվար է ընդունել պրոֆ. Մժիկի նաև մյուս ենթադրութիւնը, որ իբր թե «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրութիւնն ավելի հին է, քան համառոտը:

Այդ կարծիքը նրանից առաջ հայտնած է եղել Մարկվարտը: «Աշխարհացոյց»-ի սկզբնական բնագիրն է, Մարկվարտի ենթադրութեամբ՝ Սուրբյանի հրատարակութիւնը, իսկ նախորդ տպագրութիւնները, որ ծանոթ էին առաջ, ընդարձակ այդ բնագրի աղբատիկ ու վատ համառոտութիւնն են (տե՛ս Eranschahr, էջ 4): Այս եզրակացութեան նա հանգել էր բաղդատելով իրար հետ ընդարձակ ու համառոտ խմբագրութիւնների Իրանի վերաբերյալ հատվածները: Սակայն նա, ինձ թվում է, բոլոր

բովին այլ եզրակացութեան կհանգեր, եթե համեմատեր իրար հետ ո՛չ թե Իրանի վերաբերյալ հատվածները, որոնց մեջ նկատելի են հետագայում կատարված փոփոխութիւններ, այլ «Աշխարհացոյց»-ի այն մասերը, որոնք շին ենթարկվել նման փոփոխութեան: Իրապես՝ Սուրբյանի հրատարակած բնագրի համեմատութիւնը համառոտի հետ պարզ ցոյց է տալիս, որ տպագրված երկու հրատարակութիւնն էլ համառոտված են իրարից անկախ նախնական ավելի ընդարձակ բնագրերից, որոնք ծագում են հնագույն մայր բնագրից:

Պետք է ասել, որ պրոֆ. Մժիկին ինքը ևս նկատել է, որ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութիւնը չի կարող ծագած լինել Սուրբյանի հրատարակած բնագրից (տե՛ս Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 3—6, էջ 287): Անհասկանալի է, որեւէ, թե ինչո՞ւ նա առանց փաստական որևէ պատճառաբանութեան համառոտ այդ խմբագրութիւնը համարում է ավելի նոր, քան Սուրբյանի հրատարակած ընդարձակը: Այս անապացոյց կոհուծը, իհարկե, անընդունելի է առանց այդ խնդրի մանրամասն ու հիմնավոր քննութեան:

Մեր այս դիտողութիւններից ինքնին հետևում է, որ անհավանական կամ վիճելի են պրոֆ. Մժիկի ենթադրութիւնները ո՛չ միայն վերոհիշյալ աղբյուրների գրութեան ժամանակի, այլ և նրանց ժամանակագրական հաջորդականութեան մասին: Նրա ընդհանուր եզրակացութիւնը, որ չափական վերոհիշյալ վկայութիւնները վերագրվելու են, գլխավորապես, Տյուբիկոսին և նրանց աղբյուրները ենթադրվելու են վեցերորդ դարի հունական երկերը¹⁷, չի հաստատվում, ինչպես տեսնում ենք, աղբյուրագիտական նրա քննութեամբ: Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս, որ չափական այդ վկայութիւնները՝ լինելով ավելի ուշ շրջանի հատվածներ՝ կարող են ունենալ ո՛չ միայն հունական, այլ մասամբ նաև արաբական ծագում:

Այս խնդրին մենք վերադառնալու ենք մի նոր ու հատուկ ուսումնասիրութեան մեջ: Նույն ուսումնասիրութեան մեջ մենք մանրամասն քննելու ենք նաև պրոֆ. Մժիկի լուծումը Սեն-Մարտենի հրատարակած Անանուն հեղինակի չափերի («Memoires historiques et geographiques sur l'Armenie», II, էջ 399), որը մենք համարում ենք դարձյալ վիճելի ու անհավանական: Այս խնդիրները լուսաբանելիս՝ ուշադրութեան ենք առնելու չափական այն հարուստ նյութերը, որոնք գտնվում են էջմիածնի ձեռագիրներում և որոնց ցուցակագրումը հանձն է առել նորերս Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը: Այդ աշխատանքն արդեն սկսված է և պարզվում է

¹⁷ Հանդ. Ամս., 1933, Թ. 9—10, էջ 578:

հետզհետե, որ էջմիածնի ձեռագիրներում կան բազմաթիվ ու ուշագրավ չափական տեղեկություններ:

Ելակետ ընդունելով նաև այս նյութերը, ինձ թվում է, դժվար չպիտի լինի համոզվել, որ հայկական աղբյուրներում մատնանշված չափերը արևելյան հատկապես չափեր են, որոնք, հավանորեն, կապ չունեն հռոմեական-իտալական այն միջոցի հետ, որ հիմք է ընդունել պրոֆ. Մոսկովիցիի բոլոր հաշիվները:

Երևան.

Փետրվար 1934 թ.

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ИТИНЕРАРИЙ В АРМЯНСКОЙ РУКОПИСИ X СТОЛЕТИЯ

I

В печатном моем труде «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен» (Эривань, 1930) приведен в русском переводе (стр. 171—173) средневековый армянский итинерарий, который известен из изданий «Лисьеи Книги» (Амстердам, 1668—1669 гг., Марсель, 1676—1678 и 1683 гг.; французский перевод Марсельского текста 1683 г. помещен у Сен-Мартена в его «Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie», II, стр. 395—397). Итинерарий этот, как удалось выяснить после выхода в свет означенного моего труда, тождествен с тем итинерарием, который имеется в Эчмиадзинской рукописи 971—981 гг. (№ 2679, по каталогу Геворкян, № 102).

Армянский текст древнейшего этого списка, собственноручно переписанный и любезно присланный мне для издания ученым библиотекарем Государственной Центральной рукописной библиотеки в Эчмиадзине Сенекеримом Тер-Акопяном, представляет, несомненно, особый интерес, так как им устанавливается предельная дата возникновения итинерария—до 971—981 г. н. э.; кроме того, список этот имеет сравнительно с печатными изданиями некоторые подробности, а в самом начале текста дает крайне ценные сведения о древних милях и стадиях, которые, как увидим, являются ключом для точного и бесспорного определения расстояний итинерария.

Приводим текст нового списка в русском переводе лишь с теми фразочтениями Марсельского издания «Лисьеи книги» (1683 г.), которые существенны для содержания итинерария¹.

¹ Армянский текст будет напечатан в подробном моем исследовании о Моисее Хоренском («Խորենացու Աշխարհացույցը և Խորենացու տեղեկածի լուծումը»).

(Обозначения: Е=Эчмиадзинская рукопись № 2679, М=Марсельское издание «Лисей Книги» 1683 г.)

«О знании расстояний в милях. Стадий (*σπιχρηται*) 170 шагов, шаг 6 стоп, стопа 16 пальцев, миля 7 стадий: по персидскому счету стадий 143 шага, миля 1000 шагов, фарсах 3 мили».

Заглавие и весь этот отрывок имеются только в Е.

1. «Из Двина в Карин 200 миль; из Карина до пограничного рва² 100 [М 120]; отсюда в Колонию 90; отсюда в Неокесарию 100; отсюда в Амасию 80; отсюда в Неокесарию³ 100; отсюда в Амасию 80; отсюда в Гангру 105 [М 130]; отсюда в Ангору 80; отсюда в Константинополь 120⁴ [М 320]; отсюда в Рим 90 (sic)⁵ [М 6000]».

2. «Из Двина в Хлат 170 миль; отсюда в Хлимар 80; отсюда в Урфу 180, отсюда к реке Евфрату 40; (отсюда в Эмесу 150)⁶, отсюда в Дамаск 120 [М 100], отсюда к горе Фавору 90; отсюда в Иерусалим 100».

3. «Из Двина в Бертокунк 60 миль; отсюда в Партав 160; отсюда к Каспийскому морю 90».

Расстояния в Е соответствуют вполне расстояниям в М.

4. «Из Двина в Нахичеван 70 миль; отсюда в Гандзак Шахастан 120; отсюда в Ктезифон 370; отсюда в Куфу 70; отсюда в Барсу 140; отсюда к Персидскому заливу 20».

Расстояния в Е соответствуют расстояниям в М.

5. «Из Гандзака в Ниневию⁷ 120 (М 100); отсюда в Низибин 120⁸; отсюда в Урфу 150».

6. «Из Нахичевана в Ардебиль 200 миль; отсюда в Пайтакаран 60; отсюда к Каспийскому морю 50». Весь этот отрывок не имеется в М.

7. Из Двина в Кульп 50; отсюда в Котачевх⁹ 120 (М 105); отсюда в Тифлис 140; отсюда в Хунаракерт 70; отсюда в Партав 100».

² М «до рва, отделяющего страну армян от страны греков».

³ М «в Неокесарию» (*h bhrhshar*), Е ошибочно «в Никсию» (*h bhrhsh*).

⁴ Расстояние из Ангоры в Константинополь показано в Е 120 миль, а в М 320; предпочтительнее, несомненно, 320.

⁵ В Е $t=90$, вероятно, описка вм. $z=3000$.

⁶ В Е пропущено расстояние от р. Евфрата в Эмесу, М. «*shshar dghsh* 150 *hshshsh* (=в Эмесу)».

⁷ Под Гандзаком подразумевается, несомненно, Гандзак Шахастан и под Ниневией—Мосул.

⁸ В М пропущено расстояние из Ниневии в Низибин.

⁹ Е *h hshshshshsh*, М *hshshshsh*.

8. Из Иерусалима в город Александрию 500; отсюда в Пентаполис 1000; отсюда в Триполис 350 (М 300); отсюда в Африку 1500 (М 1030); отсюда в Септе 900; отсюда в океану¹⁰ 2000 (М 1000) Конец расстояний в милях».

II

В приведенном новом списке особенно ценно, как отмечено выше, имеющееся за заглавием сообщение о стадиях и милях. В сообщении этом упоминается стадий, равный 170 шагам, и стадий «по персидскому счету», равный 143 шагам. Под последним стадием, как выяснено в подробном моем труде «Весы и меры в древнейших армянских источниках» (*«Հիշատակը և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում»*, *Երևան, 1930*), древние армянские писатели подразумевают стадий персидской линейной системы, называемый в египетско-арабской системе *ghalva*, равный 230, 112 м. Ars. Soukry. Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Venise, 1909, стр. 82 и 88). В пространной редакции «Географии Моисея Хоренского» длина этого персидского стадия определена не в 143, а в 144 шага (см. J. A. Decourdemanche. Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des arabes. Paris, 1881, стр. 4). Чтение $\delta/\mu\eta$ (=144) вм. $\delta/\mu\eta$ (=143), как видно из подробных вычислений в метрологическом моем труде, следует признать более правильным. Поэтому шаг этот будет равен $230.112:144=1.598$ м.

При определении имеющегося в списке другого стадия следует иметь в виду, что длина его обозначена в круглой цифре. На самом же деле, стадий этот (как нетрудно догадаться при внимательном метрологическом обследовании, был равен не 170, а $171\frac{3}{7}$ шага ($1200/7$)).

Линейные и путевые меры приведенного отрывка, на основании изложенных данных и пояснений, выразятся, следовательно, в следующих отношениях:

1. Шаг $\frac{1}{14}$ персидского стадия $= 230.112:144 = 1.598$ м;
2. Стопа $= \frac{1}{6}$ шага $= 1.598:6 = 0.266\frac{1}{3}$ м;
3. Палец $= \frac{1}{16}$ стопы $= 0.266\frac{1}{3}:16 = 0.016\frac{21}{48}$ м;
4. Стадий $= 171\frac{3}{7}$, т. е. $1200/7$ шага $= 1.598 \times 171\frac{3}{7} = 273.9\frac{3}{7}$ м;
5. Миля $= 7$ стадиям $= 1200$ шагам $= 1.598 \times 1200 = 1917.6$ м;

¹⁰ М «к неизвестному океану».

6. [Фарсах = 3 милям = $1917.6 \times 3 = 5752.8$ м];

7. Стадий „по персидскому счету“ = 144 шагам = $1.598 \times 144 = 230,112$ м;

8. Миля персидская = 1000 шагам = 1598 м;

9. Фарсах = 3 милям = $1598 \times 3 = 4794$ м.

Вычисления эти не подлежат сомнению, так как приведенные линейные и путевые меры вполне реальны и имеются все в сравнительной метрологии Декурдеманша (см. «Traité pratique», стр. 67, 68, 76, 82, 88, 133 и 135). Первая миля и соответствующий ей фарсах являются арабскими путевыми мерами, которыми, как известно, обозначены расстояния в средневековых арабских итинерариях. Вторая же миля соответствует, действительно, персидской новой миле, которая была тождественна с римской милей в 5000 вавилонских стоп ($= 0.3196 \times 5000 = 1598$ м).

Не подлежит также никакому сомнению, что в основу приведенного итинерария положена арабская миля, равная 1917.6 м. Проверить это нетрудно данными самого итинерария. Указанное в нем между Двином и Нахичеваном расстояние в 70 арабских миль, составляющее 134 км. ($1917.6 = 134.232 \times 70$ км), соответствует, действительно, расстоянию между нынешним Арташаром, находящимся на месте Двина, и гор. Нахичеваном. По прежнему почтовому тракту расстояние из Нахичевана до сел. Камарлю, которое лежит в нескольких километрах к югу от Арташара, составляет и теперь 127 км. Следовательно, вышеизложенные наши выводы подтверждаются вполне и этими реальными данными.

III

Так как приведенный итинерарий сохранился в рукописи 971—981 гг. и расстояния в нем обозначены в арабских милях, то вполне ясно, что время его появления следует предположить в VII—X вв. К этому именно, времени, на основании некоторых косвенных указаний его содержания, и был отнесен памятник в труде моем «О торговле и городах Армении» (стр. 171). В настоящее время, мне кажется, возможно более точное определение его времени, так как в нем, как выяснили дальнейшие мои изыскания, имеются точки соприкосновения с армянской «Географией», которая была написана в IX в. Моисеем Хоренским (см. тезисы моего

доклада—«Разрешение проблемы Хоренского». Эривань, 1933, стр. 12—13).

Характерны в этом отношении следующие совпадения:

1. В обоих памятниках упоминаются города Куфа и Басра, которые были основаны арабами и стали крупными центрами торговли после III в. Первый из этих городов назван в приведенном списке, как и в «Географии Хоренского», *Աղղղա*. Наименование это, как правильно указано у Сен-Мартена, соответствует сирийскому названию гор. Куфы—Akoula (см. «Mémoires historiques et géographiques», II, стр. 313—314). Другой же город Басра приведен в вышеозначенном списке и в пространной редакции «Географии» в форме *Բարш* или *Բժրի* (см. изд. Сукри, арм. текст, стр. 41). Следует отметить, что города «*Աղղղա*» и «*Բարш*» встречаются впервые у армянского историка VIII в. Леонтия (СПб., 1887, стр. 126).

2. В «Географии Хоренского» упоминается в области Аруастане, называемой Ассирией, город Ниневия (см. изд. Патканова, СПб., 1877, русск. пер., стр. 64). Этот же город, лежавший между Гандзаком Шахастаном и Низибинном и тождественный нынешним Мосулом, значится также в приведенном армянском дорожнике. В армянских источниках гор. Ниневия встречается впервые у историка VII в. Себеоса (см. «История императора Иракла», изд. Патканова, СПб., 1879, стр. 23, 56, 80 и 94).

3. Описывая Ливию, автор «Географии» дает сведения о провинциях Пентаполисе, Триполисе и Африке, упомянутых также в интересующем нас дорожнике, и указывает далее, что «Мавритания Тингитана начинается от пролива Септе», т. е. нынешнего Гибралтарского пролива (изд. Патканова, русск. пер., стр. 23—24). Этот же пролив Септе упоминается, как мы видели, в приведенном армянском дорожнике.

4. В «Географии Хоренского» упоминается «Неизвестный Океан», лежавший к северу и востоку от островов Тулуса и Сканде, вне 63° северной широты (см. русск. пер. Патканова, стр. 7 и 14). С этим океаном тождествен, несомненно, упомянутый в дорожнике «Океан» (находившийся на расстоянии двух или одной тысячи миль (Е 2000, М 1000) от Септе) и названный в «Лисей Книге» «Неизвестным Океаном».

Всматриваясь в приведенные общие географические данные итинерария и «Географии», нетрудно усмотреть, что между этими

обоими памятниками существует какая-то связь. Эту связь вскрывают, главным образом, те совпадения, которые указаны в последних двух пунктах. И можно, мне кажется, предположить, что пролив Септе и «Неизвестный Океан», не встречающиеся в других армянских памятниках, могли быть известны автору итинерария из «Географии», заимствованной, главным образом, из «Хорографии» Паппа Александрийского.

Что предположение это не лишено основания, в этом едва ли можно сомневаться, так как о времени возникновения итинерария имеется и другое косвенное указание. Армянский ученый Алишан, имевший под рукою новые данные о «Расстояниях в милях» (вероятно, из рукописей Венецианской библиотеки), сообщает в одном из своих примечаний в «Айрарате» (Венеция, 1890 стр. 412—413), что о занимающем нас дорожнике имеются сведения, устанавливающие близкую его связь с «Географией Хоренского» и с трудами Паппа Александрийского. Следовательно, по фиксации времени возникновения итинерария имеются, как видим, некоторые споры.

В моем исследовании о Хоренском выяснено, мне кажется, бесспорно и окончательно, что древнеармянская «География» составлена Моисеем Хоренским в эпоху политического усиления Багратидов и экономического возрождения Армении, в IX в. Можно поэтому с уверенностью предположить, что и интересующий нас итинерарий является произведением Багратидской эпохи и написан в том же IX в.

Так как время итинерария и время «Географии» совпадают, то вполне возможно и даже вероятно, что автором итинерария мог быть составитель «Географии», Хоренский. Кроме отмеченной близкой связи этих памятников и вероятной зависимости итинерария от «Географии», важно в этом отношении и то, что итинерарий помещен в некоторых рукописях вслед за «Географией». Возможно поэтому, что он был подлинной частью «Географии Хоренского» и был помещен в конце в виде приложения.

Можно надеяться, что для окончательного выяснения этого вопроса об авторстве Хоренского найдутся данные в тех рукописях, которые недостаточно обследованы.

IV

При изучении и датировке памятников древнеармянской письменности путеводной нитью служила для меня та общая концепция социально-экономического развития Армении, которая отмечена вкратце в труде моем «О торговле и городах Армении». Не подлежит, конечно, никакому сомнению, что во всех означенных памятниках находила свое отражение идеология, главным образом, господствующих классов и что содержание их соответствовало очень часто текущим потребностям, а иногда и практическим запросам определенной эпохи. По нашему убеждению, памятники вроде «Географии» и «Расстояний в милях», представляющие особый интерес для городской буржуазии и армянского купечества, могли появиться в Армении в эпоху развития торговли и международных сношений, именно в IX в. Отнести их к первым векам арабского владычества было бы крайне сомнительно, так как VII—VIII вв. были для Армении временем продолжительного экономического упадка и застоя международной торговли.

Мы видим, таким образом, что вышеуказанное время возникновения приведенного средневекового итинерария подтверждается и этим общим соображением.

9 сентября 1933 г.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ ԸՍՏ ՊԵՎՏԻՆԳԵՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ

Իմ սիրելի մոր
Աննա Մանանդյանի
անմոռանալի հիշատակին

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայաստանի ուղեգրական ու առևտրական հին ճանապարհների ուսումնասիրության համար միակ հիմնական աղբյուրն է հռոմեական հին քարտեզը, որն անվանվում է այժմ Tabula Peutingeriana, այսինքն՝ «Պետինգերյան Տախտակներ»:

Ինչպես հայտնի է, այդ քարտեզը գտել էր 16-րդ դարում վիեննայի հումանիստ Conrad Celtes-ը և հանձնել Աուգսբուրգի գիտնական Peutinger-ին, որի անունով և կոչվում է «Պետինգերյան»: Պետք է սակայն մատնանշել, որ դրավոր այս հուշարձանը, որն անվանվում է նաև «հռոմեական աշխարհաքարտեզ», իրապես, ոչ թե քարտեզ է այժմյան իմաստով, այլ հին աշխարհի ճանապարհների մանրամասն մի նկարագրություն է և հատուկ մի ուղեցույց, որի վրա նշանակված են առանձին գծերով ու նկարներով Բրիտանիայի, Նվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հաղորդակցության հին ճանապարհները, այդ ճանապարհների վրա գտնվող քաղաքներն ու կայարանները և միաժամանակ, և այդ առանձնապես կարևոր է նաև տարածությունները յուրաքանչյուր կայարանից մինչև մյուս կայարանը, որոնք ցույց են տրված, գլխավորապես, հռոմեական մղոններով՝ իսկ երբեմն նաև այլ չափերով:

2. Հռոմեական այս ճանապարհացույց-քարտեզը վերահրատարակել է նորերս և մանրամասն կերպով ուսումնասիրել ու մեկնել է գերմա-

նական գիտնական Կոնրադ Միլլերն իր ընդարձակ Itineraria Romana աշխատության մեջ (Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, էջ III—LXXV և 1—992):

Իր հրատարակության առաջաբանում Կ. Միլլերը, խոսելով այս քարտեզի ծագման ու ժամանակի մասին՝ կարծում է, որ սրա հեղինակն է հռոմեական աշխարհագիր Կաստորիուսը, որն այս Itineraria-ն կազմել է, հավանորեն, 4-րդ դարի վաթսուհակաթյան թվականներին: Նրա այս հետևությունը, որ հիմնված է ուշագրավ դիտողությունների և փաստական տվյալների վրա՝ միանգամայն հավանական է ու համոզիչ:

Քարտեզի վրայի նկարներից, ինչպես մատնանշել է Կ. Միլլերը, պարզ երևում է, որ նրա հորինման ժամանակ Հռոմը, Կոստանդնուպոլիսը և Անտիոքն եղել են միաժամանակ կայսերական գահանիստ քաղաքներ, իսկ այս, անշուշտ, ուշագրության արժանի ու խիստ կարևոր մի ապացույց է, որ քարտեզը կազմված պիտի լիներ չորրորդ դարում՝ Կոստանդին Մեծից (324—337 թ.) հետո և Թեոդոսիոս Մեծից (379—395 թ.) առաջ: Քննության առնելով քարտեզի նաև մյուս մանրամասնությունները՝ Կ. Միլլերը նրա հորինման ժամանակը որոշում է կամ 365 թվին և կամ 361—363 թվականներին (տե՛ս էջ XXIX—XXXVI):

Ավելի քան հավանական են նույնպես Միլլերի դիտողությունները քարտեզի հեղինակի մասին:

Ստավորապես 670 թվին՝ այս աշխարհաքարտեզից, ինչպես ցույց է տվել Միլլերը, օգտվել է իր աշխարհագրության մեջ Անանուն Ռավեննացին: Նա ունեցել է իր ձեռքի տակ քարտեզի նաև առաջին թերթը, որն այժմ պակասում է, և այդ թերթի վրա նա կարող էր, բնականաբար, կարգացած լինել վերնագրում հեղինակի անունը: Միլլերի քննության համաձայն Ռավեննացու մոտ հիշատակված են մոտ 2000 տեղանուն, որոնք քաղված են այս քարտեզից, և իբրև այդ քաղվածքների հեղինակ մատնանշված է (36 անգամ) հռոմեական աշխարհագիր Կաստորիուսը՝ Romanorum Cosmographus, multotiens dictus Castorius, ipse Castorius ևն (տե՛ս Itineraria Romana, էջ XXVI—XXIX): Որոշ հիմք է ունեցել, ուրեմն, Միլլերը պնդելու, որ Պետինգերյան քարտեզը վերագրվելու է, իրապես, հռոմեական աշխարհագիր Կաստորիուսին:

3. Կաստորիուսին վերագրված քարտեզը, ինչպես տեսնում ենք, կազմված է եղել կայսերական Հռոմի աշխարհակալության այն շրջանում, երբ հայերը դեռ չեն ունեցել զիր և գրականություն և երբ ֆեո-

¹ Այս կետում Մարկվարտը համաձայն չէ Միլլերին և կարծում է, որ Ռավեննացու աշխարհագրությունը գրված է 734 թվից հետո (տե՛ս Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928, էջ 5):

դաշական Հայաստանը գտնվել է դեռևս Արշակունիների իշխանության տակ: Այդ հնությունը պատճառով՝ նրա Հայաստանի ու հարեան երկրների մասը, բնականաբար, անփոխարինելի ու անզնափառելի մի աղբյուր է հայկական լեռնաշխարհի պատմական աշխարհագրության: Կ. Միլլերի կարծիքով՝ «Հին աշխարհագրության համար Կաստորիոսի այս քարտեզն ավելի կարևոր է, քան հին ժամանակի գիտական ամենանշանավոր աշխարհագրական աշխատությունը՝ Պտղեմեոսի աշխարհագրությունը. ավելի կարևոր է, որովհետև Կաստորիոսի թվերն ազատ են սխալներից ու թերություններից, որոնք հատուկ են հին աշխարհի աստղաբաշխական ու երկրա-բնագիտական հասկացողություններին» (տե՛ս Itineraria Romana, էջ XXXIX—XL):

Պետք է սակայն ի նկատի ունենալ, որ քարտեզի առանձին մասերը և թվերը տարբեր են ըստ իրենց ճշտության ու արժեքի: Հեռավորության թվերը ստույգ են համեմատաբար և վստահելի այն ճանապարհների նկատմամբ, որոնք չափված են եղել և ունեցել են մղոնաքարեր, իսկ շչափված ճանապարհների նկատմամբ միջկայարանային հեռավորությունները հիմնված են, հավանորեն, ճանապարհորդների կամ տեղացիների հաղորդած տեղեկությունների վրա: Քարտեզի այս մասերում համապատասխան թվերը կարող են լինել, անշուշտ, մոտավոր ու վիճելի:

Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի է նմանապես, որ այս քարտեզում ևս ինչպես և հին մատենագրության գրչագիր մյուս ձևագրերում, կան տեղանունների ու թվերի բաղմամբիվ աղավաղումներ, որոնք վերագրվելու են մեծ մասամբ, քարտեզն ընդօրինակողներին:

Այս վերջին հանգամանքը չի կարող, իհարկե, հիմք ծառայել մեծարժեք այս աշխատության վարկաբեկման:

4. Քարտեզի կարևորության մասին բացասական նման կարծիք էր հայտնել, օրինակ, Ա. Խաչատրյանն իր ղեկուցման մեջ («Առևտրական ու ռազմական ճանապարհները Հին Հայաստանում»), որը նա կարդացել էր Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում 1933 թվին: Իր այդ ղեկուցման 11-րդ թեզիսում, որը մեքենագրված ու հրապարակված էր՝ նա տալիս է Պետինգերյան քարտեզի հետևյալ գունավորված ու չափազանցված բնորոշումը՝

«Ըստ քննադատների— գրում է Խաչատրյանը— այս քարտեզի վրա անունները նշանակված են բոլորովին աղճատված ձևերով. կայարաններին անունները դանազան ուղեգծերի վրա գրված են ավելի կամ պակաս թվով: Նրանց հաջորդականությունը հաճախ վեր-վայր է շրջված և դրված հեռավորության չափերը շատ անճիշտ են, ուստի և այս թերություններով Պետինգերյան քարտեզը չի կարող վստահելի առաջնորդ լինել գտնելու հին ճանապարհները Հայաստանում, ինչպես ընդունել է պրոֆ. Մանանդյանը»:

Խաչատրյանի այս գնահատականը, որը նա աշխատում էր հաստատել Ռամզայի «Historical geography of Asia Minor» (1890) աշխատության վկայություններով, ինչպես կտեսնենք, ճիշտ չէ: Ինչպես նախորդ իմ ուսումնասիրությունը («Հին Հայաստանի ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պետինգերյան քարտեզի», Երևան, 1930), նույնպես և իմ այս ընդարձակ աշխատությունը, պարզ ու որոշյալ են տալիս, որ Պետինգերյան քարտեզը (Անանուն Ռավեննացու ուղղումներով) միանգամայն «վստահելի առաջնորդ» է, որի օգնությամբ ճշտվում են ոչ միայն Արշակունյաց Հայաստանի հին ճանապարհները, այլ և այդ ճանապարհների վրա գտնվող կայարանների մեծագույն մասը: Հայտնի է նույնպես, որ նույն այս քարտեզի հայկական մասը մեծարժեք առաջնորդ են համարել և օգտագործել Ադոնցը և Մարկվարտը:

5. Հոռմեական ճանապարհացույց-քարտեզի միակ օրինակը, որ այժմ գտնվում է Վիեննայի Պետական գրադարանում, մեծ խնամքով գրված մի ընդօրինակություն է, որի գրության ժամանակը Կ. Միլլերը ենթադրում է 11—12-րդ դարում (տե՛ս Itineraria Romana, էջ XVII): Լինելով համեմատաբար ուշ ժամանակի արտագրություն՝ միակ այս ձեռագիրը չի կարող, իհարկե, լինել անթերի ու անաղճատ պատճենը քարտեզի սկզբնական բնագրի:

Սակայն Հայաստանի նկատմամբ՝ այժմյան օրինակի աղավաղությունները կարելի է, ինչպես կտեսնենք, ուղղել մասամբ Անանուն Ռավեննացու քաղվածքների օգնությամբ:

Ռավեննացին իր աշխարհագրության մեջ օգտվել է, ինչպես վերև ասացինք, հոռմեական միենույն այս քարտեզից: Բոլոր այն տեղանունները, որ մենք քննության ենք առնելու, արտագրված են նաև նրա աշխարհագրության մեջ, և գրեթե միշտ այն հաջորդականությամբ, ինչպես նրանք նշանակված են եղել քարտեզում: Ռավեննացու քաղվածքների համեմատությունն այժմյան քարտեզի վկայությունների հետ ցույց է տալիս, որ նա ունեցել է իր ձեռքի տակ այս քարտեզի ավելի ընտիր ու ավելի լրիվ մի օրինակ, քան Պետինգերյանը: Մարկվարտը ենթադրում է նույնիսկ, որ Ռավեննացին ունեցել է իր տրամադրության տակ միենույն այս քարտեզի ո՛չ թե մեկ, այլ երկու օրինակ (տե՛ս Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, էջ 11):

Միանգամայն հասկանալի է, ուրեմն, որ Արշակունյաց Հայաստանի հին ճանապարհների ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ ու խիստ կարևոր օժանդակ աղբյուր է նաև Անանուն Ռավեննացու աշխարհագրությունը:

Այս աղբյուրի տպագիր հրատարակությունը (ed. Pinder et Parthey), որն այժմ խիստ հազվագյուտ է, դժբախտաբար, ես չեմ կարողա-

ցել ձեռք բերել, ուստի և օգտվել եմ, գլխավորապես, Կ. Միլլերի Itinera-
ria-ում մեջ բերված վկայություններից, որոնց մեջ մատնանշված են
Հայաստանում գտնվող կայարանների անուններն այն ընթերցանությամբ
ու հաջորդականությամբ, ինչպես նրանք տրված են նաև Ռավեննացու
մոտ:

6. Պետինգերյան քարտեզի և Ռավեննացու աշխարհագրության
վկայությունների քննական ու համեմատական ուսումնասիրությամբ Ար-
շակունյաց Հայաստանի հին ճանապարհների ընդհանուր ուղղությունը
որոշվում է, ինչպես կտեսնենք, միանգամայն բավարար ճշտությամբ:¹
Իսկ նոր այս տվյալները խիստ կարևոր են ոչ միայն Հայաստանի պատ-
մական աշխարհագրության, այլ և Հայաստանի տնտեսական ու քաղա-
քական պատմության համար:

Սույն ուսումնասիրության ընթացքում մենք կպարզենք, որ հին այս
ճանապարհներով էին մեծ մասամբ կատարվել հայկական, պարթևա-
կան, հռոմեական, նաև բյուզանդական ու սասանյան զորքերի տեղա-
շարժումները: Սակայն պատերազմող այս զորքերի հարձակման ու նա-
հանջի հին ճանապարհները, որոնք անորոշ ու անցողակի կերպով հիշ-
ված են մատենագրական թե հայ և թե օտար երկերում, սխալ են հա-
ճախ լուսաբանվում պատմագիտական նորագույն անգամ երկերում:

Հասկանալի է, ուրեմն, որ Պետինգերյան քարտեզում գծված հայ-
կական ճանապարհների ճշտումը մի նոր կովան է լինելու մատենագրա-
կան վկայությունների հավանական լուսաբանության:

Ոչ պակաս կարևոր է նաև այն, որ միևնույն այս ճանապարհների
որոշմամբ պարզվում է առևտրական հին ճանապարհների ուղղությունը
և, մասնավորապես, կարավանների այն համաշխարհային ճանա-
պարհագրից, որը գալիս էր Զինաստանից ու Միջին Ասիայից Արտաշատ
և այստեղից գնում Սև ծովի նավահանգիստները:

7. Ներկա աշխատության մեջ, ինչպես և այս աշխատությանը կցված
հատուկ քարտեղներում, հին ճանապարհներն ու կայարանատեղերը
որոշված են ուղիղ գծերով և մոտավոր միայն ճշտությամբ: Նույն ճանա-
պարհների ճշգրիտ ու իսկական ուղղությունները, ինչպես և կայարանա-
տեղերի հավանական հին տեղադրությունը, պետք է, բնականաբար,
որոշեն տեղում գիտական առանձին արշավախմբերը:

Տեղաքննական այս հետազոտությունները կարող են նշանակություն
ունենալ, մասնավորապես, նաև հնագիտության համար: Ավելի քան հա-
վանական է, որ Արշակունյաց Հայաստանի հին ճանապարհների ուղղու-
թյամբ և Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված գլխավոր վայրերում
կգտնվեն թերևս հնագիտական մնացորդներ ու պատմական հուշարձան-

ներ, որոնք կարող են աչքաթող արված լինել հին այս ճանապարհների
անհայտ լինելու պատճառով:

Մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում մենք մատնանշելու ենք
այն կարևոր շրջաններն ու տեղերը, որոնք հնագիտական տեսակետից
շատ քիչ են ուսումնասիրված և արժանի են հնագետների հատուկ ուշա-
դրության:

8. Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են բուն Հայաստանի
հինգ մեծ ճանապարհները, որոնց միավորման ու հանդիպման կետը եղել
է Արտաշատ քաղաքը:

Գլխավոր այդ հինգ ճանապարհներն են՝ 1. Արտաշատ-Սատաղ, 2.
Արտաշատ-Տիգրանակերտ, 3. Արտաշատ-Սեբաստուպոլիս, 4. Արտա-
շատ-Համադան և 5. Արտաշատ-Արմաստիկա:

Այս ճանապարհներից հինգերորդը մանրամասն քննված է Մարկ-
վարտի ընդարձակ աշխատության մեջ, որը լույս էր տեսել Վիեննայում
1928 թվին (տե՛ս Skizzen zur historischen Topographie und Ges-
chichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica
auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928, տե՛ս նաև «Հանդէս Ամ-
սորեայ», 1927, № 11—12, էջ 826—866):

Իսկ մեր այս ուսումնասիրության մեջ քննության են առնված միայն
առաջին չորս ճանապարհները:

Վերոհիշյալ ճանապարհներից առաջինը և երկրորդը, ինչպես և Պե-
տինգերյան քարտեզի Hariza կայարանը, մանրամասն հետազոտված
են ու լուսաբանված նաև իմ նախորդ աշխատություններում (տե՛ս «Հա-
յաստանի հին ճանապարհները Artaxata-Satala և Artaxata-Tigranocerta
ըստ Պետինգերյան քարտեզի»², Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի,
№ 5, Երևան, 1931, էջ 65—89, նաև «Մանր Հետազոտություններ», Երևան,
1932, էջ 3—21): Սակայն նույն ուսումնասիրությունները մենք վերահրա-
տարակում ենք այժմ ավելի լրիվ ու ընդարձակ բովանդակությամբ, ավել-
ապահով մեր նոր դիտողությունները Barantea, Cymiza, Patansana, Vas-
tauna և այլ կայարանների մասին, որոնց անունները մեզ չէր հաջողվել
լուսաբանել վերոհիշյալ աշխատություններում:

Նոր այս հավելումները հնարավորություն են տալիս, ինչպես կտես-
նենք, Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհը որոշել հյուսի-
սային ուղղությամբ այժմյան Ներջիկի վրայով: Մեր նախորդ քարտեզը
(տե՛ս «Հայաստանի հին ճանապարհները», էջ 88 ա) կարող է, ուրեմն,

² Տե՛ս նաև ռուսերեն իմ աշխատությունը „О торговле и городах Армении
в связи с мировой торговлей древних времен., Эривань, 1930, էջ 101—104 (§ 21.
Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana):

1. ԱՐՏԱՇԱՏ—ԲԱՐՏԵԶ—ՍԱՏԱԼ

1. Արտաշատից Սատաղ տանող ճանապարհն ըստ Պետինգերյան քարտեզի ունի հետևյալ կայարանները՝

ARTAXATA 23 Paracata 33 Coloccia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) 24 Hariza 24 RAUGONIA (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) 24 Colchion 24 CHADAS 17 Armanas 12 ANDAGA (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) 26 Barantea 30 Adconfluentes 10 Datamisa 20 Tharsidate 15 Autisparate 12 Calcidava (Ռավեննացու մոտ՝ Chalchidara) 15 Sinara 22 Lucus Basaro 15 Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) 20 Darucinte 20 Salmalasso 20 SATALA¹.

Մեծագիր տառերով են տպված մեր բնագրում այն կայարանների անունները, որոնց մոտ Պետինգերյան քարտեզում նկարված են զույգ աշտարակներ։ Կայարանների անունների մոտ դրված թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հոսմեական մղոններով (=1,4815 կիլոմետր)։ Ուրեմն՝ համաձայն այս քարտեզի ամբողջ տարածությունը Արտաշատից մինչև Սատաղ ցույց է տրված 406 հոսմեական մղոն կամ մոտավորապես 600 այժմյան կիլոմետր։

Ուշագրավ է, որ հեռավորության այս թիվը համապատասխանում է մոտավորապես հայկական «Մղոնաշափք»-ի թվերին (տե՛ս «Նորենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան, 1934, էջ 85), որի մեջ բնագրանույր տարածությունը Դվինից մինչև Կարին ցույց է տրված կլոր թվով 200 արաբական մղոն (=մոտավորապես 384 կիլոմետր), իսկ Կարինից «ի փոսա-դուրս» (նախքան Սատաղ)՝ 100 արաբական մղոն (=մոտավ. 191 կիլոմ.)։

2. Արտաշատից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա Պետինգերյան քարտեզում հիշատակված են, ինչպես տեսնում ենք, 21 կայարան։

Այս կայարանների անուններից որոշ էին սկզբում միայն երկուսը՝ Արտաշատը և Սատաղը։

Satala հին քաղաքը, որ այժմյան Սատաղ գյուղն է, գտնվել է, ինչպես հայտնի է, Գալլ գետի մոտ (հունարեն՝ Լիկոս, այժմ՝ Կելկիդ) և հոսմեական շրջանում եղել է մշտական կայան հոսմեական սահմանապահ զորքի։ Նրա տեղագրական ու հնագիտական նկարագրությունը, ինչպես և նրա պատմական անցյալին վերաբերվող մատենագրական

¹ Տե՛ս Itineraria Romana, էջ 676—677.

սրբագրման։ Tigranocerta — Cymiza — Vastauna ճանապարհամասի ուղղությունը որոշվում է այժմ ավելի հաստատուն կերպով, քան նախորդ քարտեզում։

9. Սույն ուսումնասիրության վերջում՝ հատուկ հավելվածում՝ մենք մանրամասն քննել ենք նաև արաբական ու հայկական աղբյուրների վկայությունները Դվին-Պարտավ ճանապարհի մասին։ Այս ճանապարհը, ինչպես հայտնի է, առևտրական կարևոր դեր է կատարել, զլխավորապես, արաբական տիրապետության ու Բագրատունյաց թագավորության շրջաններում։

Համառոտ ու թույցիկ կերպով այս գծի ուղղությունը, ինչպես և մի քանի կայարանների տեղագրությունը, փորձել են լուսարանել ուս գիտնական Ն. Ա. Կարաուլովը (տե՛ս Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXIX, 1901, էջ 33) և Մարկվարտը (Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, էջ 55—56)։ Սակայն ներկա աշխատության մեջ, որին հիմք են ծառայել ոչ միայն Իստախրիի, այլ և հայկական «Մղոնաշափք»-ի վկայությունները՝ նույն ճանապարհի ուղղությունը, ինչպես և կայարանների անուններն ու տեղագրությունը՝ որոշված են ավելի հանգամանորեն և, ինձ թվում է, ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված էր նախկին աշխատություններում։

Մեր քննության եզրակացությունները, որ ստացվել են վերոհիշյալ աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությամբ, պետք է, իհարկե, ստուգվեն տեղում գիտական արշավախմբերի կողմից։

10. Ավելորդ չենք համարում բնորոշել ու բացատրել ի վերջո հոսմեական քարտեզի մի քանի կարևոր առանձնահատկությունները։

Tabula Peutingeriana-ում, որը գույնզգույն նկարված ու պատկերազարդ մի քարտեզ է, առանձնապես հետաքրքիր են ու ուշագրավ որոշ կայարանների մոտ գտնվող զանազանակերպ նկարները, որոնք ունեն, ըստ երևույթին, հատուկ նշանակություն։ Հայաստանում հատկապես՝ մի շարք կայարանների մոտ նկարված են զույգ աշտարակներ։ Կ. Միլլերը և Զ. Մարկվարտը կարծում են, որ զույգ աշտարակներ ունեցող կայարանները եղել են քաղաքներ (տե՛ս Itineraria Romana, էջ XLIV) կամ զինվորական պահակաառնակներ (տե՛ս Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, էջ 4)։

Թվերը, որ դրված են կայարանների անուններից հետո, մատնացույց են անում տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան, սովորաբար, հոսմեական մղոններով (milia passus = 1,4815 կիլոմետր)։ Իսկ երբեմն նաև պարսկական պարսաանդներով։

Tabula-ի մյուս մանրամասնությունները հասկանալի են առանց բացատրության։

կարևոր վկայությունները, մանրամասն տրված են Կյումոն եղբայրների «Ուղևորությունն հնախօսական հետազոտությունն ի Պոնտոս եւ Փոքր Հայս» աշխատության մեջ (տե՛ս «Պոնտական ուսումնասիրություններ», թարգմ. Հ. Տաշյանի, Վիեննա, 1919, էջ 359—369):

Ինչպես այս աշխատությունից, նույնպես և Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» ուսումնասիրությունից СПб., 1908, էջ 75 են), պարզ երևում է, որ Satala-ն կարևոր հանգույց է եղել հին ճանապարհների և որ հենց այստեղից է ճյուղավորվել Բարձր Հայքից եկող ճանապարհը դեպի Տրապիզոն, Մալաթիա և Նիկոպոլիս-Նեոկեսարիա ու Նիկոպոլիս-Սեբաստիա: «Մոնոաշխարհ»-ի վկայություններից ևս դժվար չի հետեցնել, որ արաբական շրջանում, անգամ իններորդ դարում, Գլինից Պոլիս տանող հին ճանապարհի ուղղությունը պետք է ենթադրել էրզրումի վրայով դեպի Սատաղ, այստեղից՝ Կոդոնիա, Նեոկեսարիա, Գանգրա և Անկյուրիա, և այդտեղից՝ Պոլիս (տե՛ս «Նորենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան, 1934, էջ 85):

Սոտավորապես հայտնի է նույնպես Արտաշատ քաղաքի տեղը:

Ստրաբոնի և Մովսես Խորենացու վկայություններից (Str. XI, 14, 6 և խոր. Պատմ. II, 49, էջ 176 ու Աշխարհաց., Վենետիկ, 1881, էջ 34), որ մեջ են բերված նախորդ իմ աշխատություններում (տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 104 և «Նորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 53—54), կարելի է եզրակացնել, որ Արտաշատ քաղաքը գտնվել է Արաքս գետի ափին, հավանորեն, այժմյան խոր Վիրապի շրջակայքում:

Բացի կենտրոնական այս վայրերից՝ մյուս 19 կայարանների անունները մնում էին երկար ժամանակ մութ ու անհայտ և համեմատաբար նոր ժամանակներում միայն Յ. Մարկվարտը և Վ. Բելքը, ինչպես կտեսնենք ներքև, կարողացել էին որոշել երկու կայարանի թե՛ անունները և թե՛ տեղադրությունը՝ Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) = Բազավան և Paracata = Փառախոտ: Իսկ Կ. Միլլերը և Ռ. Կիպերտը լուսաբանել էին Adconfluentes, Sinara և Aegea կայարանների անունները:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ մենք փորձել ենք պարզաբանել և որոշել մնացած 16 կայարաններից ինը՝ որոնցից երկուսը (Coloceia և Hariza) գտնվում են Արտաշատ-Բազավան գծի վրա, իսկ մյուս յոթը (Chadas, Armanas, Andaga, Barantea, Calcidava, Lucus Basaro և Darucinte)՝ Բազավան-Սատաղ գծի վրա: Այս կայարաններից հինգը լուսաբանված էին արդեն վերոհիշյալ իմ աշխատություններում, իսկ չորսը (Chadas, Barantea, Lucus Basaro և Darucinte) առաջին անգամ քննվելու են ներքև ընդարձակ այս ուսումնասիրության մեջ:

Հասկանալի է, իհարկե, որ նոր այս տվյալների օգնությամբ Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհի ուղղությունը որոշվում է ավելի ճշգրիտ ու ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է նախկին աշխատություններում:

3. Սատաղից Արտաշատ և Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհները հանդիպում էին իրար ըստ Պետինգերյան քարտեզի Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) հանգուցային կետում և այստեղից դնում էին Արտաշատ միևնույն կայարաններով՝ Hariza 24 Coloceia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) 33 Paracata 23 Artaxata: Ուրեմն՝ այդ երկու ճանապարհների ուղղությունը որոշելու համար անհրաժեշտ էր, նախ և առաջ, պարզել Raugonia կամ Ragauna կայարանի տեղը:

Կոնրադ Միլլերը վերոհիշյալ Itineraria Romana աշխատության մեջ և բացատրական հատուկ իր քարտեզում Raugonia (կամ Ragau-na) կայարանի տեղը ենթադրում է այժմյան Սուուկ-սու գետի ափին, որ գտնվում է Վանա լճի ու Բերկրիի հյուսիս-արևելյան կողմում: Իսկ ճանապարհը Արտաշատից Սատաղ նա որոշում է հետևյալ ուղղությամբ՝

Artaxata — Արտաշատ, Paracata — Բարուլանի մոտ, Coloceia-Ko-ischet — Մալաթիա մոտ, Hariza — Արարդիդի Փիլիսոփենդի մոտ, Raugonia — Բազադիդադա Սուուկսու գետի մոտ, Colchion — Արնիս, Chadas — Աղսրաֆ (Միլլերի մոտ՝ Aschraf), Armanas — Առին, Andaga — Ադելչիվազ, Barantea — Խլաթի ավերակները, Adconfluentes — Յոն-Ջալու, Datamisa-Chamschudschur — Խամսուր լեռան մոտ, Tharsidarate — Ադվերան, Autisparate — Ավերքադաքի ավերակները Կյուլուի մոտ, Calcidava — Arablarmezar-ի ավերակները կամ Կարաքիլիսա, Sinara — Մնկաուհն էրզրումի մոտ, Lucus Basaro — Karabey-ի ավերակները, Aegea — Աշկալա, Darucinte — Շողանու մոտ, Salmalasso — Կա-րակուլաք (Միլլերի մոտ՝ Karatulak), Satala — Սատաղ²:

Ռ. Կիպերտը Փոքր Ասիայի իր ընդարձակ քարտեզում³ (տե՛ս Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906) Raugonia կամ Ragauna կայարանը, որտեղ միանում էին Սատաղից և Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհները, ենթադրում է այժմյան Պարնաուտում, որը գտնվում է Արաքսից հարավ՝ Կաղզվանի և Կողբի միջև: Արտա-

² Տե՛ս Itineraria Romana, էջ 676—677 և բացատրական քարտեզ 214, էջ 651:

³ Այս քարտեզից մենք չենք կարողացել օգտվել և ներքևում առաջ բերված տեղեկությունները բաղել ենք Itineraria Romana աշխատությունից, տե՛ս էջ 676—677:

շատից Սատաղ տանող գիծը, նրա կարծիքով, ունեցել է հետևյալ կայարանները՝

Artaxata — Արտաշատ, Paracata — Բուլաղ-Բաշ, Coloccia — Քյուլտի, Hariza — Կողրի մոտ, Raugonia — Պարնատու մոտ, Colchion — Կողզվան, Chadas — Ուլտիլի մոտ, Armanas — Էլ-Քեչմաղ, Andaga — Սարիզամիշ, Barantea — Կարաուրգանի մոտ, Adconfluentes — Քեոփրիքիոյ, Datamisa — Aspendji, Tharsidarate-Unu, Autisparate — Կան Էրզրումի մոտ, Calcidava — Իլիշա, Sinara — Ալաշա, Lucus Basaro — Աշկալա, Aegea — Լիճ, Darucinte — Բադաուիճ, Salmalasso — Լորիլար, Satala — Սատաղ:

4. Կ. Միլլերի և Ռ. Կիպերտի ենթադրությունները Raugonia կայարանի տեղի և վերոհիշյալ ճանապարհների ուղղության նկատմամբ պարզորեն սխալ են: Մարկվարտը ցույց է տվել արդեն և շատ ուղիղորդումը Raugonia կամ Ragauna, ինչպես և Σαλαγασ-ն Պտղեմեոսի մոտ (V, 12, 7), համապատասխանում են հին Հայաստանի «Բագաւան»-ին Բագրեանդ գավառում⁴:

Raugonia—Ragauna-ն Մարկվարտն ուղղում է *Bagauna և համարում է R տառը B-ի փոխարեն պարզապես գրչի սխալ: Նմանապես և Պտղեմեոսի մոտ Բագաւան անվան սխալ բնթերցվածը ծագել է, անշուշտ, հունարեն Σ և Β տառերի շփոթման պատճառով:

Այս պարզ ու անվիճելի բացատրությունից հետո՝ Տիգրանակերտ — Արտաշատ և Սատաղ — Արտաշատ ճանապարհների միացման կետը որոշվում է, ուրեմն, ոչ թե Պարնատում կամ Սուուկսու գետի մոտ, ինչպես ենթադրել են Կ. Միլլերը և Ռ. Կիպերտը, այլ հին Հայաստանի Բագրեանդ գավառում, Դիադինի հյուսիս-արևմտյան կողմը, ուր այժմ գտնվում է Ուլ-քիլիսե գյուղը:

Bagauna = Բագաւան հանգուցային կայարանի անվան ու տեղի այս ճշտումը, բնականաբար, ելակետ է ծառայում ու հնարավորություն է տալիս որոշելու ճանապարհների ուղղությունը Բագաւանից Արտաշատ, Բագաւանից Տիգրանակերտ և Բագաւանից Սատաղ:

5. Բագաւանից Արտաշատ տանող գծի վրա Պետինգերյան քարտեզում, ինչպես տեսանք, նշանակված են հետևյալ կայարանները RAUGONIA 24 Hariza 24 Coloccia 33 Paracata 23 և ARTAXATA (ընդհանուր տարածությունը հավասար է 104 հոսմեական մղոն կամ 154 կիլոմետր):

⁴ Տե՛ս Prof. Dr. J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 69, ծանոթ. 10, հմտե նաև նույն հեղինակի Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 13*:

Բացի Բագաւանից մատնանշված կայարաններից մեկի անունը ևս հաջող կերպով լուսարանել է վ. Բելլը (տե՛ս Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, II, Leipzig, 1901, էջ 83—92): Նրա կարծիքով՝ Պետինգերյան քարտեզի Paracata-ն համապատասխանում է հայկական Փառախոտին, որը, ինչպես հայտնի է, հիշատակված է Մովսես Խորենացու և Անանունի պատմություններում⁵: վ. Բելլը, որ հատուկ հետազոտություններ է կատարել Դաշբուռուն գյուղի շրջակայքում, հանգել է այն եզրակացության, որ հին Փառախոտը պետք է ենթադրել այն ավերակների տեղում, որոնք այժմ անվանվում են Բուլաղ-Բաշ և գտնվում են Դաշբուռուն գյուղից 5 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ դեպի հարավ-արևելք:

Paracata = Փառախոտի տեղադրության հաստատումն այժմյան Բուլաղ-Բաշում, ինձ թվում է, հնարավորություն է տալիս որոշելու նաև Coloccia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) կայարանի տեղը:

Այս կայարանի հեռավորությունը Paracata — Փառախոտից ցույց է տրված 33 հոսմեական մղոն (= 49 կիլոմետր): Խիստ աղճատված են սակայն, թե այս թե մյուս կայարաններից մեծագույն մասի անունները:

Coloccia — Zotozeta անվան ստույգ ընթերցումը պետք է լինի, իմ կարծիքով, Zolocerta՝ Colo կամ Zoto = *Zolo և ceia կամ zeta = *certa: Այս ուղղումից հետո՝ *Zolocerta-ն համապատասխան կլինի հին Հայաստանի Չողկերտին, որը Խորենացու մոտ անվանված է Յուլակերտ: Հավանական կարելի է համարել նույնպես, որ Պտղեմեոսի հիշատակած Σοζοχαρτα-ն, որի տեղը ցույց է տրված նրա մոտ Արտաշատից դեպի հարավ-արևմուտք (77° 15' երկ. և 42° 20' լայն., տե՛ս «Südarmanien und die Tigrisquellen», Wien, 1930, էջ 12*), համապատասխան պիտի լինի հենց այս *Zolocerta — Չողկերտին:

6. Հիմնվելով Ալիշանի ցուցմունքների վրա («Այրարատ», վեհնետիկ, 1890, էջ 123—124)՝ իմ «Հայաստանի հին ճանապարհները» աշխատության մեջ (Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի, № 5) Չողկերտ — Յուլակերտի տեղը ես որոշել էի Սուրմալի գյուղից դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Կարակալի ավերակների վայրում: Սակայն այդ ենթադրությունը, ինչպես մանրամասն բացատրել եմ իմ «Մանր Հետազոտություններ»-ում (Երևան, 1932), ճիշտ չէ:

Ինստիտուտի № 5 Տեղեկագիրը լույս տեսնելուց հետո՝ մեր հայտնի գյուղատնտես Ստեփան Կամսարականը, որը մոտ ծանոթ է ճանա-

⁵ Տե՛ս «Մովսիս Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1913, էջ 40 (I, 12), նաև «Պատմութիւն Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Ի Հերակլէ», Ս. Պետրոսով, 1879, էջ 7 (Դպրութ. Ա.):

սլարհներին տեղադրութեանը, Գալլատու ծովակի արեւելյան կողմում, մասնացույց էր արել ինձ, որ Արտաշատ-Բագավան գծի ուղղութիւնը Կարակալեի վրայով վիճելի է ու անհավանական:

Ստեփան Կամսարականի առարկութիւններն ու նոր դիտողութիւնները հիշյալ գծի ուղղութեան մասին թվում են ինձ հիմնավոր:

Նրա կարծիքով՝ դժվար է այս գծի ուղղութիւնը ենթադրել Կարակալեի վրայով, որովհետեւ ճանապարհը Բուլաղ-Բաշից Կարակալե անհարմար է ու ճահճային և, բացի այդ, ճանապարհն այս ուղղութեամբ շեղվում է չափազանց դեպի հյուսիս-արեւմուտք, ուստի և անհավանական է իր այդ ոլորտայտույտ հետազոտութեան պատճառով:

Հիմք ընդունելով իր այս դիտողութիւնները, ինչպես և այժմյան մյուս ճանապարհների տեղադրութիւնը, Կամսարականը տրամադիր է կարծելու, որ Պետրոսեան քարտեզի հին ճանապարհի ուղղութիւնը կարելի է ենթադրել այժմյան Կարվանսարայի վրայով և Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով (=7245 ոտնաչափ, տե՛ս Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզը, թերթ 99), որն ամենահարմար ու դյուրամատչելի լեռնանցքն է Գալլատու ծովակի արեւելյան կողմերում և անցանելի է նաև ձմեռվա ամիսների ընթացքում:

Մյուս երկու լեռնանցքները, որոնցից մեկը (Աբաս-գյուլի լեռնանցքը) գտնվում է Գալլատու ծովակի արեւելյան ափերի մոտ, իսկ մյուսը (Ասլանլուի լեռնանցքը) սրանից մի փոքր դեպի արեւելք՝ անհամեմատ ավելի բարձր են ու անհարմար և անանցանելի են ձմեռվա ամիսների ընթացքում:

Ուշագրավ է նաև այն, որ այժմյան Կարվանսարայի մոտ կան այժմ երկու հին ավերակներ, որոնցից մեկը Կամսարականը համարում է երթևեկող կարավանների հին իջևան: Կուջաղի լեռնանցքի մոտ ևս պահպանվել են մեծ բերդերի ավերակներ:

Կամսարականի մատնանշած իջևանի ավերակներն այն քարվանսարայի ավերակներն են, անշուշտ, որ լուսանկարել ու հրատարակել է Христианский Восток-ի երրորդ հատորում Աշխարհբեգ Քալանթարը (т. III, вып. I, Петроград, 1914 г.): Միջնադարյան այս քարվանսարայը, որ գտնվում է բաց և լայն դաշտում՝ Զորից 15—20 վերստ դեպի հյուսիս-արեւմուտք, Աշխ. Քալանթարի կարծիքով, կառուցված պիտի լինի 13-րդ դարից ոչ ուշ: Աշխարհբեգի գտած միակ արձանագրութեան մեջ հիշատակված է, որ քարվանսարայը կառուցել է Աշոտը:

6. Կամսարականի վերահիշյալ ցուցումներին ծանոթանալուց հետո՝ Աշխարհի ենթադրութիւնը Զողկերտ-Յուլկերտի տեղադրութեան մասին պետք է համարել ըստ իս միանգամայն անհաջող:

Եթե ընդունելու լինենք Արտաշատ-Բագավան գծի ուղղութիւնը Կուջաղի լեռնանցքի վրայով՝ այդ դեպքում, բնականաբար, կասկածելի կլինի այդ գծի շեղումը դեպի Կարակալե:

Իսկ որ հոռմեական շրջանի հին այս ճանապարհն անցել է իրոք, հենց այս հարմար լեռնանցքով՝ այդ հաստատվում է, ինչպես ցույց ենք տվել մեր «Մանր Հետազոտութիւններում» (էջ 6—7), Hariza կայա-րանի տեղադրութեամբ, որը հաջողվել էր ինձ գտնել ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա:

Ընդարձակ այս քարտեզի վրա Կարավանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքի հարավում (տասը վերստանոց քարտեզի վրա լեռնանցքն անվանված է՝ Каравансарайский перевал, իսկ ինչի քարտեզում՝ Куджахакский перевал)՝ Միսուն գյուղից մի քանի կիլոմետր դեպի արեւմուտք՝ նշանակված է Բալըխ Չայ գետի ափին Арудж գյուղը: Հենց նույն այս Արուճ գյուղը հիշատակված է, իմ կարծիքով, Ղևոնդի պատմութեան վկայութիւններից մեկում, որի մեջ առանձնապես ուշագրավ է նաև այն, որ Դվին-Բագավան հին ճանապարհն անվանված է «պողոտայն արքունի»:

Նկարագրելով 774 թվի նախարարական ապստամբութիւնը և արաբական հարկահավաքների սպանութիւնը Կումայրիում և Բագրե-վանդում, Ղևոնդը շարունակում է՝ «Եւ իբրև այս լուր աղէտի հասանէր ի քաղաքն Դուին առ զօրավարն Իսմայելի Մահմետ՝ յամենայն կողմանց տազնապ մեծ յառնէր ի վերայ նորա. և գումարեալ զզօրս քաղաքին Դունայ՝ տայր ի ձեռս զօրագլխի միում, որում անուն էր Ապունճիպ, ելանել ի խնդիր վրիժու արեան սպանելոցն: Եւ առեալ զօրավարին այնմիկ զընտիրսն հեծելոց իբրև արս Տ՝ ուշ եղեալ ընդ պողոտայն արքունի՝ հասանէր ի գաւառն Բագրեանդ ի գիւղն Բագաւան: Անդ ի վերայ հասանէր նոցա Մուշեղ և ընդ նմա արք իբրև Մ. և մարտուցեալք ընդ միմիանս՝ օգնութիւն ի տեսնէ վաղվաղակի հասանէր ի թիկունս գնդին Մուշեղայ. և բազում հարուածս հարեալ սատակէին ի զօրացն Իսմայելի, և զմնացեալսն ի փախուստ դարձուցեալ՝ հետամուտ լինէին մինչև յաւանն Արուճ, և զբազումս ճռաքաղ առնէին, մինչև զնոյն ինքն զզօրագլուխն հարեալ սատակէին: Եւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձեալ ի հետոց նոցա՝ լնուին բազում աւարաւ յաւարէ թշնամեացն» (տե՛ս «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբ., 1889, դ. 17, էջ 140—141):

Այս Արուճը, անշուշտ, ոչ թե Արագածոտն, այլ Կոգովիտ գավառի Արուճն է, որը գտնվել է Դվին-Բագավան «արքունի պողոտայ»-ի մոտ: Միանգամայն անհավանական կլինի ըստ իս ենթադրել, որ Մուշեղ Մա-միկոնյանը, հալածելով փախստականներին, կարող էր հասած լինել

մինչև մյուս Արուճ, որը գտնվում էր վերոհիշյալ ճանապարհից հեռու՝ Արաքս գետի հյուսիսային կողմերում:

Արուճ գյուղի հին անունը եղել է, ըստ երևույթին, ինչպես կարելի է հետևել Պետինգերյան քարտեզի համապատասխան Hariza անունից, Հառիճ:

Այդ երկու անունների նույնացումը հաստատվում է նրանով, որ Hariza կայարանի հեռավորությունը Բազավանից ցույց է տրված Պետինգերյան քարտեզում 24 հոտմեական մղոն կամ մոտ 36 կիլոմետր՝ եվ ուշադրավ է, որ հենց այս տարածության վրա է գտնվում այժմյան Ուլքիլիս-Բազավանից և «աղբուրի պողոտայի» մոտ վերոհիշյալ Արուճը:

Ուրեմն՝ Hariza կայարանը ոչ միայն ըստ իր անվան, այլ նաև ըստ այդ տարածության՝ ճշտիվ համապատասխանում է *Հառիճ—Արուճին:

7. Hariza-ի անվան և տեղի այս լուսաբանությունը կարևոր մի կողման է նաև Coloceria (= *Zolocerta) կայարանի տեղագրության որոշման համար:

Պետինգերյան քարտեզից հայտնի է, որ Բազավանից Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա Coloceria կայարանը գտնվել է Hariza-ից 24 հոտմեական մղոն կամ մոտ 36 կիլոմետր հեռավորության վրա: Արդ՝ ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա Արուճը գտնվում է Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից մոտ 10 կիլոմետր դեպի հարավ: Պարզ է, ուրեմն, որ Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված տարածության համաձայն Coloceria կայարանի կամ հին Չողկերտ-Յոլակերտի տեղը ենթադրվելու է Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից, մոտ 26 կիլոմետր դեպի հյուսիս:

Դժվար չի նաև եզրակացնել, որ ըստ այդ հեռավորության Coloceria—*Zolocerta-ի տեղը պետք է ենթադրել ոչ թե այժմյան Կարակալեի ավերակների վայրում, այլ Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքից ն. Չարուխչի կամ Խոշ-Խաբար իջնող ճանապարհների վրա (տե՛ս Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Н. Чарухчи и Хом-Хабар):

Որ այս հետևությունը ևս հիմնավոր է ու հավանական՝ այդ, ինչպես կտեսնենք, երևում է նաև Խորենացու կարևոր մի վկայությունից Յոլակերտի մասին:

8. Չողկերտ-Յոլակերտի և Coloceria-Zotozeta-ի նույնացումը, ինչպես այդ կայարանի տեղագրությունը, աշխարհագրական այնքան կարևոր խնդիրներ են, որ ավելորդ չեմ համարում մանրամասն մեջ բերել այստեղ Խորենացու և Նղիշեի վկայությունները Յոլակերտի և Չողկերտի մասին:

Խորենացին, հիշելով Ամասիայի որդիներին՝ Փառոխին և Յոլակին՝ մեջ է բերում Փառախոտի ու Յոլակերտի մասին հետևյալ ավանդությունը՝

«Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, և յետ Գեղամայ զՓառոս արի և զՅոլակ: Եւ յետ ծնանելոյ զսոսա՝ անցանէ զգետովն մերձ ի լեառնն հարաւոյ, և շինէ անդ առ խորշիւր լեռնոտինն մեծապէս ծախիւր երկուս տունս, զմին յարեկս կոյս, մօտ յակունս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանն. իսկ զմիւսն յարեմուտս կոյս նորին տանն, բացաղուն իբր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետեակազնա-յի առն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսս ի ժառանգութիւն երկուց որդոց իւրոց, արւոյն Փառոխի և կայտառին Յոլակայ. յորս բնակեալ՝ յարեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, և ի Յոլակայ՝ Յոլակերտ: Բայց զլեառնն Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիս. և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր՝ եկաց ամս սակաւս, և մեռաւ» (տե՛ս «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, I, ԺԲ, էջ 40):

Իսկ Նղիշեն հիշում է Չողկերտը, թվելով այն տեղերը, որ ավերել էր Վասակ Սյունին.

«Եւ աւերեալ զբազում տեղիս Հայոց աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արբունի, որ կայեանք զօրացն էին, զԳառնին և զՆրամօնս և զԴրսհանա-կերտն՝ զմեծ դաստակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն Օշական, զՓառախոտն, զԱրդեանսն, զՉողկերտն աւան և զբերդն Արմաւրի, զԿուշն աւան, զԱրուճն, զԱշնակն և զամենայն ոտն Արադածու, և զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին զլիւսվին, և զամենայն գեօղս և զաւանս, որ շուրջ զնովաւ էին, առեալ աւերեալ և հրձիգ արարեալ» («Նղիշէի վարդապետի, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864, էջ 135):

9. Ի նկատի ունենալով, որ Նղիշէի պատմության Մոսկվայի տպագրությունը, որ հրատարակված է ըստ «Անձեացեաց» օրինակի, Չողկերտի փոխարեն ունի Յոլակերտ (տե՛ս «Նղիշէի պատմութիւն Վարդանանց ըստ Անձեացեաց օրինակի», հրատ. Խ. Հովհաննիսյանցի, Մոսկվա, 1892, էջ 72), նաև ուշադրության առնելով, որ Չողկերտը, ինչպես և Յոլակերտը, գտնվել են հին կենտրոնավայր Արմավիրի շրջանում՝ կարելի է, անշուշտ, եզրակացնել, որ Չողկերտը և Յոլակերտը միևնույն ավանի անունն են: Այս ուղիղ հետևությունն արել են Հյուբշմանը և Բելքը (տե՛ս Հ. Հյուբշման «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Թարգմ. Բ. Պիլեզիկձեանի, Վիեննա, 1907, էջ 373, 418 և Belck, Beiträge, II, էջ 86):

Հիմնվելով վերոհիշյալ վկայությունների վրա՝ անհավանական չի լինի նաև ենթադրել, որ վերոհիշյալ ավանի իսկական անունը պետք է եղած լինի Չողկերտ կամ *Չողակերտ, իսկ Խորենացու Յոլակերտն ար-

դյունք է, հավանորեն, նրա ստուգաբանական մեկնության՝ Չոզկերտ = Յոլակի կերտ = Յոլակերտ:

Խորենացու վերև առաջ բերված վկայությունն առանձնապես կարևոր է, որովհետև այդ վկայության մեջ մատնանշված է Յոլակերտի հեռավորությունը Փառախոտից՝ «իրը մեծօր հասարակ աուր միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի»:

Խորենացու այս նախադասությունը Մ. էմինը թարգմանել է՝ «на расстоянии полудневной ходьбы мужа пешехода» (տե՛ս «История Армении Моисея Хоренского», М., 1893, էջ 21). Իսկ Խորեն Ստեփանեն՝ «հետևակ մարդի մեկ օրվան ճանապարհի չափ հեռի» (տե՛ս նրա աշխարհաբար թարգմանությունը, Ս. Պետերբ., 1889, էջ 36)⁶:

Վ. Բելլը, որ Խորենացու այս հատվածը հասկացել է համապատասխան էմինի թարգմանության՝ Յոլակերտի տեղը որոշել է Դաշբուռոն գյուղից մոտ 7 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք և Բուլաղ-Բաշից (= Փառախոտ) 12—14 կիլոմետր դեպի արևմուտք (տե՛ս Beiträge, II, էջ 87 և 91): Բելլի այս եզրակացությունը մեջ է բերված նաև Հյուբշմանի «Հին Հայոց տեղւոյ անունները» աշխատության մեջ (տե՛ս թրգմ. Պիլեգիկճյանի, Վիեննա, 1907, էջ 418):

Իմ կարծիքով, վերոհիշյալ թարգմանությունները, ինչպես և Բելլի ենթադրությունը, ճիշտ չեն:

Պետինգերյան քարտեզի Hariza կայարանի տեղադրության վերոհիշյալ որոշումը, ինչպես և նույն քարտեզում մատնանշված հեռավորությունը Փառախոտից (= Paracata) Յոլակերտ (= Colocēia), որոշակի ցույց են տալիս, որ Խորենացու վկայությունը կարելի է և պետք է մեկնել այլ կերպ: «Իրը մեծօր հասարակ աուր միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի» նշանակում է պարզապես՝ «իրը մեծօր [և] հասարակ աուր միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի», այսինքն՝ «հետևակ մարդու մեկ մեծ օրվա և կես օրվա ճանապարհի չափ»:

Խորենացու վկայության այս նոր լուսաբանությամբ, ինչպես տեսնում ենք, հաստատվում է Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված հեռավորությունը, իսկ քարտեզի հեռավորությունը (33 հոռմեական մղոն կամ մոտ 49 կիլոմետր) կովան է ծառայում իր հերթին Խորենացու վկայության ճշտության:

⁶ Հատուկ ծանոթության մեջ (էջ 39) Ստեփանեն Վենետիկի տպագրության բնագիրը՝ «բացառությամբ իրը մեծօր հասարակօրոյ միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի» համարում է աղավաղված: Ինքը թարգմանել է ներսես Լամբրոնացու օրինակից, որի բնագիրը տարբեր է՝ «իրը մեծ հասարակ աուր միոյ հետևակազնացի առն ճանապարհի հորդի»:

Պարզվում է, ուրեմն, որ Չոզկերտ-Յոլակերտը գտնվել է, իրոք, Փառախոտից մոտ 49 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ ո՛չ շատ հեռու Կարվանսարայի այժմյան ավերակների վայրից:

10. Այս եզրակացության դեմ կարող են սակայն լինել առարկություններ:

Ինչպես վերև տեսանք, Խորենացու նույն վկայության մեջ ո՛չ միայն մատնանշված է Յոլակերտի հեռավորությունը Փառախոտից, այլև նրա տեղադրությունը «մերձ ի լեառն հարաույ... առ խորշիւք լեռնոտինն»:

Հիմնվելով հենց այս վերջին վկայության վրա՝ Յոլակերտի տեղը որոշել են Բելլը և Հյուբշմանը Մեծ Մասիսի «Հյուսիսային դառիթափին վրա»:

Արդ ճիշտ է արդյոք, որ Խորենացու մոտ Մասիսը, որն անվանված է «լեառն հարաույ», պետք է լինի անպայման Մեծ Մասիսը, ինչպես սովորաբար ենթադրում են:

Ինձ թվում է, որ տիրող ու ընդհանրացած այս կարծիքը ո՛չ միայն վիճելի է, այլև անհավանական: Ինչպես դժվար չէ հետևեցնել համապատասխան վկայություններից, Խորենացին և հայ մատենագիրները «Մասիս» են անվանել ո՛չ միայն «Մեծ Մասիս»-ը, այլև հորեման նաև Աղբի-դաղ լեռնաշղթայի մի մասը:

Ի նկատի ունենալով այս խնդրի կարևորությունը՝ մեջ ենք բերում մատենագրական բոլոր ուշագրավ վկայությունները՝

1. Ազաթանգեղոս, Տփղիս, 1909, ՃԶ, էջ 398՝

«Եւ եկն թագաւորն [Տրդատ], խնդրեաց հրաժեշտ ի սրբոյն Գրիգորէ Եօթնօրեայ ճանապարհ կալեալ ի վեր ի բարձր լեառն ի Մասիս»:

2. Սեբեոս (Անանուն), Ս. Պետերբ., 1879, I, էջ 6—7՝

«Ի Դամասկոսէ ասեն զնացեալ զՄարսեակն զընդոժինն Աբրահամու փախստական լեալ յԻսահակայ, և եկեալ բնակեցաւ առ ոտամբ երկուց Լերանցն որ հային հանդէպ մեծի դաշտին Արայի, յԱրագած կատար և ի Գեղ լեառն: Եւ անուանէ զլերինս յանուն իւր. որում Ազատն կոչեն լեառն»:

3. Խորենացի, Տփղիս, 1913, I, ԼԱ, էջ 84՝

«Եւ արդ՝ ո՛չ արդեօք առաւել աստանօր զարմասցիս ի վերայ մերոյ

⁷ Ա. Խաչատրյանը Կոլտուրայի պատմության ինստիտուտում Հայաստանի առևտրական ու ռազմական ճանապարհների մասին կարդացած իր զեկուցման մեջ փորձում էր, ի միջի այլոց, հիմնավորել իր հետևյալ թեզիսը՝ «Արտաշատ—Բագավան գծի վրա ընկ. Մանանդյանի՝ Յոլակերտի զետեղումը նախ Կարակալայում և ապա Խոշ-Խաբարի մոտ՝ բոլորովին հակասում է Յոլակերտի համար Խորենացու նշանակած տեղին, ուստի և չի կարող ընդունվել»: Որ Խորենացու վկայության նրա ավանդական հին մեկնությունը հաստատուն ու հիմնավոր չէ՝ այդ կտեսնենք մենք ներքև:

ճշմարտապատմութեանս, թէ որպէս յայտնեցաք զանհայտ իրս վիշապաց, որք են յԱզատն ի վեր ի Մասիս».

4. Նույնը, II, ԽԸ, էջ 175՝

«Յայնժամ Սմբատայ զծառայսն Երուզայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն».

5. Նույնը, II, ԽԹ, էջ 176՝

«Եւ իբր տրփանք Սաթինկան ընդ Վիշապազունսն՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Աժդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց».

6. Նույնը, II, ԾԲ, էջ 182՝

«Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա ի հարաւոյ յարեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, ի վերայ պահելով զբնիկ անունն Արտազ».

7. Նույնը, II, ԿԱ, էջ 192՝

«Վասն որոյ անիծեալ զնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս. «Եթե զորս յեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս, զբեղ կալցին քաջք, տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս. անդ կայցես, և զլոյս մի՛ տեսցես».

8. Նույնը, III, ԻԳ, էջ 283՝

«Ապա ելանէ արքայ զթիկամբք Մասեաց առնել որսս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ի Կոգայտովտի».

9. Նույնը, III, ԻԷ, էջ 288՝

«Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց [Արշակ] ձեռակերտ [Արշակաւան]».

10. Նույնը, I, Լ, էջ 83՝

«Բնակեցուցանէ [զԱնոյշ] յարեւելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչև ի սահմանս Գողթան».

11. Նույնը, I, ԺԲ, էջ 39՝

«Այլ հարստայինն արեգակնաճեմ լեռն, սպիտակափառ ունելով գագաթն, ուղղորդ յերկրէ բուսեալ... ծեր ոմն արդարեւ լեռն ի մէջ երկտասարդացեալ լեռանցն».

12. «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», հրտր. Սուքրյանի, վիճարիկ, 1881, էջ 32՝

«զԴաւնի մինչև ցգաւառն Կոգովիտ՝ որ յոտինն Ազատ Մասեաց».

13. Նույնը, էջ 34՝

«զինքն իսկ լեռնագագաթ Մասիս ի հարաւ թողու Երասխ. յորոյ թիկանց տարածեալ Կոգովիտ գաւառ».

14. Թովմա Արծրունի, Ս. Պետերբ., 1887, I, Ը, էջ 52՝

«Ընդդէմ նայեցածն ունելով զմեծ լեռանն Մասիք կոչելով բարձրա-

գագաթն ձինալիւր սպիտակափառ, իբր զթագաւոր մեծավայելուչ պատուական ալեօք զուարճացեալ ի մէջ ճոխ նախարարութեանց».

15. Նույնը, III, ԻԹ, էջ 254՝

«Ընդդէմ նայելով լեռանցն Այրարատեան Ազատն Մասեաց, որ Արտազդն Արտաշէսեան քարավիժեալ խոհամանայր ի կոշտն կոհակին»:

Այս վկայութիւններէից հինգը (1, 10, 11, 13 և 14), որոնց մէջ Մասիս անվանված է «բարձր», «մեծ», «բարձրագագաթ», «լեռնագագաթ», «ծեր»՝ վերաբերվում են, անշուշտ, Մեծ Մասիսին: Երկու (5 և 6) վկայութիւններէից կարելի է հետեցնել, որ Մասիսն այդ վկայութիւններում կարող է դարձալ լինել Մեծ Մասիսը: Սակայն մյուս վկայութիւնները պարզ չեն և կարոտ են հատուկ քննութեան:

Բացատրութեան կարոտ է հատկապես՝ թե ինչպես պետք է հասկանալ Մասիսի Ազատ անունը:

Խորենացու պատմութեան թարգմանիչներն «Ազատ»-ը թարգմանել են «ազատ» (Ստեփանն), «свободный» (էմին), «noble, ազնիւ» (Ֆլորիւլ): Նույն այս բառը մանրամասն քննված է Ֆր. Մուրադի «Ararat und Masis» ուսումնասիրութեան մէջ (Heidelberg, 1901, էջ 52—54) և մեկնված է իբր «վեհ, պաշտելի, սրբազան»:

Սակայն միանգամայն տաքեր է այս բացատրութիւններից Ֆետտերի լուսաբանութիւնը (տե՛ս «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթլէրի», թրգմ. Հ. Տաշյանի, Վիեննա, 1895, էջ 141):

Հիմնվելով վերև մէջ բերված Կեղծ-Սեբեոսի վկայութեան վրա՝ Ֆետտերը ենթադրում է, որ «Ազատ»-ը վերադիր ածական չէ, այլ «Ազատ» է անվանվել նախագույն ժամանակներում «Մասեաց մէկ մասն, անշուշտ հիւսիսային, երասխահովտին մերձակայ յառաջալերինքը»:

Որ Ֆետտերի այս մեկնութիւնը հաջող է ու հարմար՝ այդ ապացուցանում են ըստ իս ո՛չ միայն Կեղծ-Սեբեոսի, այլ նաեւ Թովմա Արծրունու և «Աշխարհացոյց»-ի վերոհիշյալ 12-րդ և 15-րդ վկայութիւնները:

Կեղծ-Սեբեոսի մոտ (տե՛ս վերև վկ. 2) պարզ ասված է, որ Մարտիկը «անուանէ զլերինս յանուն իւր, որում Ազատն կոչեն լեռն»:

Թովմա Արծրունին ևս վկայում է (վկ. 15), որ Գագիկ Արծրունին «ի ճուռոտ ի Գետս աւան՝ շինէ... զվայելչական տեղի խրախից» «Ընդդէմ լեռանցն Այրարատեան Ազատն Մասեաց»: Այս վկայութիւններում, ինչպես տեսնում ենք, «Ազատ» կամ «Ազատ Մասիս» կոչվում են, իրոք, Այրարատեան լեռները: Եւ հետեւաբար՝ «Աշխարհացոյց»-ի վկայութեան մէջ ևս (վկ. 12) «յոտինն Ազատ Մասեաց» հավանական է մեկնել այն իմաստով, որ Կոգովիտ գաւառը գտնվել է «Ազատ Մասիս»-ի, այսինքն՝ «Այրարատեան լեռանց» թիկունքում:

Նույն այս մեկնությունն ապացույց կարող է լինել նաև վերոհիշյալ չորրորդ վկայությունը: Բազմական ձեռակերտը, ուր բնակեցրել էր Սըմբատը «զծառայան Երուսղայ», գտնվել է իսկապես ո՛չ թե անմիջապես Մեծ Մասիսի, այլ «Աղատ Մասիս»-ի կամ «Այրարատեան լեռանց» թիկունքում: Խորենացու այս վկայության մեջ «Մասիս» է անվանված պարզապես «Աղատ Մասիս»-ը:

Բոլոր այս դիտողությունները ցույց են տալիս, որ նաև «Լեռն հարաւոյ», որն Ամասիան յուր անվամբ կոչել էր «Մասիս»՝ կարող է հասկացվել համապատասխան Կեղծ-Սեբեոսի վկայության «Աղատ Մասիս» լեռնաշղթայի իմաստով:

Որ մեր այս եզրակացությունը միանգամայն ուղիղ է և հավանական՝ այդ ապացույցվում է այժմ Պետինգերյան քարտեզի Բազմական-Յուլակերտ գծի լուսաբանությամբ:

Յուլակերտը, որի հեռավորությունը Բազմականից ցույց է տրված քարտեզում 48 հոտմեական մղոն կամ մոտ 72 կիլոմետր, իսկ Hariza-Արուճից 24 հոտմեական մղոն կամ մոտ 36 կիլոմետր, գտնվել է պարզապես «առ խորշիք լեռնոտինն» ո՛չ թե Մեծ Մասիսի, այլ Մասիս լեռնաշղթայի: Նվ կարեոր այս փաստը դորավոր մի ապացույց է, անշուշտ, որ Խորենացու վկայությունը Յուլակերտի մասին սխալ է եղել մեկնված նախորդ ուսումնասիրություններում:

Խորենացու վկայության նոր լուսաբանությունը, ինչպես և Hariza կայարանի նույնացումն այժմյան Արուճի հետ, պարզ ու հաստատուն ցուցումներ են, որ հնարավորություն են բնօրոգում գիտական արշավախմբերին հետախուզումներ կատարելու վերև մատնանշված շրջանում և վերջնականապես ճշտելու Չոզկերտ-Յուլակերտի տեղը:

11. Յուլակերտի տեղագրության նոր մեկնությամբ և Hariza-ի նույնացմամբ այժմյան Արուճի հետ վերջնականապես որոշվում է այն լեռնանցքը և այն մեծ ճանապարհը, որով շարժվել են դեպի Արտաշատ հոտմեական, բյուզանդական և այլ օտար զորքերը: Պարզվում է, ուրեմն, որ հոտմեական լեգեոնները Պոմպեոսի, Կորբուլոնի և Ստատիուս Պրիսկոսի առաջնորդությամբ իջել են Արարատյան դաշտ, հավանորեն, Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով:

Նույն պատմական գծով և Կարվանսարայի լեռնանցքի վրայով պետք է ենթադրել նաև խալդական շրջանում հին Արմավիրի կապը Արածանի գետի հովիտների և խալդական Տուշպա-Տոսպ մայրաքաղաքի հետ: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ Hariza կայարանի անունը (= «Հա-ռիճ») համարվում է խալդական (հմտե Markwart, Südarmanien und die Tigrisquellen. Wien, 1930, էջ 51*, ծանոթ. 1), ուստի և այժմյան Արուճը, հավանորեն, դեռևս հնագույն շրջանում կարող էր գոյու-

թյուն ունեցած լինել իբրև խալդական բնակավայր: Աճառյանն իր «Հա-ռիճ» արմատական բառարանի՝ մեջ ենթադրում է, որ «-առիճ», «-առինճ» կամ Հառիճ նշանակում է «գյուղ», սակայն նրա մոտ այդ բառը ստուգաբանված չէ և նշանակության կոհեմը վիճելի է և կարող ստուգաբանական հիմնավորման:

Ռուսերեն իմ աշխատության մեջ («О торговле и городах Ар-мении», Эривань, 1930) մանրամասն ես քննել էի Հայաստանի առևտրական հին ճանապարհների ուղղությունը զանազան դարաշրջաններում և հանգել էի այն եզրակացության, որ հոտմեական շրջանի կարավանների մեծ ճանապարհը, որ գալիս էր Չինաստանից ու Միջին Ասիայից էկսպատանա և այստեղից Արտաշատ, անցել է Բազմականի և այժմյան Քեոփրիքեոյի վրայով դեպի Սև ծովի նավահանգիստները: Hariza-ի տեղագրության որոշմամբ պարզվում է այժմ, որ միջադպարին նշանակու-թյուն ունեցող այդ ճանապարհն ևս իջել է Բազմական Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով:

Նույն աշխատության մեջ մենք մատնացույց էինք արել, որ Հին Հայաստանի մեծ ու նշանավոր քաղաքները հիմնված են եղել առևտրական ճանապարհների մոտ: Հին Բազմականի մոտ, ինչպես հայտնի է Փավստոսի վկայությունից (V, ԽԳ), գտնվել է Զարեհավան քաղաքը, *Tsumbo—Մումբ կայարանից հարավ՝ Արճեշ տանող ճանապարհի մոտ՝ Զա-րիշատը, իսկ Բազմականից Սատաղ գնացող գծի մոտ՝ հին Թեոդոսուպո-լիսը: Այս քաղաքների առևտրական հաղորդակցությունն Արարատյան դաշտի և Արտաշատի հետ որոշվում է, գլխավորապես, վերոհիշյալ մեծ ճանապարհով:

*Zolocerta-Hariza գծի հետ միանում էր, հավանորեն, նաև Երվանդաշատից Բազմական տանող ճանապարհը: Կամսարականի կարծիքով՝ որ ծանոթ է այժմյան Սուրմալուի տեղագրական պայմաններին՝ այս ճանապարհը Կարակալի ու Կարվանսարայի վրայով ավելի հարմար է, քան մյուս ճանապարհներն Աբասդյուլի և Ասլանլուի լեռնանցքներով: Հավանական է ըստ այսմ, որ Երվանդաշատի ճանապարհը ևս անցել է Չոզկերտ-Յուլակերտի վրայով Hariza և այստեղից Բազմական: Երվանդաշատից կա և մի ուրիշ ճանապարհ, որ գալիս է Կողբ և այժմյան Ղաթրլու գյուղի վրայով բարձրանում Կարվանսարայի լեռնանցքը: Սակայն խիստ

⁸ Ներքև մենք կտեսնենք, որ Ստրաբոնի հիշած Βασσιδαριζα ամրությունը Մարկվարտը համապատասխան է համարում մատենագրական հայ աղբյուրների «Բա-զայառիճ»-ին: Մարկվարտի այս ենթադրությունից, որ ինձ հավանական է թվում, կարելի է հետևեցնել, որ «հառիճ» կամ «յառիճ»-ի նշանակությունը կարող էր լինել ո՛չ թե «գյուղ», այլ «ամրություն» կամ «երկր»:

կասկածելի է, որ այս դժվարամատչելի գիծը լինելը կարավանների մը տական ու բանուկ ճանապարհ:

12. Բագավանից Յոլակերտ գնացող ճանապարհի ճշտումը, ինչպես մանրամասն ցույց ենք տալու մի ուրիշ աշխատության մեջ, հնարավորություն է տալիս լուսաբանելու նաև Քսենոֆոնի ու նահանջող հույների ուղեգիծը:

Մինչև այժմ, ինչպես հայտնի է, Քսենոֆոնի ու նրա հետ նահանջող հույն զորքերի ճանապարհը վիճաբանության առարկա է և վերջնականապես դեռ չի պարզված:

Ըստ Քսենոֆոնի՝ նահանջող հելլեն զորքը մտել էր Արմենիա՝ անցնելով Կենտրիտես գետը (այժմյան Բոտանսուն): Այստեղից նրանք գնացել են վեց օր, 30 փարսախ, և Տալրոսյան լեռներով իջել են Մշո գաղտնի ու հասել մինչև Տելերոաս գետը (ըստ Մարկվարտի = Մեղ, այժմ՝ Կարասու, տե՛ս Untersuchungen zur Geschichte von Iran, Philologus X, erstes Heft, էջ 237, հմմտե նաև «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, փետր., էջ 43): Շարունակելով իրենց ճանապարհը Տելերոաս գետի մոտից, նրանք գնացել են դարձյալ վեց օրվա ճանապարհ, 30 փարսախ, և հասել Եփրատ գետը, որն անցել են թրջվելով մինչև պորտ: Հույները լսած են եղել, որ հեռու չեն այդ անդից Եփրատի ափունքները:

Գերմանական գիտնականները, որ մանրամասն ուսումնասիրել են հույն զորքի նահանջի ճանապարհը, ենթադրել են որ Քսենոֆոնի մոտ հիշատակված Եփրատն (Anabasis, IV, 5, 2) Արեւելյան Եփրատն է՝ հին Արածանին: Գիտնականների մի մասի կարծիքով, Մշո գաղտնի հույները շարունակել են իրենց ճանապարհը՝ դեպի հյուսիս կամ հյուսիս-արևելք և, անցնելով Եփրատ-Արածանին, ուղղվել են դեպի Խնուսի գաղտնի, իսկ մյուս մասի կարծիքով՝ հույները Մշո գաղտնից մտել են Մանազկերտի շրջանը, գնացել այստեղից՝ դեպի հյուսիս և Եփրատ-Արածանին անցել են այժմյան Ղարաքիլիսի մոտ ու դուրս եկել Ալաշկերտի գաղտնի:

Պետինգերյան քարտեզի ուսումնասիրությունը, ինձ թվում է, կարող է հիմք ծառայել Տասը հազարի նահանջի ճանապարհը ենթադրելու մի նոր ուղղությամբ, որն ուղղորդության չի առնված գիտական նախորդ աշխատություններում:

Ի նկատի առնելով Քսենոֆոնի վերոհիշյալ վկայությունը, որ հույները Եփրատն անցել են նրա ափունքների մոտ, նաև նրա այն կարեւոր տեղեկությունը, որ Եփրատն անցնելուց հետո նրանք շարունակել են ճանապարհը հանքային ջրի մոտով (Anabasis, IV, 5, 15)՝ կարելի է հավանական համարել, որ նահանջող զորքը դուրս է եկել գաղտնի Բագավան-Դիադինի շրջանում, ըստ երևույթին, այն հին ճանապարհով, որը մատնանշված է Պետինգերյան քարտեզում Տիգրանակերտից Բագավան

տանող ճանապարհագծում (տե՛ս սույն ուսումնասիրության հաջորդ գլուխը): Ուղղորդվ է, որ հենց այս ուղղությամբ հույներին կարող էր իրոք հանդիպել հանքային ջրի այն աղբյուրը, որ հիշատակված է Քսենոֆոնի մոտ: Այդ աղբյուրը, հավանորեն, հին Մաղկեոտն գավառում՝ այժմյան Դիադինի մոտ գտնվող այն հոշակավոր ջերմուկն է, որը Փարպեցու մոտ անվանված է «Վարշակի ջերմուկ» (տե՛ս III, 29, Տփղիս, 1904, էջ 132):

Որ նահանջի ճանապարհի այս նոր լուսաբանությունն ավելի ընդունելի է բան նախորդ ենթադրությունները՝ այդ երևում է նաև Քսենոֆոնի հետագա վկայություններից: Քսենոֆոնի պատմելով հանքային ջրի մոտ գտնվող դյուղերից հույները դյուղապետի առաջնորդությամբ գնացել են Երեւ օրվա ճանապարհ (մոտ 15 փարսախ կամ 80 կիլոմետր) և հասել Ֆադիս գետի մոտ և ապա յոթ օր շարունակել են իրենց ճանապարհն այդ գետի երկարությամբ և անցել 35 փարսախ կամ մոտ 185 կիլոմետր (Anabasis, IV, 6, 1—5):

Արդ՝ այս վերջին վկայությունները միանգամայն հասկանալի են դառնում, եթե նահանջի ճանապարհն ընդունենք Պետինգերյան քարտեզի Բագավան-Յոլակերտ գծով մինչև Արաքս գետը և այնուհետև Արաքս գետի ափերով դեպի արևմուտք: Քսենոֆոնի հիշած Ֆադիս գետը, ինչպես շատ հիշտ որոշել են գերմանական գիտնականները (տե՛ս H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 81, նաև Fr. Segl, Vom Kentrites bis Trapezus. Eine Bestimmung des Weges der Zehntausend durch Armenien, Erlangen, էջ 35), Ռիոնը չէ, այլ այժմյան Արաքսը:

2. Կիպերտը մատնանիշ է անում, որ Արաքսի վերին հոսանքը (Հին Հայաստանի Մուրցըր, Լինչի քարտեզի վրա՝ Եզրի կամ Արազ) այժմ էլ կոչվում է Պասին-սու: Նրա, Սեզլի ու մի քանի ուրիշ գիտնականների ենթադրությամբ՝ հույները Խնուսի գաղտնի քարձրացել են Կուլլի (Кулли, Кюлли) և այդտեղից Արաքսի երկարությամբ գնացել են Մժնկերտ:

Վերոհիշյալ նոր լուսաբանությամբ՝ Քսենոֆոնյան ճանապարհը որոշվում է դարձյալ Արաքս գետի ափերով, սակայն այժմյան Կուլադի լեռնանցքով ու Խոշ-Խաբարի մոտով դեպի Արաքս և այնուհետև Ֆադիս-Արաքսի երկարությամբ դեպի արևմուտք: Իմ նախկին ենթադրությունը⁹, որ հույները Բագավան-Դիադինի շրջանից գնացած պիտի լինեն դեպի Արաքս այժմյան Կողբի մոտով՝ թվում է ինձ այժմ անհավանական,

⁹ Տե՛ս «Հայաստանի հին ճանապարհները», Տեղեկագիր գիտ. և արվ. ինստիտուտի, № 5, (1930), էջ 73:

որովհետև Bagauna-*Zolocerta գիծը ճշտիվ որոշվում է, ինչպես տեսանք, նոր ուղղությամբ՝ Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով:

Քսենոֆոնի վկայության մեջ առանձնապես կարևոր է, որ նվիրա՛Արածանիի դաշտային մասում գտնվող գյուղերից մինչև Ֆադիս-Արաքս գետը հեռավորությունը ցույց է տրված երեք օրվա ճանապարհ, որ անում է մոտ 15 փարսան կամ 80 կիլոմետր: Այդ հեռավորությունը համապատասխանում է իրապես այժմյան տարածությանը Bagauna-Hariza-*Zolocerta գծով մինչև Խոջ-Սարաբի մոտ և այստեղից մինչև Արաքս:

13. Գալլատու լճի արևելյան կողմում գտնվող լեռնաստանը, ինչպես պարզ երևում է Պետրոսյանի քարտեզի մեր ուսումնասիրությունից, պատմական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող մի շրջան է, որն Արարատյան դաշտի պաշտպանության համար եղել է, ըստ երևույթին, բնական մի պատվար: Այս շրջանի ռազմական ու ստրատեգիական բացառիկ կարևորությունը պետք է վերագրել, որ այստեղ գրեթե յուրաքանչյուր քաղաքիստում հանդիպում են բերդերի ու այլ կառուցվածքների բազմաթիվ ավերակներ, որոնք սակայն կարոտ են դեռ պատմական ու հնագիտական լուրջ ուսումնասիրության:

Թե որքան հեռաքրքիր են ու կարևոր այս կողմերում գտնվող հնությունները՝ այդ երևում է Ս. Հայկունու մի քանի համառոտ ու թուղիկ տեղեկություններից նրա «Բագրեանդ ջրաբաշխ գավառ» աշխատության մեջ, որ ներքև բերում ենք ամբողջությամբ (Վաղարշապատ, 1894, էջ 363—364):

«Կուլաբ գիւղին 1/2 քիլոմէթր հիւսիսն կայ նորելուկ ուխտատեղին. նաեւ 1 ժամ յարեւելս Ղաթրլու գիւղն և որոյ մօտ գտնուած մի ողի վերան Թուխ Մանուկ, ուր միշտ ուխտի կը գնան, իսկ համբարձման մեծ բաղմութեամբ: Այս ուխտատեղիէն քիչ բարձր կայ հինաւուրց մի բերդ հսկայ և կոշտ քարերէ շինուած. որ ունի մէջը մօտ 200 տան աւերակ, իւրաքանչիւր տան մօտ հորեր, միջավայրն մի տափարակ սալաշատակուած վայր: Սորա կողերու վերան գտնուած են քանի տեսակ նետի սլաք և հին զրամ:

Այս գիւղի 1/2 ժամ հարան ևս կայ Աշխհիւսէին անունով նշտի բնակ գիւղն, որոյ մօտ գտնուած բլուրի գագաթն ևս աւելի մեծ բերդ և աւերակներ կան. բերդի յարեւելս՝ ստորոտին մօտ մի արտի մէջ գտնուած էր բազմաթիւ պղնձեայ հին դրամներ, տեսակ տեսակ, որոց ոմանք կլայնկուած էին: Այս դրամներն որպէս այլ դրամներ ամփոփած էի, և մտադիր էի այստեղ որոց պատկերն ներկայացնել, դժբախտաբար այս ամբողջ կողոպտեցին:

Այս կողմերն այս տեսակ հին բերդօրայք շատ կան, մանաւանդ երկու Գանձակներու, Ագարակի և Ղուբու-Աղաճի միջավայրն, Սինէկայ ջրի

աջ բարձրութեան վերայ եղած Փարշինիս գիւղն, որոյ վերին կայ մի անհպելի հին և կոշտ քարերէ շինուած բերդ, ուր կապաստանէին, կասեն, Կողբայ և շրջակայ գիւղօրայքն գտնուած թուրք և հայ հասարակութիւնը՝ երբ լեզկիներու յարձակումը կը լինէր այս երկրի վերան»:

14. Հայկունու նկարագրած բերդերի այս շրջանում՝ Կուջաղի լեռնային ճանապարհի շրջապատում՝ կարելի է ենթադրել ըստ իս Տակիտոսի հիշատակած Volandum ամրոցի տեղը:

Այս ենթադրությունը հավանական է դառնում այժմ, որովհետև Կորբուլոնի 58 թվի արշավանքը գնալի Արտաշատ որոշվում է համաձայն Պետրոսյանի քարտեզի մեր նոր լուսարանության ո՛չ թե «Գիւղինի և Բալաղի գիւղի միջև», ինչպես մինչև այժմ ենթադրել են (հմտե գր. Վերներ Շուր, «Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը», թրգմ. Ն. Մ. Հապուղյանի, Վիեննա, 1930, էջ 27), այլ Bagauna—Hariza—*Zolocerta գծով և Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով:

Վոլանդ ամրոցը (castellum Volandum), ինչպես կարծում են¹⁰, նույն այն վայրն է, որը Ստրաբոնի մոտ (XI, 14,6) անվանված է Օլանե (Օլանդ):

Ավելորդ չեմ համարում մանրամասն մեջ բերել այս ամրության մասին Տակիտոսի և Ստրաբոնի կարևոր վկայությունները, որ սխալ են հաճախ հասկացված պատմագիտական երկերում¹¹:

1. Tacitus, Annales, XIII, 39՝

«Եւ Կորբուլոնը, որպէս զի կռիւն իզուր չձգձգվի և որպէս զի հարկադրե հայերին պաշտպանելու այն, ինչ որ իրանցն էր՝ որոշում է ոչնչացնել նրանց ամրությունները: Ինքը վերապահում է իրան ամրություններից ամենազորեղն այս շրջանում, որ անվանվում էր Վոլանդ, իսկ ավելի փոքրերը հանձնարարում է որ գրավեն լեզատ Կորնելիուս Ֆլակուսը և բանակատեղիի պրեֆեկտ Ինստելուս Կապիտոնը:Երեք ամրությունները միևնույն օրը նվաճելուց հետո՝ մյուսներն անձնատուր են լինում բնակչության ահաբեկման պատճառով և ոմանք հոժարակամ: Այնուհետև Կորբուլոնը լիահույս էր, որ կարողանալու է հարձակվիլ Արտաշատի վրա, որը երկրի մայրաքաղաքն էր: Բայց սակայն նա լեզեռնները չի տանում ամենամոտ ճանապարհով, որովհետև՝ եթե նրանք Արաքս գետը, որը ողողում էր քաղաքի պարիսպները, անցնելու լինեին

¹⁰ Հմտե Adonik, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 16, վ. Շուր, Ներոն կայսեր արևելյան քաղաքականությունը, էջ 28 և այլք:

¹¹ Տե՛ս, օրինակ, Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève, 1907, էջ 171, որի մեջ մատնանշված է, որ Կորբուլոնն Արաքս գետն անցել է Արտաշատ քաղաքի սլաքիսպներին մոտ (?):

կամուրջով՝ կրնանք թշնամու հարվածի տակ, ուստի և անցնում են գետը հեռվում՝ լայն ու ընդարձակ ծանծաղուտով»:

2. Strabo, Geographica, XI, 14,6՝

«և ո՛չ շատ հեռու քաղաքից [Արտաշատից] գտնվում են Տիգրանի և Արտաշատի գանձերի պահեստատեղերը, որ բնական ամրություններ էին՝ Բարիսրան (Βαρύρα)¹² և Օլանեն (Ὀλανί): Կալին և ուրիշ նման տեղեր Եփրատ գետի վրա»:

Այս վկայությունից պարզ երևում է, որ Վոլանդ ամրությունն տեղե պետք է ենթադրել «ո՛չ շատ հեռու» Արտաշատ քաղաքից և այնպիսի մի շրջանում, որտեղ իրար մոտ են գտնվել մի շարք ամրություններ:

Վոլանդի այս տեղադրությունը պարզապես հակասում են Գաթեր-ճյանի և Ադոնցիի ենթադրությունները: Գաթեր-ճյանը, ինչպես հայտնի է, Volandum-ը նույնացրել էր Վանանդի հետ (տե՛ս «Տիգրանական պատմություն», հատոր Բ, Վիեննա, 1852, էջ 113), իսկ Ադոնցը՝ Մամիկոնյանների Ողական բերդի հետ, որը գտնվում էր Տարոնում Եփրատ-Արածանու վրա (տե՛ս Армения в эпоху Юстиниана, էջ 16, ծանոթ. 2)¹³, նրանք ի նկատի են ունեցել, բայց երևույթին, Վանանդ, Ողական և Վոլանդ Օլանեն տեղանունների հնչյունական նմանությունները, որ միանգամայն կասկածելի են և, անշուշտ, պատահական:

Վերոհիշյալ կարծիքներն անընդունելի են նաև այն պատճառով, որ Կորբուլոնի արշավանքի ճանապարհը հավանական է ենթադրել ո՛չ թե Վանանդի կամ Տարոնի միջով, այլ Բարձր Հայքից դեպի Ալաշկերտի գաղտը (տե՛ս Վ. Շուր, «Ներսիս կայսեր արևելյան քաղաքականությունը», էջ 27 և, մասնավորապես, ծան. 22) և այնուհետև Bagauna-*Zolocerta ուղեգծով¹⁴:

¹² Ստրաբոնի այս Βαρύρα-ն կարող է համապատասխան լինել Պտղեմեոսի Βαβίλα-ին, որը նրա մոտ գտնվում է ոչ շատ հեռու Σαλαμιν-ից (Բագավան) և Σογομαρα-ից (= Ջոզկերտ), տե՛ս Z. Khanzadian, Atlas historique, Paris, 1920, carte № 8:

¹³ Ադոնցից առաջ նույն այս կարծիքը հայտնել են նույնպես Գոլենսը և Խալդ *Histoire des anciens Arméniens՝ աշխատության մեջ (տե՛ս էջ 170, ծան. 3):

¹⁴ Սխալ է բայց այս նմանապես Ա. Խաչատրյանի վերոհիշյալ ղեկուցման հետևյալ թեզիսը: «Կորբուլոնը մտել է Հայաստան—գրում է Խաչատրյանը իր 9-րդ թեզում—նա ամենայն հավանականությամբ Մելիտանից, որը կայանն էր հռոմեական լեգեոնի՝ Արածանա հովտով բարձրացավ Տարոն, որ գրավեց Վոլանդ (Ողական) բերդը և առաջացավ Բագավան—Դիադին, որտեղից նա կարող էր Կուրգան լեռանցքով կամ Արծալի-Օրգովի վրայով, որով 7-րդ դարուն անցան արարները, իջնել Այրարատ և զիմել Արտաշատի վրա Արաքսի աջ կողմից»: Այս թեզիսի մեջ ո՛չ միայն սխալ է Վոլանդի նույնացումը Ողականի հետ, այլ և Կորբուլոնի հարձակումն Արտաշատի վրա «Արաքսի աջ կողմից»:

Արդ՝ ի նկատի ունենալով նրա ճանապարհի այս ուղղությունը՝ կարելի է, բնականաբար, ենթադրել, որ Կորբուլոնը՝ առաջ քան Արտաշատի վրա հարձակվելը՝ պետք է նախապես նվաճեր Գալլատու լճի արևելյան կողմերում գտնվող այն ամրությունները, որոնք ստրատեգական և պաշտպանողական կարևոր դիրքեր էին Արաքսյան գաղտի և Արտաշատի թիկունքում: Վ. Շուրի ենթադրությունը, որ Volandum-ը և մյուս «լավաքարեղերը գտնվել են Իգտիրի մոտ» (տե՛ս էջ 28)՝ բայց իս վիճելի է ու անհավանական: Հռոմայեցիների գրաված ամրոցների տեղերը, որոնք գտնվել են իրար մոտ և եղել են բնական ամրություններ, կարելի է ենթադրել, ամենայն հավանականությամբ, Կարվանսարայի կամ Կուրգան լեռնային զվարամատչելի շրջանում, որտեղ այժմ ևս կան բերդերի բազմաթիվ ավերակներ:

Հենց այստեղ, հավանորեն, այս ամբացրած փակ ու ապահով լեռնաստանում կարող էին լինել և Ստրաբոնի հիշատակած Արշակունիների զանապահ ամրությունները (χαλκονιστοι):

Վոլանդը և մյուս ամրոցները նվաճելուց հետո՝ Կորբուլոնի առջև բաց էր «արքունի պողոտայն» մինչև Արտաշատ:

Սակայն նա, ինչպես վկայում է Տակիտոսը, վտանգավոր էր համարում անցնել Արաքսը Արտաշատի մոտ գտնվող կամուրջով, ուստի և՛ փոխանակ ուղիղ ճանապարհով գնալու Արտաշատ՝ անցնում է գետը «հեռվում լայն ու ընդարձակ ծանծաղուտով» և Արտաշատի վրա հարձակվում է ո՛չ թե Արաքսի աջ կողմից, ինչպես ոմանք ենթադրել են, այլ պարզապես ձախ կողմից:

Արաքսի անցանելի այս հունը չպետք է, իհարկե, ենթադրել Արտաշատի պարիսպների մոտ, ինչպես Տակիտոսի վկայությունից սխալ եզրակացրել են Գոլենսը և Խալդը (տե՛ս վերև էջ 103, ծան. 11), այլ այդ հունը, հավանորեն, վարդանակերտ ավանի մոտ գտնվող այն ծանծաղուտն է, որ հիշատակված է նաև հայկական աղբյուրների վկայություններում:

Այդ հիշատակություններից կարևոր են, մանավանդ, Սեբեոսի և Ղևոնդի հետևյալ տեղեկությունները՝

1. Սեբեոս, Ս. Պետերբուրգ, 1879, Գլ. ԻԶ, էջ 94՝

«Ցայնժամ առեալ Երակլի զգաւրս իւր՝ դարձաւ յերկիրն Հայոց, անցեալ ընդ Շիրակ հասանէ ի հուն գետոյն Երասխայ, և անց ընդ գետան առ վարդանակերտան աւանաւ, երթեալ թափեցաւ ի Գոգովիտ գաւառ»:

2. Ղևոնդ, Ս. Պետերբուրգ, 1887, Գլ. Ը, էջ 24՝

«Եւ նոքա [նախարարը Հայոց] գնացեալ ընդ եզր գետոյն Երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանս Ուղայէոյ և հասանէին ի մեծ աւանն Ակոռի: Իսկ զօրքն Իսմայելի, որ էին ի նախշաւան քաղաքի՝ յարձակեցան զկնի նոցա

և ոչ մեկնեցան ի հետոց նոցա. քանզի էին աւելի քան եմ, և կամէին կենդանւոյն կլանել զնոսա: Եւ իբրեւ ազդ եղև զօրուն Հայոց վասն հինին, որ զարթուցեալ գայր ի վերայ նոցա՝ յարուցեալ անցին ընդ գետն Երասխ, և բանակեցան ի վարդանակերտն աւանի. և զօրն Տաճկաց պնդեալ գայր զկնի նոցա»:

Համտե նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Թիֆլիս, 1912, էջ 95. Ասողիկ, Ս. Պետերբուրգ, 1885, II, գլ. Բ, էջ 101 և գլ. Դ, 123—124, վարդան, վենետիկ, 1862, էջ 71 և Կիրակոս Գանձակեցի, Թիֆլիս, 1910, էջ 62:

Կորբուլունի 58 թվի արշավանքի մատնանշած այս ճանապարհը, ինչպես և Վոլանդ ամրոցի վերահիշյալ տեղադրությունը, թվում են ինձ ավելի հիմնավոր ու հավանական, քան մինչ այժմ առաջարկված մյուս բացատրությունները:

15. Պետինգերյան քարտեզի մանրախույզ քննությամբ ճշտվում են, ինչպես տեսնում ենք, Artaxata—Bagauna գծի վրա գտնվող բոլոր կայարանները՝ Artaxata = Արտաշատ. Paracata = Փառախոտ, Colocacia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) = Զոզեթա, Յուլակերտ, Hariza = Արուճ, *Հաուր և Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) = Բագաուն:

Մեր քննությունից երևում է նույնպես, որ ճիշտ պիտի լինեն, ընդհանուր առմամբ, նաև քարտեզում մատնանշված տարածությունները:

Մութ է մնում սակայն Զոզեթա-Յուլակերտի տեղադրության խնդիրը Կուջաղի լեռնանցքի ճանապարհում, ուստի անհրաժեշտ է հետազոտում ուղարկել մեր մատնանշած շրջանը գիտական հատուկ արշավախումբ և ուսումնասիրել ու ճշտել տեղում թե այս խնդիրը և թե, ընդհանրապես, այն վայրերն ու ճանապարհները, որոնք կարող են վերջնականապես պարզել այս հին ճանապարհի ուղղությունը:

Անցնենք այժմ այս գծի շարունակությունը:

16. Bagauna-Բագաւան հանգուցային կայարանից, ինչպես վերև ասվեց, մի առանձին գիծ գնում էր Սատաղ:

Այդ գծի ուղղությունը, ինչպես տեսանք, Կոնրադ Միլլերը ենթադրել է Սուուկ-սու գետի մոտից այժմյան Ադիլջեվադ—Խլաթ—Ադվիբան—Սընկաուիշ—Աշկալայի վրայով, իսկ Ռ. Կիպերտը՝ այժմյան Պարնաուտից Կադգվան—Սարիղամիշ—Կարաուրդան—Քեոփրիքեոյ—Իլիշա—Բագաուիճի վրայով:

Այդ երկու ուղղությունն էլ շեն կարող, բնականաբար, ճիշտ լինել որովհետև Միլլերի ու Կիպերտի մոտ սխալ է որոշված Bagauna-Բագաւանի տեղը:

Bagauna հանգուցային կայարանը, ինչպես վերև տեսանք, գտնվել է այժմյան Ուշ-քիլիսեում, ուստի այս ճանապարհի ուղղությունը որոշվում է Բագաւանից դեպի արևմուտք Հայկական Պար կամ Աղրի-դաղ

լեռնաշղթայի հարավային կողմով: Ինչպես հայտնի է, այժմ էլ հենց այդ ուղղությամբ՝ Բագաւանի ու Դիադինի վրայով անցնում է կարավանների մեծ ճանապարհը, որ Տրապիզոնից ու Էրզրումից գնում է Պարսկաստան:

Բացի Bagauna-Բագաւանից և Satala-Սատաղից վերև հիշված կայարաններից մինչև այժմ որոշված է եղել այս գծի վրա միմիայն Adconfluentes կայարանը, որի հեռավորությունը Սատաղից եղել է ըստ Պետինգերյան քարտեզի 169 հռոմեական մղոն կամ մոտ 250 կիլոմետր, իսկ Բագաւանից՝ 133 հռոմեական մղոն կամ մոտ 197 կիլոմետր:

Ավելորդ չի լինի այստեղ մատնանշել, որ Adconfluentes լատիներեն բառը նշանակում է «դեպի գետախառնուրդ» կամ «գետախառնուրդի մոտ», և որ Պետինգերյան քարտեզում Adconfluentes և Barantea կայարանների միջև նկարված է իրոք մի գետ, որը գալիս է հյուսիսից և անցնում Barantea-ի մոտով դեպի հարավ:

Ռ. Կիպերտի կարծիքով Adconfluentes կայարանը գտնվել է այժմյան Քեոփրիքեոյում, ուր իրար են խառնվում հին Մուրցը և Արաքսը: Եվ իրոք՝ եթե ի նկատի առնենք վերև առաջ բերված տարածությունները Սատաղից և Բագաւանից մինչև Adconfluentes՝ այս կայարանի տեղը համաձայն Պետինգերյան քարտեզի նկարի կընկնի թեև ոչ Քեոփրիքեոյում, սակայն մոտավորապես Էրզրումի և Քեոփրիքեոյի միջև: Որ Ռ. Կիպերտի ենթադրությունը մոտավորապես ճիշտ է՝ այդ պարզ ցույց են

տալիս, ինչպես ներքև կտեսնենք, նաև մեր դիտողությունները, որ վերաբերվում են Calcidava (Ռավեննացու մոտ՝ Chalchidara) և Armanas կայարանների տեղագրության:

17. Արտաշատից Սատաղ տանող ճանապարհին Բագավանից մինչև Adconfluentes նշանակված են Պետինգերյան քարտեզում հետևյալ կայարանները՝ RAUGONIA (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna = Բագավան) 24 Colchion 21 CHADAS 17 Armanas 12 ANDAGA 26 Barantea 30 Adconfluentes:

Այս կայարաններից Chadas-ը, որի մոտ նկարված են զույգ աշտարակներ, գտնվել է, ինչպես տեսնում ենք, Բագավանից 48 հոտմեական մղոն կամ մոտ 71 կիլոմետրի վրա: Ուրեմն՝ միանգամայն պարզ է, որ Ուլ-բիլիսից Քեոփրիքեոյ գնացող ճանապարհի վրա Chadas-ի տեղը լինելու էր այժմյան Ալաշկերտի դաշտում: Իսկ նրա մոտ նկարված զույգ աշտարակները ցույց են տալիս պարզապես, որ Chadas-ը եղել է այս դաշտում կենտրոնական ու կարևոր մի վայր:

Պետինգերյան քարտեզի հենց այս ցուցումները կարող են, իմ կարծիքով, կովան ծառայել որոշելու Chadas-ի տեղագրությունը համոզիչ հավանականությամբ:

Աշխարհագրական հարեանցի իսկ քննությամբ դժվար չէ պարզել, որ պատմական հնագույն շրջանում նշանավոր կենտրոնատեղի է եղել Ալաշկերտի դաշտում այժմյան Խաստուր գյուղը, որը ռուսական տասը վերստանոց քարտեզի վրա անվանված է Ханзыр, իսկ Լեման-Հաուպտի մոտ՝ Chazdar (տե՛ս "Armenien einst und jetzt", Bd. II, 2, Berlin, 1931, էջ 742):

Լեման-Հաուպտի կարծիքով՝ Chazdar գյուղը, որի մոտ գտնված է Մենուասի խալդական արձանագրությունը, համարվելու է Ալաշկերտի շրջանի հնագույն քաղաքը: Որ նրա այս ենթադրությունն ավելի քան հավանական է՝ այդ երևում է Խաստուր գյուղի մասին Հայկունու հաղորդած տեղեկություններից:

Կարևոր այս վկայություններից ավելորդ չեմ համարում քաղվածորեն մեջ բերել մի քանի հատվածներ, որոնք հաստատում են Լեման-Հաուպտի կարծիքը.

Տե՛ս «Բագրեանդ շրաբաշխ գաւառ», Վաղարշապատ, 1894.

1. «Ալաշկերտի դաշտային մասն, որ մօտ 100 դիւղերէ կը բաղկանայ ոչ մի վայր բերդի հետք չերևիր, բաց ի Խաստուր գիւղէ, որ դաշտիս արեւմտեան կողմն բարձր դաշտային վայր մի զրաւած է, ուր կերևին հին բերդի հետքեր և մէջը գտնուած է բեկռագրով քառակուսի մի քար» (էջ 17).

2. «Գիւղիս շրջականերն տասնի չափ ջրաղացքներ կան, որոց շուրջն նաև առուներու եզրն ուռի և բարտի ծառեր բարձրացած են, բազմաթիւ պարտէզներ և բանջարանոցներ գիւղիս շուրջն կան՝ ցանկով պատած: Մի մեծ ջրուղի հանուած է Շեռեանայ գլխից, որով արտօրայք կոռոզուին: Այս ջրուղին շատ հին է, 2½ ժամ գիւղէս բարձր Շեռեանայ ձախ ափէն ջուրը հանուած է դեպի արեւելք» (էջ 179).

3. «Ըստ աւանդութեան գիւղս ի հնումն քաղաքի մի տարածութիւն ունէր, վերպէս տեղ տեղ նշաններ կերևին» (էջ 180):

4. «Նաև ծերք կը պատմեն թէ եկեղեցոյ խորանից [Ս. Աստուածածին] դեպի հիւսիսային յարեւելս մի կամար կար և թէ այս կամարը 150 ծին] դեպի հիւսիսային յարեւելս մի կամար կար և թէ այս կամարը 150 մեթր երկայնք ունէր, որոյ վերայէն ևս ճանապարհ կար՝ գիւղացիք իրենց գործին գնալու համար. կամարի տակ ևս երկաթեայ դռներ կային զի-նուորաց երթեկութեան համար: Այս կամարը բռնած էր իր պարիսպնե-րու շարունակութիւնով գիւղիս հիւսիսն:

Այս կամարի հարաւ արեւմուտք, այժմեան գիւղի միջավայրը 5—6 տարի առաջ կը տեսնուէր մի աշտարակ «Խանըմի քօշք» անուամբ. նաև սորա շուրջն գտնուած են ներկարարի կարասներ, ամբարներ և կրպակի հետքեր. շուկայն Խանըմի քօշքից մինչև երկաթեայ դռներուն մօտ տարածուած էր:

Նաև այս քօշքի մօտ այժման (դահլիճ) մի կար, որ 6—700 մարդ կը պարունակէր, և ղեռ 1880—85 թուականներուն կիսականգուն էր: Նոյն աշտարակն հայ կաթողիկէ քանդեցին ու տեղը եկեղեցի շինեցին, որուն արդէն ականատես եղած եմ:

Այս աշտարակի տեղն գտնուած է մի բեկռագիր արձանագրութիւն, մի հատ ևս Թուխ Մանուկից¹⁵ բերուած էր, որոնց մէկն անյայտացած էր, միւսն Թ. զալէի վարժարանի որմի մէջ հիւսել տուած եմ» (էջ 184—185):

Բոլոր այս վկայություններն ապացուցում են, անշուշտ, որ Խաստուրը կամ Chazdar-ը, որը գտնվում է կարավանների այժմյան մեծ ճանապարհի մոտ, նշանավոր հին կենտրոնավայր է և բնակելի է եղել, ըստ երևույթին, անգամ խալդական շրջանում:

Chadas կայարանի տեղագրությունն այժմյան Խաստուրում ապացուցվում է, բացի այդ, նրանով, որ Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված հեռավորությունը Bagauna կայարանից մինչև Chadas ճշտվում է համապատասխանում է այժմյան տարածությանն Ուլ-բիլիսից մինչև Խաստուր:

¹⁵ Թուխ-Մանուկը գտնվում է Խաստուր գյուղի հարավում՝ Արաս գյուղի մոտ և Խաստուրից մոտ 4—5 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Միակ առարկությունը մեր նույնացման դեմ կարող է, իհարկե, այն լինել, որ Chadas տեղանունը դժվար է լեզվաբանորեն համապատասխան ընդունել այժմյան խաստուր, Ханзыр, Chazdar նոր անուններին՝ Սակայն այս հանգամանքն առանձին մի խոչընդոտ չէ, որովհետեւ մատնանշված տեղերի նույնացման համար միանգամայն բավարար են վերոհիշյալ ապացույցները:

Chadas կայարանի անվան նկատմամբ անհրաժեշտ է նաև մատնանշել, որ Մարկվարտի նորերս լույս տեսած ուսումնասիրության մեջ ("Die Entstehung der armenischen Bistümer", hrsgg. von Joseph Messina, Հոտմ, 1932, տե՛ս P. Peeters-ի գրախոսականն Analecta Bollandiana-ում, T. LI, Fasc. 1 և 2. Bruxelles, 1933, էջ 149—151) հետաքրքիր մի կարծիք է հայտնված, որ Պետինգերյան քարտեզի Chadas տեղանունը կապ ունի Փալատոսի մոտ հիշատակված «Բագրաւանդայ և Արշարունհաց» խաղ կպիսիսպոսի անվան հետ¹⁶:

Մարկվարտի այս լուսաբանությունը, որ միանգամայն հավանական է՝ ցույց է տալիս, որ Chadas ընթերցվածք կարող է Պետինգերյան քարտեզում աղավաղված լինել և հայերենում նույն տեղի անունը կարող է եղած լինել «խաղայ» (տե՛ս ներքե՝ Armanas = Արամանայ):

Ավելորդ չի լինի նմանապես մատնանշել, որ խորենացու պատմության մեջ խաղ անունը բաղմամբիվ ձևազրեբում գրված է «խաղզ» (տե՛ս խորենացու պատմության Արեղյանի և Հարությունյանի հրատարակությունը, Տիգրիս, 1913, էջ 279, 294 և 296՝ «խաղզայ» և «խաղզեայ»): Եթե ճիշտ լինեն այս ընթերցվածները՝ այդ դեպքում Chadas-ի հին անունը կարելի է ենթադրել հայերենում նաև «խաղզայ»:

Մեր նոր դիտողությունները Chadas-ի տեղադրության մասին ուշագրավ են առանձնապես այն տեսակետից, որ Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված կայարանները, ինչպես կտեսնենք այդ նաև այս ուսումնասիրության շարունակության մեջ, որոշվում են հաճախ այնպիսի տեղերում, որոնք պատմական հին վայրեր են և բնակելի են եղել, հավանորեն, խալդական տիրապետության հնագույն շրջանում:

18. Chadas-ից 17 հոտմեական մղոն կամ մոտ 25 կիլոմետր հեռավորության վրա Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Armanas կայարանը:

16 Ա. Խաչատրյանը Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում կարդացված իր դեկուցման մեջ (թիվ 14) Chadas-ը նույնացրել է այժմյան Չաղ դյուղի հետ՝ Սակայն այս ենթադրությունը հիմնավորված չէ տեղադրական և լեզվական ապացույցներով ուստի և չի կարող ընդունվել:

Անեբկրայելի է, իհարկե, որ Armanas կայարանը կատարելապես համապատասխանում է Հին Հայաստանի «Արամանայ» գյուղին, որը հիշվում է Ղազար Փարպեցու պատմության մեջ¹⁷:

Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Վարդան Մամիկոնյանն ուղեցել է ապստամբությունից առաջ անցնել Բյուզանդական կայսրության կողմերը:

«Եւ եկեալ հասանէին—ասում է նա—ի գիւղ մի, որոյ անունն էր Արամանայ ի նահանգին Բագրաւանդայ, մերձակայ սահմանակից Բասենոյ և Տուարձատափու. ուր և սակաւ ինչ աւուրս կամեցեալ հանգչել, և զուշ եղեալ ճանապարհն գնալ պատրաստէին ստիպով» (տե՛ս «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1904, II, գլ. I, էջ 57):

Փարպեցու այս վկայությունից պարզ երևում է, որ «Արամանայ» գյուղը գտնվել է այն հին ճանապարհի վրա, որը Հայկական Պար կամ Աղրի-դաղ լեռների հարավային կողմերով գնում էր Հունահայաստան: Փարպեցու վկայության մեջ կարևոր է նաև այն, որ «Արամանայ» գյուղի տեղը ցույց է տրված Բագրևանդ գավառի արևմտյան ծայրում՝ Բասենի ու Տուարձատափի սահմանների մոտ:

Արդ՝ ի նկատի առնելով Փարպեցու, ինչպես և Պետինգերյան քարտեզի ցուցումները՝ դժվար չէ եզրակացնել, որ Armanas—Արամանայի տեղը լինելու էր այժմյան խալդզում և Շեռյան գետի ձախ կողմում՝ Chadas—խաստուրից դեպի հյուսիս-արևմուտք գնացող մեծ ճանապարհի շրջակայքում:

Բացի այդ, նույն աղբյուրների վկայություններից պարզ ու որոշ հետևում է, որ հին Տուարձատափը գտնվել է ո՛չ թե այժմյան Անդափում, ինչպես ենթադրել է Հայկունին (տե՛ս «Բագրևանդ ջրաբաշխ գաւառ», էջ 303), այլ այժմյան Շեռյան լեռների և Մերգեմիրի լեռնանցքի հարավային կողմերում (տե՛ս Լինչի և Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզները):

Տուարձատափ գավառի նույն այս տեղադրությունը հաստատվում է նաև Արիստակես Լաստիվերտցու ուշագրավ մի վկայությամբ:

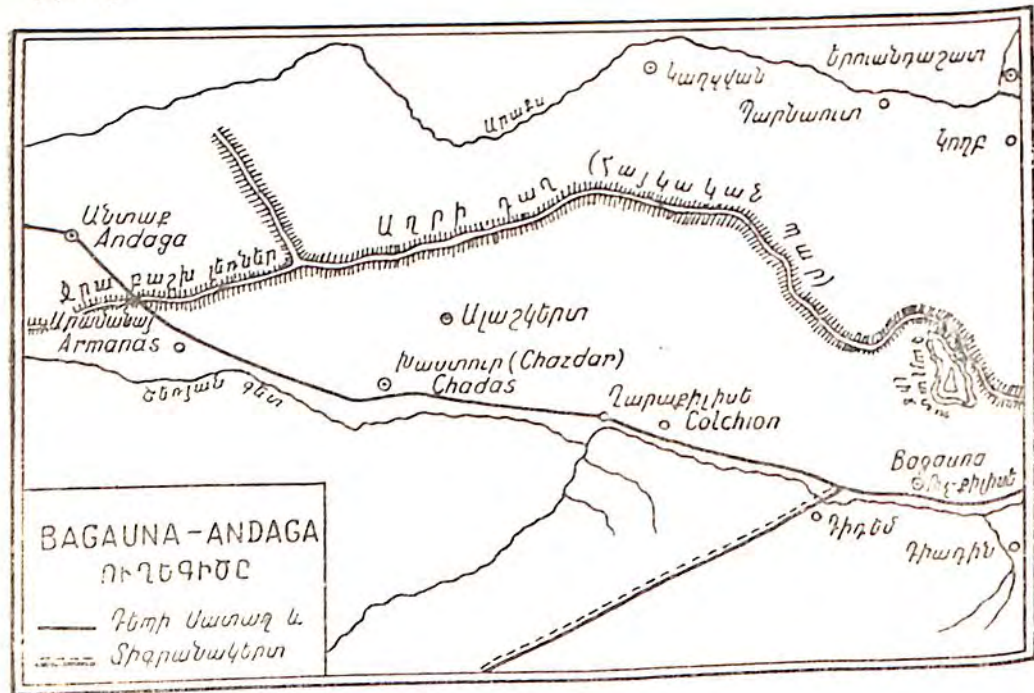
Նկարագրելով Տուրքուլ սուլթանի արշավանքը Մանազկերտից դեպի Բասեն՝ Լաստիվերտցին ևս վկայում է, որ Տուարձատափի տեղը գրտ-

17 Որ Armanas կայարանը համապատասխանում է «Արամանայ գիւղ»-ին՝ այդ անկարելի է նաև պրոֆ. Մարկվարտի «Le berceau des Arméniens» հոդվածում (տե՛ս Revue des études arméniennes, Paris, 1928, VIII, fasc. 2, էջ 227), որը ստացվել էր Երևանում իմ «Հայաստանի հին ճանապարհները» տպագրության հանձնվելուց հետո (տե՛ս ընդարձակ իմ ծանոթությունը գիտ. և արվ. ինստիտուտի Տեղեկագրում, № 5, էջ 83):

ներվել է Բասենից և «Անիկ» ամրոցից դեպի հարավ-արևելք, այսինքն՝ վերոհիշյալ Շեռյան լեռների հարավային կողմերում:

«Յետ երից ատուրց — պատմում է Լաստիվերտցին — շարժեալ [Սուլտանն] ամենայն բանական, խազայ իջան է ի Տուարածոյ տափ, և անտի իջան է լրնդարձակ դաշտն Բասենոյ առ անառ ամրոցան որ կոչի Անիկ» (տե՛ս «Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ», Թիֆլիս, 1912, էջ 100):

Վերև մատնանշված մեր նոր եզրակացությունները, ինձ թվում է, հնարավորություն են բնօրինակ գիտական արշավախմբերին ճշտելու տեղում թե Armanas — «Արամանայի» և թե Տուարածատափի տեղագրությունը:

19. Armanas կայարանից 12 հոռմեական մղոն կամ մոտ 18 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվել է ըստ Պետինգերյան քարտեզի Andaga (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) կայարանը, որի մոտ նկարված են զույգ աշտարակներ:

Այս կայարանի որոշման համար հետաքրքիր է և ուշադրության արժանի, որ ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեղում այժմյան Կարադերբենտի լեռնանցքից մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա նշանակված է Փնդեկ գյուղը, որի անունը նման է Andaga կամ Andacas կայարանի անվան:

նույն այս գյուղն Ալիշանն իր «Այրարատ»-ում անվանում է Անդուկ (էջ 30 և 31), իսկ նրա հին անունը համարում է «Անտաք» (էջ 52):

«Նախ Սամուել Կամբջաձորեցի — ասում է Ալիշանը — ի սմին գաւառէ ի սկիզբն ԺԱ դարու, յիշէ [գիտարածորն] առանց նշանակելոյ զվիճակն, բայց զի աստ բնակեցան առ ժամանակ մի մեծ վարդապետքն Պետրոս և Անանիա, և յետոյ գնացին ի Նարեկ, իսկ առաջին տեղի բնակութեան նոցա Անտաք, զոր մարթ էր և զԱնտիոք քաղաք կարծել, ճահագոյն թուի ինձ Անդուկն գեօղ յիշեալ ի Հանունիս» («Այրարատ», էջ 52):

Andaga կամ Andacas և վերոհիշյալ Փնդեկ, Անդուկ, Անտաք անունների ակներև նմանությունը պարզ ու որոշ մի ակնարկ է, անշուշտ, որ Բասենի արևելյան այս շրջանում կարող էր, իրապես, եղած լինել հնագույն ժամանակներում «Անդակ» անունով մի մեծ կենտրոնավայր կամ զինվորական պահակատեղի:

Սակայն հնագույն այդ «Անդակ»-ի տեղագրությունը դժվար է ըստ իս ենթադրել այժմյան Փնդեկ գյուղում, որովհետև Պետինգերյան քարտեղում նշանակված տարածությունների համաձայն Andaga կամ Andacas կայարանն ավելի մոտ էր լինելու Արամանային, ինչպես և Բագավանին, քան այժմյան Փնդեկ-ը:

Քարտեզի համապատասխան տարածությունը, ինձ թվում է, անհավանական կլինի մերժել կամ սրբագրել, որովհետև վերոհիշյալ մղոնաթվերի ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ Պետինգերյան քարտեզի մեջ նշանակված տարածությունները, հատկապես Artaxata-Satala հանապարհագրում, համապատասխանում են գրեթե ճշտիվ այժմյան իրական տարածություններին:

Սույն ուսումնասիրության ընթացքում մենք ստացել ենք նույնիսկ այն տպավորությունը, որ հին Հայաստանի այս հանապարհը, հավանորեն, չափված է եղել և ունեցել է մղոնաքարեր:

20. Andaga (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) կայարանից հետո Պետինգերյան քարտեղում նշանակված է Barantea կայարանը, որի հեռավորությունն Andaga-ից ցույց է տրված 26 հոռմեական մղոն կամ մոտ 38 կիլոմետր:

Barantea-ի անվան մեր նոր մեկնությունը խիստ կարևոր է, ինչպես կտեսնենք, հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար, ուստի և այս խնդիրը անհրաժեշտ է լուսաբանել մանրամասն ու ընդարձակ քննությամբ:

Barantea կայարանի անունը ես առաջարկում եմ սրբագրել և կարդալ *Banantea: Այս պարզ ու ընդունելի ուղղումից հետո Պետինգերյան

քարտեզի Barantea-ին համապատասխան կլինի, անշուշտ, հայկական վանանդը կամ «վանանտեա»-ն¹⁸;

Այս լուսաբանությանը չի կարող արգելք լինել *Banantea-ի ea կամ եա վերջավորությունը, որովհետև Պետինգերյան քարտեզը հայկական տեղանունները տալիս է գրեթե միշտ հին գրաբարի թեք հոլովների վերջավորությամբ, օրինակ՝ Artaxata = Արտաշատա(յ), Bagauna = Բագաւանա(յ), *Tsumbo = Ծումբո(յ) են: Պարզ է տրեմն, թե ինչու հին վանանդի անունը եւ հիշատակված է քարտեզում իբրեւ *Banantea կամ «վանանտեա(յ)»:

Լեզվական այս հետաքրքիր փաստը, որի վրա հրավիրում եմ մասնագետ լեզվաբանների ուշադրությունը, կարոտ է, իհարկե, հատուկ քննության:

*Banantea և վանանդ տեղանունների նույնացումը կարող է, ինչպես կտեսնենք, ելակետ ծառայել նաև պատմական-աշխարհագրական կարևորագույն պրոբլեմների լուսաբանության:

21. Խորենացին իր պատմության մեջ ունի, ինչպես հայտնի է, վանանդ գավառի հնագույն տեղագրության, նաև «վանանդ» տեղանվան ծագման մասին, հետևյալ վկայությունը՝

«Եւ ինքն [վաղարշակ] արձակեալ զարեւմտեայ բաղմոթիւնն՝ իջանէ ի տեղիս խոտաւէտս մերձ ի սահմանն Ծարայի. զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածի վըրնդոր Բուլղարա՛ վնդայ, բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորա անուանեցաւ վանանդ. և անուանք շինիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ» (տե՛ս II, 2, էջ 109):

Խորենացու այս վկայության մեջ միանգամայն անհավանական է, անշուշտ, որ իբր թե վերոհիշյալ գավառն անվանվել է վանանդ բուլղարների առաջնորդ վուրդի անունով: Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններից հայտնի է, որ բուլղար գաղթականներ կարող էին բնակեցված լինել Լաղիկայում կամ թերեւս նաև Բարձր Հայքում միայն վեցերորդ դարում, մինչդեռ վանանդ գավառի անունը հիշատակված է հայ աղբյուրների մեջ հինգերորդ դարում (հմմտե՛ս Халатъяни, Армянские Аршакиды, М., 1903, էջ 29—33 և 376):

Նույն վկայության մեջ ուշագրավ է սակայն վանանդի մասին Խորենացու մյուս կարևոր տեղեկությունը:

Խորենացին, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է միաժամանակ, որ հնագույն ժամանակներում վանանդ է անվանվել «անփայտ և վերին

¹⁸ Ինձիճյանի վկայությամբ վանանդ գավառի անունը «ուրեք ուրեք գրի վանանտ, որպէս առ Յովհաննու կաթողիկոսի» (տե՛ս «Ստորագրություն Հին Հայաստանեայց», վերնադր., 1822, էջ 431):

Բասենը», այսինքն՝ Բասենի հենց այն շրջանը, որի միջով անցել է Արտաշատից Սատաղ տանող հին ճանապարհը: Իսկ այս վերջին վկայությունից, որը ո՛չ մի հիմք չունենք համարելու անստույգ կամ անարժանահավատ՝ ինքնին արգեն հետևում է, որ Պետինգերյան քարտեզի *Banantea կամ «վանանտեա» կայարանը գտնվել է վերին այս Բասենում, որը հնագույն ժամանակներում կարող էր անվանված լինել վանանդ հենց նույն այս «վանանտեա»-ի անունով:

22. Ուշագրավ է որ Խորենացու հիշած նույն այս շրջանը վերին Բասեն է անվանվում հայ և օտար մատենագրության նաև հետնագույն ժամանակի երկերում:

Հակոբ Կարենցին վկայում է, օրինակ, որ

«ունի սինոս Բասենս այս վերին մինչև ի Զարափխանան և ի Կաղդուան և ի Թարգմանն» (տե՛ս «Տեղագիր վերին Հայոց», հրտրկ. Կ. Կոստանյանցի, վաղարշապատ, 1903, էջ 20):

Նմանապես և քուրդ պատմիչ Շերեֆեդդինը (տե՛ս «Այրարատ», էջ 16) հիշում է նույն վերին Բասենում Ճիճագրակ գյուղի վիճակը (տե՛ս Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզում՝ Чиджарек), որը գտնվում է Ալաշկերտի դաշտից էրզրում գնացող արքունի այծմյան ճանապարհի վրա՝ Խորասանից դեպի հարավ:

Հենց այս Ճիճագրակ գյուղից ո՛չ շատ հեռու կարելի է ենթադրել *Banantea կամ «վանանտեա» կայարանի տեղը, որի հեռավորությունը Adconfluentes կայարանից Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 30 հռոմեական մղոն կամ մոտ 44 կիլոմետր, իսկ Andaga-ից՝ 26 հռոմեական մղոն կամ մոտ 38 կիլոմետր:

23. վերին Բասենի սահմանները եղել են, ըստ երևույթին, տարբեր զանազան դարաշրջաններում:

Արիստակես Լաստիվերտցու վկայություններից երևում է, որ 11-րդ դարում նրա սահմանները համարվել են հյուսիսում ո՛չ թե վերոհիշյալ «Զարափխանան, Կաղդուանը և Թարգմանը», այլ Սալքորան: Իսկ այս Սալքորայի մոտ գտնվող հարևան գավառն անվանվել է վանանդ կամ Փորակ:

Ուշագրավ են այդ մասին Լաստիվերտցու հետևյալ վկայությունները.

1. «Պատմություն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցույ», Քիֆլիս, 1912, գլ. Բ, էջ 12՝

«Իսկ թագաւորն [վասիլ] անցեալ ի Բասեան, երկուս և երիս պատգամաւորս առաքէ, և ինքն դէմ եղեալ անցանէ ընդ Բասեանն, և հասանէ ի վանանդ կամ ի Փորակ»:

2. Նույնը, գլ. Գ, էջ 21—22՝

«Յետ այսորիկ իջանէ թագաւորն [վասիլ] զօրօք յընդարձակ դաշտն

Բասենոյ, և առաքէ հեծեալս ի հեթանոսական զօրացն կալանաւորս
ապստամբին Փերսի. և ինքն խաղացեալ հասանէ ի սպառուածն Բասենոյ,
ի տեղւոջն որ կոչի Սալքորա, և խոր փոսիւ պատնէշ արարեալ շուրջ զբա-
նական՝ դադարէ անդ ամսական աւուրբք կամ ևս առաւելագունիւք»:

Այս վկայութիւններէից երկրորդի մեջ հիշատակված Սալքորան
պարզապէս այժմյան Սալքորին է, որը գտնվում է Արաքսի ափի մոտ՝
Խորասանից դեպի հյուսիս-արեւելք և Մծնկերտից դեպի հարավ-արեւ-
մուտք¹⁹ (տե՛ս Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝
Салькори): Իսկ առաջին վկայության մեջ մատնանշված վանանդը կամ
Փորակը մոտ էր լինելու, անշուշտ, վերոհիշյալ Սալքորային:

Եթե Լաստիվերտցու հիշած Փորակը հնարավոր լինի նույնացնել
այժմյան Փուրիկի հետ, որը գտնվում է Դելիբաբայի հյուսիս-արեւելյան
կողմերում (տե՛ս տասը վերստանոց քարտեզում՝ Пурик), այդ դեպքում՝
վանանդ-Փորակը, որը նույնացվում է հաճախ հայ մատենագրության
մեջ հիշատակված Փոքր վանանդի հետ²⁰, կընկնի այժմյան Քեոփրիքեոյ
գնացող արբունի ճանապարհից դեպի հյուսիս-արեւելք, այսինքն՝ այն
շրջանի մոտ, որտեղ գտնվելու էր *Banantea կամ «վանանտեա» կայա-
րանը:

Համեմատելով միմյանց հետ Լաստիվերտցու և Խորենացու վերո-
հիշյալ վկայութիւնները՝ դժվար չէ նաև եզրակացնել, որ հին ժամանակ-
ներում վանանդ գավառն ունեցել է, ըստ երևույթին, ընդարձակ սահ-
մաններ և նրա մեջ է եղել, հավանորեն, բացի վանանդ—Փորակից նաև
«անփայտ և վերին Բասենի» հարևան շրջանը:

24. Barantea-ից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է
Adconfluentes կայարանը, որի հեռավորությունը Calcidava-ից (Ռա-
վեննացու մոտ՝ Chalchidara = Գաղտառիճ) ցույց է տրված 57 հոտ-
մեական մղոն կամ մոտ 84—85 կիլոմետր:

Եւակետ ունենալով այս տարածությունը, ինձ թվում է, կարող ենք
Adconfluentes կայարանի տեղը որոշել ավելի հիմնավոր կերպով, քան
այդ արել է Ռ. Կիպերտը:

Adconfluentes-ի տեղագրությունը որոշելիս պետք է, իմ կարծիքով,
ուշագրության առնել նաև Պետինգերյան քարտեզի նկարը, որն Արաքս
գետը նշանակել է Barantea և Adconfluentes կայարանների միջև և
վերջին այս կայարանը մատնանշել է իբրև գետի արևմտյան կողմում

19 Հմմտէ Ալիշան, Այրարատ, էջ 36:

20 Տե՛ս Իննիսյան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, էջ 432, Ալիշան, Այրա-
րատ, էջ 75—76 և Հյուրժման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Պրէզիդենտի
էջ 419:

գտնվող նախընթաց կայարան՝ Barantea-ից 30 հոտմեական մղոն կամ
մոտ 44 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Արդ՝ խիստ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ վերոհիշյալ 84—85 կի-
լոմետր տարածության համեմատ, այժմյան Գաղտառիճից Քեոփրիքեոյ
գնացող ճանապարհի վրա, Adconfluentes կայարանի տեղը որոշվում է
իրոք ո՛չ թե գետախառնուրդի մոտ, ինչպէս ենթադրել է Ռ. Կիպերտը,
այլ քարտեզի նկարի համաձայն՝ իբրև նախընթաց կայարան:

Ի նկատի ունենալով, բացի այդ, որ վերոհիշյալ տարածությունը
Calcidava-ից մինչև Adconfluentes (=57 հոտմ. մղոն կամ մոտ 84—
85 կիլոմետր) համապատասխանում է այժմյան իրական տարածու-
թյանը Գաղտառիճից մինչև Հասանդալա՝ անհավանական չի լինի ըստ իս
ենթադրել, որ Adconfluentes կայարանի տեղը կարող էր լինել այժմ-
յան Հասանդալայում:

Տարածությունների վերաբերյալ իմ հաշիվն անհրաժեշտ եմ համա-
րում մեջ բերել ընդարձակորեն:

Այժմյան տարածությունը Աշկալայից մինչև էրզրում կինչի մոտ
ցույց է տրված (տե՛ս «Армения», Тифлис, 1910, էջ 287) 49³/₄ վերստ
կամ մոտ 53 կիլոմետր: Որովհետև այժմյան հեռավորությունը Գաղտա-
ռիճի ու Աշկալայի միջև մոտավորապես 7 կիլոմետր է, ուստի և այժմյան
տարածությունը Գաղտառիճից մինչև էրզրում լինելու է 46 կիլոմետր:
Հայտնի է նույնպէս, որ այժմյան տարածությունը էրզրումից մինչև Հա-
սանդալա 37 վերստ է, այսինքն՝ մոտ 39 կիլոմետր (տե՛ս էլիզե Ռեկկյու,
«Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի առաջանք», թրգմ. Միսրանի, Վա-
ղարշապատ, 1890, էջ 82): Պարզ է, ուրեմն, որ այժմյան հեռավորու-
թյունը Գաղտառիճից մինչև Հասանդալա, որ ընդամենը մոտ 85 կիլո-
մետր է, համապատասխանում է վերոհիշյալ հեռավորության Calci-
dava-ից մինչև Adconfluentes (=57 հոտմ. մղոն կամ մոտ 84—85
կիլոմետր):

25. Adconfluentes կայարանից մինչև Calcidava Պետինգերյան
քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Adconfluentes 10
Datamisa 20 Tharsidarate 15 Autisparate 12 Calcidava (Ռավեննացու
մոտ՝ Chalchidara):

Այս կայարաններից ճշտվել որոշվում է բացի Adconfluentes-ից
նաև Calcidava կայարանը²¹:

21 Ա. Խաչատրյանը Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում կարդացած իր դե-
կուցման մեջ (թիվ 14) վերոհիշյալ Tharsidarate կայարանը համապատասխան է են-
թադրում այժմյան «Թամաձոր»-ին, որը գտնվում է էրզրումից դեպի հյուսիս-արեւելք:
Նման համեմատությունները, որ հիմնավորված չեն լեզվաբանորեն և հակասում են միա-

Սատաղից Բաղավան տանող ճանապարհին Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են երկու գետ՝ մեկն Արաքս գետն է — Adconfluentes և Barantea կայարանների միջև, որի ողողությունը սխալ է ցույց տրված, իսկ մյուսը՝ Եփրատ գետն է (այժմյան Կարա-սու), որն անցնում է Calcidava կայարանի մոտով:

Կոնրադ Միլլերը, անտես առնելով այդ գետերի դասավորությունը, որ բավականաչափ պարզ է և որոշ, Barantea-ի և Adconfluentes-ի միջև անցնող գետը համարում է Եփրատ — Արաքսին, իսկ Calcidava-ի մոտ հոսող գետը՝ հին Մարցը, այժմյան Եգրի — Արազը (տե՛ս Itineraria Romana, էջ 745—746, նաև նրա բացատրական քարտեզը № 242):

Սակայն Պետինգերյան քարտեզի նկարից երևում է, որ Եփրատ (Կարա-սու) գետն անցնելիս են եղել Calcidava կայարանի մոտ, որը գտնվել է այդ գետի աջ ափին, իսկ Արաքսը Barantea և Adconfluentes կայարանների միջև, որոնք նշանակված են Արաքսի աջ և ձախ կողմերում:

Calcidava-ի տեղադրության վերաբերյալ քարտեզի արժեքավոր այս ցուցումը Միլլերը և Կիպերտը միանգամայն աչքաթող են արել մինչդեռ այդ ցուցման օգնությամբ պարզ որոշվում է Calcidava-ի թե՛ անունը և թե՛ տեղը:

Սատաղից Քեոփրիբեոյ տանող ճանապարհի վրա՝ Արևմտյան Եփրատի աջ ափին և հենց գետի անցքի մոտ, ինչպես մատնացույց է արված Պետինգերյան քարտեզում, այժմ իսկ գտնվում է Գաղտառիճ գյուղը²², որը համապատասխանում է Calcidava կամ Chalchidara կայարանին: Ռավեննայի Անանուն աշխարհագրի մոտ այս կայարանի անունն ավելի քիչ է աղավաղված, քան Պետինգերյան քարտեզում:

Calcidava և Chalchidara սխալ ընթերցումները ևս առաջարկում եմ ողղել *Chalchdiara կամ *Chalchdiaris ե³այս պարզ ու հավանաբար կան սրբագրությունից հետո՝ *Chalchdiaris-ը²³, ինչպես տեսնում ենք թե՛ անունով և թե՛ իր տեղադրությամբ կատարելապես համապատասխան կլինի հին Հայաստանի Սաղտոյ առիճին, այժմյան Գաղտառիճ գյուղին:

Ժամանակ Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված տարածություններին, չեն կարող հիարկե, ճիշտ լինել, ուստի և ակներևաբար անընդունելի են:

22 Տե՛ս Իճեհյան Հ. Ղ., Աշխարհագրություն շորից մասանց աշխարհի, Մասն Ա՝ Վենետիկ, 1806, էջ 79:

23 Ուշագրավ է, որ *Chalchdiaris-ի մեջ զ բաղաձայնը տառադարձվել է Ich: Ռավեննացու Chalchidara կարևոր ու հետաքրքիր ընթերցվածի վրա հրավիրում ենք մասնագետ լեզվաբանների ուշադրությունը:

Պետք է ասել, որ այժմյան ընդարձակ քարտեզների վրա կան նշանակված իրարից ո՛չ շատ հեռու երկու Գաղտառիճ գյուղ (Լինչի քարտեզի վրա՝ Kagdarich, ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Кягдарич Н. և Кягдарич В.): *Chalchdiaris կայարանը մեր կարծիքով, արևմտյան Գաղտառիճն է, որը գտնվում է Եփրատ գետի, այժմյան Կարա-սուի, հյուսիսակողմը և Սերշեմեսո-ի արևմտակողմը՝ այժմյան Աշկալայից մոտ 7 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք: Նույն տեղում գտնվել է, անշուշտ, և հին խաղտոյ առիճը, որը եղել է նշանավոր բերդ:

խաղտոյ առիճի մասին կարևոր են, գլխավորապես, մատենագրական հայ աղբյուրների հետևյալ վկայությունները.

1. «Պատմութիւն Արիստակէայ վարդապետի կաստիվերացոյ», Թիֆլիս, 1912, գլ. Գ, էջ 22՝

«Իսկ առաքեալքն ի թագաւորէն [Վասիլէ] կալեալ զՓերս և զԱնդրոնիկէ զնորուն փեսայն, որ էր համախորհ նորին, և ածեալ մինչև յամուրն որ կոչի խաղտոյ առիճ ի սպառուածն Կարնոյ, և հասեալ յազարակն՝ որ հայի ընդդէմ ամրոցին, իջևանս արարեալ, և յառաջ ածեալ զՓերսն և զԱնդրոնիկոսն՝ հատին զգլուխս նոցա»:

2. Նույնը, գլ. Ժ, էջ 64՝

«Քանզի մինչդեռ ճաշածամուն ի սեղանն էին, հասին կալանաւորք և առին զնա [զհայրապետն Պետրոս], տարան եղին ի բերդն՝ որ կոչի խաղտոյ Առիճ»:

3. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, III, ԺԵ, էջ 192՝

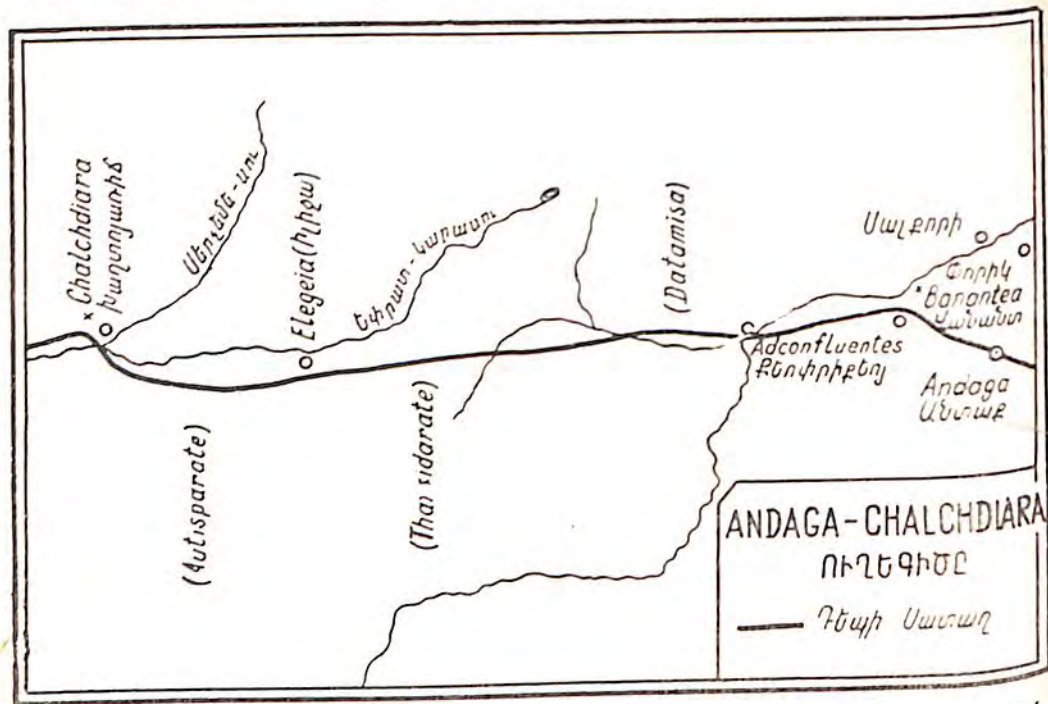
«Եւ խոստանայ տալ նմա [կիրոպաղատին Դաթի] զխաղտոյառիճ Կղէսուբան, զԶորմայրի և զԿարին, զԲասեան և զՍեւուկ բերդակ, որ է Մարդաղի, զՀարք և Ապահունիս, (զորս և եա իսկ), որպէս զի զօր առաքեսցէ յօգնականութիւն նմա»:

4. Նույնը, III, ԽԳ, էջ 278՝

«Եւ դարձաւ նա [թագաւորն Վասիլ] ընդ Կարին ընդ խաղտոյառիճ ի Կոստանդնուպոլիս»:

Մեջ բերված վկայություններից առաջինում պարզ ասված է, որ «ամուրն» որ կոչի խաղտոյ առիճ՝ գտնվում էր «ի սպառուածն Կարնոյ», այսինքն՝ Կարին գավառի սահմանում: Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ Ն. Ալեքսանդրովը միանգամայն ճիշտ որոշել է, որ հին խաղտոյ առիճի մոտով է Կարին և Դերջան գավառների սահմանը (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 52): Իսկ որ խաղտոյ առիճը գտնվել է էրզրումից դեպի Պոնտոս և Փոքր Ասիա զնացող ճանապարհի վրա՝ այդ ևս պարզ ու

որոշ վկայում է Աստղիկ պատմիչը վերոհիշյալ չորրորդ վկայության մեջ՝ Նրա ասելով՝ բյուզանդական Վասիլ Բ կայսրը Տալքից վերադարձել է Պոլիս «ընդ Կարին» և «ընդ Խաղտոյառիձ»:

Քննության անկած *Chalchdiaris կայարանի անվան ու տեղի ճշտությամբ որոշվում է ո՛չ միայն Սատաղից Բագավան գնացող ճանապարհի ուղղությունը, այլև լուսաբանվում է, ինչպես կոեսնենք, պատմական նշանավոր վայրերի՝ Էլեգեայի և Սինորիայի տեղագրության կարևոր խնդիրը, որը մինչև այժմ համարվել է վիճելի ու անորոշ:

26. Պետինգերյան քարտեզում Խաղտոյ առիձից Սատաղ գնացող ճանապարհի վրա մատնանշված են հետևյալ կայարանները՝ Calcidava 15 Sinara 22 Lucus Basaro 15 Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) 20 Darucinte 20 Salmalasso 20 SATALA:

Կոնրադ Միլլերը մատնացույց է արել արդեն, որ հիշյալ կայարաններից Sinara-ն այն հայտնի Sinoria ամրությունն է, որը հիշատակված է Ստրաբոնի և ուրիշ հույն ու հռոմայեցի հեղինակների մոտ²⁴:

Sinoria-ն կամ Sinara-ն, ինչպես վկայում են Ստրաբոնը և Պտղեմեոսը, գտնվել է Եփրատ (=Կարա-սու) գետի ափին: Եվ իրավ, Պե-

²⁴ Հմմտե՛ Տինարա (Ptol.), Տինորա (Plut.), Տինորիա (Strab.), Synhorium (Amm. Marc.) և ուրիշ տե՛ս Itineraria Romana, էջ 677 և Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, էջ 387:

տինգերյան քարտեզի Sinara կայարանը, որը գտնվել է *Chalchdiaris-ից 15 հռոմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա, ըստ այս տարածության, բնկնում է այժմյան Գաղտառիձից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա՝ ճիշտ և ճիշտ Եփրատ գետի մոտ՝ Աշկալայից մոտ 15 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Որոշվում է այսպիսով այն մոտավոր վայրը, որտեղ հնագետները պետք է հետախուզումներ կատարեն և որոնեն հին Սինորիայի տեղը:

Պետք է ասել, որ այս եզրակացությունը ևս տարբեր է Կ. Միլլերի և Ռ. Կիպերտի ենթադրություններից: Միլլերը Սինարայի տեղը ենթադրում է այժմյան Սընկառիձում, իսկ Կիպերտն այժմյան Ալաջայում: Մեր առաջարկած բացատրությունը թվում է ավելի ստույգ ու հիմնավոր, որովհետև այդ բացատրությանը ելակետ է ծառայել Calcidava (= *Chalchdiaris) կայարանի վերև ճշտված տեղագրությունը:

Sinara կայարանի նույնացումը հին հեղինակների Տինարա, Տինորա, Տինորիա և Synhorium նշանավոր ամրության հետ, ինչպես և նրա տեղագրության մոտավոր որոշումը, լուսաբանում են մի քանի մութ մնացած տեղագրական հարցեր, որ վերաբերվում են Միհրդատի և Տիգրանի պատմական շրջանին:

Պլուտարքոսի վկայությունից (Pompeius XXXII) գիտենք, որ Միհրդատը, պարտություն կրելով Պոմպեոսից, ապավինում է Տինորա ամրությանը, որ պահվում էին նրա գանձերը, և այստեղից փախչում Կոլլեիդա: Միհրդատի փախուստի այս ճանապարհը, ինչպես տեսնում ենք, որոշվում է վերոհիշյալ բացատրությամբ այժմյան Աշկալայի վրայով ու Էրզրումի և Տալքի ուղղությամբ:

Սինորիայի մասին ավելի կարևոր է ու էական Ստրաբոնի վկայությունը: Համաձայն Ստրաբոնի Սինորիան նշանավոր մի ամրություն է եղել Միհրդատի թագավորության մեջ և գտնվել է Պոնտոսի և Մեծ Հայքի սահմանում (XII, 3, 28.): «Հենց այդ պատճառով — ասում է Ստրաբոնը — Թեոֆանն անվանել է այդ ամրությունը Տինորիա»²⁵:

Հիմնվելով կարևոր այս տեղեկության վրա՝ կարող ենք, ուրեմն հաստատ կերպով եզրակացնել, որ Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև այժմյան Կոպ-Դանի լեռները, որոնց հարավ-արևելյան ստորոտներում, Եփրատ գետի մոտ, գտնվել է Սինորիա նշանավոր ամրությունը՝ Պետինգերյան քարտեզի Sinara կայարանը:

²⁵ Տինորոս հունարեն նշանակում է «սահմանակից», իսկ Տինորիա «սահմանակցություն»: Ինչպես հայտնի է, հայերենում ևս «սահման» նշանակությամբ գործածական է այժմ «սինոն» բառը:

27. Մեր այս եզրակացությունները Sinara կայարանի, ինչպես և Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանի մասին Տիգրան Մեծի ժամանակ, կտրականապես ժխտում է սակայն Ա. Խաչատրյանը Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում կարգացած իր վերոհիշյալ ղեկուցման մեջ («Առևտրական և ռազմական ճանապարհները Հին Հայաստանում»):

Այս ղեկուցման 18-րդ և 19-րդ թեղիսները, որ արդեն հրապարակված են, մեջ եմ բերում անփոփոխ (տե՛ս ղեկուցման մեքենագրված թեղիսները, էջ 4)՝

1. «Sinara կայարանի նույնացումը Ստրաբոնի հիշած Sinoria-ի հետ Փոքր Հայքում հիմնված է մատենագրի տված նկարագրի սխալ բացատրության վրա, ուստի և կարելի չէ բնորոշել»:

2. «Նախընթաց անունների նույնացումից հետևելով այն «պատմական խիստ կարևոր» արդյունքը, որ իբր թե Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանի սահմանը հասնում էր մինչև Կոփ լեռան հարավային ստորոտը՝ Աշկալ-Շողանի ձոր, միանգամայն զուրկ է պատմական ու աշխարհագրական հիմունքներից»:

Որովհետև Խաչատրյանի այս սխալ պնդումները կարող են թյուրիմացությունների առիթ ծառայել, մասնավորապես այն ընթերցողների շրջաններում, որոնք ծանոթ չեն դասական հեղինակների հաղորդած տեղեկություններին՝ անհրաժեշտ է, անշուշտ, նույն այս խնդիրներին վրա կանգ առնել հանգամանորեն և մեջ բերել Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի համապատասխան վկայություններն ընդարձակ բովանդակությամբ:

Նպատակահարմար կլինի, իհարկե, տալ այդ վկայությունների բառացի թարգմանությունը հունարենից, որ կարող է տարբեր լինել ֆրանսերեն կամ գերմաներեն այն թարգմանություններից, որոնցից օգտվել է Խաչատրյանը:

1. Strabo, Geographica, ed. A. Meineke, Vol. II, Lipsiae, 1915, XII, 3, 28՝

«Երբ զորեղացավ Միհրդատ Եվպատորը՝ նա տիրեց Կուլսիդային և այն բոլոր երկրներին, որ նրան հանձնել էր Անտիպատորը՝ Սիսիդի որդին: Նա այնքան հոգս էր քաշում այդ տեղերի մասին, որ կառուցել էր նրանց մեջ յոթանասուն և հինգ ամրություններ, որոնց մեջ գրել էր իր գանձերի մեծագույն մասը: Դրանցից ամենանշանավորներն էին իր գանձերի մեծագույն մասը: Դրանցից ամենանշանավորներն էին Հիդարան, Բասգոյդարիդան, նաև Սինորիան, որը սահմանակից էր Մեծ Հայքին. և հենց այդ պատճառով Թեոֆանն անվանել է այդ տեղը Սինորիա [Σινωρία]: Իսկ Պարիադրեսի ամբողջ լեռնային շրջանը, լինելով ջրառատ և անտառաշատ և անջատված լինելով զանազան կողմերից

թեք ձորերով և սեպ լեռնագագաթներով՝ այնպիսի մեծ հարմարություններ ունի, որ այնտեղ էր հենց շինել Միհրդատը գանձերի պահեստատեղերի մեծագույն մասը. և, իրապես, վերջ ի վերջո, ինքը ևս, երբ նրան հետապնդում էր Պոմպեոսը, ապավինեց Պոնտական թագավորության այս հեռավոր կողմերը. և գրավելով Դաստեյրայի մոտ Ակիլիսենի ջրառատ լեռը (մոտ էր նաև Եփրատը, որը բաժանում էր Ակիլիսենին Փոքր Հայքից)՝ մնաց այնտեղ, մինչև որ նա, պաշարված լինելով, հարկադրված եղավ փախչել լեռներով Կուլսիդա և այնտեղից Բոսփոր: Իսկ Պոմպեոսը այս տեղի մոտ հիմնեց Փոքր Հայքում Նիկոպոլիս քաղաքը, որը մնում է մինչև այժմ և շատ լավ բնակված է»:

2. Plut. Pompeius XXXII՝

«Վերջապես նրանք (փախչելիս) հասան Սինորա ամրությունը, որը լեվիեցուն էր թագավորական փողերով և թանկարժեք իրերով..... Այստեղից նա (Միհրդատը) շարժվեց Տիգրանի մոտ Հայաստան, սակայն երբ սա մերժեց և նրա զլխի համար հայտարարեց հարյուր տաղանդ վարձատրություն՝ նա անցավ Եփրատի ակունքների մոտով և փախավ Կուլսիդայի միջով»:

Անտես առնելով այս վկայություններից երկրորդը և հիմնվելով առաջին միայն վկայության վրա՝ Խաչատրյանը կարծում է, որ Սինորիան պետք է գտնվեր Դաստեյրայի ու Նիկոպոլիսի մոտ: Նրա այս պնդումը, որը չի հետևում բնավ Ստրաբոնի վկայությունից և հակասում է դասական մյուս աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին՝ ակնհայտ է մի խեղաթյուրումն է, անշուշտ, պատմական իրական փաստերի:

Դասական հեղինակների վկայություններից հայտնի է, որ Պոմպեոսի 66 թվի (նախքան Քր.) արշավանքը Միհրդատի դեմ ունեցել է հետևյալ ընթացքը: Միհրդատը պաշարված լինելով Դաստեյրայի մոտ, ստիպված է եղել թողնել Ստրաբոնի վերև հիշած շրջանը և նահանջել մի այլ շրջան: Սակայն Պոմպեոսը հետամտելով նրան՝ հասնում է երրորդ օրը հետևից և շրջապատում նրան նորից մի նեղ կիրճում: Եվ հետևյալ գիշերը տեղի է ունենում այդտեղ Միհրդատի արյունահեղ պարտությունը: Վերջին այս կռիվից հետո Միհրդատին հաջողվել էր, ինչպես մանրամասն հաղորդում է Պլուտարքոսը, փախչել նախ Սինորիա և ապա Եփրատի ակունքների մոտով Կուլսիդա և Կուլսիդայից Բոսփոր:

28. Մի կողմ թողնելով Խաչատրյանի բացատրությունը Սինորիայի մասին, որն ակներև մի սխալ է՝ Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայության մեջ վիճելի է համարվում Դաստեյրայի տեղադրությունը:

Պրոֆ. Մարկվարտն իր վերջին աշխատություններից մեկում («Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Chorenathi», տե՛ս Caucasia, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig, 1930,

էջ 59—63) մի նոր կարծիք է հայտնել, որ Դաստեյրայի տեղը Ստրաբոնի վկայութեան համաձայն կարելի է ենթադրել Նիկոպոլիսի մոտ, իսկ գիշերային կոնիւր և Միհրդատի վերջնական պարտութիւնը՝ Եկեղեցի գավառում:

Մարկիարտը Ստրաբոնի տպագրութեւն բնագրի *tès Akilisênès ... oros* ուղղութեւն կարգում է ձեռագրի համաձայն *tès Aggolisênès ... oros* և *Aggolisênê*-ն համապատասխան է համարում Պտղմենոսի հիշած (V, 6, 18) *Aitulanê* գավառին, որի մեջ, նրա կարծիքով, գտնվել է Նիկոպոլիսը:

Մարկիարտի այս ենթադրութիւնը հակասում է սակայն թե Ստրաբոնի և թե Կասսիուս Դիոնի վկայութիւններին:

Ստրաբոնը, ինչպես վերև տեսանք, պարզ վկայում է, որ Դաստեյրայի մոտ է գտնվել «Եփրատ գետը, որը Ակիլիսենեն բաժանում էր Փոքր-Հայքից», իսկ Կասսիուս Դիոնը հաղորդում է (36, 50, 3), որ Նիկոպոլիս քաղաքը հիմնված է կովի այն վայրում, ուր Պոմպեոսը հաղթել էր Միհրդատին:

Դաստեյրայի տեղադրութեան մասին հավանական է թվում ինձ ո՛չ թե Մարկիարտի, այլ Ադոնցի ենթադրութիւնը:

Ադոնցի կարծիքով (տե՛ս Армения в эпоху Юстиниана, էջ 54), Ստրաբոնի հիշած Դաստեյրան համապատասխանում է այժմյան Դոստալին, որը գտնվում է Կամախի և Ակնի միջև. ուրեմն՝ հենց համաձայն Ստրաբոնի վկայութեան՝ թե Եփրատ գետի մոտ և թե Փոքր-Հայքի ու Ակիլիսենենի սահմանում: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ Միհրդատի ժամանակ Ակիլիսենեն եղել է, ինչպես միանգամայն ճիշտ ենթադրում է Ադոնցը, խիստ բնորոշ մի շրջան և բովանդակել է իր մեջ ո՛չ միայն հին Հայաստանի Եկեղեցի գավառը, այլ, հավանորեն, նաև Դարանա-դին, Մանանդին, Ադունը և Մուրը (տե՛ս նույնը, էջ 54—55):

Որ Դաստեյրայի ու այժմյան Դոստալի նույնացումը կարելի է հաշոյդ և ընդունելի համարել՝ այդ ցույց են տալիս նաև ներքև մեջ բերված մեր դիտողութիւնները Դաստեյրայի հեռավորութեան մասին Նիկոպոլիսից:

Կարևոր է նախ մատնանշել, որ այժմյան Դոստալը հիշատակված է նաև Տալլորի մոտ Զիմարայից մոտ 10—12 կիլոմետր հեռավորութեան վրա և այժմյան Պյուրկից (=Nicompolis) Զիմարա (=Zimara) տանող ճանապարհի վրա, որը մանրամասն նկարագրված է նրա «Journal of a tour in Armenia» աշխատութեւն մեջ²⁶: Տալլորի նկա-

րագրած այս ճանապարհը պարզապես Պետինգերյան քարտեզի Nicopolis — Zimara ճանապարհագրիծն է, որի ուղղութիւնը ճիշտ է որոշված թե Ադոնցի մոտ (տե՛ս Армения в эпоху Юстиниана, էջ 79—80) և թե Կոնրադ Միլլերի բացատրական քարտեզում (տե՛ս Itineraria Romana, 679—680):

Պետինգերյան քարտեզում Նիկոպոլիսի հեռավորութիւնը Զիմարայից ցույց է տրված 75 հռոմեական մղոն կամ մոտ 111 կիլոմետր: Պարզ է, ուրեմն, որ տարածութիւնն այժմյան Դոստալից մինչև Նիկոպոլիս—Պյուրկ պետք է լինէր մոտավորապես 100 կիլոմետր:

Այս տարածութիւնը մի նոր ապացույց է դարձյալ Դաստեյրայի ու Դոստալի նույնութեան:

Պոմպեոսը, հետամտելով Միհրդատին, որը նահանջելու էր, բնականաբար, արագացրած երթով, կարող էր հասնել Դոստալից Պյուրկ ճիշտ և ճիշտ միայն «երրորդ օրը», ինչպես այդ վկայում են հին հեղինակները:

Ճիշտ պետք է համարել ըստ այսմ և Կասսիուս Դիոնի հաղորդած տեղեկութիւնը, որ Նիկոպոլիսը հիմնված է եղել ո՛չ թե Դաստեյրայում, ինչպես ենթադրում է Մարկիարտը, այլ Պոմպեոսի հաղթութեան և Միհրդատի վերջնական պարտութեան վայրում, այսինքն Դաստեյրայից մոտ 100 կիլոմետր հեռավորութեան վրա գտնվող այժմյան Պյուրկում:

Միանգամայն հասկանալի է նույնպես, որ Ստրաբոնի հիշած Սինորիան, ուր Միհրդատը փախել էր Նիկոպոլիս—Պյուրկից, չէր կարող լինել ո՛չ Դաստեյրայի, ո՛չ էլ Նիկոպոլիսի մոտ, այլ պետք է գտնվէր Մեծ Հայաստանի և Փոքր Հայքի սահմանում՝ վերև որոշված տեղում:

Որ մեր եզրակացութիւնը Սինորիայի տեղադրութեան մասին ստույգ է ու անվիճելի՝ այդ հաստատում են Մարկիարտի նոր դիտողութիւնները, որ մեջ են բերված նրա վերոհիշյալ աշխատութեան մեջ (տե՛ս «Die Genealogie der Bagratiden», էջ 63):

Մարկիարտը ևս հանգել է այժմ նոր եզրակացութեան, որ Տիգրան Մեծի ժամանակ Դերջան գավառը պատկանել է, հավանորեն, Միհրդատին, իսկ սրա վերջնական պարտութեանից հետո, «Ակիլիսենեն և Դերջանը և թերևս նաև Կարենիտիսը» կցվել են Հայաստանին:

Նրա ենթադրութիւնը հավանական չէ, ինչպես տեսնում ենք, Կարենիտիս գավառի նկատմամբ, որն ըստ մեր եզրակացութեան պատկանել է Տիգրան Մեծին:

для географии Азиатской Турции», Тифлис, 1874, приложение II к тому II «Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общества».

²⁶ Տե՛ս Journal of the Royal Geographical Society, vol. 38, London, 1868, նաև նույն աշխատութեան Астафьев-ի ուսմերեն թարգմանութիւնը՝ «Материалы

Հակառակ, ուրեմն, խաչատրյանի պնդումներին՝ մեր խիստ կարևոր եզրակացությունը, որ Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանն անցնում էր Sinara—Սինորիայի մոտ և հասնում մինչև այժմյան Կոպ—Գաղի լեռները՝ դուրկ չէ ո՛չ պատմական, ո՛չ էլ աշխարհագրական հիմունքներից։ Ընդհակառակը՝ այս եզրակացությունը պարզվում է միաժամանակ և Միհրդատի փախուստի ամբողջ ճանապարհը։

29. Sinara կայարանից 22 հոռմեական մղոն կամ մոտ 33 կիլոմետր հեռավորության վրա Պետինգերյան քարտեզում մատնացույց է արված Lucus Basaro կայարանը։

Lucus լատիներեն նշանակում է «պուրակ» կամ «անտառակ», ուրեմն՝ Lucus Basaro կարելի է հասկանալ իբրև մի անտառակատեղի, որն անվանվել է Basaro։

Այս Basaro տեղանվան նկատմամբ ևս առաջարկում եմ հավանական մի լուսաբանություն։ Basaro անվան ուղիղ ընթերցվածը հնարավոր է, իմ կարծիքով, ենթադրել *Bagara։ Իսկ այս սրբագրությունից հետո *Bagara-ն կարող է ըստ իս համապատասխան լինել հին «Բագառիճ»-ին²⁷, որը գտնվել է, ինչպես և Sinara-ն, միևնույն Դերջան գավառում։

Կոնրադ Միլլերն իր Itineraria Romana աշխատության մեջ առանձնապես մատնանշել է, որ Պետինգերյան քարտեզում սովորական են G և S տառերի շփոթումները (տե՛ս էջ LII)։ Նման աղճատումներ մատնացույց են արված նաև Մարկվարտի «Südarmenien und die Tigrisquellen» ուսումնասիրության մեջ, օրինակ Պատմահոսի ΑΡΤΑΓΓΑΡΤΑ-ն և Ռավեննացու ΕΓΑΓΓΑΡΤΑ-ն կարող են, նրա կարծիքով, աղավաղումն լինել *ΑΡΓΑΓΑΡΤΑ-ի (տե՛ս էջ 33—37)։

Որ *Bagara-ի նաև ara վերջավորությունը համապատասխան է լի-նելու «առիճ»-ին՝ այդ ևս հավանական է, որովհետև, ինչպես վերև տեսնենք, հին «Խաղտոյառիճին» համապատասխանում են Պետինգերյան քարտեղի և Ռավեննացու Calcidava (= *Calcid-ara) և Chalchidava ընթերցվածները։

Basaro տեղանվան նույնացումով Բագառիճի հետ չի որոշվում նրա տեղը համանուն այժմյան գյուղում։ Lucus Basaro-ն (= *Bagra) գրեթե նրվել է, ինչպես վերև ասացինք, ո՛չ թե Բագառիճ գյուղում, այլ նույն այժմյանում կրող անտառակում և, հավանորեն, Եփրատ գետի արևմտակողմը տարածվող «Բագառճոյ դաշտ»-ում, որը հիշատակված է Ասողիկի մոտ։

²⁷ Տե՛ս Ա. Գալաֆեղյան, Տիգրիս, 1909, ՃԺ, էջ 412՝ «Բագայառիճ» (մի քանի ձևա-գրություն՝ «Բագառիճ» և «Բագառիջ»), Խորենացի, Տիգրիս, 1913, II, ԺԳ, էջ 127՝ «Բագայառիջ» (մի քանի ձևագրություն նաև «Բագառինջ»), Ասողիկ, 1885, III, ԻԷ, էջ 251՝ «Բագառիճ»։

Ասողիկ, Ս. Պետերբուրգ, 1885, III, ԻԷ, էջ 251՝

«Յորոյ վերայ [Չորասուանելի]—վկայում է Ասողիկը— առաքէ թա-գաւորն Վասիլ զԺանն պատրիկ, որ և Պոռտեզ կոչիր։ Որ եկեալ պատե-րազմեցաւ միանգամ. և յերկրորդումն սպան զնա ի դաշտին Բագառճոյ ի Դերջան գաւառի, ի նլթ թուականին»։

Ի նպաստ վերոհիշյալ ենթադրության որոշ կովան է ծառայում այն, որ Sinara-Lucus Basaro ճանապարհի ուղղությունը, ինչպես կարելի է կոահել W. Stecker-ի տեղագրական նկարագրություններից²⁸, պետք է լիներ Շողանի ձորի և Եփրատ գետի աջ կողմով և, հավանորեն, Եփրատի նույն կողմում գտնվող Ասողիկի հիշած դաշտով։

Որ հին այս ճանապարհը չի անցել այժմյան Մամախաթունի մոտով, ինչպես ենթադրել է Ռ. Կիպերտը, այդ պարզ երևում է Շտրեկկերի հե-տևյալ կարևոր վկայությունից։

«Էրզրումից դեպի Երզնկա— ասում է Շտրեկկերը— գոյություն ունի նույնպես և ուրիշ, մի փոքր ավելի կարճ ճանապարհ, որը առաջ դորժած-վել է մեծ շափով, որովհետև եղել է մասամբ կարավանների առաջվա զխավոր ճանապարհագծի վրա էրզրումից դեպի Պոլիս (այս վերջինի ու Տրապիզոնի միջև շոգենավային հաղորդակցություն կազմակերպելուց հետո նա այժմ անտեսված է)։ Այս ճանապարհը գնում է Իլիջայի վրայով Աշկալա.... Աշկալայից 1½ ժամ հեռավորության վրա սկսվում են Շո-ղանի խաները, որոնք գտնվում են մոտ երկու ժամ տարածության վրա Եփրատի աջ ափի երկարությամբ» (տե՛ս «Матеріалы», էջ 12—13)։ Հենց այս հին ճանապարհով և Եփրատի աջ կողմով որոշվում է պարզա-պես նաև Պետինգերյան քարտեղի ճանապարհը՝ սկսած Calcidava-ից մինչև Lucus-Basaro²⁹։

Բագառիճ- *Bagara-ի մասին հետաքրքիր է Մարկվարտի կարևոր նոր դիտողությունը նրա «Die Genealogie der Bagratiden» ուսումնա-սիրության մեջ (էջ 63, ծանոթ. 2)։

²⁸ Տե՛ս *Topographische Mittheilungen über Hoch-Armenien, Berlin, 1861, առաջին թարգմանությունը՝ «Матеріалы для географии Азиатской Турции», Тифлис, 1874, приложение к тому III «Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общества»։

²⁹ Ա. Խաչատրյանը Կուտուրայի պատմության ինստիտուտում կարդացած վերո-հիշյալ իր ղեկուցման 14-րդ թեզիսում Lucus Basaro-ն համապատասխան է համարում Երզնկայի մոտ գտնվող «Վազկերտ կամ Վասակակերտ» գյուղին։ Նրա այս համեմատու-թյունը չի կարող ճիշտ լինել, որովհետև հակասում է Պետինգերյան քարտեղի տարածու-թյուններին և բռնադրոսիկ ու կամայական է նաև լեզվական տեսակետից։ Բացի այդ, քարտեղի ցուցումներից միանգամայն պարզ է, որ Artaxata-Satala ճանապարհի ուղ-ղությունն անհնարին է ենթադրել Երզնկայի ու Սիպիկոթի լեռնանցքի վրայով։

Մարկվարտի կարծիքով՝ Ստրաբոնի հիշած (XII, 3, 28) Βασγιδάριζ նշանավոր ամրությունը, որը գտնվում էր Փոքր Հայքում և որի մեջ պահվում էին Միհրդատի զանձերը՝ համապատասխանում է Գերջան գավառի վերոհիշյալ «Բագայառիճ»-ին: Ենթադրելով, որ Βασγιδάριζ-ի ուղիղ ընթերցվածը պետք է լինի *Βασγιδάριζ, Մարկվարտը մասնացույց է անում, որ այս խնդրի մանրամասն հիմնավորումը նա տալու է իր մյուս աշխատություններում:

Եթե ընդունելի համարվի Մարկվարտի այս ենթադրությունը՝ այդ դեպքում Պևտինգերյան քարտեզի Basaro աղավաղված ընթերցվածը կարող է առաջացած լինել ո՛չ միայն G և S տառերի շփոթումից, այսինքն՝ Basaro = *Bagara, այլ նաև Βασγιδάριζ-ի G տառի հապավմամբ, այսինքն՝ Basaro = *Bas[ɡ]ara:

Այս վերջին դեպքում պետք է, բնականաբար, բնություն անել և որոշել Βασγιδάριζ — Բագայառիճ-ի իսկական ստույգ անունը:

30. Lucus Basaro-ից 15 հոմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա Պևտինգերյան քարտեզում նշանակված է Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) կայարանը, որը Կոնրադ Միլլերի մոտ համեմատված է Պտղեմեոսի Elegia-ի հետ (տե՛ս Ptol. V, 12, 5):

Կասսիուս Դիոնի վկայությունից հայտնի է, որ Elegia-ում 115 թվին Հայաստանի Պարթամասիր թագավորը տեսակցություն էր ունեցել Տրայանոս կայսեր հետ, որը եկել էր էլեգեա Սատաղից (տե՛ս Kass. Dion. 68. 19, 2, Bd. III, ed. Boissevain): Նույն էլեգեայի մոտ, հոմեական աղբյուրների վկայությամբ, 161 թվին ծանր պարտություն էին կրել հոմեական զորքերը և սպանել էր իրան Սելևրիանոս զորավարը:

Հայ պատմաբաններից շատերը՝ Գարագաշյանը, Սանտալճյանը և ուրիշները՝ այս Elegia-ն համապատասխան են համարել Հին Հայաստանի «Եկեղեաց» գավառին³⁰: Հայտնի է սակայն, որ դասական մատենագիրները հին «Եկեղեաց» գավառն անվանում էին ոչ թե Elegia կամ Elegia, այլ Ἀρταξάτα (Strab., Ptol.) կամ հետագայում՝ Ἐλεγεῖα (Procop.):

Պարզ է, ուրեմն, որ Elegia-ի նույնացումը «Եկեղեաց» գավառի հետ անհաջող մի ենթադրություն է, որը պետք է, անտարակույս, մերժել: Այդ ենթադրությունը չի կարող ճիշտ լինել, որովհետև Elegia-ն ո՛չ թե գավառի, այլ պարզապես կենտրոնավայրի անուն է, որը գտնվել է Satala—Artaxata ճանապարհագծի վրա:

Մեր նախորդ «Հին Հայաստանի ճանապարհները» աշխատության մեջ (Տեղեկագիր գիտ. և արվ. ինստիտուտի, Երևան, 1930, № 5, էջ 85) Պտղեմեոսի Elegia-ի և հոմեական աղբյուրների Elegeia-ի հետ մենք հնարավոր էինք համարել նույնացնելու Պևտինգերյան քարտեզի Aegea-ն (Ռավեննացու մոտ՝ Egea):

Այս ենթադրությունը ևս, որ մենք արել էինք համաձայն Կոնրադ Միլլերի ցուցման, թվում է ինձ այժմ անհավանական:

Մանրամասն ծանոթանալով դասական աղբյուրների վկայություններին՝ դժվար չէ համոզվել, որ ճիշտ պետք է լինի Ֆ. Յուստինի և Գ. Խալաթյանցի կարծիքը, որը մենք մերժել էինք նախորդ մեր աշխատության մեջ:

Ֆ. Յուստին և Գր. Խալաթյանը վերոհիշյալ Elegeia-ն նույնացրել են, ինչպես հայտնի է, էրզրումի մոտ գտնվող այժմյան Իլիջայի հետ³¹, որը գտնվում է, ինչպես և Aegea-ն Սատաղից Արտաշատ գնացող ճանապարհի վրա:

Ուշագրավ այս հետևությունը ստացվում է, իրոք Սելևրիանոսի արշավանքի վերաբերյալ դասական մատենագրության վկայություններից: Այս վկայությունները պարզ ու որոշ մատնանշում են, որ Սելևրիանոս զորավարը, անցնելով Եփրատ գետը, եկել է էլեգեա և կռիվը պարթևների հետ տեղի է ունեցել այստեղ Եփրատ գետի ափերի մոտ (տե՛ս Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1910, էջ 796, հմմտե՛ս Lucian, Hist. conscr. 21 և 25): Եվ հենց տեղադրական այս մանրամասնություններից ինքնին հետևում է, որ հին էլեգեյան, որի մոտ Սելևրիանոսի զորքերը կրել էին ծանր պարտություն և ուր Տրայանոսն ընդունել էր Պարթամասիրին, պետք է գտնվեր Calcidava—Գաղտառիճի մոտ գտնվող Եփրատի գետանցքից դեպի արևելք՝ այժմյան Իլիջայում:

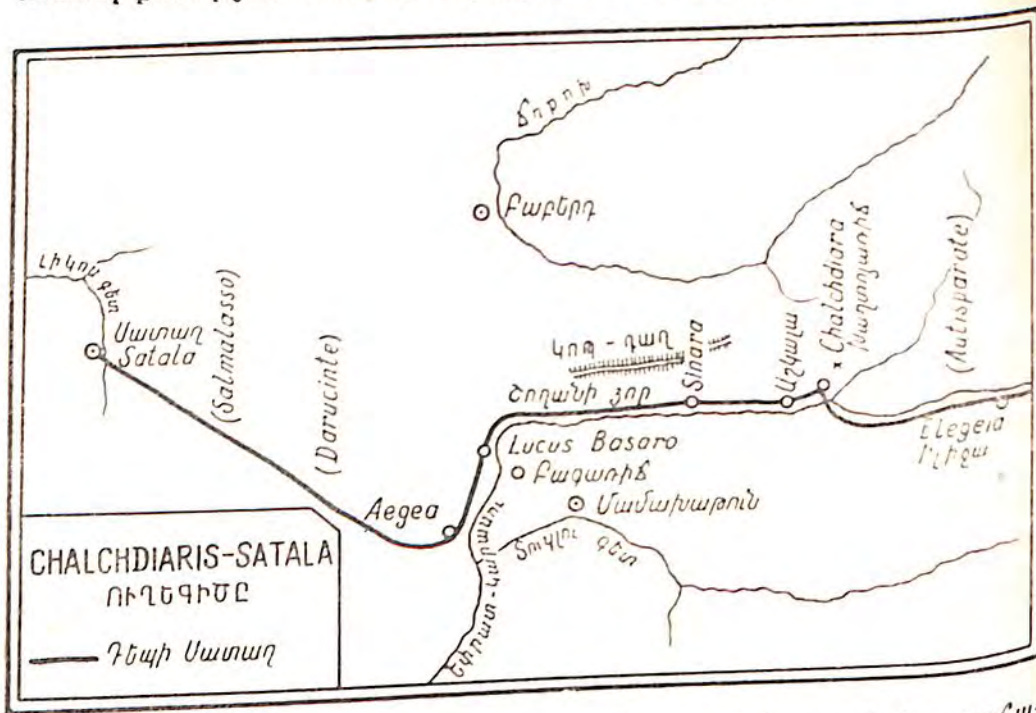
Արդ՝ ի նկատի ունենալով էլեգեայի հավանական այս տեղադրությունը՝ կարելի է, անշուշտ, եզրակացնել, որ Aegea և Elegia անունների նմանությունը պետք է համարել միանգամայն պատահական: Ուրեմն և Պևտինգերյան քարտեզի Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) կայարանի անունը, ինչպես և տեղը, մնում են զեռևս մութ և անորոշ:

31. Aegea կայարանից մինչև Satala Պևտինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea) 20 Darucinte 20 Salmalasso 20 SATALA:

³¹ Ferd. Justi, Geschichte Irans, Grundriss der iranischen Philologie, Bd. II, Strassburg, 1904, էջ 508, Գ. Ա. Խալաթյան, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 302.

³⁰ Տե՛ս Ա. Մ. Գարագաշյան, Քննական Պատմություն Հայոց, Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 256. J. Sandalagian, Histoire documentaire de l'Arménie, II, Rome, 1917, էջ 561 և ուրիշ:

Այս կայարաններից Darucinte-ի նկատմամբ ես թույլ եմ տալիս ինձ առաջարկելու հնարավոր մի լուսաբանություն, որը կարող է սակայն հատուկ քննության մասնագետ լեզվաբանների կողմից:

Ի նկատի ունենալով, որ Պետինգերյան քարտեզի այս ճանապարհագրի ծննդն անցել է հին Դերքան գավառի միջով՝ կարելի է ենթադրել, որոշ իհարկե վերապահությամբ, որ Darucinte-ն Դերքան տեղանվան աղճատումն է, որից ծագել է հավանորեն, գավառի անունը:

Դերքան գավառը, ինչպես հայտնի է, Ստրաբոնի աշխարհագրության մեջ անվանվում է *Ξερξηνή* (տե՛ս *Geographica* XI, 14, 5), իսկ Պլինիոսի մոտ՝ *Derxene* (*Nat. Hist.* V, 20, 1, տե՛ս *ed. Littré*, T. I, Paris, 1883, էջ 123): Վերոհիշյալ *Xerxene*-ն կարգալու է, անշուշտ, համաձայն Պլինիոսի *Derxene*;

Արդ՝ հնարավոր չէ՝ արդյոք *Darucinte*-ն աղավաղումն համարել հենց այս *Derxene* անվան:

Ինձ թվում է, որ նման ենթադրությունը թեև առաջին հայացքից կարող է թվալ համարձակ, սակայն անհնարին չէ, և արժանի է որոշ ուշադրության:

Կոնրադ Միլլերի աշխատության առաջաբանում (*Itineraria Romanica*, էջ LII) մանրամասն մեջ են բերված Պետինգերյան քարտեզի հին տառերի հատուկ նմուշները, որոնց հարևանի իսկ քննությամբ կարելի է

կոհնել տեղանունների հավանական աղճատումներն այդ քարտեզում: Այդ տառաձևերից երևում է բոլոր իս, որ *Darucinte* անվան UC տառերը կարող են աղճատված լինել նախնական X տառից:

Ուրեմն *Darucinte*-ն հնարավոր է ուղղել **Darxinte*, որի *te* վերջավորությունը կամ լատինեզեն բացառական հոլովն է և կամ, ինչպես մատնացույց է արել Մարկիլարտը, խաղաղական հատուկ ածանց է, որը գրվում էր տեղանունների վերջում. օրինակ՝ *Enzi* — *Enzite*, *Sareba* — *Sarbat*, *Mana* — *Manzianz* (տե՛ս *Sudarmenien und die Tigrisquellen*, էջ 336, 431 և 432): Նույն այս վերջավորությունն ուշադրության արժանի է բոլոր իս նաև Պետինգերյան քարտեզի վերոհիշյալ *Tharsidarate* և *Autisparate* տեղանունների վերջում:

Եթե մեր այս լուսաբանությունը ճիշտ համարվի՝ այդ դեպքում **Darxinte*-ն կարող է, ինչպես տեսնում ենք, կապ ունենալ *Derxene* կամ Դերքան անվան հետ:

Այս խնդրի ավելի հաստատուն և ավելի՝ հիմնավորված պարզաբանումը կտան թերևս լեզվաբան մասնագետները:

32. Պետինգերյան քարտեզի մանրախույզ քննությամբ ճշտվում են, ինչպես տեսնում ենք, *Artaxata* — *Satala* գծի վրա գտնվող կայարանների մեծագույն մասը՝

Artaxata = Արտաշատ,

Paracata = Փառախատ,

Coloceia (Ռավեննացու մոտ՝ *Zotozeta*) = **Zolocerta* = Զոլկերտ կամ Յոլակերտ,

Hariza = *Հառիճ, Արտճ,

Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ *Ragauna*) = **Bagauna* = Բագաուն,

Colchion - մոտ է անորոշ,

Chadas = Խաժատար, *Chazdar*,

Armanas = Արամանալ,

Andaga (Ռավեննացու մոտ՝ *Andacas*) = *Эндек*, Անդակ, Անտաք,

Barantea = **Banantea* = «Վանանտեա», Վանանդ,

Adconfluentes = գետնախառնուրդն այժմյան Բեոփրիքեոյի մոտ,

Datamisa - մոտ է անորոշ,

Tharsidarate - մոտ է անորոշ,

Autisparate - մոտ է անորոշ,

Calcidava (Ռավեննացու մոտ՝ *Chalchidara*) = **Chalchdiara* կամ

**Chalchdiaris* = Խաղաղյառիճ,

Sinara = *Sinora* (Ptol.), *Sinoria* (Str.) և *Synhorium* (Amm.),

Lucus Basaro = *Lucus* **Bagara* կամ *Lucus* **Basgara* = Անտա-

ռակ Բագառիճ, *Βασγοιδάρια*,

Aegea (Ռավեննացու մոտ՝ Egea)-մնում է անորոշ,
 Darucinte = *Darxinte = Derxene, Դերջան (?),
 Salmalasso- մնում է անորոշ,
 Satala = Սատաղ:

Վերոհիշյալ 21 կայարաններից անորոշ են մնում, գլխավորապես, վեցը՝ Colchion, Datamisa, Tharsidarate, Autisparate, Aegea և Salmalasso: Այս կայարանների տեղագրությունը ևս հնարավոր կլինի անշուշտ, որոշել, ի նկատի առնելով մյուս կայարանների տեղերը և Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված տարածությունները: Կարևոր այս աշխատանքը կարող են անել գիտական արշավախմբերը:

Անհրաժեշտ է, որեմն, ճշտել տեղում ո՛չ միայն բոլոր մոթ ու վիճելի խնդիրները, այլև որոշել վերջնականապես հին այս ճանապարհի ուղղությունը տեղագրական իր բոլոր մանրամասնություններով:

2. ԱՐՏԱՆԱՏ—ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

1. Արտաշատից Տիգրանակերտ գնացող ճանապարհն ունեցել է ըստ Պետինգերյան քարտեզի հետևյալ կայարանները՝

ARTAXATA 23 Paracata 33 Coloccia (Ռավեննացու մոտ՝ Zotozeta) 24 Hariza 24 RAUGONIA (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) [39 Catispi 27 Sorue 24 Anteba 24 Nasabi 17] ISUMBO 15 Flegoana 15 Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) 26 Molchia 32 Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavana) 26 Patansana (Ռավեննացու մոտ՝ Patransana) 27 Dyzanis (Ռավեննացու մոտ՝ Dizanas) 22 Cymiza 20 Zanserio (Ռավեննացու մոտ՝ Zancerion) 30 TIGRANOCARTEN¹:

Ենթադրյալ տառերով են տպված վերև այն կայարանների անունները, որոնց մոտ Պետինգերյան քարտեզում նկարված են զույգ աշտարակներ: Կայարանների անունների մոտ դրված թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հոռմեական մղոններով (=1,4815 կիլոմետր): Ամբողջ տարածությունը Արտաշատից մինչև Տիգրանակերտ կազմում է ըստ վերոհիշյալ թվերի 448 հոռմեական մղոն կամ մոտ 663 կիլոմետր, սակայն տարածության այդ ընդհանուր գումարը սխալ է, որովհետև անկյունավոր փակագծերի մեջ դրված կա-

յարանները և թվերը վերաբերվում են, ինչպես ներքև կտեսնենք, Արտաշատից էկրատանա տանող ճանապարհին և արտագրված են սխալմամբ հարևան գծից: Ռավեննացին, որ օգտվել է, ըստ երևույթին, հոռմեական նույն քարտեզի մի այլ օրինակից, հիշում է իր աշխարհագրության մեջ Didyma, Indua և Arachia կայարանները, բայց տարածությունները մեկ կայարանից մյուս կայարան չի տալիս:

2. Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհը, ինչպես վերև տեսանք, միանում էր Սատաղ—Արտաշատ ճանապարհագծին Բագավանում և այստեղից գնում Արտաշատ վերոհիշյալ Hariza — *Zolocerta — Paracata կայարաններով, որոնց անունները և տեղերը որոշված են արդեն սույն ուսումնասիրության նախորդ գլխում:

Անհրաժեշտ է, որեմն, լուսաբանել այժմ վերոհիշյալ հին կայարանների անունները Բագավանի ու Տիգրանակերտի միջև, որոնց թիվը՝ չհաշվելով Ռավեննացու հիշած Didyma, Indua, Arachia տեղանունները՝ ընդամենը տասն է:

Այս տասը կայարանների անուններից որոշ է եղել միայն Տիգրանակերտը:

Գիտական մանրագնին հետախուզումներից հետո, որ լեմանը և Բելլը կատարել էին այժմյան Սղերդի և Ֆարկինի շրջաններում, Տիգրանակերտի տեղը նրանք ենթադրել են, համաձայն Փավստոսի վկայության, նփրկերտ—Մայաֆարկինում², որ այժմ անվանվում է Ֆարկին: Նոր այս ենթադրությունը համարում են հավանական եվրոպական գրեթե բոլոր հայագետները:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ մենք փորձել ենք որոշել մնացած ինը կայարաններից յոթը, որոնցից երեքը՝ Isumbo, Flegoana և Dagnevana լուսաբանված էին արդեն Շին Հայաստանի ճանապարհները՝ նախորդ իմ աշխատության մեջ, իսկ չորսը Zanserio, Vastauna, Patansana և Cymiza՝ առաջին անգամ քննվելու են մեր այս ուսումնասիրության մեջ:

Մասնանշված այս յոթը կայարանների որոշմամբ վերոհիշյալ ճանապարհի վերաբերյալ վիճելի խնդիրները ստանում են, ինչպես կտեսնենք, նոր լուսաբանություն և գծի ուղղությունը պարզվում է ավելի հաստատուն ու ավելի ճշգրիտ կերպով, քան այդ արված է նախկին ուսումնասիրություններում:

² Ա. Belck, Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnologie, 1899, էջ 263—275. C. Lehmann, Ueber Tigranokerta, Verhandl. der 46. Versammlung deutscher Schulmänner und Philologen in Strassburg, Leipzig, 1904, էջ 25—34, Klio VIII. 1908, էջ 497—520 և ուրիշ պարբերական հրատարակություններում, համառ. նաև Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. I, էջ 381—429.

¹ Strab. Itineraria Romana, էջ 745—748.

«Հին Հայաստանի ճանապարհները» նախորդ մեր ուսումնասիրության մեջ (տե՛ս Տեղեկագիր գիտ. և արվ. ինստիտուտի № 5, էջ 75) այս հին ճանապարհը մենք ևս չէինք կարողացել ճշտվել որոշել և ենթադրել էինք, որ այս գիծն անցել է, հավանորեն, կամ այժմյան Ներջիկ-Շենիկի վրայով և կամ այժմյան Իլիջայի և հռակավոր հին Կլեսուրի⁵ մոտով դեպի Եփրատ—Արածանի և այնտեղից հին հայկական Տարոն, Հաբե և Ապահունիք գավառների միջով գնացել է Բագավան:

Նույն ճանապարհը հաջողվում է սակայն ճշտել այժմ ավելի հաստատուն կերպով, քան այդ արված էր նախորդ իմ ուսումնասիրության մեջ:

Շ. Պետինգերյան քարտեզում Տիգրանակերտից 50 հռոմեական մղոն կամ մոտ 74 կիլոմետր հեռավորության վրա նշանակված է Cymiza կայարանը՝ Tigranocarten 30 Zanserio (Ռավեննացու մոտ՝ Zancerion) 20 Cymisa:

Cymiza կայարանի անունը, որն աղճատված է, բնա երևույթին, M և AA տառերի շփոթման պատճառով, կարելի է, իմ կարծիքով, ուղղել *CYAIZA: Եվ այս պարզ ու ընդունելի սրբագրությունից հետո *Cyldiza-ն, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխան կլինի այժմյան Կիլդիզին (տե՛ս Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզում՝ Кильдиз), որը գտնվում է Ֆարկինից Շենիկ գնացող ճանապարհի վրա, այժմյան Ներջիկից դեպի հյուսիս՝ մոտավորապես այն հեռավորության վրա, որը ցույց է տրված Պետինգերյան քարտեզում:

Ուրեմն՝ հավանական այս ենթադրությամբ Տիգրանակերտ— Բագավան ճանապարհը որոշվում է ոչ թե Իլիջայի ու հին Կլեսուրի մոտով, այլ Ներջիկ— Շենիկի⁶ վրայով:

Նոր այս եղրակացությանը նեցուկ կարող է ծառայել հենց Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված վերոհիշյալ տարածությունը, որովհետև Իլիջայի և Կլեսուրի վրայով հեռավորությունը Տիգրանակերտից մինչև Isumbo, որը, ինչպես կտեսնենք, Ասողիկի մոտ հիշատակված

⁵ Κλειτούρα Ἰλλύριαις կամ Halōras, Տե՛ս «Südarmenien und die Tigrisquellen», էջ 58, 74, 238, 260:

⁶ Ավելորդ չի լինի այստեղ նկատել, որ գերմանական գիտնական Կարլեն Տասը Հաբե գետի նահանգի ճանապարհը ենթադրել է նույնպես այժմյան Ներջիկի վրայով դեպի Def Märsch der Zehntausend von Zapates bis Phasis-Araxes, Wissen. Beilage zum Jahresbericht des Königsstädtischen Gymnasiums zu Berlin, Ostern, 1898), նաև հանջող հույների ճանապարհը Ներջիկ-Շենիկի վրայով մանրամասն նկարագրված է Ալեմանի վերջերս լույս տեսած աշխատության մեջ (տե՛ս Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. II, Erste Hälfte, Berlin, էջ 432):

Մումբեն է, կլինե՞ր ոչ թե 213 հռոմեական մղոն կամ մոտ 316 կիլոմետր, այլ անհամեմատ ավելի:

Ուշադրավ այս եղրակացությունը կարևոր է ստանձնապես այն տեսակետից, որ Cymiza-ի ու Կիլդիզի նույնացմամբ պարզվում է վերջնականապես, որ հին Տիգրանակերտի տեղը պետք է եղած լինե՞ր, իրապես, այժմյան Ֆարկինում, ինչպես այդ տեղագրական մանրամասն քննությամբ եղրակացրել են Բելլը և Լեմանը:

7. Tigranocarten և *Cyldiza՝ կայարանների միջև, Տիգրանակերտից 30 հռոմեական մղոն կամ մոտ 44 կիլոմետր հեռավորության վրա, Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Zanserio (Ռավեննացու մոտ՝ Zancerion) կայարանը:

Այս կայարանի անվան ու տեղագրության նկատմամբ ավելորդ չեմ համարում մի քանի դիտողություններ անել, որոնք կարոտ են սակայն զրական հաստատուն ապացույցների:

Մարկվարտի «Südarmenien und die Tigrisquellen» ուսումնասիրության մեջ (էջ 100) բերված է Բարհերբուսի վկայությամբ Zonigart-ում գտնվող մի վանքի մասին, որը վերանորոգել էր բժիշկ Շամվոնը՝ Համաձայն այդ վկայության՝ Zonigart-ը գտնվում էր Hesnâ de-Zâjid-ի երկրամասում, որ իրար էին խառնվում Dêbâ և Arsinos գետերը (տե՛ս Chron. eccles., vol. II, էջ 615—616, ed. Abbeloos et Lamy):

Մարկվարտը կարծում է, որ Zonigart-ի տեղը լինելու էր այժմյան Պիատեկի հանդեպ Արածանի գետի մոտ:

Զի՞ կարելի արդյոք ենթադրել, որ վերոհիշյալ Arsinos գետը ոչ թե Արածանին է, որն ասորերենում անվանվում էր Arsanâs, այլ Arzanene — Աղձնիքում (ասոր. Arzôn) գտնվող Խալի գետը, որի հին անունը՝ համաձայն Arzôn երկրանվան՝ կարող էր լինել Arsinos:

Եթե մատենագրական աղբյուրներում գտնվի համապատասխան մի վկայություն կամ ափնարկ՝ այդ դեպքում վերոհիշյալ Zonigart-ը հնարավոր կլինի նույնացնել Պետինգերյան քարտեզի Zanserio կամ Zancerion կայարանի հետ, որի անունը հավանական կլինի ուղղել *Zancerta կամ ասորերեն համապատասխան վերջավորությամբ՝ *Zancarten (համառոտ վերև Tigranocarten):

Մարկվարտը ենթադրում է, որ ասորերեն Zonigart-ը համապատասխանում է, հավանորեն, հայերեն «Զինկերտ»-ին, որը հիշա-

⁷ Ա. Խաչատրյանը Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում կարդացած վերոհիշյալ զեկուցման մեջ (թեզ. 15-րդ) Cymiza կայարանը համապատասխան է ենթադրել այժմյան Զմշկաձագին: Այս նույնացումը, իհարկե, պարզապես սխալ է և միանգամայն անհնարին:

տակված է Հովհան Մամիկոնյանի մոտ մի ուրիշ տեղ Տարոնում (տե՛ս «Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, էջ 30, 58): Նույն այս ենթադրութիւնը հավանական է, անշուշտ, նաև Zanserio կամ Zancerion կայարանի նկատմամբ (*Zancerta = Զանկերտ, տե՛ս վերի՝ *Zolocerta = Զողկերտ):

Վերջնական եզրակացության դժվար է սակայն հանգել, որովհետև Zoniqart-ի, «Զինկերտ»-ի և *Zancerta-ի տեղագրութիւնները որոշվում են, ինչպես տեսանք, տարբեր տեղերում: Ուստի և Zanserio կամ Zancerion կայարանի խնդիրը մնում է գեղես մութ ու անորոշ և կարող ավելի համոզիչ լուսաբանութիւն:

8. Վերոհիշյալ Cymiza (= *Cyldiza) կայարանից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Cymiza 22 Dyxanas (Ռավեննացու մոտ՝ Dizanas) 27 Patansana (Ռավեննացու մոտ՝ Patransana) 26 Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavena): Տարածութիւնը Cymiza-ից մինչև Vastauna ցույց է տրված 75 հոտմեական մղոն կամ մոտ 111 կիլոմետր:

Նշակետ ունենալով այս տարածութիւնը, ինձ թվում է, որ Vastauna կամ Bastavena կայարանի տեղը մենք կարող ենք որոշել Տարոնում գտնվող այժմյան Բոստաքենզում, որի հեռավորութիւնը Cymiza-կիլոմետրից հավասար է մոտավորապես վերոհիշյալ տարածութիւնին:

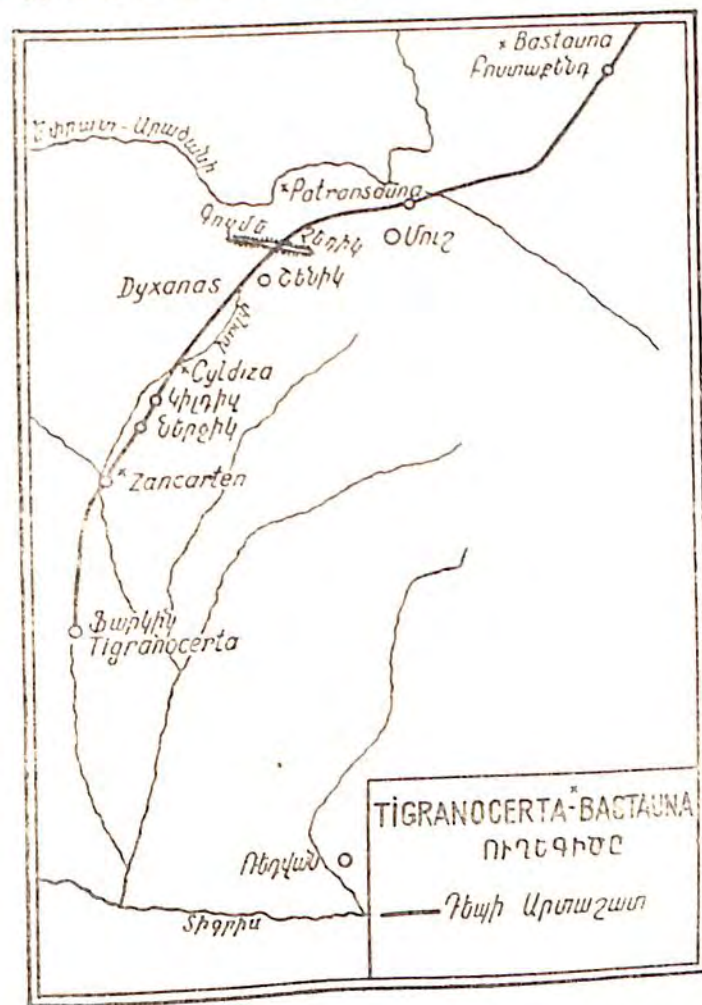
Բոստաքենզ գյուղը (տե՛ս Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոյ քարտեզի վրա՝ Бостакенд) գտնվում է հենց Տարոնից Հարթ, Ապահոն նիք և Բաղավան գնացող ճանապարհի վրա՝ այժմյան Յրոնքից մոտ 25 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք: Նրա հին անունը հավանական է ըստ իս ենթադրել Բաստավան, և այս հին անվանը համապատասխանում է պարզապես Vastauna կամ Bastavena կայարանի անունը, որի ողիղ ընթերցվածը պետք է լինի, հավանորեն, *Bastauna կամ *Bastavana (համառն վերի Ragauna = *Bagauna = Բաղավան):

Դժվար չէ նաև կռահել, որ Vastauna-ից 26 հոտմեական մղոն կամ մոտ 39 կիլոմետր հեռավորութիւնի վրա գտնվող նախորդ Patansana կամ Patransana կայարանը (= *Patransauna) համապատասխանում է հայերեն «Պատրանս աւան» տեղանվան, որի մոտավոր տեղագրութիւնը պետք է լինել ըստ վերոհիշյալ տարածութիւնի, հավանորեն՝ Մուշ քաղաքի մոտ, ըստ երևույթին, սրանից դեպի հյուսիս-արևելք:

Որ մատնանշված այս երկու կայարանների անունները համապատասխանում են, իրոք, հին Հայաստանի «Բաստաւան» և «Պատրանս աւան» տեղանուններին՝ այդ միանգամայն հավանական է, որովհետև «Բաստ» և «Պատրանս» գլուխներն անհրաժեշտ այժմ իսկ կան այժմյան Սպառ-

կերտ գավառակում, որը գտնվում է Մուկսի ու Խիզանի միջև (տե՛ս Ա.-Դօ, «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները», Երևան, 1912, էջ 94):

Թե ինչու Տարոն գավառի հին «Բաստաւան»-ը և «Պատրանս աւան»-ը գտնվում են այժմ իրար մոտ՝ նաև այժմյան Սպառկերտ գավառակում՝ այդ դժվար չէ բացատրել:

Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված վերոհիշյալ գյուղերը, որոնք գտնվում էին ռազմական հին ճանապարհի վրա՝ ենթակա են եղել, բնականաբար, մշտական հարձակումների և ավերածութիւնի: Միանգամայն հավանական է, ուրեմն, որ Սպառկերտի այժմյան «Բաստ»-ը և «Պատրանս»-ը կարող էին հիմնած լինել Տարոնի համանուն գյուղերից փախած հայերը, որոնք հարկադրված են եղել գաղթել լեռնային հարևան այս շրջանը:

9. Vastauna կամ Bastavena կայարանից հետո Պետինգերյան քարեկղզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavena) 32 Molchia 26 Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) 15 Flegoana 15 Isumbo: Տարածությունը Vastauna-ից մինչև Isumbo ցույց է տրված 38 հոսմակերպի մղման կամ մոտ 130 կիլոմետր:

Ենթադրելով Vastauna-ի տեղը այժմյան Բոստաքենդում՝ այս ձա-
նապարհագիրծը հս, ինչպես կատանենք, որոշվում է ճշտիվ առանց զբ-
վարության:

Որ այս գծի ուղղությունը պետք է ենթադրել, ինչպես վերև աս-
ցինք, Հին Հայաստանի Հարթ և Ապահոնիք գավառների միջով՝ այդ
պարզ երևում է ներքև առաջ բերված մեր նոր լուսարանություններից,
որ վերաբերվում են երեք իրար հաջորդող կայարաններին՝ Dagnevana
(Ռավկեննացա մոտ՝ Dognavana) 15 Flegoana 15 Isumbo:

(Ռափէկենադա մօտ՝ Dognavana) 15 Flegoana 15 Fumbo:
Ուշագրաւ է նախ, որ այդ երեք կեար՝ Պետինգերյան բարսեղում
նշանակված միջկայսրանային հեռավորությունների համեմատ (Տիգրա-
նակերտից մինչև Dagnevāna = 183 հոմեական մղոն կամ 271 կիլո-
մետր)՝ ընկնում են Տիգրանակերտ-Կիլիկի-Բագավան գծի վրա ճիշտ և
ճիշտ հին Հայաստանի Հարք և սրան կից Ապահունիք զավատներում, ուր
համաձայն հայ աղբյուրների գտնվում էին «Դոնեւլանք», «Նընգական»
և «Ծումբ» գյուղերը:

Լ. «Մումբ» գյուղերը:
Դոնեկմանք գյուղը, ինչպես վկայում է Հ. Ղ. Ինձիճյանը, հիշատակված է Չկե (=1316) թվին գրված ավետարանի հիշատակարանի հետևյալ հատվածում՝

«Արդ՝ գրեցաւ ի գաւառիս Հարբայ, ի զեղս որ կոչի Դոնեվանք՝ Ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնիս» (տե՛ս «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանի», Վենետիկ, 1822, էջ 120, նաև «Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», Հատոր Ա, Վենետիկ, 1914, էջ 466. ձեռագիր ավետարանի թվահամարն է 104՝ հին թիվ 1626):

Եղեգականի մասին կա որոշ հիշատակություն Ասողիկի հետևյալ
վկայություն մեջ՝

«Եւ յետ նորա [Տէր Մուշէի] Տէր Սահակ ի գաւառէն Հարքայ ի գոյն Եղեգականայ՝⁸ ամս Ե» (տե՛ս «Մտնիանոսի Տարօնեցոյ Աստղիկան», Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, II, գլ. Բ, էջ 81):

3 Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության մեջ Սահակ Բ-ի ծննդավայրն անվանվում է «Յզուկ»։ «Եւ ղկնի սորա—վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսը — զՍահակ ի գաւառն է Հարբայ՝ Յզկայ գեղջէ կաջուցանեն ի հայրապետական արոն» (Թիֆլիս, 1912, էջ 63)։

Իսկ երրորդ գլուղը՝ Մումբը հիշվում է նույնպես Ասողիկի պատմության մեջ: Նկարագրելով Ատրպատականի Մամլան ամիրայի կռիվն ընդդեմ հայ-վրացական միացյալ զորքերի՝ Ասողիկը պատմում է, որ այդ կռիվի վայրն էր բարձրավանդակ ամուր մի տեղ Ապահունիք գավառում՝ Մումբ գլուղի մոտ:

«Առ որ միաբան հասանէին—վկայում է Ասողիկը—զօրքն Հայոց և Վրաց, և չուեալ երթան ի դաւառն Ապահունեաց. բանակին յանդիման բանակին Մամլանայ ի բարձրաւանդակ ամրագոյն տեղոջ մի, ի սահմանս գեղջն Մմբոյ, և բազում ատուրս ի նմին տեղոջ օթեանս կալեալ: Զի ի սաստկութեանէ սպային Պարսից զարհուրեալք էին, ոչ իշխելով քան Զի ի սաստկութեանէ սպային Պարսից զարհուրեալք էին, ոչ իշխելով քան զանձաւ տեղի բանակին արտաքս ելանել. այլ միայն աղօթիւք պաղաւտանս առ Աստուած վերառաքէին» (Ս.-Պետերբուրգ, 1885, III, գլ. ԽԱ, էջ 271):

10. Վերոհիշյալ գյուղերից Դոնեվանքը համապատասխանում է, ինչպես տեսնում ենք, Պետինգերյան քարտեզի Dagnevana (Ռավեննա-ցու մոտ՝ Dognavana) կայարանին, ուստի և այդ կայարանի լատիներեն ցուցանիշը ընթերցվածը պետք է ենթադրել ոչ թե Dagnevana կամ Dognavana, այլ *Do[ɡ]nevana: Դոնեվանք անվան վանք վերջավորությունը նշանակում է, հավանորեն, ոչ թե վանք այժմյան իմաստով, այլ օթևան, իջևան, կայան կամ բնակարան, ինչպես այդ բառը գործ էածված Հին և Նոր Կտակարանի գրաբար թարգմանություններում, նաև հին մատենա-վերստիկների երկերում (տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», նաև Հյուսիսային Հայոց տեղույ անունները», թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկ-Ջյանի, Վիեննա, 1907, էջ 285):

*Dognevana կայարանը գտնվում էր ըստ Պետինգերոյան քարտեզի Vastauna կայարանից 58 հոտմեական մղոն կամ մոտ 86 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Նաւորոյթյան վրա:
Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ Պետինգերյան քարտեզի միջկայարանային հեռավորությունները ճշտվում ու հաստատվում էին վերև ինչպես Artaxata-Satala, նույնպես և այս ճանապարհագծում՝ կարելի է հավանական համարել, որ վերոհիշյալ հեռավորությունը ևս մոտավորապես ստույգ է և համապատասխան այժմյան իրական տարածության Բոստա-քենդից մինչև Դոնեվանք: Ըստ այսմ՝ *Dognevana-Դոնեվանքը, որի տեղագրությունն ավետարանի վերոհիշյալ հիշատակարանում ցույց է տրված Հարթ դավառում, պետք է գտնվեր Բոստաքենդից մոտ 86 կիլո-մետր դեպի հյուսիս-արևելք, հավանորեն, այժմյան Մանազկերտի դաշտում:

ժամանակաւ միատեղայր համաժողովրդ: Այս եղև ի ՃՀՆ, Թուականիս հայոց. յէ. Տրէ ամսոյ, որոյ ժողովեալ ի մի վայր յԱպահոնեաց գաւառ ի գեղն Մանաղկերտ...»: Հմմտե նաև Ասողիկ, II, գլ. Բ, էջ 103:

15. Արիստակես Լաստիվերացի, Թիֆլիս, 1912, գլ. Ա, էջ 5՝ «և ինքն [Վասիլ] երթեալ անցանէ ընդ Հարք և ընդ Մանաղկերտ»:

16. Նույնը, գլ. Ժէ, էջ 110՝

«Գիշերագնաց եղեալ զօրք անօրինացն, և եկեալ ի քաղաքագիւղն Հարքայ որ կոչի Մանկան գոմ...»:

17. Նույնը, գլ. ԻԲ, էջ 142՝

«Վասն շար աղանդին Թոնդրակեցոց որ երեկցաւ ի գաւառն Հարքայ, և զբաղումս խռովեաց»:

18. Նույնը, գլ. ԺԶ, էջ 93՝

«Զանց արարեալ զԱրճիշաւ և զԲերկրաւ՝ եկեալ [Սուլտան] քանակեցաւ շուրջ զքաղաքան, որ կոչի Մանաղկերտ, ի գաւառն Ապահոնեաց...»:

19. Նույնը, գլ. ԻԲ, էջ 150՝

«Եւ իբրև շջաջողեցաւ նմա այս, ելեալ գայ անցանէ ի գաւառն Ապահոնեաց ի բնակարան սատանայի, յաստուածուրաց ժողովն և ի գաղանաց զատագիւղն, որ կոչի Թոնդրակա»:

12. Հարք և Ապահոնիք գավառների մասին վերոհիշյալ աղբյուրների վկայությունները, ինչպես տեսնում ենք, բավական խառնաշփոթ են և չեն տալիս նրանց սահմանների մասին պարզ ու որոշ գաղափար:

Առանձնապես կարևոր է անշուշտ, Հովհան Օձնեցու ցուցումը, որը պարզ վկայում է (տե՛ս վերև վկ. 14), որ Մանաղկերտը գտնվել է «ի սահմանագլուխ վիճակին Հարքայ»: Նվ համաձայն հենց այս տեղեկության Մանաղկերտը գրված է՝ անգամ միևնույն հեղինակների վկայություններում՝ երբեմն Ապահոնիքում (տե՛ս վերև վկ. 9, 13, 14, 18) և երբեմն Հարքում (տե՛ս վերև վկ. 11, 14, 15):

Ուշագրավ է նմանապես, որ «Թոնդրակա» գյուղը, որը գտնվում է այժմ Մանաղկերտից դեպի հարավ-արևմուտք՝ Արիստակես Լաստիվերացին ենթադրում է Ապահոնիքում (տե՛ս վերև վկ. 19), սակայն միաժամանակ վկայում է, որ Թոնդրակեցոց աղանդը «երեկցաւ ի գաւառն Հարքայ» (տե՛ս վկ. 17):

Համաձայն թե այս և թե Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի վկայության (տե՛ս վերև վկ. 6)՝ Հարք գավառի տեղը, ինչպես հայտնի է, ցույց տրվում սովորաբար Ապահոնիք գավառի արևմտակողմում՝ կամ այժմյան Խնուսի և Խամուրի շրջանում (տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Թիֆլիս, 1917, էջ 176) և կամ, գլխավորապես, այժմյան Բուլանդղում (տե՛ս «Südarmenien und die Tigrisquellen», էջ 15):

Որ Հարք գավառի հյուսիս-արևմտյան սահմանը ենթադրվելու է, իրոք, Մանաղկերտից արևմուտք՝ Արածանի գետի աջ կողմում՝ այդ երեկում է վերոհիշյալ 11-րդ և 15-րդ վկայություններից: Այդ վկայությունների մեջ պարզ կերպով մատնանշված է, որ Վասիլ Բ կայսրը, որը եկել էր Մանաղկերտ հյուսիս-արևմուտքից, անցել էր նախապես Հարք գավառի միջով:

Պետք է սակայն ի նկատի ունենալ, որ քննության առնված բոլոր այս վկայությունները վերաբերվում են Հարք գավառի տեղադրության արաբական և Բագրատունյաց շրջաններում:

Նույն գավառը, ինչպես մատնացույց է արել Մարկվարտը, ունեցել էր իր մեջ հնագույն ժամանակներում Մանաղկերտի ամբողջ շրջանը, (տե՛ս Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 15): Եվ իրավի կեղծ-Սերեոսի և Խորենացու վերոհիշյալ վկայություններից (տե՛ս վերև վկ. 3, 7 և 8), ինչպես և Փավստոսի հաղորդած մանրամասն տեղեկություններից (տե՛ս III, գլ. Դ, էջ 10), պարզ երևում է, որ «Մանաղկեան» թյուններից նախարարական տոհմին, որը ժառանգել էր Հարքը, պատկանել է ոչ միայն Մանաղկերտը, որն այդ տոհմի «բուն գահոյից գեղն» էր, այլ և Մանաղկերտի շուրջը գտնվող երկրները:

Լուսաբանելով նույն այս հին վկայությունները՝ Ադոնցը ենթադրում է նույնիսկ, որ հնագույն Հարքը, որի կենտրոնն էր Մանաղկերտը, նախնական ժամանակներում բովանդակել է իր մեջ նաև Ապահոնիքը, Խորխոտունիքը և Բղնունիքը, որոնք հետագայում միայն անջատվել են նրանից՝ իբրև համանուն նախարարությունների գավառներ (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 312):

Հարք գավառի հնագույն տեղադրության խնդիրը հետաքրքիր է առանձնապես այն տեսակետից, որ այդտեղ է գտնվել ըստ հայկական ավանդության հին Հարքը, ուր Հայկ նահապետը բնակություն էր հաստատել «բարձրաւանդակ դաշտաւայրում» (տե՛ս վերև վկ. 3, 7, 8): Մանրամասն քննելով հին այս ավանդությունը, որը մեջ է բերված Մարթասի և Խորենացու պատմական երկերում, Մարկվարտը հանգել է միանգամայն ճիշտ եզրակացության, որ հայերի հնագույն գաղթավայրերը ցույց են տրված նրանց հին զրույցներում երեք մեծ լեռների ստորոտներում, որոնք համարվել են հին ժամանակներում Նոյի տապանի լեռներ: Այս լեռներն են ըստ Մարկվարտի Քարգու-Արարազը, Նեխ Մալիսը և Մեծ Մասիսը (տե՛ս «Südarmenien und die Tigrisquellen», էջ 202—232):

Ադոնցի և Մարկվարտի ուշագրավ վերոհիշյալ ենթադրությունները հաստատվում են, ինչպես կտեսնենք, նաև Պետինգերյան քարտեզի մեր այս ուսումնասիրությամբ:

Մենք ցույց կաանք ներքև, որ նախնական Հարքը, որը գտնվում էր, գլխավորապես, այժմյան Սիփանի, նեխ Մասիսի շրջանում, մեծ ու ընդարձակ այս երկրի աշխարհագրական հին անունն է, որը հիշատակված է նաև Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ:

13. *Dognevana — Դոնեվանք կայարանից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են, ինչպես վերև ստացինք, Flegoana և Isumbo կայարանները:

Flegoana կայարանի անունը Մարկվարտը կարդում է Flegosana և առաջարկում է Flegosana-ն¹⁰ սրբադրել *Elegosine: Այս վերջին անունը նա համեմատում է հայերեն «եղեգնաշեն» կամ «եղեգնածին» բառերի հետ:

Որովհետև Մարկվարտը Dagnevana կայարանը համապատասխան է համարել այժմյան Դատվանին, ուստի և *Elegosine-ի տեղը նա ենթադրել է Դատվանից 15 հոմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Վանա լճի հյուսիսային կողմում (տե՛ս «Südar-menien und die Tigrisquellen», էջ 61):

Flegoana անվան ուղիղ ընթերցվածք, ինձ թվում է, պետք է համարել ոչ թե *Elegosine, ինչպես ենթադրել է Մարկվարտը, այլ *Elegacana: E և F լատինական տառերի շփոթություններն այնքան սովորական են, որ Մարկվարտի սրբագրությունը միանգամայն համոզիչ է և ընդունելի: Սակայն քարտեզի մագաղաթի ճեղքվածքի տեղում s տառի փոխարեն մենք կարդում ենք c: Նախապատվությունը պետք է տալ անշուշտ, *Elegacana ընթերցվածին, որովհետև Հարք գավառում, ինչպես վերև տեսանք, իրոր որ հիշվում է «Եղեգական» գյուղը, որը կատարելապես համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզի Flegoana = *Elegacana ընթերցվածին:

Պետինգերյան քարտեզի մյուս Isumbo կայարանը, որ ավելի մոտ էր Բագավանին քան Dagnevana-ն (= *Dognevana) և Flegoana-ն (= *Elegacana), իմ կարծիքով, վերև հիշված Մումբն է, որը գտնվում էր Ապահունիքում: Isumbo-ի անվան ուղիղ ընթերցումը պետք է լինի *Tsumbo և միանգամայն պարզ է, որ այդ կարևոր կայարանի անունն աղճատված է քարտեզում I և T տառերի շփոթման պատճառով:

¹⁰ Միլլերի վկայությամբ (Itineraria Romana, էջ 747, ծան. 2)՝ Flego-ana անվան օ և a տառերի միջև Պետինգերյան քարտեզի մագաղաթն ունի ճեղքվածք, կարելի է ենթադրել, որ օ տառից հետո եղել է մի տառ կա, որ այժմ չի կարգացվում, հստակ երևույթին, Մարկվարտն ի նկատի ունի այդ ճեղքվածքը և այդ նկատառումով է, որ նա Flego-ana անունը կարդում է Flego[s]ana և ուղղում է *Elegosine:

Isumbo կայարանի տեղագրությունը որոշելու համար կարևոր է, անշուշտ Ասողիկի վերոհիշյալ վկայությունը: Ասողիկը, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է, որ հայ-վրացական զորքերը կովից առաջ իջևանել էին «յանդիման բանակին Մամլանայ ի բարձրաւանդակ ամրագոյն տեղոշ մի, ի սահմանս Մմբոյ»: Կովի մանրամասն նկարագրությունից ևս պարզ երևում է, որ Մումբը գտնվել է բարձր ու դժվարամատչելի տեղում:

Ասողիկի այս վկայություններն ուշադրության արժանի են, որովհետև Isumbo-ի մոտ Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են զույգ աշտարակներ, որոնք, հավանորեն, ցույց են տալիս, որ այդ կայարանը եղել է կարևոր մի ամրություն և բերդապահ զորքի կայան:

Ուրեմն՝ ինչպես տեսնում ենք, Isumbo-ն (= *Tsumbo) ոչ միայն իր անվան նմանությամբ, այլ և տեղագրական տեսակետից կատարելապես համապատասխանում է Մումբ գյուղին:

14. Դոնեվանքի, Եղեգականի և Մումբի տեղերը որոշ չեն: Պետինգերյան քարտեզի վկայությունից կարող ենք միայն հետևեցնել, որ Տիգրանակերտից Բագավան տանող ճանապարհի վրա նրանք դասավորված են եղել հետևյալ հաջորդականությամբ՝ նախ Դոնեվանքը, նրանից 15 հոմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ Եղեգականը և ապա դարձյալ 15 հոմեական մղոն հեռավորության վրա՝ Մումբը:

Tigranocerta — Bagauna գծի ուղղությունը որոշելու համար կարևոր է միայն այն, որ այդ գյուղերի տեղերը ցույց են տրված Հին Հայաստանի Հարք և Ապահունիք գավառներում: Եվ որովհետև Դոնեվանքի տեղը լինելու էր, ինչպես վերև ստացինք, այժմյան Մանազկերտի դաշտում՝ դժվար չէ, ուրեմն, կոհհել, որ Tigranocerta — Bagauna ճանապարհն անցել է Մանազկերտի շրջանով և «Եղեգականի»-ի ու «Մումբ»-ի տեղերը պետք է որոնել Մանազկերտի արևելակողմում:

Հենց նույն այս եզրակացությունը ստացվում է նաև Ասողիկի վկայություններից, որ վերաբերվում են Մումբ գյուղի մոտ տեղի ունեցած վերոհիշյալ կովին:

Ասողիկը վկայում է, որ Ատրպատականի Մամլան ամիրայի զորքերը՝ Մումբ գյուղի մոտ պարտվելուց հետո՝ փախչում են Արձեշի ուղղությամբ:

«Որոց հետամուտ եղեալ—պատմում է Ասողիկը— Հայոց և Վրաց զօրուն՝ սաստիկ հարուածովք հարկանէին, ի սուր սուսերի մաշելով զնոսա մինչև ի մուտս արևուն, մինչև ի դուռն Արձէշ քաղաքին» (տե՛ս «Պատմութիւն տիեզերական», III, գլ. ԽԱ, էջ 273):

Արդ՝ ի նկատի առնելով, որ թշնամուն հետապնդել է հեծելազորքը՝ կարելի է ենթադրել, որ մոտավոր տարածությունը Մումբից մինչև Ար-

Ճեշ¹¹ պետք է լիներ ոչ պակաս քան 50 կիլոմետր: Այս հեռավորությունը
Ծումբի և Արճեշի միջև կարևոր մի ցուցում է, որ որոշ չափով լուսաբա-
նում է Isumbo = *Tsumbo կայարանի տեղագրությունը:

Ինձ թվում է, որ հիմք ընդունելով այս ցուցումը, ինչպես և այն իրա-
դրությունը, որ Ծումբը գտնվել է Հարք զավառի արևելյան սահմանի մո-
տակա շրջանում՝ ճշմարտության բավական մոտ կլինենք, եթե Tsum-
bo—Ծումբի տեղը ենթադրենք Մանագլեքտից գեպի հյուսիս-արևելք
մոտավորապես այժմյան Բաղնոյ—Զումբկի շրջանում:

15. Տիգրանակերտ— Բագավան գծի և *Dognevana և *Elegacana
և *Tsumbo կայարանների տեղագրության նոր այս լուսաբանությունը
որոշվում է իմ կարծիքով, հոռմեական զորավար Կորբուլոնի ճանապարհ-
հըն Արտաշատից Տարոն (տե՛ս Tacit. Ann. XIV, 23 և 24), որ մինչև
այժմ համարվել է վիճելի ու անորոշ:

Գիտնականների մեծագույն մասը ենթադրել են, որ Կորբուլոնը՝ Ար-
տաշատի կողմերից Տարոն անցնելու ժամանակ՝ ենթարկվել է մարդերի
հարձակման Մարդաստանում, որը գտնվում էր վանա լճից գեպի արևելք
(հմմտե՛ս Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», էջ 60, ծան. 1, նաև
Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 417):

Այս ուղղությամբ՝ Կորբուլոնի ճանապարհն Արտաշատից Տարոն և
այնտեղից Տիգրանակերտ պետք է ենթադրել Բերկրիի, Ոստանի վրայով
և վանա լճի հարավային ափերով, ուրեմն՝ մոտավորապես այն գծով, որ
բացատրական իր քարտեզում մատնանշել է Կոնրադ Միլլերը, որպես
հավանական ուղի Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Տիգրանակերտ
գծի (տե՛ս Itineraria Romana, էջ 145—146):

Պրոֆ. Մարկվարտը Կորբուլոնի ճանապարհի այդ խիստ հեռավոր
ու ուրապատույտ ուղղությունը համարում է անհավանական ու անընդուն-
ելի և կարծում է ինքը, որ մարդերի երկիրը, որի միջով անցել է Կորբու-
լոնը, գտնվել է Տարոնից գեպի հյուսիս-արևելք (տե՛ս “Die Entstehung
und Wiederherstellung der armenischen Nation“, էջ 23):

Մարկվարտի այս ենթադրությունը¹² համապատասխանում է, ինչ-
պես տեսնում ենք, մեր եզրակացություններին Արտաշատ—Տիգրանա-
կերտ գծի ուղղության մասին և կարելի է իրոք հավաստի համարել, որ

11 Հավանորեն, հենց այս ճանապարհի վրա, Աղիովիտ գավառում, գտնվել է հին
Զարիշատ քաղաքը, որն Արշակունյաց ժամանակ եղել է առևտրական կենտրոն հարավա-
յին Հայաստանում:

12 Ա. Խաչատրյանը վերահիշյալ իր ղեկուցման 10-րդ թեզիսում Կորբուլոնի այս ճա-
նապարհը ենթադրում է հետևյալ ուղղությամբ՝ «Կորբուլոնի դարձուղին,— ասում է նա,—
ամենայն հավանականությամբ եղել է Կուջաղի լեռնանցքով գեպի Դիաղին ու
ակունք. այս տեղից իջել է Արճեշ, Ախլաթ, Տարոն, Խարբերդ, որ Քիարեկ» գյուղում

Տակիաոսի մոտ հիշատակված մարդերի բնակության շրջանը պետք է
որոնել Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատից Տիգրանակերտ իջնող ճա-
նապարհի վրա, հավանորեն, Արածանիի հովտի լեռնային վերին շրջան-
ներում: Պետք է ասել, որ ըստ այս բացատրության մարդերի բնակու-
թյան շրջանը չի կարող լինել հին Մարգաղի գավառը, որովհետև այս
գավառը, որը գտնվում էր այժմյան Բինգյուլի հյուսիսակողմում՝ հեռու
էր շատ մեր որոշած Արտաշատ—Տիգրանակերտ գծից:

16. Isumbo կայարանից հետո Պետինգերյան քարտեզում մատնա-
նշված են Nasabi, Anteba, Sorue և Catipsi կայարանները, որոնք
նշանակված են նույնպես և Artaxata — Ecbatana ճանապարհագծում:

Պետինգերյան քարտեզի այս պարզ ու անվիճելի սխալը ուղղվում է
սակայն առանց դժվարության Ռավեննացու աշխարհագրության օգնու-
թյամբ, որի մեջ հիշյալ կայարանների փոխարեն հիշատակված են
Arachia, Indua և Didyma կայարանները: Ինչպես վերև ասացինք, այս
երեք կայարանների անունները Ռավեննացին արտագրել է հոռմեական
միենույն քարտեզի հին և ավելի բնորոշ մի օրինակից:

Պարզվում է, որեմն, որ *Tsumbo-ից հետո մինչև *Bagauna հա-
ջորդ կայարաններն են եղել Arachia-ն, Indua-ն և Didyma-ն:

Այս կայարաններից Arachia-ի հիշատակությունը Ռավեննացու
մոտ խիստ ուշագրավ մի վկայություն է, որի լուսաբանությամբ լուծվում
է, ինչպես կտեսնենք, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության
կարևորագույն խնդիրներից մեկը:

Arachia-ն որոշ կապ ունի, իմ կարծիքով, Պլինիոսի մոտ հիշատակ-
ված Archene-ի հետ, որից ծագել է, հավանորեն, հենց վերահիշյալ
Հարք զավառի անունը:

Մեր այս ենթադրությունը հիմնավորելուց առաջ անհրաժեշտ է նախ
թարգմանաբար մեջ բերել Պլինիոսի վկայությունն Archene-ի մասին:
Plin., Hist. Nat. VI. 31, 1—3 (տե՛ս T. I, ed. Littré, Paris, 1883,
էջ 260—261):

«Սակայն հարկավոր է խոսել և իրան Տիգրիսի մասին: Սա սկիզբ է
առնում Մեծ Հայաստանի երկրում մի աղբյուրից, որը նկատելի է հար-
թավայրում: Տեղի անունն է Ելեգոսինե [Elegosine, Elos ne, Elegos]:
Այնտեղ ուր նա ավելի դանդաղ է հոսում՝ գետի անունն է Դիգլիտոս

գտնված իր արձանագրությունը միանգամայն հաստատում է նրա ներկայությունը, և այս
տեղից Տիգրանակերտ: Հեռավոր այս ճանապարհը Դիաղին—Արճեշով միանգամայն ան-
հավանական է, իսկ նույն ճանապարհը Խարբերդի վրայով պարզապես սխալ է: Խաչա-
տրյանն ուշագրության չի առել, որ Կորբուլոնի վերադարձը Արտաշատից անդի կր ունե-
ցել 58 թվին, իսկ Kāzrik-ի արձանագրությունը գրված է 64 թվին:

Մարկիլարտի և եվրոպական գիտնականների ուշադրությունից վրիպել է, դժբախտաբար, Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ հիշատակված Arachia կայարանի անունը, որը նոր ու կարևոր մի ապացույց է Archene-ի տեղագրության վանա լճի հյուսիսակողմում:

Ռավեննացու այս Arachia-ն կարող է, իմ կարծիքով, համապատասխան լինել հենց Պլինիուսի վկայության վերոհիշյալ Archene-ին:

Այս երկու տեղանունների — ia և —ene տարբեր վերջավորությունները միանգամայն հասկանալի են դառնում, եթե ի նկատի ունենանք, որ հայոց Պապ թագավորին վերագրված Ֆարկինի հունարեն արձանագրության մեջ հին Kommagene, Melitene և Matiene տեղանուններն անվանված են նաև Kommagia, Melitia, և Matia (տե՛ս Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. I, էջ 416): Ուրեմն Arachia և Archene տեղանունների արմատն է պարզապես Arach- (հուն. Αραχ-) կամ Arch- (հուն. Αρχ-), որը կարող էր, իհարկե, հայերենում ստացած լինել «Հարք» ձևը:

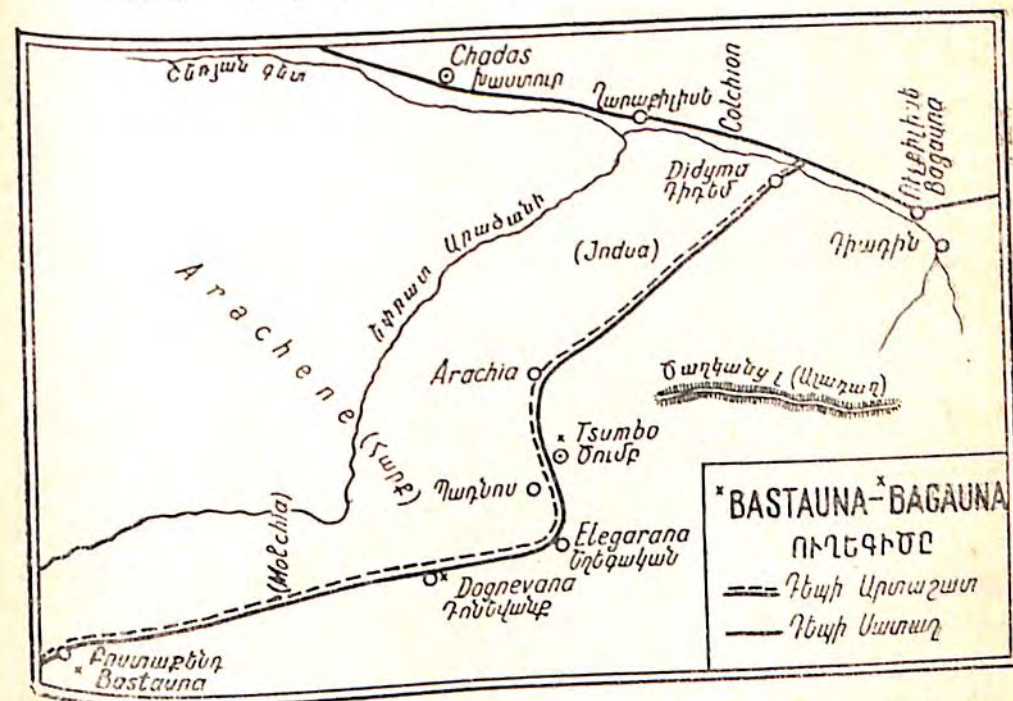
Անհաղթահարելի մի զովարություն չէ ըստ իս նաև այն հանգամանքը, որ Archene-ն երկրի անուն է, իսկ Arachia-ն՝ կայարանի: Վերև մենք տեսանք արդեն, որ *Banantea — «Վանանտեա» կայարանի անունը համապատասխանում է Հին Հայաստանի Վանանդ գավառի անվան: Կարելի է, արևմտ, ենթադրել, որ Arachia-ն հին Archene երկրի այն կենտրոնավայրն է, որի անունով կոչվել է այդ երկիրը ևս Archene կամ Հարք:

Մեր այս մանրամասն քննությամբ պարզվում է նույնպես, որ Arachia կայարանը գտնվելու էր այժմյան Բաղնոցի հյուսիսակողմում: Իսկ այս եզրակացությամբ հաստատվում է, ինչպես տեսնում ենք, Մարկիլարտի վերոհիշյալ ենթադրությունը, որ հին Archene-ն համարվելու է ավելի մեծ ու ընդարձակ երկիր, քան նախարարական Հայաստանի համանուն Հարք գավառը: Հնագույն ժամանակներում, ըստ երևույթին, հին Archene երկրի մեջ են եղել նաև Խորենացու աշխարհա-վանորեն, Archene-ից և դառել նախարարական ինքնուրույն շրջանների:

Archene և Arachia տեղանունների այս նոր լուսաբանությամբ, որ ինձ հավանական է թվում, պարզվում է, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մութ ու հետաքրքիր խնդիրներից մեկը, որը վերաբերվում է հայերի հին գաղթավայր համարված Հարք գավառին:

Բացի Arachia-ից Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ հիշատակված են, ինչպես վերև ասացինք, նաև Indua և Didyma կայարանները:

Ա. Խաչատրյանը Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում կարդացած վերոհիշյալ իր ղեկուցման մեջ Ռավեննացու Didyma-ն համապատասխան է ենթադրում այժմյան Դիդեմ գյուղին, որը գտնվում է Արածանի գետի ձախ ափի մոտ՝ Բագավանից մոտ 15—20 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք: Այս ենթադրությունը կարող է հավանական լինել, որովհետև Դիդեմը, որն իր անվամբ նման է Didyma-ին, ընկնում է, իրոք Բագավանից Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի շրջանում:

18. Մեր այս մանրախույզ ուսումնասիրությամբ ճշտվում են, ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն *Tigranocarten-*Bagauna-Artaxata գծի ուղղությունը, այլև նրա վրա գտնվող կայարանների մեծագույն մասը:

Tigranocarten = Տիգրանակերտ, այժմյան Ֆարկինը.
Zanserio (Ռավեննացու մոտ՝ Zancerion) = հավանորեն Zônîqart, Ջիւնկերտ.

Cymiza = *Cyldiza = Կիլդիզ.

Dyzanas (Ռավեննացու մոտ՝ Dizanas) = *Arzanas = Arzan, syr.

Arzôn.

Patansana (Ռավեննացու մոտ՝ Patransana) = *Patransauna = «Պատրանսաւան».

Vastauna (Ռավեննացու մոտ՝ Bastavena) = *Bastauna կամ *Bastavana = «Բաստաւան», այժմ. Բոստաքենդ.

Molchia — մնում է անորոշ.

Dagnevana (Ռավեննացու մոտ՝ Dognavana) = *Dagnevana =

Գոնեվանա.

Flegoana = *Elegacana = Եղեգական.

Isumbo = *Tsumbo = Ծումբ.

Arachia (ըստ Ռավեննացու), հմմտե Archene (Plin.) = Հարք.

Indua (ըստ Ռավեննացու) — մնում է անորոշ.

Didyma (ըստ Ռավեննացու) = Դիդիմ.

Raugonia (Ռավեննացու մոտ՝ Ragauna) = *Bagauna = Բագաուն:

Նշում կայարանները մինչև Արտաշատ մատնանշված և քննված են

Artaxata — Satala նախորդ ճանապարհագրում:

Բոլոր այս կայարանների տեղագրությունը, ինչպես և ամբողջ ճանապարհագրի վերջնական ու ճշգրիտ ուղղությունը, պետք է հետագայում քննեն ու ստուգեն, անշուշտ, տեղում գիտական հատուկ արշավախմբերը:

3. ԱՐՏԱՇԱՏ — ՍԵԲԱՍՏՈՊՈԼԻՍ

1. Արտաշատից Սեբաստոպոլիս գնացող ճանապարհն ունեցել է ըստ Պետինգերյան քարտեզի և Ռավեննացու աշխարհագրության հետևյալ կայարանները՝

ARTAXATA 30 Strangira (Ռավեննացու աշխարհագրությունն ունի civitas Stranguriana և Stranguria, որից հետո հիշատակված է նրա մոտ նաև Janio կայարանը) 14 Condeso (Ռավեննացին այս կայարանից հետո ունի նաև Gavala) 10 Misium (Ռավեննացին Misium-ից հետո ունի Savatinum) 14 Gaulita (Ռավեննացու մոտ՝ Gaulitia, որից հետո նա ունի Tendava) 40 Pagas 7 Apulum (Ռավեննացու մոտ՝ Apolum) 5 CASPIAE (Ռավեննացու մոտ՝ նաև Caspi) 45 Ad Mercurium (Ռավեննացին ունի Ermu) 35 Ad fontem felicem (Ռավեննացու մոտ՝ Font felice) 60 SEBASTOPLIS (Ռավեննացու մոտ՝ Sevantopoli և Sevastolis¹):

Վերահիշյալ թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հոմեական մղոններով (milia passus = 1, 4815 կիլոմետր): Մեծագիր տառերով են տպված այն կայարանների անունները (Artaxata, Caspiae և Sebastopolis), որոնց մոտ Պետինգերյան քարտեզն ունի նշած զույգ աշտարակներ: Աշտարակները ցույց են տալիս, որ այդ տեղերը եղել են նշանավոր կենտրոնավայրեր կամ գինյորական պահակատեղիներ:

¹ Տե՛ս Itineraria Romana, էջ 653—654.

2. Կոնրադ Միլլերը իր Itineraria Romana աշխատության մեջ (էջ 653—654), նաև բացատրական հատուկ իր քարտեզում (տե՛ս նույնը, էջ 649—650 և 651—652), հին այս ճանապարհի ուղղությունը ենթադրում է այժմյան Արդաշարից Արմավիրի, Երվանդաշատի և Ղարսի մոտով դեպի Արդահան և այնուհետև Կորլիանի մոտով և Զեկառի լեռնանցքով դեպի Ռիոն և Ռիոնից Սեբաստոպոլիս, այսինքն՝ այժմյան Իսկուրիա:

Կայարանների տեղերը մանրամասն ցույց են տրված նրա մոտ հետևյալ հաջորդականությամբ՝

Artaxata — Արդաշար, Strangira — այժմյան Արմավիրում կամ նրա մոտ, Condeso — Կարակալալի մոտ գտնվող ավերակները, Misium — այժմ Երվանդաշատի և նրա մոտ գտնվող ավերակները, Gaulita — այժմ Kjöroghlu Kalessi-ի ավերակները, Caspiae — այժմ. Արդահան, Ad Mercurium — այժմ. Կորլիան, Ad fontem felicem — այժմ. Ռիոն գետի մոտ, Sebastopolis — այժմ. Իսկուրիա:

Մենք կտեսնենք ներքև, որ Կոնրադ Միլլերի որոշած ճանապարհի այս ուղղությունը և, բնականաբար, նաև կայարանների տեղերը Artaxata-ից մինչև Ad fontem felicem, ո՛չ միայն վիճելի են, այլ պարզապես անընդունելի:

Ավելի հաջող են իմ կարծիքով, Ռ. Կիպերտի և Տոմաշևիկի ենթադրությունները Condeso, Pagas, Apulum և Caspiae կայարանների տեղագրության մասին (տե՛ս R. Kiepert, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906 և Tomaszek, Pauly—Wissowa Realencykl. "Caspiae" տեղանունը):

Ուշագիր քննությամբ, ինչպես կտեսնենք, ո՛չ միայն հաստատվում են Կիպերտի ու Տոմաշևիկի կոահումները, այլ և հաստատուն կերպով որոշվում են թե ճանապարհի ամբողջ ուղղությունը և թե կարևորագույն մյուս կայարանները:

3. Արտաշատից 30 հոմեական մղոն կամ 45 կիլոմետր հեռավորության վրա մատնանշված է Պետինգերյան քարտեզում Strangira կայարանը:

Նույն կայարանը Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ անվանված է Stranguria, իսկ երկիրը՝ civitas Stranguriana, այսինքն՝ «տեբրոթյուն Stranguriana»: Եվ որովհետև Պետինգերյան քարտեզը կազմված է չորրորդ դարի երրորդ քառորդում հայ Արշակունիների տիրապետության ժամանակ՝ գծվար չէ կոահել, որ Strangira կամ Stranguria կայարանը կենտրոն է եղել հատուկ մի նախարարության, որը Ռավեննացին անվանում է civitas, այսինքն՝ «տեբրոթյուն»:

Կոնրադ Միլլերի կարծիքը, որ այս կայարանի տեղը կարելի է ենթադրել Արմավիրում՝ հակասում է, ինչպես կտեսնենք, Artaxata—

Sebastopolis ճանապարհի այն նոր ուղղության, որ որոշվում է ճշգրիտ կերպով այժմյան Աբարանի ճանապարհով դեպի Մարմաշեն-Ղանլիճա (= Ganlita):

Արդ՝ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ հենց այս ճանապարհի վրա և Արտաշատից մոտ 45 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվում է այժմ Աշտարակ գյուղը, որն, ինչպես կարծում են, նշանավոր կենտրոնավայր է եղել հնագույն ժամանակներում: Եվ ինձ թվում է, որ անհավանական չի լինի ենթադրել, որ Strangira կամ Stranguria տեղանվան մեջ կարող է պահպանված լինել, գուցե և աղճատված ձևով, այժմյան Աշտարակ գյուղի հին անունը, որը, զփայտաբար, հիշատակված չէ մատենագրական հնագույն երկերում:

Առաջին անգամ Աշտարակ գյուղը, ինչպես հայտնի է, հիշված է ութերորդ դարից հետո, իբրև հայրենիք Գևորգ Ա. կաթողիկոսի (տե՛ս Ա. սողիկ, III, 2, էջ 106):

«Թէպէտ և առ մնացեալ պատմիչս մեր—ասում է Ալիշանը—ոչ յառաջ քան ղիններորդ դար յիշի Աշտարակ, իբրև հայրենիք Գէորգայ Ա. կաթողիկոսի, այլ հարկ է ամենայնի՛ւ եթէ ոչ միայն իբրև զայս ոմանս ի գիւղից և աւանաց Արաղածոտան բարգաւաճ եղեալ իցէ՛՛ կանխագոյն ևս ժամանակօք, այլ և քան ղյոգունս՝ թէ ոչ քան զբնաւ՝ երեւելի և շինաշատ» (տե՛ս «Այբարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 185):

Ն. Մառը կարծում է նույնիսկ, որ նախաքրիստոնեական շրջանում Աշտարակը եղել է վիշապների պաշտման վայր և որ այստեղ բազիլիկ ձևի հին եկեղեցին կառուցված է վիշապների հեթանոսական սրբավայրի

ավերակների տեղում (տե՛ս «Легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси», Известия ГАИМК, т. III, Л., 1924, էջ 278):

Ընդունելով ըստ այսմ, որ Աշտարակ գյուղը համարվելու է մեծ ու նշանավոր հին կենտրոնավայր և ի նկատի ունենալով Strangira կամ Stranguria կայարանի վերոհիշյալ հեռավորությունն Արտաշատից՝ հնարավոր ու հավանական կարելի է համարել ըստ իս, որ Պետինգերյան քարտեզի և Ռավեննացու աշխարհագրության վկայությունները վերաբերվում են, իրոք, Արշակունյաց շրջանի հին Աշտարակին, որի այժմյան անունը ծագել է, հավանորեն, նրա նախահայկական նման անունից, ըստ երևույթին, ժողովրդական ստուգաբանությամբ:

Ուշագրավ է առանձնապես, որ Strangira կամ Stranguria կայարանի անվան—ira կամ ավելի ճիշտ—uria վերջավորությունը, ըստ երեւույթին, նախահայկական է և համապատասխանում է այժմյան Արմավիրի հին անվան վերջավորության՝ հուն. Ἀρμαυρία (Ptolem., հրատարակ. 1901 թ., էջ 941) և Ἀρμαυρία: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ

Strangira-ն կամ Stranguria-ն, ինչպես և Արմավիրը, խաղաղական շրջանի տեղանուններ են, որոնց—ira կամ—uria վերջածանցը կարող է լեզվագիտական հատուկ մեկնության: Այդ կարող են, իհարկե, անել, գլխավորապես, խաղաղատեղությունները:

Անտարակունի է սակայն, որ Artaxata-Sebastopolis ճանապարհն անցել է, ինչպես կտեսնենք, ո՛չ թե Արմավիրի, այլ այժմյան Աշտարակի մոտով:

4. Strangira կամ Stranguria կայարանից 14 հոտմեական մղոն կամ մոտ 21 կիլոմետր հեռավորության վրա Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Condeso կայարանը: Սակայն Ռավեննացու աշխարհագրությունն ունի Condeso-ից առաջ նաև Janio կայարանը:

Այս վերջին վկայությունից դժվար չէ հետևցնել, որ հոտմեական քարտեզի ավելի ստույգ և ավելի լրիվ օրինակում, որից օգտվել էր Ռավեննացին, մատնանշված է եղել ո՛չ միայն Janio կայարանը, այլև տարածությունը Artaxata-ից մինչև Janio: Ուրեմն՝ Condeso-ի հեռավորությունը Strangira-ից պետք է լինե՛ր ո՛չ թե 14 հոտմեական մղոն, այլ ավելի:

Վերահիշյալ երկու կայարանների թե՛ անունները և թե՛ հավանական տեղագրությունը հնարավոր է, իմ կարծիքով, որոշել Աշտարակից Կոնդախսաղ տանող ճանապարհի վրա:

Հենց այս Կոնդախսաղ գյուղը, ինչպես ճիշտ նկատել է Ռ. Կիպերտը (տե՛ս Atlas von Kleinasien), համապատասխանում է Condeso կայարանին: Կոնդախսաղ անվան թուրքական նոր ձևը չպետք է մեզ շփոթեցնի: Հայաստանի աշխարհագրության ուշագիր քննությունը ցույց է տալիս, որ հայկական հին տեղանունները պահպանվել են հաճախ կրելով որոշ փոփոխություններ թուրքերենի ազդեցությամբ:

Սրինակ՝ վայոց ձորում գտնվող այժմյան Սելիմի լեռնանցքի անունը համապատասխանում է, անտարակույս, Սուլիմաձոր անվան (տե՛ս Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 163—164): Բասենում (տե՛ս Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 163—164): Բասենում գտնվող այժմյան էնդեկ գյուղը (ռուսական հին շտաբի տասը վերստադանից քարտեզի վրա՝ ЭНДЭК), որի արտասանությունը թուրքական է, համապատասխանում է դարձյալ, ինչպես վերև տեսանք, Պետինգերյան քարտեզի Andaga (Ռավեննացու մոտ՝ Andacas) կայարանին:

Ուրեմն՝ ավելի քան հավանական է, որ այժմյան Կոնդախսաղը, որի անունը թուրքերեն է թվում, կարելի է ենթադրել ծագումով հին հայկական տեղանուն և նույնացնել Condeso-ի հետ:

5. Աշտարակից Կոնդախսաղ գնացող ճանապարհի վրա պետք է լինե՛ր ըստ այսմ և Ռավեննացու հիշատակած Janio կայարանը: Սրա ան-

վան մասին մենք տալիս ենք հետքեր հնարավոր մի բացատրություն, սակայն որոշ վերապահություններ:

Janio կայարանի անունը կարող է աղճատված լինել ըստ J և T ու i և c տառերի շփոթման պատճառով: Այս տեղանվան ուղիղ ընթերցվածք հնարավոր է, ուրեմն, ենթադրել *Tanco կամ *Tan(c)io: Իսկ այս վերջին անունը կարող է, ինչպես կոտանենք, համապատասխան լինել հայերեն Ճանկի տեղանվան, որը ո՛չ միայն գյուղերի, այլև լեռան ու գետի անուն է, գլխավորապես, Աբարանի շրջանում (տե՛ս Ալիշան, «Այրարատ», էջ 249 և «Շիրակ», էջ 157, համատե նաև «Ջամբո», Վաղարշապատ, 1873, էջ 125 և 289):

Ուշագրավ է առանձնապես Ալիշանի հաղորդած տեղեկությունը Գյուլ-լուջայի մոտ գտնվող ավերակ կարավանատան մասին, որ նա անվանում է Ճանկի կամ Ճանդու:

«Որպէս և ահա գրեալդ Վարդաբլուր,—ասում է Ալիշանը,—թերև իցէ կոչեցեալն Քիւլլիճա (իբր Կիլլիճէ), գիւղատեղի ամալի ի վերնակողման վիճակիս, յաջմէ կամ յարեմտից գետակին՝ զոր մարթ է սկիզբն համարել Քասաղայ, և հուպ յեկից կուտէ՝ Ճանկի-թեփէ լեռնարլորոյ, յոր անուն կայ և հանգրուան ի Հր. Քիւլլիճայ և գրեաթէ կից նմին, Ճանկի կամ Ճանդու անուն, ուր և աւերակ կարաւանատան» (տե՛ս «Այրարատ», էջ 249):

Առկախ թողնելով Janio [*Tanco կամ *Tan(c)io] կայարանի տեղագրության խնդիրը՝ մենք հավանական ենք համարում, որ այդ տեղանվան նույնացումը Ճանկի անվան հետ հնարավոր է:

Որ այս կայարանի առաջին T տառը կարող է համապատասխան լինել հայերեն ճ տառին՝ այդ ցույց են տալիս տառադարձության նաև հետևյալ նման օրինակները՝ Արճեշ = լատ. Aretissa (I'lin.), հին րսկ. Ճիշպիշ = հուն. Τεισπυς, հին. պրսկ. Ճիթրատշտա = հուն. Τειρατση (տե՛ս Markwart, Südarmanien und die Tigrisquellen, էջ 21):

Գծվար չէ նաև բացատրել Janio [*Tanco կամ *Tancio տեղանվան նաև—co կամ io վերջավորությունը: Հայտնի է մեզ արդեն, որ Պետինգերյան քարտեղի Tsumbo կայարանը համապատասխանում է Մումբ-Մումբո գյուղին: Հասկանալի է, ուրեմն, որ *Tanco կամ *Tancio տեղանունը կարող է նույնպես համապատասխան լինել հին հայերեն Ճանկի-Ճանկիո, Ճանկո տեղանվան:

Տարածությունն Աշտարակից մինչև Կոնդախսաղ այժմ մոտ 50 կիլոմետր է: Եթե Պետինգերյան քարտեղում տարածությունը Strangira-ից մինչև Condeso ցույց է տրված 14 հոմեական մղոն կամ 21 կիլոմետր՝ այդ բացատրվում է, ինչպես ասացինք, նրանով, որ քարտեղի արտագրո-

ղը չի նշանակել Janio [*Tanco կամ *Tancio] կայարանը: Ուրեմն՝ Անանուն Ռավեննացու վկայության օգնությամբ քարտեղի սկզբնական րնագիրը կարելի է ենթադրել հետևյալ բովանդակությամբ՝ Strangira [?] Janio (հավանորեն՝ *Tanco կամ *Tancio) XIV Condeso:

С. Artaxata—Sebastopolis ճանապարհի ուղղությունը պետք է ենթադրել այնուհետև, հավանորեն, այժմյան Ղուլիջանի վրայով գետի Ղանլիճա-Մարմարեն:

Մենք տեսանք վերև, որ Պետինգերյան քարտեղի հին ճանապարհներն անցել են, գլխավորապես, խաղաղական շրջանի պատմական հին կենտրոնավայրերի մոտով, որոնց մեջ գտնվում են այժմ խաղաղական արձանագրություններ: Եվ հենց այժմյան Ղուլիջանում գտնված է, ինչպես հայտնի է, Արգիշտի 1-ի կարևոր արձանագրությունը (տե՛ս Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Bd. II, Zweite Hälfte, Berlin, 1931, էջ XVIII): Հավանական է ըստ այսմ, որ հին այս ճանապարհի ուղղությունը կարելի է ենթադրել, իրոք, Կոնդախսաղից գետի արևմուտք՝ Ղուլիջան գյուղի մոտով:

Այս գծի վրա Պետինգերյան քարտեղում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Condeso 10 Misium 14 Gaulita. Իսկ Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ՝ Condeso, Gavala, Misium, Savatinum, Gaulitia:

Ուղիղ է, իմ կարծիքով, դարձյալ Ռավեննացու վկայությունը, որն իր ձևերի տակ ունեցել է հոմեական նույն քարտեղի ավելի ընտիր մի ձևագիր: Այժմյան քարտեղի արտագրողը չի նշանակել, ինչպես այդ երևում է քարտեղի նկարից (տե՛ս Itineraria Romana, էջ 637—638), Gavala և Savatinum կայարանները և համապատասխան տարածությունները, ըստ երևույթին, տեղի սղության պատճառով:

Այս ենթադրությունը թվում է ինձ միանգամայն հիմնավոր, որովհետև այժմյան տարածությունը Condeso—Կոնդախսաղից մինչև *Ganlita—Գանլիճա ո՛չ թե 24 հոմեական մղոն է (=մոտ 35 կիլոմետր), ինչպես ունի Պետինգերյան քարտեղը, այլ մոտ 60 կիլոմետր:

Վերահիշյալ կայարաններից Misium-ը Կոնրադ Միլլերը համարում է Ախուրյան գետը երվանդաշատի մոտ: Misium-ը նա համապատասխան է ենթադրում Usis կամ Musis գետին, որը հիշատակված է Պլինիոսի մոտ (տե՛ս edit. Littré, t. I, Paris, 1883, VI. 10, 1, էջ 242): Այս ենթադրությունը, իհարկե, ճիշտ չէ, որովհետև Artaxata—Sebastopolis ճանապարհը որոշվում է, ինչպես տեսանք, տարբեր ուղղությամբ:

7. Որ Պետինգերյան քարտեղի այս ճանապարհագիծն անցել է, իրոք, վերև մատնանշված հին ճանապարհով, որը Սիմեոն կաթողիկոսի

«Ջամբու»-ում անվանված է «Վրացտանու ճանապարհ» (տե՛ս էջ 125)¹ այդ պարզ երևում է Gaulita կայարանի տեղագրության ճշտումից, որ մենք համարում ենք անվիճելի:

Վերոհիշյալ Gaulita-ն (Ռավեննացու մոտ՝ Gaultia) թե՛ իր անունով և թե՛ իր տեղագրությամբ համապատասխանում է, անտարակույս, այժմյան Ղանլիճա գյուղին, որի հին անունը պետք է ենթադրել ո՛չ թե՛ Ղանլիճա, այլ, հավանորեն, Գանլիճա: Պետինգերյան քարտեզում Gaulita-ի անունն աղճատված է ակներևաբար լատինական u և n տառերի շփոթման պատճառով, ուստի և այս անվան ուղիղ ընթերցվածը պետք է ընդունել *Ganlita: Իսկ *Ganlita-ն ճշտվել համապատասխանում է «Գանլիճա» տեղանվան, որովհետև, ինչպես վերև տեսանք, հայերեն ճ տառի տառադարձումը լատինական ու հունական է կամ τ տառերով սովորական է և լեզվաբանորեն միանգամայն օրինալ:

Գանլիճան, ինչպես տեսնում ենք, գոյություն է ունեցել Արշակունյաց թագավորության ժամանակ և գտնվել է Հայաստանից Վրաստան և Կողքիս տանող հին ճանապարհի վրա:

Որ այս գյուղը բնակելի ու կարևոր վայր է եղել հնագույն իսկ խաղական շրջանում՝ այդ ևս որոշ է, որովհետև այդտեղ գտնված է խաղական արձանագրություն, որից մենք գիտենք, որ Արգիշտի I-ը (778—750 թ. ն. քան մեր դարաշրջանը) նվաճել է էրիախի երկիրը և Իրդանուխի քաղաքը:

Գտնվելով ռազմական ու առևտրական մեծ ճանապարհի վրա՝ Գանլիճան, բնականաբար, ենթարկվել է հաճախ ավերածության և անգամ բնաջինջ կործանման:

Մատենագրական հայ աղբյուրներում Գանլիճան, որքան ինձ հայտնի է, բնավ չի հիշատակված: Առաջին անգամ, Բագրատունյաց միայն շրջանում, Ասողիկի ու նաև ավելի ուշ շրջանի մատենագրական երկերում հիշվում է Գանլիճայում գտնվող Մարմաշեն վանքը, որը կառուցել էր վահրամ Պահլավունին 986—1029 թ. (տե՛ս Орбели, Надписи Мармашена, Петроград, 1914): Ալիշանի ենթադրությամբ (տե՛ս «Շիրակ» էջ 153)² նույն այս Գանլիճայում պետք է ենթադրել նույնպես վահրամ Պահլավունու կառուցած ամրապատ և աշտարակազարդ գլխավոր և պարիսպները, որոնց մասին սանահնեցիներին գրած իր թղթում Գրիգոր գիսարոսն ունի հետևյալ վկայությունը՝

«Եւ զգղեկաց սքանչելի և ամրապատ պարսպօք և աշտարակօք յարամանեալ, որ և ի մահարձանաց ոք այժմ եթէ հայեսցի ոչ ի բնավ բնակչության Արամեան գոցէ ոք այսպիսի» (տե՛ս Կ. Կոստանեանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 141):

Գանլիճա-Մարմաշենի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում, բացի այդ, Իբն ալ Աթիրը, որը նկարագրել է Մարմաշենի նվաճումը 1064 թվին Սելջուկյան զորքերի կողմից Ալփասլանի որդու՝ Մելիքշահի առաջնորդությամբ: Իբն ալ Աթիրի վկայությամբ՝ «Մարյամ-Նիշին»-ը եղել է հույկապ մի քաղաք, ունեցել է ամրապատ պարիսպներ և պաշտպանված է եղել մի մեծ գետով: Թուրքերը մոտեցել են պարիսպներին նավակների օգնությամբ և կարողացել են գրավել քաղաքը համառ կռիվներից հետո: Ներս խուժելով քաղաք՝ Սելջուկյան զորքերը ո՛չ միայն կոտորել են բնակչությունը, այլ և հրդեհել են ու քանդել քաղաքի շինությունները³:

Մարմաշենի վերանորոգումը, ինչպես հայտնի է կաթողիկե եկեղեցու ընդարձակ արձանագրությունից, տեղի է ունեցել Իվանե աթաբեգի և Զաքարե սպասալարի որդու՝ Շահնշահի հրամանով 1225 թվին «ի ձեռն որդույ Ապուղամրի Մագիստրոսի Տէր Գրիգորոյ արհիէպիսկոպոսի և հաւաղատի... Խարսին» թոռանց վահրամա իշխանաց իշխանին» (տե՛ս «Надписи Мармашена», էջ 2):

Իբն ալ Աթիրի Սելջուկյան արշավանքների վերաբերյալ մանրամասն վկայություններն ուշագրավ են ու հետաքրքիր այն տեսակետից, որ նրանք պարզ ու որոշ ցույց են տալիս, որ Գանլիճա-Մարմաշենի մոտով է անցել, իրոք, հին ճանապարհը դեպի Ախալքալաք, Վրաստան և Ափխազք:

8. Պետինգերյան քարտեզի Artaxata-Sebastopolis գծի ուղղություներն այժմյան Աբադանով և Գանլիճա—*Ganlita-ի մոտով կարող է, ինչպես տեսնում ենք, ելակետ ծառայել հայ և օտար զորքերի սովորական ու հավանական ճանապարհի որոշման՝ Արտաշատից դեպի Շիրակ և Շիրակից դեպի Վրաստան ու Ափխազք:

Գանլիճայից դեպի հյուսիս գնացող հենց այս գծի որոշ մասը մատենագրական հայ աղբյուրներում անվանված է ըստ իս «ճանապարհ Աշոցաց» կամ «պողոտայ կողմանցն Աշոցաց»⁴:

Որ Պետինգերյան քարտեզի վերոհիշյալ հին ճանապարհով էին գնում արշավող զորքերը Արտաշատից կամ Դվինից Կումայրի և այնտեղից

² Տե՛ս Ալիշան, Շիրակ, էջ 153—154, Saint-Martin, Mémoires II, Paris, 1819, էջ 226—227 և Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928, էջ 39—40:

³ Տե՛ս «Համառոտ պատմություն Վրաց, ընծայեալ Զուանշէրի պատմչի», Վենետիկ, 1884, էջ 33 և «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Երեւան, 1912, էջ 195: Հմմտ են և Լեոնտի Մրովելու հետևյալ վկայությունը՝ «Իսկ իրենք Վրաց (Քարթլի) թագավորները Մցխեթից ուղղվում էին դեպի Հայք (Սոմխիթ) Աշոցքի ճանապարհով», տե՛ս պրոֆ. դր. Լ. Մելիսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 157—158:

Վրաստան ու Ափխազք՝ այդ երեւում է, օրինակ, Ղևոնդի, Ասողիկի և Սեբեոսի հետեւյալ վկայութիւններէն՝

1. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, գլ. ԼԴ, էջ 138՝

«Եւ սկիզբն բանիս այսորիկ լինէր ի ձեռն Արտաւազդայ, որ էր ի տանէ Մամիկոնէից. որոյ երթեալ ի մայրաքաղաքն Դուին՝ կազմութիւն մեծ տոնէր պօրաց իւրոց. և ստանալո անդ զէնս և անօթն պատերազմի, և վառէր զինքն զրահիւր և սաղաւարտիւք և ամենայն սպառազինութեամբք, և մտերիմ զինքն երեկոցացանէր. զօրացն Իսմայելի, իբր թէ մարտնչել ընդ թշնամիս նոցա կազմիցի: Եւ որոշեալ զինքն ի միաբանութենէ նոցա՝ հասանէր ի գաւառն Շիրակ ի զիւղն Կումայրի, և սպանանէր զհրամանատար հարկին: Եւ որ ինչ գտանէր ի ձեռին նորա տոեալ՝ համբառնալը ամենայն տամբ իւրով, զնայր ի կողմանս Վրաց աշխարհին, և ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս: Եւ հասեալ համբառն ի քաղաքն Դուին, եթէ այս ոճիրք գառն զործեցան յորդոցն Հմայելի՝ վաղվաղակի առնոյր զօր բազում Մահմետն, և զՍմբատ որդի Աշոտայ զսպարապետն Հայոց և զայլ նախարարսն, և հետամուտ լինէր զէնի նոցա. հասանէր յաշխարհին Վրաց ի գաւառին որ կոչի Սամցխէ. և կալեալ զկիրճսն՝ թափէր չալուս ինչ յաւարէն. և զնոսա վարեալ փախստական առնէր յաշխարհէս Հայոց»:

2. «Ստեփանոսի Տարսնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 252—253՝

«Յայսմ պատճառէ որդին Դուրգենայ թագաւոր Ափխազաց խաղալ զօրօք բազմօք ի Սարմատացոց աշխարհէն ի վերայ կիրապաղատին Դաւթի և հաւուն իւրոյ Բագարատայ, յայտկոյս անցեալ ընդ կովկասային լեռինսն՝ զայ բանակի չեղերս Կուրն կոչեցեալ գետոյ:

Եւ կիրապաղատն Տայոց Դաւթի և թագաւորն Վրաց Բագարատ առաքեն առ թագաւորն Հայոց Սմբատ՝ կոչել յօգնականութիւն իւրեանց: Եւ նորա տոեալ զամենայն զօրս Հայոց և զԳաղիկ զեղբայր իւր՝ զնաց առ նոսա ի գաւառն Զաւախաց. և բանակին ի զիւղն, որ կոչի Դիւլեկին, և մանուկն Արաս թագաւորն Կարուց կարմրազգեստ զգունդն իւր ունեւ լով: Եւ ամենայն զօրն Վրաց և Վասպուրականի, Սիւնեաց և Աղուանից իշխանքն միահաւաք լինէին ընդդէմ Ափխազաց զօրուն: Որոց երկուցեալ զխաղաղութիւն խնդրեն և սէր հաստատեն առ միմեանս»:

3. «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Ս. Պետերբուրգ, 1879, գլ. ԻԴ, էջ 80՝

«Արդ՝ զսա [զՓիլիպիկոս] բռնադատեալ Հերակլի, կարգէ զաւրաւար և արձակէ ի կողմանս արեւելից զաւրու մեծաւ: Եւ նորա դիմեալ ընդ Կեսարիա Կապադովկացոց, երթեալ հասանէր ի Հայաստան երկիր՝ գաւառն Այրարատայ, և բանակի ի դաշտին Վաղարշապատ քաղաքի:

Հապճեպ ստիպով ի ձեռն թեթեւեղաց երազոտն սուրհանդակաց հրաման թագաւորին հասաւ. մեծաւ վտանգաւ ստիպէր զզաւրս իւր հասանել զհետ նորա, և անյիշատակ ի միջոյ ի բաց բառնալ զզաւրն: Եւ նորա երթեալ մեծաւ ստիպով հասին ի գաւառն Այրարատայ և բանակեցան ի վերայ զհետեւերն երասխայ, կամեցեալ առ վաղին խմբել զգործ պատերազմին: Ի նմին ժամու ի զիշերին զնացեալ ի վերայ Փիլիպպոսի ի նիգ գաւառի և պատեալ զթիկամբք լեռինն Արագածայ, երթեալ անցանէ ընդ Շիրակ և ընդ Վանանդ մերձ քաղաքան Կարնոյ և երթեալ հասանէ ի սահմանս իւր»:

Այս վկայութիւններից առաջինի համաձայն Արտավազդ Մամիկոնյանի ճանապարհը պետք է ենթադրել Դուինից Աբարանի վրայով Կումայրի և այնտեղից Գանլիճայի մոտով և Աշոցք ու Զավախք գավառների միջով Սամցխէ: Երրորդ վկայության մեջ ճանապարհամասն Աշտարակից մինչև Շիրակ համապատասխանում է դարձյալ Պետինգերյան քարտեզի ճանապարհագծին՝ «Վաղարշապատ քաղաքի դաշտ»-ից Աշտարակի մոտով և նիգ գավառի միջով զեպի Շիրակ և այնուհետև Կարսի ու Կարինի մոտով «ի սահմանս իւր»։ Երկրորդ վկայության մեջ ևս զորքերի տեղաշարժումները որոշվում են դարձյալ Պետինգերյան քարտեզի այն ճանապարհամասով, որի ուղղությունը ներքև լուսաբանելու ենք: Ափխազաց թագավորի զորքերը եկել էին Կուր գետի եզրերը, հավանորեն, այժմյան Ռիոնի, Զեկառի լեռնանցքի և Աբասթումանի վրայով, իսկ Դաւիթ կյուրապաղատի և Հայոց Սմբատ թագավորի զորքերը՝ գալով Զավախք Գանլիճայի մոտով՝ բանակել էին այստեղ Դիւլեկ գյուղում, որը, հավանորեն, Ախալքալաքի հարավակողմում գտնվող այժմյան Դիլիֆ գյուղն է:

9. Գանլիճայից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ *Ganlita 40 Pagas 7 Apulum 5 CASPIAE, իսկ Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ՝ Gaulitia, Tendava, Pagas, Apulum և Caspi:

Այս կայարաններից ճիշտ են որոշված, ինչպես վերև ասացինք, Pagas, Apulum (Ռավեննացու մոտ՝ Apulum) և Caspiae (Ռավեննացու մոտ՝ Caspiae և Caspi), որոնց անունները Տոմաշեկը համապատասխան է համարել այժմյան Փոգային Փարվանա լճի մոտ և Փոգայից խան է համարել արևմուտք գտնվող Աբուլին և Ուսպիալին (տե՛ս Pauly-Wissowa Realencykl.): Այս երեք կայարանների հնագույն տեղադրությունն անհրաժեշտ է, անշուշտ, ճշտել տեղում:

Խոսպիալի մոտ, որ գտնվում է Ախալքալաքից մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ, Պետինգերյան քարտեզում նկարված են զույգ աշտարակներ: Կարելի է ըստ այսմ ենթադրել, որ հին Զավախքում կարևոր կենտ-

բոնավայր է եղել ո՛չ թե այժմյան Ախալքալաքը, այսինքն՝ Նոր քաղաքը (վրց. ախալի քալաքի = Նոր քաղաք), այլ հնագույն հոսպիան:

Տարածությունը *Ganlita-ից մինչև Pagas Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 40 հոտմեական մղոն կամ մոտ 60 կիլոմետր, մինչդեռ այժմյան հեռավորությունը Գանլիճա-Մարմաշենից մինչև Փարվա-նա լիճը մոտավորապես 80—85 կիլոմետր է:

Այս հակասությունը բացատրվում է, իմ կարծիքով, նրանով, որ Պետինգերյան այժմյան քարտեզի ընդօրինակողը բաց է թողել դարձյալ Tendava կայարանը և տարածությունը *Ganlita-ից մինչև Tendava, որ նշանակված են եղել հոտմեական այն քարտեզում, որից օգտվել է Ա. Նանուն Ռավեննացին: Tendava-ի տեղը պետք է ենթադրել, հավանորեն, *Ganlita-Գանլիճայից մոտ 20—25 կիլոմետր դեպի հյուսիս:

Պետինգերյան քարտեզի սկզբնական հին բնագիրը հնարավոր է ըստ այսմ մոտավորապես վերականգնել հետևյալ բովանդակությամբ՝ *Ganlita ? (մոտ 20—25 կիլոմետր) Tendava 40 Pagas 7 Apulum 5 Caspiae:

10. հոսպիայից հետո ճանապարհի ուղղությունը որոշվում է միանգամայն հաստատուն կերպով և առանց որևէ դժվարության:

Պետինգերյան քարտեզում Caspiae կայարանից 45 հոտմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր հեռավորության վրա նշանակված է Ad Mercurium կայարանը: Կոնրադ Միլլերը, որը Caspiae կայարանի տեղը որոշել է այժմյան Արդահանում, Ad Mercurium-ի տեղը ենթադրում է Արդահանից բարձրացող ճանապարհի վրա՝ այժմյան Կոբլիան գետի մոտ: Իսկ Տոմաշևիկը, որը Caspiae կայարանի անունը համապատասխան է համարել այժմյան հոսպիային, Ad Mercurium-ի տեղը ենթադրում է հակառակ հոտմեական քարտեզում ցույց տված տարածության, Ախալքալաքից Ախալցխա տանող ճանապարհի վրա՝ այժմյան Ասպինջայում:

Այս երկու ենթադրությունն էլ ըստ իս անընդունելի են: Ad Mercurium-ը, անտարակույս, Կուրի այն գետանցքն է, որը գտնվում է այժմյան Ախալցխայի մոտ: Ad Mercurium, այսինքն՝ «Mercurium-ի քով» նշանակում է ո՛չ այլ ինչ, քան «Կուրի գետանցքի մոտ»:

Mercurium-ը չի կարող, իհարկե, որևէ կապ ունենալ Յուպիտերի որդու՝ Mercurius-ի հետ: Այս անվան մեջ um-ը լատինական վերջավորություն է, իսկ Mercuri-, որ պետք է ըստ իս ուղղել *Metcuri-, համապատասխանում է, անտարակույս, Կուր գետի վրացական Mtkuari անվան:

Որ այս մեկնությունը հիմնավոր է և անվիճելի՝ այդ պարզ ցույց է տալիս Պետինգերյան քարտեզում մատնանշված 45 հոտմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր տարածությունը Caspiae կայարանից մինչև Ad

*Metcurium: Հենց ճիշտ և ճիշտ այդ տարածության վրա է գտնվում այժմյան հոսպիայից Կուր գետի անցքը Ախալքալաք-Ախալցխա ճանապարհի վրա՝ մոտ 8 կիլոմետր Ախալցխայից դեպի հարավ-արևելք:

Միանգամայն պարզ է, ուրեմն, որ Ad *Metcurium-ը թե ըստ իր անվան և թե ըստ վերոհիշյալ տարածության համապատասխանում է ճշտվ. Mtkuari-Կուրի գետանցքին:

11. Ad *Metcurium կայարանից հետո Artaxata-Sebastopolis հին ճանապարհի ուղղությունը որոշվում է այժմյան Արասթումանի ու Ջեկաթի լեռնանցքի վրայով դեպի Ռիոն և Ռիոնից դեպի Սեբաստոպոլիս:

ճանապարհի այս գծի վրա Պետինգերյան քարտեզում ցույց են տրված հետևյալ կայարանները՝ Ad *Metcurium 35 Ad fontem felicem 60 Sebastopolis, իսկ Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ՝ Ermu, Fontfelice և Sevantopoli կամ Sevastolis:

Տոմաշևիկը, որը Ad Mercurium-ի տեղը մատնացույց է արել, ինչպես տեսանք, այժմյան Ասպինջայում՝ Ad fontem felicem-ի տեղը ենթադրում է այժմյան Աղզորում: Իսկ Կոնրադ Միլլերը, որն Ad Mercurium-ի տեղը որոշել է Կոբլիան գետի մոտ՝ հավանական է համարում, որ Ad fontem felicem-ի տեղը պետք է լիներ Ռիոն գետի մոտ:

Այս վերջին կարծիքը թվում է ինձ հավանական, որովհետև այս կայանը ևս, ինչպես երևում է նրա անունից (համադ. Ad confluentes, Ad *Metcurium ևն), պետք է լիներ գետանցքի մոտ:

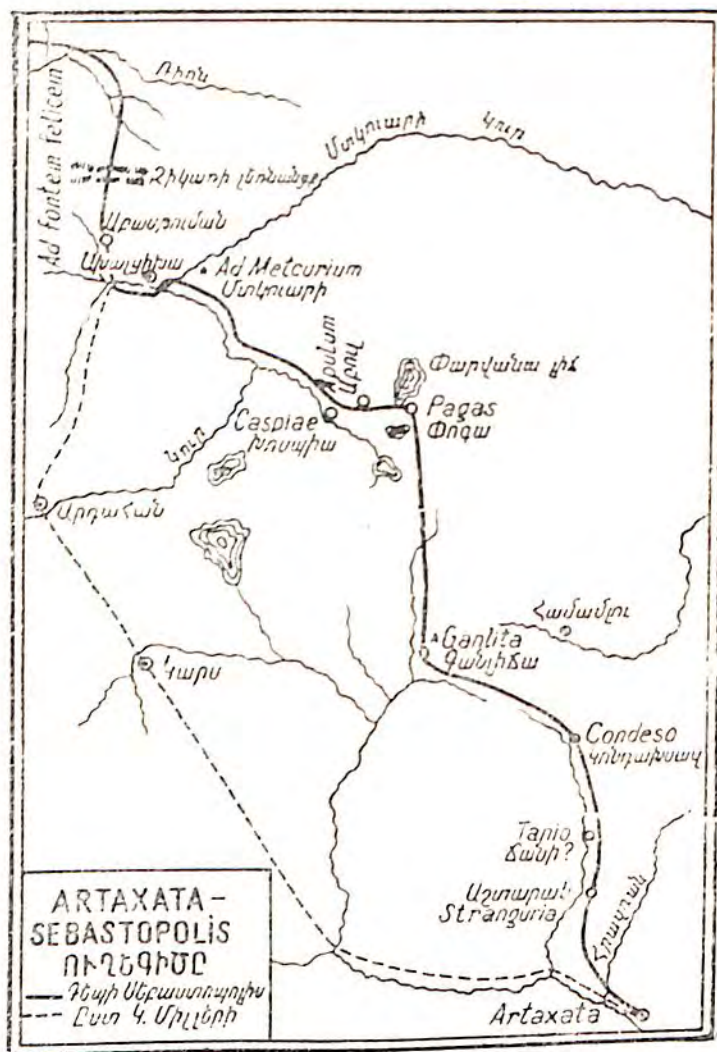
Անհրաժեշտ է սակայն մատնանշել, որ այս ենթադրությունը մապատասխանում Պետինգերյան քարտեզում ցույց տրված հեռավորությանը: Այժմյան այդ քարտեզի մեջ տարածությունն Ad *Metcurium-ից մինչև Ad fontem felicem ցույց է տրված 35 հոտմեական մղոն կամ մոտ 52 կիլոմետր, իսկ, իրապես, տարածությունը Ռիոն գետից մինչև Կուր գետը (այժմյան Ախալցխայի մոտ) մոտավորապես 110 կիլոմետր է:

Լինչի մոտ, որը մանրամասն նկարագրել է այս ճանապարհը, տարածությունը Քութայիսից մինչև Ախալցխա ցույց է տրված 113 վերստ, այսինքն՝ 120 կիլոմետր (տե՛ս Армения, т. I, Тифлис, 1910, էջ 65—73):

Դժվար չէ սակայն բացատրել, թե ինչո՞ւ Պետինգերյան քարտեզի վերոհիշյալ հեռավորությունը չի համապատասխանում այժմյան իրական տարածության: Քննելով Պետինգերյան քարտեզի և Ռավեննացու աշխարհագրության վկայությունները՝ վերև մենք արգեն տեսանք, որ հոտմեական այժմյան քարտեզի ընդօրինակողը չի արտագրել մի շարք կայարանների անուններ և նրանց մոտ նշանակված մղոնաթվեր, որոնք եղել են Ռավեննացու ավելի հին ու ավելի ընտիր օրինակում:

Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ ճանապարհի այս գծում ևս Պետինգերյան քարտեզում չեն նշանակված Ad *Metcurium-ից հետո Ermu

կայարանը, նաև համապատասխան տարածությունը, որ հիշված են եղել հավանորեն, Ռավեննացու ձեռագրում:

12. Ad fontem felicem կայարանից հեռու Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է, ինչպես ստացինք, Sebastopolis կայարանը, որի հեռավորությունն Ad fontem felicem-ից ցույց է տրված 60 հռոմեական մղոն կամ մոտ 90 կիլոմետր: Արդ՝ հետաքրքիր է և ուշադրության արժանի, որ ուղիղ այս հեռավորության վրա գտնվում է Ռիոնի գետանցքի մոտից (=Ad fontem felicem) ո՛չ թե Իսկուրիա-Սեբաստուպոլիսը, այլ այժմյան Փոթին, որը, ինչպես հայտնի է, Տրայանոս կայսեր ժամանակվանից սկսած (98—117 թ. Քր. հ.) անվանվել է նույնպես Sebastopolis (տե՛ս H. Kiepert, Handbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 88):

Թեև Պետինգերյան քարտեզի նկարից և որոշ ցուցումներից եզրակացնում են սովորաբար, որ նրա մեջ հիշատակված Sebastopolis-ը այժմյան Իսկուրիան է, սակայն տարածությունը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված դեպի Phasis-Sebastopolis, այսինքն՝ դեպի այժմյան Փոթին:

Այս լուսարանությունը կարևոր է, որովհետև նոր այս նույնացումը կարող է ելակետ ծառայել Պետինգերյան քարտեզի այն խառնաշփոթ տեղեկությունների բացատրության, որոնք վերաբերվում են Սեբաստուպոլիսից դեպի Տրայալիոն տանող ծովեզրյա ճանապարհին:

Մեր այս ուսումնասիրության մեջ թեև կան ենթադրական որոշ դիտողություններ, որոնք կարող են վիճելի համարվել, սակայն առարկություններն այդ կետերի նկատմամբ չեն կարող բնավ խախտել հիմնական մեր ստացած եզրակացությունն Artaxata-Sebastopolis ճանապարհի ուղղության մասին, որը լուսարանված է նաև հատուկ քարտեզում:

Վերահիշյալ *Ganlita-ի (= Գանլիճա) և Ad Metcurium-ի (= Մըտ-կուարի) ճշգրիտ որոշմամբ հին այս ճանապարհի ուղղությունը ստացվում է անտարակույս, ո՛չ թե Արմավիրի, Կարսի և Արդահանի վրայով, ինչպես ենթադրել է Կոնրադ Միլլերը, այլ հյուսիսային գծով՝ այժմյան Աշտարակի, Կոնդախսաղի, Ղանլիճայի ու Խոսպիայի մոտով դեպի Ախալցխայի մոտ գտնվող Կուր գետի անցքը և այնուհետև Զեկառի լեռնանցքով դեպի Ռիոն գետը և այնտեղից դեպի Սեբաստուպոլիս:

ՊԵՏԻՆԳԵՐԻԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ ՏԱՌԵՐԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐԴ

a. 222, a	1. 1	1. 1	1. 1
b. 66, b	1. 12, 21	u. 56, u	
c. 66, c	m. 222, m	v. 56, v	
d. 66, d	n. 22, n	w. 56, w	
e. 66, e	o. 0, o	x. 56, x	
f. 66, f	p. 66, p	y. 56, y	
g. 66, g	q. 66, q	z. 56, z	
h. 66, h	r. 66, r	ä. 56, ä	
i. 66, i	s. 66, s	ü. 56, ü	

* Տե՛ս K. Miller, Itineraria Romana, էջ LII.

1. Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է նաև Արտաշատից Պարսկաստան (Ecbatanis) գնացող հին ճանապարհը, որի մի մասը մինչև Paresaca քննության ենթադրվում ենք առնելու ներքև:

Արտաշատից մինչև Paresaca ցույց են տրված քարտեզում հետևյալ կայարանները՝ ARTAXATA 39 Catispi 27 Sorvae [24] Anteba 24 Nasabi 17 Gobdi (Ռավեննացու մոտ՝ Gobdie) 24 Filadelfia 20 Tris peda (Ռավեննացու մոտ՝ Tarspedo) 45 Paresaca¹:

Գլխավոր տառերով տալիս են մեր բնագրում այն կայարանների անունները, որոնց մոտ Պետինգերյան քարտեզում նկարված են զույգ աշտարակներ: Թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան հոմեական մղոններով (milia passus = 1,4815 կիլոմետր):

Catispi, Sorue, Anteba և Nasabi կայարանները և նրանց մոտ նշանակված մղոնաթվերը սխալմամբ արտագրված են, ինչպես վերև տեսանք, նաև Բագվանից Մումբ գնացող ճանապարհագրում: Հարևան այս ճանապարհագրում նշանակված է «Sorue-ից հետո նաև վերև անկյունավոր փակագծում դրված տարածությունը մինչև Anteba, որը սխալմամբ բաց է թողնված այս ճանապարհում:

Հատուկ ուշադրության են արժանի նաև Պետինգերյան քարտեզի մի քանի մանրամասնությունները: Artaxata և Catispi կայարանների միջև նկարված է քարտեզում, ըստ երևույթին, այժմյան Աղրի-դաղ լեռնաշղթան, սակայն այդ երկու կայարանները չեն միացված սովորական նկարագծով: Բացի այդ, հետաքրքիր է և, ինչպես կտեսնենք, առանձնապես կարևոր, որ տարածություններն Artaxata-ից մինչև Paresaca ցույց են տրված հոմեական մղոններով, իսկ Paresaca-ից սկսած մինչև Ecbananis՝ պարասանգներով:

2. Կոնրադ Միլլերն իր Itineraria Romana աշխատության մեջ (էջ 781—782) և բացատրական հատուկ իր քարտեզում (տե՛ս նույնը, էջ 783—784) այս ճանապարհի ուղղությունը ենթադրում է այժմյան Արդաշարից խոյի և Մարանդի մոտով դեպի Թավրիզ և կայարանների տեղերը՝ լուսաբանում հետևյալ հաջորդականությամբ՝

Artaxata—Արդաշար, Catispi—այժմ. Achachmet (տե՛ս ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Ar-Axmet Սադարակի և Բաշնորաշենի միջև) կամ Kuzchana, Sorvae — այժմ. Մակվա դեալի կամ Meszur-ի մոտ, Anteba — այժմ Perchik Isai-ի մոտ, Nasabi

¹ Տե՛ս Itineraria Romana, էջ 781—782:

այժմ Tschors (Kyrus), Gobdi — այժմյան Խոյի շրջանում, Filadelfia — այժմ. Խոյի և Վարանդի միջև, Tris peda — այժմ. Մարանդի մոտ, Paresaca — այժմ. Թավրիզի շրջանում:

Մարկվարտի կարծիքով՝ հոմեական սկզբնական քարտեզի վրա մի առանձին գիծ է եղել Isumbo-ից Gobdi, որը Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է սխալմամբ Artaxata — Ecbananis ճանապարհի վրա (տե՛ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 69)²: Իսկ Կարլ Մյուլլերը, ընդունելով որ վերոհիշյալ Sorue-Sorvae-ն կարող է համապատասխան լինել Պտղեմեոսի Terua-ին, ճանապարհագրի ուղղությունը ենթադրում է Նախիջևանի վրայով (տե՛ս Մարկվարտի “Das Itinerar von Artaxata nach Armastica“. Tafel III):

Իմ կարծիքով, Հայաստանի հին այս ճանապարհի վերոհիշյալ ուղղությունները, որ մատնանշված են եվրոպական գիտնականների ուսումնասիրություններում, միանգամայն անհավանական են ու անընդունելի: Ճիշտ կարելի է համարել նրանց կարծիքը միայն Gobdi կայարանի անվան ու տեղադրության մասին, որ նրանք համապատասխան են ենթադրում այժմյան Խոյին:

Իրապես, ճանապարհագրի ուղղությունն Artaxata-ից մինչև Gobdi որոշվում է այն հին ճանապարհով, որը պարզ կերպով մատնանշված է մատենագրական հայ աղբյուրներում և որն ուշադրության չի առնված վերոհիշյալ աշխատություններում:

3. Արտաշատից դեպի Պարսկաստան գոյություն են ունեցել, ինչպես հայտնի է հայկական աղբյուրների վկայություններից, երկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ Նախիջևանի վրայով, իսկ մյուսը՝ հին Կոգովիտ գավառի միջով:

Երկրորդ այս ճանապարհագիծը, որն Արտաշատից գնում էր Հեր ու Զարևանդ գավառները՝ ունեցել է Կոգովիտից մինչև Խոյ մի քանի ճյուղեր տարբեր ուղղությամբ: Կոգովիտից կարելի էր գնալ Ատրպատական և Պարսկաստան կամ Բերկրիի և Կոտորի վրայով, որ երկար, իհարկե, ու հեռավոր ճանապարհ էր, և կամ ուղիղ ու կարճ գծով, որն իջնում էր Խոյ հին Արտաղ գավառի միջով:

Պետինգերյան քարտեզի ճանապարհագիծը, ինչպես պարզ երևում է քարտեզի նկարից, անցել է Կոգովիտի միջով: Քարտեզի նկարում միան-

² Մարկվարտի այս ենթադրությունը, որը ես հավանական էի համարել «Հայաստանի հին ճանապարհները» նախորդ իմ աշխատության մեջ (տե՛ս Տեղեկագիր գիտ. և արվ. ինստիտուտի, № 5, Երևան, 1930, էջ 78, ծան. 1) չի հաստատվում այն նոր տվյալներով, որ ճանապարհն են առնվելու սույն ուսումնասիրության մեջ:

գամայն ճիշտ մատնացույց է արված, որ Artaxata-ն գտնվել է Արա-
րատյան լեռների հյուսիսակողմում, իսկ Catispi-ն՝ հարավակողմում:
Դժվար չէ նաև համոզվել, որ Կոգովիտից այդ գիծը՝ համաձայն քարտե-
զում մատնանշված միջկայարանային հեռավորությունների՝ հավանա-
կան է ենթադրել վերոհիշյալ կարճ ճանապարհով և Արտազ գավառի մի-
ջով:

Հատկապես այս ճանապարհը հիշատակված է, օրինակ, մատենագի-
րական հայ աղբյուրների հետևյալ վկայություններում՝

1. Ղազար Փարպեցի, II, 115 (Տփղիս, 1904, էջ 69)՝

«Զոր լուեալ երանելոյ սպարապետին Հայոց [վարդանայ] և որ ընդ
նմայն էին՝ ևս առաւել ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա. նախ՝ վասն վաղ-
վաղակի պատահելոյ նոցա ժամու մարտիրոսութեան. քանզի անձանձ-
րոյթ աղօթէին հանապաղ ի տուէ և ի գիշերի, լինել արժանի այնպիսի
մասին երկնաւորի, և երկրորդ՝ ասէին, թէրևս անդէն ի տեղւոջն ի Հեր և
ի Զարեանդ գաւառին վճարին ելք գործոյն պատերազմին, և ոչ որ լինէր
արգել զօրուն Պարսից հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ և գե-
րելով յարձակել և վնասել: Եւ սոցա թէպէտ և ածեալ զայսպիսի ինչ
գմտաւ կամէին փութալ՝ սակայն ևս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին
գունդն Պարսից ի գաւառն Արտազ, հուպ ի գեօղն որ կոչի Աւարայր, ի
շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեաց յաղազս երկիրդ զօրացն
Հայոց. ամուր ապաստանի անձանց համարէին պատշաճ, և ի միջի նորա
ածեալ զակիշ բանակէին»:

2. Նույնը, III, ՀԱ, էջ 128՝

«Եւ անցուցեալ զաւուրս դառնաշունչ ձմեռայնոյ ցրտոյն՝ հասանէին
գարնանային ժամանակի օդոյն բարեխառնութեան. լսէին, թէ զօր բազում
խաղաղեալ գայ ի Պարսից. եկեալ հասեալ են ի սահմանս Հերայ և Զա-
րաւանդ գաւառի բազում զօրագլուխք..... Փութացաւ և զօրավարն Հայոց
Վահան Մամիկոնեան, առեալ ընդ իւր և զսուրբ հայրապետն Հայոց
զտէր Յոհան, յուսալով յաղօթս առնն, թէ ամենայն ինչ ըստ նորա կա-
մելոյ կատարի յԱստուծոյ. և գումարեալ զզօրսն Հայոց՝ ճեպէր հարկանել
նոցա ի դիմի անդէն դայն տեղեօք. «Թերևս ոչ, ասէր, լիցի անցանել
քաղմութեանն Պարսից ի միշոց կողմն աշխարհիս Հայոց»: Եւ առեալ ընդ
իւր զնախարարսն և զազատս և զայլ ամենայն ռամիկն, որք կամաւր
խնդութեամբ երթային ի դործ պատերազմին, և շուեալք ի Դուռայ զօրքն
Հայոց՝ ըստ աւուրս օթեանացն երթեալ հասանէին ի գաւառն յԱրտազ, և
մօտեալք ի գունդն Պարսից՝ բանակէին ի գիւղ մի, որում անուն էր Ներ-
սէհապատ»:

3. Սեբէոս, գլ. ԻԶ (Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 94)՝

«Յայնժամ առեալ Երակլի զզաւրս իւր՝ դարձաւ յերկիրն Հայոց, ան՝

ցեալ ընդ Շիրակ հասանէ ի հուն գետոյն Երասխայ, և անց ընդ դետան
առ Վարդանակերտան առանաւ, երթեալ թափեցաւ ի Գոգովիտ գաւառ:
Եւ Ռոճիկ Վահանայ և զաւրուն Պարսից կարծեցեալ զնոսա փախստական
գնալ: Իսկ նորա ճանապարհ կալեալ ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ, դէպու-
ղիղ ի Տիգրսն ի վերայ Խոսրովու»:

4. Ղևոնդ, գլ. Բ. էջ 7 (Ս. Պետերբուրգ, 1887)՝

«Եւ մեծ մասն զօրուն [Իսմայելացոյ] հատեալ ասպատակէին յաշ-
խարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից. և առնուին ի գերութիւն զաւանս Մա-
րաց և զգաւառն Գողթն և զգաստակերտն Նախջաւանու. և զբազումս յա-
րանց ընդ սուր անցուցանէին, և զայլս գերի վարեալ կանամբք և ման-
կտեալ՝ անցուցանէին ընդ գետն Երասխ ընդ հունն Զուղայոյ: Եւ ընդ եր-
կուս բաժանեալ զօրքն՝ ոմանք զգերեալսն դարձուցանէին յաշխարհն իւ-
րեանց: Եւ գունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտազ ի վերայ
զօրավարին Յունաց, որում անուն էր Պոռկոպ, որ էր բանակեալ ի գաւա-
ռին Կոգովիտի ի սահմանս Բաղուձորոյ և Մարդուցայից. որում իրազեկ
ովն Կոգովիտի ի սահմանս Բաղուձորոյ և Մարդուցայից. որում իրազեկ
եղեալ իշխանն Թէոդորոս, որ էր յազգէն Ռշտունեաց՝ ազդէր զօրավարին
Պոռկոպայ, «եթէ զօր հինին Իսմայելի զարթուցեալ գայ ի վերայ մեր»:

Որ նույն այս կարճ գծով է որոշվում Պետինգերյան քարտեզի հին
ճանապարհը՝ այդ ապացուցվում է, ինչպես կտեսնենք, հենց այդ քարտե-
զում մատնանշված կայարանների անունների քննությամբ:

4. Artaxata-ից 39 հոռմեական մղոն կամ մոտ 58 կիլոմետր հեռա-
վորության վրա Պետինգերյան քարտեզում նշանակված է Catispi կա-
յարանը:

Այս կայարանի անունը, ինչպես ուղիղ ենթադրել է Միսթենական
Ակադեմիայի Անդրկովկասյան բաժանմունքի ասպիրանտ Ս. Երեմյանը³,
համապատասխանում է Սեբէոսի մոտ հիշատակված «Որդսպու»-ին: Այս
ենթադրությունը միանգամայն հավանական է, որովհետև Catispi կայա-
րանի անունը կարող է, իրոք, աղճատված լինել C և O լատինական տա-
ռերի շփոթման պատճառով: Ուղիղ ընթերցումը պետք է լինի ըստ այսմ
*Ortispi կամ *Ortispu:

Որդսպու տեղանունը հիշվում է, ինչպես հայտնի է, միմիայն Սե-
բեոսի մոտ հետևյալ վկայություններում՝

1. Սեբէոս, Ս. Պետերբուրգ, 1879, գլ. Լ. էջ 108՝

«Եւ ել զաւր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս
Զորոյ յաշխարհն Տարօնոյ. առին զնա և զԳնդունիս և զԱղիովիտ: Եւ
ճանապարհ կալեալ ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գոգովիտ՝ թա-

³ Տե՛ս նրա հրատարակած քարտեզը „Торговые пути Юго-Кавказа в конце IV-го века“ (на правах рукописи).

փեցան յԱյրարատ: Եւ ոչ ոք կարաց ի զարացն Հայոց արկանել գոյժ ի Դին աւան:

2. Նույնը, գլ. ԼԲ, էջ 116՝

«Եւ եղև ի գալ միւսում ամի եկն զաւրն Իսմայէլի յԱտրպատական, և բաժանեցան յերիս: Առաջ մի յԱյրարատ. և առաջ մի ի սեփհական գնդին կողմանս. և առաջ մի յԱղուանս: Արդ՝ որք ի կողմանս սեփհական գնդին, արշաւեալ սփոնցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի յԵրևան՝ և մատենան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի Որդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս՝ հանդէպ բերդին առ ջրովն»:

Սեբեոսի այս վկայութիւնները, ինչպես մանրամասն ցույց է տրււած իմ «Մանր հետազոտութիւններ»-ում (Երևան, 1932), վերաբերւում են արաբական 640 և 650 թվականների արշավանքներին:

Արաբները 640 թվին, մտնելով Հայաստան Միջագետքի կողմից, նվաճել էին, ինչպես հայտնի է, Չորրորդ Հայքը, Տարոնը, Բղնունիքը ու Աղիովիտը և այնուհետև անցել էին Բերկրիի ձորով և Որդսպուի մոտով Կոգովիտ և հասել մինչև Դվին:

Որդսպուն գտնվել է, ուրեմն, ըստ առաջին վկայության Բերկրիի ձորից Կոգովիտ տանող ճանապարհին:

Ուշագրավ է սակայն, որ նաև ըստ երկրորդ վկայության արաբները, որոնք 650 թվին մտել էին Հայաստան Ատրպատականի կողմից, եկել էին դարձյալ Որդսպու և այնտեղից գնացել Արծափ:

Արդ՝ որովհետև երկու դեպքումն էլ արաբական արշավանքների ճանապարհը ցույց է տրււած Որդսպուի մոտով՝ ստացւում է, իհարկե, այն տպավորութիւնը, որ արաբները 650 թվին ևս եկած պիտի լինեին Կոգովիտ, ինչպես ենթադրում է Թ. Ավդալբեգյանը (տե՛ս նրա «Բանասէրի օրագրից» հոդւածը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1926, թ. 11—12, էջ 587—590), միևնույն Բերկրիի ձորով և վերոհիշյալ միևնույն ճանապարհով:

Ճիշտ է արդո՞ք այս ենթադրութիւնը, որն անտարակուսելի է համարել Ավդալբեգյանը:

Իմ կարծիքով, ո՛չ միայն նրա այս ենթադրութիւնը, այլ և նրա եղբայրացիութիւնը վերոհիշյալ երկրորդ հատվածում հիշատակւած «Երևան»-ի տեղագրութիւն մասին՝ ավելի քան վիճելի են և միանգամայն անհավանական:

5. Արաբական 650 թվի արշավանքի ճանապարհը հավանական է ենթադրել ո՛չ թե Բերկրիի ձորով, որը, ինչպես տեսանք, չի հիշատակւած Սեբեոսի երկրորդ հատվածում, այլ Ատրպատականից Հեր կամ

այժմյան Խոյ և այդտեղից Պետինգերյան քարտեզի կարճ ու ուղիղ գծով և Որդսպու Catispi-ի մոտով դեպի Արծափ:

Թեև Սեբեոսի վկայութիւններում արաբական զորաշարժերի միջին հանգույցը երկու դեպքում էլ Որդսպուն է, սակայն այդ զուգահեյտումը բացատրւում է, ինչպես կտեսնենք, նրանով, որ Որդսպուն գտնվել է թե Բերկրիի ձորից և թե Խոյից Կոգովիտ տանող ճանապարհագծերի միացման շրջանում:

Արաբական զորքերը, գալով Ատրպատականից և այժմյան Խոյից «ի կողմանս Սեփհական գնդին», ինչպես վկայում է Սեբեոսը՝

«արշաւեալ սփոնցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն»:

Միանգամայն բնական ու հասկանալի է, որ ցրված զորախմբերը չէին կարող շարունակել արշավանքը՝ ունենալով իրենց հետ ավար և գերիներ, այլ նրանք հետ էին դառնալու նորից և հավաքվելու որոշ կենտրոնավայրում:

«Եւ եկին ժողովեցան—ասում է Սեբեոսը—ի յԵրևան՝ և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ»:

Թ. Ավդալբեգյանը կարծում է, որ «Երևան»-ը այս հատվածում հայտնի հին Առեստն է կամ «Առեստաւան»-ը և որ իբր թե «ի կողմն Սեփհական գնդին արշավող արաբական զորախումբը յուր հարձակումն սկսել է Առեստաւանից» (տե՛ս էջ 590):

Նրա այս ենթադրութիւնը, ինչպես և նրա լեզվաքննական ու հնագրական բացատրութիւնը, որի համաձայն «Երևան»-ը պետք է սրբազան և կարգաւ «Առեստաւան» կամ «Երաստաւան»՝ սխալ է, անտարակույս, և անընդունելի:

«Երևան»-ը պարզ մի աղճատումն է, անշուշտ, վերոհիշյալ հատվածում, սակայն ո՛չ թե «Առեստաւան» կամ «Երաստաւան», այլ «Հերաւան» տեղանվան:

Արաբական զորքերը, որոնք Ատրպատականից և այժմյան Խոյի շրջանից արշավել էին Սեփհական գնդի կողմերը, վերադառնալով նորից Խոյ—«Հերաւան», գնացած պիտի լինեին այնուհետև ո՛չ թե սրի ու ավանդուկի մատնած Սեփհական գնդի միևնույն շրջանները, այլ, հավանորեն, կարճ ու ուղիղ գծով դեպի Որդսպու, որը գտնվել է, ինչպես կտեսնենք, Կոգովիտ գավառի հարավակողմում:

6. Հին այս ճանապարհը կարավանների այն բանով ու այժմյան հայտնի ճանապարհն է Արաբ-Դիղբի, Կարա-Եյնեի և Զեյվալի վրայով, որը նկարագրւած է գեներալ Գարգանի և Զեյմա Մորիերի ուղեգրութիւններում (տե՛ս Հ. Հակոբյան, «Ուղեգրութիւններ», հրատ. Զ. Երևան, 1934, էջ 106—108 և 260—268) և որը՝ իբրև իտալական առևտրի հին ճանա-

պարհ՝ հիշատակված է 14-րդ դարի սկիզբներում նաև Բաղդուէի Պեգո-
լոտիի մոտ (տե՛ս իմ աշխատությունը «О торговле и городах Арме-
нии», Эривань, 1930, էջ 196—198):

Համաձայն Պեգոլոտիի ճանապարհացուցակի հին այս գիծը Ղա-
րաքենտից մինչև խոյ ունեցել է հետևյալ կայարանները՝ Scaracanti
(=Ղարաքենտ), Locche, Piana di Falconieri⁴ (հավանորեն, այժմյան
Տալ-Ջալար դաշտը), li Camuzoni, Piana del Fiume rosso (հարմիր
գետի կամ այժմյան Կիզիլ-չայի հովիտը) և Condro⁵ (=Խոյ):

Այս ճանապարհագծի վրա Պետինգերյան քարտեզի Catispi կայա-
րանի տեղը կարելի է, ինձ թվում է, մոտավորապես որոշել:

Ի նկատի ունենալով, որ Որդսպու բերդը գտնվել է թե Բերկրիի ձո-
րից և թե խոյից Կոգովիտ տանող ճանապարհների միացման շրջանում՝
Որդսպուի տեղը հավանական է ենթադրել Scaracanti-Ղարաքենտից
դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Տապարիզ գյուղի մոտ: Այստեղ հենց,
Կոգովիտ գավառի հարավակողմում, գտնվում են այժմ երկու հին ու
անառիկ բերդերի ավերակներ, որոնց մասին Ալիշանը տալիս է իր «Այ-
րարատ»-ում (էջ 508) կարևոր տեղեկություններ, որ նա քաղել է, ըստ
երևույթին, Texier-ի ուղեգրությունից:

«Առ երի գեղջս [Թէփէրիզի]—հաղորդում է Ալիշանը—ամբառնալ
լեռնակ մի պասալտեան, և անծանօթ ի պատմութենէ կամ անյիշատակ
ամրոց վաղեմի՝ ի տափարակի գագաթան նորին, որոյ ստորոտք պարըս-
պացն մնան մեծամեծ պասալտիկ կարկառօք անշաղախ կուտակեալք, և
շուրջ պատ առեալ բաց յարեւից կողմանէ (ուր ցցուեալ ժայռք են), և ի
հարաւոյ կուտէ խոնարհին ընդ երեսս լերինն, անկիւնաձևս զործելով ի
ներքուտ, և ի գլուխ անդ հարաւակողմանն կայ աշտարակ մի. և այլ աշ-
տարակք բոլորշիք ի կարգի պարսպացն, որոց երկայնութիւն է իբր 250 Չ.
ի նմին ի հարաւակողման տակաւին շորք կամ հինգք կարգք քարանց
անեղծ կան, և թուի յայսմ կողմանէ լինել մտից բերդին. նոյնպէս և
յարեւտից կողմանէ առաւելագոյն ևս կան մնացուածք պարսպաց: Ի

⁴ Piana di Falconieri նշանակում է իտալերեն բազմաթիւ դաշտ: Համաձայն
վերոհիշյալ կայարանների հաջորդական դասավորութեան Piana di Falconieri կա-
րող է համապատասխան լինել ուղևորական տասը վերստանոց քարտեզում մատնա-
նշված Тай-завар գետահովիտին: Ջեյմս Մորիսը վկայում է, իրոք, որ այս դաշտի
հյուսիսային ծայրամասում «կա մի ճահիճ, որի ջրերի երեսին կային անթվելի բա-
ղեր և այլ վայրի թռչուններ» (տե՛ս «Ուղեգրություններ», 2, էջ 266):

⁵ Ռուսերեն իմ աշխատության մեջ այս Condro կայարանը ես նույնացրել էի
հին Կոտորի և այժմյան Ղոթուրի հետ (տե՛ս «О торговле и городах Армении»,
էջ 198): Սակայն ուշագիշտ ու մանրամասն քննութեամբ ուղարկվում է այժմ, որ
Condro-ն համապատասխանում է, հավանորեն, այժմյան Խոյին (=Cobdi):

քարաժեռի ուրեմն լեռնակին երևի կիսեղծ արձանադիր, որ և հայերէն
թուեցաւ անհայտ էտ քննողին՝ Դեսիէի, այլ վէմք արձանին խորտակեալ
են և ի վայր անկեալք: Ի ստորոտէ քարաժեռին բղխեն աղբերք դառն և
աղէհամ ջուրց, թուի՝ օժանդակք անանուն գետոյն՝ զոր ինձէ սու համա-
րեցաք կոչիլ:—Յետ Դարօնից և Արծափայ՝ այս տեղի է արժանաւոր քրն-
նութեան ի ծանօթիցն մեզ վայրուց Կոգովտի: Շուրջ ղլեռնակաւն և զգեօ-
ղին ամբառնան սրակատար բլրակք պասալտեանք, արգասիք հրամուղ
ժայթմանց, այլ որձաքար (տրաքիդ) շերտի աստ:

Ի Հր. Թէփէրիզայ մերձ ի լերինս անջրպետս երկոցուն գետոցն մե-
ծամեծաց, ցուցանեն նդիտիք կողմանցն դաւերակս բերդի՝ հզօրի միոյ
նախնոյ իւրեանց, առ Սուլդան Մուրադաւ ի սկիզբն կոյս Ժէ դարու,
Տիւլզաղին կոչեցելոյ, որ հինահարութեամբ տառապեցուցանէր զամե-
նայն գաւառն. վասն որոյ հրամանաւ սուլտանին փաշայն Վանայ եկն
պաշարել զբերդն ամուր, և զէպք յաջողեցին նմա. քանզի ի բուռն սասա-
նութենէ երկրի, ասեն, ինքնին կործանեցաւ և հիմնայատակ եղև, և այ-
նու դադարեաց հարստահարութիւն բռնաւորին:

Որ անանուն այս բերդերից մեկը կարող է լինել հին Որդսպուն՝ այդ
հավանական է, որովհետև հենց այս լուսաբանութեամբ հասկանալի են
դառնում թե Սերետսի վերոհիշյալ վկայությունները և թե Պետինգերյան
քարտեզում նշանակված մյուս կայարանների տեղագրությունը ու համա-
պատասխան հեռավորությունները:

Գլխավոր առարկությունը մեր այս ենթադրության դեմ, անշուշտ,
այն է լինելու, որ Catispi կայարանի հեռավորությունն Artaxata-ից
Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 39 հռոմեական մղոն կամ մոտ
58 կիլոմետր: Սակայն այս դժվարությունն անհաղթահարելի չէ, որով-
հետև Artaxata-ն, ինչպես վերև տեսանք, միացված չէ նկարագծով
Catispi-ի հետ: Միացման գծի այս բացակայությունը բացատրվում է,
ըստ երևույթին, նրանով, որ քարտեզում, ինչպես պարզ երևում է նրա
նկարից, հնարավոր չի եղել տեղավորել Artaxata-ից Catispi տանող
ճանապարհագիծը և նրա վրա գտնվող կայարանների անուններն ու հա-
մապատասխան մղոնաթվերը:

7. Catispi—Որդսպու կայարանի տեղագրության որոշմամբ հաս-
կանալի է դառնում Պետինգերյան քարտեզում նշանակված տարածու-
թյունը Catispi-ից մինչև Gobdi—Խոյ, ընդամենը՝ 92 հռոմեական մղոն
կամ մոտ 136 կիլոմետր: Նույն տարածությունը Խոյից մինչև Որդսպուի
մոտ գտնվող Կերդեկ (Kerdek) գյուղը Ջեյմս Մորիսը հաշվում է ավելի
քան 80 անգլիական մղոն կամ մոտ 130 կիլոմետր (տե՛ս «Ուղեգրու-
թյուններ», հատ. 2, էջ 261—269):

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Պետինգերյան քարտեզի այս հեռավորությունը ևս, ինչպես և նրա մատնանշած տարածությունները վերոհիշյալ մյուս ճանապարհագծերում, միանգամայն հավանական է և իրական:

Catispi-ից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են Sorvae և Anteba կայարանները՝ Catispi 27 Sorvae [24] Anteba: Հեռավորությունը՝ Catispi-ից մինչև Anteba ցույց է տրված, ինչպես տեսնում ենք, 51 հռոմեական մղոն կամ մոտ 76 կիլոմետր: Եվ ըստ այս հեռավորության Anteba-ի տեղագրությունը որոշվում է պարզ կերպով հին Արտազ գավառում:

Anteba կայարանի անունը, իմ կարծիքով, խիստ աղճատված է, ինչպես և մյուս կայարանների մեծագույն մասի վերոհիշյալ անունները: Ուղիղ ընթերցումը պետք է լինի ըստ իս *Artaza:

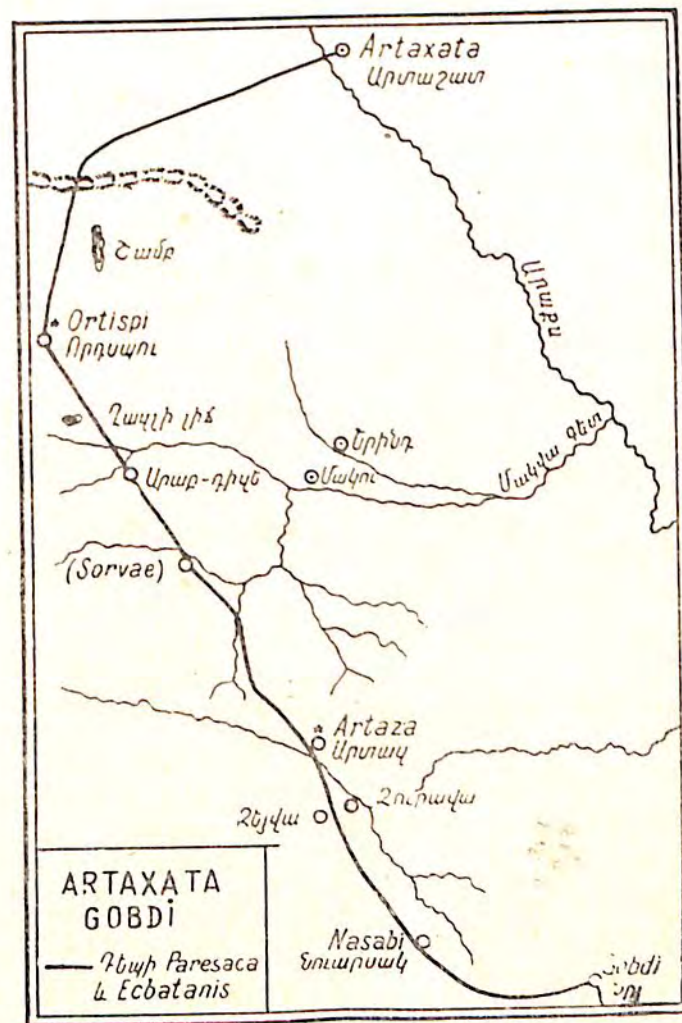
Լատինական b և z տառերը, ինչպես հայտնի է, այնքան նման են իրար Պետինգերյան քարտեզում (տե՛ս Itineraria Romana, էջ LII), որ նրանք սխալ են հաճախ կարդացված ու տպված հին քարտեզների դանդաղ հրատարակություններում: Օրինակ, Խանդաղյանի «Atlas historique» հրատարակության մեջ (Paris, 1920) Hariza և Dyzanus կայարանների վերոհիշյալ անունները արտագրված են 17-րդ դարի քարտեզում Hariba և Dybanas (տե՛ս carte № 9, planche V): Սովորական են նմանապես լատինական n և r տառերի շփոթումները: Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Anteba կայարանի անունը հնարավոր է սրբագրել ու կարդալ *Artaza:

Իսկ այս նույնացումից ինքնին հետևում է, որ Anteba—*Artaza-ն⁶ ևս, ինչպես *Banantea-ն (=Վանանտ) և Arachia-ն (=Հարք), եղել է մի մեծ շրջանի հին կենտրոնավայրը, որի անունով գավառն անվանվել է Արտազ: Բացի այդ, պարզվում է միաժամանակ, որ *Artaza-ն, որի հեռավորությունը Տապարիդի մոտ գտնվող Catispi—Որդասպուից ցույց է տրված մոտ 76 կիլոմետր, գտնվել է, հավանորեն, այժմյան Կարա-Շյնեից Զուրավա տանող ճանապարհագծի մասում:

Anteba անվան մեր առաջարկած այս լուսաբանությամբ, ինչպես և Artaxata—Gobdi ճանապարհի ուղղության ճշտմամբ, պարզվում են, ինչպես կտեսնենք, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մի քա-

6 Ա. Նաչատրյանը Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում կարդացած իր «Գեկուց» ման մեջ (Յեղիս 15-րդ) Anteba կայարանը համապատասխան է համարել Անթափին: Այս ենթադրությունը սխալ է և անընդունելի, որովհետև Anteba կայարանը գտնվել է Artaxata-Gobdi ճանապարհագծում և չի կարելի, իհարկե, նույն կայարանը քմահաճաբար փոխադրել մի ուրիշ գիծ:

նի պրոբլեմները, որոնք մնացել են մինչև այժմ մութ և անորոշ: Աշխարհագրական այդ կարևոր խնդիրները, որ ներքև մանրամասն քննելու ենք, վերաբերվում են «Աւարայրի դաշտ»-ի, «Բաղուձոր»-ի, «Մարդուցայք»-ի և «Նղբարք սարակ»-ի տեղագրության:

8. Վարդանանց պատերազմի տեղը, ինչպես հայտնի է, մինչև այժմ որոշված չէ հաստատուն կերպով: Փարպեցու և Նղիշեի վկայություններից մենք գիտենք միայն, որ պատերազմը եղել է Արտազ գավառում և ընդարձակ մի դաշտում, ուր առաջին անգամ և հենց այս պատերազմի առթիվ հիշատակված են նրանց մոտ «Աւարայր»-ը և «Տղմուտ»-ը:

Մեջ ենք բերում Փարպեցու և Նղիշեի կարևոր այդ հատվածները:

1. Ղազար Փարպեցի, II, 11, էջ 69 (Տփղիս, 1904)

«Զոր լուեալ երանելոյ սպարապետին Հայոց [Վարդանայ] և որ ընդ նմայն էին՝ ևս առաւել ճեպէին երթալ ընդդէմ նոցա. նախ՝ վասն վաղվաղակի պատահելոյ նոցա ժամու մարտիրոսութեան. քանզի անձանձրոյթ աղօթէին հանապազ ի տուէ և ի գիշերի, լինել արժանի այնպիսի մասին երկնաւորի. և երկրորդ՝ ասէին, թերեւ անդէն ի տեղւոջն ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառին վճարին ելք զործոյն սպառնալովին, և ոչ ոք լինէր արգել զօրուն Պարսից հասանել յաշխարհն Հայոց սպանութեամբ և գերելով յարձակել և վնասել: Եւ սոցա թէպէտ և ածեալ զայսպիսի ինչ զմտաւ կամէին փութալ՝ սակայն ևս առաւել ստիպով եկեալ հասանէին գունդն Պարսից ի գաւառն Արտաղ, հուպ ի գեօղն որ կոչի Աւարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին, զոր ընտրեաց յազապս երկիրդի զօրացն Հայոց. ամուր ապաստանի անձանց համարէին պատշաճ, և ի միջի նորա ածեալ զակիշ բանակէին»:

2. Եղիշէ, Վեներիկ, 1852, 2, էջ 204, 205

«Կարգէր և կազմէր [Վարդան] զճակատն յորդորելով ընդ ամենայն երեսս դաշտին դէմ յանդիման Արեաց գնդին, առ ափն Տղմուտ գետոյն»:

3. Նույնը, էջ 334 (Ը)

«Նովաւ և դաշտն Աւարայրի պայծառացեալ ծաղկալից լինի, ոչ յանձրեալքեր ամպոց, այլ ի սուրբ և յարինարութի վկայից ցանեալ և ցրուեալք սպիտակութիւնք սուրբ ոսկերացն»:

Վարդանանց պատերազմի տեղը, ինչպէս տեսնում ենք այս վկայություններից, ցույց է տրված մի շրջափակ գետադաշտում, որն Ավարայր գյուղի և Տղմուտ գետի անուններով կոչվել է «Տղմուտ դաշտ» կամ «Աւարայրի դաշտ»:

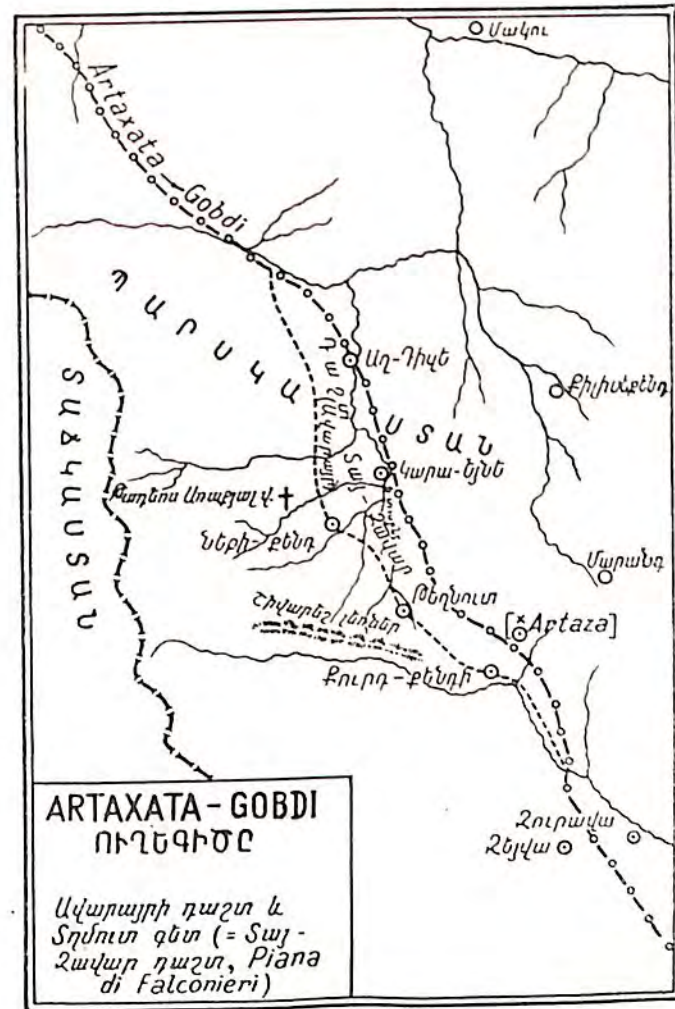
Այս դաշտի տեղը կարելի է, իմ կարծիքով, որոշել ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է աշխարհագրական նախորդ ուսումնասիրություններում:

Մեր նոր բացատրության ելակետ է ծառայում պատերազմող զորքերի երթուղին, որը որոշվում է այժմ Artaxata-Gobdi ճանապարհագծի լուսաբանությամբ:

Ավելի քան հավանական է անշուշտ, որ պարսկական զորքը եկած պիտի լիներ Հեր և Զարեանդից Արտաղ Պետինգերյան քարտեզի այն հին ռազմավարական, որը սովորական ու բնական ճանապարհն էր զորքերի տեղաշարժումների համար: Որ միևնույն կարճ ու ուղիղ գծով գնացած պիտի լիներ Արտաշատից նաև հայկական զորաբանակը՝ այդ հավանական է հենց Փարպեցու վկայությունից, որը պարզ հաղորդում է, որ հայոց զորքը Վարդան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ շտապում էր արագ երթով հասնել Հեր և Զարեանդ, որպեսզի պատերազմը տեղի ունենա

սահմանադրում և Հայաստանի սահմանամերձ շրջանը շմատնվի ավերածության:

Իսկ այս դիտողություններից ինքնին հետևում է, որ Վարդանանց պատերազմի տեղը պետք է լիներ Արտաղ գավառի այն արևմտյան մասում, որի միջով որոշվում է Պետինգերյան քարտեզի վերոհիշյալ ճանապարհը:

Այստեղ հենց գտնվում է, իրապես, այն շրջափակ ու ընդարձակ գետադաշտը, այժմյան Տայ-գավարը (տե՛ս ուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզում՝ Таи-забар), որը նկարագրված է, Զեյմա Մոսկովի ուղեգրության մեջ և որը Պեգոլոտտի մոտ անվանված է Piana di Falconieri:

Որ այս գետադաշտը գտնվում էր հին Արտաղ գավառում՝ այդ պարզ երևում է նրանից, որ այդ դաշտի մոտ է այժմ Թադեոս առաքյալի վանքը: Ուշագրավ է առանձնապես, որ նույն այս գետադաշտի հարավակողմում և այժմյան Շիվարեշ լեռների ստորոտներում (համառե հին «Շաւարշան» և «Շաւարշական» տեղանունները) գտնվում է այժմ Թեղնուտ գյուղը (տե՛ս ռուսական տասը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Тегныт), որի անունով այժմյան Կարա-Բուլաղ գետը կարող էր անվանված լինել «Տղնուտ» (= Թեղնուտ):

Ավարայրի դաշտի այս տեղագրությունը Պետինգերյան քարտեզի Artaxata-Gobdi ճանապարհագրի վրա միանգամայն հավանական է և վերոհիշյալ բացատրությունն ուշագրության արժանի, որովհետև նախորդ ուսումնասիրություններում անտես է արված այն կարևոր հանգամանքը, որ Ավարայրի դաշտի տեղը չի կարելի ենթադրել բնական այս ռազմա-ճանապարհից հեռու գտնվող դարձուղի և դժվարանց վայրերում:

Միանգամայն անընդունելի է այս տեսակետից Բասմաջյանի ենթադրությունը, որն իր «Իսկական պատմություն Հայոց» աշխատության մեջ հատուկ քարտեզում (Կ. Պոլիս, 1919, էջ 247) Ավարայրի դաշտի տեղը մատնացույց է արել այժմյան Բիլիսեքենդի հարավ-արևելակողմում: Նրա մատնանշած այդ վայրը, որն ընկնում է այժմյան Մարանդ գյուղի հյուսիսակողմում, պարզապես լեռնային մի շրջան է, որը գտնվում է բնական ռազմաճանապարհից հեռու:

Միայն է, անտարակույս, և Կոստանյանցի կարծիքը, որ իբր թե Ավարայրը գտնվել է Հեր գավառի արևելյան-հյուսիսային սահմանի վրա՝ այժմյան Մարիքենդի արևմտակողմում գտնվող Չորսի դաշտում (տե՛ս «Հիսուածք», գիրք երրորդ, Վիեննա, 1887, էջ 116—121): Այս ենթադրությունը ևս չի կարող ճիշտ լինել, որովհետև այժմյան Մարիքենդը, որը հին «Մառական առան»-ն է, գտնվել է, ինչպես պարզ վկայում է Թովմա Արծրունին, ո՛չ թե Արտաղ, այլ Ճուաշ գավառում (տե՛ս Թովմա Արծրունի, Ս. Պետերբուրգ, 1887, III, Ի, էջ 225 և III, ԻԲ, էջ 264, համառե նաև Adonq, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 317 և Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 208):

9. Artaxata-Gobdi ճանապարհագրի մեր նոր լուսաբանությունը ելակետ է ծառայում, բացի Ավարայրի դաշտից, նաև «Բաղուծոր»-ի «Մարդուցայր»-ի և «Նղբարք սարակ»-ի տեղագրությունների հավանական որոշման:

Հայաստանի պատմական աշխարհագրության այս վայրերը հիշատակված են Ղևոնդի պատմության մի հատվածում. որն անհրաժեշտ է մեջ բերել առանց կրճատումների:

Տե՛ս «Պատմություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. Բ, էջ 7—8՝

«Եւ մեծ մասն զօրուն [Իսմայելացոց] հատեալ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից. և առնուին ի գերութիւն զաւանս Մարաց և զգաւառն Գողթն և զգաստակերտն Նախջաւանու. և զբազումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, և զայս գերի վարեալ կանամբք և մանկտեաւ՝ անցուցանէին ընդ գետն Երասխս ընդ հունն Զուղայոյ: Եւ ընդ երկուս բաժանեալ զօրքն՝ ոմանք զգերեալսն դարձուցանէին յաշխարհս իւրեանց: Եւ գունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտաղ ի վերայ զօրավարին Յունաց, որում անուն էր Պոտկոպ, որ էր բանակեալ ի գաւառին Կոգովտի ի սահմանս Բաղուծորոյ և Մարդուցայից. որում իրազեկեղեալ իշխանն Թէոդորոս, որ էր յազգէն Ռշտունեաց՝ ազդէր զօրավարին Պոտկոպայ, «եթէ զօր հինին Իսմայելի վարթուցեալ զայ ի վերայ մեր»:

«Իսկ նա ի բաղմութիւն զօրացն ասպատանեալ և ոչ յԱստուած, որ յաջողէ զպատերազմ՝ ոչ ինչ գրէր զբանս իշխանին Հայոց: Եւ նա մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհիս Հայոց և ընդ ծուլութիւն զօրավարին՝ ոչ ունէր ժոյժ, այլ մտեալ երկրորդէր և երրորդէր զբանս: Եւ բարկացեալ զօրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարզն որ ի ձեռին զհետ նորա: Եւ սրտմտեալ Թէոդորոս՝ ելանէր յերեսաց նորա, և նոյնժամայն հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, «վառեցարուք, ասէ, և ելէք ընդդէմ Իսմայելի»: Եւ նոքա հեծեալ յերիվարս իւրեանց՝ դարանամուտ եղնն ի սարակն, որում Նղբարսն կոչէին. և կալեալ զառաջս կրճիցն՝ զբազումս ի նոցանէ սատակէին. և առեալ զկապուտ անկելոցն՝ հատուածեալ ի զօրավարէն գնացին ի գաւառն Գառնի»: Այս վկայությունը, ինչպես պարզել ենք մեր «Մանր հետազոտություններ» ուսումնասիրության մեջ (Նրևան, 1932, էջ 40—47), վերաբերվում է արաբական 642/643 թ. երկրորդ արշավանքին Ատրպատականի կողմից:

Արաբները, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, ասպատակել և ավերածության էին մատնել նախ «գաւառն Մարաց և զգաւառն Գողթն և զգաստակերտն Նախջաւանու» և ապա արաբական զորքի մի մասը, շարունակելով արշավանքն Արտաղ գավառի միջով՝ հարձակվել էր Պոտկոպ զորավարի և բյուզանդական զորքերի վրա, որոնց հանձնարարված էր Բյուզանդական Հայաստանի պաշտպանությունը «ի գաւառին Կոգովտի ի սահմանս Բաղուծորոյ և Մարդուցայից»:

Ղևոնդի վկայությունից դժվար չէ կռահել, որ Բաղուծորը և Մարդուցայքը Կոգովտի մոտ գտնվող սահմանամերձ այն շրջաններն են, որոնց միջով կարող էին մտնել Կոգովտի թշնամի զորքերը: Նրանց տեղագրությունը հավանական է, որեմն, ենթադրել ո՛չ թե Կոգովտ գավառի

մեջ, ինչպես կարծում է Ալիշանը (տե՛ս «Այրարատ», էջ 491 և 508), այլ Ատրպատականից Կոգովիտ տանող այն երկու հին ճանապարհների մոտ, որոնցով արաբական զորքերը կարող էին ներս խուժել Կոգովիտ և անցնել մյուս գավառները:

Այս ճանապարհներից մեկը գալիս էր, ինչպես վերև տեսանք, Խոյից Արտազի միջով, իսկ մյուսը՝ Խոյից Սեպհական գնդի կողմերով և այժմյան Աբաղայի դաշտի վրայով:

Եվ հենց այս երկու ճանապարհագծերի վրա որոշվում են, իրապես, հավանական տեղադրությունները թե Մարդուցայքի և թե Բաղուձորի:

Մարդուցայքը, ինչպես մատնացույց է արել Ադոնցը (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 417 և 319), հին Մարդաստանն է կամ Սեպհական գնդի երկիրը, որը՝ գտնվելով Արտազի արևմտակողմում՝ 642/643 թ. սահմանամերձ գավառն էր Բյուզանդական Հայաստանի արևմտակողմում: Նրա միջով էր անցնում, իրոք, Խոյից Կոգովիտ տանող ռազմական վերոհիշյալ ճանապարհներից մեկը, որն այժմյան Աբաղայի միջով բարձրանում էր Կոգովիտ: Հասկանալի է, ուրեմն, որ «ի սահմանս Մարդուցայից» Ղևոնդի վկայությունը կարող է վերաբերվել Մարդաստանին:

Իսկ Բաղուձորը գտնվել է, իմ կարծիքով, Արտազից Կոգովիտ տանող արևելյան կողմի մյուս ճանապարհի վրա և, հավանորեն, Piana di Falconieri, այսինքն՝ «բաղեսորսի դաշտ»-ի մոտ, որը հիշում է, ինչպես տեսանք, Պեգոլոտտին:

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ «Անանուն ժամանակագրության» մեջ (Վենետիկ, 1904, էջ 37) Թադեոս առաքյալի սպանության տեղը ցույց է տրված Արտազ գավառի Բաղրոտ գյուղում: Որ այս գյուղը ևս գտնվելու էր դարձյալ վերոհիշյալ դաշտի շրջակայքում՝ այդ ավելի քան հավանական է նույնպես, որովհետև այդ դաշտի մոտ էր, ինչպես տեսանք, Թադեոս առաքյալի վանքը:

Մարկվարտը մատնացույց է արել արդեն, որ Բաղրոտը հիշեցնում է Ղևոնդի վկայության Բաղուձորը և որ իբր թե այդ տեղերը գտնվել են ակներևաբար Կոգովիտ գավառի արևելյան սահմանում (տե՛ս Die Genealogie der Bagratiden, Caucasia, Fasc. 6, 2 Teil, Leipzig, 1930, էջ 25—26):

Նոր այս ուսումնասիրությամբ պարզվում է այժմ, որ բացի Բաղրոտից և Բաղուձորից Արտազ գավառում է գտնվել նաև Piana di Falconieri կոչված «բաղեսորսի դաշտ»-ը: Սրանց տեղադրությունը որոշվում է սակայն ո՛չ թե Կոգովիտի արևելյան սահմանում, ինչպես ենթադրել Մարկվարտը, այլ Պետինգերյան քարտեզի Catispi-Gobdi ճանապարհ

հագծի վրա և վերոհիշյալ Տայ-գավար դաշտում կամ նրա մոտ գտնվող շրջաններում:

«Բաղրոտ» տեղանունը նշանակում է սլաոններին «բաղենների գետ», իսկ «Բաղուձոր»-ը, հավանորեն, «բաղենների ձոր»: Վերջին այս բաղրոտյան քերականական ստույգ ձևը պետք է լիներ, անշուշտ, «բաղէա-ձոր» կամ «բաղէձոր» (հմմտե՛ս «բաղէակաթ» և «բաղէկիր»): Սակայն այս անկանոնությունը լեզվական հատուկ մի խնդիր է, որը պետք է պարզեն մասնագետ լեզվաբանները:

10. Վերև մեջ բերված Ղևոնդի միևնույն վկայության մեջ հիշատակված է նաև «Նղբարք սարակ»-ը, որի անունը նույնացրել է Թ. Ավդալբեգյանը «Նղջերք» լեռների անվան հետ (տե՛ս «Բանասերի օրագրից», Հանդ. Ամս., 1926, թ. 7—8, էջ 384—387):

Թ. Ավդալբեգյանի կարծիքով, վերոհիշյալ «Նղբարք»-ը համապատասխանում է «Նղջերք»-ին, որը հիշատակված է Փավստոսի հետևյալ վկայության մեջ.

Փավստոս V, գլ. ԽԳ, էջ 259 (Վենետիկ, 1889)

«Եւ գային հասանէին լրտեսքն, և ղիտէին զՄանուէլ, զի էր բանակ նոցա ի Բագրաւանդ դաւառի ի Բաղուան աւանի, որ է մօտ յաւերակսն Զարեհաւանդ րազարի... Եւ շու արարեալ կատարել զգործն՝ յոր փութացեալ կամէր հասանել [Մերութան], և էին ի վայրսն՝ ընդ որ գալ էր զնդին ընդ ճանապարհն՝ լերինք ինչ, որում ի բնակչացն Նղջերք կոչեն: Եւ մինչ զեռ գայր Մերութանն ի ճանապարհի զնդան իւրով, զիպեցան նմա ուղեորք. յորս հարցանէր Մերութանն և ասէր, եթէ ճանապարհս ի Բագրաւանդ ընդ ո՞ր երթայ: Եւ ուղեորացն տուեալ պատասխանի, ասացին. ճանապարհ ընդ Նղջէրս է: Եւ մեծապէս խտրեաց Մերութանն ընդ միտս իւր. տրտմեցաւ ընդ բանսն, սակայն տայր հրաման շարաշար քարշել զուղեորսն և ծեծել»:

Այս վկայության մեջ Ավդալբեգյանը՝ համարելով «Նղջերք»-ը աղ-ճատված՝ ուղղել է «Նղբարք», կարծելով որ սրանք միևնույն լեռն են, որը գտնվել է «Կոգովտով Բաղրեանդ տանող ճանապարհի վրա»:

«Արծրունի իշխանի կարծիքով—ասում է Ավդալբեգյանը—անցորդներն ուղել էին ասել, թե նրա ճանապարհը, նրա ուղիղ ճանապարհը ո՛չ թե պարսիկների հետ լինելն է, այլ յուրայինների, հայրենակիցների, հայ եղբայրների հետ լինելն է» (էջ 387):

Ավդալբեգյանի մեկնությունը չի կարող, ինչպես կտեսնենք, ճիշտ լինել, որովհետև նա աչքաթող է արել, որ «Նղջերք»-ը և «Նղբարք»-ը գտնվել են տարբեր տեղերում:

«Նղբարք սարակ»-ը, որի մոտ դարանամուտ էր եղել Թեոդորոս Ռշտունին իր հեծելազորքով, չէր կարող, իհարկե, գտնվել «Կոգովտով

Բագրեանդ տանող ճանապարհի վրա», որովհետև արաբական զորագունդը, ինչպես պարզ երևում է Ղևոնդի վկայությունից, մտնելու էր Կոգովիտ Արտաղ գավառի կողմից:

Ղևոնդի և Սեբեոսի վկայություններից (զլ. Լե, էջ 138, Ս. Պետերբուրգ, 1879) հայտնի է նույնպես, որ Պոտկոպ զորավարը՝ Թեոդորոս Ռշտունու հեռանալուց հետո՝ հրամայել էր իր զորքերին «եղանել ի վերայ թշնամեացն» և որ նրա զորքերի կոտորածը տեղի էր ունեցել Մարգուցայքում: Եվ կոտորածից հետո միայն արաբական զորքերը եկել էին Կոգովիտ հանգստանալու նրանց բանակում:

Միանգամայն սխալ է, ուրեմն, Ավդալբեգյանի եզրակացությունը, որ իբր թե «շորրորդ և յոթերորդ դարերում կատարված անցքերի աշխարհագրական միջավայրը նույնն է»: «Եղջերք» լեռները, որոնք գտնվել են Կոգովիտից Բագրեանդ տանող ճանապարհի վրա, չեն կարող, անշուշտ նույնը լինել «Եղբարք սարակ»-ի հետ, որովհետև այս վերջինի տեղը որոշվում է ո՛չ թե Կոգովիտ-Բագրեանդ, այլ կամ Արտաղ-Կոգովիտ և կամ Մարգուցայք-Կոգովիտ ճանապարհների վրա:

11. Anteba-Արտաղ կայարանից մինչև այժմյան Խոյը Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են երկու կայարան՝ Anteba 24 Nasabi 17 Gobdi (Ռավեննացու մոտ՝ Gobdie):

Եվրոպական գիտնականները բոլորն էլ համամիտ են, որ այս կայարաններից վերջինը համապատասխանում է, այժմյան Խոյին: Կոնրադ Միլլերի կարծիքով՝ Gobdi կամ Gobdie անվան ուղիղ ընթերցումը կարող է եղած լինել *Gobai (տե՛ս Itineraria Romana, էջ 781), իսկ Մարկվարտի ենթադրությամբ՝ *Chobde (տե՛ս Südarmanien und die Tigrisquellen, էջ 420):

Նոր պարսկերեն Chôj-ը ծագել է ըստ Մարկվարտի հնագույն *Chôd-ից, իսկ հայերեն Հերը կամ Խերը՝ միջին պարսկերեն (մեդալան) *Hêd-ից կամ *Chêd-ից (տե՛ս նույնը, էջ 209): Հայերեն այս տեղանունը Կոստանդին Ծիրանածինի մոտ անվանված է հունարեն ոչ թե Her կամ Cher, այլ Chert (De administr. imp. c. 44, 191, 15 և 192, 4):

Որ Gobdi կայարանը համապատասխանում է, իրոք, այժմյան Խոյին, այդ երևում է, ինչպես վերև տեսանք, նաև Պետինգերյան քարտեզի միջկայարանային հեռավորություններից:

Ուշագրավ է, բացի այդ, որ Gobdi կայարանի և այժմյան Խոյի նույնացմամբ որոշվում է Nasabi կայարանը, որի հեռավորությունը Gobdi-Խոյից Պետինգերյան քարտեզում ցույց է տրված 17 հռոմեական մղոն կամ մոտ 25 կիլոմետր:

Թե անունով և թե տեղագրությամբ Nasabi կայարանը համապատասխանում է ըստ իս Հեր գավառում և Պարսկական Հայաստանի սահմանում գտնվող Նուարսակ գյուղին, ուր 484 թվին ընդունել էր Նիխորը Վահան Մամիկոնյանի առաջարկած հաշտության պայմանագիրը:

Որ այս Նուարսակ գյուղը գտնվել է, իրոք, Հերից Հայաստան տանող ճանապարհի վրա՝ այդ պարզ ու որոշ հաստատում են Ղազար Փարպեցու հետևյալ վկայությունները.

1. Ղազար Փարպեցի, Տփղիս, 1904, III, գլ. 2թ, էջ 160՝

«Եւ եկեալ Նիխոր յաշխարհն Հայոց՝ ոչ իշխեաց միջամխել ի Հայոց տեղիսս, այլ դադարեալ ի գաւառին որ կոչէր Հեր, ի գեօղն որում անուն էր Նուարսակ, առաքեաց նա պատգամաւորս առ Մամիկոնեանն Վահան...»:

2. Նույնը, III, ՂԱ, էջ 164՝

«Եւ եկեալ Մամիկոնեանն Վահան ի գաւառն որ կոչի Արտաղ, ի գեօղն որ անուանեն Նղինդ՝ դադարէր անդ ինքն և ամենայն գունդքն որ էին ընդ նմա. և առաքէր առ Նիխոր և ղիւր եկն տայր գիտել նմա»:

Այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, դժվար չէ հետևեցնել, որ Նուարսակ գյուղը գտնվել է Հեր գավառի և Պարսկական Հայաստանի սահմանում և այն հին ճանապարհի վրա, որը Խոյից դնում էր Պարսկական Հայաստան Արտաղի միջով: Նույն հենց ճանապարհի մոտ գտնվել է նաև երկրորդ վկայության մեջ հիշատակված Նղինդ գյուղը՝ ըստ Ադոն-ցի այժմյան Երինդը (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 316)՝ ուր եկել էր Վահան Մամիկոնյանը և, զգուշանալով Նիխորից ու ուղարկելով նրա մոտ հատուկ պատգամավորություն՝ պահանջել էր նրանից պատանդներ:

Թե ինչու Նուարսակ գյուղի անունը Պետինգերյան քարտեզում գրված է Nasabi՝ այդ դժվար չէ բացատրել:

Հին այս քարտեզի արտագրողները, ինչպես հայտնի է, նմանահնչյուն անունները շփոթել են հաճախ իրենց ծանոթ տեղանունների հետ: Հավանական է, ուրեմն, որ Նուարսակը կարող էր շփոթված լինել հին Մծբինի հետ, որը Պետինգերյան քարտեզում անվանված է Nisibi: Ուշագրավ է, որ արտագրողների հենց այս սխալի պատճառով Խանդաղյանի հրատարակած 17-րդ դարի քարտեզում Artaxata-Nasabi ճանապարհի ուղղությունը ցույց է տրված ո՛չ թե դեպի Եկրատանա, այլ դեպի Մծբին (տե՛ս «Atlas historique», Paris, 1920, carte № 9, planche V)

Որ այս Nasabi-ն, որը գտնվել է Խոյից մոտ 25 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, նույնացվելու է Նուարսակի հետ, այդ, ինչպես տեսնում ենք, ավելի քան հավանական է, որովհետև Նուարսակի տեղը ևս

որոշվում է պարզապես միևնույն ճանապարհի վրա և Հեր գավառի ու հարևան հին Արտաղի սահմաններում:

12. Gobdi—*հույից հետո Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են հետևյալ կայարանները՝ Gobdi (Ռավեննացու մոտ՝ Gobdie) 24 Filadellia 20 Tris peda (Ռավեննացու մոտ՝ Tarspedo) 45 Paresaca:*

Աշխարհագրական ուսումնասիրություններից հայտնի է, որ *հույից այս ճանապարհը կարող էր լինել երկու ուղղությամբ՝ կամ այժմյան Մարանդի և Թավրիդի մոտով և կամ Տասվիջի վրայով ու Ուրմիա լճի արևելյան ափերի երկարությամբ:*

Կոնրադ Միլլերը Պետինգերյան քարտեզի այս Gobdi-Paresaca ճանապարհագիր շրջանը որոշել է, ինչպես վերև տեսանք, այժմյան Մարանդի մոտով դեպի Թավրիդ: Սակայն ավելի հավանական է, իմ կարծիքով երկրորդ ուղղությունը, որը, ինչպես վկայում են ճանապարհորդները, ավելի կարճ է և հարմար (տե՛ս «Ուղեգրություններ», հատոր 2, Երևան, 1934, էջ 227): Ուշագրավ է, բացի այդ, որ հենց այս երկրորդ ճանապարհի վրա կարելի է ենթադրել Tris peda կամ Tarspedo կայարանի ավանական տեղադրությունը:

Tris peda կամ Tarspedo կայարանի անունն ակնհայտորեն աղճատված է (tris=լատ. «երեք» և pes, pedis=լատ. «ոտ»): Բայց կարևոր է և հետաքրքրական, որ այս կայարանի տեղը Պետինգերյան քարտեզում ցույց տրված տարածությունների համաձայն (Gobdi-ից մինչև Tris peda՝ 44 հռոմեական մղոն կամ մոտ 65 կիլոմետր) որոշվում է զրեթե ճշտված այժմյան Դիզա Տասվիջի մոտ: Այժմյան տարածության նկատմամբ կարևոր է Զեյմա Մորիերի վկայությունը (տե՛ս «Ուղեգրություններ», 2, էջ 259—260), որը Տասվիջի հեռավորությունը *հույից* հաշվում է մոտավորապես 36 անգլիական մղոն կամ մոտ 58 կիլոմետր: Պարզ է, ուրեմն, որ տարածությունը մինչև Դիզա Տասվիջ, որը գտնվում է Տասվիջից մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք, կլինի, իրոք, ավելի քան վախճուն կիլոմետր:

Արդ՝ ի նկատի ունենալով տարածությունների վերաբերյալ վերոհիշյալ դիտողությունները՝ դժվար չէ կոհհեղ, որ Tris peda կամ Tarspedo կայարանի անունը կարող է աղավաղումն լինել այժմյան Տասիջ (տե՛ս Կիպերտի Nouvelle carte générale-ի և ուսումնական տասլ վերստանոց քարտեզների վրա՝ Tasouidj և Тасвиж), Տասուջ (տե՛ս Լինչի քարտեզի վրա՝ Tasuj) կամ Տերսուջ (տե՛ս գեներալ Գարդանի ուղեգրության մեջ՝ Tersoucht)⁷ գյուղի հնագույն անվան:

⁷ «Ուղեգրություններ», հատոր 2, էջ 109:

Եթե հնարավոր լինի պարզել, որ Տասվիջ գյուղի հին անունը եղել է *Տարսունջ՝ այդ դեպքում Tarspedo-ի—pedo վերջավորությունը կարող է թարգմանություն լինել հայերեն «ունջ» վերջածանցի, որն ըստ Հյուբշմանի նշանակել է «հատակ, արմատ, ստորոտ, ոտք»⁸ (տե՛ս «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», թարգմ. Պիլեդիկճեանի, էջ 284): Այս վերջին ենթադրությունը մենք անում ենք, իհարկե, մեծ վերապահությամբ, թողնելով խնդրի վերջնական լուծումը, ինչպես և Tarspedo և Տասվիջ տեղանունների բացատրությունը, ավելի հմուտ լեզվաբան մասնագետների:

Tris peda կամ Tarspedo կայարանի անվան ու տեղադրության մեր նոր լուսաբանությամբ որոշվում է նաև Filadellia կայարանի տեղը: Պետինգերյան քարտեզի մղոնաթվերի համաձայն Filadellia տեղը պետք է լիներ, հավանորեն, Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերի մոտ, ինչպես այդ է խիշտ ենթադրել է Կարլ Մյուլլերը (տե՛ս նրա “Tabulae in Claudii Ptolemaei geographiam” քարտեզը, որն արտատպված է Մարկվարտի “Das Itinerar von Artaxata nach Armastica” աշխատության մեջ):

13. Tris peda—Tarspedo-ին հաջորդող Paresaca կայարանից հետո, որը գտնվել է Tarspedo-Տասվիջից 45 հռոմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ միջկայարանային հեռավորությունները նշանակված են Պետինգերյան քարտեզում պարսկական պարասանդներով:

Ուշագրավ այս փաստից, որով բացատրվում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության կարևորագույն խնդիրներից մեկը, մինչև այժմ դեռ չեն արվել համապատասխան ու անհրաժեշտ հետևությունները: Մղոնաշափերի փոփոխությունը մի պարզ ակնարկ է ըստ իս, որ ճանապարհագիր շրջանը մինչև Paresaca գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, իսկ Paresaca-ից հետո՝ Սասանյան Պարսկաստանում: Կարելի է նույնիսկ ենթադրել, որ հիշյալ կայարանն անվանվել է Paresaca (=հավանորեն, Պարսք), որովհետև նա գտնվել է Պարսկաստանի կամ «Պարսք»-ի սահմանում:

Իսկ այս լուսաբանությունից ինքնին արդեն հետևում է, որ ըստ Պետինգերյան քարտեզի, որը կազմված էր շորրորդ դարի երրորդ քառորդում, Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը որոշվելու է Tarspedo—Տասվիջից 45 հռոմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Աջի-չայ գետի մոտ:

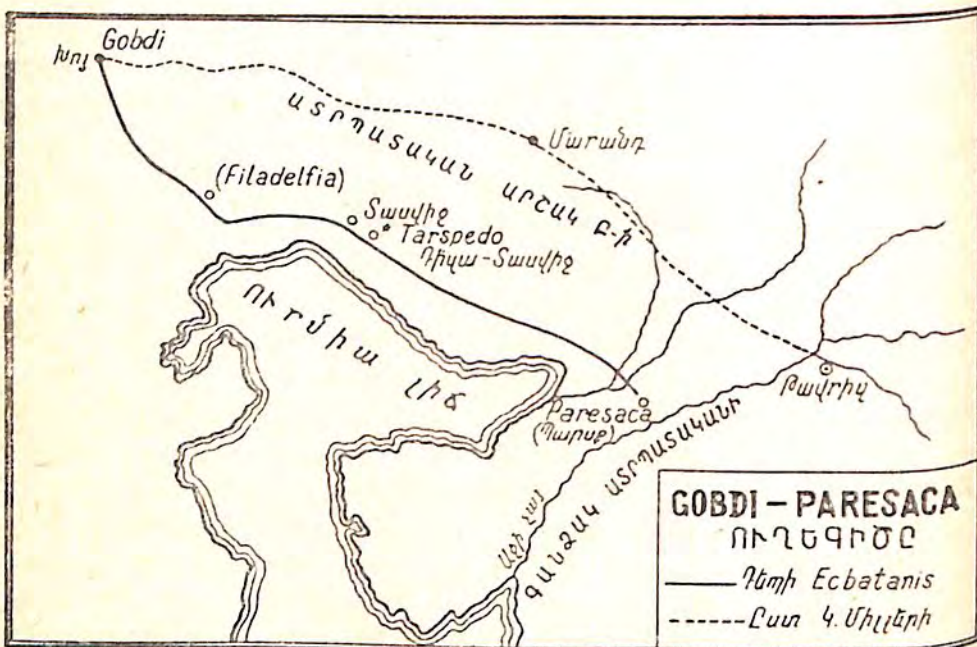
Նոր այս եզրակացության դեմ գլխավոր առարկությունը կարող է անշուշտ, այն լինել, որ աշխարհագրական բոլոր նորագույն ուսումնասիրություններում Արշակունյաց Հայաստանի ու Պարսկաստանի սահմանը

⁸ Հմմտե «յունջ բերդին», Փաստ. III, Գլ. ԺԸ, էջ 132 (Վենետիկ, 1889):

ենթադրվում է Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի մոտ⁹։ Այս ենթադրությանը հիմք են ծառայել, ինչպես հայտնի է, Փավստոսի վկայությունները։

Ճիշտ են արդյոք մեկնված Փավստոսի այդ վկայությունները։

Ինձ թվում է, որ Փավստոսի հաղորդած տեղեկությունները ո՛չ միայն չեն հակասում վերոհիշյալ մեր եզրակացությանը, այլ նրանք ուշադիր ու նոր քննությամբ ստանում են տարբեր իմաստ և հաստատում Պետինգերյան քարտեզի ցուցումը։

Այս խնդիրն այնքան հետաքրքիր է ու կարևոր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել Փավստոսի բոլոր համապատասխան վկայությունները։

1. Փաւստոս, Վենետիկ, 1889, III, գլ. է, էջ 16՝

«Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առհասարակ աւերեցին. սփռեցան տարածեցան զսահմանօքն, լի և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու, և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական...»։

⁹ St' u Marquart, Erānschahr, Berlin, 1901, էջ 109. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թրգմ. Պիլէդիկեանի, էջ 90—91. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 226 և ուրիշ։

2. Նույնը, IV, գլ. ԻԱ, էջ 141՝

«Իսկ սահմանապահքն թագաւորին Հայոց [Արշակայ], որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի, վաղ ազդ առնէին նմա ղիրսն մինչև հասել էր նա ի սահմանս Ատրպատականի»։

3. Նույնը, V, գլ. Ա, էջ 191՝

«Իբրև գալը առաջապահն հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց, սպանանէր Մուշեղ զգորագլուխն Պարսից զԿարէնն և Զիկն, և զամենայն զօրսն արկանէր ի սուր սուսերի իւրոյ, և ոչ մի զոք ապրեցուցանէր։ Եւ մինչև ի բուն ի սահմանսն ի Գանձակ Ատրպատականի ղերկիրն յիւր վտարեալ, բռնացեալ ունէր»։

4. Նույնը, V, գլ. Դ, էջ 202՝

«Ապա զհետ լինէին փախստէիցն զօրն Հայոց, և մինչև ի Գանձակ Ատրպատական ի սահմանս Հայոց հալածէին զօրսն Պարսից. ընդ փախուցեալսն զբազումս սատակէին զճանապարհայն»։

5. Նույնը, V, գլ. Ե, էջ 205՝

«Ապա ստրատն Յունաց կազմեաց զօրս իւր՝ որ ընդ իւրով ձեռամբ էին, և խաղացոյց տանել զնալ ի սահմանս Հայոց ի Գանձակէ կուէ յԱտրպատական տանէ»։

6. Նույնը, V, գլ. ԼԴ, էջ 241՝

«Խորհէր ևս [Մուշեղ] ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց. ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս զօրանխտս հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, մինչև ի Գանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուէ էր, Հայոց սահման էր»։

Այս վկայությունները հասկանալու համար պետք է ի նկատի ունենալ, որ բացի «Գանձակ Ատրպատականից» Փավստոսը հիշում է նաև մյուս Ատրպատականը, որը պատկանել է Արշակ Բ-ին։ Հյուսիսային այս Ատրպատականը, որի միջով անցել է Պետինգերյան քարտեզի Godbi-Paresaca ճանապարհագիծը, հիշատակված է նրա հետևյալ վկայության մեջ։

Փաւստոս, V, գլ. Ը, էջ 213՝

«Ապա իբրև զաղարեաց պատերազմն ի կողմանցն Պարսից, և յապահովեցան իրք ճակատուն յայնմ կողմանէ, և այնուհետև սկսանէր սպարապետն Հայոց Մուշեղ հարկանէր զայնոսիկ՝ որք ապստամբ եղեն ի թագաւորութենէն Արշակունյաց։ Նախ հարկանէր զտուն թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպատականին էր. զամենայն երկիրն գաւառացն Ատրպատականէն աւերէր, և առնոյր գերէր բազում գերութիւն ի նոցանէ. և զմնացորդսն նուաճէր և ի հարկի կացուցանէր, և առնոյր զբազումս պանդանդս ի նոցանէ»։

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Փավստոսի մոտ հիշատակված են պարզ կերպով երկու Ատրպատական՝ մեկն իբրև Հայաստանի մաս, իսկ մյուսը՝ Սասանյան Պարսկաստանի։ Միանգամայն պարզ է, բացի այդ որ հարավային Ատրպատականը, որն անհրաժեշտ էր տարբերել հյուսիսային Ատրպատականից, Փավստոսի վկայություններում անվանված է «Գանձակ Ատրպատական»։ Այս վերջինը «Գանձակ Ատրպատական» է կոչվել, անշուշտ, Գանձակ քաղաքի անունով, որը եղել է այս երկրի կենտրոնավայրը։

Որ Փավստոսի պատմության մեջ «Գանձակ»-ը կամ «Գանձակ Ատրպատական»-ը ո՛չ թե քաղաքի, այլ հարավային Ատրպատականի անունն է՝ այդ պարզ ու որոշ մատնանշված է վերոհիշյալ գրեթե բոլոր վկայություններում։ Եվ հատկապես վեցերորդ վկայության մեջ պարզ շեշտված է, որ «Գանձակ սահման երկիրն» «Պարսից կուսէ էր»։

Արդ կարելի՞ է միթե վերոհիշյալ վկայություններից որևէ կերպ հետևել, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, ինչպես ենթադրել են Մարկվարտը, Հյուբշմանը և Ադոնցը։

Ընդհանրացած ու սովորական այս պնդումը, որը հիմնված է վերոհիշյալ երկրորդ վկայության վրա, իմ կարծիքով, ակներև մի թյուրիմացություն է։

Երկրորդ այդ վկայության մեջ, ինչպես և Փավստոսի մյուս հատվածներում, «Գանձակ»-ը, անշուշտ, ո՛չ թե քաղաքի անունն է, այլ այն «Գանձակ սահման երկիրն» է, որի մոտ են գտնվել «սահմանապահքն թագաւորին Հայոց»։ «Նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի» նշանակում է ըստ իս «նստէին ի [սահմանս] Գանձակ Ատրպատականի»։ Իսկ սովորական ու ընդունված մեկնությունը, որ իբր թե «Հայոց թագավորների սահմանապահները կնստեին» Գանձակ քաղաքում՝ ո՛չ միայն անհավանական է, այլ հայտնապես սխալ։

Որ մեր մեկնությունն է ճիշտ՝ այդ անուղղակի կերպով հաստատում են հենց միևնույն հեղինակի երկու հետևյալ վկայությունները, որ վերաբերվում են հին Թավրիզ քաղաքին։

1. Փաւստոս, Վենետիկ, 1889, IV, գլ. ԻԵ, էջ 149՝

«Ապա զօրածոդով լինէր Արշակ արքայ Հայոց, և կուտէր առ ինքն զօրս բազումս իբրև զաւազ բազմութեամբ, և խաղայր ի վերայ աշխարհին Պարսից։ Ապա առնոյր Վասակ զգունդն Հայոց, և զՀոնսն հանդեռձ Ալանօքն կոչել յօգնականութիւն, և հասանէր դիմէր յօգնականութիւն թագաւորութեանն Հայոց ի վերայ Պարսից։ Այլ թագաւորն Պարսից հանդերձ ամենայն իւրովք զօրօքն ի ժամանակի անդ յայնմիկ. քանզի և նա խաղացեալ գայր ի վերայ Հայաստան երկրին ընդդէմ սոցա, ապա սոքա

փութացեալք հասանէին յԱտրպատական. և գտանէին զբանակն արքային Պարսից ի Թաւրէշ բանակեալ»։

2. Նույնը, IV, գլ. ԼԹ, էջ 157՝

«Յետ այսորիկ Բոյեկան մեծ նախարար Պարսից, և քառասուն բեր ընդ նմա, գային հասանէին յԱտրպատական. կամէին ասպատակ առնել յերկիրն Հայոց։ Ապա զառաջեօք անդանէր Վասակ իւրով Հայաստան գնդան, հարկանէր զզօրսն ամենայն Պարսից, և զԲոյեկանն սպանանէր ի Թաւրէշն։ Եւ այրէր անդ զպարանս թագաւորին Պարսից. և գտեալ անդ զպատկեր թագաւորին Պարսից, նետածիդ եղեալ՝ նետալից առնէր։ Բայց միայն փախէր Մերութանն ընդ նոսա եկեալ»։ Այս երկու վկայությունների մեջ Փավստոսը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ վկայում է, որ Թավրիզը գտնվել է Սասանյան Պարսկաստանի սահմաններում։

Ուրեմն՝ ինքն ըստ ինքյան հետևում է հենց այս վկայություններից, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը, որը գտնվում էր Թավրիզի հարավում և նրանից մի քանի հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա՝ չէր կարող լինել Արշակունյաց Հայաստանում։

Պետինգերյան քարտեզի Godbi—Paresaca ճանապարհագծի լուսաբանությամբ ո՛չ միայն պարզվում է աշխարհագրական կարևոր այս խնդիրը, այլ և որոշվում է ճշտվել Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն Ատրպատականում։

Ընդունելով այդ սահմանագիծը Տասլիչից մոտ 57 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք և այժմյան Աջի-չայ գետի մոտ՝ Թավրիզի տեղը լինելու էր, իրոք, Սասանյան Պարսկաստանում, ինչպես այդ վկայում է նաև Փավստոսը։

Եվ ինձ թվում է, որ երկու հիմնական աղբյուրների այս համերաշխությունն ինքնին արդեն հաստատուն մի նեցուկ է մեր եզրակացությունների հավանականության և միաժամանակ ուշադրավ մի ապացույց է, որ Փավստոսի վկայությունները սխալ են եղել մեկնված աշխարհագրական նախորդ աշխատություններում։

14. Մեր այս նոր ուսումնասիրությամբ ճշտվում են, ինչպես տեսնում ենք, թե Artaxata — Gobdi — Paresaca ճանապարհագծի ուղղությունը և թե այդ ճանապարհի վրա գտնվող կայարանների մեծագույն մասը՝

Artaxata = Արտաշատ.

Catispi — *Ortispı կամ *Ortispı = Որտսպու.

Sorvae կամ Sorue — մնում է անորոշ.

Anteba = *Artaza = Արտազ.

Nasabi = Նուարսակ.

Gobdi (Ռավեննացու մոտ՝ Gobdie) = Խոյ.

Filadelfia — մնում է անորոշ.

Tris peda (Ռավեննացու մոտ՝ Tarspedo) = Տասսիդ
(Տասուշ, Տերսուշ).

Paresaca = Պարսք (?):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

5. Դվին—Պարտավ նին նանապարհը.

1. Դվինից Պարտավ տանող հին ճանապարհի մասին, թեև ուսերեն իմ աշխատության մեջ («О торговле и городах Армении», Эривань 1930, էջ 168 և 172) հակիրճ կերպով բերված էին ընդհանուր մի քանի դիտողություններ, սակայն այդ աշխատության մեջ ինձ չէր հաջողվել հաստատուն կերպով որոշել այդ ճանապարհի ուղղությունը և հանգամանորեն ճշտել կայարանների անունները և տեղերը:

Սույն ուսումնասիրության մեջ մանրամասն քննված են այժմ ու որոշված այդ ճանապարհի բոլոր կայարանները: Եվ ինձ թվում է, որ վիճելի խնդիրները լուսաբանված են այժմ ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է աշխարհագրական նախորդ աշխատություններում:

Ինչ Դվինը և թե Պարտավը, ինչպես հայտնի է, առևտրական խոշոր կենտրոններ են եղել, գլխավորապես արաբական տիրապետության շրջանում. ուստի և հասկանալի է, թե ինչո՞ւ այդ ճանապարհը հիշատակված է միայն Բագրատունյաց շրջանի մատենագրական երկերում:

Նրա մասին հաղորդված տեղեկություններից առանձնապես կարևոր է, անտարակույս, Իստախրի ընդարձակ վկայությունը նրա աշխարհագրական հայտնի երկում, որը գրված է տասերորդ դարում (տե՛ս Livre des routes et des royaumes, ed. de Goeje, Bibl. Geogr. Arab. I, էջ 193): Բացի այդ, խիստ հետաքրքրական է, ինչպես կտեսնենք, նույն ճանապարհի համառոտ հիշատակությունը հայկական «Մղոնաշափք»-ում, որը հրատարակված ու քննված է վերջերս Խորենացու մասին իմ նոր ուսումնասիրության մեջ (տե՛ս «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան, 1934, էջ 84—89):

2. Իստախրի վերոհիշյալ հատվածում¹ և հայկական «Մղոնաշափք»-ում մատնանշված են Դվին-Պարտավ ճանապարհագծի հետևյալ կայարանները.

¹ Իստախրի բնագրի de Goeje-ի հրատարակությունը, դժբախտաբար, մենք չենք կարողացել ձարել Հայաստանի գրադարաններում: Նրա համապատասխան հատվածը մենք հարկադրված ենք մեջ բերել Կարաուլովի և Մարկվարտի աշխատություններից:

1. Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, տե՛ս «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», XXIX, 1901, էջ 33—34

«Барда'а 9 (фарс.) Калькатус 13 Метрис 12 Давмис 16 Киль-Куй 16 Сисаджан 16 Дабиль».

Ծանոթություններ Կարաուլովի. — Բոլոնիայի օրինակում՝ Киль-Куй-ը գրված է առանց կետերի, Բերլինի օրինակում՝ Киль-Курэ, ի՞նչ հաուքալի մոտ՝ К-н-клуни, Պարսկական տարբերակում՝ Кили-кун, Մաքդասին՝ Килвай, Յաքուտը՝ Киль-Куй:

2. Նույնը ըստ Մարկվարտի (հատվածը, ըստ երևույթին, վերականգնված ու ուղղված է), տե՛ս Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928, էջ 56

«Barda'a 9 (Fars.) Ṭalanqātūs 13 Mairīs 12 Daumīs 16 Gēlakūnī 16 Sīsajān 16 Dubīl».

Ծանոթություն Մարկվարտի. — Յաքուտը գրում է Mitrīs փոխ, Mairīs:

3. «Մղոնաշափք», տե՛ս «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 86՝ «Ի Դունա ի Բերդկունս 4. անտի ի Պարտաւ ճի».

Ծանոթություն. — «Աղուէսագրքում» (Մարտիկեայ, 1683)՝ «Ի Բերթկունսն».

Սեն-Մարտենի մոտ (Mémoires II, էջ 396)՝ «De Tovin à Therthgois il y a 60, de là à Bardav 140»:

Կայարանների անունների մոտ գրված թվերը ցույց են տալիս տարածությունները մի կայարանից մյուս կայարան արաբական փարսախաներով կամ մղոններով (փարսախը=5752,8 մետր և մղոնը=1917,6 մետր, տե՛ս իմ աշխատությունը «Էրատոսթենեսի ստադիոնը և Պարսից սապարեսը», Երևան, 1934, էջ 9—12):

3. Վերոհիշյալ վկայություններում առաջին կայարանը Դվինից հետո մատնացույց է արված Իստախրի մոտ Сисаджан-ը կամ Sisajan-ը, իսկ «Մղոնաշափք»-ում՝ Բերդկունքը:

Ուրեմն՝ ճանապարհի ուղղությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է ճշտել նախ այս կայարանների տեղերը:

Բերդը կամ Բերդկունք անունով գյուղեր, ինչպես հայտնի է, հիշատակված կան հին Հայաստանում, զանազան շրջաններում և գավառներում՝ Սյունիքում, Տայքում, Բագրևաճանդում և Մաղաղում (տե՛ս Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», թրգմ. Պիլեգիկճեանի, էջ 323—324): Սակայն «Մղոնաշափք»-ի Բերդկունքին, որը գտնվել է Դվինից 60 արաբական մղոն կամ մոտ 115 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ կարող է համապատասխան լինել, անշուշտ, միմիայն Մաղաղ գավառում գտնը-

վող Բերդկունքը, որը հիշատակված է Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության հետևյալ հատվածում.

«Եւ զկնի նորա [Բարայելի] Սահակ կայ յաթոռ հայրապետութեանն, որ հայրենեօք էր ի Զորափորոյ յարքունաշէն գեղջէ և մայրենեօք ի Մաղաղ գաւառէ ի գեղջէ Բերդկաց»² (Տփղիս, 1912, էջ 93):

«Մղոնաշափք»-ում հիշված Բերդկունքի տեղը որոշելու համար պետք է, ուրեմն, քննել ու ճշտել նախապես Մաղաղ գավառի տեղագրութիւնը, որը, ինչպես կտեսնենք, սխալ է որոշված գիտական նորագույն երկերում:

4. Մի ամբողջ գավառի տեղագրութեան ճշտումն ինքնին արդեն կարեւորագույն մի խնդիր է, անշուշտ, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան, ուստի և ամէլի քան անհրաժեշտ է մանրամասն քննութեան անկէ նորից մատենագրական այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ վերաբերվում են այս գավառին:

Մաղաղ գավառը, ինչպես հայտնի է, հիշատակված է Բագրատունյաց և ամէլի ուշ շրջանի մատենագրական միայն մի քանի վկայութիւններում: Բայց նրա տեղագրութեան որոշմանը հիմք են ծառայել ո՛չ թէ այդ տեղեկութիւնները, այլ խորհնացու հայտնի վկայութիւնը Գառնի-Գեղամի մասին:

Համապատասխան այդ վկայութիւնները, որ կարոտ են վերաքննութեան, մեջ ենք բերում առանց կրճատումների.

1. Խորհնացի, I, ԺԲ, էջ 40—41 (Տփղիս, 1913):

«Բսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմաիր. և թողեալ զՀարմայ յԱրմաիր հանդերձ որդւովք բնակել, և ինքն գնաց զմիւս լերամբն արեւելեան հիւսիսոյ, յեղր ծովակի միոյ: Շինէ զեղր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեւոնն անուանէ Գեղի և զէնսն՝ Գեղարքունի, որով կոչի և ծովն»:

2. Նույնը I, ԺԲ, էջ 41:

«Իայց ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն ի դաշտ անդր, և առ ոտամբ նորին լերինն ի ձորակի միում ամբողջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի»:

3. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորհնացոյ», Վենետիկ, 1843, էջ 610:

«Այրարատ ի մէջ կայ յառաջասացեալ աշխարհացդ. և գաւառք են ի նմա քսան.... Կոտայք, Մաղաղ, Վարաժնունիք, ոստան՝ Դրեւայ՝ մինչև ցղաշտն Շարուր»:

² Արշանը վկայում է, որ «այլ գրիչը պէտքէս գրեն, ևս և Բերդկաց, Բրդկանց, Բրթըկ՝ նոց» (տե՛ս «Այրարատ», էջ 352):

4. Հովհաննէս կարողիկոս, Թիֆլիս, 1912, էջ 113:

«Յետ սորա [Յովսէփայ] Գալիթի գաւառէ Մաղաղայ ի գեղջէ և Կաղաղոյ յաջորդէ զաթոռն սուրբ»:

Հմմտե նաև Կիրակոս Գանձակեցի (Թիֆլիս, 1910), էջ 72՝ «Ի գեղջէ Կաղաղայ» և Ասողիկ, II, Բ, էջ 106՝ «Ի գեղջէ Կաղաղայ»:

5. Նույնը, էջ 354:

«Բսկ Բշրն այն, որ յետ ընդ կրունկն թողաւ՝ ժողով սպայակոչս զօրութեամբ Գոմարտակ արարեալ, ելանէ զկողմամբք գեղամաշէն գաւառին Մաղաղայ՝ քինախնդիր լինելով Շահանն կոչեցելոյ շահ վասն ոչ հնազանդելոյ նմա նոցա: Եւ վասն զի նա յամարտնչելի ամբողջին ի Սեան կղզւոյ առկայանայր, և Բշրն, զոր խնդրէր՝ այնմ ոչ եհաս, այնուհետե խորհէր ձեռն զգաւառօրն արկանել և զտակաւամասնեայ մնացորդս մարդկանն գերել և աւար հարկանել և ճարակ սրոյ տալ»:

6. Ստեփանոս Օրբելյան, Թիֆլիս, 1910, գլ. Լէ, էջ 174:

«Եւ գնեալ [մեծ թագուհին Մարիամ] ի հագարացի մարդկանէ զգեօղն Շողուագայ ընդ 60,000 դրամի ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց՝ ընծայէ ի սեպհական ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցոյն. նմանապէս և գեօղ մի ի Մաղաղ գաւառի ընդ 3000 դահեկանի գնէ և տայ ի սուրբ եկեղեցին. որ ոյ անուն գեղջն Գնէր»:

7. Նույնը, գլ. Մ, էջ 264—265:

«Եւ կաղմեցին [իշխանքն Սիսական] կառս ի սպիտակ ջրուոց. և կողոբս արծաթիս արարեալ՝ եղին ի նմա զնշխարս սրբոյն և բարձին սաղմոսիւք և օրհնութեամբ. և տաճիկ նծուգօք՝ սրաւար երիւարօք իբր օգաւարիկ թեօք թուցեալ անցին ընդ լայնածիր ասպարէզ երկայն ոահին, և հասին ի բնիկ սահմանս իւրեանց տէրութեանն ի Մաղաղ գաւառ. և անցեալ ընդ Գեղամ մտին ի Վայոց ձոր. զի գէմ եղեալ էջ տանել ի Սիւնիս յարքունական դահոյս իւրեանց»:

5. Մեջ բերված վկայութիւններից կարեւոր է համարվել և ուշագրութեան է առնվել հատկապես Հովհաննէս կաթողիկոսի վերոհիշյալ հինգերորդ վկայութիւնը, որի մեջ Մաղաղ գավառն անվանված է «գեղամաշէն»:

Ելակետ ընդունելով, զլիսավորապես, այս ցուցումը և հիմնվելով նաև Խորհնացու վկայութիւնների վրա (տե՛ս վերև վկ. առաջին և երկրորդ)՝ Մաղաղ գավառի տեղը որոշել են աշխարհագրական երկերում կամ Սեանա լճի մոտ և կամ Գառնիի շրջանում, որ Խորհնացու մոտ մատնացուց են արված իբրև «գեղամաշէն»:

Արշանի կարծիքով (տե՛ս «Այրարատ», էջ 13 և 331—333), որն այժմ տիրող է հանդիսանում և որը բնդունելի են համարել նաև Ադոնցը,

Մարկիմարտը և Հյուբերտը³, հին Մաղաղ գավառը գտնվել է այժմյան Գառնիի և Գեղարդի շրջանում: Այստեղ կարելի է ենթադրել, Ալիշանի ասելով, վերոհիշյալ «Բերդկաց» կամ «Բերդկանց» գյուղը, որի անունը նա համապատասխան է համարում Գեղարդի վանքի մոտ գտնվող Պորտիկ գյուղի անվան (տե՛ս «Այրարատ», էջ 352):

Ուշագրավ է սակայն, որ նույն գավառի տեղն Ալիշանից առաջ Շահխաթունյանցը ենթադրել է ո՛չ թե Գառնիի ձորում, այլ Սևանա լճի առե՛ծի մոտ:

«Այս [Գեղարքունի] գաւառ—ասում է Շահխաթունյանցը—ըստ յառաջըրեալ բանիցն Հին Հայաստանի պարունակէ յինքեան ղըրեխին կողմանսն շուրջ ղծովական, բայց գտանին դարձեալ յայնմ մասնաւոր դաւառը՝ Մաղաղ՝ որ որպէս նկատի ի գրութեոցն Զ. Յովհաննու կաթողիկոսի, անկանի յարեմտեան եղր ծովակին ի միջոցս Սևանայ, վարածնունեաց և Կոտայից. քանզի յարձակումն Բշրայ ոստիկանի ի վերայ կղզւոյն Սևանայ անցանելոց է ընդ Կոտայս գաւառ և ընդ արեւելյան սահմանս վարածնունեաց և այնպէս հասանել ի Սևան» (տե՛ս «Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», էջմիածին, 1842, I, էջ 225—236):

Նույն այս կարծիքը հայտնել է նաև Մեսրոպը արքեպիսկոպոս Սըմբատյանցը, թեև նրա մոտ ավելի քան վիճելի են Մաղաղ գավառի սահմանների ճշգրիտ որոշումը, ինչպես և նրա մեջ գտնվող այժմյան գյուղերի ճշտումները, որ մանրամասն մատնանշված են հատուկ ցուցակում (տե՛ս «Տեղագիր Գեղարքունի ծաղկազարդ գաւառի», Վաղարշապատ, 1895, էջ 283—289):

6. Մաղաղ գավառի տեղագրության մասին միանգամայն ճիշտ է, ինչպես պարզ երևում է վերոհիշյալ հենց վկայությունների ցուցումներից, ո՛չ թե գերիշխող առաջին կարծիքը, այլ Շահխաթունյանցի ենթադրությունը, որն անտես է արվել աշխարհագրական նորագույն երկերում:

Ուշագրավ է նախ, որ Մաղաղ գավառը հիշատակված է «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ Կոտայքից հետո և վարածնունի՝ քից առաջ: Ուրեմն՝ որոշ հիմք են ունեցել Շահխաթունյանցը և Սմբատյանցը ենթադրելու, որ նա սահմանակից է եղել Կոտայքին ու վարածնունիքին:

Մաղաղի և այս վերջին գավառների սահմանակցությունը, ինչպես և նույն գավառի տեղագրությունը Սևանա լճի արևմտյան ափերի մոտ:

³ Տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 302, Հյուբերտ, հին հայոց տեղագրությունները, Վիեննա, 1907, էջ 252 և 329 և Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928, էջ 11:

հաստատվում է, բացի այդ, ինչպես մատնանշել է Շահխաթունյանցը, նաև Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ հինգերորդ վկայությամբ: Հովհաննես կաթողիկոսը, նկարագրելով արաբական Բիշր զորավարի արշավանքն Աշոտ Նրկաթի դեմ, որը գտնվում էր Սևան կղզում «անմարտնչելի ամրոց»-ում՝ հարակից շրջանն անվանում է, ինչպես տեսանք, «կողմունք գեղամաշէն գաւառին Մաղաղայ»:

Ավելի ևս պարզ է ու որոշ Ստեփանոս Օրբելյանի վերոհիշյալ յոթերորդ վկայությունը:

«Իշխանքն Սիրական», վկայում է Օրբելյանը, գնացել էին կառքով ընդ լայնածիր ասպարէղ երկայն ռահին», հասել էին նախ «ի բնիկ սահմանս իւրեանց տէրութեանն ի Մաղաղ գաւառի», այդտեղից անցել էին ընդ Գեղամ» և մտել «ի վայոց ձոր»: Այս վերջին գավառում նրանց ճանապարհը մատնացույց է արված «Սուլեմայ» ձորով, այսինքն՝ այժմյան Սելիմի լեռնանցքով՝ և «նարաշկօնք» գյուղի վրայով, որի տեղը պետք է ենթադրել ըստ իս այժմյան Հորս գյուղի մոտ:

Միանգամայն պարզ է ու անվիճելի, որ այս ճանապարհի ուղղությունը մինչև Մաղաղ պետք է լիներ այժմյան Նրեան—Նլենովկա հարմար զծով դեպի Բերդկունք կայարանը, որը գտնվում էր, ինչպես տեսանք, Մաղաղ գավառում: Բերդկունքից նրանք անցել են «Գեղամ», որը սահմանակից էր Մաղաղին հարավից, և այնուհետև «Գեղամ»-ում գտնվող Կոթ գյուղի մոտից մտել են վայոց ձոր, բարձրանալով այժմյան Սելիմի լեռնանցքով, որն Օրբելյանի մոտ անվանված է «Սուլեմայ ձոր» (տե՛ս Մ, էջ 265):

Օրբելյանի մատնանշած ճանապարհի ուղղությունը չէր կարող, անշուշտ, լինել Գառնիի ձորով ու Ալիշանի ենթադրած Մաղաղով, որովհետև այդ կողմով հնարավոր չէր գնալ կառքով ո՛չ Գեղամ և ո՛չ էլ վայոց ձոր:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, Օրբելյանի վերոհիշյալ վկայությամբ պարզ ու որոշ հաստատվում է, որ Մաղաղ գավառի տեղը լինելու էր, իրապես, ո՛չ թե այժմյան Գառնիի շրջանում, այլ Սևանա լճի արևմտյան ափերի մոտ:

7. Այս եզրակացությունը պարզ կերպով հաստատվում է այժմ և «Նշոնաշարի»-ի վերոհիշյալ վկայությամբ:

Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա «Մղոնաշարի»-ում մատնանշված է, ինչպես վերև տեսանք, Բերդկունք կայարանը, որի հեռավորությունը Դվինից ցույց է տրված 60 արաբական մղոն կամ մոտ 115 կիլոմետր (1917,6×60=մոտ 115 կիլ.): Այդ կայարանը համապատասխանում է, անտարակույս, Հովհաննես կաթողիկոսի հիշած «Բերդկաց» կամ «Բերդկանց» գյուղին, որը գտնվել է Մաղաղ գավառում:

Արդ՝ ուշագրության առնելով Բերդկունքի վերահիշյալ հեռավորությունը Դվինից՝ դժվար չէ դարձյալ համոզվել, որ թե այս կայարանի և թե Մազազ գավառի տեղը լինելու էր ո՛չ թե Գառնիի ձորում, այլ Սեանա լճի արևմտյան ափերի մոտ։ Ուստի և հենց այս շրջանում պետք է գտնվեր այն բերդավայրը, որը կարող է համապատասխան լինել հին Բերդկունք գյուղին։

Ինչպես հայտնի է, այժմյան տարածությունը Դվին—Արդաշարից մինչև Նլենովկա մոտավորապես 90 կիլոմետր է։ Պարզվում է ըստ այսմ, որ Բերդկունք գյուղի տեղը, որը գտնվել է Դվինից մոտ 115 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ պետք է ենթադրել այժմյան Նլենովկայից մոտ 25 կիլոմետր դեպի հարավ։ Եվ հետաքրքիր է, որ ճշտվել այս տարածության վրա գտնվում են Սեանա լճի արևմտյան ափերի մոտ միջնադարյան մեծ բերդի ավերակներ այժմյան Աղկալա գյուղում։

Այս բերդի, ինչպես և նրա շրջակայքի մասին, անհրաժեշտ տեղեկությունները հաղորդել է մեզ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի գիտական աշխատակից Ս. Բաբխուդարյանը, որը հրատարակելու է շուտով իր ուսումնասիրությունն այս շրջանում գտնվող նախախաղական և խաղական բերդերի մասին։

Աղկալայի բերդը, նրա ասելով, միակ միջնադարյան բերդն է Աղմադանի լեռնաշղթայի արևելյան այս կողմերում։

Հիմնվելով «Մղոնաշափ»-ի վկայության վրա՝ կարելի է, ուրեմն, վստահորեն ենթադրել, որ այժմյան Աղկալայի մոտ գտնվող ավերակների վայրը եղել է նշանավոր կենտրոնատեղի Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա և որ, հավանորեն, այստեղ պետք է լիներ հին Բերդկունք գյուղը, որի հեռավորությունը Դվինից ցույց է տրված 60 արաբական մղոն կամ մոտ 115 կիլոմետր։

8. Ի նկատի ունենալով, որ մեր այս եզրակացությունը Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար ունի խոշոր նշանակություն՝ ավելորդ չեմ համարում Աղկալայի մոտ գտնվող ավերակների մասին, որոնց մոտ գտնվել է Բերդկունք կայարանը, մեջ բերել տեղագրական մանրամասն նկարագրությունները Շահխաթունյանցի, Սմբատյանցի և Ալիշանի երկերից։

1. Շահխաթունյանց, «Ստորագրություն», էջ 242՝

«Եւ առ նմա [Հայր Օհանավանքի]) փոքր ինչ հեռադոյն ի հիւսիսա-կողմն է տեղի մեծի աւերակի մինչև կարծել իսկ քաղաքի. զի աւելի ընդարձակ էր տեղին՝ մինչև բաւական լինել աւելի քան երկու հազար գերդաստանաց. ի միջին տեղւոջ այսր աւերածի ի փոքր ինչ բարձր գիրս կաշին կանգուն ուղղաբերձ որմունք քարամբք և կրով ձուլեալք. անմիջեց յեղերս ջուրց ծովակին հիմունք տանց և հովանոցաց և շէնք նոցին բոլորո՞

վին խոնարհեալ և քայքայեալ, որոց տեսիլ և եթ զրաւէ զոյշ մարդոյ ի զարմանս և զոգի հայրենասէր ի հառաչանս հոգւոց ի խորոց սրտէ»։

2. Սմբատյանց, «Գեղարքունի», էջ 33՝

«Գեղարքունույ հին քաղաքներն հետեւալք են. առաջինը Աղատ քաղաքը՝ որ Նոր-Պայազիտ քաղաքից զէպի հիւսիս 7⁴ վերստաչափ հեռի է, Աղամխան և Ալիշալու տանող ճանապարհի ներքև՝ ծովեզերքի վերայ, որոյ տանց ու կրպակաց, կարաւանոցաց և պանդոկաց աւերակներն ահագին տարածութեամբ փռուած են գաւտի երեսին՝ զէպի ծովը խոնարհած զաւիւլալլում»։

3. Նույնը, էջ 438՝

«Վանքի [Հայրավանքի] շրջակայքը զարգարուած էին խաչքարերով։ Աւերակաց ընդարձակ տարածութիւնը և քարամաշտի վերայ մնացած քար ու կրով շինած որմանց կիսականգուն դրոթիւնը, ցոյց էին տալի, որ երբեմն քաղաքատեղի է եղել. ինչպէս այժմ էս մերձակայ հայ և թուրք բնակիչքն հաստատելով՝ «Աղատ քաղաք» անուն տան տեղւոյս և «Կարմիր շէն»։

4. Ալիշան, «Սիւսիան», էջ 40՝

«մերձ ի Հայրուանս կայ Ագգալէ (Սպիտակ բերդ) բերդաւոր գեօղ 30 տամբք։ Բովանդակ ցամաքակղզիս այս լի է աւերակօք մեծադօրծ հայկական դաստակերտաց. որպէս խնամով աղդէ և ուղևոր մի եւրոպացի» (տե՛ս Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase (1833—1834), Paris 1839—43 հատ. III, էջ 312)։

5. Նույնը, էջ 40՝

«Եւ զքաղաքատեղին աւերակ՝ Աղատ-քաղաք գիւղ, յորում նշմարին պարիսպք իջեանից կամ կարաւանատանց, Բնիշատակք առ ի նախնեաց։ Մարթ է և զմի ի տեղեաց աշտարակացն համարել Բերդ գիւղ, և զմին՝ Գեղաքունոյ բերդ, զոր ընդ գլխաւոր բերդորայս Սիւնեաց կարդէ պատմիչ աշխարհին»։

9. Վերահիշյալ նկարագրություններից երևում է, որ այժմյան Աղկալայի և Հայրավանքի մոտ գտնվող «Աղատ քաղաք»-ը, որը նրանց սահմանակից է և գտնվում է Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա՝ եղել է նշանավոր մի մեծ կենտրոնավայր։ Նույն այս քաղաքը հիշատակված է 18-րդ դարում նաև Սիմեոն Կաթողիկոսի «Ջամբու»-ում։ Հայրավանքի վիճակ են եղել «ի Գեղարքունոյ նահիէն», վկայում է Սիմեոն Կաթողիկոսը, «Բերթ»-ը և «Աղատ քաղաք»-ը (տե՛ս «Ջամբու», Վաղարշապատ, 1873, էջ 284)։

⁴ «Դէպի արեւելք 15 վերստաչափ» ուղղել ենք համաձայն հեղինակի ցուցման «զէպի հիւսիս 7 վերստաչափ», տե՛ս «Գեղարքունի», էջ 445։

Սմբատյանցի և Ալիշանի վերոհիշյալ երկրորդ և հինգերորդ հատվածներում ուշադրության արժանի է հատկապես նաև այն, որ նրանք «Ազատ քաղաք»-ում մատնանշում են իջևանների կամ կարավանատների ավերակներ:

Գծվար չէ, ուրեմն, եղբայրացիներ, որ «Մղոնաշափր»-ի բերդկունք կայարանի տեղը՝ թե ըստ իր հեռավորության Գվինից և թե ըստ տեղագրական վերոհիշյալ նկարագրությունների՝ որոշվում է հայտնապես Աղկալաքի ու Հալրեվանքի մոտ գտնվող նշանավոր այս հին կենտրոնավայրում:

Ուշադրության արժանի է վերոհիշյալ ավերակների վայրում, մասնավորապես, նաև Աղկալայի բերդը կամ ամրոցը, որը ինչպես վկայում են Սմբատյանցը և Լալայանը, շինված է ծովեզերքում կարմիր սրբատաշ քարից (տե՛ս «Գեղարքունի», էջ 432 և ԵՐ. Լալայան, Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք, Ազգագր. Հանդ., XVIII, 1908 թ. № 2, էջ 124):

Հնարավոր չէ՞ արդյոք ենթադրել, որ հենց այս բերդը կարող է լինել հին «Գեղայոյ ամրոց»-ը, որը հիշատակված է Հովհաննես կաթողիկոսի վկայություններում:

Վերև մենք մեջ էինք բերել Հովհաննես կաթողիկոսի վկայությունը Բիշր ոստիկանի արշավանքի մասին Աշոտ Երկաթի դեմ: Հովհաննես կաթողիկոսն իր այդ վկայության շարունակության մեջ պատմում է, որ Բիշր ոստիկանը՝ պարտություն կրելով Սեան կղզու մոտ՝ «ղէպ ուղիղ» գնացել էր «յամրոցն Գեղայոյ»:

«Իսկ Բշրն այն—ասում է Հովհաննես կաթողիկոսը—ամօթ զանձամբ արկեալ՝ ջանայր վրէժս փոխանակ այնր պահանջել՝ և դէպ ուղիղ գնացեալ յամրոցն Գեղայոյ, զի թերևս անդգուշաբար ի վերայ հասեալ ստնանել ինչ նմա մարթացէ, սակայն և անտի ևս ձեռս ի ղլուխ ելանէր: Վասն զի Գէորգն այն, զորմէ նախն պատմեցաք վասն մարտի քաջության նորա, ըստ դիպաց իմն յամրոցի անդ հանդիպեցաւ: Եւ իբրեւ ետես զայն ամբոխ հասեալ մերձ ի դռնն ամրոցին՝ ապա վառեալս ի դէնս և ի զարդս և ի տէգ նիդակս, և այլ ևս արս սակաւս ընդ ինքեանս առեալ՝ արտաքս առ թշնամիսն յամրոցէն ելանէր: Եւ ապա միամարտեալ ընդ սպայակոյտ զօրուն՝ նախ կարթակոտոր զերիվար Բշրայն առնէր նրանաւ սրոյն, մինչ զի հազիւ յայլ ձի աշտանակեալ փախչէր. և ապա այլոցն ևս մարտակցացն աշակցեալ Գէորգայ՝ տապաստ արկանէին զյուրիս ի թշնամեացն և ի փախուստ զնոսա դարձուցանէին» (Թիֆլիս, 1912, էջ 356—357):

Նույն այս «Գեղայոյ ամրոց»-ը, որն անվանված է նաև «Քեղեայ ամրոց» և «Գեղէ», հիշատակված է դարձյալ թե Հովհաննես կաթողիկոսի և թե Ստեփանոս Օրբելյանի հետևյալ վկայություններում.

Հովհաննես կաթողիկոս, Թիֆլիս, 1912, էջ 359—360՝

«Բայց բնակիչք ամրոցին Քեղեայ իբրեւ լուան զգալուստ ոստիկանին

[Նսրայ] և ի մտի եղին զյոյժ մոմոումն սպառնութեան առ ի նմանէն նոցա, զահի հարեալք և ահիւ ըմբռնեալք և կարծիս ի մտի եղեալ անհաստատ խորհրդով, թէ զուցէ մատնեսցի ամրոցն ի ձեռս ոստիկանին և այնպէս անհնարին տանջանաց և մահու մատնեսցին: Եւ ապա այսպիսի անդգուշալի երկիւղի զանձինս տուեալ՝ ամենևին բնալին իսկ ունայնացուցեալ լին ի բաց զամրոցն ի բնակչաց անտի»:

Ստեփանոս Օրբելյան, Թիֆլիս, 1911, գլ. ԿԶ, էջ 399՝

«Ապա եկեալ [սուլտանն խորազմաց Զալալադինն] յԱրարատեան գաւառ՝ բանակ հարկանէր անդ. վասն որոյ ժողովեալ Իվանէ Աթաբէկին զամենայն զոյժ և զօրութիւն Հայոց և Վրաց՝ կամէր մարտիւ պատահել նոցա: Եւ կացուցանեն զոմանս դէտ և ազդարար ինքեանց՝ զՇալուէ ոմն և զԳրիգոր կանչող. որք տեսեալ յոյժ նուազ զզօրն խորասանի կանչեն և ազդեն մերոց զօրացս եթէ՝ եկայք: Իսկ նա որ Տէրն է յաղթութեանց, կամելով կամէր եղծանել զանօրինեալ և զամբարշտեալ ժողովուրդն, փոխարկեաց զձայն ազդարարացն յականձս սոցա եթէ՝ փախիք: Որք և թողեալ անդէն զկարասիս իւրեանց և զվրանս՝ աճապարեալք յերիվարսն փախեան և իբր խելացնորեալք, առանց սրոյ և զօրութեան նա և պատեհաղմի վիթեալք ընդ փրթուածս մեծ քարին, որ ի խրամին Գառնույ, առ հասարակ հոսեալ կործանեցան. և Աթաբէկն Իվանէ 10 արամբք զերծեալ անկանի ի յամուրն Գեղէ»:

10. Բոլոր այս վկայություններում «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց» և «յամուր Գեղէ» պարզապես միևնույն բերդի անուններն են, որի տեղն աշխարհագրական և տեղագրական նորագույն երկերում ցույց է արվում սուլորաբար կամ այժմյան Միլլի-շայի ձորում և կամ Ղարադալայում:

Ընդունելով, որ «Գեղամաշէն» Մազազ գավառը գտնվել է Գառնիի ձորում, նաև ի նկատի ունենալով, որ այժմյան Միլլի-շայի ձորը ձեռագիր Ավետարանների երկու հիշատակարանում անվանված է «ձոր Քեղոյ» կամ «ձոր Քեղայ»՝ Ալիշանը «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի տեղը ենթադրել է հենց այս «Քեղոյ» կամ «Քեղայ ձոր»-ի մոտ՝ այժմյան Գյուլայսորում (= ըստ Ալիշանի՝ Քեղա Այսորի) և կամ «Գալէ տիպի»-ում (տե՛ս «Այրարատ», էջ 354 և 359—360): Նույն կարծիքին է նաև Գարեգին Հովսեփյանը, որն իր «Նաղաղակյանք կամ Պոռչյանք» աշխատության մեջ (Վաղարշապատ, 1928, էջ 65—67) անվերապահ ու կտրական կերպով մատնանշում է, որ վերոհիշյալ վկայությունները վերաբերվում են Քեղվա ձորի անմատչելի հին բերդին, որ այժմ կոչվում է Ղալադիպի:

Հակառակ Ալիշանի ու Հովսեփյանի ենթադրության՝ Սմբատյանցը («Գեղարքունի», էջ 292) և Լալայանը (տե՛ս նրա կաղմած Նոր-Բայազետ գավառի քարտեզը, Ազգագր. Հանդ. XVIII, 1908 թ. № 2) «Գեղայոյ» կամ

«Քեղեայ ամրոց»-ի տեղը մատնացուց են արել այժմյան Ղարաղալալում, որը գտնվում է Աղմաղան լեռների ստորոտում:

Այս ենթադրություններից ավելի հիմնավորված է, անշուշտ, առաջինը, որովհետև «Քեղոյ» կամ «Քեղայ ձոր»-ի անունը մոտավորապես համապատասխանում է, իրոք, «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի անուններին:

Ինձ թվում է, սակայն, որ նույնիսկ այս վերջին լուծումը զժվար է բնդունել իբրև վերջնական ու անվիճելի:

Ուշագրավ է նախ, որ «Քեղ» և «Քեղաձոր» տեղանունները հանդիպում են հին Հայաստանի նաև ուրիշ շրջաններում⁵. ուստի և վերոհիշյալ տեղանունների նմանությունը չի կարող, իհարկե, հաստատուն մի կովան լինել վճռական եզրակացության:

Կարելի է առարկել, բացի այդ, որ «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի տեղը, ինչպես երևում է Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ առաջին վկայությունից, լինելու էր, ըստ երևույթին, ո՛չ թե Գլինի հյուսիս-արևմտյան կողմում, այլ, հավանորեն, Սևան կղզու հարևան շրջաններում: Հենց նույն այս տպավորությունը ստացվում է, իմ կարծիքով, նաև Ստեփանոս Օրբելյանի վերոհիշյալ վկայությունից:

Օրբելյանի պատմելով՝ Իվանե աթաբեկը, որը 1225 թվին պարտություն էր կրել Գառնիի մոտ, կարողացել էր «10 արամբք» փախչել «ի յամուրն Գեղէ»: Դժվար է ըստ իս համաձայնել, որ Իվանեն այնքան անդժույժ կլիներ, որ փախչեր Ղալաղիպի, որը գտնվում է Գառնիից մոտ 12 գույշ կլիներ, որ փախչեր Ղալաղիպի, որը գտնվում է Գառնիից մոտ 12 կիլոմետր հեռավորության վրա: Ավելի հավանական է թվում ինձ, որ նա փախած կլիներ Աղմաղան լեռնաշղթայի հյուսիսային ճանապարհով դեպի Աղկալայի ամրոցը, որի մոտ էր գտնվում Հայաստանից Վրաստան տանող ճանապարհը:

Այս դիտողությունները, որ ենթադրական միայն կոհսումներ են, թեև չեն լուծում վերոհիշյալ հարցը, սակայն ցույց են տալիս, որ «Գեղայոյ» կամ «Քեղեայ ամրոց»-ի տեղադրությունը, հակառակ Ալիշանի ու Հովսեփյանի եզրակացության, ղեռ մով ու անորոշ մի խնդիր է, որը կարող է, անտարակույս, մանրամասն ու հատուկ քննության նոր ու ավելի դրական փաստերի օգնությամբ:

11. «Մղոնաշափք»-ի բերդունքի տեղը որոշվում է, ինչպես տեսանք, այժմյան Աղկալայի մոտ գտնվող այն ավերակների վայրում, որը շրջակա գյուղերի բնակիչներն անվանում են «Աղատ քաղաք»:

Բացատրության կարոտ է, ուրեմն, և այս «Աղատ քաղաք» անունը:

Ինչպես հայտնի է, «Աղատ քաղաք» են անվանվում այժմ նաև այն ավերակները, որոնք գտնվում են դարձյալ Գլին-Պարտավ ճանապարհի վրա հին Մաքենիս վանքի մոտ: Այս ավերակների մասին Ալիշանը և Սրմբատյանցը տալիս են հետևյալ տեղեկությունները.

1. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 66՝

«Գղը-Վանք երկու մզոնալ ի վերոյ (ի հարաւոյ) առ դետովն, 45 տամբք նոցին: Չամուրլու մզոնալ ի Մ. Հր. նորին 25 տամբք. և մերձ ի գետաբերանն Գրըզ պուլապ, որ նորաշէն թուի, հայարնակ, 50 և ավելի տամբք: Հանդէպ նորին յաջմէ գետոյն նշանակի աւերակ զեօղ Գղը-Գաշ, թերևս Կարմիրշէնն Սիմէոնի կաթողիկոսի: Բնդ մէջ գեօղիցս յիշեցելոց երկին ընդարձակ աւղիք աւերակաց, պարսպօք և աշտարակօք և կկեղեցեալ, զոր տեղացիքն ասեն՝ ի հնումն Աղատ քաղաք կոչեցեալ ըստ գրութեան ինչ Պետրոսեան Պօղոս վարդապետի, որում ասէին Սևանեցիք՝ աղատադիր ևս ունել ի Շահից Պարսից վասն ապահարկութեան տեղւոյն, և պահիւր յէջմիածին»:

2. Սմբատյանց, Գեղարքունի, էջ 597՝

«Այս յիշեալ [Գեօղակրուպղի շուրջը] ցիրուցան աւերակ գիւղատեղերն ի միասին առած՝ տեղացիք անուանում են Աղատ քաղաք, բայց թէ ա՛յս է Աղատ քաղաքը, թէ՛ նոր-Բայազիտի մօտ՝ ծովեղերքում եղած Աղատ խարաբայն է, չկարացի ստուգել, ըստ որում գրով կամ արձանագրով ապացոյց չկա»:

Ալիշանի և Սմբատյանցի նկարագրած Ավերակների հենց այս վայրին է վերաբերվում հավանորեն, Մովսես Կաղանկատվացու ուշագրավ մի վկայությունը, որի մեջ Մաքենիսի մոտ գտնվող նշանավոր այս տեղն անվանված է «մեծ Մաքենացուց մայրաքաղաքն»:

«Եւ անտի ի միւս տարին—վկայում է Կաղանկատվացին—էանց Բաբան ի գաւառն Գեղարքունի և էարկ ի սուր զբնակիչսն ողիս իբրև տասն և հինգ հազարս. և զմեծ Մաքենացուց մայրաքաղաքն այրեաց, մնաց միայն ջրաղացն և այլ ոչ ինչ. և էր թիւն հայոց երկու հարիւր եօթանասուն և վեց» (III, գլ. ԻԺԹ, էջ 263, Մոսկվա, 1860):

Մեջբերված տեղագրական նկարագրությունների մեջ մատնանշված են, ինչպես տեսնում ենք, «Աղատ քաղաք»-ների ավերակների ընդարձակությունը, բերդապարիսպի և ամրոցի հետքերը և տեղական միևնույն ավանդությունը, որի համաձայն այս վայրերը համարվում են քաղաքատեղի և անվանվում «Աղատ քաղաք»-ներ: Ալիշանի վերոհիշյալ վկայության մեջ հատուկ ուշադրության արժանի է նաև նրա հաղորդած ավանդությունը, որ Մաքենիսի մոտ գտնվող «Աղատ քաղաքն» ունեցել է աղատագիր Պարսից Շահից և ճանաչվել է իբրև ապահարկ:

⁵ Տե՛ս Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Պիլեզիկճեանի, էջ 169 և

Եթե ի նկատի ունենանք, բացի այդ, որ «Ազատ քաղաք»-ներին այս երկրորդը Կաղանկատվացին անվանում է «մեծ Մաքենացուց մայրաքաղաքն»՝ դժվար չի լինի ըստ իս եղբայրացնել, որ վերոհիշյալ «Ազատ քաղաքներ»-ը, որոնք գտնվում էին Դվին-Պարտավ ճանապարհի վրա, եղել են նշանավոր միջնադարյան կենտրոնավայրեր և ունեցել են քաղաքային հատուկ իրավունքներ ու արտոնություններ: Իմ կարծիքով, «Ազատ քաղաք» անունները ո՛չ թե տեղանուն են, այլ սոցիալական հատուկ մի տերմին, որով մատնանշվում է վերոհիշյալ վայրերի ազատ լինելը որոշ հարկերից և նրանց քաղաքային արտոնյալ դրույթունը:

Որ հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել, իրոք, քաղաքավար նման կենտրոնավայրեր՝ այդ, ինչպես մատնացույց ենք արել «Ֆեոգալիզմը Հին Հայաստան»-ում մեր աշխատության մեջ (Երևան, 1934, էջ 232), ակնարկված է Հովհաննես կաթողիկոսի պատմության ուշագրավ մի հատվածում:

Զվարթնոց եկեղեցու շինության մասին խոսելիս՝ Հովհաննես կաթողիկոսը հաղորդում է, որ ներսես Գ. Կաթողիկոսը՝

«պարապ անձին գտեալ՝ զարտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ՝ շուրջանակի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր, յօրինեալ ի նմա յարկս բնակութեան ինքեան հաստահողոյս կոփածոյ քարամբք: Այլ և կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդումաբաճ ըստ պայմանի քաղաքականաց» (Թիֆլիս, 1912, էջ 83):

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ նման կենտրոնավայրեր, որոնց տրված են եղել արտոնություններ «ըստ պայմանի քաղաքականաց», կարող էին լինել ո՛չ միայն Սյունիքում և Այրարատում, այլ նաև Ֆեոգալական Հայաստանի ուրիշ շրջաններում:

Սակայն այս մի նոր խնդիր է, որը կարոտ է հատուկ լուսաբանության:

Ինձ թվում է, որ ելակետ ունենալով «Ազատ քաղաք» անունների վերոհիշյալ մեր բացատրությունը՝ անհրաժեշտ է հետազայում ուսումնասիրել մատենագրական աղբյուրների այն վկայությունները, որոնք վերաբերվում են պատմական Հայաստանի «Ազատ» կոչվող և «քաղաքագիր» կամ «գիրաքաղաք» անվանվող տեղանուններին:

Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս, որ նման կենտրոնատեղերը, որոնք գտնվել են առևտրական հին ճանապարհների մոտ՝ կարող են նույնպես ունեցած լինել իրավունքներ «ըստ պայմանի քաղաքականաց»:

12. Դվին-Պարտավ ճանապարհի վրա «Մղոնաշափը»-ում հիշատակված է միմիայն Բերդկունք կայարանը, որի տեղը որոշվում է, ինչպես տեսանք, այժմյան Աղկալայի և Հայրեվանքի մոտ գտնվող «Ազատ քաղաք» ավերակների մոտ:

Սյուն կայարանների և ճանապարհի շարունակության մասին մինչև Պարտավ ունեն կարևոր տեղեկություններ արաբական աղբյուրները և, գլխավորապես, արաբական աշխարհագիր Իստախրին:

Համաձայն Իստախրիի վկայության Դվինից հետո հետևյալ երկու կայարաններն են եղել Սիսականը և Կիլ-Կուլը՝ Դվին 16 Սիսաջան 16 Կիլ-Կուլ (Մարկվարտը կարդում է Gēlakūnī):

Միջկայարանային տարածությունները նշանակված են այստեղ արաբական փարսախներով: Ուրեմն՝ Սիսաջանի հեռավորությունը Դվինից ցույց է արված 16 արաբական փարսախ կամ մոտ 92 կիլոմետր ($5752,8 \times 16$), իսկ Կիլ-Կուլի հեռավորությունը Դվինից՝ 32 արաբական փարսախ կամ մոտ 184 կիլոմետր (1 փարսախ = $5752,8$ կիլոմ., տե՛ս «Երատեսենեսի ստադիոնը և Պարսից ասպարեսը» իմ աշխատության մեջ, էջ 9—12):

Այս հեռավորությունների նկատմամբ անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ, որ տարածությունները մատնանշված են արաբական աղբյուրներում կլոր թվերով ո՛չ թե ճշտիվ, այլ մոտավոր կերպով (տե՛ս իմ աշխատությունը «О торговле и городах Армении», էջ 168):

Վերոհիշյալ կայարանների տեղադրության խնդիրը լուսաբանել է վերջերս Մարկվարտը «Das Itinerar von Artaxata nach Armastica» աշխատության մեջ (էջ 56): Gēlakūnī (=Գեղաքունի) և Sīsaġān (=Սիսական, Սիւնիք) կայարանները, ասում է Մարկվարտը, լինելով նախասկիզբ համապատասխան գավառների, անվանվել են հենց նրանց անունով: Սակայն կայարանների հաջորդականությունը նա համարում է շփոթված և կարծում, որ Դվինից հետո առաջին կայարանը լինելու էր Գեղաքունին և ապա Սիսականը:

Gēlakūnī կայարանի տեղը Մարկվարտը ենթադրում է՝ համաձայն վերոհիշյալ տարածության՝ Դվինից 16 արաբական փարսախ կամ մոտ 96 կիլոմետր հեռավորության վրա Սեանա լճի ափին՝ մոտավորապես, ուրեմն, այժմյան Ելենովկայում: Իսկ Սիսականը գտնվելու էր հետևաբար Գեղաքունի այս կայարանից 16 արաբական մղոն կամ մոտ 96 կիլոմետր (ըստ Մարկվարտի) հեռավորության վրա:

13. Մարկվարտի ենթադրությունը կայարանների այս տեղադրության, ինչպես և Գեղաքունի գավառի և Սիսականի ծայրասկիզբ սահմանների մասին, ո՛չ միայն անհավանական է, այլ պարզապես սխալ:

Վերև մենք արդեն տեսանք, որ Դվին-Պարտավ ճանապարհի վրա՝ այժմյան Ելենովկայից նոր-Բայազիտ տանող ճանապարհագծի մոտ և հին Մաղաղ գավառում՝ որոշվում է ճշտիվ «Մղոնաշափը»-ի Բերդկունք կայարանի տեղը: Հասկանալի է, ուրեմն, որ Գեղաքունիի գավառասահմանը, որը ինչպես ասացինք, գտնվում էր Մաղաղ գավառի և Բերդկուն-

քի հարավակողմում, չէր կարող լինել այժմյան Երևանի մոտ Բերդկունքի հյուսիսակողմում:

Մի պարզ թյուրիմացություն է, անտարակույս, նաև Մարկվարտի ենթադրությունը Սիսական գավառի տեղագրության մասին: Սիսականը կամ Սյունիքը, իհարկե, ո՛չ թե հատուկ գավառի, այլ արևելյան աշն երկրի անունն է, որի մեջ գտնվում էր նաև Գեղաքունի գավառը:

Իմ կարծիքով, Մարկվարտի սխալ եղրակացությունների գլխավոր պատճառն այն է, որ նրա ուշադրությունից վրիպել է խիստ կարևոր մի հանգամանք: Դվինից ղեպի Պարտավ գոյություն են ունեցել, ինչպես հայտնի է, երկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ այժմյան Նլենովկայի ու հին Բերդկունքի վրայով, իսկ մյուսը՝ այժմյան Բաշնորաշենի վրայով ու Սելմի լեռնանցքով:

Արարական ազբյուրների մատնանշած Դվին-Պարտավ ճանապարհագրիժը որոշվում է, ինչպես կտեսնենք, ո՛չ թե հայկական «Աղոնա-շափք»-ի Դվին-Բերդկունք գծով, այլ հաստատապես Դվին-Բաշնորաշեն մյուս ճանապարհով:

Ճանապարհի հենց այս երկրորդ ուղղությունը միանգամայն ճիշտ մատնացույց է արել Կարաուլովը վերոհիշյալ իր թարգմանություններին կցված հատուկ քարտեզում: Կարաուլովը ենթադրում է նաև, որ Իստախրիի Սիսաջան կայարանը համապատասխանում է, հավանորեն, այժմյան Կիսաջանին, որը գտնվում է, ինչպես հայտնի է, հենց ճշտիվ Շարուր գավառի և հին Սիսականի սահմանում և որի հեռավորությունը Դվին-Արդաշարից պոստային ճանապարհով կլինի այժմ մոտավորապես 70—75 կիլոմետր:

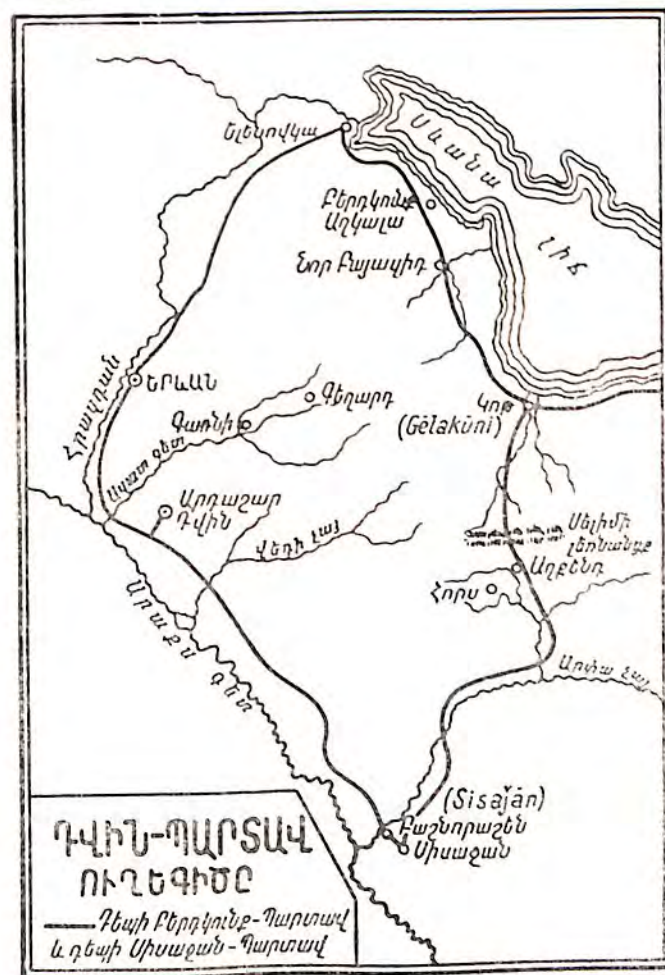
Հիմնական առարկությունն այս ենթադրություն դեմ կարող է, իհարկե, այն լինել, որ Կիսաջանը չի հիշատակված մատենագրական հայաղբյուրներում: Սակայն եթե անգամ ընդունելի չլինի Կիսաջանի նույնացումը Սիսաջան կայարանի հետ՝ կարելի է այնուամենայնիվ վստահորեն ենթադրել, որ Սիսաջանի տեղագրությունը լինելու էր Շարուրից Վայոց ձոր տանող ճանապարհագծում, հավանորեն, Բաշնորաշենից Արփա գետացող գծամասում: Իսկ Վայոց ձորը, ինչպես հայտնի է, հին Սիսականի կենտրոնական շրջանն էր Իստախրիի ժամանակ, որի աշխարհագրական երկը գրված է 951 թվին, և հենց այստեղ «Եղեգիբ գիւղաքաղաք»-ում էին գտնվում Սյունյաց գահազուլիս իշխանների «արքունական ապարանք»-ները (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Թիֆլիս, 1911, գլ. ԼԸ, էջ 199):

Ուրեմն՝ Սիսաջան-Սիսականը, եթե ընդունելու լինենք ըստ Մարկվարտի, որ նա երկրի անուն է, գտնվելու էր, անշուշտ, այստեղ է, ինչպես միանգամայն ճիշտ վկայում է Իստախրին, Դվինից 16 արաբական

ժառանգի կամ մոտ 92 կիլոմետր հեռավորության վրա և նախքան Կիլ-
կունի կամ Gēlakūnī կալարանը:

14. Սիսաջանից հետո նշանակված է Իստախրիի մոտ Կիլ-Կույ կա-
յարանը (ըստ Մարկվարտի՝ Gelakūnī), որի հեռավորությունը Սիսաջա-
նից ցույց է տրված 16 արաբական մղոն կամ մոտ 92 կիլոմետր:

Ինչպես վերև ասացինք, Կարաուլովի թարգմանության մեջ բերված են այս տեղանվան ձևազրական տարբեր ընթերցվածները՝ گلیکون, گلکوی, گلکوی որոնք Մարկվարտը, օգտվելով նաև մեզ անհայտ աղբյուրներից, ուղղել և կարդացել է Gēlakūnī: گیل, گنکلوین, گور, گیل گوی

Ղարանլըխ գնացող պոստային ճանապարհագծում և ճշտիվ հին Գեղա-
բունի գավառում: Որ այս ճանապարհը Դվինից Պարտավ տանող արաբա-
կան հին ճանապարհն է՝ այդ ավելի բան հավանական է, որովհետև այս-
տեղ պահպանվել են մինչև այժմ հին կարավանատների ավերակներն
այժմյան Աղբենդի մոտ և Սելիմում (տե՛ս Ալիշան, Սիսական, էջ 163—
165):

Կայարանի Կիլ-Կույ անունը, որի տարբեր ընթերցվածները նշանակ-
ված են վերևում, մենք՝ նախքան Մարկվարտի աշխատության հետ ծա-
նոթանալը՝ համապատասխան էինք ենթադրել հին «Կուկոյք» գյուղի ան-
վան, որը, ինչպես վկայում է Ստեփանոս Օրբելյանը (Թիֆլիս, 1911,
գլ. 2Դ, էջ 513, գլ. ԽԲ, էջ 229, գլ. ՄԱ, էջ 267 և 268), գտնվել է Գեղաբունի
գավառի իշխանանիստ Կոթ գյուղաքաղաքի մոտ:

Սակայն ավելի հավանական է թվում ինձ այժմ Մարկվարտի
Gēlakūnī ուղղված ընթերցումը: Ըստ երևույթին, այս կայարանը ևս, ինչ-
պես և վերոհիշյալ Սիսաջանը, անվանվել է Gēlakūnī համապատասխան
գավառի անունով: Կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել, որ արաբական
կայարանները գտնվել են ո՛չ թե հայաբնակ գյուղերում, այլ Գեղաբունիի
և «Սիսական իշխան»-ների կառուցած հատուկ կարավանատներում, որ-
ոնք գավառների անունով կոչվել են Սիսաջան և Գեղաբունի:

15. Gēlakūnī կայարանից հետո Իստախրիի մոտ նշանակված է
Դավմիս (ըստ Կարաուլովի՝ Давмис, Մարկվարտի մոտ՝ Daumīs) կա-
յարանը, որի հեռավորությունը Gēlakūnī-ից ցույց է տրված 16 արա-
բական փարսախ կամ մոտ 92 կիլոմետր:

Այս կայարանի արաբական անունը, որն ըստ իս աղճատ-
ված է, պետք է, իմ կարծիքով, ուղղել և կարդալ دَاطِيس (د=ذ և ا=ط)⁶

*Zautio: Իսկ այս վերջինը պարզ կերպով համապատասխանում է հայե-
րեն Սոդք կամ Սոթք տեղանվան, որի նոր անունն է այժմ Զոտ կամ Զոթ:

«Մաւաք»-ը, ինչպես հայտնի է, Գեղաբունիի արևելակողմում գըտ-
նվող հարևան գավառի անունն է, որի իշխանանիստ համանուն հին
կենտրոնը Սեբեոսի մոտ անվանված է «Մաւալ քաղաքագիւղ» (տե՛ս
Սեբեոս, Ս. Պետերբուրգ, 1879, գլ. 2, էջ 49):

Այս տեղանվան մեկնությունը, որը ժողովրդական մի ստուգաբա-
նություն է, մատնանշված է Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ:

«Սոթից դաւառ—ասում է Օրբելյանը—որ սակա հանապազորդեան
բքոց և դառնաշունչ օդոցն կոչեցաւ Սոթք» (Թիֆլիս, 1911, գլ. Գ, էջ 12):

⁶ Արաբական տառերի նման շփոթումներ մատնանշել են Մաուր և Մարկվարտը՝
տե՛ս Mapp, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, СПб., 1905, էջ 185,
205, 207 և Marquart, Erānschahr, Berlin, 1901, էջ 32, ծան. 3.

Իսկ, իրապես, ինչպես ուղիղ դիտել են Մարկվարտը և Ադոնցը⁷,
«Մաւաք» տեղանունը ծագել է, անշուշտ, այս կողմերում ապրող «Մաւ-
դէացոց» կամ «Մաւդէից» հին ցեղի անունից, որը հիշատակված է Ագա-
թանգեղոսի, Նդիշեի և Խորենացու պատմություններում (տե՛ս Ագաթան-
գեղոս, Տփղիս, 1909, գլ. ՃԺԲ, էջ 414, Նդիշե, Վենետիկ, 1864, էջ 18,
86 և Խորենացի, Տփղիս, 1913, II, գլ. Ը, էջ 113):

Ինձ թվում է, որ արաբական այս կայարանը ևս, ինչպես և վերո-
հիշյալ Սիսականն ու Գեղաբունին, դարձյալ համապատասխան գավառի
անունն է, որի մեջ *Zautīs-ի (=հավանորեն Սաւա-ից) տեղադրու-
թյունը հավանական կլինի ենթադրել ոչ թե «Մաւալ քաղաքագիւղ»-ում,
այլ հատուկ մի այլ կարավանավայրում:

Որ Դվին-Պարտավ ճանապարհի ուղղությունը լինելու էր, իրոք,
հենց այս գավառի միջով՝ այդ երևում է Սեբեոսի պատմությունից, որի
մեջ Հայաստանից Աղվանք տանող միևնույն հին ճանապարհը հիշա-
տակված է հետևյալ վկայության մեջ՝

«Իսկ Ատատն Խորխոռունի և Սամուէլն Վահեունի զարաբն իւ-
րեանց փախստական գնացին ընդ քաղաքագիւղն կոչեցեալ Մաւալ,
հասանէին յաշխարհն Աղուանից ի Հոնս դէմս արարեալ, և անցեալ ընդ
գետովն՝ որ կոչի Կուր, բանակէին առ գետեղբերն» (Ս. Պետերբուրգ,
1879, գլ. 2, էջ 49):

16. *Zautīs-ից հետո Իստախրիի մոտ նշանակված է Մեարիս կա-
յարանը (ըստ Կարաուլովի՝ Мерис, իսկ ըստ Մարկվարտի՝ Mairīs
և ծանոթության մեջ Mitrīs համաձայն Յաքոբի): Հեռավորությունը
*Zautīs-ից մինչև Մեարիս ցույց է տրված 12 արաբական փարսախ
կամ մոտ 69 կիլոմետր (5752,8 × 12):

Մարկվարտը ենթադրում է, որ այս կայարանի Mairīs անվան հետ
կարելի է համեմատել Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած «Մայրի
ամուր»-ի անունը, որը գտնվել է Արևիք գավառում (Թիֆլիս, 1911, գլ.
Գ, էջ 13 և գլ. 2Դ, էջ 521): Մարկվարտն աչքաթող է արել, իմ կարծիքով,
որ այս կայարանի անունը ևս աղճատված է, ինչպես և նախորդ Dau-
mīs-ը (= *Zautīs):

Մեարիս, Mairīs կամ Mitrīs տեղանվան արաբերեն متریس կամ
هتریس ընթերցվածը պետք է ուղղել ըստ իս և կարդալ مَیریس
(=Hatrīs): Արաբական م (m) և ه (h) սկզբնատառերի շփոթություն-
ներն այնքան սովորական են, որ մեր սրբագրությունը չի կարող
համարվել քմահաճ ու բռնի:

⁷ Sh'm Markwart, Erānschahr, էջ 158 և Адони, Армения в эпоху Юстини-
ана, էջ 424.

Իսկ այս ուղղումից հետո Hatrīs-ը, որի հեռավորությունը *Zauṭi-ից ցույց է տրված 12 արաբական փարսախ կամ մոտ 69 կիլոմետր, համապատասխան կլինի ճշտված հայերեն Հաթերք (սեռ. Հաթերից) տեղանվան, որը գտնվում էր, իրոք, մոտավորապես հենց այս տարածության վրա վերոհիշյալ Սոտք գավառից:

Hatrīs-ի is վերջավորությունը հասկանալու համար պետք է ի նկատի ունենալ Հաթերք տեղանվան— ից վերջավորությունը թեք հոլովներում: Ընդունելով որ վերոհիշյալ «Սաաից» գավառն արաբական աղբյուրներում անվանված է *Zauṭīs (=«Սաաից»)՝ միանգամայն հասկանալի է, որ նաև «Հաթերից» գավառը կոչվելու էր նույն աղբյուրներում Hatrīs (=«Հաթերից»): Ուշադրության արժանի է, որ 12-րդ և 13-րդ դարերի արձանագրություններում Հաթերք անվան սեռական հոլովն ունի տարբեր վերջավորություն՝ Հաթերք-ոյ կամ Հաթերք-ու (տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 34, 44, 46, 56, 84): Սակայն Բագրատունյաց շրջանում նույն անվան սեռականը կարելի է ենթադրել, անշուշտ, Հաթեր-ից (Համտե Այլաբերք—Այլաբերից, Արտագերք—Արտագերից են):

Դժվար չէ նմանապես կռահել, որ այս կայարանի անունը ես, ինչպես և վերոհիշյալ Sīṣajān-ը, Gēlakūnī-ն և *Zauṭīs-ը, ոչ թե Հաթերք գյուղի, այլ գավառի անունն է, որի մեջ գտնվել է արաբական կայարանը հատուկ կարավանավայրում:

17. *Zauṭīs-ից հետո մինչև Պարտավ Իստախրի մոտ հիշատակված են Կալկատու և Պարտավ կայարանները՝ *Hatrīs 13 Qalqāṭūs (ըստ Մարկվարտի՝ Qalanqātūs) 9 Bārḡa'a: Տարածությունը *Hatrīs-ից մինչև Qalqātūs ցույց է տրված 13 արաբական փարսախ կամ մոտ 75 կիլոմետր, իսկ այս վերջին կայարանից մինչև Պարտավ՝ 9 արաբական փարսախ կամ մոտ 52 կիլոմետր:

Qalqātūs կամ Qalanqātūs կայարանի անունը համապատասխանում է, ինչպես մասնանշված է Մարկվարտի և իմ աշխատություններում (տե՛ս «Das Itinerar von Artaxata nach Armastica», էջ 56 և «О торговле и городах Армении», էջ 169), հին «Կաղանկատուց»-ին, որը հիշատակված է Մովսես Կաղանկատուցու Աղվանից աշխարհի պատմության հետևյալ վկայություններում՝

1. Մովսես Կաղանկատուցի, Թիֆլիս, 1912, II, գլ. Ժ, էջ 150՝

«Իսկ իբրև եկն եհաս զօրն Հոովմայեցուց անթիւ բաղմութիւն յոյժ՝ բնակեցան յՈւտի գաւառի առ հեղեղատովն, որ ի մէջ սահմանաց զեղջն Կաղանկատուց. և կոխեցին քանդեցին զգեղեցիկ զստացուածս աշգեստանեայց և զեօղաստանեայց ընդ որս անցանէին, և անտի շուեալ բանակեցան առ հեղեղատովն Տրտուայ մօտ ի գիւղն Դիւտական»:

2. Նույնի, II, ԺԱ, էջ 155՝

«Իբրև իրազգած եղեն թշնամիքն եղելոցն՝ պնդեցան զհետ փախստէից և հասեալ ի մասն ինչ նոցա առ ստորոտով լերինն՝ որ է յանդիման զեղջն մեծի Կաղանկատուաց, որ ի նմին յՈւտի գաւառի՝ յորմէ և ես, ի նսեմանալ աւուրն ոչ կարացին ժամանել ի բազում ինչ ի վնաս...»:

Այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, երևում է, որ Կաղանկատուցը մեծ գյուղը գտնվել է «Դիւտական գիւղ»-ի և Տրտու կամ այժմյան Թարթառ գետի մոտ Ուտի գավառում (համտե Մակար եպիսկ. Բարխուդարյան, «Պատմութիւն Աղուանից», Վաղարշապատ, 1902, էջ 31):

Այս գյուղը ես ինչպես դժվար չէ հետեցնել Կաղանկատուցու երկու այլ վկայություններից, եղել է հավանորեն, իշխանանիստ հին կենտրոնավայր: Յոթերորդ դարի սկիզբներում «Աղուէն»-ի կանոնադիր ժողովին մասնակցել է, ինչպես հաղորդում է Կաղանկատուցին, «Բաղուր Կաղանկատուց նահապետ»-ը (Թիֆլիս, 1912, I, գլ. ԻԶ, էջ 98): Իսկ ութերորդ դարի սկիզբներում, նույն հեղինակի վկայությամբ, բնակություն էր հաստատել «յաւանին Կաղանկատուց» «Ռոստոմ ի Վարաղ Աբոյեան, որք ի Ստահր գաւառէ Պարսից» (III, գլ. Ժ, էջ 349):

«Կաղանկատուց»-ը Qalanqātūs-ը (=Կաղանկատուց) գտնվել է ըստ Իստախրի վերոհիշյալ վկայության 9 արաբական փարսախ կամ մոտ 52 կիլոմետր (5752,8×9) հեռավորության վրա հին Պարտավից, որի տեղը որոշված է արդեն այժմյան Բարդա գյուղի մոտ, ուր մնացել են մինչև այժմ նրա ընդարձակ ավերակները:

18. «Մղոնաշափը»-ի և Իստախրի վերոհիշյալ վկայությունների բնութագրով Դվին-Պարտավ ճանապարհը որոշվում է, ինչպես տեսանք, երկու տարբեր ուղղությամբ՝ Բերդկունք—Աղկալայի և Բաշնորաշեն—Արփայի ճանապարհագծերով: Այդ երկու ճանապարհների միացման կետը պետք է լիներ, ինչպես և այժմ, Ադիաման և Ղարանլիս գյուղերի շրջանում: Իսկ այնուհետև մինչև Պարտավ ճանապարհի շարունակությունը պարզ կերպով որոշվում է Սեանա լճի հարավային ափերով, Սոտք, Հաթերք գավառների միջով և Կաղանկատուց գյուղի՝ մոտով:

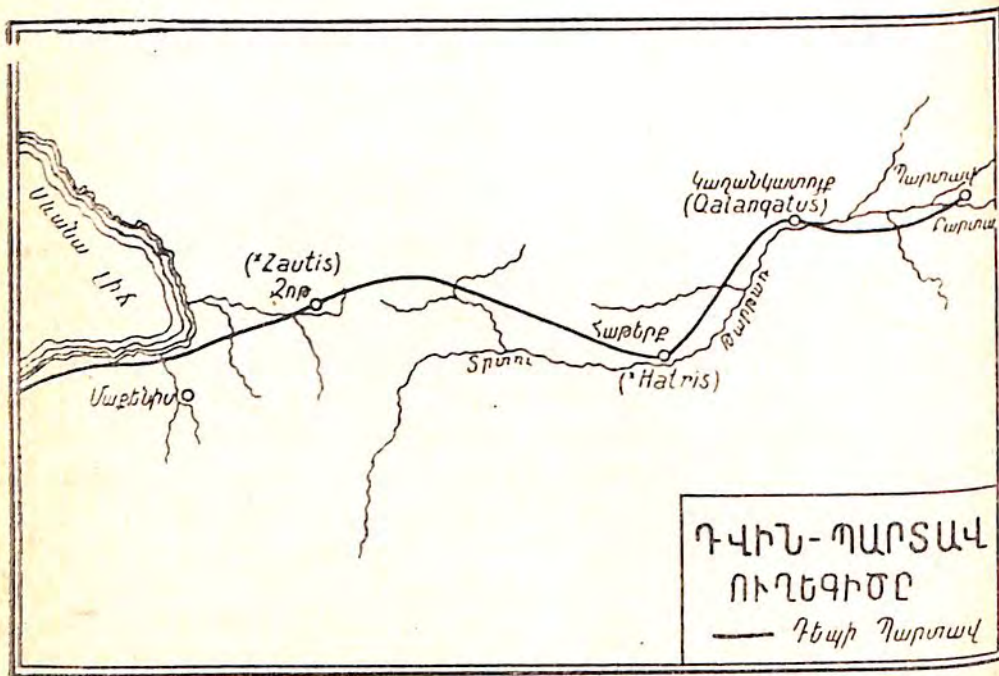
Մեր այս ուսումնասիրությամբ պարզվում է ոչ միայն ճանապարհի այս ուղղությունը, այլ նաև ճշտվում են այդ ճանապարհի վրա գտնվող կայարանները, որոնք մասնանշված են թե հայկական «Մղոնաշափը»-ում և թե Իստախրի ճանապարհացույցում՝

1. Դվին—ավերակների վայրը Արդաշար գյուղի մոտ.

2. Բերդկունք—Աղկալայի և Հալբեվանքի մոտ գտնվող «Աղատ քաղաք»-ի ավերակների վայրում:

3. Սիսաջան = Սիսական (հավանորեն, համապատասխան երկրի անունն է)։

4. Կիլ-Կույ (ըստ Կարաուլովի՝ Киль-Куй, ըստ Մարկվարտի՝ Gēlākūnī) = Գեղաքունի (հավանորեն, համապատասխան դավառի անունն է)։

5. Դավմիս (ըստ Կարաուլովի՝ Давмис, ըստ Մարկվարտի՝ Dau-mis) = *Zauṭis = «Սաւաք», սեռ. «Սաւաքից» (հավանորեն, համապատասխան դավառի անունն է)։

6. Մետրիս (ըստ Կարաուլովի՝ Метрис, ըստ Մարկվարտի՝ Mairis, Յաքուտի մոտ՝ Mitrīs) = *Hatrīs = Հաթերք, սեռ. Հաթերից = (հավանորեն, համապատասխան դավառի անունն է)։

7. Կալկատուս (ըստ Կարաուլովի՝ Калькатус, ըստ Մարկվարտի՝ Qalanqātūs = Կաղանկատուք, սեռ. Կաղանկատուց)։

8. Պարտավ — այժմյան ավերակների վայրում Բարդա գյուղի մոտ՝ Կայարանների տեղերը հավանական է ենթադրել, զլխավորապես, հատուկ կարավանատներում, որոնք գտնվել են Սիսական իշխանների շրջանում և Գեղաքունի, Սոտք ու Հաթերք գավառներում։

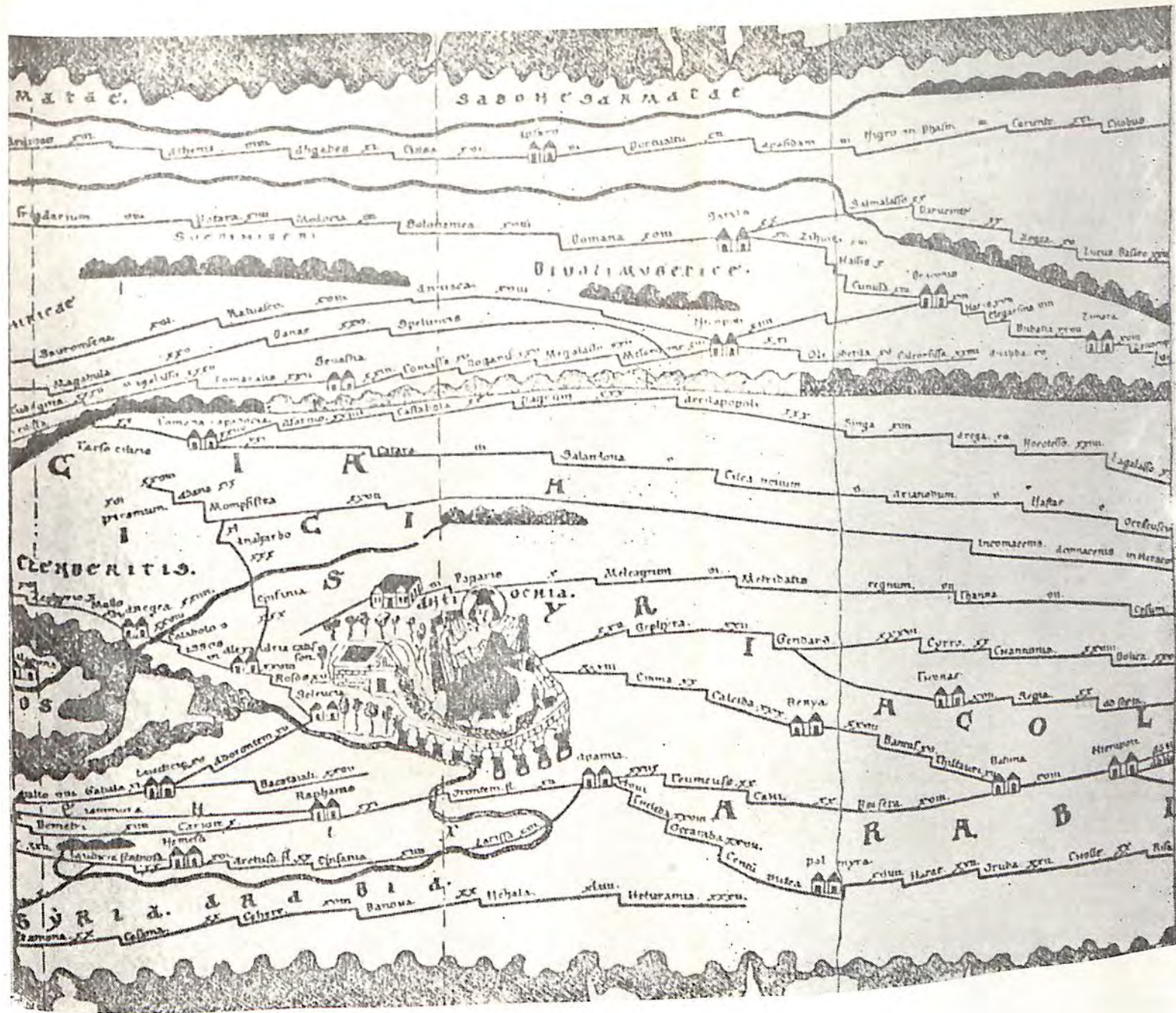
Սակայն այս խնդիրը, ինչպես և հին այս ճանապարհի ուղղությունը տեղագրական բոլոր իր մանրամասնություններով պետք է, իհարկե, ընենեն ու ստուգեն տեղում գիտական հատուկ արշավախմբերը։

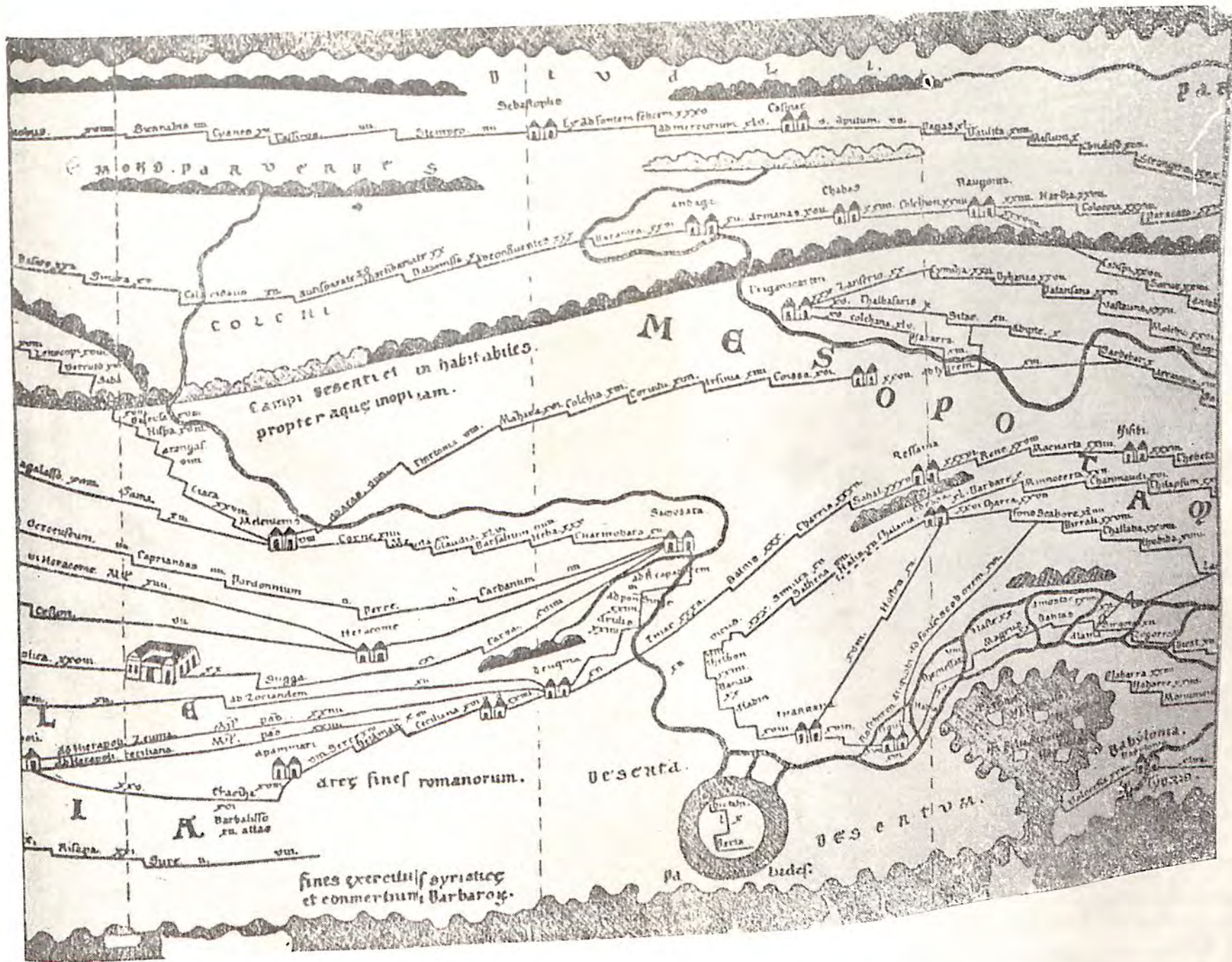
1. «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տիֆլիս, 1909.
2. Адоныц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
3. Ա-Պո, վանի, Բիթլիսի և էրզրումի վիլայէթները, Երևան, 1912.
4. Ալիջան, Այրարատ, վենետիկ, 1890.
5. Նույնի, Սիսական, վենետիկ, 1893.
6. Նույնի, Շիրակ, վենետիկ, 1888.
7. Ammiani Marcellini, Rerum gestarum libri qui supersunt, Bibl. Teubn.
8. «Անանուն ժամանակագրութիւն», վենետիկ, 1904.
9. Ավդալբեգյան Թ. Բանասերի օրագրից, Հանդ. Ամս., 1926, Թ. 7—8, 9—10 և 11—12.
10. «Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ», Թիֆլիս, 1912.
11. Հ. Անաոյան, Արմատական բառարան, Երևան, 1926.
12. Բարխուդարյանց Մակար Էպիսկ., Պատմութիւն Աղվանից, Վարդապատ, 1902.
13. Belck W., Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, Heft I—II, Leipzig, 1901.
14. Belck W., Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnol., 1899.
15. Գաբրելյան Հ. Հովս. վարդ., Տիեզերական պատմութիւն, Հտ. Ա և Բ, Վիեննա, 1849—1852.
16. Գաբազաշյան Ա. Մ., Քննական պատմութիւն Հայոց, Մասն Բ, Թիֆլիս, 1895.
17. «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց որ է Աղուէսագիրք, ի Մարտիլեայ, 1683».
18. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901.
19. Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève, 1907.
20. Dubois de Montpéroux F., Voyage autour du Caucase, Paris, 1839—43.
21. «Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», հրատ. Ք.Պ., Ս. Պետերբ., 1887.
22. Իննիկյան Հ. Ղ., Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, վենետիկ, 1822.

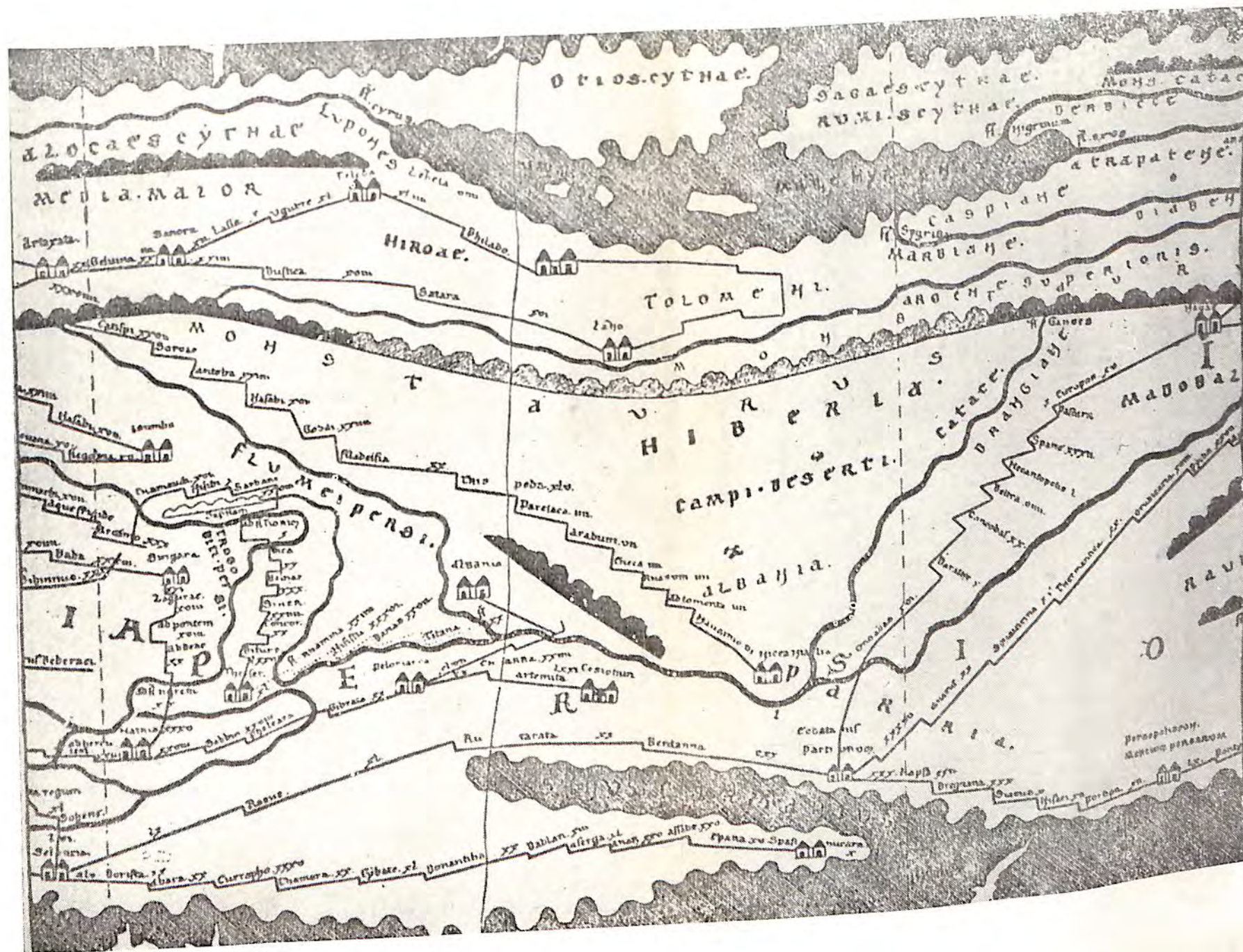
23. Լալայան Երվ. Նոր Բայազետի գաւառ կամ Գեղարքունիք. Աղ-
գաղը. Հանդ., XVIII, 1908 թ., № 2.
24. *Lehmann—Haupt C. F.*, Armenien einst und jetzt, Bd. I, Ber-
lin, 1910, Bd. II, Erste Hälfte. Berlin, 1926, Bd. II, Zweite
Hälfte, Berlin, 1931.
25. Նույնի, Ueber Tigranokerta, Verhandl. der 46. Versammlung
deutscher Philologen und Schulmänner in Strassburg, Leipzig,
1904.
26. Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. առաջին, Թիֆլիս, 1917.
27. *Линч Х. Ф. Б.*, Армения, перев. Ел. Джунковской, т. I և II,
Тифлис, 1910.
28. Նույնի և Օսփալի, Карта Армении и пограничных стран.
29. *Халатьянц Г.*, Очерк истории Армении, М., 1910.
30. Նույնի, Армянские Аршакиды, М., 1903.
31. *Khanzadian Z.*, Atlas historique, Paris, 1920.
32. «Христианский Восток», т. III, вып. I, Пг., 1914.
33. *Караулов Н. А.*, Сведения арабских писателей о Кавказе, Ар-
мении и Азербайджане. I. Ал-Истахрий. Сборник материалов
для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXIX, Тиф-
лис, 1901.
34. *Karbe Hans*, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum
Phasis-Araxes. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des
Königstädtischen Gymnasiums zu Berlin, 1898.
35. *Dionis Cassii Cocceiani historia Romana*, Bibl. Teubn.
36. Կեղծ-Սեբեոս, տե՛ս «Պատմություն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հե-
րակին», Ս. Պետերբուրգ, 1879.
37. *Kiepert Richard*, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—
1906.
38. *Kiepert H.*, Nouvelle carte générale des provinces asiatiques
de l'Empire Ottomane, 1884.
39. Նույնի, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878.
40. «Պատմություն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձա-
կեցոյ», Թիֆլիս, 1910.
41. *Constantini Porphyrogeneti*, De administrando imperio, Bon-
nae, 1829—40.
42. Կոստանյանց Կ., Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913.
43. Նույնի, «Հիսուսածք», գիրք երրորդ, Վիեննա, 1877.
44. Նույնի, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910.

45. Հակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, հրատ. Կ. Կոստանյան-
ցի, Վաղարշապատ, 1903.
46. Հակոբյան Հովն., Ուղեգրություններ, հատոր 2, Երևան, 1934.
47. Հայկունի Ս., Բագրևանդ ջրաբաշխ գավառ, էջմիածին, 1894.
48. Հյուբշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Հ. Բ. Պիլե-
դիկճեանի, Վիեննա, 1907.
49. Հովսեփյան Գար. արքեպ. Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք Հայոց
պատմության մեջ, մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928.
50. «Ղաղարայ Փարպեցոյ, Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան
Մամիկոնեան», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի,
Տիֆլիս, 1904.
51. «Պատմութիւն Ղեոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբ.,
1887.
52. *Манандян Я. А.*, О торговле и городах Армении в связи с ми-
ровой торговлей древних времен, Эривань, 1930.
53. Մանանդյան Հակոբ, Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata-
Satala և Artaxata-Tigranocerta ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Տե-
ղեկագիր Գիտ. և արվ. ինստիտուտի, № 5, Երևան, 1930.
54. Նույնի, Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932.
55. Նույնի, Երատոսթենեսի ստագիրոնը և Պարսից ասպարեսը, Երևան,
1934.
56. Նույնի, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934.
57. Նույնի, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934.
58. *Markwart J.*, Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses
Choren., Berlin, 1901.
59. Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen,
1896, տե՛ս Philologus, Bd. 54, Bd. 55.
60. Նույնի, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenis-
chen Nation, Potsdam, 1919.
61. Նույնի, Le berceau des Arméniens, Revue des Études Armé-
niennes, Paris, 1928, t. VIII, fasc. 2.
62. Նույնի, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928.
63. Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen
und arabischen Geographen, Wien, 1930.
64. Նույնի, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des
Mar Abas und Ps. Moses Xorenatsi, Caucasia, Fasc. 6, 2 Teil,
Leipzig, 1930.
65. Նույնի, Die Entstehung der armenischen Bistümer, hrsg. von
J. Messina, Orientalia christiana, t. XXVII, 2, Roma, 1932.

66. *Март Н.*, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов. Арабская версия, СПб., 1905.
67. Նույնի, Легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси, Известия ГАИМК, т. III, Л., 1924.
68. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանցի վենետիկ», հատոր Ա, Վենետիկ, 1914.
69. «Մղոնաշափր» — տե՛ս «Խորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 84—89.
70. *Miller Konrad*, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.
71. «Մովսիսի Խորենացուց Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս, 1913.
72. «Մովսէս Խորենացու հայկական պատմութիւն», աշխարհ. թարգմ. ծ. վ. Ստեփանեի, Ս.-Պետերբուրգ, 1889.
73. «История Армении Моисея Хоренского», перевод, Н. Эмина, М., 1893.
74. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացուց», տե՛ս «Մովսէսի Խորենացուց մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1843.
75. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացուց յաւելումովք նախնեաց», հրտր. Սուրբյանի, Վենետիկ, 1881.
76. *Murad Fr.*, Ararat und Masis, Heidelberg, 1901.
77. «Շղիշէի վարդապետի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864.
78. «Շղիշէի պատմութիւն Վարդանանց ըստ Անձեւացեաց օրինակի», հրտր. Խ. Հովհաննիսյանցի, Մոսկվա, 1912.
79. «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912.
80. Յովհաննէս Եպ. Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1832.
81. *Justi F.*, Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, Strassburg, 1903.
82. Շահխարունյանց Հովհ. Եպիս., Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հատ. I և II, էջմիածին, 1842.
83. *Орбели И.*, Надписи Мармашена, Пг., 1914.
84. «Ջուանշէրի պատմչի Համառոտ պատմութիւն Վրաց», Վենետ., 1884.
85. *C. Plinii Secundi Naturalis Historiae*, տե՛ս *Histoire naturelle de*

- Pline, avec la traduction en français, par M. É. Littré, t. I—II, Paris, 1883.
86. Plutarchi vitae, graece et latine, Փարիզի հրատր. Th. Döhner-ի & F. Dübner-ի, vol. I—V, 1846—1855.
 87. Ptolemaei, Geographia, հրատր. C. Müller-ի.
 88. Ravennatis Anonymi Cosmographia, ed. Pinder et Parthey.
 89. Reinach Th., Mithridate Eupator, roi, du Pont, Paris, 1890.
 90. Ռէկլիի էլիզէ, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի աւազանը ևն, թրգմ. Միաբան, Վաղարշապատ, 1890.
 91. Ռուսական հին շտաբի տասը վերստանոց քարտեզ.
 92. Saint-Martin M. J., Mémoires historiques et géographiques sur l' Arménie, t. II, Paris, 1819.
 93. «Սամուէլի քահ. Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893.
 94. Sandalgian J., Histoire documentaire de l' Arménie des âges du paganisme, t. I—II, Rome, 1917.
 95. «Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի Հերակլին», Ս. Պետերբուրգ, 1879.
 96. «Սիմէոն կաթ., Զամբռ», Վաղարշապատ, 1873.
 97. Սմբատյանց Մես. արքեպ., Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895.
 98. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեղերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885.
 99. «Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1911.
 100. Strabonis Geographica, ed. A. Meineke, I—III, Lipsiae, 1921—26.
 101. Strecker W., Topographische Mittheilungen über Hoch-Armenien, տե՛ս ոտս. թարգմ. Н. Астафьев-ի, Материалы для географии Аз. Турции, прилож. к тому III Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис. 1874.
 102. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», վենետիկ, 1862.
 103. Վերներ Շուր դր., Ներոն կայսեր արեւելեան քաղաքականութիւնը, թրգմ. Հ. Մ. Հապոդյանի, Վիեննա, 1930.
 104. Oeuvres complètes de Tacite, traduction du bureau de Lamalle, revue par M. Charpentier, t. I — Annales, t. II — Histoire, Paris.

105. *Taylor J. G.*, Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, տե՛ս սուս. [Թարգմ. Н. Астафьев-ի, Матер. для географии Аз. Турции, прил. к тому II Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис, 1874.
106. Տաշյան Հ. Հ. Վ., Պոնտական ուսումնասիրությունը, Մասն Ա. «Հետադատական ուղևորություն ի Պոնտոս Յ. Գ. Կ. Անդերսոնի»: Մասն Բ. «Ուղևորություն հնախոսական հետադատության ի Պոնտոս և ի Փոքր Հայս ֆր. և Եւգ. Կրամոն Եղբարց», Վրեննա, 1919.
107. *Tomaschek*, "Caspiae", Pauly — Wissowa Realencykl.
108. *Еремян С. Т.*, Торговые пути Юго-Кавказа в конце IV века, քարտեզ՝ հրատ. ձեռագրի իրավունքով:
109. *Tournebize Fr.*, Histoire politique et religieuse de l' Arménie, Paris, 1900.
110. «Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Երկ. տպ., Վենետիկ, 1889.
111. *Xenophontis*, Anabasis, Biblioth. Teubn.
112. «Հայկական աշխատասիրությունը հայագէտ Պ. Յէթթէրի», Թրգմ. Հ. Հ. Տաշյանի, Վրեննա, 1895:
113. Պրոֆ. դր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հատոր Ա, Երևան, 1934:

КРУГОВОЙ ПУТЬ ПОМПЕЯ В ЗАКАВКАЗЬЕ

Для научного изучения исторического прошлого народов имеет, несомненно, важное значение выяснение не только хронологической последовательности, но также и географической обстановки исторических событий. Приходится, однако, с сожалением отметить, что в истории закавказских народов, несмотря на целый ряд исследований европейских и русских ученых, многие, даже наиболее существенные историко-географические вопросы остаются пока невыясненными. До сих пор еще не решен окончательно вопрос о направлении пути отступления через Закавказье Ксенофонта и десяти тысяч греков. Крайне спорными остаются также древние военные пути наступающих и отступающих римских легионов и войск других народов, ведущих ожесточенную борьбу за обладание Арменией и соседних с нею стран. Эта сравнительно слабая изученность указанных историко-географических проблем объясняется не только недостаточностью письменных сведений, но, главным образом, и тем, что ученым никак не удалось истолковать и разъяснить греческие и римские карты и дорожники, в которых были описаны военные и торговые пути, проходившие через древнюю Армению и прилегавшие страны. Наиболее ценные свидетельства одного из этих первоисточников—римской мировой карты IV в. н. э., в которой описаны магистральные пути древней Армении и Ближнего Востока, как известно, подробно рассмотрены и истолкованы только в последние годы¹. Вполне понятно, что лишь восстановление этих итинерариев может дать нам возможность подвести прочную базу под изучение древних путей Закавказья.

В настоящей статье мы хотим рассмотреть спорный и невыясненный вопрос о маршруте первых завоевательных походов рим-

¹ См. Я. А. Манандян, Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana, Ереван, 1936, а также исследование проф. Маркварта о северном пути из Арташата в Армастику: J. Markwart, Das Itinerär von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte. Wien, 1928.

лян в Закавказье (66—64 гг. до н. э.), именно круговой путь Помпея:

- 1) из Понта в Арташат,
- 2) из Арташата в Иберию и Колхиду,
- 3) из Колхиды через Армению в Албанию и
- 4) из Албании в Понт.

1. ПУТЬ ПОМПЕЯ ИЗ ПОНТА В АРТАШАТ

После поражения Митридата Евпатора и его бегства в Колхиду римский полководец Помпей, как свидетельствуют греко-римские источники, приостановив преследование разбитого понтийского царя, вступил в пределы Армении и двинулся в сторону Арташата (осенью 66 г. до н. э.). Прежде чем возобновить преследование Митридата, ему нужно было предварительно победить Тиграна и обеспечить свой тыл.

В погоне за Митридатом Помпей шел из-под Никополя—Пиурка, так же как и Митридат, несомненно, через древнюю Синорию, которая, как было установлено в одном из предыдущих моих трудов², находилась на границе с Великой Арменией, в районе горного массива нынешнего Коп-дага. Из Синории или же станционного пункта Синары Таблиц Певтингера, расположенного недалеко от реки Евфрата и на расстоянии около 15 километров от нынешнего селения Ашкалы³, дальнейший маршрут легионов Помпея вглубь Армении устанавливается без особого труда и с полной определенностью вдоль магистрали *Satala—Sinara—Artaxata* Таблиц, которая была выяснена и подробно описана в вышеупомянутом моем труде⁴.

Эта магистральная линия, являвшаяся транзитным путем международной торговли и движения караванов, шла через нынешний Калдарич (= **Chalchdiara* Таблиц) в нынешний Кеприкей, лежащий около переправы через реку Аракс, недалеко от места слияния ее с Пасин-су (= *Ad confluentes* Таблиц), затем направлялась через перевал Дели-баба и через Алашкертскую равнину в

² «Главные пути Армении». Ереван, 1936, стр. 66—73 и 240.

³ Там же, стр. 66.

⁴ Там же, стр. 17—82 и 235—240.

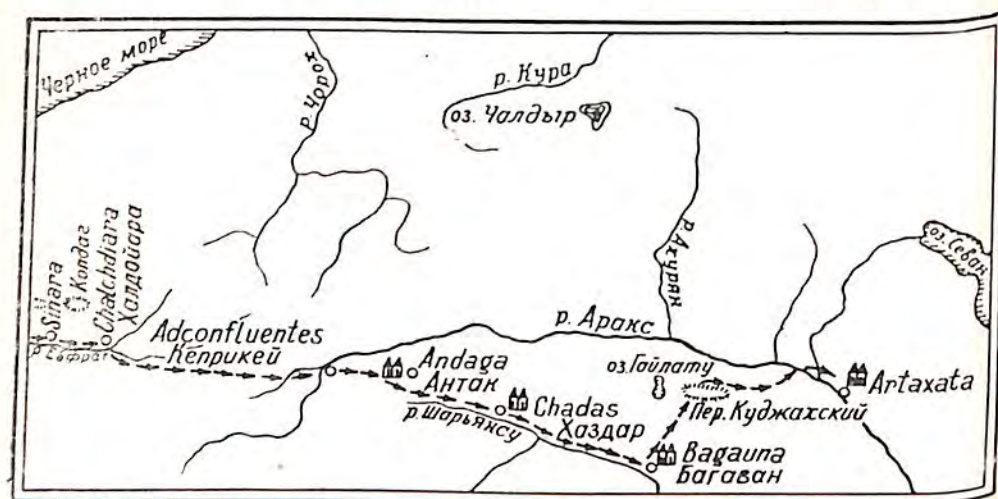
нынешнюю Учъ-Килису (= **Bagaina* Таблиц, древний Багаван) и отсюда через Каравансарайский или Куджахский перевал спускалась в Айрататскую равнину, где находился город Арташат. Расстояние между *Sinara* и *Artaxata*, показанное в Таблицах 309 римских миль, или 458 км, вполне реально и соответствует действительно расстоянию между этими пунктами. Римское войско, вторгнувшееся в Армению, вероятно, в начале осени, могло пройти это расстояние, считая в среднем день пути в горных районах Армении 20—30 км, в течение 15—20 дней⁵.

Данные Таблиц Певтингера, при полной определенности местонахождения большинства станционных пунктов, очерчивают древний путь из Малой Армении в Арташат настолько ясно, что дают возможность правильного толкования свидетельств Плутарха и Диона, давших описания походов Помпея. По свидетельству Плутарха (*Pompeius*, гл. 33, 1), Помпей вторгся в Армению, так как его призвал Тигран Юный, восставший против отца. Мятевный царевич пришел встречать римского полководца около реки Аракса, и они двинулись вместе в сторону Арташата, захватывая встречавшиеся по пути укрепления. По словам Диона (*XXXVI*, 51, 2—3), Тигран Юный, разбитый отцом близ Арташата, бежал по направлению к Понту, к царю Митридату, но, узнав дорогой, что дед его потерпел поражение и сам нуждается в помощи, отправился к Помпею и двинулся с ним против отца. Основываясь на приведенных сообщениях и на топографических данных Таблиц Певтингера, нетрудно заключить, что лагерь римского войска около Аракса, куда прибыл Тигран Юный, находился недалеко от нынешнего Кеприкее, т. е. вышеозначенного станционного пункта *Ad confluentes*, лежавшего около переправы через Аракс.

Можно, кроме того, предположить, что при дальнейшем продвижении вглубь Армении римскими войсками были заняты, по-видимому, те укрепленные места, которые особо обозначены в Таблицах нарисованными рядом с ними двумя башнями и отмечены как значительные населенные пункты и укрепленные военные посты. На римской карте имеются на пути от Аракса в Арташат три таких пункта: *Andaga* (= древнеарм. Антак), лежавшая недалеко от перевала Дели-баба, *Chadas*, находившийся в Алашкертской

⁵ Большинство отмеченных пунктов Таблиц Певтингера существовало, по-видимому, и в I в. до н. э.

равнине и отождествленный мною с нынешним Хаздаром (Хасдур, Ханзыр), и *Вагаупа, соответствовавшая древнеармянскому Багавану (нынешняя Учъ-Килиса). Первые два пункта, а также, по видимому, и *Вагаупа⁶, существовали, вероятно, за много веков до составления римской карты, так как в Хаздаре и поблизости перовала Дели-баба были найдены халдские надписи. Спустившись в Айрататскую равнину, римское войско приблизилось к столице Армении не по магистральному пути Таблиц и не с южной стороны реки Аракса, а избрало круглый путь и подошло к Арташату с севера. Это видно из сообщения Диона (XXXVI, 52, 1), который ясно и определенно свидетельствует, что царь Тигран сдал город Помпею и добровольно явился к нему, после того как римский главнокомандующий «перешел Аракс и приблизился к Арташату».

Карта 1. Путь Помпея из Понта в Арташат.

Любопытно, что этим же обходным путем вел свои войска к Арташату также и другой римский полководец—Домиций Корбулон (в 58 г. н. э.). По словам Тацита⁷, Корбулон «не повел свои

⁶ Упомянутую в «Географии» Птолемея *Σαγαίνα* (V, 12, 7), как указывает Маркварт, следует исправить и читать *Βαγαίνα*. Багаван существовал, следовательно, еще во времена Птолемея (II в. н. э.). См. «Die Entstehung und Wiederherstellung der arm. Nation». Berlin, 1919, стр. 69.

⁷ Та с., *Annales*, XIII, 39. Сведения древнеармянских историков об упоминании у Тацита броды в старом русле Аракса приведены в моей книге «Главные пути Армении», стр. 45—46.

легионы кратчайшей дорогой, так как в случае перехода реки Аракса, омывавшей стены города, через мост они попали бы под удары. Именно поэтому он перешел ее на некотором расстоянии через широкое мелкое место». Наступление на столицу Армении обходным путем и с северной стороны объясняется, несомненно, также и тем, что с трех других сторон, с запада, юга и востока, она была окружена высокой стеной и рекой. «Город этот,—сообщает Страбон (XI, 14, 6),—расположен в углублении, похожем на полуостров; кругом него, исключая перешейка, тянется перед рекою стена; перешеек его обведен рвом и насыпью».

Приблизившись к Арташату, Помпей расположился лагерем на расстоянии 15 римских миль (= 22 км) от города. Старик Тигран, которому угрожали одновременно римляне, парфяне и Тигран Юный, явился в римский лагерь и, уплатив Помпею наложенную на Армению контрибуцию, был признан другом и союзником Рима.

Одержав легкую и бескровную победу и обезопасив свой тыл со стороны Армении, Помпей решил возобновить, в начале весны 65 г., преследование Митридата. Чтобы подготовить вторжение в Колхиду, где находился Митридат, он вошел в сношения с иберами и албанцами и, желая обезопасить свой тыл со стороны также северного Закавказья, вел с ними переговоры о мире и дружбе. Во время этих переговоров ему обещали, как сообщает Плутарх (Ромреius. XXXIV, 2), сохранить нейтралитет и предоставить римским войскам свободный пропуск в Колхиду. Закончив, таким образом, предварительную подготовку новой кампании против Митридата, он повел свои легионы на зимние квартиры к берегам Куры.

Относительно этой зимней стоянки римлян (в 66/65 г. до н. э.) в западноевропейской историографии имеются неправильные или же крайне неопределенные указания. Неудачно и неприемлемо, например, предположение Моммзена, основанное, очевидно, на спорном свидетельстве Диона. «Победоносное войско,—говорит в своей «Римской истории» Моммзен⁸,—расположилось на зимние квартиры к востоку от этой реки (Евфрата), на армянской почве, в местности, простиравшейся от верхнего Евфрата до реки Куры, в которой тогда италики впервые напоили своих коней». Дион, сообщение которого имел в виду Моммзен, говорит следующее: «и

⁸ См. т. III, М., 1887, стр. 108.

он (Помпей), разделив войско на три части, провел зиму в Анаитской области и около реки Куры» (XXXVI, 53, 5).

Приведенное сообщение Диона, которое, к сожалению, не было подвергнуто надлежащей критической проверке, нуждается, мне кажется в пояснении. Как известно, Анаитией названа у Диона, Плиния и Страбона⁹ древнеармянская область Акилисена, лежащая у среднего течения верхнего Евфрата и соприкасающаяся с юга с Софеной и с запада и севера с Малой Арменией. По словам этих же авторов, древняя Акилисена называлась в честь богини Анаиты Анаитией, или же Анаитской областью¹⁰, так как в ней находились статуя и святилище Анаиты. Из приведенных данных, как видим, на первый взгляд действительно вытекает, что в 66/65 г. (до н. э.) римляне зимовали, как предполагал Моммзен, в местности, простиравшейся от Акилисены до Куры. Однако это мнение, на самом деле, не только спорно, но явно неправильно. Совершенно невероятно, прежде всего, чтобы Помпей, который намеревался возобновить весной преследование Митридата и имел возможность повести свои войска в Колхиду по магистрали Таблиц Певтингера Ariaxata—Sebastopolis, вернулся бы обратно в область верхнего Евфрата. Крайне спорно также предположение Моммзена о размещении и зимовке римского войска как в Анаитии-Акилисене, так и около Куры, отстоящих друг от друга на расстоянии более 400 километров. Указание это противоречит, несомненно, дальнейшему сообщению Диона, из которого нетрудно усмотреть, что три отряда, на которые было разделено войско Помпея, были расположены почти рядом, на небольшом расстоянии друг от друга.

Чтобы устранить явную несуразность и кажущееся противоречие у Диона, мы предлагаем новое, возможное и приемлемое толкование неправильно понятого его свидетельства. Вполне вероятно, что Анаитией названа в цитированном отрывке Диона (XXXVI, 53, 5) не древняя Акилисена, а совершенно другая область, находившаяся близко около реки Куры, где, вероятно, так же как и в Акилисене, имелся храм Анаиты и был чтим культ этой святыни персов. Анаития, или Анаитика, могла быть, следовательно, побоч-

ным названием также и других местностей древней Армении, имевших храмы и культ Анаиты, которые определенно упомянуты у Страбона. «Все святыни персов,—говорит Страбон,—чтились также мидийцами и армянами. Особенно высоко чтили армяне храмы Анаитиды, в честь которой они соорудили святилища в Акилисене и в других местах» (XI, 14, 6).

Что предложенное нами новое толкование более чем вероятно, в этом, как мы увидим, нетрудно будет убедиться также и при выяснении сообщения Диона о месте зимовки войска Помпея в 65/64 г. до н. э. Из нового этого сообщения будет видно, что войско Помпея и в 65/64 г. вновь зимовало на месте стоянки предыдущего года, но место это на этот раз названо у Диона не Анаитией, а Аспией ('Ασπία). Это новое, не выясненное в историко-географических исследованиях название Аспия, которое может быть сопоставлено с Caspiae Таблиц Певтингера, как увидим, с достаточной определенностью выясняет, что легионы Помпея как в 66/65 г., так и в 65/64 г. зимовали около реки Куры, в области Гогарене.

2. ПУТЬ ПОМПЕЯ ИЗ АРТАШАТА В ИБЕРИЮ И КОЛХИДУ

Точным и подробным установлением направления древнего пути вышеозначенной римской карты из Арташата в Севастополь—Фазис¹¹ походный маршрут Помпея в Иберию и Колхиду выясняется вновь с полной определенностью.

Предполагая возобновить в начале весны прерванную экспедицию против Митридата, Помпей повел свои войска на зимние квартиры, как правильно указывают Ферреро, Каркопино и другие¹² ученые, конечно, не обратно на юг, а на север. Путь Помпея в направлении к реке Куре, около которой римские войска расположились на зимовку, устанавливается, действительно, по Tabula Peutingeriana в сторону северо-западных границ древней Армении, из Арташата через нынешний Аштарак (=Strangira Таблиц) и Ганлиджу (=Ganlita Таблиц) в нынешнюю Хосию (Caspiae

¹¹ См. «Главные пути Армении по «Tabula Peutingeriana». Ереван, 1936, стр. 137—172 и 246—248.

¹² См. «Всеобщая история» под редакцией Глоца, ч. 3, разд. 2—César, par J. Carcopino. Paris, 1937, стр. 574 и Ферреро, Величие и падение Рима. М., 1915, стр. 214.

⁹ См. Plin., Nat. Hist., V, 20, 1; Strab., XI, 14, 16 (532) и Dio, XXXVI, 48, 1.

¹⁰ Ibid., а также Plin., NH, XXXIII, 24, 1.

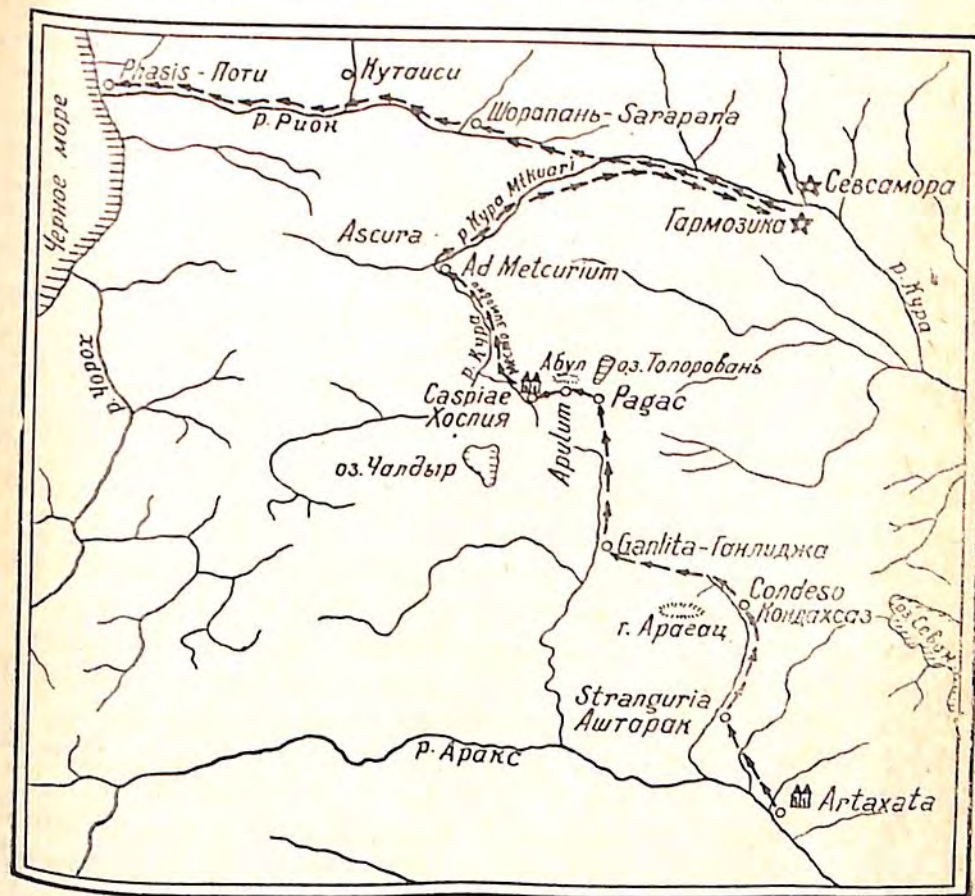
Таблиц), которая значится на картах к югу от города Ахалкалаки. Здесь, именно, к северо-западу от Хоспии—Caspiae, на правом берегу реки Куры, следует предположить места вышеозначенных трех зимних стоянок римских войск, расположенных на небольшом друг от друга расстоянии.

В начале зимы 66 г., во время заключительного годового римского праздника сатурналий (17—24 декабря), легионы Помпея, зимовавшие около реки Куры, неожиданно подверглись нападению. По свидетельству Аппиана (Mithr., 103), римляне внезапно атаковали здесь соединенные силы албанцев во главе с царем их Оройзом и иберы под предводительством царя их Артока. Иную версию сообщают Плутарх и Дион Кассий (Ромр., XXXIV, 1—3; Cass. Dio, XXXV, 54, 1—4). По их словам, засада была устроена римлянам албанским царем Оройзом, который, переправившись через Куру, напал на отдыхающие и разрозненные войска Помпея с сорокатысячным своим войском. Попытка эта не удалась, нападение было отражено, и Помпей преследовал разбитых врагов вплоть до реки Куры и перебил многих из них, как сообщает Дион (XXXVI, 54, 5), около места переправы через Куру.

На пути Artaxata—Sebastopolis место переправы через Куру показано в Таблицах Певтингера около станционного пункта Ad Metcurium, на расстоянии 45 римских миль (=67 км) от станции Caspiae, тождественной с нынешней Хоспией. Ad Metcurium, как было указано мною в вышеупомянутом историко-географическом моем труде¹³, следует исправить и читать Ad Metcurium (=«около Куры»). Под этим названием разумеются, как нетрудно догадаться, берег и место перехода реки Куры, называемой грузинами Mtkuari, где к юго-востоку от нынешнего Ахалциха производилась, вероятно, в страну, как и ныне, переправа через реку. Следует иметь в виду, что в горных странах, вследствие топографических их особенностей, дороги, проложенные по направлениям, указываемым естественными условиями природы, оставались в общем неизменными также и в последующие века.

В начале весны 65 г. Помпей считал необходимым, прежде чем начать новую экспедицию против Митридата, обезопасить свой тыл со стороны также и Иберии. Из места зимней стоянки около Куры—Mtkuari он двинул свои войска против иберийского царя

Артока, которого он подозревал в тайной подготовке нападения на римлян. Римские легионы неожиданно появились перед двумя иберийскими крепостями, Гармозикою (=груз. Армазнице) и Севсаморою (=груз. Цицамури)¹⁴, отстоявшими одна от другой, как свидетельствует Страбон (XI, 3, 5), почти на шестнадцать стадий (=около 4½ км). Крепость Гармозика, как и Севсамора, были укреплены самой природой, причем первая из них лежала к югу от Куры, а вторая к северу, около ее притока Арагвы.

Карта 2 Путь Помпея из Арташата в Иберию и Колхиду.

Из места зимовки около Куры, лежавшего к северу от Caspiae—Хоспии путь Помпея в Иберию устанавливается или че-

¹³ «Главные пути Армении», стр. 130 и 246.

¹⁴ См. J. Markwart, Das Itinerär von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928.

рез Бакуриани—Боржом, или же через Ацхури—Боржом, а затем из Боржома вдоль реки Куры, вниз по ее течению, к месту впадения в нее реки Арагвы. Направление через Ацхури—Боржом можно считать более вероятным, так как войско Помпея, зимовавшее около реки Куры, значительно севернее Хоспи и дороги через Бакуриани в Боржом, находилось уже на этом дальнем и более легком и удобном пути, идущем из Хертвиса через Аспиндзу на Ацхури (древ. Ascura).

О кампании 65 г. против иберийцев подробные сведения имеются у Диона. Застигнутый Помпеем врасплох иберийский царь Арток, как сообщает Дион (XXXVII, 1, 1—4, 2, 1—6) сжег мост через Куру и отступил внутрь страны. Римляне заняли крепость Гармозу, названную у Диона Акрополем, перешли на левый берег Куры и настигли иберийцев близ реки Пелора. Вступив здесь в бой с Помпеем, иберийцы потерпели поражение, и, после того как римляне переправились и через Пелор, царь Арток вступил с ними в переговоры и, подчинившись условиям победителей, дал им в качестве заложников своих детей.

Расправившись с Артоком и обеспечив свой тыл, Помпей покинул бассейн реки Куры и двинулся в Колхиду, где он думал захватить Митридата. Этот новый маршрут римского войска не вызывает сомнений и в основном правильно установлен в исторических трудах западноевропейских ученых. Из области близ Гармозики и среднего течения реки Куры Помпей направился, как указано в этих трудах, к Черному морю обычным путем вдоль реки Куры, а затем вышел через Сурамский перевал и нынешнюю Шорапань (=древн. Sagrapa) в долину реки Риона—Фазиса и оттуда прибыл в древний порт Фазис, позднейший Sebastopolis, находившийся на месте нынешнего Поты. Здесь ожидал Помпея римский флот под начальством Сервилия.

О направлении древнего пути, идущего из Иберии в Колхиду, подробные сведения дают Страбон и Плиний¹⁵. По свидетельству Страбона, древняя дорога шла близ колхидской крепости Сарапаны и через находившиеся около нее ущелья, вдоль которых протекала река Фазис. Вниз по этой реке колхидская дорога пролегла, как указывает в согласии с Страбоном также и Плиний, через

имевшиеся вдоль реки Фазиса сто двадцать мостов, встречавшихся по пути. Как видно, кроме того, из описания Страбона, крепость Сарапана, служившая границей между Иберией и Колхидой, могла вместить в себе население целого города. Расстояние же от Куры до нее требовало всего четырех дней пешего пути.

Относительно вышеуказанного пути, как известно, нередко высказывалось предположение, что он играл первостепенную роль для транзитной мировой торговли с Индией и Дальним Востоком. Его торговое и транзитное значение, как было отмечено в моем подробном исследовании «О торговле и городах Армении» (стр. 42—49), в исторических трудах сильно преувеличено. Против обычных предположений западноевропейских ученых, отмечавших преобладающую транзитную роль этой дороги, в моем исследовании приведены подробные возражения русских ученых, главным образом, академика Бартольда. Как совершенно правильно указано им, сведения Ариостоула и Варрона, положенные в основу предположения западноевропейских ученых, опровергаются более ценными свидетельствами Феофана Митиленского, который сопровождал Помпея в его походах в Закавказье.

Прибыв в Фазис-Поты, Помпей узнал, что неукротимый понтийский царь пробился со своим маленьким войском в Крым и, захватив врасплох мятежного сына Махареса, вновь завоевал свое Боспорское царство. Хотя многие как в самом войске Помпея, так и в столице Рима настоятельно требовали, чтобы Помпей продолжал преследование Митридата, однако осторожный Помпей не решился углубиться в северные районы Колхиды и не пожелал атаковать Босфор с моря. Приказав римскому флоту блокировать Киммерийский Босфор, нынешний Керченский пролив, сам он двинулся со своими войсками против албанцев и их царя Оройза, чтобы отомстить за предательское нападение во время декабрьских праздников сатурналий.

3. ПУТЬ ПОМПЕЯ ИЗ КОЛХИДЫ ЧЕРЕЗ АРМЕНИЮ В АЛБАНИЮ

Из сообщения Диона, которое очень часто не принимается во внимание в исторических трудах, вполне ясно видно, что Помпей шел из Фазиса-Поты в древнюю Албанию не через Шорапань и не

¹⁵ Strab., XI, 2, 17 (498) и XI, 3, 4 (500); Plin., II, VI, 4, 4—5 и VI, 19, 2.

по долине Куры, как указывают Ферреро, Каркопино¹⁶ и др., а обходным путем через Армению. «Чтобы также и им албанцы были, несмотря на мирное соглашение, застигнуты врасплох, Помпей, — свидетельствует Дион, — направился в их страну не по кратчайшей дороге, а окольным путем через Армению» (XXXVII, 3, 3).

Направление и этого пути нетрудно, как увидим, точно определить при помощи выясненных Марквартом и мною указаний Таблиц Певтингера. Из Фазиса-Поти, названного позднее, при императоре Траяне (98—117 н. э.) Севастополем, войска Помпея шли обратно в Армению, как удастся установить, по линии Таблиц Sebastopolis—Artaxata, являвшейся магистральным путем из Колхиды в Армению. Под Севастополем римской карты, как указано в моем исследовании «Главные пути Армении» (стр. 134), следует подразумевать не Севастополь-Диоскурию, как полагает Конрад Миллер¹⁷, а Севастополь-Фазис. Таким образом, соответственно данным Таблиц, обратная дорога Помпея в Армению устанавливается вдоль реки Фазиса-Риона до места перехода через эту реку у стационарного пункта Таблиц Ad fontem felicem, а оттуда через Зекарский перевал к вышеуказанному месту переправы через Куру, к станции Ad Metcurium, лежавшей приблизительно в 5 километрах к юго-востоку от нынешнего Ахалциха¹⁸. Местонахождение станции Ad fontem felicem (= «Около благоденственного источника»), лежавшей на расстоянии 60 римских миль, или 89 километров, от Sebastopolis-Phasis'a, можно предположить или около Кутанси, или же к югу от железнодорожной станции Риона, около селения Варцихе, где находится и теперь удобная переправа через реку Рион. Дальнейшая линия пути от станции Ad fontem felicem до станции Ad Metcurium около Куры, протяжением около 110—120 км, называемая ныне Имеретинской дорогой, подробно описана в «Армении»¹⁹ Линча. В Таблицах Певтингера на линии этой пропущена, по-видимому, после Ad fontem felicem стан-

ция Егми²⁰, которая значится у Анонима Равеннского, имевшего перед собой исправный и древний список этой карты.

Во время возвращения Помпея из Колхиды в Армению, как указывает Рейнак, были уничтожены гептакометами в восточной части Парнадра три когорты римского войска, которые предварительно были отравлены одурманивающим медом²¹. Сведение это, приведенное у Страбона (XII, 3, 18), может быть использовано для уточнения этнического расселения племен Колхиды и для выяснения этнографии Закавказья в классическую эпоху. Если уничтожение трех римских когорт имело место, действительно, на этом пути, то придется признать, что гептакометы, которых Страбон отождествляет с моссинойками и бизерами, населяли не только вершины горы Скидиса, но также и вершины Москхийских гор, с которыми, как указывает Страбон (XII, 3, 18 (548)) соединялся Скидис.

Перейдя реку Куру около станции Ad Metcurium, войска Помпея вновь вступили в ту область, где они провели зиму около Куры. Отсюда они вышли внутрь Армении через Caspiae—Хоспию по вышеупомянутой магистрали Таблиц, идущей из Sebastopolis—Phasis'a в столицу Армении Арташат. В долину нижней Куры и в Албанию вели из внутренней Армении два исторических удобных пути: один путь — из вышеозначенной станции *Canlita, нынешней Гапладжи, лежащей в 10—12 километрах к северо-западу от Ленинакана, древнего Кумайри, шел через нынешнюю Амамлы в ущелье Кировакана (Караклиса) и оттуда через Делижанское ущелье вдоль реки Акстафы к реке Куре, а другой из столицы Арташата шел вдоль северо-западных берегов Севанского озера, а затем также через Делижан спускался в долину реки Куры. Этот второй путь из Арташата в сторону древней Албании соответствует, по мнению Маркварта²², восточной половине кругового пути мировой римской карты, идущего из столицы Армении в древнюю Армастику. Идти окольным путем через Арташат римлянам, конечно, не имело никакого смысла, поскольку имелась краткая и столь же удобная дорога через Кировакан (Караклис). Можно

¹⁶ См. Ферреро, Величие и падение Рима, т. I, стр. 210; Carcopino, ук. соч., стр. 576.

¹⁷ K. Miller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, стр. 653.

¹⁸ См. «Главные пути Армении», стр. 131.

¹⁹ «Армения», т. I, Тифлис, 1910, стр. 3—96.

²⁰ Егми искажено, по-видимому, из Emgi и имеет, вероятно, связь с названием имертов, или имеретин.

²¹ Th. Reinach, Mithridate Eupator, Paris, 1890, стр. 398.

²² J. Markwart, Das Itinerär von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928.

поэтому предположить, что достигнув станции *Ganlita, лежащей недалеко от Ленинакана, римляне направились отсюда в Албанию через Амамлы—Делижан—Казах. В долину же реки Куры они вышли, следовательно, недалеко от нынешних Казах и Акстафы.

Карта 3. Путь Помпея из Колхиды через Армению в Албанию.

Выйдя к реке Кура, войско Помпея перешло ее вброд с большим трудом и опаской, так как река эта, как сообщает Плутарх (Ромр. 35, 1), была сплошь загорожена бревнами. После перехода через Куру римляне вступили, как видно из косвенных указаний источников [см. Cass. Dio, XXXVII, 3, 5; Plut., Rompr., 35, 1; Starb., XI, 4, 1 (501) и XI, 4, 55 (502)], в пустынную и безводную древнюю область Камбизену, в нынешнюю Караязскую степь, и двинулись по направлению к реке Иоре, которая названа у Диона Камбизом (Καμβύσις) (Dio, XXXVII, 3, 5; ср. также Plin., Nat. Hist., VI, 15, 5). Дорога через степь была крайне мучительна и трудна, так как они должны были идти по маловодной местности и при палящей летней жаре. По сведениям источников, они шли большей частью по ночам и несли с собою воду в 10 000 мехов. На этой линии пути от Куры в сторону Албании римские войска, не встретив нигде врага, перешли сначала реку Камбиз, а затем, как сообщают Дион и Плутарх (XXXVII, 3, 6; Rompr., 35, 1), также и реку Абант (Ἀβάντις — Ἀβαντικός). И только на левом берегу этой реки им преградили путь албанские войска, предводительствуемые братом царя Оройза.

Река Абас, или вернее, Абант, отождествлена Моммзеном и Рейнаком²³ с нынешней рекой Алазанью, которую Страбон и Плиний называют Алазонием (Ἀλαζονίης). В новейших же трудах считают более вероятным тождество Абанта не с Алазанью, а с нынешним Самуром²⁴. Правильным следует считать, несомненно, не это, а первое мнение. На пути из Камбизены в Албанию ближайшей рекой после Иоры-Камбиза была, конечно, не река Самур, а река Алазань. Следует, кроме того, отметить, что у Птолемея и Плиния упомянута другая еще река Албан (Ἀλβανίς, Albanus), которую большинство ученых также отождествляет с нынешним Самуром²⁵. Неправильно, как нам кажется, и это предположение. В пространной редакции «Географии» Моисея Хоренского, основным источником которой была «Хорография» Паппа Александрийского, ясно и определенно сказано, что река «Агван», или «Албан», гранича с Иберией, примыкала к древней области Ехни и впадала в реку Куру²⁶.

Первая встреча легионов Помпея с албанским войском произошла, как видно из сказанного, на левом берегу не реки Самура, а Алазани. Здесь именно, по всей видимости, между нынешними городами Закаталы и Нухой, произошло в конце лета или же в начале осени 65 г. сражение, закончившееся жестоким поражением албанцев. Царь Оройз был вынужден подчиниться условиям римлян и вступить в зависимые отношения к Риму.

Разбив албанское войско, Помпей, как сообщает Плутарх (Ромр. 36, 1), намеревался идти до Каспийского моря, но вследствие трудности пути и множества змей отказался от этого похода, находясь в трех днях пути от моря.

4. ПУТЬ ПОМПЕЯ ИЗ АЛБАНИИ В ПОНТ

Хотя греко-римские источники не дают точных и подробных сведений об обратном пути Помпея из Албании, но имеющееся у

²³ Моммзен, Римская история, т. III, М., 1887, стр. 111; Reinach, Mithridate Eupator, стр. 398.

²⁴ Ср. V. Chapot, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe, Paris, 1907, стр. 367.

²⁵ Ср. С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Албании. «Ист. Зап.», т. I, М., 1937, стр. 135 и др.

²⁶ См. «Géographie de Moïse de Corène», trad. en français par Arsène Soukry, Venise, 1881, стр. 39.

Диона указание на место зимовки римлян в 65/64 г. дает нам возможность определить также и этот путь римлян через Армению в Понт.

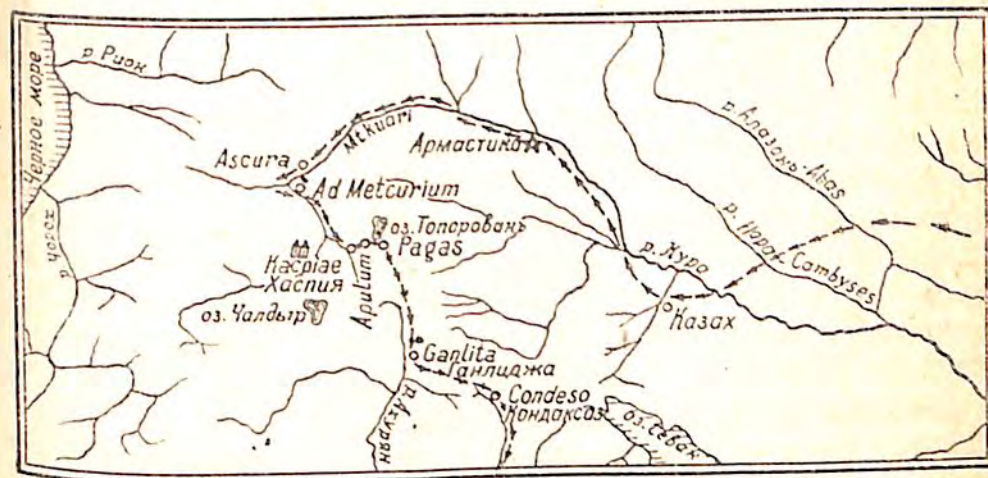
Возвращаясь из Албании в Понт, римское войско, как сообщает Дион, провело зиму на том же месте, где оно зимовало в предыдущем 66/65 г. Оно стало, следовательно, на зимние квартиры на правом берегу реки Куры, севернее нынешней Хоспи, соответствующей станционному пункту Caspiae Таблиц Певтингера. Из ценного указания Диона можно поэтому с уверенностью заключить, что римляне вернулись из Албании в Армению не по магистральной линии Таблиц через нынешний Делижан, а по северному пути через древнюю Армастику²⁷, а затем по Боржомскому ущелью вверх по Куру. Если бы римляне шли обратно в Понт по пути Armastica—Artaxata Таблиц, то им, конечно, не имело бы никакого смысла сворачивать вновь в сторону Колхидского пути Artaxata—Sebastopolis и идти через *Ganlita Ганлиджу и Caspiae Хоспию к реке Куру. Таким образом, выясняется, как видим, что, достигнув Армастики, римляне поднялись затем вверх по долине Куры к вышеуказанному месту зимовки по той же самой дороге, по которой они шли в Иберию—весною этого же года (65 г. до н. э.).

В исторической литературе нового и новейшего времени вопрос о месте зимовки войска Помпея в 65/64 г. до сих пор еще окончательно не решен. Западноевропейские ученые этот вопрос или обходят молчанием, или же, неправильно толкуя свидетельство Диона, решают явно неудовлетворительно. В новейших, например, сводных исторических работах—во «Всеобщей истории» Глоца и в «Кембриджской древней истории»,—основанных на специальных и детальных исследованиях Моммзена, Рейнака и других ученых, историки Сагсорино и Сагу ошибочно полагают²⁸, что в 65/64 г. войско Помпея расположилось на зимние квартиры в Малой Армении. В особом примечании (стр. 577, прим. 144) Каркопино указывает, что это место зимовки Помпея неясно и что он в данном

²⁷ Линия пути из долины Куры около Акстафы в древнюю Армастику подробно указана в вышеупомянутом труде Маркварта—«Das Itinerär von Artaxata nach Armastica», Wien, 1928.

²⁸ См. Сагсорино, ук. соч., стр. 577; САН, т. IX, The Roman Republic, 133—44 b. C., стр. 381.

вопросе следует предположению Рейнака²⁹. Однако, предполагая место зимовки 65/64 г. в Малой Армении, и Рейнак и другие исследователи упустили явно из виду сообщение Диона, являющееся, несомненно, решающим в этом вопросе.

Карта 4. Путь Помпея из Албании в Понт.

В свидетельстве Диона ясно сказано, что «Помпей и тогда тоже провел зиму в Аспиде» (Πομπήιος δὲ ἐν τῇ Ἀσπίδι καὶ τότε ἐχειμάσεν)³⁰. Аспидей же, или Аспидой, названо здесь, как было указано выше, место зимней стоянки Помпея 66/65 г., находившееся, согласно другому сообщению Диона, «в Анаитской области и около реки Куры» (ἐν τῇ ὑφ' ἧς τῇ Ἀναίτιδι καὶ πρὸς τῇ ποταμῷ τῷ Κούρῳ) (XXXVI, 53, 5). Приведенные два свидетельства, почерпнутые Дионом из разных, вероятно, источников и кажущиеся на первый взгляд противоречивыми, на самом деле не только не противоречивы, но крайне ценны, так как они дают нам любопытное сведение о другой Анаитской области, называвшейся Аспидей (Ἀσπίς), или, вернее, как увидим, Каспидей. По-видимому, так называлась, по имени станционного пункта Таблиц Caspiae, область близ реки Куры, где находилось место зимовок Помпея 66/65 и 65/64 гг. Название Ἀσπίς, очевидно, искажено и должно быть исправлено на Κασπίς.

²⁹ См. «Mitridate Eupator», стр. 399.

³⁰ Cass. Dio, XXXVII, 7, 5; ср. также соответствующее примечание издателя Boissevain'a.

Кроме Каспии, как было уже выяснено мною, по именам станционных пунктов римской мировой карты назывались в древней Армении также и области Вананд, Харк и Артаз, сопоставленные мною со станционными пунктами Таблиц **Banantea*, *Arachia* (ср. *Archene* у *Plin.*, *Nat. Hist.*, VI, 31, 1—3), и **Artaza*³¹.

Из области Каспии (*Ασπίς*) около Куры, где войско Помпея зимовало по возвращении из Албании в Армению (в 65/64 г.), весной 64 г. римляне вернулись в Понт. Направление этого обратного пути Помпея не вызывает никаких сомнений. Из места зимней стоянки в Каспии римское войско возвратилось в Понт, несомненно, по тем же основным магистралям Таблиц *Caspiae—Artaxata* и *Artaxata—Sinara—Satala*, по которым оно шло в столицу Армении и оттуда в область Каспии около Куры в 66 г. Следовательно, обратный путь 64 г. устанавливается через Хоспнию, Ганлиджу и Аштарак, а затем через перевалы Куджахский и Дели-баба в долину реки Евфрата и оттуда в Саталу.

Рассмотренные нами четыре пути, которые выясняются, как видим, с достаточной определенностью, были пройдены войсками Помпея осенью 66, в течение всего 65 и весной 64 г. (до н. э.). Выяснением этих четырех маршрутов устанавливаются с приближительной точностью также и пройденные римскими войсками расстояния.

От *Sinaga—Синорин*, находившейся на границе между Понтийским царством Митридата и Великой Арменией, до столицы Тиграна Арташата (карта 1)³² межстанционные расстояния, как сказано выше, указаны в Таблицах Певтингера. Расстояние от *Sinaga* до *Artaxata*, составляющее 309 римских миль (=458 км), соответствует в общем данным средневекового армянского itineraria «Расстояния в милях» и, как указано выше, может быть признано реальным. Нетрудно вычислить, конечно, приблизительно, принимая в соображение нынешние путевые расстояния, общее протяжение также и других маршрутов Помпея—из Армении в

Гармозику и оттуда в Колхиду (карта 2), из Колхиды через Армению в Камбизену (карта 3) и из Албании обратно в Понт (карта 4). Трудно поддаются определению и подсчету направления и расстояния лишь двух походных маршрутов в Иберии и в Албании, а именно: из Гармозики к реке Пелору и из района древней области Камбизены вглубь Албании и к Каспийскому морю.

³¹ См. «Главные пути Армении», стр. 57, 108—112, 150—151, 239, 243 и 247.

³² Более обстоятельные пояснительные карты с обозначением всех станционных пунктов Таблиц имеются в подробном моем труде «Главные пути Армении», стр. 47, 55, 65, 79 и др.

МАРШРУТЫ ПОНТИЙСКОГО ПОХОДА ПОМПЕЯ И ПУТЬ ОТСТУПЛЕНИЯ МИТРИДАТА В КОЛХИДУ

Вопрос о маршрутах понтийского похода Помпея и отступления Митридата Евпатора в Колхиду, несмотря на значительное число исследований, посвященных этому вопросу, до сих пор еще не разрешен в исторической литературе. Объясняется это тем, что имеющиеся по этому вопросу в греко-римских источниках сведения не только скудны и недостаточны, но и крайне туманны и противоречивы. Сведения эти, как известно, в последнее время подробно рассмотрены в статьях Anderson'a, Guse, Markwart'a, помещенных в научных журналах "Journal of Roman Studies", "Klio" и "Caucasica"¹. Однако толкования и предположения, приведенные как в прежних исследованиях, так и в этих статьях, а также и обобщения в новейших сводных популярно-научных работах—в «Кембриджской древней истории» и «Всеобщей истории» Глоца,—как увидим, не только спорны, но и явно ошибочны.

Весною 66 г. до н. э., как свидетельствуют Плутарх (Ромр., XXXI) и Страбон (XII, 5, 2), Помпей вступил в Понт из стран трокмов в Галатии, где он в крепости Данале принял от Лукулла командование над римским войском. Во время этого похода, как известно, военный перевес был на стороне римлян. Поэтому Митридат уклонялся от решительного сражения и, отступая перед врагом, нападениями своей кавалерии старался затруднить продовольствование римской армии. Помпей, следовавший за отступавшим Митридатом в его перекрестных маршах, в конце концов устал от безрезультатных переходов и, прекратив преследование понтий-

¹ J. G. C. Anderson, Pompeys campaigns against Mithridates, JRS, XII, 1922, стр. 99—105; F. Guse, Die Feldzüge des dritten mithridatischen Krieges in Pontos und Armenien, "Klio", B. XX, H. 3. Leipzig, 1926, стр. 331—341; I. Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, "Caucasica", Fasc. 6, 2. Teil, Leipzig, 1930, стр. 59—63.

ской армии, вторгнулся в Малую Армению, где не было неприятельских войск и где имелись для его войска обильные запасы продовольствия. Однако и Митридат последовал за ним, настиг его и, преградив ему путь, укрепился на неприступной горе². Его летучие отряды причиняли здесь римлянам большой ущерб и сильно затрудняли подвоз съестных припасов для армии Помпея. Но вскоре Митридат потерял часть своей кавалерии, и в его лагере иссякли запасы воды. По свидетельству Плутарха (Ромр., XXXII, 2), понтийское войско было вынуждено оставить свои укрепленные и удобные позиции и отступило вглубь Малой Армении.

Маршрут похода Помпея из Галатии в Малую Армению неясен и не может быть точно установлен, так как в первоисточниках не имеется об этом конкретных, прямых или косвенных указаний. Немецкий штаб-офицер Гузе, изучавший этот вопрос в самом Понте, полагает (op. cit, стр. 338), что армии Митридата и Помпея шли из Понта в Малую Армению не по северным путям—через Кабиру или же Понтийскому Коману, а по южной магистрали—через нынешние Сивас и Зару.

Определенные сведения дают нам греко-римские источники лишь о маршрутах наступления Помпея в Малой Армении и отступления Митридата в Колхиду.

1. ПУТЬ ИЗ ДАСТЕИРЫ В НИКОПОЛЬ

После отхода Митридата внутрь Малой Армении театром военных действий были здесь, как видно из сообщений Диона (XXXVI, 48, 1) и Страбона (XI, 3, 28), области, расположенные по левому и правому берегу реки Евфрата,—Акилисена, которая называлась также Анаитией³, и Анголисена.

Как можно судить из сообщений Страбона (XI, 12, 3; XI, 14, 2), Акилисена, лежавшая на левом берегу Евфрата, занимала не только территорию древнеармянской области Екелесены (нынешнего Эрзингяна), но также сопредельные с ней южные области. Она простиралась на юг, вероятно до изгиба Евфрата, приблизительно

² См. Cass. Dio, XXXVI, 47, 1—2; Plut., Pomp., XXXII, 2.

³ Ср. мой «Круговой путь Помпея в Закавказье», ВДИ, 1939, № 4, стр. 73—74.

до нынешнего Эгина, армянского Акна. Эта обширная область, как выяснено в одной из последних статей покойного Маркварта⁴, вместе с областью Дерксеной, или Дерджаном, составляла восточную окраину Понтийского царства и принадлежала Митридату Евпатору.

Отступив в приевфратские районы Малой Армении, Митридат пытался и здесь затруднить продовольствование армии Помпея внезапными нападениями. Но Помпей, к которому прибыли из Киликии новые войска, смог перейти к наступательным действиям и окружил армию Митридата. Понтийский царь был вынужден окопаться на неприступной возвышенности, хорошо снабженной водой и находившейся в области Анголисене, недалеко от Дастейры.

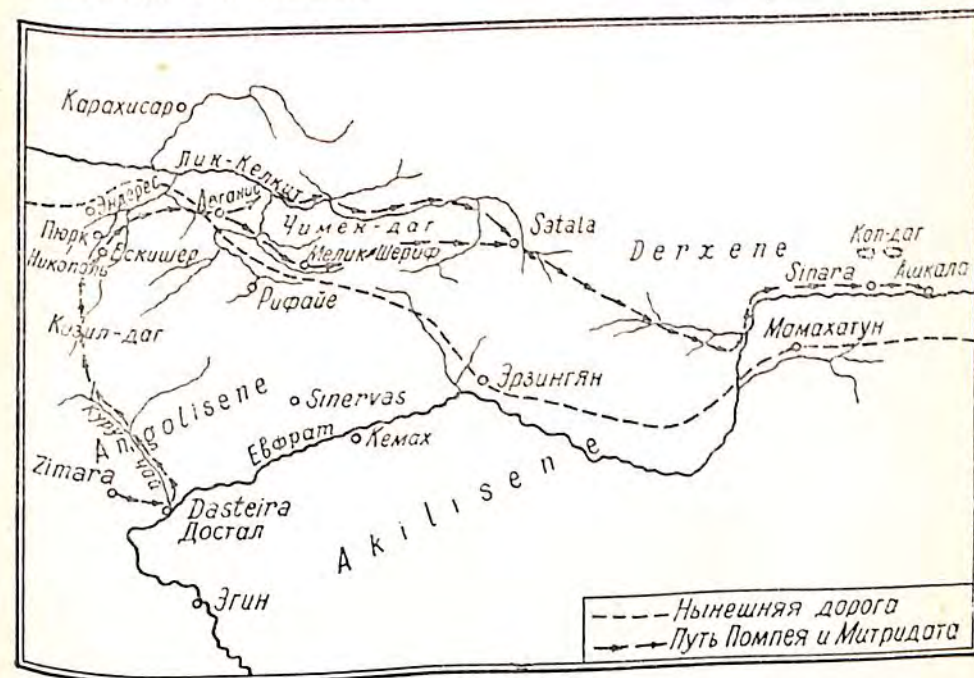
Подробные и точные сведения о местоположении Дастейры дает нам Страбон. Свидетельство его, неправильно истолкованное Рейнаком, Андерсоном, Марквартом и многими другими учеными, я считаю нужным привести полностью, без сокращений.

«Вся горная область Париадра,— сообщает Страбон,— изобилующая водой и лесами и отгороженная с разных сторон отвесными ущельями и горными вершинами, имеет столь много удобств, что именно там построил Митридат большую часть укрепленных казнохранилищ. И в конце концов в эти далекие окраины Понтийского царства бежал и сам Митридат, преследуемый Помпеем. Захватив многоводную гору Анголисены возле Дастейры (вблизи же находился Евфрат, отделяющий Акилисену от Малой Армении), он остался здесь некоторое время, пока был осажден; но затем он был вынужден бежать через горы в Колхиду и оттуда в Босфор. Помпей же вблизи этого места основал в Малой Армении город Никополь, который существует и теперь и прекрасно населен» (XII, 3, 28).

По приведенному свидетельству Страбона, местонахождение Дастейры и захваченной Митридатом многоводной горы указано, как видим, в Анголисене и недалеко от Евфрата, отделяющего Акилисену от Малой Армении: καὶ τῆς Ἀγγολισηνῆς (так в рукописи) κατὰ Δάστειρα εὐδρόν ὄρος κατὰ λᾶβόμενος (πλησίον δ' ἔην καὶ ὁ Εὐφράτης ὁ διορίζων τὴν Ἀχιλίσην ἀπὸ τῆς [μικρᾶς Ἀρμενίας]).

⁴ J. Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, "Caucasica", Fasc. 6, 2. eil., стр. 63.

В печатных изданиях Страбона чтение Ἀχιλίσηνῆς вместо правильного чтения рукописей Ἀγγολισηνῆς является, как указано Марквартом⁵, конъектурой германского ученого XVI в. Ксиландра, которая явно ошибочна. Указание Маркварта подтверждается, действительно свидетельством Орозия, в котором местонахождение Дастейры, которую он называет Дастраком, показано не в Акилисене, находившейся на левом берегу Евфрата, а на правом берегу этой реки, в Малой Армении. По свидетельству Орозия (VI, 4, 3), «Помпей, преемник Лукулла, окружил и блокировал лагерь Митридата возле горы Дастрака в Малой Армении» (Pompeius postea, successor Luculli, in minore Armenia juxta montem Dastracum castra regis obsidione conclusit). Сопоставляя таким образом, свидетельство Орозия со свидетельством Страбона, мы имеем, действительно, основание заключить, что Дастейра, названная у Орозия горой Дастраком, находилась, как указано у Страбона, в области Малой Армении, смежной с Акилисеной и называвшейся Анголисеной.

Путь Митридата и Помпея из Дастейры в Синорию.

⁵ "Caucasica", 1930, Fasc. 6, 2. Teil, стр. 59—60.

Хотя местоположение Дастейры совершенно определенно указано у Страбона около реки Евфрата и в Анголисене, тем не менее вышеприведенное сообщение этого же автора послужило причиной отождествления Дастейры с Никополем, лежавшим не около реки Евфрата, а близ реки Лика. Отождествление это основано на заключительной части цитированного выше свидетельства Страбона, в которой указано, что Помпей основал в Малой Армении вблизи того места, где был осажден Митридат, город Никополь (Πομπήιος δὲ περὶ τὸν τόπον τοῦτον πόλιν ἔκτισεν ἐν τῇ μικρᾷ Ἀρμενίᾳ Νικόπολιν, ἣ καὶ νῦν σὺρμένει καὶ οἰκεῖται καλῶς).

Из этого именно текста Рейнак считал возможным заключить, что город Никополь, основанный Помпеем в честь одержанной над Митридатом победы, был построен не на самом месте сражения и победы, как это утверждают Дион и Аппиан, а в двух днях пути оттуда, на месте Дастейры, около которой был осажден Митридат⁶. Предположение французского историка в настоящее время является господствующим в исторической науке, и этого же мнения придерживаются в недавних своих работах Андерсон, Гузе, Маркварт и авторы соответствующих разделов «Кембриджской древней истории» и «Всеобщей истории» Глоца. Все названные ученые местоположение Дастейры, которую они считают тождественной с Никополем, указывают недалеко от реки Лика, нынешнего Келкита, в местечке Пюрк под Ендересом, где найдены надписи с именем Νικόπολις⁷.

На самом же деле, это удостоверенное почти единодушным мнением тождество Дастейры с Никополем, как нетрудно будет убедиться, явно неправильно.

Следует прежде всего учесть, что мнению этому противоречат свидетельства Кассия Диона (XXXVI, 50, 3) и Аппиана (Mithr., 105), которые местоположение Никополя указывают не в Дастейре, а на том месте, где произошло ночное сражение и поражение Митридата. По словам Диона, город Никополь был основан Помпеем на том месте, где он одержал победу (ἐν τῷ χωρίῳ ἐν ᾧ ἐνενίκηται), и Аппиан также свидетельствует, что Помпей построил город там, где он победил в сражении Митридата (ἐνθα τῇ

μάχῃ ἐνίκα Μιθριδάτην). Подтверждением этих свидетельств служит, несомненно, и само название города Νικό-πολις, которое определенно указывает, что основание его следует предположить на месте победы Помпея.

Наконец, и из анализа начальной части цитированного сообщения самого же Страбона вытекает, что Дастейра, лежавшая близ Евфрата, не могла находиться в нынешнем Никополе-Пюрке, отстоявшем от Евфрата более чем на 100 километров.

О местоположении Дастейры более правильным, чем приведенное мнение западноевропейских ученых, можно, как мне кажется, считать мнение, высказанное проф. Н. Адонцем в его известном труде «Армения в эпоху Юстиниана» (СПб., 1908, стр. 54). «Дастейра,—как правильно полагает Адонц,—не иное место, как нынешний Достал при Евфрате между Камахом и Акном». И, действительно, отождествление Дастейры с Досталом не только соответствует указанию Страбона о местоположении Дастейры близ Евфрата и Акилисены, но оно, как увидим, вносит ясность также в сведения греко-римских источников об отступлении Митридата в район Пюрка-Никополя, где произошло ночное сражение и поражение понтийского войска.

Приурочиванием Дастейры к нынешнему Досталу, лежащему между древними станционными пунктами—Зимарой и Аналибой Таблиц Певтингера, предпринимается вопрос о том, где следует искать занятую Митридатом «многоводную гору», которая была окружена и осаждена Помпеем. Эта гора, местоположение которой Гузе определяет между Никополем-Пюрком и рекою Ликом⁸, находилась, на самом деле, как правильно указано у Страбона, около реки Евфрата и нынешнего Достала.

Помпею, к которому из Киликии прибыли три новых легиона, удалось, как сообщают Аппиан (Mithr., 99) и Плутарх (Ромр., XXXII, 3), блокировать здесь лагерь Митридата цепью постов длиной в 150 стадиев, или около 28 километров. Осажденное понтийское войско, продовольствование которого становилось крайне затруднительным, оказалось в бедственном положении. И оно по истечении 45 дней тихо и бесшумно, незаметно для римского вой-

⁶ См. Th. Reinach, Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris, 1890, стр. 385.

⁷ См. J. G. Taylor, Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, JRGS, vol. 38, 1868.

⁸ См. «Klio», XX, 3, 1926, стр. 338. Местоположение этой горы Anderson указывает приблизительно в 2 км от Никополя и отождествляет ее со скалистой горой нынешнего Эскишера. JRS, XXII, стр. 103.

ска, покинуло ночью свои укрепленные позиции и направилось не на восток в сторону Евфрата, как полагают Моммзен, Каркопини⁹ и другие ученые, а на северо-запад, в сторону Лика-Келкита. Оно отступило из области Анголисены, сопредельной с Акилисеной и расположенной по правому берегу Евфрата, вероятно в область Айттулану (Ptol., V, 6, 18), в район нынешних Пюрка и Эндереса.

Вполне естественно, что западноевропейские ученые—Андерсон, Гузе, Маркварт¹⁰ и другие, предполагавшие местоположение Дастейры на месте Никополя, нынешнего Пюрка, путь отступления Митридата из Дастейры указывают не в вышеозначенном северо-западном направлении, а в направлении на юго-восток, в сторону нынешних Рифайе и Эрзингяна.

Они ссылаются на свидетельства Плутарха или же Кассия Диона. У Плутарха сказано, что Помпей, преследовавший отступавшего из места осады Митридата, «настиг его около Евфрата (περί τὸν Εὐφράτην), расположил лагерь возле него и, боясь, что он переправится через Евфрат и убежит, вывел в полночь против него свое вооруженное войско» (Ромр., XXXII, 3). А у Диона читаем, что Митридат бежал после этого сражения и пытался добраться до владений армянского царя Тиграна Второго (XXXVI, 48, 2).

Из приведенного сообщения Диона нельзя, конечно, заключить, что Митридат, намеревавшийся пробраться в Армению, должен был идти обязательно на восток и через область Акилисену. Это невероятно уже потому, что область Акилисена, или Анаития, как сообщает Дион (XXXVI, 48, 1), перешла на сторону Помпея и была враждебна Митридату. Поэтому из Дастейры-Достала понтийское войско могло войти в Великую Армению лишь обходным путем по магистрали Таблиц Певтингера, через Никополь и Саталу.

Нетрудно также убедиться, что и вышеприведенное свидетельство Плутарха вовсе не может служить опорой объяснений Андерсона, Гузе и Маркварта, так как все они единодушно полагают, что ночное нападение римлян на понтийское войско имело место не

около Евфрата, как сообщает Плутарх, а на далеком расстоянии от этой реки¹¹, около реки Булгар-су¹² или же Герджанис-су¹³.

Сообщение Плутарха, являющееся одной из главных причин путаницы и недоразумений в западноевропейской историографии, недостоверное и явно ошибочное, должно быть отвергнуто. Оно противоречит вышеприведенным свидетельствам Кассия Диона и Аппиана, из которых видно, что ночная победа над Митридатою была одержана не около Евфрата, а приблизительно в 10 километрах к югу от реки Лика, на том месте, где был основан позднее город Никополь.

Отождествлением Дастейры с нынешним Досталом и определением места поражения понтийского войска в Никополе-Пюрке путь отступления Митридата устанавливается совершенно точно по линии Таблиц Певтингера, идущей из Зимары через Дастейру-Достал в Никополь. На этом пути лежали, по описаниям Таблиц, следующие станции: Zimara 15 Analiba 24 Caleorsissa 15 Oleoberga 21 Nicopolis. Межстанционные расстояния, как видно, составляют от Зимары до Никополя всего 75 римских миль, или около 111 километров, а от находившейся близ Дастейры-Достала «многоводной горы» до Никополя приблизительное расстояние можно предположить около 90—100 километров.

Бежавший из места осады около Дастейры Митридат, как сообщают греко-римские источники, шел по ночам, а днем укрывался в густых лесах. За ним осторожно следовал по незнакомой области Помпей, который, настигнув его на третий день, в следующую же ночь окружил его в ущелье, занял господствовавшие над ущельем высоты и нанес понтийскому войску жестокое поражение.

Необходимо отметить, что имеющиеся у Аппиана (Mithr., 99) описания пути отступления Митридата и места его поражения совершенно подходят к топографическим особенностям районов указанного нами пути Dasteira—Nikopolis (=Достал—Пюрк). На этом пути имеются, действительно, густые леса, в которых, как сообщает Аппиан, укрывался днем Митридат. Напротив, предпо-

¹¹ Место ночного сражения Маркварт указывает не около Евфрата, а на пути к Евфрату в области Акилисене. «Caucasica», Fasc. 6, 2, Teil, стр. 59—60.

¹² Anderson, JRS, XII, стр. 104.

¹³ Guse, «Klio», XX, 3, стр. 342.

⁹ См. «Римская история», М., 1887, стр. 106; «Histoire générale» Глоа; «Histoire Romaine», т. II, 2, стр. 572.

¹⁰ См. JRS, XXII, стр. 103—104; «Klio», XX, стр. 340—341; «Caucasica», VI, 2, стр. 60—62.

лагаемый путь отступления Митридата из Пюрка через Рифайе к Евфрату, как признает Гузе¹⁴, совершенно гол и безлесен. Точно так же и место сражения, описанное у Аппиана,—ущелье, окруженное крутыми возвышенностями и доступное с одной лишь стороны,—соответствует, как подробно указано Сумонт'ом («*Studia Pont.*», II, стр. 313), ущелью и возвышенностям Эскишера, расположенным приблизительно в двух километрах к востоку от Никополя-Пюрка.

Древний путь Zimaga—Nikopolis, по которому отступало понтийское войско из Дастейры в нынешний Эскишер, подробно рассмотрен и выяснен Адонцем и К. Миллером¹⁵. Он совпадал, очевидно, с существующей ныне дорогой, шел по течению рек Куручая и Казиль-Ирмака и спускался через горы Кизиль-дага в ущелье реки Акшер-су. Любопытно, что на этом пути, как сообщает в своем «Дневнике путешествия» Тейлор, местами сохранились остатки древнеримского мощения большими, ровными плитами¹⁶. Близ этого же пути находится в горах Сини-бел деревня Голарес, которая отождествлена Адонцем с станцией *Caleorsissa* Таблии.

Подтверждением правильности установленного нами маршрута может служить, несомненно, и то, что вышеуказанное расстояние между Дастейрой-Досталом и местом ночного сражения около Никополя-Пюрка точь-в-точь соответствует показаниям греко-римских источников. Совершенно очевидно, что Помпей преследовавший понтийское войско, которое шло форсированным маршем, мог догнать и окружить его около Никополя-Пюрка, отстоявшего от Дастейры-Достала на расстоянии 90—100 км, как раз на третий день, как правильно сообщают древние авторы.

Таким образом, как видим, не только местоположение Дастейры и района ночного сражения, но также и весь путь отступления Митридата выясняются с достаточной определенностью.

¹⁴ «Klio», XX, 3, стр. 342.

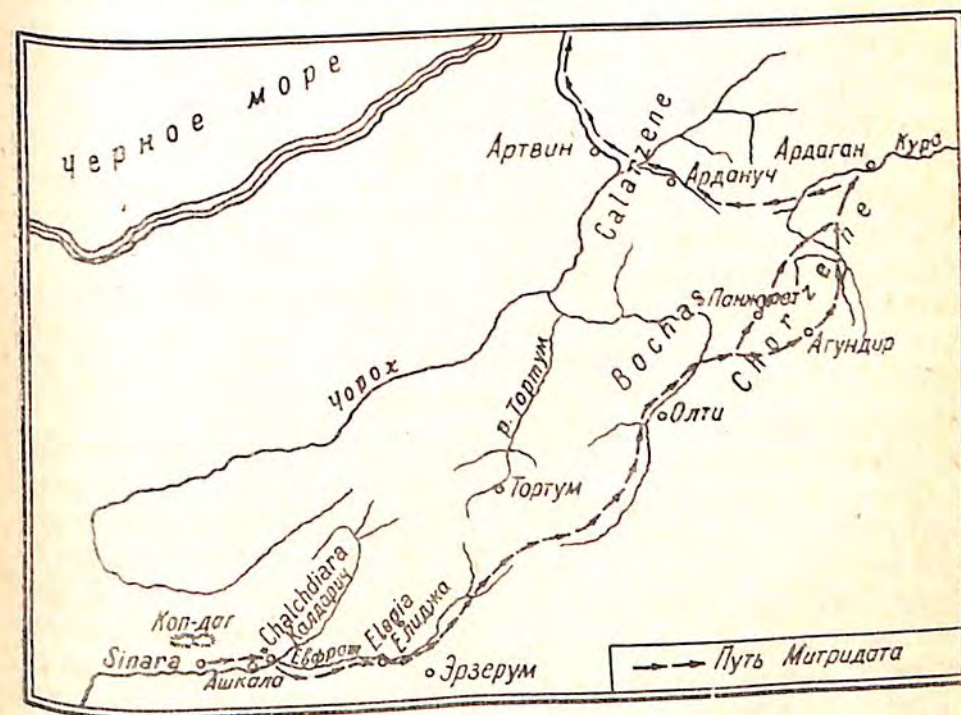
¹⁵ См. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 79—80; К. Миллер, *Itineraria Romana*. Stuttgart, 1916, стр. 679—680.

¹⁶ См. русский перевод Н. Астафьева, Дневник путешествия по Армении, Курдистану, Верхней Месопотамии в 1866 году, прилож. II к тому II «Изв. Кавк. отд. Рус. геогр. общ.». Тифлис, 1874, стр. 19.

2. ПУТЬ ИЗ НИКОПОЛЯ В СИНОРИЮ

Разбитый в ночной битве около Пюрка-Никополя, Митридат в сопровождении своей любовницы Гипсикратии бежал в крепость Синорию (*εις ὁρίων Σινώρα*. Plut., Pomp., XXII, 6; *εις Σινώρητα ὁρίων*. App., Mithr., 101), куда вместе с ним спаслись также и незначительные остатки его армии.

Ученые немало занимались определением местоположения и этого пункта. Однако до последнего времени не было установлено ни его местонахождение, ни самый путь отступления Митридата из места ночного сражения около нынешнего Пюрка.

Путь Митридата из Синории через Хотену в Колхиду

Издагелъ «Географии» Птолемея Карл Мюллер, ссылаясь на толкование Конрада Маннерта, считает Синорию тождественной с Синерой Птолемея (*Σινίβρα*, *Σινίτρα*) и с Синервой (*Sinervas*) «Дорожника Антонина»¹⁷. Это сопоставление, одобренное и в дру-

¹⁷ См. *Claudii Ptolemaei Geographia*. vol. I. Paris, 1901, стр. 883 и «*Itinerarium Antonini Augusti*». Leipzig, 1922.

гих трудах и безоговорочно приведенное мною в историко-географическом моем труде «Главные пути древней Армении» (стр. 66, 240 и 250), как нетрудно убедиться, неправильно. *Σινύρα*, или *Σινύρα*, Птолемея, соответствующая станционному пункту *Sinervas* «Дорожника Антонина», лежала, как известно, на древнем пути *Zimaga—Satala* между станциями *Analiba* и *Garsagis* и находилась в Малой Армении к западу от Евфрата¹⁸. Древняя же Синория находилась, как увидим, в области Дердджане, к северу от Евфрата. Она была тождественна не с Синервой, а, как правильно указано К. Миллером¹⁹, с Синарой Таблиц Певтингера.

О местонахождении Синории имеется у Страбона следующее сообщение: «усилившись, Митридат Евпатор овладел также Колхидою и всеми странами, которые передал ему Антипатор, сын Сиссида. Он так заботился об этих местностях, что соорудил в них 75 укреплений, в которые и поместил большую часть своих сокровищ. Наиболее значительные укрепления были: Гидара, Басгойдариза и Синория (*Σινύρια*); последняя находилась на границе с Великой Арменией, почему Феофан назвал ее Синорией (*Σινωρία*)» (XII, 3, 28, перевод Мищенко). Что Синория была хранилищем сокровищ Митридата, подтверждается также сообщениями Плутарха и Аппиана. По свидетельству Плутарха (Ром., XXXII, 6), крепость Синория была полна сокровищ и драгоценностей, а по словам Аппиана (Mithr., 101), в крепости этой хранились крупные богатства Митридата.

Местоположение Синории подробно рассмотрено и выяснено в историко-географическом моем исследовании «Главные пути древней Армении» (стр. 66—73 и 240). Древняя *Σινύρια*, или *Σινωρία*, тождественная со станцией *Sinaga* Таблиц Певтингера, находилась не на месте нынешнего Сенгарича около Эрзерума, как полагал К. Миллер²⁰, и не около нынешней Аладжи, как обозначено на карте Р. Киперта²¹, а на южных склонах Копдага, недалеко от правого берега реки Евфрата. Она лежала в 22 км (= 15 римских миль) к западу от станции *Chalchdiaga*, соответствующей древнеармянскому Халдой-аричу, нынешнему Калдаричу, находящемуся около переправы через Евфрат.

¹⁸ См. Н. Kiepert, Atlas antiquus, tab. IV.

¹⁹ "Itineraria Romana", стр. 676—677.

²⁰ Ibid., стр. 677.

²¹ "Atlas von Kleinasien in 24 Blättern", 1902—1906.

Определением местоположения Синории, расположенной согласно вышеприведенному свидетельству Страбона, на границе с Великой Арменией, можно, как видим, точно установить границу между Понтийским царством Митридата Евпатора и Тигранидской Великой Арменией: она пролегла недалеко от северного берега Евфрата, в районе между нынешнею Ашкалою и горным массивом Коп-дага. Правильность этого нашего заключения подтверждается также и тем, что территория Дердджана, т. е. область, лежащая к западу от Синории, как выяснено недавно Марквартом²², входила в эту эпоху в состав Понтийского царства Митридата и лишь после завоевания Понта Помпеем была вновь присоединена к Великой Армении.

По выяснении местоположений Никополя, около которого произошло ночное сражение, и Синории-Синары, куда бежал Митридат, представляется возможность определить и весь путь отступления понтийского царя к границе Великой Армении. Этот путь устанавливается не вдоль нынешней магистрали Эндерес—Рифайе—Эрзингян, как полагают Андерсон, Гузе, Маркварт и другие западноевропейские ученые, а по древним магистралям, основным военным путям древнего Понта: *Nikopolis—Satala* и *Satala—Sinaga*.

Положение станционного пункта *Satala* нам точно известно, так как древняя Сатала тождественна с нынешним Садахом, находящимся около верхнего течения реки Лика-Келкита. В древнее время она была узловым пунктом военных и караванных дорог, идущих из Внутренней Армении в Понт и далее вглубь Малой Азии.

Из Никополя в Саталу, по описанию «Дорожника Антонина», вели следующие два исторических пути:

1. *Nicopoli 24 Olotoedariza 26 Dracones 24 Aza 26 Satala* и
2. *Nicopoli—Carsat 24 Arauracos 24 Suissa 26 Satala*.

Первый путь шел в *Olotoedariza*, лежавшую, вероятно, недалеко от нынешнего Арваниса, уклонялся затем на север и шел по течению реки Лика. А второй путь шел, по-видимому, через нынешние Рифайе и Мелик-Шериф, а затем через горы, ныне называемые Чимен-даг, на северо-восток в Саталу.

Таким образом, путь отступления Митридата в Саталу, через которую пролегла древняя дорога в Великую Армению, следует,

²² "Caucasica", Fasc. 6, 2. Teil, стр. 63.

как видим, предположить по одному из этих путей—или через нынешний Агванис, или же по скатам гор Чимен-даг.

Из узлового пункта Саталы дальнейший путь Митридата в Синорию устанавливается без особого труда и с полной определенностью по магистрали Таблиц Певтингера *Satala-Sinaga*, которая была выяснена и подробно описана мною в вышеупомянутом историко-географическом моем труде²³. Эта линия представляется в Таблицах Певтингера в следующем виде: *Satala 20 Salmasso 20 Darucinte 20 Aegea 45 Lucus Basaro 22 Sinaga*.

Она шла из района верхнего течения Лика-Келкита к реке Евфрату, а затем вдоль правого берега этой реки направлялась через нынешние Шоганские Ханы в Синорию-Синару, которая лежала недалеко от реки Евфрата, на расстоянии приблизительно 15 км к западу от нынешней Ашкалы. Западноевропейские ученые, предполагавшие путь отступления Митридата по существующей ныне магистрали через Эрзйнгян и Мама-хатун, упустили совершенно из виду, что древний путь из Понта в Армению проходил не через эти пункты, а через Саталу в вышеозначенном направлении²⁴.

3. ПУТЬ ИЗ СИНОРИИ ЧЕРЕЗ ХОТЕНУ В КОЛХИДУ

Прибыв в Синорию, Митридат, как сообщают Плутарх (Ромр., XXXII, 6) и Аппиан (Mithr., 101), роздал сопровождавшим его лицам подарки и роскошные одежды и, взяв из сбереженных здесь сокровищ 6 000 талантов (=около 12½ миллионов рублей золотом), выплатил своим солдатам годовое их жалованье. Отсюда он послал послов к своему зятю, армянскому царю, просить гостеприимства и помощи. Но старик Тигран, воевавший в это время против парфян и восставшего сына и подозревавший своего тестя Митридата в интригах и подстрекательстве к заговору (Cassius Dio, XXXVI, 50, 1), арестовал его послов и объявил за его голову высокую награду. По-видимому, Митридат и сам мало надеялся на благоприятный исход посольства. Не ожидая ответа своего зятя, он направился быстрыми маршами в Колхиду.

²³ «Главные пути древней Армении», стр. 66—81.

²⁴ Ср. В. Штреккер, Топографические очерки Верхней Армении, перевод Н. Астафьева, прилож. к тому III «Изв. Кавк. отд. Рус. геогр. общ.», Тифлис, 1874, стр. 12—13.

Маршрут Митридата из Синории устанавливается, по показаниям Плутарха и Аппиана, вверх по течению Евфрата к источникам этой реки. Согласно Плутарху, Митридат «убежал через Колхиду, пройдя мимо источников Евфрата» (Ромр., XXXII, 7). А из сообщения Аппиана видно, что Митридат бежал безостановочно и достиг источников Евфрата на четвертый день²⁵ (Mithr., 101).

Источники Евфрата, как сообщает Плиний (Nat. Hist., V, 20, 1), находились в области Великой Армении—Каренитии, на подгорье Капота (Capotes). Они стекают и теперь со склонов горы Дюмлю-дага, лежащей к северу от Карина-Эрзрума и тождественной, по-видимому, с Капотом Плиния.

Около истоков Евфрата, в районе древней Елегии, нынешней Илинджи, произошло в 161 г. н. э., как сообщают греко-римские источники, кровопролитное сражение с парфянами, в котором была уничтожена римская армия и погиб римский полководец Севериан²⁶.

Местоположение истоков Евфрата, как видим, устанавливается совершенно точно к северо-востоку от Елегии, которая в римско-парфянскую эпоху была, по-видимому, важным центром в области Каренитии.

Путь Митридата к этим истокам Рейнак предполагает не вдоль южных берегов реки Евфрата, а вдоль ее северных берегов, находящихся, по его мнению, вне территории Великой Армении²⁷. Это предположение вряд ли основательно. Как выяснено в моем исследовании «Главные пути древней Армении» (стр. 63—66), древняя дорога от *Chalchdiara—Калдарича до Елегии-Илинджи удобная для движения сопровождавших Митридата войск, шла не вдоль северных, а вдоль южных берегов Евфрата. Неправильно, кроме того, и указание Рейнака, будто бы в пределах Тигранидской Армении находилась лишь часть области Каренитии, по южному берегу Евфрата.

²⁵ У Аппиана сказано, что Митридат на четвертый день перешел Евфрат (τὸν μὲν Εὐφράτην ὑπερῆλθεν). Это, конечно, неправильно. На четвертый день Митридат, как правильно указано Рейнаком («Mithridate Eupator», стр. 389), добравшись до верховьев Евфрата, не перешел реку, а переступил ее источники.

²⁶ Об истоках Евфрата имеются у Плиния (NH, V, 20, 1) и Орозия (I, 2, 23, 38; VI, 4, 6) другие, крайне путанные и противоречивые сообщения, которые подлежат особому рассмотрению.

²⁷ См. Th. Reinach, Mithridate Eupator, стр. 389.

Направление маршрута отступавшего из района Синории Митридата устанавливается с достаточной определенностью—вдоль магистрали *Sinaga—*Chalchdiara—Autisparate* Таблиц в древнюю Елению и оттуда к истокам Евфрата. Расстояние этого участка пути, равное приблизительно 100—110 км, войско Митридата могло пройти скорым маршем (*δρόμον δ' ἀπαύστου*—«безостановочным скорым шагом», *Arp., Mithg., 101*) в течение 3—4 дней, и оно могло, как указано у Аппиана, дойти до источников Евфрата на четвертый день (*Mithg., 101*).

Около источников Евфрата Митридат пробыл, как сообщает Аппиан, три дня и привел в порядок свои войска. Затем он вторгнулся в область Армении, названную у Аппиана Хотеной (*Χωτῆνῆ*). «Здесь он,— говорит Аппиан,— разогнал хотенцев и иберов, преграждавших ему путь пращами и стрелами, и продвинулся к реке Ансару» (*Mithg., 101*).

Чтобы определить, по какому пути шел Митридат от источников Евфрата на север, необходимо, как видим, установить местонахождение области Хотены, название и положение которой до сих пор еще не выяснены в историко-географических трудах. У Рейнака мимоходом лишь отмечено²⁸, что *Χωτῆνῆ* Аппиана тождественна с *Χορζηνῆ* Страбона (XI, 14, 4, 5).

Позднее, однако, приведенное объяснение было оставлено, так как в трудах по истории и географии древней Армении господствовало мнение о спорности и несправности чтения *Χορζηνῆ* в греческом тексте Страбона. Западноевропейские географы и историки, следуя им, также и все арменоведы²⁹ были твердо убеждены, что название *Χορζηνῆ* искажено и должно быть исправлено в *Χολαρζηνῆ* и что при этой конъектуре область *Χολαρζηνῆ* может быть признана соответствующей области *Καταρζηνῆ*, или вернее, *Καλαρζηνῆ* Птолемея, которая тождественна с нынешней Кларджией.

В подтверждение этой конъектуры Маркварт ссылался и на самое содержание свидетельств Страбона. В них мы читаем:

²⁸ «Mithridate Eupator», стр. 389, прим. 2.

²⁹ См. *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. C. Müller, Paris, 1901, стр. 937; J. Markwart, *Eranschahr*, Berlin, 1901, стр. 116; H. Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, Strassburg, 1904 и др. Приведенную конъектуру считал приемлемой также и я в своих прежних трудах.

1. Lib. XI, cap. 14, § 4: «Хорзена и Камбисена—наиболее северные и покрытые снегом части Армении; они соединяются с Кавказскими горами, с Иберией и Колхидой».

2. Lib. XI, cap. 14, § 5: «Они (Артаксий и Зарнадр) расширили пределы своих владений, огрезав куски земли у соседей, именно: у мидийцев отняли Каспиану, Фавнитиду, Басоропеду, у иберов склон горы Парнадра, Хорзену, Гогарену, лежащую по ту сторону Куры...»³⁰.

Основываясь на приведенных сообщениях, Маркварт полагал, что тождество Хорзены с Каларзенной-Кларджией видно из того, что область Хорзена была наиболее северной частью Армении и была сопредельна с Колхидой³¹.

Это соображение Маркварта, также и вышеозначенная общепринятая конъектура *Χολαρζηνῆ* вместо *Χορζηνῆ*, как нетрудно убедиться при более внимательном изучении вопроса, не так бесспорны, как это кажется с первого взгляда.

На десятиверстной карте прежнего генерального штаба к югу от нынешнего Ардагана и горы Алагез отмечена долина Хорзиан, и одно это уже наводит на мысль, что в этом названии сохранилось вероятно, древнее наименование области *Χορζηνῆ*. Основываясь, по-видимому, на этом соответствии названий Хорзиан и *Χορζηνῆ*, С. Еремян на своей карте «Картлия в эпоху марзпанов» поместил область Хорзену в районе Ардагана.

Мне кажется, что справедливость этой догадки может быть подтверждена и обоснована. Мы имеем, как увидим, полное основание полагать, что Хорзена Страбона тождественна не с Каларзенной Птолемея, а с Хотеной Аппиана.

Несходства чтений не должны нас смущать, так как *Χωτῆνῆ* и *Χορζηνῆ* (имеются также разночтения *Χωτῆνῆ* и *Κοτῆνῆ*) являются двумя разными формами названия *Chortsean. Первая форма (*Χωτῆνῆ*) была, вероятно, свойственна римским авторам (источником Аппиана был, по-видимому, Тит Ливий), а вторая (*Χορζηνῆ*) — греческим. Примеры перехода аффрикаты ts в t, как указано Марквартом³², имеются также и в других словах: напри-

³⁰ Перевод Мищенко, М., 1879.

³¹ См. там же, стр. 116.

³² См. «Südarmenien und die Tigrisquellen», Wien, 1930, стр. 26, 259—260.

мер, Artanius = арм. Aratsani (Sallusti hist. reliquiae, IV, 74 187. изд. Maurenbrecher'a), Nitibi, Nitibin-Mtsbin, Nisbin.

Предположение о тождестве Хотены с Хорзеной, несомненно, очень важно, так как им устанавливается, вопреки общепринятому мнению, различие областей Хорзены и Каларзены. Выясняется, кроме того, что во II в. до н. э. армянским царем Артаксием была отнята у иберов не Каларзена-Кларджия, как утверждали Маркварт, Гюбшман и другие, а Хорзена. Каларзена, которая значится у Птолемея как северо-западная область древней Армении, была, по-видимому, присоединена к Армении не при Артаксии I, а при его преемниках. Вероятнее всего, что она, как и Акилисена и Дерксена, была отдана Тиграну Второму при реорганизации Востока Помпеем в 64 г.

Древняя Каларзена приходилась, по указанию Птолемея (V, 12), около Мосхийских гор и выше древнего кантона Бохаса (древнеарм. Буха), расположенного, как видно из указаний «Армянской географии»³³, по течению нынешнего Олти-чая. А Хорзена лежала, по-видимому, к востоку от Каларзены и Бохаса, в районе между нынешним Олти и Ардаганом.

Выяснением названия и местоположения Хотены путь отступления Митридата определяется, как видим, из района верхнего течения Евфрата в район нынешнего Олти и оттуда в сторону верхнего течения Куры, где к югу от нынешнего Ардагана находилась древнеармянская область Хорзена.

Основными и естественными путями из Олти в район Ардагана являются, как известно, линии через перевалы Агундирский или Панжуретский. Следовательно, путь Митридата в направлении к нынешнему Ардагану, откуда в древнюю эпоху, как и в настоящее время, проходила удобная дорога в Колхиду, можно предположить или через нынешний Мерденек, или же через нынешний Панжурет.

Дальнейший маршрут Митридата из области Хотены-Хорзены в Колхиду не вызывает сомнений.

Из района верхнего течения Куры Митридат шел к Черному морю, как видно из сообщения Аппиана (Mithr., 101), обычным путем через нынешний Ардануч к реке Апсару-Чороху (ἐπὶ τοῦ

Ἀφάρου ποταμοῦ) и далее по течению ее через район нынешнего Артина в сторону Батума и оттуда в Диоскуриаду-Севастополь.

Мнение западноевропейских ученых³⁴ о том что от истоков Евфрата Митридат шел к реке Апсару через долину реки Тортум, противоречит, как видим, вышеприведенному сообщению Аппиана и должно быть отвергнуто.

³⁴ Ср. Felix Guse, "Кlio", XX, стр. 342.

³³ См. "Géographie de Moïse de Chorène", trad. par A. Soukry, Venise, 1881, стр. 46.

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԲԱՆԻ ՊՐՈԲԼԵՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ՝

Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի հնագույն պատմության և աշխարհագրության խնդիրներից շատերը, չնայած որ դրանց ուսումնասիրությանը նվիրված են բազմաթիվ աշխատություններ Արևմտյան եվրոպայի և Սովետական Միության գիտնականների, դեռևս հաստատուն ու վերջնական կերպով լուսաբանված չեն։ Մինչև այժմ դեռ բավարար չափով պարզաբանված չեն կիմմերական-սկյութական ցեղերի անդրկովկասյան արշավանքների ճանապարհները, և նրանց ասպատակած ու գրաված շրջանների տեղադրությունը։ Դեռ մոտ է մնում և անորոշ նաև Քսենոփոնի ու Տասը հազարի նահանջի ուղին։

Այս խնդիրներն իմ այս ուսումնասիրության մեջ նորից ենթարկված են մանրախույզ քննության և նրանց սրված է բոլորովին նոր լուսաբանություն։ Ուսումնասիրության ընթացքում ինձ նեցուկ և ուղեցույց է ծառայել «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պետինգերյան քարտեզի» իմ աշխատությունը, որ բանալի է ծառայում պատմական-աշխարհագրական բազմաթիվ խնդիրների լուծման։

Այդ խնդիրներից ամենահիմնականն է, հատկապես, նաև Մեոտիս-Կոդքիսյան ճանապարհի պրոբլեմը, որ առաջին անգամն է հանգամանորեն քննության առնվում այս աշխատության մեջ։ Հին այս ճանապարհը, որով հարավային Ռուսաստանի Սեծովյան շրջանները հաղորդակցվել և կուլտուրական կապ են ունեցել Մերձավոր Արևելքի հետ՝ պատմագիտական և աշխարհագրական երկերում շատ քիչ է լուսաբանված և, կարելի է ասել, որ գրեթե բոլորովին անտեսված է։

Եվրոպական գիտնականները, աչքաթող անելով այդ հին ճանապարհը՝ Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի փոխադարձ հաղորդակցությունը ենթադրում են ոչ թե այդ ուղղությամբ, այլ երկու համեմատաբար մատչելի լեռնանցքներով՝ Դարչալի և Դերբենտի կիրճերով։

Նրանք կարծում են, որ գլխավորապես, այս ճանապարհներով, Ալանաց և Կասպից դռներով, տեղի էին ունենում կիմմերների, սկյութացիների, սարմատների և Կովկասյան լեռնականների արշավանքներն ու մուտքը Անդրկովկաս։ Դերբենտի վրայով և Կասպից ծովի արևմտյան ափերով նրանք մատնանշում են նաև տարանցիկ. առևտրի հին ճանապարհը Հնդկաստանից և Բաբելոնիայից դեպի Տանայիս, որի միջնորդներն էին աորսները։

Այս իշխող կարծիքները, որ ընդհանուր հավանության են արժանացել, ինչպես կտեսնենք, ո՛չ միայն վիճելի են, այլև անհավանական։ Անտեսելով Մեոտիս-Կոդքիսյան ճանապարհի ռազմական ու առևտրական մեծ դերը հին ժամանակներում՝ պատմագետները, իմ կարծիքով, բռնազբոսիկ ու անընդունելի լուսաբանություն են տվել սկզբնաղբյուրների մի շարք վկայություններին, որ ներքև քննելու ենք։

Ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում կտեսնենք, պատմագետների մատնանշած նույն հենց վկայությունների ուշադիր քննությամբ հաստատվում է պատմական կարևոր դերը, գլխավորապես, Մեոտիս-Կոդքիսյան ճանապարհի։ Մենք կտեսնենք, բացի այդ, որ հենց այս ճանապարհն է եղել այն գլխավոր կամուրջը, որի վրայով Ուրարտու և Հայաստան են մտել կիմմերական, սկյութական ու ավելի ուշ նաև սարմատական ցեղեր, որոնք Ուրարտական պետության անկումից հետո երկար ժամանակ իշխել են Հայկական բարձրավանդակի հյուսիսային շրջաններում։

1. ԿԻՄՄԵՐԱԿԱՆ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐԻ (ՄԵՐ ԹՎ. Ա.) ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է հունական և ասորեստանյան աղբյուրների վկայություններից, ութերորդ և յոթերորդ դարերում մեր թվականությունից առաջ Անդրկովկասը և հարևան երկրները ենթարկվեցին հարավային Ռուսաստանից եկող կիմմերների և սկյութացիների արշավանքներին, որոնք աակնուվրա արին և ավերածության մատնեցին Մերձավոր Արևելքի երկրները՝ Ուրարտուն, Ասորեստանը, Ասորիքը և Փոքր Ասիան։

Առաջին մեծ արշավանքին, որը տեղի ունեցավ ութերորդ դարում՝ մասնակցում էին, ինչպես կարելի է կուսել աղբյուրների որոշ ափսոսելի ներից, թրակա-սկյութական դաշնակից ցեղերի մի մեծ խումբ, որի առաջնորդներն էին կիմմերները։ Արշավանքի ճանապարհը այս ցեղերի անգլիական գիտնական Մինսը Cambridge Ancient History-ի եր-

1 Զեկուցված է Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի ընդհանուր ժողովում,
1944 թ. ապրիլի 11-ին։

որոգ հատորում² մատնացույց է անում Դարյալի կիրճով, ինչպես որ այդ ընդունված է եվրոպական պատմագետների նաև այլ աշխատություններում:

Բայց այս ենթադրությունը, որ արվում է առանց փաստական լուրջ հիմնավորման՝ չէ համապատասխանում սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին:

Կիմմերական ու սկյութական արշավանքների ճանապարհների ուղղությունը որոշակի մատնանշված է Հերոդոտոսի մոտ, որի համապատասխան վկայությունները մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությամբ:

1. Հերոդ., գիրք I, գլուխ 103—104՝

«Նրանք [սկյութացիները] ներս խուժեցին Ասիա, դուրս վտարելով եվրոպայից կիմմերներին և հալածելով նրանց, որ փախչում էին, և եկան այսպիսով Մեդական երկիրը: Մեոտիս լճից մինչև Փասիս գետը և Կոդքիսը լավ զնացողի համար երեսուն օրվա ճանապարհ է, իսկ Կոդքիսից շատ չէ անցրը դեպի Մեդական երկիրը: Այդ երկու երկրների միջև միայն մի ժողովուրդ է գտնվում՝ սասպեյրները, և, այստեղից ես անցնելուց հետո, կարելի է հասնել Մեդական երկիրը: Սկյութացիները սակայն ներս խուժեցին ոչ թե այդ ճանապարհով, այլ, որովհետև ճանապարհից մոլորվել էին՝ ավելի վերև ու ավելի երկար ճանապարհով, ունենալով իրենց աջ կողմում Կովկասյան լեռները»:

2. Նույնը, գիրք IV, գլուխ 12՝

«Պարզ է, որ սկյութացիները, որոնք նրանց հալածելով ներս էին խուժել Մեդական երկիրը՝ մոլորվել էին ճանապարհից: Որովհետև կիմմերները շարունակ փախչելիս են եղել ծովի երկայնությամբ, իսկ սկյութացիները նրանց հալածել էին, ունենալով իրենց աջ կողմում Կովկասյան լեռները՝ մինչև որ մտել էին Մեդական երկիրը, ուղղվելով ճանապարհից դեպի ներս»:

Հերոդոտոսի այս վկայությունները, որոնց հիմք է ծառայել հունական ավանդությունը, որոշ կետերում կարող են, իհարկե, առարկելի լինել: Ենթադրում են, օրինակ, որ սկյութացիները արշավել էին Առաջավոր Ասիա ո՛չ թե կիմմերներին հալածելու նպատակով, այլ, ընդհակառակը՝ նրանք, դաշնակից լինելով կիմմերներին՝ եկել էին միասին նվաճումների ու ավարառության համար: Մեջբերված վկայությունները, որ որոշ

կետերում վիճելի են, խիստ կարևոր են սակայն այն տեսակետից, որ նրանց մեջ մատնանշված են կիմմերական և սկյութական արշավանքների ճանապարհները: Հերոդոտոսի վկայություններից պարզ երևում է, որ Մեոտիսի (Ազովյան ծովի), կոդքից Անդրկովկաս արշավելու համար բացի Դերբենտի մոտով անցնող երկար ճանապարհից, որով ներխուժել էին Մեդիա սկյութացիները, հույներին հայտնի է եղել նաև Մեոտիս-Կոդքիսյան ճանապարհը, որը նրանք, համարելով ավելի կարճ ու ավելի հարմար, ենթադրել են կիմմերական արշավանքի ճանապարհը: Հունական ավանդության այս կարևոր ցուցումը, ինչպես կտեսնենք, հաստատում են ասորեստանյան հին աղբյուրները:

Մեոտիս-Կոդքիսյան հին ճանապարհի առաջնակարգ նշանակությունը հին ժամանակներում, իմ կարծիքով, միանգամայն անվիճելի է: Այս ճանապարհի հարավային մասը Արտաշատից մինչև Ռիոն-Փասիս գետը և այնտեղից մինչև Սեբաստոպոլիս՝ նկարագրված է Պետրոսյանի քարտեզում: Իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ այդ գիծը մանրամասն լուսաբանված է և նրա ուղղությունը ցույց է տրված այժմյան Աշտարակի, Կոնդախսազի, Ղանլիճայի ու Խոսպլիսի մոտով դեպի Կուրի գետանցքը, որը գտնվում էր այժմյան Ախալցխայի մոտ, ու այնուհետև Աբասթումանի և Զեկառի լեռնանցքի վրայով դեպի Ռիոն գետը և այստեղից դեպի Սեբաստոպոլիս—Դիոսկուրիաս:

Հյուսիսային գիծը այս ճանապարհի՝ Դիոսկուրիասից մինչև Մեոտիս (Ազովյան ծովը), որ Պետրոսյանի քարտեզում նկարագրված չէ ճշտվ՝ շարունակվել է, ինչպես այդ մատնացույց է արված Հերոդոտոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ՝ Սև ծովի երկայնությամբ: Կայարանները նշանակված են յոթերորդ (կամ ութերորդ) դարի հեղինակ Անանուն Ռավեննացու աշխարհագրության մեջ³, որը օգտվել էր հին աղբյուրներից: Իսկ Ստրաբոնի մոտ ցույց են տրված ճանապարհի թե առանձին մասերը և թե տարածությունները՝ սկսած Պանտիկասյան քաղաքից (այժմյան Կերչ) մինչև Դիոսկուրիաս հետևյալ հաջորդականությամբ:

Պանտիկասյանից մինչև Կորոսկոնդամե (այժմյան Խիմար-դանե)	70 ստադիոն.
Այնտեղից մինչև Սինդերի ծովափը	180 ստադիոն.
Այնտեղից մինչև Բատա (հավանորեն, Նովորոսիյսկի մոտ)	400 ստադիոն.
Կերկեսների (Չերքեսների) ծովափը	850 ստադիոն.

³ Տե՛ս K. Miller. Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, էջ 653:

² Տե՛ս E. H. Minns, "The Scythians und Northern nomades", Cambridge Ancient History, vol. III, գլուխ IX: Համեմատե նաև Ան, Հայոց պատմություն, հատ. Ա., Թիֆլիս, 1917, էջ 309. Халатьян, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 70 և ուրիշ:

Ախալքերի ծովափը		500 ստադիոն.
Հենիոխների ծովափը		1000 ստադիոն.
Պիտիուսից (այժմյան Պիցունդա) մինչև Դիոսկուրիաս		360 ստադիոն.

Ուրեմն՝ Պանտիկապոնից մինչև Դիոսկուրիաս՝ ընդամենը 3360 ստադիոն⁴։ Որ կիմմերների ութերորդ դարի արշավանքը պետք է ենթադրել Կողքիսի վրայով՝ այդ երևում է, քացի Հերոդոտոսի հիշատակած վկայությունից, նաև ասորեստանյան աղբյուրների մի վկայությունից՝ որը ուշադրության չէ առնվել պատմագետների կողմից։

Ասորեստանյան բեկուագիր արձանագրություններում հիշատակված է Ուրարտուի թագավոր Ռուսա Ա-ի (730—714 մեր թվ. ա.) անհաջող կռիվը Gimirrai-ների դեմ, որի մասին Ասորեստանի թագավոր Սարգոնին (722—705 մեր թվ. ա.) տեղեկություններ էին հաղորդել նրա գործակալներն ու լրտեսները։ Այս հաղորդագրություններից մեկում, որ ուղարկել էր Սարգոնին Աշուրիստան, հիշատակված է կիմմերների բնակության տեղը և մատնանշված է, որ Ուրարտուի և Գամիրրայի միջև գտնվում են Գուրիանի և Նագիու երկրները⁵։

Այս կարևոր վկայությունը, իմ կարծիքով, խաղաղեաները սխալ են մեկնել։ Պիտուրովսկին, օրինակ, որի մոտ մեջ է բերված վերոհիշյալ վկայությունը՝ էնթադրում է, որ կիմմերների երկիրը գտնվել է այդ ժամանակ Կապպադովկիայի արևելյան մասում, և ընդունում է, որեմն, որ Աշուրիստանի նամակի մեջ հիշատակված Գուրիանի և Նագիու երկրները գտնվել են նմանապես Կապպադովկիայի մոտ⁶։ Նույն կարծիքն են հայտնել Աշուրիստանի մոտ մատնանշված «Գամիրրա»-ի տեղագրության մասին նաև Մեշանինովը և Ղափանցյանը⁷։

Ինձ լվում է սակայն, որ ուշադիր կերպով քննության առնելով Գուրիանի երկրի տեղագրության խնդիրը, որը համապատասխանում է խաղաղեան արձանագրությունների մեջ հիշատակված Կուրիանի երկրին, ղեկավար չէ համոզվել, որ ութերորդ դարի վերջին քառորդում (մեր թվ. ա.) կիմմերները, որոնք ղեկավար հասած չեն եղել Փոքր Ասիա՝ գտնվում էին ո՛չ

⁴ Str. XI, 2 8, (494) և XI, 2, 14, (496)։ Տե՛ս նաև K. J. Neumann, Strabons Landeskunde von Kaukasien, Leipzig, 1883, Jahrbücher für Classische Philologie, 13-er supplementband, էջ 327—344։

⁵ Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 295։

⁶ Նույնը, էջ 295։

⁷ Տե՛ս И. И. Мещанинов, Халдоведение, Баку, 1927, էջ 41, Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 200—202։

թե Կապպադովկիայում, այլ Ուրարտուի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասի կողմերում՝ Կողքիսի հարավ-արևելքում։

Խաղաղեաններ Մեշանինովը և Ղափանցյանը հենց իրենք պարզ կերպով ցույց են տվել, որ ուրարտական արձանագրությունների մեջ հիշատակված Kuriani երկիրը գտնվել է այժմյան Ղարս-Լենինականի կողմերում⁸։ Շատ պարզ է ուրեմն, որ կիմմերների երկիրը, որն Ուրարտուի հյուսիս-արևմուտքում գտնված Guriani՝ Kuriani-ի թիկունքումն էր՝ ո՛չ թե Կապպադովկիայում պետք է լիներ, այլ Ուրարտուի հյուսիսում, հավանորեն այժմյան Ախալքալար-Ախալցխայի մոտակա շրջաններում։

Որ մեր այս կղերականությունը հիմնավոր է՝ այդ երևում է նաև Ստրաբոնի ուշադրով մի վկայությունից, որի մոտ նույնպես մատնանշույց է արված, որ գուրանիացիները, որոնք, անշուշտ, Guriani-Kuriani երկրի բնակչությունն էին՝ ապրել են «Արմենիայից վերև»։

«Պատմում են,— ասում է Ստրաբոնը⁹,— որ այնիանների մի մասը բնակվում է Ուիտիայում, իսկ մյուս մասը Արմենիայից վերև՝ Արոսի ու Նիբարոսի հետևում (սրանք Տավրոսի մասերն են), որոնցից Արոսը մոտ է այն ճանապարհին, որ տանում է Բարիտի տաճարի մոտով էկբատանա։ Ասում են, որ նաև թրակացիներից ոմանք, որ անվանվում են սարապարաններ, այսինքն՝ գլուխ կտրողներ (κεφαλοτομοί)¹⁰ ապրում էին Արմենիայից վերև և հարևան էին գուրանիացիներին (Γουράνιοι) և մեղացիներին. դրանք գաղանաբարո և անսանձ լեռնականներ էին, գլուխ կտրող և սկյութացիների նման գանգ մորթաղերծող, և հենց այդ նշանակությունն ունի սարապարան»¹¹։

Guriani-Kuriani երկրի տեղագրության մասին վերոհիշյալ մեր դիտողությունները պարզ ցույց են տալիս, որ ութերորդ դարի վերջերում կիմմերները ղեկավար գտնվում էին Զավախք գավառում կամ նրա հարևան

⁸ Տե՛ս Мещанинов, Халдоведение, էջ 23 և 32, Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 181, 182, 185, 186 ևն.։

⁹ Str. XI, 14, 14, (531)։

¹⁰ Քսենոփոնի վկայությամբ գլուխ կտրողներ են եղել նաև խալտերները։ «Սրանք ունենին,— ասում է նա,— սոնապաններ և սաղավարտներ ու գողիների մոտ դաշույն՝ նման լակեդեմոնական կեն փոքր դանակի, որով սպանում էին, ու որ կարողանում էին հաղթել, և, կտրելով ու վերցնելով գլուխները՝ մեկնում էին» (Anabasis, IV, 7, 16)։

¹¹ Sarapara, որ ըստ Ստրաբոնի նշանակում է «գլուխ կտրող», Աղոնցը և Ղափանցյանը թարգմանում են «կիսատ» կամ «թերի գլուխ ունեցող» և այդ բառն իր նշանակությամբ համապատասխան են համարում խորենացու մոտ հիշատակված (II, 87) կամսարականների նախահայր «Կամսար» անվան, որն ըստ խորենացու «Կամսար» էր անվանվել «բողոքի զգաթան» պակաս լինելու պատճառով. տե՛ս Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 424, ծան. 3 և Карацян, Научные труды Ерев. гос. ун-та, т. XIV, 1940, էջ 373, վերոհիշյալ ենթադրությունն ըստ իս մի պարզ թյուրբնացություն է։

հյուսիս-արևմտյան շրջաններում, որոնց միջով անցնում էր Մեոտիս-Կոզքիսյան հին ճանապարհը: Իսկ այս փաստն ինքնին արդեն ուշագրավ մի նշան է, որ նրանք Անդրկովկաս էին եկել նույն այդ ճանապարհով:

Ասորեստանյան աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ կիմ-մերների մի մասը մնայուն կերպով հաստատվել էր Ուրարտուի հյուսիս-արևմուտքում: Ըստ եռույթին, կիմմերների այս հատվածն է, որ հիշատակվում է որպես հարկատու Ուրարտական թագավորության, իսկ յոթերորդ դարում՝ իբրև դաշնակից Ռուսա Բ-ի (685—645 մեր թվ. ա.)¹²:

Ուրարտական թագավորության թուլացման և քայքայման ժամանակ կիմմերները և նրանց հետ եկած սկյութական և թրակիական դաշնակից այլ ցեղերը, ըստ երեույթին, տարածվել էին դեպի հարավ և գրավել էին Շիրակը և Վանանդը: Ստրաբոնի մոտ հիշատակված սարապարաները, հավանորեն, այդ ցեղերից մեկն էին: Նույն այս կողմերումն էին ապրում, ինչպես վկայում է Պլինիուսը. նաև սակասանները, որոնք սակեր կամ սկյութացիներ էին և զաղթել էին այստեղ կիմմերների հետ միասին:

«Թասիեի [հավանորեն, Տաշիր] և Տրիարեի [հավանորեն, Տրիա-լետ] երկիրը, —ասում է Պլինիուսը, —տարածվում էր մինչև Պարիազրես-յան լեռները. սրանց վերևում էին Կոզքիսի ամալի տեղերը, որոնց կող-քին, Կերավնյան լեռների դիմաց, ապրում են արմենոխալյուրները: Մո-խերի երկրները ձգվում են մինչև Իբեր գետը, որը թափվում է Կուր գե-տի մեջ, իսկ սրանց տակն են սակասանները [Sacassani] և ապա մակ-րոնները մինչև Ապսարոս գետը»¹³:

Պլինիուսի այս վկայությունը պատմագետները, իմ կարծիքով, ճիշտ-չեն հասկացել: Նրանք կարծել են, որ այս սակասանները Ստրաբոնի հիշատակած սակերն են¹⁴, որոնք ապրում էին Ուտիքի Շակաշեն գավա-ռում և Արրիանոսի «Աղեքսանդրի արշավանք» երկում անվանված են սակեսիններ (Σαχασίνοι, III, S, 4 և 11, 4)¹⁵: Այս խնդիրը ստանում է բո-լորովին նոր լուսաբանություն:

Պարզվում է որոշակի, որ «սակասան»-ները կամ «սակեսին»-ները Անդրկովկաս էին մտել երկու ուղղությամբ և բնակություն էին այստեղ հաստատել ո՛չ միայն Շակաշենում, այլև Կարս-Լենինականի շրջանում: Սակերի կամ սկյութացիների մի խումբը եկել էր Անդրկովկաս կիմմեր-

ների հետ միասին Մեոտիս-Կոզքիսյան ճանապարհով ութերորդ դարում մեր թվականությունից առաջ, իսկ մյուս խումբը՝ Դերբենտի վրայում, հավանորեն, յոթերորդ դարում (մեր թվ. ա.):

Նույնը պետք է ասել նաև այնիանների մասին: Ըստ երեույթին, սրանք ևս եկել էին հարավ կիմմերական և սկյութական արշավանքների ժամանակ 8—7-րդ դարերում մեր թվականությունից առաջ Մեոտիս-Կոզ-քիսյան և Դերբենտի ճանապարհներով: Սրանց մի մասը բնակություն էր հաստատել Ուտիքում, մի մասը՝ Շիրակում¹⁶, իսկ մի մասն էլ կիմմեր-ների մի ստվար հատվածի հետ անցել էր Ուրարտուի միջով Փոքր Հայքի կողմերը և հաստատվել էր այստեղ Դարանաղիում՝ Անի-Կամախի շրջա-նում: Ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ադոնցը, Անի ամրոցը Շիրակում և Անի-Կամախը Դարանաղիում և Հանին Փայտակարանում կոչվել են այդ-պես այնիան ցեղի անունով¹⁷:

2. ՔԱՆՈՒՓՈՆՅԱՆ ՀԱՆԱԳԱՐԱՆԸ ՍԿԵՈՒԹԵՆՆԵՐԻ ՄԻՋՈՎ ԵՎ ՀԱՐԱՋՈՍ ԳԵՏԻ ՈՒ ԳՅՈՒՄԵՆԱՍ ՔԱՂԱՔԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր նոր եզրակացությունը Շիրակ-Վանանդում նախաարմենական ժամանակներում հաստատված կիմմերական-սկյութական զաղթականու-թյան մասին ո՛չ միայն պարզում է հին Հայաստանի ազգագրության հե-տաքերի խնդիրներից մեկը, այլև անակնկալ կերպով նոր լույս է սփռում Քսենոփոնի ու Տասը հաղարի նահանջի ճանապարհի վիճելի խնդրի վրա, որը, չնայած բազմաթիվ ուսումնասիրությունների, մնացել է դեռևս մութ ու անորոշ:

Ըստ Քսենոփոնի՝ նահանջող հելլեն զորքը Տաոխների երկրից (Տալ-բից) մտել էր խալյուրների երկիրը, և, կովելով սրանց հետ, յոթը օրվա ընթացքում անցել էր 50 փարսախ և եկել էր մինչև Հարբադոս գետը. իսկ ալյուրներից գնացել էր սկյութենների երկրի միջով 8 օրվա ընթացքում 40 փարսախ և հասել էր Գյումնիաս քաղաքը:

Քսենոփոնի համապատասխան վկայությունը, որ վերաբերվում է սկյութենների երկրին՝ թարգմանաբար մեջ եմ բերում ամբողջությամբ: Քսենոփոն, Անաբազիս, գիրք IV, գլ. 7, 18—21 և գլ. 8, 1—2՝

«Այնտեղից [խալյուրների երկրից] հելլենները եկան դեպի Հար-բադոս գետը, որի լայնությունն էր չորս պլեթրոն: Այնուհետև նրանք գնա-ցին սկյութենների միջով չորս օրվա ճանապարհ, քսան փարսախ, դաշտի

¹⁶ Strabo, XI, 14, 14 (531).

¹⁷ Տե՛ս ԱժՈՒՆ. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 56—57 և 420: Համեմատել նաև Andreas-ի համապատասխան ենթադրությունը Փայտակարանում գտնվող հանքի անվան մասին, տե՛ս Pauly—Wiss. Real-Encyclopedie (Ainiana).

12 Տե՛ս Пиотровский, Урартское государство во второй половине VIII в. до н. э., Вестник древней истории 1939, № 1, էջ 70. Меццининов, Халдоведение, էջ 51: Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 213.

13 Plin., Nat. Hist., VI, 11, 1, (հրատ. Littré-ի):

14 Str. XI, 8, 4, (511):

15 Տե՛ս Markwart, Eranschar, էջ 121, ծան. և Адоңц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 421, ծան. 2:

միջով՝ դեպի գյուղերը, որոնց մեջ մնացին երեք օր և իրենց համար մթերեցին կենսամթերքներ: Հետո անցան չորս օրվա ճանապարհ, քսան փարսախ, դեպի մեծ, հարուստ և բազմամարդ մի քաղաք, որն անվանվում էր Գյումնիաս: Այս քաղաքից երկրի իշխանավորը ուղարկեց հելլեններին մի ուղեցույց, որպեսզի նրանց ուղեկցե հարեան երկրի միջով՝ որն իրենց թշնամի էր: Երբ ուղեցույցը եկավ՝ ասաց, որ նրանց կառաջնորդի հինգ օրվա ընթացքում մի տեղ, որտեղից նրանք կտեսնեն ծովը. և հայտնեց, որ եթե չտեսնեն՝ թող իրեն մահվան դատապարտեն: Մա առաջնորդից նրանց և, երբ ներս մտան իրենց թշնամիների երկիրը՝ հորդորեց հույներին, որ այրեն ու ոչնչացնեն երկիրը: Այսպիսով հայանի եղավ, որ նա միասին եկել էր ո՛չ թե հելլեններին բարյացակամություն անելու, այլ հենց դրա համար: Եվ նրանք հասան լեռը հինգերորդ օրը, իսկ լեռան անունն էր Թեքես: Երբ առաջինները լեռան վրա էին՝ մեծ աղմուկ բարձրացավ... [հելլենները տեսել էին այդտեղից ծովը և ուրախացել էին]:

Այնտեղից հելլենները գնացին մակրոնների միջով երեք օրվա ճանապարհ՝ տասը փարսախ: Հենց առաջին օրը նրանք հասան այն գետի մոտ, որն իրարից բաժանում էր մակրոնների և սկյութենների երկրները: Հելլենների աջ կողմից վերև գտնվում էր ամբարցրած մի վայր, որը խիստ դժվարամատչելի էր, իսկ ձախ կողմում՝ ուրիշ մի գետ, որի մեջ թափվում էր բաժանող գետը և որը հարկավոր էր անցնել:

Մեջ բերված այս վկայությունների համաձայն սկյութեններին հարեվան են եղել արևմուտքում մակրոնները: Պլինիուսը ևս, ինչպես վերև տեսանք, վկայում է, որ սակասանների կողքին, որոնք, անտարակույս, նույն այս սկյութեններն են՝ ապրում էին «մակրոնները մինչև Ապսարոս գետը», այսինքն՝ այժմյան Ճորոխը:

Այս երկու վկայություններից, որ հաստատում են դարձյալ կիմմերական-սկյութական ցեղերի բնակության վայրի մասին վերոհիշյալ մեծ եղրակացությունը՝ շատ պարզ երևում է, որ Տասը հազարի նահանջի մանակ (401—400 մեր թվ. ա.) սկյութենները գտնվում էին ոչ թե՛ «Կուր-Հարբազոս» գետի ավազանում այժմյան Տփղիսից դեպի արևմուտք և արևելք, ինչպես այդ ենթադրում է Խուդադովը¹⁸, այլ այժմյան Կարս-Լենի-Նախանի շրջաններում¹⁹:

18 В. Н. Худадов, Отступление 10.000 греков. Исторические записки. I. М., 1937, էջ 123, և նույնի, Опыт этнографии Кавказа, Известия Госуд. Рус. Геогр. Общества, том, LXII, вып. 4, 1930, էջ 424:

19 Հ. Կիպերտը իր կազմած պատմական քարտեզում սկյութենների բնակությունը տեղը ցույց է տվել հին Գերջան գավառի հյուսիսակողմում, որ հիշտ է. տե՛ս Н. Kiepert. Atlas antiquus, tab. IV.

Արդ՝ ելակետ ընդունելով մեր այս նոր ու կարևոր եղրակացությունը՝ կարող ենք նաև հաստատուն կերպով ենթադրել, որ Քսենոփոնի վկայության մեջ հիշատակված Հարբազոս գետը և Գյումնիաս քաղաքը գտնվում էին նույնպես սկյութենների վերև մատնանշված երկրում:

Բանասերները, որ մանրամասն ուսումնասիրել են հույն զորքի նահանջի ճանապարհը, Հարբազոս գետը («Αρπασος») նույնացրել են կամ Ճորոխ գետի, կամ Արևմտյան Արփաշայի և կամ Կուր գետի հետ: Մեր նոր լուսաբանությամբ՝ Քսենոփոնյան ճանապարհը դեպի Հարբազոս գետը և նրա դաշտային մասում գտնվող գյուղերը որոշվում է նոր ուղղությամբ՝ դեպի Արաքս-Արազ գետը և Արարատյան դաշտը:

Իմ նախկին ենթադրությունը, որ հույները Եփրատը նրա ակունքների մոտ անցնելուց հետո Բագավան-Գիաղինի շրջանից եկել էին Կարվանսարայի կամ Կուջաղի լեռնանցքով դեպի Փասիս-Արաքս²⁰, թվում է ինձ այժմ անհավանական: Քսենոփոնը, ըստ երևույթին, Փասիս է անվանել Բասենում գտնվող Արաքսի վերին հոսանքը՝ այժմյան Պասին-սուն: Իսկ բուն Արաքս-Արազը, որին հույները հասել էին Արարատյան դաշտի արևմտակողմում կամ Կաղզվանի շրջանում՝ Քսենոփոնի մոտ անվանված է՝ Հարբազոս («Αρπασος»), որի սկզբնական ընթերցվածքը կարող էր եղած լինել՝ Αρσος:

«Αρπασος-ի առաջացումը՝ Αρσος-ից տեղանունների աղավաղման սովորական ձև է: Թուրքերը, օրինակ, հայկական Օձունը աղավաղել են և ժողովրդական ստուգաբանությամբ դարձրել են Ուղունլար («ուղուն» նշանակում է երկար)²¹: նմանապես և արմենները խալդական ժամանակաշրջանի Velikuxi երկրի անունը իմաստավորել են և դարձրել Գեղար-Քունի, իսկ Stranguria, Strangira տեղանունը՝ Աշտարակ: Նույնը արել են և հույները՝ «Αρπασος պարզապես Արազ գետի անվան աղճատված ձևն է, որ առաջացել է ժողովրդական ստուգաբանությամբ (հուն. ἀρπάζω նշանակում է «հափշտակել»):

Հարբազոսի լայնությունը Քսենոփոնի վերոհիշյալ վկայության մեջ ցույց է տրված 4 պլեթրոն, այսինքն՝ մոտ 120 մետր: Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս և հավանական, որ Արաքսը, որը մեծ գետ է, Արարատյան դաշտում կարող էր ունեցած լինել այդ լայնությունը: Սակայն այդ դժվար է այժմ ստուգել, որովհետև Քսենոփոնի ու հույն զորքի նահանջից հետո Արաքսը իր ընթացքը փոխել է²²:

20 Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 37—40:

21 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, I, Երևան, 1940, էջ 188:

22 Տե՛ս «Մովսեսի նորենացուց Պատմություն Հայոց», II, ԼԹ:

Հարբաղոսի նույնացումը Արաքս գետի հետ հնարավորություն է տալիս մեզ որոշելու նաև Գյումնիաս քաղաքի տեղադրությունը:

Սկյութենական երկրի գյուղերից, որոնք գտնվում էին Արարատյան դաշտում, ինչպես վկայում է Քսենոփոնը, հույները անցել էին չորս օրվա ճանապարհ, քսան փարսախ (մոտ 100 կիլոմետր) և հասել էին «մեծ, հարուստ և բազմամարդ» մի քաղաքի մոտ, որն անվանվում էր Գյումնիաս: Ինձ թվում է, որ նահանջող զորքի այս ճանապարհը պետք է ենթադրել Արարատյան դաշտից դեպի Շիրակ, իսկ Գյումնիաս քաղաքը համաձայն Քսենոփոնի ցույց տված տարածության պետք է լինի հին Կումայրիի, այժմյան Լենինական-Գյումրիի: Քսենոփոնի մոտ այս քաղաքի Դոբրաձանունը պարզապես Կումայրի-Գյումրիի հին անվան ազավազությունն է, որ առաջացել է, ինչպես և վերոհիշյալ՝ Ἀρπασός աղձատումը, ժողովրդական ստուգաբանությամբ (հուն. γράφω բառը նշանակում է «մերկ»): Դոբրաձ-ի տղիդ ընթերցումը պետք է լինի, հավանորեն Դոբրաձ:

Հարբաղոսի և Գյումնիասի տեղադրության և անունների նոր լուսաբանությամբ, որ ինձ ավելի քան հավանական են թվում, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տալու Քսենոփոնյան ճանապարհի լուսաբանությանը նվիրված իմ ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ՝ նահանջող հույն զորքի ճանապարհը որոշվում է ավելի հաստատուն ու հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է աշխարհագրական նախորդ ուսումնասիրություններում:

3. ԿՈՂԲԻՍՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ԳՈՒՐՍ ԳՍԼԸ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿԱՆՔՆԵՐ

Տասը հազար հույների նահանջի ճանապարհի հետադոտությունը նվիրված ուսումնասիրություններն ունեն հիմնական մի թերություն: Եվրոպական պատմագետները և աշխարհագիրները, որոնք զբաղվել են այս խնդրով՝ մեծ մասամբ, ազոտ գաղափար են ունեցել հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մասին և բավարար չափով ծանոթ չեն եղել Հայաստանի հին ճանապարհներին և, մասնավորապես, ռազմական այն ճանապարհագծին, որը Հայաստանի և Կողքիսի վրայով իջնում էր ծովի արևելյան նավահանգիստները:

Այդ ճանապարհները ուսումնասիրված են և լուսաբանված միայն վերջերս իմ և Մարկվարտի աշխատություններում:

Եվրոպական պատմագետների մեծագույն մասը թյուրիմացաբար ենթադրել են, որ Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստանից Սև ծովի ափերը դուրս գալու համար հարմարագույն ճանապարհն էր կարավանային մեծ ուղին, որը Բարձր Հայքից գնում էր Տրապիզոն այժմյան Պայպուրթի (Բա-

բերդի) վրայով: Այդ նրանց հիմնական սխալն է: Էրզրում-Տրապիզոն ճանապարհը, ինչպես մատնացույց են արել Կյումոն եղբայրները²³, անցկացված է եղել Պոնտոսյան լեռնակույտի միջով հոռմական տիրապետության շրջանում և, ըստ երևույթին, գոյություն չի ունեցել հին ժամանակներում: Եվրոպական գիտնականները նկատի չեն ունեցել, բացի այդ, որ Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստանից Սև ծովի ավազանը դուրս գալու համար ամենահարմար ու ապահով ճանապարհն էր ոչ թե այժմյան Էրզրում-Տրապիզոն, այլ հին Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհը, որը, հավանորեն, հայտնի էր նահանջող հույներին Հերոդոտոսի և այլ հեղինակների երկերից: Եվ հենց սկզբից եթե, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տալու «Քսենոփոնյան ճանապարհը» իմ ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ, հույներն աշխատել էին մտնել ոչ թե Բարձր Հայք կամ Բասեն, ինչպես սովորաբար ենթադրում են, այլ Արարատյան դաշտ և Շիրակ, ուր գտնվում էր Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհի հարավային զիծը:

Ըստ Քսենոփոնի՝ նահանջող հելլեն զորքը մտել էր Արմենիա, անցնելով Կենտրիտես գետը (այժմյան Բոհտան-սուն): Այստեղից նրանք գնացել էին վեց օրվա ճանապարհ, 30 փարսախ (մոտ 150—180 կիլոմետր), և Տավրոսյան լեռներով իջել էին Մշո դաշտը ու հասել մինչև Տեֆրոաս կամ Մեղ գետը: Շարունակելով ճանապարհը Տեֆրոաս գետի մոտից՝ նրանք անցել էին դարձյալ վեց օրվա ճանապարհ, 30 փարսախ (մոտ 150—180 կիլոմետր), և հասել էին Եփրատ նրա ափունքների մոտ և անցել էին այդ գետը, թրջվելով մինչև պորտ:

Այս Եփրատ գետը, ինչպես միանգամայն ճիշտ ենթադրել են գիտնականների մեծագույն մասը, Արևելյան Եփրատն է՝ հին Արածանին: Դիտնականների մի մասի կարծիքով, հույները, անցնելով Եփրատ-Արածանին Մանազկերտի մոտ, ուղղվել էին դեպի Բարձր Հայք, իսկ մյուս մասի կարծիքով՝ նրանք, անցնելով Եփրատ Արածանին Ղարաբլիխի մոտ՝ դուրս էին եկել Ալաշկերտի դաշտը:

Իմ «Հին Հայաստանի ճանապարհները» աշխատության մեջ (էջ 38) ես ավելի հավանական էի համարել, որ նահանջող զորքը, որը եկել էր Պատինդերյան քարտեղում նշված Տիգրանակերտ-Բազավան ռազմական ճանապարհով, Եփրատ-Արածանին անցնելուց հետո՝ մտել էր ոչ թե Ալաշկերտի, այլ Դիադին-Բազավանի դաշտը: Հույների ճանապարհի այս ուղղությունը ինձ այժմ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նրանց նպատակն է եղել գնալ այստեղից Արարատյան դաշտ և դուրս գալ ծով ռազմական ու առևտրական Կողքիսյան ճանապարհով՝ այժմյան Լենինական-Գյումրիի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի վրայով:

²³ Cumont Fr. et Cumont Eug., Studia Pontica, II, Bruxelles, 1906, § 34:

Դիագին-Բազավանի շրջանում հույներն իջևանեցին արմենների գյուղերում և հանգստանալուց հետո ճանապարհը շարունակեցին, իրենց ուղեցույց վերցնելով ձերբակալված գյուղապետին: Սակայն գյուղապետը այստեղից նրանց տարավ ո՛չ թե դեպի հյուսիս, ուր, ըստ երևույթին, կային արմենական գյուղեր, այլ ամայի տեղերով դեպի արևմուտք:

Նրանց երկար ու ոլորապտույտ ճանապարհը, որ մինչև այժմ բավարար չափով լուսաբանված չէ՝ կարելի է ենթադրել, ամենայն հավանականությամբ, հետևյալ ուղղությամբ, — Ալաշկերտի դաշտ և Դելիբաբայի վրայով դեպի Արազ կամ Պասին-սու գետը, որը Քսենոփոնի մոտ անվանված է Փասիս, այստեղից դեպի Օլթիի շրջանը, ուր գտնվում էր Տաոխների երկիրը, և այնուհետև Սարիղամիշի շրջանով և Կարսի հարավակողմով դեպի Կաղզվանի կողմերը և Արազ-Հարբաղոս գետը:

Իջնելով Կաղզվանի շրջանից Արարատյան դաշտ՝ հույներն արդեն դուրս էին եկել, երկար թափառումներից հետո, այն ռազմական մեծ ճանապարհը, որը Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհի հարավային ճյուղն էր: Բայց այստեղ, Գյումրի-Գյումրիի մոտ, նրանք փոխանակ գնալու հյուսիս շուռ եկան նորից դեպի արևմուտք: Ըստ երևույթին, սկյութներին իշխանավորը, ևս, ինչպես և արմենների գյուղապետը, ուղեցել էր իր երկիրը աղատել այս վտանգավոր հյուրերից: Նա ուղարկեց նրանց մի ուղեցույց, որը խոստացավ ամենակարճ ժամանակում տանել նրանց մի լեռ, որտեղից նրանք կտեսնեն ծովը:

Նահանջող զորքի ճանապարհը Գյումրի-Գյումրիի մոտից մինչև Տրապիզոն որոշվում է միանգամայն բավարար ճշտությամբ: Քսենոփոնի պատմելով՝ Գյումրիասի մոտից հույները գնացել էին ուղեցույցի առաջ՝ նորոգությամբ հինգ օրվա ճանապարհ (մոտ 125—150 կիլոմետր) և հասել Թեքես լեռը: Այստեղից նրանք գնացել էին երեք օրվա ճանապարհ, տասը փարսախ (մոտ 50—60 կիլոմետր) մակրոնների երկրի միջով և հասել կոլխերի գյուղերը, և ապա անցել էին դարձյալ երկու օրվա ընթացքում յոթը փարսախ (մոտ 35—42 կիլոմետր) և հասել էին Տրապիզոն քաղաքը:

Հույների նահանջի այս ճանապարհամասը մեր նոր լուսաբանությամբ որոշվում է Լենինական-Գյումրիի մոտից Զարիշատի շրջանի միջով և Արդահանի հարավակողմով դեպի Ճորոխ գետը և այնտեղից դժվարանցանելի լեռնային տեղերով դեպի Տրապիզոն:

Քսենոփոնի հիշատակած Գյումրիաս քաղաքի նույնացումը Կումայ-քի-Գյումրիի հետ պարզում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մութ ու հետաքրքիր խնդիրներից մեկը և անակնկալ նոր լույս է սփռում հին Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան շրջանների պատմական անցյալի վրա:

Գյումրիաս-Գյումրիի անունը, որը, հավանորեն, կենտրոնն է եղել Շիրակ-Վանանդ-Այրարատում գտնվող կիմմերական սկյութական ցեղերի միության՝ ծագել է, ըստ երևույթին, կիմմերների Gimirrai անունից: Այս ենթադրությունը մոտ քառասուն տարի առաջ արել է Իոակիմովը²⁴: Բայց նա կարծել է սխալմամբ, որ Հերոդոտոսի վկայությունը «Կիմմերիա»-ի մասին, որը գտնվում էր Արաքսի մոտ Անդրկասպյան երկրում, վերաբերվում է Շիրակում գտնվող Արաքսին:

Իոակիմովի հողվածում հետաքրքիր են Գյումրիի մասին նրա հաղորդած այն տեղեկությունները, որ նա լսել էր տեղական բնակիչներից: Նրա ասելով՝ ամբողջ Լենինական-Գյումրի նոր քաղաքը շինված է հնադարյան գերեզմանոցի վրա, որի մեջ, ինչպես իրեն պատմել են, եղել են քրոնզե նետեր, այլ իրեր և երկարագլուխ գանգեր:

Որ Կումայրի-Գյումրին հնագիտական տեսակետից, իրոք, խիստ հետաքրքիր վայր է՝ այդ վերջերս պարզեցին 1934 թվին այնտեղ կատարված պեղումները: Պեղումների վայրում, Լենինականի մսի կոմբինատի մոտերում, գետնի տակ մեծ տարածության վրա գտել էին մի հին շինատեղի ու նաև մի հին դամբարան: Պեղումների արդյունքը համառոտ կերպով հրապարակված է «Проблемы истории» ամսագրում²⁵:

«Բնակարանները, — ասում է հողվածագիրը, — քառանկյունի կիսագետնափոր շենքեր են, որ ունեն պատեր՝ շինված հասարակ խոշոր քարերից: Նրանց ծածկերը եղել են, հավանորեն, փայտից և փայտե սյուների վրա, որոնցից պահպանվել են քարե պարզ հիմքերը: Թաղումները երկու տիպի են — գետնի մեջ կամ արկղաձև՝ շինված սալաքարերից: Կմախքներն ամեն տեղ պալլած դրությամբ են, ուղղությունը հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևմուտք: Թաղումներ պատահում են անհատական և խմբային: Թաղումներում և բնակարաններում գտնված են քարե գործիքներ (նորաքարյան), բազմատեսակ խեցեղեն իրեր (դատելով նրանց

²⁴ Տե՛ս А. Я. Ноакимов, Палеогеографические заметки о бывшем селении Гюмри. Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. общ., т. XV, 1902, էջ 1—7:

²⁵ Տե՛ս А. А. Калантар, Открытие дохалдского поселения близ Лениакана. Проблемы истории, 1934, № 9—10, էջ 167—168:

մնացորդների կտորտանքներից), իրեր ոսկրից, նաև բրոնզե իրեր: Բան-վորների ասելով՝ նրանք հանել են մի ինչ-որ երկաթե իր (սրի երախակալ ?), բայց, դժբախտաբար, այդ իրը մենք չկարողացանք ճարել: Իրեղենները թե թաղումների մեջ և թե բնակարաններում ըստ նյութի, տիպի և տեխնիկայի միատեսակ են:

Բոլոր այդ նյութերը, ինչպես և բնակարանների շինարարության վերաբերմամբ մեր, պարզ նկատած, երկու, ըստ ժամանակի, տարբեր շերտերը, ապացույց են ծառայում շինատեղիի երկար գոյության: Այդ դարաշրջանը, ի նկատի ունենալով նյութական արտադրությունը՝ կարելի է ենթադրել ոչ վաղ, քան առաջին հազարամյակը մեր թվականությունից առաջ: Շինատեղին պատկանում է Հայաստանի նախնական բնակչությանը, որի կենցաղը եղել է տոհմային և որը ենթարկվել է խալդ-ուրարտացիների հարձակմանը առաջին հազարամյակի սկզբում մեր թվականությունից առաջ:

Տվյալ հասարակության և, ընդհանրապես, Հայաստանի հնագույն անցյալի արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակը բնորոշելու համար այս շինատեղում արված գյուտը, որ Հայաստանում առաջին անգամն է նկատվում՝ ունի բացառիկ նշանակություն: Այդ քարե կաղապարն է, որով ձուլել են բրոնզե կացիներ (գտնված է կաղապարի կեսը), ու նաև գտնված իրի տեղում պեղված շենքն է, որը արհեստանոց—հալոցարան է: Նրա մեջ մոխրի հաստ շերտով հնոցը ուներ կենտրոնական դիրք, իսկ հնոցի մոտ կար խարամի կույտ: Այնտեղ գտնված են նաև կավե ամաններ ներսում միջակաղապարներով, որ, ըստ երևույթին, գործիքներ են ձուլվածքի կամ թրծվածքի համար:

Արհեստանոցի և ձուլվածքի համար քարե կաղապարի հայտնաբերման փաստը անհերքելի մի ապացույց է, որ Հայաստանի նախնական բնակչությունը (аборигены) ծանոթ է եղել պղնձի և բրոնզի մշակման և, մասնավորապես, նաև ցույց է տալիս, որ բրոնզե կացիները տեղական արտադրություն են,— մի հանգամանք, որ գիտության մեջ հաստատվելու է առաջին անգամ:

Ինձ թվում է, որ Հայաստանում հաստատված կիմմերական-սկյութական ցեղերի և, հատկապես, նաև նրանց Գյումնիաս-Գյումրի մեծ քաղաքի մասին իմ ներկա ուսումնասիրության նոր տվյալները հնագետներին հարկադրելու են վերաբնություն ենթարկելու իրենց ենթադրությունների զգալի մի մասը, որ վերաբերվում են Հայաստանի նախնական նախալիդական բնակչության կուլտուրային: Հայաստանի պատմական և կուլտուրական զարգացումը շատ ավելի բարդ և բազմազան է, քան սովորաբար ենթադրվում է:

Ի՞նչ կարծիքով, դժվար է հաստատապես և անվերապահորեն պնդել, որ Լենինականում 1934 թվին գտնված շինատեղը, թաղումները և իրերը նախալիդական են և վերագրվելու են առաջին հազարամյակի սկզբներին մեր թվականությունից առաջ: Միանգամայն հնարավոր է և անգամ հավանական, որ այդ հնությունների մի մասը հատուրարտյան են և կաղապար են վերագրվել այն ավելի ուշ դարաշրջանին, երբ Շիրակում իշխել են կիմմերական-սկյութական ու նաև սարմատական ցեղեր: Ներքև ես ցույց եմ տալու, որ չորրորդ կամ երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ նույն այս շրջաններում բնակություն էին հաստատել հյուսիսային Կովկասից եկած շիրակները, որոնք սարմատական կամ շարայան ցեղ էին:

Կիմմերական-սկյութական ժողովուրդների իշխանության գոյությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում խիստ կարևոր մի փաստ է, որ արժանի է ոչ միայն պատմագետների, այլև հնագետների հատուկ ուշադրության: Պատմագետների գործը, ինչպես տեսնում ենք, բավական դժվար է: Կիմմերների, սկյութացիների և սարմատների կուլտուրայի, լեզվի և անցյալի պրոբլեմը և այդ պրոբլեմի լուսաբանումը նշանակություն են ստանում այժմ և մեզ համար:

Իմրոպական գիտնականների մեծագույն մասը կիմմերներին և սկյութացիներին համարում են իրար ազգակից և վերագրում են նրանց իրանական ծագում: Սակայն այժմ ավելի հավանական է համարվում, որ սկյութացիներ են անվանվել Ռուսաստանի տափաստաններում ապրող ոչ միայն իրանական, այլև ոչ-իրանական ժողովուրդները: Ակադ. Մառը, հիմնվելով լեզվագիտական իր նոր գիտողությունների վրա՝ մատնանշել է վերջերս սկյութական ժողովուրդների կապը հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի հաբեթական ժողովուրդների հետ:

Հատկապես կիմմերների վերաբերմամբ ուս գիտնական Ռոստովցևը տրամադիր է կարծելու, որ նրանք մոտ ազգակից են թրակացիներին և, հավանորեն, հատուկ մի ճյուղ են ալարոդյան կամ հաբեթական ցեղի²⁶: Նրանց գերեզմանաթումբերի պեղումները վկայում են, որ կիմմերները գտնվել են կուլտուրական զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա: Եվ այդ հաստատվում է, իրապես, նաև Քսենոփոնի վերոհիշյալ վկայությամբ, որի մեջ հիշատակված է կիմմերական «մեծ, հարուստ և բազմամարդ» Գյումնիաս-Գյումրի քաղաքը Շիրակում:

Կիմմերական-սկյութական ցեղերի ծագման և ազգակցության խնդիրը, ինչպես տեսնում ենք, դեռ վերջնականապես պարզված չէ: Կարելի է սակայն հավանական համարել միայն այն, որ կիմմերական և սկյութ-

²⁶ См. М. И. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, Пг., 1918, т. 26—32.

թական ժողովուրդները գտնվել են մեծ շափով իրանական կուլտուրայի ազդեցության տակ և նրանց մի մասը խոսել է իրանական խմբի լեզուներով:

Մարկվարտն իր վերջին աշխատություններից մեկում²⁷ դարձանալի է համարում, որ Անգրկովկասի հյուսիսային-արևմտյան շրջաններում տեղագրական անուններից շատերը, ինչպես օրինակ՝ Պարիադրես-Պարաթրաս (այժմյան Պարիսարյան լեռնաշղթան), Արաքս, Հրազդան և ուրիշ շատերը, իրանական են: Այս տեղանունների մի մասը, որ, իրապես, իրանական են, ինչպես պարզվում է այժմ մեր այս ուսումնասիրության մեջ, կարող են առաջացած լինել հետ-ուրարտյան այն ժամանակաշրջանում, երբ այստեղ իշխում էին կիմմերական-սկյութական ցեղերը՝ որոնք Քսենոփոնի մոտ անվանված են սկյութներ:

Առանձնապես կարևոր է, հատկապես, և այն, որ մեր նոր դիտողություններից որոշակի հետևում է, որ հույների նահանջից առաջ (401—400 մեր թվ. առաջ) կիմմերական-սկյութական ցեղերը տիրապետած են եղել բացի Կարս-Լենինականի շրջաններից նաև Արարատյան դաշտին:

Այս նոր ու կարևոր հետևությունը, որն ունի բացառիկ մեծ արժեք, հնարավորություն է ընձեռում նոր լուսաբանություն տալու Հերոդոտոսի վկայություններին, որ մինչև այժմ մոլթ են մնացել և սխալ են մեկնվել հատկապես, մի քանի վրացագետների բանասիրական և պատմագիտական երկերում: Հերոդոտոսի այդ վկայությունները, որ գիտական ուսումնասիրություններում հաճախ հիշատակվել են և քննության են առնվել՝ կարևոր եմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել:

1. Հերոդոտոս, գիրք I, գլուխ 104՝

«Մեհոտիս լճից մինչև Փասիս գետը և Կողքիսը լավ գնացողի համար երեսուն օրվա ճանապարհ է, իսկ Կողքիսից շատ չէ անցքը դեպի Մեդական երկիրը: Այս երկու երկրների միջև միայն մի ժողովուրդ է գտնվում՝ սասպեյրները, և, այստեղից անցնելուց հետո, կարելի է հասնել Մեդական երկիրը»:

2. Նույնը, գիրք IV, գլուխ 37՝

Պարսիկները բնակվում են, տարածվելով մինչև հարավային ծովը՝ որն անվանվում է էրիթրյան. սրանցից վերև դեպի հյուսիս ապրում են մեդացիները, մեդացիներից վերև սասպեյրները, իսկ սասպեյրներից վերև կոլիերը, որոնք տարածվում են մինչև հյուսիսային ծովը, որի մեջ է թափվում Փասիս գետը: Այս շորս ժողովուրդն ապրում են ծովից մինչև ծովը²⁸:

²⁷ Տե՛ս «Südarmenien und die Tigrisquellen», Wien, 1930, էջ 15 ևն.:

²⁸ Համեմատե նաև Herod., IV, 40:

3. Նույնը, գիրք I, գլուխ 110՝

«Այս տեղում դեպի սասպեյրների կողմը Մեդական երկիրը խիստ լեռնոտ ու բարձր է և ծածկված է ծառներով ու անտառներով, իսկ Մեդական երկրի մյուս մասը ամբողջը հարթ է»:

4. Նույնը, գիրք III, գլուխ 94՝

«Մատիեններից, սասպեյրներից և ալարոդներից սահմանված էր [վերցնել հարկ] երկու հարյուր տաղանդ, այս տասնութերորդ շրջանն էր: Մոսխերից, տիբարեններից, մակրոններից, մոսսինոյկներից և մարենից սահմանված էր երեք հարյուր տաղանդ. այս տասնևիններորդ շրջանն էր»: Հերոդոտոսի այս վկայությունների մեջ հիշատակված սասպեյրներին հիշողական աշխարհագիրները և նրանց հետևելով նաև վրաց գիտնականներից ոմանք համարում են վրացական ցեղ²⁹, իսկ ոմանք նույնիսկ կարծում են, որ սասպեյրները, հավանորեն, հին իբերներն են և որ իբերների անունը ծագում է սրանց անունից³⁰: Նույն վկայությունների վրա հիմնվելով՝ Ռավլինսոնը, Սվանիձեն ու նաև ուրիշները հավանական են համարել, որ Հերոդոտոսի ժամանակ սասպեյրներ-իբերները գրաված են եղել իբերիան, Աղվանքը և հետագա Մեծ Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան երկրները:

Ընդհանրացած այս ենթադրությունները արդյունք են ըստ իս թյուրիմացության: Համաձայն մեր նոր դիտողությունների սասպեյրների պրոբլեմը ևս ստանում է նոր բացատրություն:

Վերև մենք տեսանք, որ Տասը հազարի նահանջի ժամանակ (401—400 մեր թ. ա.) սկյութները տիրած են եղել ո՛չ միայն Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան երկրներին, այլև Արարատյան դաշտին: Դժվար չէ, ուրեմն, կոհհել, որ նաև Հերոդոտոսի ժամանակ (մոտավորապես 484—425 մեր թվ. ա.) նույն այս կողմերում՝ Կողքիսից սկսած մինչև Մեդական երկիրը՝ ապրել են սասպեյրներ-սկյութացիները և ո՛չ սասպեյրներ-իբերները: Միանգամայն պարզ է, հարկավ, որ Քսենոփոնի հիշատակած սկյութական ժողովուրդները Հերոդոտոսի վկայություններում անվանված են սասպեյրներ: Եվ ուշագրավ է, որ սասպեյրներին սկյութական ցեղ են համարել

²⁹ Տե՛ս, օրինակ, H. Klepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 159,

³⁰ Տե՛ս, օրինակ, Rawlinson, Hist. of Herodotus, London, 1876, IV, էջ 223. A. C. Хаханов, Древнейшие пределы расселения грузин, Тифлис, 1903, էջ 18—

²⁰ A. Сванидзе, Материалы по истории алародийских племен, Тбилиси, 1937, էջ 11 և ուրիշ.:

հենց իրենք հույները, ինչպես այդ երևում է Ապոլոնիոս Հոդոսցու Սքոլիաստի վկայությունից³¹:

Միանգամայն սխալ է ըստ իս նաև Ռավլինսոնի և Սվանիձեի նաև մի ուրիշ դիտողությունը, որ իբր թե սասպեյրներ-իբերները գրաված են եղել ամբողջ հյուսիսային Անդրկովկասը և Ադվանքը և սահմանակից են եղել մեդացիներին Մուղանի դաշտի շրջանում³²: Իրապես, ինչպես այժմ պարզվում է, մեդացիներին սասպեյրները սահմանակից են եղել, հավանորեն, այժմյան Շարուր-Նախիջևանի կողմերում:

5. ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ ԿՅՈՒՐՈՒԹԵՂԻԱՅՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ՀԵՌԻՊՆԵՐԻ ԵՐԿՐԸ.
ԻՐԱՊԵՍ, ՍԻՆԵՐԻ ԵՐԿՐԸ ԷՐ

Ի նկատի ունենալով, որ Մեոտիս-Կողքիսյան հին ճանապարհը դեռ ուրարտացիների տիրապետության ժամանակ եղել է միջազգային բանուկ ճանապարհ, որը գալիս էր Ադովյան ծովի կողմից Ուրարտու և այստեղից գնում Մեդիա և Պարսկաստան՝ դժվար չէ, իմ կարծիքով, կռահել, որ Քսենոփոնի Կյուրոպեղիայում հիշատակված հարուստ երկիրը, որի հետ կապ և հաղորդակցություն ունեին խաղերը՝ ոչ թե հնդիկների, այլ սինդերի թագավորի երկիրն էր: Կյուրոպեղիայի համապատասխան հատվածը, որը մինչև այժմ մոլթ է մնացել և սխալ է հասկացվել՝ մեջ եմ բերում թարգմանաբար, ընդգծելով նրա կարևոր մասերը:

Քսենոփոն, Կյուրոպեղիա, գիրք III, գլուխ 2, 25. 28՝

«Երեկոյան դեմ Կյուրոսը հրավիրեց նրանց [արմեններին և խալդերին] իր մոտ հյուր՝ արդեն իբրև բարեկամների: Երբ միասին խնջույք էին անում՝ խաղայններից մեկը ասաց, որ այս ամենը ցանկալի է իրենց բոլորին, սակայն խաղայնների մեջ կան ոմանք, որոնք ապրում են թալանով և որոնք ոչ գիտեն և ոչ էլ կարող են զբաղվել երկրագործությամբ, որովհետև սովոր են իրենց ապրուստը հայթայթել պատերազմի միջոցով: Նրանք միշտ կամ թալանով են զբաղվել և կամ ծառայել են վարձով՝ երբեմն հնդկական քաղաքի մոտ, որը, ինչպես ասում են, շատ հարուստ մարդ է, երբեմն նաև Աստիագեսի մոտ: Կյուրոսը ասաց. «Ինչո՞ւ նրանք չեն ծառայում այժմ վարձով և ինձ մոտ: Ես կվճարեմ այնքան, որից ավելին մի ուրիշը երբեք չի վճարել»: Նրանք հավանություն տվին և ասա-

31 Sk'ւ Տვანიძე, Материалы по истории алародийских племен, էջ 143: Համեմատե Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1890, էջ 424:

32 Նույնը, Материалы, էջ 11 և 144—145:

ցին, որ ցանկացողներ, անշուշտ, շատ կլինեն: Եվ այս խնդիրների մասին նրանք հենց այսպես հավանություն եկան: Իսկ Կյուրոսը, երբ լսեց որ խաղայններ գնում են հաճախ Հնդկի մոտ [πρός τὸν Ἰνδόν], հիշելով որ նրա մոտից մարդիկ էին եկել մեդացիների մոտ՝ որպեսզի ծանոթանան սրանց գործերին, և գնացել էին նաև թշնամիների մոտ, որպեսզի տեսնեն և նրանցը՝ ուզեց որ Հնդիկն իմանա այն, ինչ որ ինքն արել է: Արդ՝ նա ասաց հետևյալը. «Ո՞վ Արմենների թագավոր և դուք ո՞վ խաղայններ, ասացե՞ք ինձ, եթե ես այժմ իմ մարդկանցից մեկին ուղարկեմ Հնդկի մոտ՝ արդյոք կուղարկե՞ք նրա հետ ձեր մարդկանց նրա մոտ, որ ցույց տան հաճախարհը և նրան աջակցեն, որպեսզի մենք հնդիկից ստանանք այն, ինչ որ ես ցանկանում եմ: Ես կցանկանայի, որ մեր ձեռքին շատ փող լինի, որպեսզի կարողանամ թե առատաձեռն վարձ տալ, ում որ հարկավոր է, և թե պատվել մարտակիցներից արժանավորներին»:

Հիմնվելով Քսենոփոնի այս վկայության վրա՝ պատմագետներից շատերը ենթադրել են³³, որ Կյուրոս Մեծի ժամանակ արմենները և խալդերը կանոնավոր առևտրական հարաբերություններ են ունեցել Հնդկաստանի հետ և արտահանել են այնտեղից ապրանքներ: Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուսերեն իմ աշխատության մեջ ես մատնացույց էի արել, որ ո՛չ միայն անհավանական են արմենների և խալդերի առևտրական անմիջական կապերը Հնդկաստանի հետ, այլև միանգամայն անհավաստի է և այն, որ իբր թե խալդերը հաճախ լինում են Հընդ-կաստանում: Քսենոփոնի այս կասկածելի վկայությունը ես բացատրել էի նրանով, որ նա Ուրարտուի խալդերին կարող էր շփոթած լինել քաղղեացիների հետ, որոնք ապրում էին Պարսից ծոցի հյուսիսարևմտյան ափերին և ունեին, իրապես, առևտրական կապեր Հնդկաստանի հետ³⁴:

Ինձ թվում է այժմ, որ Կյուրոպեղիայի անհասկանալի վկայությունը կարելի է մեկնել այլ կերպ:

Վերահիշյալ հատվածում «Ինդոս-ը, որ նշանակում է հնդիկ կամ հընդիկների թագավոր, ըստ իս աղճատված ընթերցմի է: Ավելի քան հավանական է, որ «Ինդոս-ը պետք է ուղղել և կարդալ Σινδο, որ նշանակում է Սինդ կամ Սինդերի թագավոր: Պլինիոսի ուշադրավ մի վկայությունից հայտնի է³⁵, որ Հնդկաստանի Indus գետը իրենք տեղացիներն

33 Sk'ւ J. Sandaljian, Histoire documentaire de l' Arménie, II, էջ 392: Ա. Դարագաշյան, Գնահատական պատմություն, Ա, էջ 70 և ուրիշ:

34 Sk'ւ իմ աշխատությունը, «О торговле и городах Армении», Ереван, 1930, էջ 13—14:

35 Plin, Nat. Hist. VI, 23 (հրատար. Littre-ի):

անվանել են Sindus: Պարզ է, ուրեմն, որ Indus և Sindus հեշտությամբ կարելի էր իրար հետ շփոթել և իրար փոխարինել:

Մեր առաջարկած պարզ ու ընդունելի սրբագրությունից հետո Քսենոփոնի վկայությունը ստանում է բոլորովին նոր ու հավանական իմաստ: Կյուրոպեդիայի վերոհիշյալ հատվածի մեջ հիշատակված են ըստ իս ³⁶ թե հնդիկները, այլ սինդերը, որոնք, ինչպես հայտնի է, հենց Կյուրոս Մեծի ժամանակ (550—539 մեր թվ. առաջ) հզոր ու հարուստ ժողովուրդ էին և ապրում էին այժմյան Անափայի շրջանում:

Հունական ավանդությունը հիշատակում է սինդերի նշանավոր նավահանգիստը, որի միջով նրանք արտահանում էին իրենց արտադրանքները, նաև այդ նավահանգստի մոտ հիմնված խոշոր քաղաք Գորգոպպիան, որն ըստ ավանդության սինդերի թագավորական աթոռանիստ քաղաքն էր³⁶:

Ըստ երևույթին, սրանց երկիրը հայտնի է եղել խալդերին և հարեան մեդացիներին իբրև հարուստ ու հզոր պետություն: Եվ կարելի է նաև հավանական համարել, որ նրանք առևտրական կապակցություն են ունեցել և Ուրարտուի և Մերձավոր Արևելքի հետ Մեոտիս-Կոզքիսյան այն ճանապարհով, որը, ինչպես տեսանք, մեծ դեր էր կատարում հին ժամանակներում:

6. ՍՄԻՐՄԱՍԱԿԱՆ ՅԵՂԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ SIRAC-ՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՇԻՐԱԿՈՒՄ

Քսենոփոնի և հույն դորքերի 401—400 թվի (մեր թվ. ա.) նահանջից հետո, ինչպես կարելի է կռահել հունա-հռոմեական աղբյուրների ցուցումներից, Շիրակում տեղի էր ունեցել քաղաքական նոր փոփոխություն, որի ժամանակը, ղժբախտաբար, մնում է անորոշ: Ըստ երևույթին, ութերորդ դարի կիսմեծական մեծ արշավանքից հետո, հավանորեն, դարձյալ Մեոտիս-Կոզքիսյան հին ճանապարհով՝ Անդրկովկաս էին արշավել սարմատական ցեղեր և, գլխավորապես, Sirac-ները, որոնք հաստատվել էին Քսենոփոնի հիշատակած սկյութների երկրում և որոնց անունն է կրում Հին Հայաստանի Շիրակ գավառը: Շիրակ կամ Siracene հիշատակված է ո՛չ միայն հայկական աղբյուրներում, այլև Պտղեմեոսի աշխարհագրության մեջ³⁷:

³⁶ См. М. И. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, П., 1918, էջ 123:
³⁷ Ptolem. հրատարակ. К. Müller-ի, I, էջ 938:

Սիրակների մասին կարևոր են ու ուշագրավ Ստրաբոնի վկայությունները, որ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել ամբողջությամբ:

1. Ստրաբոն, XI, 2, 1 (492)

«Սրանցից [սկյութացիներից] ավելի հեռուներում բնակվում էին սարմատները, որոնք նույնպես սկյութացիներ են, այն է՝ աորսները և սիրակները, որոնք տարածվում էին դեպի հարավ մինչև Կովկասյան լեռները. սրանց մի մասը նոմադներ են, մի մասն էլ նստակյաց հողագործներ են»:

2. Ստրաբոն, XI, 5, 8 (506)

«Իսկ այնուհետև կարգով հետևում են Մեոտիսի և Կասպից ծովի միջև գտնվող նոմադները՝ նաբիանները և պարքսանները, ու ապա սիրակների ու աորսների ցեղերը: Այս աորսները և սիրակները, ըստ երեվույթին, վերելիների վտարանդիներն են... և ավելի հյուսիս են աորսները: Երբ Փառնակը իշխում էր Բոսփորում՝ սիրակների Աբեակոս թագավորը նրան ուղարկեց 20.000 հեծելազոր, աորսների թագավոր Սպադինսը՝ նմանապես քսան, իսկ վերևում ապրող աորսները ավելի շատ. նրանք տեղի էին ընդարձակ երկրների և իշխում էին կասպիականների ծովափի գրեթե մեծագույն մասի վրա. ուստի և նրանք առևտուր էին անում ն տեղափոխում ուղտերով հնդկական և բաբելոնական ապրանքների բեռներ, ստանալով արմենների և մեդացիների կողմից: Հարուստ լինելու պատճառով նրանք կրում էին ոսկեզարդ զգեստներ: Աորսները բնակվում էին Տանաիսի մոտ, իսկ սիրակները Աքարդենոն գետի, որը, Կովկասյան լեռներից հոսելով՝ թափվում էր Մեոտիս»:

Շիրակում բնակություն հաստատած սիրակները, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը³⁸, հիշատակված են նաև Պլինիոսի հետևյալ վկայության մեջ, որը վերաբերվում է Կոզքիսի բնակչությանը:

«Դիոսկուրիասից հետո, — ասում է Պլինիոսը³⁹, — գտնվում է Հերակլեում քաղաքը՝ Սեբաստուպոլիսից 70.000 քաջ լեռնապետներ և սերակները, իսկ սրանց հետևում սերակները [serrae=seraci]⁴⁰. և կեփալոտոմները (=«գլուխ կտրողներ»):

Որ Պլինիոսի այս վկայությունը վերաբերվում է, իրապես, Կոզքիսից հարավ իջած sirac-ներին՝ այդ պարզ երևում է նրանից, որ իբրև սիրակների հարևաններ մատնանշված են կեփալոտոմները, որոնք, ինչ-

³⁸ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 424, ծան. 3:

³⁹ Plin., Nat. Hist. VI, 5, 2 (հրատար. Littré-ի):

⁴⁰ Ադոնցի օգտագործած Պլինիոսի Teubner-յան հրատարակությունը serrae-ի փոխարեն ունի seraci.

պես շատ ճիշտ նկատել է Ադոնցը, Ստրաբոնի հիշատակած սարապարաներն (= «զլուխ կտրողներ») են, որ ապրում էին Շիրակ-Վանանդի կողմերում: Նոր գաղթականությունը, ինչպես տեսնում ենք, ապրել է կողք-կողքի կիմմերական-սկյութական նախկին բնակչության հետ:

Որ Շիրակ գավառի անունը ծագել է siraci կամ շիրակ ցեղի անունից՝ այդ առաջին անգամ ցույց է տվել Ք. Պատկանյանը:

«Ինչ վերաբերվում է Շիրակին, — ասում է Պատկանյանը⁴¹, — այդ գավառն իր անունը ստացել է շիրակների (Σιρακες, Σιρακωνί, Siraci) անունից, որոնք ըստ Պատկանյանի, Ստրաբոնի և Տակիտոսի բնակվում էին հյուսիսային Կովկասի մոտ և այնտեղից ներխուժում էին միշտ Հայաստան, ուր նրանց մի մասը, հավանորեն, բնակություն էր հաստատել և մնացել»:

Ուշագրավ է ու առանձնապես հետաքրքիր, որ հայ ժողովրդական ավանդություններում երկար դարերի բնթացքում պահպանվել էին հիշողություններ շիրակների նախաձայր Շարայի մասին: Այս ավանդությունը, որ մեջ է բերված խորենացու պատմության մեջ, ինչպես կտեսնենք, միանգամայն պատմական է և համապատասխանում է շիրակների ծագման մասին օտար աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին:

Խորենացու համապատասխան վկայությունը մեջ եմ բերում բնդարձակ բովանդակությամբ:

«Այս Արամայակը, — պատմում է խորենացին, — տարիներ ապրեց և ծնավ Արամայիսին. իսկ հետո դարձյալ շատ տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին՝ Արամայիսը շինում է իրեն համար բնակության տուն մի բլրի վրա գետի ափին և իր անունով կոչում է Արմավիր, իսկ գետը կոչում է Նրասիս իր Նրասա թոռի անունով: Եվ իր որդուն բաղմազավակ ու շատակեր Շարային ամբողջ նրա տունուտեղով ուղարկում է մոտակա արգավանդ ու բաղբեր մի դաշտ, որանդ հոսում էին շատ ջրեր. ուղարկում է հյուսիսային այն լեռան թիկունքը, որն անվանվեց Արագած: Սրա [Շարայի] անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ: Թվում է այսպիսով, որ արդարանում է գյուղացիների մեջ ասվող առածը. «Եթե, ասում ենք, որ կորը Շարայինն է, մեր ամբարները Շիրակինը չեն»:

[«Այս Արամանեակ կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԱրամայիս. և յետոյ կեցեալ ամս շատ՝ մեռաւ: Իսկ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ռստոյ միոյ առ եղբր գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմավիր. և զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Նրաստայ՝ Նրասիս: Եւ զորդի իւր զՇարայ, զյուովածին և զշատակեր, առաքէ ամենայն աղիսի իւրով ի

դաշտ մի մօտաւոր, արգաւանդ և բերրի, յորում գնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արագած. յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանեալ Շիրակ: Վասն որոյ թուի արդարանալ առասպելին, որ ասի ի մէջ դեղշկաց. «Թէ քո Շարայի որկորն է՝ ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»]»⁴²:

Մեջ բերված այս վկայության մեջ ուշադրության արժանի է, գլխավորապես այն, որ խորենացին Շիրակի նախաձայր ու անվանադիր համարում է Շարային: Խորենացու այս ցուցումը խորենացի քննության է առնված Ղափանցյանի աշխատություններից մեկում⁴³: Ժխտելով խորենացու վերոհիշյալ մեկնությունը և համարելով Շիրակ անվան ծագումը Շարա անունից լեզվագիտորեն կասկածելի և անհավանական՝ Ղափանցյանը միաժամանակ մատնանշում է, որ խորենացու հիշատակած Շարան «էպոնիմ է և իր մեջ անձնավորում է որոշ տոհմի կամ ցեղի անուն»:

Ղափանցյանի ենթադրությունները, ինչպես կտեսնենք, լիովին հաստատվում են:

Ակադեմիկոս Զավախիշվիլին իր վերջին հոգևածներից մեկում մի շարք կարևոր դիտողություններ էր արել սարմատ ցեղի անվան կազմության մասին⁴⁴: Նա համոզիչ կերպով ցույց էր տվել, որ սար-մատ կամ ավելի ճիշտ՝ շար-մատ անվան մեջ շար կամ շարո ցեղի անուն է, իսկ մատ, ինչպես ցույց է տվել Նիկ. Մառը⁴⁵, նշանակում է «լեզու» կամ «ժողովուրդ»: Զավախիշվիլին, բացի այդ, մատնացույց էր արել, որ վրաց պատմագիր Գեորգի Մերչուլի կարևոր մի վկայությունից հայտնի է, որ Աբխազիայի հյուսիսային մասում հին ժամանակներում գտնվել են Շարոյան թագավորի կալվածները⁴⁶: Նույն այդ Շարո ցեղի հետքերը, ինչպես ցույց է տվել Զավախիշվիլին, նկատելի են նաև Անդրկովկասի զանազան վայրերում:

Զավախիշվիլու դիտողությունները, ինչպես տեսնում ենք, լույս են սփռում նաև խորենացու վկայության վրա: Պարզվում է, որ պատմահոր հիշատակած Շարան անվանադիր նախնին էր շար-մատների և նախա-

⁴² Խորենացի, I, գլ. ԺԲ, էջ 39—40 (Տիգլիս, 1913):

⁴³ ՏԿ՝ Գ. Կանանյան, Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении, Научные труды Ерев. гос. ун-ва, т. XIV, 1940, էջ 372—376:

⁴⁴ ՏԿ՝ Ի. Ա. Джавахишвили, Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи, Вест. древ. ист., № 4, 1939, էջ 39—42:

⁴⁵ ՏԿ՝ Մարր, Кавказские племенные названия и местные параллели, էջ 20—21:

⁴⁶ ՏԿ՝ Գ. Мерчул, Житие Григория Хандзтийского, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, VII, СПб., 1911, էջ 58 և 59:

⁴¹ К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб., 1881, էջ 112:

հայրն էր շիրականների, որոնք բնակություն էին հաստատել Արագած լեռան հյուսիսակողմում Տասը հազարի նահանջից հետո, հավանորեն, շորորդ կամ երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ: Ճշտիվ հաստատվում է նաև Շարայի բազմազավակ լինելը: Իբրև սարմատական կամ շարմատական ցեղեր հունա-հռոմեական աղբյուրներում բացի շիրականներից մատնանշված են նաև եզդիները, ոտքսողանները, աորսները, էպագերիտները, ալանները և այլ ազգախմբեր:

Այսպիսով ժողովրդական ավանդությունը Շարայի մասին, որ պահպանվել է խորհնացու պատմության մեջ, ստանում է հավանական նոր բացատրություն և պարզվում է վերջնականապես, որ Շիրակ գավառը գաղթավայր է եղել սարմատական կամ շարմատական շիրակ ցեղի:

Սիրականների և աորսների մասին առանձնապես կարևոր է Ստրաբոնի վերև մեջ բերված վկայությունը: Այդ վկայության մեջ, ինչպես տեսանք, մատնանշված է, որ սարմատական այս երկու ցեղերը, որոնք հարուստ էին և կրում էին ոսկեզարդ զգեստներ՝

«առևտուր էին անում և տեղափոխում ուղտերով հնդկական և բաբելոնական ապրանքների բեռներ, ստանալով արմենների և մեդացիների կողմից»:

Նվրդական գիտնականներից Կարլ Նեյմանը, որը մանրամասն քննության է առել Ստրաբոնի օգտագործած սկզբնաղբյուրների խնդիրը՝ ենթադրում է, որ միջազգային առևտրին վերաբերող այս տեղեկությունը կարող է քաղված լինել Թեոփանես Միտիլենացու պատմությունից, որն անձամբ մասնակցել էր Պոմպեոսի արշավանքներին և այդ առևտրի միջնորդներ թյուրիմացաբար համարել է աորսներին, որոնք, իրապես, ապրում էին հեռավոր հյուսիսում⁴⁷: Իսկ գիտնականների մեծագույն մասը, արժանահավատ համարելով Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունը, բաց, անտեղյակ լինելով Մեոտիս-Կոզքիսյան ճանապարհի կարևոր նշանակությունը՝ ենթադրում են, որ կարավանների միջազգային ճանապարհը, որ գալիս էր հարավային Ռուսաստանի կողմերից Մեդիա և Պարսկաստան՝ անցել է ո՛չ թե այդ, այլ ուրիշ ուղղությամբ:

Այս ենթադրություններից և ոչ մեկը, իմ կարծիքով, ընդունելի չէ: Մենք արդեն վերև տեսանք, որ Առաջավոր Ասիայի առևտրական սերտ կապը հեռավոր հյուսիսում գտնվող Տանիսի և հարավային Ռուսաստանի հետ ակնարկված է և այլ աղբյուրներում: Իսկ որ այդ հաղորդակցությունը տեղի էր ունենում, գլխավորապես, Մեոտիս-Կոզքիսյան ճանապարհով և ո՛չ Դարյալի կիրճով կամ Դերբենտի անցքով՝ այդ կա-

րելի է հետևցնել թե մեր վերոհիշյալ դիտողություններից և թե Ստրաբոնի վկայությունից: Ստրաբոնը հենց ինքը, ինչպես վերև տեսանք, խոսելով կարավանային առևտրի մասին՝ չէ հիշատակում ո՛չ Իբերիան ո՛չ էլ լով կարավանային առևտրի մասին՝ չէ հիշատակում ո՛չ Իբերիան ո՛չ էլ Աղվանքը, այլ մատնանշում է, որ սիրականները և աորսները հնդկական և Բաբելոնական ապրանքների բեռները ստանում էին արմենների և մեդացիների կողմերից, ակնարկելով դրանով Արմենիայի վրայով անցնող Մեոտիս-Կոզքիսյան ճանապարհը:

Սարմատական ցեղերը, որոնք բնակություն էին հաստատել Հայաստանում և Անդրկովկասում, ինչպես երևում է Հերոդոտոսի կարևոր մի վկայությունից, խոսում էին սկյութական բարբառով: Գիտնականների մեծագույն մասը համարում են նրանց իրանական ցեղ, ազգակից այժմյան օսերին (ալաններին), որոնք, նրանց կարծիքով, սարմատական խմբի ժողովուրդ են: Հակառակ այս կարծիքի նիկ. Մառը և նրան հետևող հաբեթականները սկյութական լեզուն ենթադրում են հաբեթական, բայց բեթաբանները սկյութական լեզուն ենթադրում են իրանական կուշերանք ևս ընդունում են, որ սկյութացիները գտնվել են իրանական կուշերայի և լեզվի ազդեցության տակ: Վերջերս այս հարցով զբաղվել է հատկապես ակադ. Զավախիշվիլին, որը գտնում է, որ սկյութացիներն ու սարմատները կազմում են մի առանձին ճյուղ ադիգե-լեզգի-չեչենական ժողովուրդների⁴⁸:

Սիրականների գաղթը և հաստատումը Շիրակում խիստ կարևոր մի գիտ է, որ արժանի է առանձին ուշադրության: Ի նկատի առնելով, որ արանք մասնակիցներ էին և միջնորդներ միջազգային կարավանային առևտրի՝ կարելի է թերևս ենթադրել, որ արանք արշավանքը և շարժումը հյուսիսային Կովկասից Հայաստան տեղի էր ունեցել ո՛չ միայն ավարա-նության, այլև Հայաստանում գտնվող կարավանային ճանապարհին տիրապետելու նպատակով: Ուշագրավ է այս տեսակետից, որ սիրականների գաղթավայրերը գտնվում էին Մեոտիս-Կոզքիսյան ճանապարհի առևտրական հանգուցակետերում՝ հյուսիսային Կովկասում, Արևադիայում, Դերբենտի և, հավանորեն, նաև Շարուրում:

Պետք է ասեմ, որ հին այս ճանապարհի առևտրական մեծ դերը բավարար չափով ուշադրության չէր առնված «Հայաստանի առևտրի և քաղաքների մասին» ուսերեն իմ աշխատության մեջ: Աորսների կարավանային առևտրի ճանապարհը համաձայն եվրոպական գիտնականների ցուցումների այդ աշխատության մեջ ես ևս ենթադրել էի Դերբենտի վրայով⁴⁹:

⁴⁷ K. J. Neumann, Strabons Landeskunde von Kaukasien, Jahrbücher für Classische Philologie, XIII Supplementband, Leipzig, 1883, էջ 349—350.

⁴⁸ Джавахишвили, Основные историко-этнологические проблемы, Вест. древ. ист., № 4, 1939, էջ 44:
⁴⁹ См. «О торговле и городах Армении», էջ 47:

Այս խնդրի վերաբերյալ մեր նոր ենթադրությունը լույս է ափռում այժմ քաղաքների մեծ զարգացման վրա Կողքիսյան ծովեզրյա շրջաններում: Գլխավոր քաղաքներն էին այստեղ Փասիսը (այժմյան Փոթին) և Դիոսկուրիասը, որոնք խոշոր կենտրոններ էին միջազգային առևտրի հարավային Ռուսաստանի և Արևելքի հետ: Ստրաբոնը անվանում է Փասիսը «կոլխերի վաճառատների», իսկ Դիոսկուրիասը՝ «ընդհանուր վաճառատների բոլոր ժողովուրդների, որոնք ապրում էին նրանից վերև կամ նրա մոտ»⁵⁰: Փասիսի վերաբերմամբ ուշագրավ է, հատկապես, Անանուն հեղինակի «նավարկություն Նվքսիսյան Պոնտոսի շուրջը» երկում հաղորդած տեղեկությունը, որ այդ հունական քաղաքը, որ հիմնել էին միլետացիները, գալիս էին օտարականները Հնդկաստանից և Բաղտրիայից⁵¹:

Կողքիսի քաղաքների տնտեսական բարգավաճումը պայմանավորված էր, ինչպես տեսնում ենք, գլխավորապես, նրանով, որ նրանց մոտով էր անցնում Մեոտիս-Կողքիսյան միջազգային հանապարհը:

7. «ԳՈԳ»-ԵՐԻ ՍԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՒԳԱՐԲԻ ԵՆԹԱՐԿՈՒՄԸ
ՆԱԽ ԻՐԵՐՆԵՐԻ ԵՎ ԱՊԱ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ԻՇԵԱՆՈՒԹՅԱՆ

Վերոհիշյալ եզրակացությունների հիման վրա, որոնք հավաստում են կիմմերական, սկյութական և սարմատական ժողովուրդների հաստատումը Հայաստանի հյուսիսում՝ լուսաբանվում է ու նոր բացատրություն ստանում Հին Հայաստանի Գուգարք երկրի բնակչության էթնիկական ծագումը:

Այս երկրի անունը Դաշգրդի ձևով առաջին անգամ հիշատակված է Ստրաբոնի հետևյալ վկայություններում:

1. Ստրաբոն, XI, 14, 4՝

«Իրեն Հայաստանի մեջ կան շատ լեռներ և շատ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի որթը դժվարությամբ է աճում: Կան նաև շատ հովիտներ կամ շափավոր կամ խիստ բերրի, ինչպես օրինակ, Արաքսենյան դաշտը, որի միջով հոսում է Արաքս գետը մինչև Աղվանքի ծայրը և թափվում է Կասպից ծովը: Սրա հետևումն է Շակաշենը, որը սահմանամերձ է Աղվանքին և Կուր գետին. իսկ ավելի հեռուն է Գուգարքը»:

2. Նույնը, XI, 14, 5:

⁵⁰ Strabo, XI, 2, 16 և 17 (498).

⁵¹ Տե՛ս Լափաշև, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1890, 1, էջ 274:

«Պատմում են, որ Արմենիան եղել է առաջ փոքր և մեծացել է Արտաշեսի ու Զարեհի միջոցով, որոնք սկզբում Անտիոքոս Մեծի զորավարներն էին, իսկ ապա, նրա պարտությունից հետո, թագավոր դարձան, մեկը՝ Մոփքի, Ակիսենի, Օդոմանտիսի և մի քանի այլ գավառների վրա, իսկ մյուսը՝ Արտաշատի շրջակայքում: Սրանք ընդարձակել էին իրենց երկրները սահմանները և շրջակա ժողովուրդներից գրավել էին հետևյալ կերպերից՝ Պարիադրեսի լեռնալանջերը, Խորդենեն և Գոգարենեն, որ գտնվում է Կուր գետի մյուս կողմում, խալկոններից և մոսսինոլկներից՝ Կարենիտիսը և Դեբրեսենեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասերն են, կատաոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավրոսի կողմերը գտնվող Երկիրը և ասորիներից՝ Տամորիտիսը»:

Մեջ բերված Ստրաբոնի այս վկայություններից երևում է, որ առաջին դարում մեր թվականությունից առաջ հին Գոգարենեն ընդարձակ երկիր էր, գտնվում էր Կուր գետի աջ կողմում, տարածվում էր մինչև Ուտիլի Շակաշեն գավառը և բովանդակում էր իր մեջ պատմական Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, որոնք սահմանակից էին Իբերիային⁵²:

Գոգարենեն անվան կազմության ուղիղ մեկնությունը տվել է Ա. Շանիձեն⁵³: Նրա կարծիքով, այս տեղանունն ունի էթնիկական ծագում և բաղկացած է «գոգ» ցեղանունից և սովորական մեղրել-ճանական արածանցից: Գուգարք-Գուգարներ տերմինը ըստ Շանիձեի նշանակում է «գուգեցի»-ներ կամ համաձայն հունական հնչյունափոխության՝ «գուգեցի»-ներ:

Ղափանցյանը մատնանշում է, բացի այդ, որ «գոգ» տերմինը այն գոգ ժողովրդի անունն է («Գոգեր և Մագոգներ»), որ հիշատակված է Հին Կտակարանում⁵⁴: էթնիկական ծագումը, Հին Կտակարանում մատնանշված «գոգ» ժողովրդի, Ղափանցյանի մոտ, դժբախտաբար, չի լուսավորված:

Կարևոր այս խնդիրը պարզաբանված է վերջերս Մ. Սյուզյումովի մի հոդվածում, որ լույս է տեսել «Տեղեկագիր հին պատմության» ռուսական հանդեսում⁵⁵:

⁵² Հին Գուգարքի տեղը Ղափանցյանի մոտ ցույց է տրված Արտանուշ գետի կողմերում, որ հիշտ է և չի համապատասխանում Ստրաբոնի վկայության. տե՛ս նր. պետ. համ. գիտ. աշխ., XIV, 1940, էջ 376:

⁵³ А. Шанидзе, Два чаномингрельских суффикса в грузинском и армянском языках, Пг., 1916.

⁵⁴ Տե՛ս նր. պետ. համ. գիտ. աշխ., XIV, 1940, էջ 377:

⁵⁵ М. Сюзюмов, К вопросу о происхождении слова Рог, Рогиза, Россия, Вестник древ. ист., 2, 1940, էջ 121—123:

Հին Կտակարանում հիշատակված «գոգ և մագոգ» ու նաև «ռոս» ժողովուրդների անունները, ինչպես մատնացույց է անում Սյուզյումովը՝ կապ ունենին այն մարգարեությունների հետ, որ վերաբերվում են աշխարհի վերջին: Եվ հենց այդ է պատճառը, որ այդ անունները հիշվում են հաճախ եկեղեցական գրականության մեջ:

Այդ անունները հանդիպում են եղեկիելի մարգարեության հունարեն թարգմանության մեջ՝

«Եւ եղև բան Տեառն առ իս և ասէ,— որդի մարդոյ, հաստատեա զերեսս քո ի վերայ Գոգայ և երկրին Մագոգայ, իշխանի Ռովսայ»⁵⁶:

Հիշատակվում են նրանք և Հայտնության մեջ՝

«Եւ յետ հաղար ամին լուծցէ զստտանայ և հանցէ ի բանտէ անտի: Ելցէ և մոլորեցուցէ զազգս ամենայն ընդդոս կողմանս երկրի: Եւ զԳոգ և զՄագոգ առցէ ի ձեռս՝ ժողովել նորօք զամենայն զօրս ի պատերազմ: որոյ թիւ իբրև զաւաղ ծովու: Եւ ելցեն ի լայնութիւնս երկրի և պատեսցեն զբանակս սրբոցն և զքաղաքն սիրելի»⁵⁷:

Համաձայն Հին Կտակարանի մեկնիչների մեծագույն մասի կարծիքի՝ «գոգ», «մագոգ» և «ռոս» ժողովուրդներն ապրում էին Հյուսիսում, Կովկասյան լեռների մյուս կողմում, և պատկանում էին սկյութական Հյուսիսային ցեղերի խմբին: Նույնը վկայում է, հատկապես, «մագոգ»-ները նկատմամբ Հովսեպոս Փլավիոսը⁵⁸:

Հենվելով այս վկայությունների վրա, ինձ թվում է, կարող ենք վերստահորեն եզրակացնել, որ Գոգարենն-Գուգարքում բնակություն հաստատած «գոգ»-երը սկյութական կամ սարմատական այն ցեղերի խմբիցն էին, որ գաղթել էին Անդրկովկաս հարավային Ռուսաստանից:

Պատմական Հայաստանի Հյուսիսում իշխող կիմերական, սկյութական և սարմատական ժողովուրդները հետզհետե թուլացան, հալանորեն՝ երրորդ կամ երկրորդ դարերում մեր թվականությունից առաջ: Դրա պատճառը, ըստ երևութի, ո՛չ միայն նրանց պաշարն էր նոր նվաճող ցեղի արմենների դեմ, այլև, դեռ դրանից առաջ, Հյուսիս-արևմուտքից եկող վրացական ժողովուրդների հաղթական առաջխաղացումը դեպի հարավ և արևելք իբերների առաջնորդությամբ:

Վրացական այս ժողովուրդները, ինչպես վերև տեսանք, Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ գտնվում էին տասնիններորդ սատրապության կազմի մեջ և վճարում էին հարկ՝ 300 տաղանդ: Սակայն, հալանորեն, արդեն չորրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ իբե-

րիան հետզհետե կարողացել էր իր վրայից թոթափել այդ լուծը և Պարսկաստանի անկումից հետո (330 մեր թվ. առաջ) նա արդեն անկախ ու ուժեղ պետություն էր:

Շուտով դրանից հետո, ինչպես երևում է Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայության պարզ ակնարկից, վրացական ժողովուրդների միությունը, որ խմբվել էր ուժեղացած իբերական թագավորության շուրջը՝ ընդարձակում է նոր պետության սահմանները, նվաճելով ու իր իշխանությանը ենթարկելով հարևան սկյութական ցեղերը, որոնք բնակվում էին Գուգարքում և այժմյան Արդահանի մոտ գտնվող խորդենն երկրում⁵⁹: Ստրաբոնի նույն վկայությունից երևում է, բացի այդ, որ Անդրկովկասի քաղաքական կյանքում նոր մեծ փոփոխություն տեղի էր ունեցել երկրորդ դարի սկզբում մեր թվականությունից առաջ Մեծ Հայաստանի հզորացման ու ընդարձակման ժամանակ: Արտաշես Ա-ը, դառնալով Մեծ Հայքի թագավոր (189 մեր թվ. ա.), իր իշխանությանը ենթարկեց և միացրեց Հայաստանին ո՛չ միայն սկյութական ցեղերի գրաված մերձարաքսյան երկրները, այլև իբերներից խլված Գուգարքը և խորդենեն:

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ «գոգ»-երի էթնիկական ծագման մասին աղոտ հիշողություններ պահպանված են Մովսես խորենացու պատմության մեջ: Համապատասխան այդ հատվածը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ:

խորենացի, գիրք II, գլուխ 8, էջ 113, 114:

«Իսկ Գուգարին, որ Շարայի որդիներից էր, ժառանգություն տվեց Մթին լեռը, որ Կանգարքն է, և Զավախքի կես մասը, Կողբը, Մոբը, Զորը, մինչև Հնարակերտ ամրոցը: Բայց Աշոցքի տերությունը և Տաշիրքի սեպհականությունը Վաղարշակը շնորհում է Հայկազն Գուգարի զավակներին: Իսկ Հյուսիսի կուսակալ Կովկաս սարի դեմ կարգում է մեծ ու հզոր ցեղը և նահապետների անունը դնում է Գուգարների բղեշխ»:

[«Իսկ Գուգարայ, որ յորդուցն Շարայի, ժառանգեաց զլեռն Մթին, որ է Կանգարք, և զկէս մասինն Զաւախաց, զԿողբ, զՄոբ, զԶոր մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ, և զսեպհականութիւնն Տաշրաց կարգէ Վաղարշակ ի զաւակացն Գուգարայ Հայկազնոյ: Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զհզօր ազգն, և նահապետութեանն անուն կարգայ բղեաշխ Գուգարացոց»]:

խորենացու այս վկայության մեջ, ինչպես ուղիղ մատնանշել է Ադոնցը⁶⁰, Շարայը ու Գուգարը պարզապես էսյոնիմներ են և Գուգարք տեղա-

⁵⁹ խորդենն երկրի տեղագրության մասին տե՛ս իմ հոդվածը՝ «Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду», Вест. древ. ист., № 3—4, 1940, էջ 98—99:

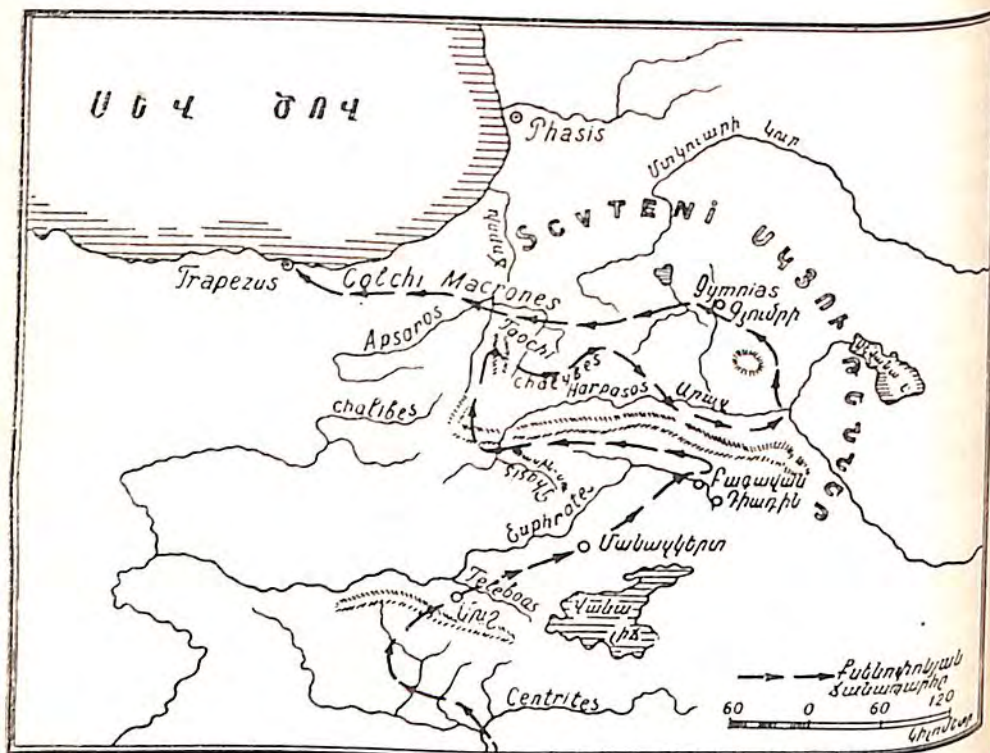
⁶⁰ Տե՛ս Ածոն, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 425:

⁵⁶ Եզեկ. 38, 2. «Ռովսայ» ընթերցվածն ունի հունարեն թարգմանությունը:

⁵⁷ Հայտնություն, 20, 7—8:

⁵⁸ Jos. Flav., Antiquit., I, 6, 4, §123:

նունը կապ ունի Գուշարի անվան հետ: Մենք արդեն վերև տեսանք, որ ըստ հին ավանդության սիրականների կամ շիրականների նախահայր է համարվել Շարայը: Դժվար չէ, ուրեմն, եղբայրացե՛լ, որ համաձայն նույն այդ ավանդության Գուգարբի «գոգ» կամ «գուգ» ցեղը, որի նախահայրն էր Շարայի սերունդից Գուշարը՝ պետք է լինեն, ինչպես և շիրականների ցեղը՝ սկյութական ժողովուրդ՝ աղգակից սարմատական-սկյութական ծագում ունեցող Շարայան ցեղերին:

Քսենոփոնի և Տասը հազարի նահանջի ճանապարհը

«Գոգ»-երի կամ «գուգ»-երի սկյութական ցեղ լինելը, ինչպես տեսնում ենք, հաստատվում է ո՛չ միայն Հովսեպոս Փլավիոսի և այլ աղբյուրների վկայություններով, այլև հին ավանդությամբ Շարայի և Գուշարի մասին, որը պահպանված է խորենացու պատմության մեջ:

* * *

Կիմերական, սկյութական և սարմատական ցեղերի տիրապետության հաստատումը հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում՝ Կողքիսից մինչև Մեղական երկիրը՝ անսպասելի մի նոր հետևություն է, որ բոլորովին

վին նոր ուղի է բանալու Հին Հայաստանի հետադարձության շրջանի պատմական ուսումնասիրությունների համար: Մեր քննության եղբայրացությունները ցույց են տալիս, որ երբ արմենները վերին Տիգրիսի և Արածանիի հովիտների կողմից կամաց կամաց բարձրանում էին դեպի հյուսիս և արևելք՝ մոտավորապես նույն այդ ժամանակ կիմերական-սկյութական ցեղերը, որոնք արդեն ութերորդ դարում (մեր թվ. ա.) հաստատվել էին Ուրարտուի հյուսիս արևմտակողմում՝ հետզհետե իջնում էին դեպի հարավ և արևմուտք և Տասը հազարի նահանջի ժամանակ դրսևում էին Արարատյան դաշտում և հարևան էին մեղացիներին:

Սրանց առաջխաղացումը և տարածումը դեպի հարավ կանգ է առել, ըստ երևույթին, երրորդ կամ երկրորդ դարերում մեր թվականությունից առաջ: Հենց այս ժամանակաշրջանում Այրարատը կենտրոն է դառնում նախ նրվանդյան և ապա Արտաշեսյան թագավորության, և այնուհետև կիմերական, սկյութական և սարմատական ժողովուրդները, ենթարկվելով հարավից եկած հայերի իշխանության, մեծ մասամբ, խառնվել են սրանց հետ և հայացել:

Հարավային Ռուսաստանից ներգաղթած այդ ժողովուրդների ավելի քան հինգհարյուր տարվա քաղաքական և կուլտուրական մեծ դերը Հայաստանի հյուսիսում և նրանց միաձուլումը հայերի հետ պատմական մի նոր իրողություն են, որ այսուհետև պետք է նկատի ունենան ո՛չ միայն պատմագետները, այլ նաև լեզվաբաններն ու հնագետները:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՈՐՐՏՆԳ ԷՐ ԴՏԵՎՈՒՄ ԳԱՐԵՆ՝ ԱՒ ԴԵՄ
ԱՊՍՏԱՄԲԱՅ ԱՐՄԻՆԱՆ

Դարեհ Ա.-ի (522—486 մեր թվ. ա.) թագավորության առաջին տարիներում նրա դեմ, ինչպես հայտնի է, բացի մի շարք այլ ժողովուրդներից, ապստամբել էին նաև արմենները, որոնք, ըստ երևույթին, ցանկանում էին ձեռք բերել անկախություն։ Այս ապստամբությունը մանրամասն նկարագրված է Բեհիստունի բարձր ժայռի վրա քանդակված (Քիրմանշահի մոտ) Դարեհ Ա.-ի բեռնագիր արձանագրության մեջ։¹ Որը գրված է երեք լեզվով՝ հին պարսկերեն, ելամերեն և բաբելոնեերեն։ Արմենների երկիրն այս արձանագրության մեջ անվանված է «Արմինա», իսկ արմենները՝ «Արմինյայա»։ Դարեհը ապստամբներին դեմ ուղարկել էր Դադարշիշ անունով զորավարին, որը ծագումով արմեն էր։ Սա, ինչպես վկայում է արձանագրությունը, ապստամբների հետ ունեցավ երեք ընդհարում՝ Զուլա ավանի և Տիգրա ու Ուհյամա (Uhyāma կամ Huyawā²) բերդերի մոտ, որոնք գտնվում էին Արմինա երկրում։

Սակայն Դադարշիշին չէր հաջողվել ապստամբությունն ընկճել նրան շուտով փոխարինեց Վահումիսա անունով մի պարսիկ։ Վերջինս ապստամբ արմենների հետ ունեցավ երկու կռիվ՝ նախ Իդիտու (Izitu³, կարդում են նաև Izzila³ և Izalā⁴) երկրում, որը գտնվում էր Աստիստանում, և ապա Արմինայի Աուտիյարա գավառում (Autiyāra⁵, Otiyāra)։ Վահումիսային հաջողվել էր ճնշել ապստամբությունը նա, ինչպես վկայում է արձանագրությունը, մնաց այնուհետև Արմինայում և սպասեց այստեղ, մինչև որ Մարաստան եկավ ինքը Դարեհը։

¹ Sh. Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, Strassburg, 1903, էջ 429. Er. W. König, Relief und Inschrift des Königs Dareios I, Leiden, 1938, էջ 44.

² Sh. F. Weissbach und W. Bamg. Die altpersischen Keilinschriften, Leipzig, 1893, էջ 18—19.

³ Justi, Geschichte Irans, Grundriss, էջ 429.

⁴ König, Relief und Inschrift des Königs Dareios I, էջ 45.

Բեհիստունի արձանագրության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, հիշատակված են աշխարհագրական հինգ վայր՝ Զուլա, Տիգրա, Ուհյամա, Իդիտու և Աուտիյարա, որոնցից առաջին երեքը և հինգերորդը գտնվել են Արմինայում, իսկ չորրորդը՝ Աստիստանում։

Մատնանշված այս հինգ վայրերից որևէ մեկի անվան ու տեղագրության ճշգրիտ ու հաստատուն որոշումը կարող է պարզել մեզ հարկավ, թե ո՞րտեղ էր գտնվում ապստամբած արմենների գաղթավայրը, որը Դարեհ Ա.-ի արձանագրության մեջ անվանված է Արմինա։

Ֆերդ. Յուստին իր վերահիշյալ «Իրանի պատմության» մեջ Զուլա ավանի անունը համեմատում է այժմյան քրդական Զուլանի հետ և, բացի այդ, նման անուն ունեցող մի տեղ մատնացույց է անում նաև այժմյան Զեղիլիի մոտ։ Տիգրա բերդը նա հնարավոր է համարում Նուլնացնել այժմյան Տիլ գյուղի հետ, որը գտնվում է Տիգրիսի և Բոհտան-սուի միախառնման մոտ։ Իսկ Աուտիյարա գավառը, ըստ երևույթին, նա համապատասխան է համարում Քրդիստանի այժմյան Տիյարային⁶, որը գտնվում է Մեծ Զավ գետի աջ և ձախ ափերին Զուլամերկի և Ամադիայի միջև⁷։

Հայոց հնագույն պատմության վերաբերյալ գրեթե բոլոր հորագույն երկերում Յուստինի այս ենթադրությունները քաղվածորեն առաջ են բերվում և համարվում են հավանական և ընդունելի⁸։

Ուղագրության արժանի են Աուտիյարա գավառի և Իդիտու կամ Իդալա երկրի մասին նաև Սանտալճյանի և Մարկվարտի դիտողությունները։ Աուտիյարա անունը Սանտալճյանը համապատասխան է համարում Խորենացու Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված Այտվանք (Այտուանք, «Այտուանք», «Ատրուանք»)⁹ գավառի անվան, որը գտնվում էր պատմական Հայաստանի կորճալք նահանգում¹⁰։ Իսկ Մարկվարտը նույնպես ենթադրում է¹¹, որ Իդալա երկրի անունը կարող է համապատասխան լինել Իդալա (Izālā) լեռներին, որոնք Հ. Կիպերտի քարտեզի վրա մատնացույց են արված այժմյան Ամիդ-Դիարբեքիրից դեպի հարավ-արևմուտք։

⁵ Justi, Geschichte Irans, Grundriss, էջ 429.

⁶ Sh. Ռուսական տառը վերստանոց քարտեզի վրա՝ Вєрх. Тигри и Нижн. Тигри.

⁷ Sh. Халатъякъ, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 86—88։ Ն. Դոլբնև և Ա. Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պրակ երրորդ, Թիֆլիս, 1909, էջ 84—85 և ուր..

⁸ Sh. Հյուրշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, Թարգմ. Պիլեգիկեանի, Վիեննա, 1907, էջ 205.

⁹ Sh. J. Sandalgtan, Histoire documentaire de l'Arménie, II, Rome, 1917.

¹⁰ Sh. Markwart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, էջ 167.

¹¹ H. Kiepert, Atlas antiquus. Tab. IV.

Տեղանունների վերոհիշյալ համեմատությունները և նույնացումները, ինչպես մատնանշել էի իմ «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» աշխատության առաջին հատորում՝ չեն կարող հարկավ համարվել հաստատուն ու ընդունելի: Մեջ բերված ենթադրությունները կարող են, անշուշտ, ապացուցման՝ նոր ու ավելի համոզիչ տվյալների օգնությամբ: Բայց նույն աշխատության մեջ ես հավանական էի համարել, որ Զուղա, Տիգրա, Ուհյամա, Իզալա կամ Իզիտու ու Աուտիյարա աշխարհագրական տեղերը պետք է, իրապես, գտնվեն Հին Ասորեստանի հյուսիսակողմում և պատմական Հայաստանի Աղձնիք ու Կորճայք երկրներում և կամ նրանց հարևան շրջաններում, ուր, ինչպես մատնացույց են անում հունական աղբյուրները և հայկական ավանդությունը, գտնվել են արմենական հնագույն գաղթավայրերը:

Որ իմ այս ընդհանուր դիտողությունը հիմնավոր է և հավանական այդ այժմ ապացուցվում է ըստ իս նոր լուսարանությամբ Իզալա-Իզիտուի անվան ու տեղագրության, ուր տեղի էր ունեցել շորթորդ ճակատամարտը ասպտամբ արմենների հետ: Ասորեստանում գտնվող այս երկիրը, որի ստույգ ընթերցումը, հավանորեն, Իզիտու է՝ կարելի է նույնացնել, իմ կարծիքով, ո՛չ թե Իզալա լեռների հետ Հյուսիսային Միջագետքում, այլ ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ հիշատակված Իզիրտուի հետ (Izirtu), որը Մաննայի մայրաքաղաքն էր գտնվում էր Ուրմիա լճի հարավ-արևմտյան շրջանում: Բեհիստունի արձանագրության մեջ, ըստ երևույթին, Իզիտու է անվանված Իզիրտու քաղաքի շուրջը գտնվող երկիրը, որը ութերորդ դարի վերջերում մեր թվականությունից առաջ նվաճել էր և ենթարկել Ասորեստանի իշխանությանը Սարգոնը (722—705 մեր թվ. ա.):

Ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ Իզիրտու քաղաքը առաջին անգամ հիշատակված է 830 թվին մեր թվականությունից առաջ: Դեռևս Մալմանասար Գ-ի թագավորության ժամանակ նրա զորավարը, արշավելով Մաննայի երկիրը՝ հասել էր մինչև սրա Իզիրտու մայրաքաղաքը (830 թ.) և մատնել էր քաղաքը ավերածության: 716 թվին նույն այս քաղաքը գրավել էր և այլև Ասորեստանի Սարգոն թագավորը, որը 715 թվին, հաշտվելով Մաննայի Ուլլուսունու թագավորի հետ՝ օգնել էր նրան վերանորոգելու երկիրը և Իզիրտու քաղաքի մեջ կանգնեցրել էր իր արձանը: Այնուհետև 663 թվին, Մաննայի Ախսերի թագավորի անհնազանդության պատճառով, նորից ներխուժել էր Մաննա Ասորեստանի Աշուրբանիպալ թագավորը (668—624), որը հաղթանակել էր կերպով հասել էր մինչև Մաննայի Իզիրտու մայրաքաղաքը՝ վերցրել էր հարուստ ավար ու գերիներ¹²:

Եթե Բեհիստունի արձանագրության մեջ հիշատակված Իզիրտուն հնարավոր գտնվի նույնացնել ասորեստանյան արձանագրությունների այս Իզիրտուի հետ՝ այդ դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, Դարեհ Ա-ի դեմ ասպտամբադ Արմինա երկրի հարավ-արևելյան սահմանը հավանական կլինի ենթադրել հին Կորճայքի և Մեծ Զավ գետի կողմերում: Եվ իրավի, հենց այս շրջանում, ինչպես վերև տեսանք, տեղի էր ունեցել վերջին ճակատամարտը արմենների հետ, որոնք Իզիրտուից նահանջել էին և կոսիլ էին պարսիկների հետ Աուտիյարա գավառում, ըստ Յուստիի այժմյան Տիյարիում, որը գտնվում էր Կորճայքում:

Այս լուսարանությամբ հավանական կերպով որոշվում է ինչպես Աուտիյարայի, նույնպես և Իզիրտուի տեղը: Եվ Յուստիի կարծիքը, որ Կոսիլները տեղի էին ունեցել Նինվեից հյուսիս-արևելք և որ Վահումի-սային հանձնարարված է եղել փակել Ռեվանդուլի մոտ գտնվող լեռնանցքը¹³ կարող է, ուրեմն, լինել հավանական:

Մաննայի Իզիրտու մայրաքաղաքը, որի շրջանում կարելի է ենթադրել Բեհիստունի արձանագրության Իզիրտու երկիրը, համաձայն ասորեստանյան արձանագրությունների գտնվում էր, ամենայն հավանականությամբ, Ասորեստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում՝ Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք: Եվ ուշագրության արժանի է, որ հենց այս կողմերում, Ռեվանդուլից Սերգեշտ տանող ճանապարհի վրա, ոռոսական նոր քարտեզում¹⁴ նշանակված է Զիրա գյուղաքաղաքը, որը կարող է թերևս որևէ առնչություն ունենալ Իզիրտուի հետ: Պնդել այդ, իհարկե, դժվար է, սակայն, ինձ թվում է, կարելի է հավանական համարել, որ Իզիրտու—Իզիրտուի տեղը պետք է լիներ կամ այժմյան Զիրայի և կամ նրա մոտակա շրջաններում:

Որ 521—520 թթ. մեր թվականությունից առաջ արմենների գաղթավայր Արմինայի հարավ-արևելյան սահմանները տարածվում էին, իրոք, մինչև Ռեվանդուլ ու Մեծ Զավ գետի ավազանը՝ այդ կարելի է հետևցնել ո՛չ միայն Բեհիստունի արձանագրության վկայություններից, այլև հունական աղբյուրների ցուցումներից:

Քսենոփոնը, որ հելլենական զորքերի հետ 401—400 թվ. մեր թվականությունից առաջ նահանջել էր Արմենիայի միջով՝ շատ որոշ վկայում է, որ հաջորդում Արմենիայի սահմանն էր Կենտրիտես գետը, այժմյան Բոհտան-սուն, որը բաժանում էր Արևելյան Արմենիան Կարդուխների երկրից¹⁵: Ուրեմն՝ ըստ Քսենոփոնի Արմենիայի սահմանների

¹³ Justi, Geschichte Irans, էջ 429.

¹⁴ Sk. «Карта Главного Управления Геодезии и Картографии при СНК СССР—Иран и Афганистан».

¹⁵ Xenoph., Anabasis, IV, 3, 1.

¹² Sk. «И. И. Мещанинов, Халдоведение, Баку, 1927, էջ 16, 42 և 52.

մեջ են եղել նրա ժամանակ Վանա լճի և Բոհտան-սուխի միջև գտնվող Մոկքը և Խորենացու Աշխարհացույցի Կորճայք նահանգի արևմտյան մասերը:

Արմենիայի հարավ-արևելյան սահմանների մասին ավելի որոշ են Աղեքսանդր Մեծի ուղեկիցների՝ Կիրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու վկայությունները, որոնք մեջ են բերված Ստրաբոնի աշխարհագրության մեջ: Ըստ հունական այդ հին ավանդության արմենների հնագույն գաղթավայրերը Հայաստանում եղել են Ակիլիսենը և «Սուպիրիտիսը մինչև Կալաքեն և Ադիաքեն, որ գտնվում էին Հայկական լեռնաշխարհից դուրս»¹⁶: Սուպիրիտիսը, որը Ստրաբոնի մոտ անվանված է Սիսպիրիտիս, գտնվում էր, ինչպես ցույց է տվել Մարկվարտը¹⁷, հին Ադանիքում՝ այժմյան Սասունի արևմտակողմում՝ և ասորեստանյան արձանագրություններում անվանված է Շուպրիա: Կալաքենի տեղը ենթադրվում է այժմյան Խաբուր-սուխի հարավ արևելքում, սրա և Մեծ Զավ գետի միջև, իսկ Ադիաքենը գտնվում էր Կալաքենից հարավ հյուսիսային Ասորեստանում:

Արմենական գաղթավայրերի մասին Աղեքսանդր Մեծի ուղեկիցների հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, կատարելապես համապատասխանում են Բեհիստունի արձանագրության տեղագրական ցուցումներին և հաստատում են, որ արմենական-պարսկական կռիվների վերոհիշյալ տեղերը կարող էին, իրապես, լինել Ադանիքի, Մոկքի և Կորճայքի շրջաններում, ինչպես այդ վերև մատնանշեցինք:

Արմենական նույն այս հին գաղթականության մասին, որ պարում էր Ասորեստանի հյուսիսակողմում և կաղմում էր այդտեղ բնակչության մի ստվար մասը, պարզ ու որոշ մի վկայություն ունի դարձյալ Ստրաբոնը:

«Ադիաքենի մեծագույն մասը, — ասում է Ստրաբոնը, — դաշտային է: Լինելով Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սեփական կառավարիչը. բայց երբեմն միացված է եղել և Արմենիային: Մեղացիները՝ արմենները և բաբելոնացիները, որոնք ամենամեծ թիվը կաղմող ժողովուրդներն էին միշտ այստեղ՝ սկզբից հենց այնքան էին հակառակ իրար, որ հարմար դեպքում միմյանց վրա էին հարձակվում ու նորից հաշտվում»¹⁸:

Ստրաբոնի թե այս և թե այլ վկայություններից երևում է, բացի այդ, որ արմենական այս հեռավոր գաղթավայրը շարունակ ձեռքից

ձեռք էր անցել և կաղմել էր մաս կամ Հայաստանի և կամ Ատրպատականի:

«Մարաստան — Ատրպատականի հզոր հարևաններն են, — ասում է Ստրաբոնը, — Արմենները և Պարթևները, որոնք հափշտակում էին հաճախ նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և ետ էր առնում խլովածը»¹⁹:

Վեցերորդ դարի վերջերում մեր թվականությունից առաջ, ինչպես կարելի է հետևեցնել Բեհիստունի արձանագրության և հունական աղբյուրների վերոհիշյալ վկայություններից՝ արմենական գաղթավայրը, որը գրավում էր Ասորեստանի հյուսիսակողմում՝ հարավ-արևելյան մասն էր Արմինա — Արմենիայի: Արմենների 521 — 520 թթ. ապստամբության վայրերը՝ Իզիտուն և Աուտիյարան, ինչպես տեսնում ենք, որոշվում են բավական ճշտված այս կողմերում:

2. ՉԱՐԱՍՊ ԼԵՌԸ՝ ԻՐԲԻՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆ

Որ Արմենիայի սահմանները ամենահին ժամանակներում տարածվում էին մինչև Մեծ Զավը և Ուրմիա լճի հարավ-արևմտյան շրջանները՝ այդ վկայում են ոչ միայն Բեհիստունի արձանագրությունը և հունական վերոհիշյալ աղբյուրները, այլ նաև հայկական ավանդությունը, որը պահպանված է Սեբեոսի Ա. Դպրության և Խորենացու Պատմության մեջ:

Նկարագրելով Արամ նահապետի հաղթական կռիվը մեղացիների առաջնորդ Նյուբար Մադեսի դեմ՝ Խորենացին վկայում է, որ Արամը, նվաճել էր սրա երկիրը մինչև Զարասպ լեռը: Իսկ Սեբեոսի Ա. Դպրության մեջ այս Զարասպ լեռը ցույց է տրված իբրև Հայաստանի հարավ-արևելյան սահման Արշակ Փոքրի թագավորության ժամանակ, որին նրա եղբայրը, Պարթևաց թագավոր Արշակ Մեծը, կարգել էր Հայոց թագավոր:

1. Սեբեոս, Պատմություն, Երևան, 1939, գլ. Բ, էջ 9՝
«Այն ժամանակ Արշակը իր որդուն, որի անունն էր Արշակ Փոքր, թագավոր կարգեց Հայոց աշխարհի վրա Մծբին քաղաքում: Նվաճեց նրան հետևյալ սահմանները՝ Արմաստանը տաճիկների և ասորիների երկրների մոտ և Կապպադովկիան Կիլիկիային կից մինչև Արևմտյան մեծ ծովի եղերքը. իսկ հյուսիսային կողմից՝ մինչև Կովկաս մեծ լեռը, որը ձգվում է դեպի արևելյան կողմերը և անցնում է Մարաց աշխարհի սահմաններով ու հասնում մինչև Զարասպ լեռը, շրջելով նոր Շիրակ երկրի կողմով»:

¹⁶ Strabo, XI, 14, 12 (530). Նաև XI, 4, 8 (503).

¹⁷ S. Markwart, Eranschahr, Berlin, 1911, էջ 159 և Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin, 1919, էջ 15.

¹⁸ Strabo, XVI, 1, 19.

¹⁹ Նույնը, XI, 13, 2:

[«Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փռք կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծրին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուստտան առ երկրան Տաճկաց և առ երկրան Ասոր-ւոց, և զԿապուսակայ առ Կիւղիկեալ, մինչև ցեղր ծովուն մեծի արեւմտից, և ցհիւսիսոյ կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արեւելից և անցանէ առ սահմանան առ ամուր աշխարհան Մարաց, և հասանէ ի լեառն Զարասպ, և անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրան»]:

2. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, Ա, գլ. ԺԳ, էջ 43, 44

«[Արամը] Հայոց սահմանների մոտ պատահեց Մեղացիների երկ-տասարդներին, որոնց առաջնորդն էր, ինչպես մատնացուց է անում նույն պատմագիրը, ոմն Նյութար Մաղես կոչմամբ՝ մի հպարտ ու պատե-րազմասեր մարդ: Սրանք մի անգամ քուշանների նման ալազակաբար սմբակակոխ էին արել Հայոց սահմանները և ծառայեցրել իրենց երկու տա-րի: Բայց Արամը արեւը ծագելուց առաջ հանկարծ հարձակվեց Նյութար Մաղեսի վրա և կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը: Նյութարին իրեն, որը Մաղես էր կոչվում՝ նա ձերբակալեց, բերեց Արմավիր և հրամայեց կա-խել նրան այնտեղ պարսպից աշտարակի ծալքին, խփելով ճակատին երկաթե ցից, որպեսզի տեսնեն անցորդները և բոլոր այնտեղ եկողները: Իսկ նրա երկիրը մինչև Զարասպ կոչվող լեռը ծառայեցրեց իրեն և հարկի տակ դրեց մինչև Նինոսի թագավորելը Ասորեստանի և Նինուէի վրա»:

[«Պատահէ Մեղացւոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիւթար ոմն ասացեալ Մաղէս, այր հպարտ և պատերազմասէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեզերս սահմանացն Հայոց: Որոց միանգամ քուշանաբար հինիւ սմբակակոխ արարեալ զսահմանս Հայոց՝ ծառայե-ցոյց ամս երկուս: Որում յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ-քան զծագել արեգական՝ սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիցն, և զնոյն ինքն զՆիւթարն զկոչեցեալն Մաղէս ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմավիր, և անդ ուրեմն ի ծալքս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարեալ հրամայէ, ի տեսիլ անցաւորաց և ամենայն եկե-լոց անդր. և զաշխարհն նորա մինչև ի լեառնն անուանեալ Զարասպ՝ ծառայութեան հարկի կալաւ մինչև ցթագաւորութիւնն Նինոսի ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի»]:

Զարասպ լեռը հիշատակված է իբրև սահման Հայաստանի նաև Սե-բեոսի մի այլ հատվածում, որի մեջ մանրամասն նկարագրված է պարսիկ զորավար Վահրամ Միհրեանդակի ապստամբությունը: Այս Վահրամը, որ ապստամբել էր Խոսրով Բ Ապրվեզի դեմ (590—628) և իրեն հայտա-րարել էր Պարսկաստանի թագավոր, որպեսզի հայ իշխաններին իր կողմը դրավել՝ խոստացել էր նրանց, որ եթե իրեն օգնեն՝ կվերագարձեն Հայոց թագավորությունը նախկին ընդարձակ սահմաններում:

«Բայց եթե հաճելի թվա ձեզ,—գրում է Վահրամը Մուշեղ Մամիկոն-յանին²⁰,—նրանից [Խոսրովից] ձեռք վերցնել, միաբանվել և ցույց տալ ինձ օգնություն՝ երդվում եմ ձեզ... որ եթե ես հաղթեմ՝ կտամ ձեզ Հայոց թագավորությունը. և ո՛ւմ որ դուք կամենաք՝ ընտրեցեք ձեզ թագավոր: Եվ կթողնեմ ձեզ ամբողջ Հայոց երկիրը մինչև Գովկաս և մինչև Աղվանից դուռը. և Ասորիքի կողմից՝ Արվաստանը, Մծրինը և Նոր Շիրականը մինչև տաճիկների սահմանը, որովհետև դրանք ձերն են եղել նախնյաց ժամա-նակ. և արևմուտքում՝ մինչև Կապադոկիայի Կեսարիան: Եվ ես չեմ անցնի Զարասպից²¹ մյուս կողմ»:

[«Բայց զի հաճոյ թուեցի ձեզ ի բաց կալ ի դոցանէ և միաբանել ընդ իս, և ձեռն տալ ինձ յազնականութիւն: Եւ թէ ես յաղթեցից՝ եր-դուեալ... եթէ ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւնն. զո՛ր և դուք կամիք՝ արասջիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցկապկոս և ցղուոն Աղուանից. և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուստան, զՄծուին և զՆոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց. զի առ նախ-նեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արեւմուտս մինչև ցկեսարիա Կապադոկիա-ցոց: Եւ ես մի իշխեցից քան Զարասպ անցանել յայնկոյս»]:

Մեջ բերված վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, երևում է, որ Ասորպատական-Մարաստանի կողմում Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանը հասնում էր մինչև Զարասպ լեռը: Ուստի և Հայաստանի այս սահմանը որոշելու համար անհրաժեշտ է պարզել Զարասպ լեռան տե-ղադրությունը:

Պետք է ասել, որ Զարասպ լեռան խնդիրը Հայաստանի պատմական աշխարհագրության վիճելի հարցերից մեկն է:

Ալիշանը իր «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» աշխատության մեջ²² դեռևս 1855 թվին կարծում էր, որ Կելիշինի լեռնանցքի հայտնի երկվեզվյան սե-պագիր արձանագրությունը կարող է լինել «արձանք սահմանաց Հայոց ի Զարասպ լեռին՝ յաւուրց անտի Արամայ»: Զարասպ լեռան տեղը նա ենթադրում է, ուրեմն, Զագրոս լեռների շրջանում և այժմյան Ռեվանդու-զի հյուսիսարևելակողմում:

²⁰ Տե՛ս Սեբեոս, գլ. Թ, էջ 38—39 (Երևան, 1939):

²¹ Պատկանյանի հրատարակության մեջ (Ս. Պետերբ., 1879, էջ 37) փոխանակ «Զարասպ» տալագրված է «զԱրասպ», ուստի և Մարկվարտը, կարծելով որ Արասպը կամ Արասը (տե՛ս Քովմա Աբդուլի, II, գլ. Գ) համապատասխանում է այժմյան Բարադոստ գետին՝ Սեբեոսի այս հատվածը սխալ է մեկնել, համարելով Հայաստանի հարավ-արևելյան սահման ո՛չ թե Զարասպ լեռը, այլ վերոհիշյալ գետը, որը Ուրմիա լիճը թափվող Նազու-շայ գետի աջակողմյան վտակն է. տե՛ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 15 և 68 (Ժան. 3):

²² Վենետիկ, 1855, էջ 11:

Նույն կարծիքը հայտնել է նաև Գ. Հոֆմանը²³, որը Զարասպի տեղը մատնանշել է Թուրքիան և Պարսկաստանը իրարից բաժանող այժմյան Քանդիլ-կուհ կամ Քանդիլ-զաղ լեռնաշղթայի շրջանում, ուր Ռեվանդուզի և այժմյան Ուշնու գյուղի միջև գտնվում է Կելիշինը: Սակայն բոլորովին այլ կարծիք ունի Զարասպի տեղագրության մասին Մարկվարտը: Զարասպ լեռնաշղթան նա համապատասխան է համարում այժմյան Կուր-տակզաղ լեռներին, որ գտնվում են Սոուլ-Բուլաղից հարավ²⁴:

Իմ կարծիքով, հավանական է ո՛չ թե Մարկվարտի, այլ Ալիշանի և Հոֆմանի ենթադրությունը: Մարկվարտի ուշադրությունից վրիպել է Սեբեոսի կարևոր ու ուշագրավ վկայությունը Հերակլես կայսեր երթուղու մասին Զարասպի վրայով Նինվե, որը պարզապես դեմ է իր ենթադրության:

Մեջ եմ բերում Սեբեոսի այդ վկայությունը, որի մեջ պարզ հիշատակված է, որ Զարասպ լեռան արևմտակողմում գտնվել է Ասորեստանը՝ իսկ արևելակողմում՝ Ասորպատական—Մարաստանը: Այդ լեռը չէր կարող, ուրեմն, լինել Սոուլ-Բուլաղի հարավում, ինչպես այդ ենթադրել է Մարկվարտը:

Սեբեոս, գլ. 12, էջ 94—95 (Երևան, 1939)

«Այն ժամանակ Հերակլեսը, վերցնելով իր զորքերը՝ վերադարձավ Հայոց երկիրը: Անցնելով Շիրակի միջով՝ նա հասավ Երասխ գետի ծանծաղուտին, անցավ գետը Վարդանակերտ ավանի մոտ և գնաց մտավ Կուր գովիտ գավառը: Եվ Ռոմիկ Վեհանը ու Պարսից զորքը կարծում էին, որ նրանք փախչում գնում են: Սակայն նա ուղղվեց Հեր և Զարեանդ գավառ և ուղիղ Խոսրովի դեմ դեպի Տիգրոն: Երբ նա մտավ Ասորպատական գավառի սահմանները՝ այդ ժամանակ միայն իմացավ այդ մասին Ռոմ Վեհանը: Նա իր զորքերը վերցրեց և գնաց նրա ետևից մինչև Նախիջևան քաղաքը: Նա արագ այդպես գնաց գիշեր ու ցերեկ մինչև որ եկավ և հասավ ու մոտեցավ նրան: Իսկ սա [Հերակլեսը] անցավ Զարասպ լեռան մյուս կողմը դեպի Ասորեստանցիների երկիրը: Եվ Պարսիկները հետապնդեցին նրան, ուստի և նա թեքվեց դեպի արևմուտք և գնաց Նինվե»:

²³ St' u G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, էջ 231 և հետ... Համեմատե Սո. Կանայանց, Անհայտ գավառներ Հայաստանի, Էջմիածին, 1914, էջ 107.

²⁴ St' u Die Entstehung, էջ 15 և 68 (ծան. 3): Մարկվարտն առանձնապես մատնանշել է, որ Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանների խնդիրը նա մանրամասն քննելու է իր հատուկ «Նորշիրական» ուսումնասիրության մեջ: Սակայն այս աշխատությունը, որքան ինձ հայտնի է, լույս չէ տեսել. համեմատե U. Minor, Essai de Bibliographie des travaux d. J. Markwart, Paris, 1930.

[«Յայնժամ առեալ Երակլի զզաւրս իւր՝ դարձաւ յերկիրն Հայոց, անցեալ ընդ Շիրակ հասանէ ի հուն գետոյն Երասխայ, և անց ընդ գետան առ Վարդանակերտան աւանաւ, երթեալ թափեցաւ ի Գոգովիտ գաւառ: Եւ Ռոմիկ Վահանայ և զաւրուն Պարսից կարծեցեալ զնոսա փախստական գնալ: Իսկ նորա ճանապարհ կալեալ ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ, դէպ ուղիղ ի Տիգրոն ի վերայ Խոսրովու: Եւ իբրեւ միջամուխ եղև ի սահմանս Ասորպատական գաւառի՝ ապա ուրեմն լուր եղև Ռոմ Վահանայ. առ զզաւրս իւր և գնաց զհետ նորա ի Նախճաւան քաղաք: Այնպէս փութով գնացեալ զտիւ և զգիշեր, մինչև չոգաւ եհաս մերձ ի նա: Եւ նորա անկեալ յայնկոյս լերինն Զարասպայ յերկիրն Ասորեստանեայց: Եւ սոքա պնդեցան զհետ նորա. և նոցա դարձեալ ընդ արևմուտս՝ գնաց ի Նինուէ»]:

Ի նկատի ունենալով Սեբեոսի այս վկայության մեջ մատնանշված Հերակլեսի ու նրա զորքերի ուղեգիծը՝ կարելի է, ինչպես տեսնում ենք, վստահորեն ենթադրել, որ Զարասպը, իրապես, Պարսկաստանը Թուրքիայից բաժանող այն լեռնաշղթան է, որի մեջ էր գտնվում Կելիշին լեռնանցքը: Պարզվում է ըստ այսմ, որ հենց այս լեռնաշղթան հին ժամանակներում սահմանն է եղել Հայաստանի և Ասորպատական—Մարաստանի:

Հերակլեսի ու նորա զորքերի ճանապարհի ուղղությունը որոշվում է պարզ կերպով Պետինդերյան քարտեզի Artaxata — Gobdi — Paresaca²⁵ գծով դեպի այժմյան Միանդուր և այստեղից Սոուլ-Բուլաղի և Ռեվանդուզի վրայով դեպի Նինվե: Հենց այս կողմերում Ռեվանդուզի և Զարասպ լեռան մոտակա շրջաններում պետք է լինեն, հավանորեն, և Բեհիստունի արձանագրության Իդիտուն, որի տեղը մենք վերև մատնանշել էինք Ուրմիա լճից դեպի հարավ-արևմուտք:

3. ԶԻՆԹԱ ԱՄՐՈՅԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հին Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանի մասին մենք ունենք ուշագրավ մի տեղեկություն նաև հռոմեական ժամանակաշրջանից:

Արշակունյաց Հայաստանը, ինչպես հայտնի է, վերահաստատվեց իր ընդարձակ հին սահմաններում Գիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ, որի զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսը 297 թվին հայերի օգնությամբ ծանր պարտության մատնեց պարսից թագավոր Ներսէին (293—302): Այս պարտությունից հետո Ներսէհը ստիպված եղավ զիջել Հռոմին Հայաստանի հարավային երկրները՝ Մոփքը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Կորդու-

²⁵ St' u իմ աշխատությունը «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 139—172:

քը, Մոկքը, Ծավդեքը և Ռեիմենան, իսկ իբրև Հայաստանի սահման Ատրպատական—Մարաստանի կողմից համաձայն 298 թվի դաշնադրության որոշվեց Զինթա ամրոցը:

«Արմենիայի սահմանը լինելու է, —ասված էր այդ դաշնադրության կետերից մեկում,—Զինթա ամրոցը, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում»²⁶:

Այս Զինթա ամրոցի տեղը հաստատուն կերպով դեռ որոշված չէ: Կիպերտի ընդարձակ քարտեզում Նինվեից հյուսիս Ակրայի մոտ մատնացույց է արված Զինդու (Zindu) վայրը²⁷, սակայն այս Զինդուն, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ադոնցը²⁸, հաղիվ թե որևէ կապ ունենա վերոհիշյալ Զինթայի հետ:

Ադոնցը ինքը թեական կերպով ենթադրում է, որ Զինթա ամրոցը կարող է թերևս նույնացվել այժմյան Սիննա քաղաքի հետ, որը գտնվում է Համադանի և Սուլեյմանիայի միջև: Ուշագրավ է, որ նաև Հ. Կիպերտի քարտեզից երևում է, որ սա ևս Սիննայի հին անունը ենթադրում է Sintha²⁹:

Հնարավոր համարելով Զինթայի և Սիննայի նույնացումը՝ Ադոնցը նկատի է ունեցել Փալստոսի պատմության ակնարկներն այն մասին, որ իբր թե պարսից թագավոր Շապուհ Բ-ն խոստացել էր ամբողջ Ատրպատականը տալ կամ նույնիսկ իբր թե տվել էր իբրև նվեր Արշակ Բ-ին:

1. Փալստոս, IV, գլ. ԺԸ, էջ 124 (Վենետիկ, 1832):

«Այն ժամանակ Պարսից Շապուհ արքան կանչեց իր մոտ Հայոց Արշակ թագավորին և նրան մեծարեց շատ պատվով ու մեծ փառքով ոսկու և արծաթի շատ գանձով ու թագավորական ամեն մեծութամբ: Եվ նա գգվեց նրան իբրև եղբորը, իբրև իր որդուն, ու տվեց նրան երկրորդական մեծ տունը Ատրպատական աշխարհում»:

«Յայնմ ժամանակի կոչէր առ ինքն Շապուհ արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրշակ. և մեծարեցաւ ի նմանէ բազում պատուով և մեծաւ փառօք, բազում գանձու ոսկով և արծաթով ամենայն մեծութեամբ թագաւորութեանն: Եւ իբրև զեղբայր որպէս զորդի գրգեալ եղև ի նմանէ, և երկրորդական զմեծ տունն տայր նմա յԱտրպատական աշխարհին»]:

2. Նույնը, IV, գլ. Խ, էջ 132՝

²⁶ Sk'us Petrus Patricius, fragm. 14 (Dindorf, Historici graeci minores, I, էջ 433):

²⁷ Kiepert Richard, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, Berlin, 1902—1906.

²⁸ Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 227, ծան. 1.

²⁹ Sk'us Kiepert H., Atlas antiquus, Zwölft Karten zur alten Geschichte, Berlin, Tab. II.

«Ապա Պարսից Շապուհ թագավորը պատասխանեց իր իշխաններին և ասաց... Ես Հայոց Արշակ թագավորին կտամ իբրև կին իմ աղջկան և կտամ նրան մեծ երկիր: Եվ մենք նրան այնպիսի մեծ երկիր կտանք, որ երբ նա գալու լինի Հայաստանից մեզ մոտ՝ մինչև Հայ երկրից մեզ մոտ Տիգրոն գալը շարունակ գիշերով և սեփական իր երկրում»:

[«Ապա տայր պատասխանի Շապուհ թագաւորն Պարսից իւրոց իշխանացն՝ և ասէ... Տացեմ զդուստր իմ կնութիւն Արշակայ արքայի Հայոց, և տաց նմա տուն մեծ. զի յորժամ գնացէ ի Հայոց գալ առ մեզ, այնպէս տացուք նմա տուն, զի ի Հայոց մինչև ի Տիգրոն մինչև առ մեզ համակ յիւրում տան ազցի, մինչև առ մեզ եկեսցէ»]:

Հիմնվելով այս վկայությունների վրա՝ Ադոնցը տրամադիր էր կարծելու, որ այս վկայությունները, չնայած իրենց հերիաթալին բնույթին, կարծես թե հաստատում են, որ Ատրպատականի կողմից Հայաստանի սահմանը կարող էր լինել, իրապես, Զինթան՝ այժմյան Սիննան:

Ադոնցի այս ենթադրությունը, իմ կարծիքով, պարզապես սխալ է և դրա գլխավոր պատճառը, ըստ երևույթին, այն է, որ նա, համամիտ լինելով Մարկիլարտին և Հյուբշմանին, ենթադրել է, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը ու նաև Ատրպատականի որոշ մասերը Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան ափերի երկարությամբ գտնվել են Արշակունյաց Հայաստանում³⁰: Այս պնդումը, ինչպես ցույց է տրված իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ՝ ակներև մի թյուրիմացություն է: Ըստ Պետրոսյանի քարտեզի, որը կազմված էր Արշակունյաց ժամանակաշրջանում՝ չորրորդ դարի երկրորդ քառորդում՝ Հայաստանի սահմանը, իրապես, ոչ թե Ատրպատականի Գանձակից՝ այժմյան Թախտի-Սուլեյմանից հարավ էր ընկնում, այլ Թալիթից հյուսիս, հավանորեն, այժմյան Աջի-Նալ գետի մոտ³¹:

Շատ պարզ է, ուրեմն, որ Զինթա ամրոցի տեղը անկարելի է ենթադրել այժմյան Սիննայում, որը գտնվում է Համադանից Սուլեյմանիա գնացող ճանապարհի վրա: Զինթա ամրոցի անվան ու տեղադրության նկատմամբ ես թույլ եմ տալիս ինձ առաջարկելու հնարավոր մի նոր լուսաբանություն, որը կարոտ է սակայն հաստատման նոր տվյալների օգնությամբ: Ինձ թվում է, որ վերև մատնանշված դիտողությունները Իզիրսու—Իզիրուի և Զարասալ լեռան մասին, որոնք գտնվում էին, ինչպես տեսանք, Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանում և Ատրպատական—

³⁰ Sk'us Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 226: Markwart, Eranschahr, էջ 109, Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 90—91.

³¹ Sk'us իմ աշխատությունը «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 166—171:

Մարաստանի կողմում՝ հնարավորություն են ընձեռում մեզ Զինթաի տեղը որոշելու ավելի ճշգրիտ և ավելի հավանական կերպով, քան այդ արված է նախկին աշխատություններում:

Զինթա ամրոցի տեղը որոշելիս՝ պետք է նկատի ունենալ, որ Սասանյան Պարսկաստանի 297 թվի պարտությունից հետո Հայաստանը ստացած պիտի լիներ Ատրպատական—Մարաստանի կողմում իր ընդարձակագույն հին սահմանները: Իսկ մենք տեսանք վերև, որ այդ կողմում Հայաստանի ծայրագույն սահմանն էր Զարասպը, այսինքն՝ Ռեվանդուզի արևելակողմում գտնվող լեռնային շրջանը, որ ըստ վերոհիշյալ մեր ենթադրության պետք է լիներ սեպագիր արձանագրությունների մեջ հիշատակված Իդիրտու—Իդիտուի տեղը:

Հիմնվելով կարևոր այս ցուցումների վրա՝ Zintha-ի անվան ու տեղագրության նկատմամբ ես առաջարկում եմ մի լուսաբանություն, որը համարում եմ հնարավոր և ոչ անհավանական: Zintha անվան ուղիղ ընթերցվածը կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել *Zirtha: Իսկ այս սրբագրությունից հետո *Zirtha-ն կարող է համապատասխան լինել և ծագած լինել հին Իդիրտու անունից:

Ասորագետ Շարեքը վկայում է, որ Իդիրտու քաղաքի անունը ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ գրվում է երբեմն ի հավելվածով (Ի-զիր-տու), իսկ երբեմն առանց այդ ձայնավորի (Զիր-տու, Զիր-տա): Առաջին բուն մասն է սյդ տեղանվան Իդիր- կամ Զիր-, իսկ -տու ասորեստանյան հատուկ վերջավորություն է³²:

Դժվար չէ, ուրեմն, համոզվել, որ Zintha, *Zirtha-ի նույնացումը Izirtu, Zirtu կամ Zirtha-ի հետ միանգամայն հնարավոր է:

Անհավանական չէ ըստ իս նաև այն, որ այժմյան Զիրան³³, որը գտնվում է Ռեվանդուզից Պարսկաստանի գնացող ճանապարհի վրա և Զագրոս լեռների այն մասում, որը մենք համապատասխան համարեցինք հայկական աղբյուրներում հիշատակված Զարասպին՝ թե իր անունով և թե իր տեղագրությամբ կարող է նույնպես համապատասխան լինել Zintha, *Zirtha-ին:

Նրան իմ այս նոր դիտողությունները Zintha-ի անվան ու տեղագրության մասին ընդունելի համարվեն՝ այդ դեպքում կարելի կլինի ենթադրել, որ 298 թվի դաշնագրությունից հետո Արշակունյաց Հայաստանի

³² Տե՛ս Շուբից Մ., Հայաստան, Քրդաստան և արևմտյան Պարսկաստան բարենշանակա-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն, թարգմ. Պիեդիկճյանի, Վիեննա, 1904, էջ 98:

³³ Տե՛ս Карта Главного Управления Геодезии и Картографии при СНК СССР — «Иран и Афганистан».

հարավ-արևելյան սահմանը հասնում էր մինչև Զագրոս լեռները Ռեվանդուզի արևելակողմում:

4. ՆՈՐ-ՇԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐԸ ԵՎ «ՆՈՇԻՐԱԿԱՆ ԲԴՆԱՇԵ»-Ը

Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան կողմերում, որ ըստ վերոհիշյալ մեր ենթադրության գտնվում էին Զարասպ լեռը և Զինթա կամ Զիրթա ամրոցը՝ Փավստոսի և Ագաթանգեղոսի մոտ մատնացույց է արված Հայաստանի չորս բղեշխություններից մեկը, որի իշխանության տակ են եղել ըստ Փավստոսի Նոշիրական (Նորշիրական, Նոր-Շիրական), Մահկերտուն, Նիհորական և Դասն երկրներից հատկապես Նոր-Շիրականի անվան ու տեղագրության խնդիրը Հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրության ամենամոլթ ու դժվար լուծելի խնդիրներից մեկն է:

Նոր-Շիրականը հայկական աղբյուրների մեջ հիշատակված է միմիայն հետևյալ վկայություններում, որ ընդարձակ կերպով մեջ եմ բերում. ընդգծելով նրան վերաբերող հատվածները:

1. Փավստոս, IV, գլ. Ծ, էջ 159 (Վենետիկ, 1832)

«Նրեսուն և չորս տարի պատերազմեց Հայոց երկիրը Պարսից թագավորի դեմ և դրանից հետո երկու կողմն էլ ձանձրացան, պարտվեցին, վրիճվեցին ու հոգնեցին: Եվ սկսեցին անջատվել ու հեռանալ Հայոց թագավորի բանակից՝ թողին իրենց Արշակ արքային: Բայց այս հեռանալուն ամենից առաջ սկիզբ դրեց մեծամեծ ավազանին: Նախ Աղձնիքի բղեշխը և Նոշիրական բղեշխը, և Մահկերտանը, և Նիհորականը, և Դասնտրեին, ու նաև Աղձնիքի բոլոր նախարարությունները»:

[«Ջերեսուն և զչորս ամս ետուն պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ թագաւորին Պարսից, և յետ այնորիկ ձանձրացան պարտեցան լքան աշխատեցան երկոքին կողմանքն: Եւ սկսան սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին. թողին զիւրեանց արքային Արշակ: Բայց նախ այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւազանին: Նախ բղեաշխն Աղձնեաց, և Նոշիրական բղեաշխն, և Մահկեր տանն, և Նիհորականն, և Դասսընտրէին, և ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց»]:

2. Փավստոս, V, գլ. Թ, էջ 209

«Մուշեղը ջարդեց Նոշիրական աշխարհի ապստամբներին, որ ապստամբվել էին Հայոց թագավորի դեմ. առավ, ավերեց, գերեց ու մնացածներից վերցրեց պատանդներ և երկրի բնակիչներին ենթարկեց հարկատու ծառայության»:

[«Հարկանէր Մուշեղ զապստամբս Նոշիրական աշխարհին, որ ապստամբեցին յարքայէն Հայոց. առնոյր աւերէր գերէր, և ի մնացոր»]

դացն առնույր պանդանդս. և զբնակիչս երկրին ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր»]:

3. Ագաթանգեղոս, զԼ. ՃԻ (842), էջ 425 (Թիֆլիս, 1914)՝

«Եվ այսպէս Հայոց ամբողջ երկրում, ծայրից մինչև ծայր, աշխատեց [Գրիգոր Լուսավորիչը] տարածել ավետարանի մշակութիւնը և քարոզութիւնը. Սատաղացիների քաղաքից մինչև Խաղտաց աշխարհը, մինչև Կղարջքը, մինչև Մասթթաց սահմանները, մինչև Ալանաց դուռը, մինչև Կասպից սահմանները՝ Հայոց թագավորութեան Փայտակարան քաղաքը՝ նաև Ամիդիցիների քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, նա դիպավ անցավ Ասորոց սահմանների մոտով, Նոր-Շիրական երկրով, նաև Կորդուքով մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահր-Տան իշխանի երկիրը, մինչև Ատրպատական և ամեն տեղ աշխատեց տարածել ավետարանի իր վարդապետութիւնը»:

[«Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն. ի Սատաղացոց քաղաքէն մինչև առ աշխարհաւն Խաղտեաց, մինչև առ Կղարջօք, մինչև ի սպառ ի սահմանս Մասթթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց. և յԱմղացոց քաղաքէն մինչև առ Մծբին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորոց առ Նոր Շիրական երկրան, և առ Կորդուք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահր-Տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր զաւետարանութիւնն իր»]:

4. Նույնը, զԼ. ՃԻԶ (873), էջ 440:

«Երբ այս ամենը լսեց Հայոց մեծ արքա Տրդատը՝ մտածեց ճանապարհորդութեան մասին. նա պատրաստեց կազմեց և իր հետ վերցրեց [Կոստանդիանոս կայսեր մոտ գնալու համար] Գրիգորիոս մեծ արքեպիսկոպոսին, նրա որդուն՝ Արիստակես եպիսկոպոսին, նաև մյուս Աղբիանոս եպիսկոպոսին: Իսկ զինվորականութեան կողմից [զնացին նրա հետ] նրա պալատի շուրջ գահերեց իշխանները, որոնց անվանում էին՝ բղեշխ. առաջինը՝ սահմանակալը Նոր-Շիրականի կողմում, երկրորդը՝ սահմանակալը Ասորեստանեայց կողմում, երրորդը՝ Արվաստանի կողմում և չորրորդը՝ Մասթթաց կողմում: Նաև Անգեղ տան մեծ իշխանը...»:

[«Ապա իբրև լուաւ զայս ամենայն մեծ արքայն Հայոց Տրդատ՝ խորհուրդ առնույր վասն ճանապարհացն այնոցիկ. հանդերձէր կազմէր առնույր ընդ իւր զմեծ արքեպիսկոպոսն զԳրիգորիոս և զնորին որդին զԱրիստակէս եպիսկոպոս և զմիւս եպիսկոպոսն զԱղբիանոս: Եւ ի զինուորական կողմանէն՝ զչորեսին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրական կողմանէն, և զերկրորդ»:

սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն. զչորրորդն՝ ի Մասթթաց կողմանէն. զմեծ իշխանն Անգեղ տան...»]:

5. Սեբեոս, զԼ. Բ, էջ 9 (Երևան, 1939)՝

«Եվ տվեց [Արշակը] նրան [իր որդուն՝ Արշակ Փոքրին] հետևյալ սահմանները՝ Արվաստանը Տաճիկների երկրի և Ասորիների երկրի մոտ, Կապադոքիական Կիլիկիային կից՝ մինչև Արևմտյան մեծ ծովի եզերքը. իսկ հյուսիսային կողմից՝ մինչև Կովկաս մեծ լեռը, որը ձգվում է դեպի արևելյան կողմերը և անցնում է Մարաց աշխարհի սահմաններով ու ճաւնում է մինչև Զարասպ լեռը, շրջելով Նոր-Շիրակ երկրի կողմով»:

[«Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան առ երկրան Տաճկաց և առ երկրան Ասորոց, և զԿապուտկեայ առ Կիւղիկեաւ, մինչև ցեղր ծովուն մեծի արևմտից. և ցհիւսիսոյ կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից և անցանէ առ սահմանան առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, և հասանէ ի լեառն Զարասպ, և անցանէ առ Նոր-Շիրակ երկրան»]:

Նույնը, զԼ. Բ, էջ 39՝

«Եվ կթողնեմ ձեզ [խոստանում է Վահրամ Միհրեանդակը] ամբողջ Հայոց երկիրը մինչև Կովկաս և մինչև Աղվանից դուռը. և Ասորիքի կողմից՝ Արվաստանը, Մծբինը և Նոր-Շիրականը մինչև Տաճիկների սահմանը, որովհետև դրանք ձերն են եղել նախնյաց ժամանակ. և արևմուտքում՝ մինչև Կապադոքիայի Կեսարիան: Եվ ես չեմ անցնի Զարասպից մյուս կողմ»:

[«Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԿապիոհ և ցդունն Աղուանից. և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄծուին և զՆոր-Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արևմուտս մինչև ցԿեսարիա Կապադոքիացոց: Եւ ես մի իշխեցից քան Զարասպ անցանել յայնկոյս»]:

7. Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 41 (Բաբգեն կաթողիկոսի «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս»)՝

«Սրբասէր և ճշմարտասէր, և սուրբ հաւատոց և առաւել Քրիստոսիւ ծառայեցելոց. տէրանց մերոնց և եղբարց սրբոց հաւատակցաց... և այլ հաւատացեալ քրիստոնեայք, Նոշիրականին ի նիմուէ հաճանգ»:

Այս յոթը վկայութիւնների մեջ հիշատակված են, ինչպես տեսնում ենք, ոչ միայն «Նոշիրական բղեաշխ»-ը, այլև «Նոշիրական աշխարհ»-ը կամ «Նոր-Շիրական երկիր»-ը, որը գտնվում էր «Ասորոց սահմաններ»-ի մոտ ու «Մարաց աշխարհ»-ի ու Զարասպ լեռան միջև (Վկ. 5):

Հիմնվելով մեջ բերված վկայությունների վրա՝ հայագետները և աշխարհագետները Նոր-Շիրականի բղեշխությունն ու նրա տեղագրության մասին հայտնել են, մեծ մասամբ, խառնաշփոթ ու հակասական կարծիքներ:

Մարկվարտի կարծիքով՝ Նոր-Շիրականի բղեշխությունը կազմվել էր, հավանորեն, Տիգրան Մեծի ժամանակ Մեծ Աղբակում և հարևան շրջաններում, որ վերջինս նվաճել էր Ատրպատականի կողմերում: Այս ծայրամասային իշխանությունը, նրա ասելով, հավանորեն, տրվել էր Արծրունիներին, որոնք, ըստ երևույթին, շառավիղներն էին Մոփքի թագավորական տոհմի: Ուրեմն, Մարկվարտը ենթադրում է, որ Նոր-Շիրական բղեշխության ժառանգական իշխանությունը Արշակունյաց ժամանակաշրջանում պատկանել է Արծրունյաց իշխանական տոհմին³⁴:

Մարկվարտի այս հին կարծիքը Նոր-Շիրականի բղեշխության ծագման և տեղագրության մասին չապացուցված մի կոահումն էր, որից հրաժարվեց և ինքը Մարկվարտը հետագա իր աշխատություններում:

Հիմնվելով, գլխավորապես, վերև մեջ բերված Ագաթանգեղոսի վկայությունների վրա՝ Նոր-Շիրականի տեղը Հյուրշմանը որոշել է Մծբին-Արվատտանի և Կորդուքի միջև, այն է՝ Մծբինի արևելակողմում³⁵: Մոտավորապես նույն կարծիքին է նաև Ադոնցը, որը Նոր-Շիրականի տեղը ենթադրում է Կորդուքից հարավ, Ադիաբենի հյուսիս-արևմտյան ծայրում՝ այժմյան Խաբուր-սու գետի հովտում³⁶: Այս ենթադրությունները ևս, ինչպես կտեսնենք, ճիշտ չեն և չեն համապատասխանում վերոհիշյալ վկայությունների ցուցումներին, որոնք կարող են մեկնվել նաև այլ կերպ:

Նոր-Շիրականի թե անվան և թե տեղագրության մասին բոլորովին նոր ու արտասովոր կարծիք իր վերջին շրջանի աշխատություններում հայտնել է Մարկվարտը³⁷:

Նոր իր աշխատություններում վճռական կերպով նա պնդում է, որ Փավստոսի ու Ագաթանգեղոսի վկայությունները, որոնց համաձայն Նոր-Շիրականի բղեշխությունը Արշակունյաց Հայաստանի չորս սահմանակալ իշխանություններից մեկն է համարվում՝ ճիշտ չեն և չունեն պատմական արժեք: Նոր-Շիրական է անվանվել, նրա ասելով, ամբողջ Ադիաբենը, որն անանջատ մասն է եղել Սասանյան Պարսկաստանի: Այդ երկիրը

³⁴ Տե՛ս Markwart, Eranshahr, էջ 176—178. Համեմատել նաև Մարկվարտ, Հայ բղեշխոր, թարգմ. Կոտիկյանի, Վիեննա, 1903.

³⁵ Հյուրշման, Հին Հայոց տեղագրական անունները, թարգմ. Պրեդիկտյանի, էջ 181:

³⁶ Տե՛ս Adonik, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 227:

³⁷ Տե՛ս Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 68 և Südarmanien und die Tigrisquellen, էջ 370:

Հայաստանի գերիշխանության տակն է եղել միայն Տիգրան Մեծի ժամանակ³⁸:

Թեև Մարկվարտի մանրամասն ուսումնասիրությունը Նոր-Շիրականի մասին, ինչպես վերև ասացինք, լույս չէ տեսել, բայց, այնուամենայնիվ, նրա նոր եզրակացության հիմունքները հետազոտված են այն թուույթիկ ակնարկներից, որ մեջ են բերված նրա տպագրված աշխատություններում:

1931 թվին, Մարկվարտի մահից հետո, լույս էր տեսել նրա ուշագրավ մի աշխատությունը «Ցուցակ Երանշահրի շրջանային մայրաքաղաքների» (A Catalogue of the provincial capitals of Eranshahr)³⁹, որի մեջ նա, ինչպես ինձ հայտնի եղավ նորերս Մինորսկու հոդվածից, հիմնվելով Տաբարիի (i, 820) և Իբն-Խորդադբեհի (17) վկայությունների վրա՝ Նոր-Շիրականը բացատրել է իբրև կրճատված ձև «Not-Artachirakan» անվան, որն ըստ Տաբարիի Արդաշիրի հիմնած ութը քաղաքներից մեկն էր և գտնվում էր Մոսուլի շրջանում⁴⁰:

Տաբարիի թարգմանիչ Նյուդեկեն ենթադրում է, որ Būdh-Ardašir քաղաքը կարող էր հիմնած լինել Սասանյան Արդաշիր Բ թագավորը, որը 344 և 376 թվերին հիշատակված է իբրև «Թագավոր Հադյաք»-ի⁴¹: Ըստ Իբն-Խորդադբեհի Būdh-Ardaširān է անվանվել հետագայում Մոսուլի երկիրը, այսինքն՝ հին Ադիաբենը⁴²: Պարզ է, որ հենց այս վկայություններն են հիմք ծառայել Մարկվարտին ենթադրելու, որ Būdh-Ardašir-ը, որ նա, ըստ երևույթին, ուղղել է «Not-Artaschirakan» (Նոր-Շիրական), ո՛չ թե Հայաստանի բղեշխությունն է եղել, այլ անունն է եղել Ադիաբեն—Իդիաբի:

Ուշագրության արժանի է, որ Նոր Արտաշիրական երկիրը հիշատակված է նաև Խորենացու Աշխարհացույցի մեջ: Դժբախտաբար, ձեռքիս տակ չունեմ Մարկվարտի 1931 թվի վերոհիշյալ աշխատությունը և չեմ կարող ասել, թե արդյոք նրան հայտնի է եղել այդ թե ոչ:

Նկատի ունենալով այս խնդրի կարևորությունը՝ մեջ եմ բերում Աշխարհացույցի ընդարձակ ու համառոտ խմբագրությունների վկայությունները մանրամասն կերպով:

1. Խորենացի, Աշխարհացույց, հրատ. Սուբբյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 40՝

³⁸ Տե՛ս Entstehung, էջ 70 և Südarmanien, էջ 377 և 379:

³⁹ Տե՛ս U. Minorsky, The Gūrān, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London), vol. XI, Part 1, 1943, էջ 103:

⁴⁰ Տե՛ս Noldeke Th., Tabari, Leyden, 1879, էջ 20 — «Būdh-Ardašir, d. i, Hazza».

⁴¹ Նույնը, էջ 20 և 70:

«Աշխարհ Պարսից: Պարսից աշխարհ ընդ շորս բաժանի այսպէս. Քուստի խորքարան⁴², որ է կողմ արեւմտեայ, յորում աշխարհք ինն. Մայ, Մասպտան, Միհրական-քատակ, Քաշկար, Գարմական, Երան-ասան-քարտ-կաւատ⁴³, Նոտարտայ, Շիրական, Մայծինըստեհ⁴⁴»:

2. Նույնը, Վենետ. հրատարակ., 1843, էջ 643⁴⁵

«Նդիմացիք, որ կոչին Քուստիկք խորայարանք⁴⁴, յիւց կալով Դկղաթայ և ի մտից՝ Պարսից: Եւ ունին Նդիմացիքն աշխարհս փոքունս զայսոսիկ... Վնոտար, զՇիրական, զՄարծին, զԱրհեն [մի օրին. Ըստեհ]:

Մարկվարտը իր Eranschahr աշխատութեան մեջ «Նոտարտայ» («Նոտարտայ») և «Շիրական» ենթադրել էր երկու տարբեր երկրներ: «Նոտարտայ»-ն նա համապատասխան էր համարել Մոսուլի շրջանում գտնուող Beṣ-Nōhādē-ին⁴⁵, որի տեղը Հոֆմանը մատնացուց է արել Տիգրիսի ձախ ափին և էսկի-Մոսուլի դիմաց գտնվող Ավանա գյուղի հյուսիսակողմում մինչև խաբուր գետի ձախ ափը⁴⁶: Մատնանշելով «Նոտարտայ»-ն հատուկ առիթով Մոսուլի կողմերում՝ «Շիրական»-ի տեղագրութեանը Մարկվարտը ենթադրում է այժմյան Ուլնուի, հին Շնաւ գավառի⁴⁷ շրջանում, ուր գտնվում էր Թեոփիլակտոս Սիմոկատեսի հիշատակած Սիրազանների գյուղը (Σιραζανων χωρι, Theoph. Sim. 5, 8, 9) և Rawlinson-ի մատնանշած Sirgān Tepe-ն (Jour. of Roy. Geogr. Soc., X, 18, 19)⁴⁸: Իսկ վերոհիշյալ «Մայծինը» կամ «Մարծին»-ը՝ Մարկվարտի ասելով, Հին Հայաստանի Աղծն նահանգն է և «Արհեն»-ը կրկնությունն է կամ մեկնությունը նույն տեղանվան⁴⁹:

Վերոհիշյալ երեք տեղանունների մասին Մարկվարտի այս եզրակացություններն ընդունելի է համարել նաև Ադոնցը, որը ի լրումն Մարկվարտի պնդումների իր կողմից ավելացնում է, որ Աշխարհացուցումը Նոհատրա է անվանվում, հավանորեն, ամբողջ Ադիաբենը, իսկ Աղծն՝ ամբողջ Արվաստանը: Իսկ Նոր-Շիրականը, նրա կարծիքով, կարող է լինել Նոհատրա տեղանվան հայկական հոմանիշը⁵⁰:

⁴² Սուրբի բնագիրն ունի սխալմամբ խորասան փխ. խորքարան, որ սխալ է. տե՛ս Մարկվարտ, Eranschahr, էջ 8:

⁴³ Վեց առաջին տեղանուններն ուղղել եմ համաձայն Մարկվարտի բնագրի, տե՛ս Eranschahr, էջ 8:

⁴⁴ Բնագրում սխալմամբ խուժաստան փխ. խորայարանք:

⁴⁵ Տե՛ս Eranschahr, էջ 22—23:

⁴⁶ Տե՛ս Hoffmann, Auszüge, էջ 208 և հետ.:

⁴⁷ Տե՛ս Թովմա Արծունի, III, գլ. 29, էջ 260 (Ս. Պետ., 1887):

⁴⁸ Տե՛ս Eranschahr, էջ 23:

⁴⁹ Նույնը, էջ 25:

⁵⁰ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 228—229:

Արդ՝ ձիշտ են արդյոք Մարկվարտի վերոհիշյալ նույնացումները, որ անտարակուսելի է համարել նաև Ադոնցը:

Իմ կարծիքով, ո՛չ միայն «Մայծին»-ի կամ «Մարծին»-ի նույնացումը Աղծնի հետ, որ խիստ բռնադրուսիկ է ու անհավանական, այլ նաև Մարկվարտի ենթադրությունները «Նոտարտայ»-ի և «Շիրական»-ի մասին, որ թվում են հաստատուն ու համոզիչ՝ ձիշտ չեն և արդյունք են թյուրիմացություն:

«Նոտարտայ»-ն և «Շիրական»-ը, որ երկու առանձին տեղանուն են համարվում, իրապես, պետք է միացվեն և կարգացվեն «Նոտարտայ-Շիրական», այսինքն՝ «Նոտ-Արտաշիրական», իսկ «Մայծինըստեհ»-ը, որ երկու տեղանուն են, ընդհակառակը, պետք է բաժանել և կարգալ «Մայծին» կամ «Մարծին» և «Ըստեհ»:

Ինձ թվում է, որ Նոտ-Արտաշիրականը, որը հիշատակված է Աշխարհացուցի՝ թե ընդարձակ և թե համառոտ խմբագրությունների մեջ՝ կարող է տարբեր լինել Իբն-խորդադբեհի մատնանշած Būdh-Ardašīrān-ից՝ որ, նրա ասելով, անունն էր Մոսուլի երկրի: Ուշագրավ է այս տեսակետից, որ Աշխարհացուցի համառոտ խմբագրության մեջ Նոտ-Արտաշիրականը համարվում է «փոքր աշխարհ» Նդիմացիների երկրում: Պետք է բացահայտել, որ այս խնդիրը ինձ համար դեռ մութ է: Խնդիրը կարող է լուսաբանության այն մասնագետների կողմից, որոնց մատչելի են մեծ քաղաքների հարուստ մատենադարանները:

Սակայն եթե անգամ հաստատուն կերպով ապացուցված համարվի, որ Նոտ-Արտաշիրական, ինչպես մատնացուց է արել Մարկվարտը, անվանվել է, իրապես, Ադիաբեն—Իդիաբը՝ այդ դեպքում ևս, ինձ թվում է, վաղվար է համաձայնվել նրա հետ, որ հայկական աղբյուրների մեջ հիշատակված Նոր-Շիրականը կրճատված ձևն է Նոտ-Արտաշիրական տեղանվան:

Ըստ իս Նոր-Շիրականը բնավ կապ չունի Տաբարիի Būdh-Ardašīr-ի, Իբն-խորդադբեհի Būdh-Ardašīrān-ի և Աշխարհացուցի Նոտ-Արտաշիրականի հետ, այլ, ինչպես ձիշտ վկայում են իրարից անկախ փալատոսը և Ագաթանգեղոսը, նա Արշակունյաց Հայաստանի շորս կղերջություններից մեկն է, որի տեղը, ինչպես կտեսնենք, հնարավոր է հաստատուն կերպով որոշել:

Ուղիղ համարելով խորհնացու Աշխարհացուցի «Նոտարտայ, Շիրական» սխալ ընթերցվածը իր Eranschahr աշխատության մեջ Մարկվարտը մատնացուց էր արել, որ Շիրականի կենտրոնավայրն է եղել Վարտը մատնացուց էր արել, որ Շիրականի կենտրոնավայրն է եղել «Սիրազանների գյուղը» (Σιραζανων χωρι), որը հիշատակված է Թեո-

նում ենք, գտնվում էր այժմյան Սիդիկանի և Ռեվանդուլի հյուսիսակողմում և Մեծ Զավ գետի վերին հոսանքի շրջաններում:

Եվ ինձ թվում է, դժվար չէ կոհակել, որ սիդերերի (շիգրերի) Սիգրիան, կամ ավելի ճիշտ՝ Շիգրիան, այս երկիրն է, որ Շիրակ կոչվող ցեղի անվան ազդեցությամբ և բաղաձայնների գրափոխությամբ (metathesis) հին հայերենում դառել է Նոր-Շիրական, իսկ Թեոփիլակոսի մոտ, որը յոթերորդ դարի առաջին կեսի բյուզանդական հեղինակ է՝ Շիրագան (Σιραγανών χωρί):

Առանձնապես ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ հռոմեական-հունական հեղինակների մոտ հիշատակված նույն այս Շիգրիան երկիրը, որը համապատասխան է ըստ իս Նոր-Շիրականին, հիշատակված է նաև Ղևոնդ պատմիչի մոտ: Վերջինս, խոսելով Գագիկ Արծրունու ասպատակությունների մասին հարևան Ատրպատականի կողմերում հիշատակում է «Շիգոս» գավառը, որը պարզապես Պլինիոսի վկայության Sigræ կամ շիգրերի ցեղի երկիրն է:

Իսկ Գագիկը, ասում է Ղևոնդը, — որը Մալեհի անօրենությունների ժամանակ չկարողացավ գտնել փախստյան այլ տեղ, «իսկույն գաղթեց ամրոցը, որի անունն էր Նկան. և հավաքելով իր մոտ երկրի նախարարներին իրենց հեծելազորով՝ գնաց ու ասպատակեց Ատրպատական աշխարհի կողմերում Զարեանդ գավառը, Բուտակը և Զիգոսն, Տասուկը, Գաղնակը, Ուրմիան, Սուրենապատը ու նաև այլ մերձակա գավառները, որոնց մեջ գործում էին Աստծուն անհաճո գործ, որ քրիստոնյաներին վայել չէր»:

[«Անդէն գաղթէր յամրոցն որում Նկանն կոչեն. և ժողովեալ առ ինքն զնախարարս աշխարհին նոցին հեծելովք, և ելեալ ասպատակ սփռէր զկողմամբք Ատրպատական աշխարհին, ի Զարեանդ գաւառ, ի Բուտակս և Զիգոս, ի Տասուկ, ի Գաղնակ, ի Յորմի, ի Սուրենապատ և յայլ ևս մերձակայ գաւառսն, յորում գործէին գործ անհաճոյ Աստուծոյ, նմանեալ անօրինաց, որ ոչ վայել էր քրիստոնէից»]⁵⁷:

Այս վկայության մեջ փոխանակ «ի Բուտակս և Զիգոս» նդյանցի՝ ձեռագիրն ունի «ի Բուտակս և ի Շիգոս»։ Ուղիղ ընթերցվածը պետք է լինի «ի Բուտակս և ի Շիգոս»:

Ղևոնդի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տալիս, որ Նոր-Շիրականի հին Շիգրիան — Շիգոս անունը պահպանվել էր մինչև ութերորդ դարը մեր թվականությունից հետո՝ մինչև Ղևոնդ պատմիչի ժամանակը:

⁵⁷ Տե՛ս «Պատմություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգի 1887, գլ. ԼԲ, էջ 133—134:

Մեր այս նոր դիտողությունները Նոր-Շիրականի մասին, ըստ որոնց նրա տեղը որոշվում է Սիդիկանից և Ռեվանդուլից հյուսիս գտնվող Շիգրերի երկրում, ուր հիշատակված է նաև «Շիրականների գյուղ»-ը՝ որոշ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այս բղեշխությունը, որ սահմանակալ իշխանություն էր՝ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու էր ոչ թե Ասորեստանի կողմից, ինչպես այդ մատնանշել է Մարկվարտը⁵⁸, այլ Մարաստան — Ատրպատականի կողմից, որտեղից թշնամի զորքերը կարող էին ներս խուժել Հայաստան Զարասպի վրայով և Կելիշին ու Կելիսիփան լեռնանցքներով:

Մեր այս նոր եզրակացության կովան է ծառայում Ագաթանգեղոսի վերև մեջ բերված վկայությունը Հայաստանի չորս բղեշխանների մասին, որոնք Տրդատ Մեծի հետ գնացել էին Բյուզանդիա:

«Իսկ զինվորականության կողմից [գնացին նրա հետ], — ասում է Ագաթանգեղոսը⁵⁹, — նրա պալատի չորս գահերեց իշխանները, որոնց է անվանում էին բղեշխ. առաջինը՝ սահմանակալը Նոր-Շիրականի կողմերում, երկրորդը՝ սահմանակալը Ասորեստանի կողմերում, երրորդը՝ Արվաստանի կողմերում և չորրորդը՝ Մասքթաց կողմերում»:

Մեջ բերված այս վկայությունից պարզ երևում է, որ Հայաստանի հարավում Ագաթանգեղոսին հայտնի են եղել երեք բղեշխություններ՝ Նոր Շիրականի, Ասորեստանի և Արվաստանի կողմերում: Եվ առանձնապես ուշագրավ է, որ նա Նոր-Շիրականի կողմը տարբեր է համարում Ասորեստանի կողմից, որի դիմաց, ինչպես նա մատնանշում է, գտնվել է երկրորդ սահմանակալ իշխանությունը:

Ագաթանգեղոսի այս վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, շատ որոշ է ու պարզ: Պետք է սակայն ասել, որ Մարկվարտի ենթադրությունները է Նոր-Շիրականի մասին, թե նորը և թե հինը, հակասում են այս վկայությունը:

Իր նորագույն աշխատություններում Մարկվարտը, ինչպես վերև տեսանք, ենթադրում է, որ Նոր-Շիրական կամ Նոտ-Արտաշիրական Ադիասեն — Իգիարի պաշտոնական անունն էր: Արդ՝ եթե այս կարծիքը ճիշտ է, համարվի՞ անհասկանալի կլինի, թե ինչո՞ւ Ագաթանգեղոսը Նոր-Շիրականի և Ադիասեն — Ասորեստանի կողմերը համարում է իրարից տարբեր և մատնացույց է անում տարբեր շրջաններում:

Ագաթանգեղոսի նույն վկայությանը այլ լուսաբանություն տվել էր Մարկվարտը իր Eranschahr աշխատության մեջ⁶⁰: Ընդունելով որ Նոր-

⁵⁸ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 165—179.

⁵⁹ Ագաթանգեղոս, գլ. ՃԻԶ (873), էջ 440 (Թիֆլիս, 1914):

⁶⁰ Eranschahr, էջ 165—179:

Շիրակահայր Հայաստանի չորս բղեղխություններէց մեկն էր՝ Մարկվարտը հնագույն իր այս ուսումնասիրութեան մեջ այդ բղեղխությունը, հակառակ Ագաթանգեղոսի վկայութեան, համարել էր սահմանակալ իշխանութիւն «յԱսորեստանեայց կողմանէն»։ Իսկ մյուս բղեղխությունը, որն ըստ Ագաթանգեղոսի երկրորդ սահմանակալ իշխանութիւնն էր «յԱսորեստանեայց կողմանէն», նա, «յԱսորեստանեայց» ուղղելով «յԱսորեոց», ենթադրել էր ո՛չ թէ Ադիաբեն—Ասորեստանի, այլ Ասորիքի կողմում։ Ուստի և նա կարծել է, որ «երկրորդ սահմանակալ»-ը և բղեղխն էր Շահունոց Ծոփաց իշխանը։

Մարկվարտի այս եզրակացութիւնները, որ տիրող ու ընդհանրացած են և որ ես ևս ընդունելի էի համարել իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութեան մեջ (էջ 35), ինձ թվում է այժմ, որ ո՛չ միայն վիճելի են, այլ և անհավանական։

Այդ եզրակացութիւնները չեն կարող ընդունելի համարվել, նախ և առաջ, այն պատճառով, որ Մարկվարտը աշխարհող է արել, որ Տրդատ Մեծի և Արշակ Բ-ի ժամանակ, երբ Շահունոց Ծոփքը և նրա հարեան երկրները գտնվում էին Հռոմի բարձրագույն իշխանութեան տակ, այս կողմերում կարիք չկար սահմանների պաշտպանութեան։ Եվ, իհարկե, միայն գամայն անհավանական է ենթադրել, որ սահմանապահ բղեղխութիւն գոյութիւն է ունեցել նաև այստեղ։ Մարկվարտի դիտողութիւնը, որ Շահունոց Ծոփքի բղեղխութիւնը հիմնված է եղել Հայաստանի սահմանները Սելեւկանների հարձակումներից պաշտպանելու համար՝ բոլորովին համոզիչ չէ, որովհետև Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը սահմանակալ իշխանութեան մասին «յԱսորեստանեայց կողմանէն» վերաբերում է ո՛չ թէ Սելեւկյան, այլ Արշակունյաց ժամանակաշրջանին։

Ինձ ավելի հավանական է թվում այժմ, որ Արշակունյաց Հայաստանի չորս բղեղխութիւնները, որոնք անվանվում են «սահմանապահ», «սահմանակալ», նաև «կողմնապահ» կամ «կողմնակալ», գտնվում էին Հայաստանի հետեւյալ սահմանային շրջաններում։ Նոր-Շիրականի բղեղխը իշխում էր այժմյան Ռեվանդուզի ու Սիդիկանի հյուսիսակողմում և պաշտպանելու էր, ուրեմն, Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանները Մարաստան—Ատրպատականի կողմից։ Սրան հարեան մյուս բղեղխը, որը Ագաթանգեղոսի մոտ անվանված է «երկրորդ սահմանակալ», ըստ երևույթին, Կորդվաց իշխանն է, որի իշխանութեան տակ են եղել Ագաթանգեղոսի սկզբնաղբյուրի ծագման ժամանակ, հավանորեն, նաև Տմորիքը և Կորդիքը։ Հասկանալի է դառնում այսպիսով, որ այժմ բղեղխը, իրապէս, «երկրորդ սահմանակալ»-ն էր և պաշտպանելու էր Հայաստանի սահմանները «յԱսորեստանեայց կողմանէն»։ Հայաստանի հարավային սահմանում «յԱրուստան կողմանէն», այսինքն՝ Միջագետ-

քի և Մծբինի հյուսիսակողմում, իշխում էր Աղճնյաց բղեղխը, որն ըստ Ագաթանգեղոսի «երրորդ սահմանակալն» էր։ Իսկ հյուսիսում «ի Մասքթաց կողմանէն», այսինքն՝ Վրաստանի Մեսխեթի շրջանի դիմաց, իշխում էր «չորրորդ սահմանակալ»-ը՝ Գուգարքի բղեղխը։

Այս նոր ենթադրութեան դեմ, որ «երկրորդ սահմանակալ»-ը «յԱսորեստանեայց կողմանէն» Կորդվաց բղեղխն էր և ո՛չ Նոր-Շիրականի՝ հիմնական առարկութիւնը կարող է այն լինել, որ այդ եզրակացութեան հետ դժվար է հաշտեցնել Փաւստոսի վկայութիւնը։ Վերջինս, ինչպես վերև տեսանք, Նոր-Շիրականի բղեղխի իշխանութեանը ենթակա է համարում նաև Մահկերտունը, Նիհորականը և Դասնը, որոնք սահմանակից էին Ադիաբեն—Ասորեստանին։ Խոսելով ծայրագավառների ապստամբութեան ժամանակ Արշակ Բ-ի դեմ՝ Փաւստոսը վկայում է, որ «Նախ այսմ զնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին։ Նախ բղեղխն Աղճնեաց, և Նոշի-րական բղեղխն, և Մահկերտանն, և Նիհորականն, և Դասսընաւէին»⁶¹։

Քայց այս դժվարութիւնը, իմ կարծիքով, անհաղթահարելի չէ։ Նկատի ունենալով որ հատկապէս Հայաստանի այս սահմանում, ինչպես տեսանք Ստրաբոնի վկայութեանից, քաղաքական դրութիւնը եղել է անկասկածաբար խիստ փոփոխվել է՝ կարելի է ենթադրել, որ Փաւստոսի և Ագաթանգեղոսի վկայութիւնները, որոնք անհաշտելի են թվում իրար հետ, վերագրվելու են զանազան ժամանակաշրջաններին։

Ըստ երևույթին, Փաւստոսի օգտագործած սկզբնաղբյուրի ծագման ժամանակ Նոր-Շիրականի բղեղխի իշխանութեան տակ են եղել նաև Մահկերտունը, Նիհորականը և Դասնը։

Այս խնդիրը հետագայում կարող է նոր ու ավելի ընդարձակ քննութեան, երբ Փաւստոսի պատմութեան բնագիրը ուղղադրված կլինի բոլոր լատինական և հունական համեմատութեամբ։ Ինչպես հայտնի է, Փաւստոսի այժմյան բնագիրը բավարար չէ, ունի թերութիւններ և արդեն մեծ է կարիքը նրա քննական հրատարակութեան։

5. ՄԱՀԿԵՐՏՈՒՆ, ՆԻՀՈՐԱԿԱՆ, ԴԱՍՆ ԵՎ «ԱՄՈՐ ԴԱՍՆԱՐԶՆ ՄԱՐԱՅ»

Հին Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմաններում գտնվող երկրներին տեղադրութեան խնդիրը Հայոց պատմական աշխարհագրութեան տեսանկյունից պարզեցնելու մեկն է։ Ո՛չ միայն նրա սահմանային շրջանամեծութիւնը պարզեցնելուց մեկն է, որի իշխանութեան տակ են եղել Ագաթանգեղոսի սկզբնաղբյուրի ծագման ժամանակ, հավանորեն, նաև Տմորիքը և Կորդիքը։ Հասկանալի է դառնում այսպիսով, որ այժմ բղեղխը, իրապէս, «երկրորդ սահմանակալ»-ն էր և պաշտպանելու էր Հայաստանի սահմանները «յԱսորեստանեայց կողմանէն»։ Հայաստանի հարավային սահմանում «յԱրուստան կողմանէն», այսինքն՝ Միջագետ-

61 Տճ՝ Փաւստոս, IV, Ծ, էջ 159։

սիրույթյան շեն ենթարկվել և սրանց տեղադրությունը ևս մեծ մասամբ անորոշ է ու վիճելի: Այս տեղերից միմիայն Մահկերտան մասին լույս է տեսել վերջերս Մարկվարտի մանրամասն հետազոտությունը նրա Südarmanien und die Tigrisquellen աշխատության մեջ (1930, էջ 377 և հետ.):

Հայկական աղբյուրներում Մահկերտունը հիշատակված է Փավստոսի և Ագաթանգեղոսի վերև մեջ բերված վկայություններում (Փավստոս, IV, գլ. Ծ և Ագաթանգեղոս, գլ. ՃԻ): Ուշագրավ է խիստ, որ հորենացու Աշխարհացույցի մեջ չեն հիշատակված ո՛չ Նոր-Շիրականը և ո՛չ էլ Մահկերտունը, Նիհորականը և Դասնը, թեև նա առանձնապես մատնանշում է բոլոր այն երկրները, որոնք Հովհաննի 363 թվի դաշնադրությունից և կամ 387 թվի բաժանումից առաջ գտնվել են հայ Արշակունիների բարձրագույն իշխանության տակ: Այս երկրները, ըստ երևույթին, Աշխարհացույցի հեղինակը չէ համարել պատմական Հայաստանի շրջաններ:

Մահկերտունը, ավելի ճիշտ՝ Մահկերտ կամ Մահքերտ տունը, որը 410 թվին հիշատակված է նաև ասորական մատենագրության մեջ⁶² իբրև Արբեղայի եպարքության թեմերից մեկը (Bēth Māhqert, այսինքն՝ «տուն Մահքերտ»)՝ Մարկվարտը համապատասխան է համարում քրդական Մաջերդան ցեղի երկրին, որը գտնվում էր Անձևացյաց գավառում Բոհտան-սուի ակունքների շրջանում⁶³:

Մահկերտան—Մաջերդանի այս տեղադրությունը որոշվում է ըստ Մարկվարտի արաբական աշխարհագիրների՝ Մասուդիի և Յաքուտի վկայություններով⁶⁴, որոնց հաղորդած տեղեկություններից կարելի է հետևել, որ Մաջերդան քուրդ ցեղի երկրումն է գտնվել al-Kinkiwār ամրությունը, որը համապատասխանում է հորենացու «Թուղթ առ Սահակ Արծրունի» ու «Պատմութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց» երկերի և Թովմա Արծրունու Պատմության մեջ հիշատակված Անձևացյաց գավառի «Կանգուար» բերդին⁶⁵: Kinkiwār-ի նույնությունը Կանգվար բերդի հետ առաջին անգամ ցույց է տվել Հարտմանը⁶⁶:

Անձևացյաց երկրում, ուր ենթադրվում է Մահկերտունը, Մարկվարտի կարծիքով, հին ժամանակներում ապրում էին Պլինիոսի մատնանշած

⁶² Տե՛ս J. B. Chabot, Synodicon orientale, Paris, 1902, էջ 272:

⁶³ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 24. Entstehung, էջ 26. Südarmanien. 377 և հետ.:

⁶⁴ Մասուդի, Murūj, III, 254; Յաքուտ, II, 957 և IV, 312:

⁶⁵ Տե՛ս «Մովսէսի հորենացույ մատենագրութիւնը», էջ 295 և 301, Թովմա Արծրունի, Ս. Պետ., 1887, էջ 209, 213, 234, 235:

⁶⁶ Տե՛ս M. Hartmann, Bohtan, էջ 128, Mitteil. der Vord.-Asiat. Gesell., 1896—1897:

մենոբարդերը կամ ավելի ճիշտ՝ մեդոմարդերը (Menobardi, որ ըստ Մարկվարտի պետք է ուղղել Medomardi) և Եվտրոպիոսի ու Ռուփուս Ֆեստուսի հիշատակած մարդոմեդերը (Marcomedi, որ ըստ Մարկվարտի պետք է ուղղել Mardomedi)⁶⁷: Հռոմեական այս վերջին երկու պատմագիրները նկարագրելով Տրայանոս կայսեր (98—117) 114—116 թվական-ներին արևելյան պատերազմը՝ հաղորդում են, որ 115 թվին սա նվաճել էր Կորդլացիներին ու նաև Հայաստանի և Մարաստանի սահմանում ապրող մարդոմեդերին, այսինքն, ինչպես բացատրում է Մարկվարտը, մեդական մարդերին:

Մարդերը, ինչպես մանրամասն փորձել է ցույց տալ Մարկվարտը, այժմյան քուրդերի նախնիներն են և հունական աղբյուրներում անվանվում են կամ Μάρδοι կամ Κόρδοι⁶⁸: Այդ մատնանշված է, նրա կարծիքով, տասերորդ դարի արաբական մատենագիր Մասուդիի մոտ, որը քուրդ աղգաբաններից իմացել էր, որ քուրդերի նախահայրը, Քուրդը, Մարդի որդին էր:

Անձևացյաց շրջանում բնակվող Մահկերտան քրդական բնակչության մասին կա, ինչպես մատնացույց է արել Մարկվարտը, նաև ավելի հին տեղեկություն⁶⁹: Քսենոփոնի Անաբասիսի վկայությունից հայտնի է (IV, 3, 4), որ Արևելյան Արմենիայի սատրապ Օրոնտասի ղորքի շարքե-վարձկան մարդերը: Այս մարդերը, ինչպես ենթադրում է Մարկվարտը, Վարձկան մարդերը: Այս մարդերը, ինչպես ենթադրում է Մարկվարտը, հռոմեական աղբյուրներում հիշատակված Mardomed-երի կամ Medomard-երի նախնիներն էին: Ուրեմն, նրանց բնակության տեղը ևս պետք է ենթադրել միևնույն երկրում, այսինքն՝ դարձյալ Անձևացյաց գավառում և Բոհտան-սուի վերին հոսանքի կողմերում:

Մահկերտան տեղադրության մասին տարբեր կարծիք են հայտնել Ադոնցը և Հյուբշմանը:

Ադոնցի կարծիքով, թե Նոր-Շիրականը և թե Մահկերտունը, Նիհո-Ադոնցի կարծիքով, թե Նոր-Շիրականը և Դասնը գտնվել են Կորդուքից հարավ Ադիաբենի ծայրամասերում: Ընդունելով, որ հին Կորդիքը կամ Տմորիքը, որի մեջն էր Ալիի քասում: Ընդունելով, որ հին Կորդիքը կամ Տմորիքը, որի մեջն էր Ալիի քասում: Ընդունելով, որ հին Կորդիքը կամ Տմորիքը, որի մեջն էր Ալիի քասում: Ընդունելով, որ հին Կորդիքը կամ Տմորիքը, որի մեջն էր Ալիի քասում:

⁶⁷ Տե՛ս Plin., Nat. Hist., VI, 28. Eutropius, Brev. hist. Rom., VIII, 3, 1. Rufus Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani, 20, 2. Նաև Markwart, Entstehung, էջ 24 և Südarmanien, էջ 53:

⁶⁸ Տե՛ս Entstehung, էջ 21—22:

⁶⁹ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 24:

⁷⁰ Տե՛ս Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 227:

Մարկվարտի ենթադրությունը հաստատուն ու վերջնական չէ համարում նաև Հյուբշմանը, որը կարծում է, որ Մահկերտունը պետք է որոնել ո՛չ թե Վասպուրականի Անձավացյաց գավառում, այլ այդ շրջանից ավելի դեպի հարավ-արևելք⁷¹:

Ինձ ևս այնպես է թվում, որ Մարկվարտի լուսաբանությունը, թեև ուշադրավ է ու հետաքրքիր, սակայն չէ կարող ընդունվել անվերապահ կերպով: Գլխավոր առարկությունը Մարկվարտի լուսաբանության դեմ կարող է այն լինել, որ Փավստոսի մոտ, բացի Նոր-Շիրականի բղեշխին ենթակա Մահկերտուն երկրից, առանձնապես հիշատակված է նաև Անձավացյաց գավառը, որի իշխանն էր այդ գավառի տեր Գնեղը⁷²:

Մահկերտան տեղադրության խնդիրը, ինչպես տեսնում ենք, կարող է դեռ հատուկ քննության նոր տվյալների օգնությամբ, որ կարող են թերևս երևան գալ ասորական աղբյուրներում:

Բացի Մահկերտուն երկրից, ինչպես վկայում է Փավստոսը (IV, 50, էջ 163), 363 թվին Արշակունյաց Հայաստանից անջատվել էին նաև Նոր-Շիրականի բղեշխի բարձրագույն իշխանության տակ գտնվող Նիհորականը և Դասնը:

Նիհորականի տեղադրությունն ավելի անորոշ է ու վիճելի, քան Մահկերտանը: Հոֆմանը համապատասխան է համարում Նիհորականը Յաքոտի հիշատակած Deh Maxīrajān-ի հետ, որը Իբն-Խորդադբեհի մոտ անվանված է Deh-Xargān և գոյություն ունի այժմ ու նշանավոր վաճառատների է Ուրմիա լճի արևելյան ափի մոտ Թավրիզի ու Մարաղայի միջև⁷³: Հոֆմանի առաջարկած այս նույնացումը ընդունելի են համարել Ադոնցը ու նաև Մարկվարտը իր Eranschahr աշխատության մեջ: Վերջիններս, ինչպես և Նյուդեկեն, մատնացույց են արել նմանապես, որ Deh-Xargān-ը անվանվել է այդպես պարթևական Nixvārakān բարձր ազնվական տոհմի անունով⁷⁴, Ադոնցը, բացի այդ, ենթադրում է, որ Նոր-Շիրականը, հավանորեն, քաղաքական տերմին էր՝ մատնանշելու համար հայ Արշակունիներին ենթակա շրջանները Ադիաբենի սահմանում, իսկ Նիհորականը նման ընդհանուր անուն էր հայ Արշակունիների այն երկրամասերի համար, որոնք գտնվում էին Ատրպատականում:

Ադոնցի այս վերջին ենթադրությունը, ինչպես և Նիհորականի նույնացումը Ուրմիա լճի արևելակողմը գտնվող Դեհխարգանի հետ՝ ըստ իմ

ո՛չ միայն վիճելի են, այլ միանգամայն անհավանական: Իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ ես արդեն մանրամասն մատնացույց էի արել (էջ 166—171), որ ըստ Պատինգերյան քարտեզի Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը Ուրմիա լճի արևելակողմում որոշվում է ո՛չ թե Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի մոտ, ինչպես ենթադրել են Մարկվարտը, Հյուբշմանը և Ադոնցը⁷⁵, այլ Թավրիզի և Դեհխարգանի հյուսիսակողմում Աջի-չալ գետի մոտ: Շատ պարզ է, որ ես, որ Դեհխարգանը, որը գտնվում էր Աջի-չալից ու Թավրիզից հարավ, չէր կարող լինել Արշակունյաց Հայաստանում: Միանգամայն անհավատալի է, բացի այդ, որ Նոր-Շիրականի բղեշխի գերիշխանության տակ կարող էին լինել Ջարասպ լեռների և Ուրմիա լճի արևելակողմում գտնվող հեռավոր շրջաններ:

Մարկվարտը, ըստ երևույթին, նկատած է եղել հենց ինքը, Նիհորականի և Դեհխարգանի նույնացման անհավանականությունը, ուստի և իր հետագա աշխատություններից մեկում նա, հրաժարվելով այս ենթադրությունից, Նիհորականը համապատասխան է համարել ասորական աղբյուրների Beth Nohadrē եպիսկոպոսական թեմին⁷⁶: Նրա նոր այս ենթադրությունը ևս, իհարկե, անհաջող է, որովհետև Նոհադրեն, որը գտնվում էր էսկի-Մոսուլի հյուսիսակողմում՝ հազիվ թե եղած լիներ Արշակունյաց Հայաստանի մաս:

Ուշադրավ է, որ Նիհորական տեղանունը իբրև լեռնաշղթայի անուն հիշատակված է Խորենացու Աշխարհացույցի ընդարձակ խմբագրության հետևյալ հատվածում՝

«Պարսկահայք յելից Կորճէից, և ցաղիտատաբար (?) մտանէ ընդ մէջ Ատրպատականի և լերինն Տարոսի այնր կողման որ կոչի Կոհի-Նիհորական, մինչև ցնրասիս գետ»⁷⁷:

Արդյոք այս Նիհորական լեռները կարո՞ղ են որեւէ կապ ունենալ Փավստոսի մոտ հիշատակված Նիհորական երկրի հետ՝ այդ ինչպես մատնանշել է Հյուբշմանը⁷⁸, ապահով չէ և դժվար է, իհարկե, այդ պարզել առանց փաստական այլ տվյալների:

⁷⁵ Sh'ū Markwart, Eranschahr, էջ 109, Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 90—91, Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 226:

⁷⁶ Markwart, Entstehung, էջ 25:

⁷⁷ Sh'ū «Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացու», հրատ. Սուրբյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 32:

⁷⁸ Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 181:

⁷¹ Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Պիլեգիհեանի, էջ 182:

⁷² Sh'ū Փավստոս, էջ 203 և 233. (Վենետիկ, 1832):

⁷³ Hoffmann, Auszüge, էջ 250:

⁷⁴ Sh'ū Markwart, Eranschahr, էջ 24. Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 226, 441. Th. Nöldeke, Tabari, Leyden, 1879, էջ 153:

Մահկերտան ու Նիհորականի հետ հիշատակված Դասն երկիրը⁷³ (ամոր. Bēth Dāsen) միակն է այս երկրներից, որի տեղադրությունը հաստատուն կերպով որոշված է: Դասնը, որը Արբելայի եպարքոսիան եպիսկոպոսական թեմերից մեկն էր, ինչպես մանրամասն հետազոտությունները որոշել է Հոֆմանը, գտնվել է Մեծ Զավ գետի արևմտակողմում և այժմյան Ամադիայի ու Գարա լեռների կողմերում⁸⁰:

Փալստոսը, մանրամասն նշելով Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանում գտնվող երկրները, որոնք 363 թվին ապստամբվել և անջատվել էին Արշակունյաց Հայաստանից՝ բացի Նոր-Շիրականի բղձխության երկրներից Ուրմիա լճի արևմտակողմում հիշատակում է նաև «ամուր գաւառն Տմորեաց», «ամուր աշխարհն Կորդեաց», «գաւառն Կորդուաց» և «ամուր աշխարհն Մարաց»⁸¹:

Առաջին երեք երկրների վրա մենք առանձին կանգ չենք առնի, որովհետև նրանց տեղադրությունը որոշ է: Տմորիքը և Կորդիքը հարևան շրջաններ էին և գտնվում էին Զուլամերկի և Մեծ Զավ գետի արևմտակողմում՝ Խաբուր-սուրի վերին հոսանքի շրջանում: Կարոտ չէ լուսաբանությունն նաև Կորդուքի տեղը: Բայց մուծ և անորոշ է Մարաց ամուր աշխարհի տեղագրությունը, և այս խնդիրը կարոտ է հաստուկ քննության:

Մարաց այս աշխարհի մասին կարևոր են, գլխավորապես, մատենագրական հայ աղբյուրների հետևյալ վկայությունները:

1. Ագաթանգեղոս, գլ. ՃԻ (842), էջ 425 (Թիֆլիս, 1914)՝

«Եվ այնպես Հայոց ամբողջ երկրում, ծայրից մինչև ծայր, [Գրիգոր Լուսավորիչը] աշխատեց տարածել ավետարանի մշակությունը և քարոզությունը... նաև Ամիդյանների քաղաքից մինչև Մծրին քաղաքը, նա դիպավ անցավ Ասորոց սահմանների մոտով, Նոր-Շիրական երկրով, նաև Կորդուքով մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահբ-Տան իշխանի երկիրը, մինչև Ատրպատական»...

2. Փալստոս, IV, 50, էջ 164 (Վենետիկ, 1832)՝

«Ապստամբեցին անջատվեցին Հայոց Արշակ թագավորից Հայոց ամուր գավառը Արցախի, ամուր գավառը Տմորիքի և ամուր գավառը Կորդիքի. այնուհետև նաև Կորդուք գավառի տեղը զնաց անցավ Պարսից թագավորի կողմը: Սրանից հետո անջատվեց Հայոց թագավորից և Հայոց թագավորի տան ձեռական իշխանությունից Ատրպատական աշխարհի մոտ գտնվող երկիրը, ես կանգնեց Հայոց թագավորից ամուր աշխարհը Մարաց»:

⁷³ Համեմատե նաև եղիշե, Վենետիկ, 1864, էջ 86. Chronique de Denys de Tell-Mahré, publ. et trad. par J. -B. Chabot, Paris, 1895, էջ 146.

⁸⁰ Sht. Hoffmann, Auszüge, էջ 202—207.

⁸¹ Փալստոս, IV, 50 (էջ 159) և V, 10. 11 (էջ 209):

[«Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ, և ամուր գաւառն Տմորեաց, և ամուր աշխարհն Կորդեաց. ապա և տէր գաւառին Կորդուաց չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից: Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց և ձեռին իշխանութեանն տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհան, յետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց...»]:

3. Սեբեոս, գլ. Բ, էջ 9 (Երևան, 1939)՝

«Եվ տվեց [Արշակը] նրան [իր որդուն՝ Արշակ Փոքրին] հետևյալ սահմանները... հյուսիսային կողմից՝ մինչև Կովկաս մեծ լեռը, որը ձգվում է դեպի արևելյան կողմերը և անցնում է Մարաց աշխարհի սահմաններով ու հասնում մինչև Զարասպ լեռը, շրջելով Նոր Շիրակ երկրի կողմով»:

[«Եւ գաւառացանէ նմա սահմանս զԱրուստտան առ երկրան Տաճկաց և առ երկրան Ասորոց, և զԿապուսկեայ առ Կիւղիկեաւ, մինչև ցեղր ծովուն մեծի արևմտից. և ցհւսիսոյ կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից և անցանէ առ սահմանան առ ամուր աշխարհան Մարաց, և հասանէ ի լեառն Զարասպ, և անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրան»]:

Մեջ բերված այս վկայությունները, թեև չեն տալիս պարզ ու որոշ գաղափար Մարաց աշխարհի տեղադրության մասին, սակայն մոտավոր կերպով սրա տեղը որոշում են: Պետք է սակայն նկատի ունենալ, որ Մարաց այս ամուր աշխարհը, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Կանայանցը⁸², ո՛չ մի կապ չունի, իհարկե, Խորենացու հիշատակած «Մարք» երկրի հետ, որը գտնվում էր «առ ոտամբ լերինն Մասեաց»: Այդ սխալը արել է Մարկվարտը, որը «Մարաց ամուր աշխարհ»-ի տեղը թյուրիմացաբար ենթադրել է Մասիսի ու Գողթն գավառի մեջ⁸³:

Վերահիշյալ վկայություններից ուշագրավ է նախ երկրորդը, որից պարզ երևում է, որ «ամուր գաւառն Տմորեաց», «ամուր աշխարհն Կորդեաց», «գաւառն Կորդուաց» և «ամուր աշխարհն Մարաց» տարբեր երկրներ էին, որոնք, ինչպես կտեսնենք, իրար հարևան էին: Կարևոր է նաև վերև մեջ բերված առաջին վկայությունը, որի մեջ Ագաթանգեղոսը մատնանշում է, որ Մարաց ամուր աշխարհը սահմանակից է եղել Կորդուքին: Ինչպես հայտնի է, այս վերջինին արևելյան կողմից սահմանակից էին Տմորիքը ու Կորդիքը և հյուսիսից՝ Մոկքը: Եվ եթե Ագաթանգեղոսը Մարաց ամուր աշխարհը հիշատակում է անմիջապես Կորդուքից հետո՝

⁸² Կանայանց Ստ., Անհայտ գավառներ Հին Հայաստանի, էջմիածին, 1914, էջ 54 և հետո:

⁸³ Sht. Markwart, Entstehung, էջ 31. Համեմատե Խորենացի, 1, 30, էջ 82—

⁸⁴ (Տփղիս, 1913):

այդ կարելի է, ըստ երևույթին, բացատրել նրանով, որ Տմորիքը և Կորդիքը, ինչպես վերև ասացինք, Ագաթանգեղոսի օգտագործած սկզբնաղբյուրի գրությունն ժամանակ քաղաքականապես համարվել են Կորզվաց աշխարհի մաս: Այս լուսաբանությամբ Մարաց ամուր աշխարհի տեղը որոշվում է Տմորիքի և Կորդիքի արևելակողմում, գլխավորապես, այն լեռնային ամուր երկրում, որ գտնվում են այժմ Զուլամերկը և Դիզան:

Ագաթանգեղոսի վկայությունից երևում է, բացի այդ, որ Մարաց ամուր աշխարհի և Ատրպատականի միջև հավանական է ենթադրել և Մահկերտան իշխանի երկիրը: Սակայն պետք է ասել, որ Ագաթանգեղոսի խոսքերը—«առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահբը-Տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական»—կարելի է թերևս մեկնել և այլ կերպ և ենթադրել, որ հենց «Մահբը-Տան» իշխանն է եղել Մարաց ամուր աշխարհի կամ նրա որոշ մասի տերը⁸⁴:

Որ Մարաց ամուր աշխարհի տեղը հավանական է ենթադրել Զուլամերկի և նրան հարակից լեռնային շրջաններում՝ այդ դժվար չէ հետևեցնել նաև վերև մեջ բերված Սեբեոսի վկայությունից, որից երևում է, որ Մարաց ամուր աշխարհի մոտն էր Զարասպ լեռը:

Մենք տեսանք վերև, որ Զարասպ լեռը գտնվում էր այժմյան Ռեվանդուղի և Ուշնու գյուղի միջև Կելիշինի կողմում: Զարասպից հյուսիս մենք ենթադրեցինք Շիրբերի երկրի կամ Նոր-Շիրականի տեղը: Ուրեմն նկատի ունենալով այս նոր դիտողությունները, նաև Սեբեոսի վկայությունը՝ Մարաց ամուր աշխարհի տեղագրությունը կարող ենք ամենայն հավանականությամբ որոշել Զարասպ լեռան հյուսիս-արևմտակողմի լեռնային շրջանում, որ գտնվում են Զուլամերկը և Դիզան:

Այս ենթադրությանն է հանգել այլ պատճառաբանությամբ նաև Կանայանցը, որը շատ ճիշտ մատնանշել է, որ ըստ հին ավանդության, Թովմա Արծրունու մոտ պահպանված, Մարերի և «Մար Աթղահակի դարմի» բնակության տեղը համարվել է Փոքր Աղբազ գավառը, այսինքն՝ Զուլամերկի շուրջը գտնվող երկիրը⁸⁵:

«Վաչի որդի Սահակը,—պատմում է Թովմա Արծրունին,—մնաց Արտաշեսի արքունիքում շքեղ և երևելի ճոխությամբ և Արտաշեսը սրա ձեռքը հանձնեց Աղբազ գավառը: Այս երկրում ապրում էին Աթղահակ Մարի սերնդից ոմանք՝ քաջ մարդիկ, կորովազեն և լավ նետաձիգներ: Բայց որովհետև նվազել էր ազգը, ուստի և ոչ ոք չունեին, որ կարողանար կատարել պատերազմի գործը և թագավորական ժառանգությունը, մանավանդ որ երկիրը հենց նոր էր ալիքված Պարսից ասպատակություններից

երվանդի մեռնելու և Արտաշեսի թագավորելու ժամանակ: Բայց Աթղահակի ցեղից մի կին բնակություն էր հաստատել Զլմար և Սրինգ ամրություններում՝ Փոքր Աղբազ գավառում. այս կնոջ անունն էր Զայլամար և թյուններում՝ Փոքր Աղբազ գավառում. այս կնոջ անունն էր Զայլամար և սա ամրությունն անվանել էր իր անունով: Այս կինն ուներ շատ գանձ ու նաև մի դուստր Անուշ անունով: Արտաշեսի հրամանով Սահակը ամուսնացավ վերջինիս հետ և Արտաշեսը կնքով հաստատեց այն աշխարհը իր և սեփական ժառանգություն Սահակի: Թագավորը նրա համար էր խնամք քաշում կնոջ մասին, որովհետև սա չէր դնացել Երվանդի մոտ և բոլորովին նրան չէր օգնել»:

[«Սահակ որդի Վաչի կացեալ ի դրան Արտաշէսի շքեղ և երևելի ճոխութեամբ, յոր ձեռն հաւատաց Արտաշէս զգաւառն Աղբազ. զի յայն վայր ոմանք ի զարմիցն Աշղահակայ Մարի բնակէին անդ, արք քաջք, կորովազէնք և դիպաղեղունք, բայց նուազեալ ազգին՝ ոչ զոք ունէին, որ կարող լինէին զգործ պատերազմին վճարել և զպաշտօն թագաւորին. մանաւանդ զի աւերեալ էր երկիրն յասպատակէ Պարսից, այն ինչ հուպ մեռանելն Երուանդայ և ընդ թագաւորելն Արտաշէսի: Բայց կին ոմն յազգէն Աշղահակայ բնակէ յամուրսն Զլմար և ի Սրինգ, ի գաւառին ի Փոքր Աղբազ, և յանուն կնոջն Զայլամար, որ և զամուրն յիւր (անուն) անուանէ. և ուներ կինն գանձ բազում, և նորա դուստր մի Անուշ անուն. առնու զնա Սահակ կնութեան հրամանաւ Արտաշէսի, և կնքեալ աշխարհն հաստատէ Սահակայ ի սեպհական ժառանգութիւն. այսր ազագաւ խնամ տարեալ թագաւորին կնոջն՝ զի ոչ ել առ Երուանդ և ոչ միով իւիք պաշտպանութեամբ»]⁸⁶:

Այս վկայության մեջ հիշատակված Զլմար ամրությունը, ինչպես ճիշտ որոշել է Ալիշանը⁸⁷, այժմյան Զուլամերկն է: Իսկ Սրինգը, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Հոֆմանը, այժմյան Seringā-ն է, որը գրանվում է Դիսի և Զելուի միջև Դեբրիկ լեռան մոտ⁸⁸ Զուլամերկից մոտ 25—30 կիլոմետր հեռավորության վրա դեպի հարավ-արևելք:

Ընդունելով որ Մարաց ամուր աշխարհում էին գտնվում Զլմարն ու Սրինգը՝ Կանայանցը միաժամանակ ենթադրում է, որ հայ հեղինակների Մարաց բուն գավառը և հոմեական հեղինակների հիշատակած Mardomed-երի կամ Medomard-երի երկիրը այժմյան Մերգեվերն է, որը գտնվում է Ուրմիա քաղաքից հարավ-արևմուտք և Ուշնուից հյուսիս: Նրա

⁸⁴ Տե՛ս Ս. Կանայանց, Անհատ գավառներ Հին Հայաստանի, էջ 112—113:

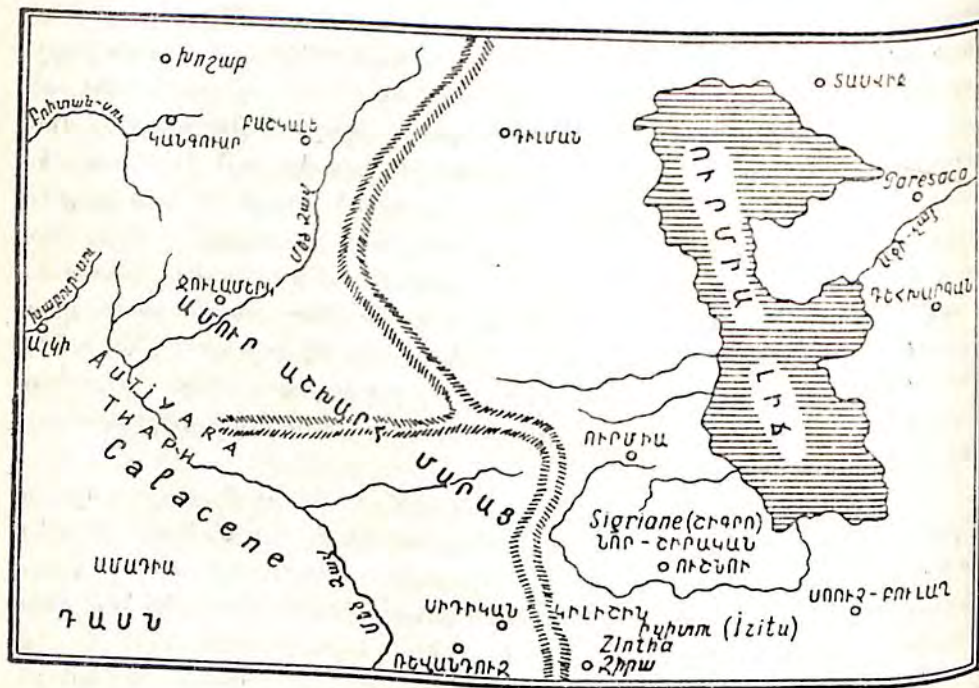
⁸⁵ Նույնը, էջ 106:

⁸⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Թիֆլիս, 1917, I, գլ. Բ, էջ 100:

⁸⁷ Տե՛ս Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 55:

⁸⁸ Hoffmann, Auszüge, էջ 204, 230: Ալիշանը Սրինգի տեղը մատնացույց է անում Զուլամերկի հյուսիսակողմում Արեպ-դաղ լեռան հարավում. տե՛ս Տեղագիր, էջ 55:

Կանայանցի այս մեկնութունը, իմ կարծիքով, հավանական ու համոզիչ է, որովհետև Մերգեվերի կամ «Մերգե գավառի» անունը, ինչպես երևում է Հոֆմանի ցուցումներից՝ կապ չունի մար ժողովրդի անվան հետ⁸⁹, Ըստ իս Մերգեվերը, որը դաշտային մի փոքր շրջան է և գտնվում է Բարանդուղ-չայի հովիտներում՝ չի կարող նույնացվել Մարաց ամուր աշխարհի հետ։ Վերջինիս արևելյան սահմանը հավանական է ենթադրել Մերգեվերից բավականաչափ դեպի արևմուտք։

⁸⁹ Տե՛ս Կանայանց, Անհայտ գավառների հին Հայաստանի, էջ 106—107. Hoffmann G., Auszüge, էջ 261:

Այսպիսով մենք հնարավորություն ենք ստանում նշանակել Հայաստանի պատմական քարտեզի վրա հայ Արշակունյաց թագավորության սահմանները ո՛չ միայն Ուրմիա լճի արևելակողմում (տե՛ս իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 166—171), այլև հարավ-արևմտակողմում:

ЦЕЛЬ И НАПРАВЛЕНИЕ ПОДГОТОВЛЯВШЕГОСЯ НЕРОНОМ КАВКАЗСКОГО ПОХОДА

Вопрос о цели большой кавказской экспедиции Нерона, подготовлявшейся в последние годы его царствования, как известно, является предметом спора среди ученых Западной Европы. Утверждения и предположения их по этому вопросу как в прежних трудах, так и в новейших работах, главным образом в статьях Вернера Шура и Андерсона, помещенных в «Клио» и «Кембриджской древней истории»¹, резко противоречивы и во многих пунктах спорны и неприемлемы. В настоящей статье сделана попытка дать этой проблеме новое освещение, основанное на выводах моих последних историко-географических работ².

Десятилетняя парфяно-армянская война против римлян (54—63 гг. н. э.) закончилась компромиссным миром, в силу которого под номинальным верховенством Рима утвердилось в Армении парфянская династия Аршакидов. Из сообщений римских источников видно, что после заключения римлянами мира с Парфией, правительство Нерона перешло к планомерным мероприятиям, направленным к укреплению римской власти на кавказском побережье Черного моря. Одновременно в 64 г. н. э. Нерон стал готовиться к большой экспедиции на Восток. В том же году Понтийское царство Помона II было превращено в римскую провинцию, в состав которой, как известно, входила также вся Колхида до страны союзных Риму гениохов.

Аннексия вассального полемоновского Понта делала римлян полными и непосредственными хозяевами юго-восточного побере-

¹ См. Shur W. "Die Orientpolitik des Kaisers Nero". "Klio", Beiheft XV S. 45 ff, Leipzig, 1923; его же, "Zur Neronischen Orientpolitik", "Klio", XX, S. 215 ff. 1925; "The Cambridge Ancient history", Vol. X. 1934. p. 773—780; 880—884.

² См. Я. Манандян, О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья. Ереван. 1944; О местонахождении Caspiae Via и Caspiae portae.

жья Черного моря от Амиза до самых отрогов Кавказского хребта, до Диоскурии — Севастополя и Питиунта. Присоединение этих областей было существенно для Рима, так как означенное побережье Понта имело большое стратегическое значение в качестве питающего тыла и базы для наступательной войны на Востоке.

В новой провинции были усилены римские гарнизоны и проведены дороги военного значения. Приблизительно в это же время, в 66 году, был произведен в Италии набор новобранцев ростом в шесть футов: новый легион был назван «Фалангой Александра Великого». В 67 г. был вызван из Британии для отправки на Восток четырнадцатый легион. Экспедиция, однако, не состоялась. В 68 г. против Нерона восстали преторьянцы: он бежал из Рима и по дороге покончил жизнь самоубийством.

О военных приготовлениях Нерона, начавшихся после римско-парфянских войн, краткие сведения дают Тацит, Светоний, Плиний и Дион Кассий. Они упоминают при этом, что экспедиция предполагалась по направлению к Каспийским теснинам, или воротам.

Сообщения указанных авторов, которым в исторических трудах даны разноречивые объяснения, привожу в подлинном переводе, подчеркнув в них места, касающиеся цели и направления похода:

«Рим был битком набит необычным войском, увеличившимся также многими отрядами, прибывшими из Германии, Британии и Иллирии. Их именно Нерон набрал и послал вперед к каспийским теснинам для войны, которую он готовил против албанов quos idem Nero praemissosque ad claustra Gaspiarum et bellum, quod in Albanos parabat); но затем он их отозвал обратно, чтобы подавить восстание Виндекса»³.

«Он (Нерон) готовил экспедицию также к Каспийским воротам, составив новый легион из новобранцев италийцев ростом в шесть футов, который он назвал фалангой Александра Великого» (Parabat et ad Caspiae portas expeditionem, conscripta ex Italicis senum pedum tironibus nova legione, quam Magni Alexandri phalanga appellabat)⁴.

«Следует исправить здесь ошибку многих, также и тех, которые недавно вели войну вместе с Корбулоном в Армении. Ибо они на-

³ Тацит, История, 1, 6.

⁴ Светоний, Нерон, 19.

зывали Каспийскими воротами Иберии, называвшиеся, как мы сказали, Кавказскими. На планах, снятых и присланных оттуда, обозначено это название. Точно так же и подготавливаемая императором Нероном экспедиция, которая должна была быть начата, как говорили, по направлению к Каспийским воротам, на самом деле предпринималась по направлению к тем воротам, которые вели через Иберию в сторону сарматов. Всякий же доступ к берегам Каспийского моря почти что закрывали противолежащие горы. Существуют, однако, и другие ворота, находящиеся близ территории каспийских племен, но распознать их можно только из рассказов лиц, принимавших участие в походах Александра Великого» (Corrigendus est error in hoc loco multorum, eorum etiam qui in Armenia res proxime cum Corbulone gessere: Namque hi Caspias appellavere portas; quas Caucasias diximus vocari; situsque depicti et inde missi, hoc nomen inscriptum habent. Et Neronis principis comminatio ad Caspias portas tendere dicebatur; quum peteret illas, quae per Iberiam in Sarmatas tendunt, vix ullo propter appositos montes aditu ad Caspium mare)⁵.

«Однако Нерон не поехал на корабле к нему (к парфянскому царю Вологесу), хотя он и сдерживал свое нерасположение по отношению к нему; он, разумеется, не пошел также против эфиопов или же Каспийским воротам, как раньше намеревался; но видя, что для этого нужны время и труд, он надеялся, что это наладится для него само собой, и послал шпионов в оба места»⁶.

Приведенные свидетельства о цели и направлении кавказского похода Нерона, как видим настолько туманны и противоречивы, что неудивительно, если западноевропейские ученые не могли прийти к определенному и окончательному решению вопроса. Основываясь на цитированных сообщениях, они, естественно, полагали, что целью большого похода Нерона должно было быть овладение «Каспийскими воротами» (Caspiæ portae), называемыми у Тацита «Каспийскими теснинами» (claustra Caspiarum), куда должны были быть двинуты римские войска.

Местонахождение этих теснин первоначально вовсе и не вызывало сомнений. Тацит определенно указывает, что целью подготов-

лявшейся экспедиции Нерона являлась война против албанов. Поэтому большинство исследователей полагало, что в свидетельстве Тацита речь идет о Каспийских теснинах, находившихся в Албании, т. е. о Дербентском проходе.

Однако показания Тацита и Светония о направлении и цели означенного похода, как видно из вышеприведенного третьего свидетельства, были отвергнуты еще в I веке н. э. Плинием Старшим. Подготавливаемая императором Нероном экспедиция, указывает Плиний, на самом деле предпринималась по направлению к тем воротам, которые вели через Иберию в сторону сарматов.

Показание Плиния находится в явном противоречии с показанием Тацита: ведь если экспедиция Нерона предполагалась через Иберию в сторону сарматов, то она, конечно, не могла быть направлена против албанов.

Моммзен, который считал достоверным показание Плиния, желая устранить противоречие, пытался дать вышеприведенным свидетельствам новое объяснение. «Целью экспедиции Нерона, — говорит он, — считали как Тацит, так и Светоний, Каспийские ворота, т. е. Кавказский проход, лежавший между Тифлисом и Владикавказом около Дарьяла, и закрытый, по преданию, Александром железными воротами. Ввиду как этого местоположения прохода, так и всего плана экспедиции последняя не могла быть, конечно, направлена против албанов, живших у западного берега Каспийского моря»⁷.

По мнению Моммзена, в вышеприведенном свидетельстве Тацита, как и в его «Анналах» (II, 68), Albanos следует исправить и читать Alanos, и поэтому он считал возможным заключить, что приготовления Нерона имели задачей овладение Дарьяльским проходом и разгром аланов, живших близ северных его склонов⁸.

Предложенная Моммзеном поправка Alanos вместо Albanos в настоящее время считается приемлемой почти всеми учеными. Неправильное чтение в рукописях Тацита in Albanos вместо in Alanos, как указывает также и Андерсон, объясняется тем, что аланы, имя которых не было известно римлянам до 64—65 гг. н. э., во

⁷ Mommsen Römische Geschichte. Bd. V, S. 394. Anmerkung I, Berlin, 1886.

⁸ Ibidem, S. 393—394.

⁵ Плиний, Естественная история, VI, 16, 6. изд. М. Литтре.

⁶ Дион Кассий, 68, 8, I.

время Тацита легко смешивались с албанами, которых римляне хорошо знали со времен Помпея.

Впервые аланы, отмечает Андерсон, упоминаются в 64—65 гг. у Лукана⁹.

Изложенная концепция Моммзена, как известно, является господствующей в исторической науке¹⁰. Целью экспедиции Нерона, как указывалось и в других трудах, были война с аланами и установление контроля над Дарьяльским проходом.

Необходимо, однако, заметить, что против этой точки зрения выступил германский историк Вернер Шур, который пытался обосновать свои возражения детальной аргументацией.

* * *

В своих монографиях, помещенных в «Клио»¹¹ и посвященных подробному изучению восточной политики императора Нерона, Шур, не соглашаясь с Моммзеном, считает правильным не показание Плиния, а сообщение Тацита. По мнению Шура, поход Нерона являлся карательной экспедицией против восставшей Албании и имел кроме того задачи, во-первых, охват Аршакидской Армении с севера полузависимым от Рима государством, во-вторых, установление близкого соседства с союзной Гирканией и, в-третьих, развитие торговых сношений с Бактрией через Каспийское море¹². В доказательство этих положений Шур приводит ряд своих соображений об общем направлении внешней и экономической политики правительства Нерона.

Римская гегемония была установлена в Албании, указывает Шур, впервые Помпеем в 65 году до н. э., а затем — наместником Антония—Публием Канидием Крассом в 37—36 г. до н. э. В 35 г. н. э., говорит он, во время захвата Армянского царства ставленником Рима, братом иберского царя Фарасмана, Митридатом.

⁹ «De bello civ.» VIII, 223; X, 454; см. «Cambridge Ancient history». Vol. X, 1934, p. 777.

¹⁰ Chapot V. «La frontière de l'Euphrate», p. 36. Paris, 1917; Anderson J. в «Cambridge Ancient history». Vol. X, p. 777; Ростовцев М., Эллинизм и правство на юге России, стр. 157 и сл. Пг., 1918.

¹¹ «Klio», XV, 1923; XX, 1925.

¹² Shur W., «Die Orientpolitik des kaisers Nero». «Klio», XV, 1923.

в кровопролитном сражении против парфян участвовали, кроме иберов, также и союзные албаны. Однако в середине 50-х годов, когда римское влияние в Армении пошатнулось и Армения вновь оказалась в руках парфян, албаны, как полагает Шур, отложились от Рима.

Это видно, по его мнению, из свидетельства Тацита¹³, в котором сказано, что после победы около Арташата в 58 г. н. э. разведчики доложили Корбулону, что Тиридат I бежал и, вероятно, нашел убежище в далекой Албании. Понятно, что эта аргументация Шура, приведенная в доказательство разрыва албанов с Римом и основанная на косвенном и спорном указании Тацита, малоубедительна.

Подчинение Албании, указывает Шур, было необходимо не только для восстановления авторитета Рима, но также и в видах внешнеполитических замыслов правительства Нерона. Надо кроме того принять во внимание, указывает Шур, что поход Нерона против албанов и продвижение в сторону Каспийского моря давали возможность Риму установить непосредственную связь с отколовшейся от Парфии Гирканией, которая еще в 58 г. н. э. отправила посольство в Рим с предложением союза¹⁴. Хотя в первоисточниках нет сведений о заключении этого союза, тем не менее Шур не сомневался, что союз этот, выгодный для обеих сторон, был тогда заключен.

Наиболее же убедительным доказательством цели подготовлявшегося похода Шур считает торгово-экономические устремления восточной политики Нерона. Он подробно останавливается в своих монографиях на сообщениях древних источников о крупном значении для римской внешней торговли мирового транзитного пути через Гирканию к Каспийскому морю. Как известно, об этом пути дают сведения Страбон¹⁵ и Плиний¹⁶. Последний, ссылаясь на римского писателя Варрона, сообщает, что «при Помпее было установлено обследование, что в течение семи дней прибывают из Индии в Бактрию, к реке Икару (Бактру), которая вливается в Окс; отсюда индийские товары перевозят через Каспийское море

¹³ Тацит. Анналы, XIII, 41.

¹⁴ Тацит. Анналы, XIV, 25.

¹⁵ Страбон, XI, 7, 3.

¹⁶ Плиний, VI, 52.

вверх по реке Куру, и по суше самое большее в пять дней они могут прибыть к реке Фасису, которая впадает в Черное море»¹⁷.

Ссылаясь на эти сведения, Шур утверждает, что Нерон, предполагавший покорить Албанию, намеревался овладеть Каспийско-Черноморским путем и обеспечить беспрепятственную доставку товаров из Индии и Китая на римские рынки.

На крупное торговое значение Каспийско-Черноморского пути указывал недавно также и американский ученый Magie, который полагает, что римская политика, направленная к утверждению римского господства в Армении, Иберии и Албании, преследовала цель сохранить контроль над северным транзитным путем через Каспийское море, которым в 65 году до н. э. овладел Помпей¹⁸.

В своем подробном исследовании¹⁹ я уже отмечал, что торговое и транзитное значение вышеуказанного пути в исторических трудах сильно преувеличено. Против предположений западноевропейских ученых, переоценивающих роль и значение этой дороги, в моем исследовании приведены возражения русских ученых, главным образом академика Бартольда. Сведения Аристабула у Страбона и Варрона у Плиния, положенные в основу предположений западноевропейских ученых, опровергаются, по мнению Бартольда, более ценными свидетельствами Теофана Митиленского, который сопровождал Помпея в походах и был с ним в Албании. По сообщению Теофана, население Албании совершенно не нуждалось в море и не принимало никаких мер против засорения устья реки Куры.²⁰ Теофан сообщает также, что по Каспийскому морю не может быть плавания и оно не приносит никакой пользы.

Как видим, точка зрения Шура об экономических мотивах предполагавшейся экспедиции малообоснованна и неубедительна.

Необходимо заметить, что в последнее время также и английский ученый Андерсон, не соглашаясь с выводами Шура, указывал, что Каспийско-Черноморский путь не мог играть значительной ро-

ли в международной торговле²¹. Против предложения Шура о дербентском направлении подготовлявшейся экспедиции Нерона Андерсон приводил и другое соображение. Почему, спрашивает он, целью этой экспедиции против албанов должно было быть овладение Дербентским проходом, находившимся на крайнем севере территории Албании, около Сарматии? По его мнению, такое направление предполагаемого похода совершенно непонятно, так как Рим мог подчинить своей власти албанов, разбив их в равнинной Албании, южнее Кавказских гор.

Изложенные соображения Андерсона убедительны и вески. Можно к этому еще прибавить, что после неудачи политики Рима в Армении и тяжелого поражения Пета (в 62 г. н. э.) дальняя и рискованная экспедиция в сторону каспийского побережья около Сарматии едва ли вероятна. Следует учесть также, что Дербентский проход находился на расстоянии около 1200 км от основных баз римского наступления, Каппадокии и Понта. Римское войско, намеревавшееся вторгнуться в Албанию, могло пройти это расстояние в течение 48—60 дней, считая в среднем в день пути в горных районах Закавказья 20—25 км. Поэтому и с этой точки зрения поход в этом направлении, трудно осуществимый, может породить сомнение.

Учитывая все эти возражения, нетрудно заключить, что рассмотренная нами концепция Шура, как не опирающаяся на источники и малообоснованная, шатка и не может быть признана правильной.

* * *

Перейдем к рассмотрению господствующей точки зрения на этот вопрос. Преобладающее большинство исследователей, придерживаясь мнения Моммзена, как мы видели, полагает, что подготовлявшаяся кавказская экспедиция Нерона должна была быть предпринята не против албанов в сторону Дербентского прохода, а против аланов по направлению к Дарьяльскому ущелью. Именно это ущелье, утверждают они, названо у Тацита Каспийскими теснинами, у Светония — Каспийскими воротами, а у Плиния — Кавказскими воротами.

²¹ См. "Cambridge Ancient History" Vol., X, 1934, p. 884.

¹⁷ Плиний. VI, 19, 2 (=VI, 52), изд. М. Литтре. Париж, 1883.

¹⁸ Magie D., *Roman policy in Armenia and Transcaucasia*, Annual report of American historical Association for 1919*, Vol. I, p. 302, 1923.

¹⁹ Манандян Я. О торговле и городах Армении, стр. 42—49. Ереван, 1930.

²⁰ Бартольд В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, стр. 11—12. Баку. 1925; его же Арабские известия о русах. «Советское востоковедение». Кн. 1-я за 1940 г., стр. 16.

Выше мы отметили, что поход Нерона предполагался действительно не против албанов, а против аланов, как правильно указывает Моммзен. Однако направление предполагаемого наступления Нерона, как увидим ниже, устанавливается, на основании моих историко-географических исследований, не в сторону Дарьяльского ущелья, как ошибочно предполагал Плиний, а вдоль Мэотидско-Колхидской дороги, военное значение которой было подробно отмечено в моей монографии²².

При рассмотрении этого вопроса необходимо остановиться на разборе некоторых спорных положений вышеприведенной концепции Моммзена, которые, к сожалению, не были замечены учеными и ускользнули также от внимания Андерсона и Омо, сотрудников «Кембриджской древней истории» и «Всеобщей истории» Глоца.

Моммзен полагает, что кочевники Кавказа, участвовавшие в качестве наемного войска в войне 35 года н. э., во время этой войны имели возможность ознакомиться с дорогой в Армению и будто они начали угрожать как парфянским областям, так и восточным границам Римской империи. Вероятно, чтобы защитить себя от них, указывает Моммзен, тотчас же после армяно-парфянской войны против Рима (54—63 гг. н. э.) было сделано распоряжение о присоединении полемоновского Понта вместе с Трапезунтом и Колхидой и превращении его в провинцию. По словам Моммзена, большая восточная экспедиция, которую готовил император Нерон, имела, собственно, целью овладение Кавказскими воротами севернее Тбилиси и разгром скифских племен, прежде всего сарматских аланов, производивших набеги на Армению и Мидию²³. Эта экспедиция была бы, следовательно, направлена не против парфян, а скорее в помощь им. По отношению к диким ордам севера, пишет Моммзен, общая защита была необходима для обоих культурных государств Запада и Востока.

Приблизительно в этом же смысле высказываются и другие ученые, разделяющие мнение Моммзена. Омо пишет, что Нерон «желал обеспечить Риму свободное распоряжение Кавказским

²² Манандян Я. О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья, стр. 43—45, 51—53, 59—60, 65—67.

²³ Mommsen Th., *Römische Geschichte*. Bd. V, S. 393—394. Berlin, 1886.

(т. е. Дарьяльским) ущельем»²⁴. Андерсон также полагает, что целью похода Нерона были Каспийские ворота, под которыми подразумевался Дарьяльский проход²⁵. Отголоски концепции Моммзена можно проследить и в советской исторической литературе. Например Амиранашвили пишет: «Таким образом, целью экспедиции Нерона являлась война с Албанией и установление контроля над Дарьяльским проходом»²⁶.

В приведенной господствующей концепции вызывает сомнение прежде всего указанная Моммзеном причина похода против аланов. Утверждение его, что аланы еще до предполагаемой экспедиции Нерона вторгались через Дарьяльский проход и Армению в пределы Парфии и Рима, не основано на данных источников и едва ли правильно. Правда, первое вторжение аланов в Армению имело место в 35 г. н. э., но, как известно, они проникли тогда в Закавказье для соединения с союзными иберами и были возлечены в войну с Парфией самим же Римом. После этого ни при пре-емниках Тиберия, ни при самом Нероне о нашествиях аланов через Армению на владения Рима — Каппадокию и Малую Армению — в источниках указаний нет.

Вызывает сомнение кроме того положение Моммзена и сторонников его концепции также и о том, будто ближайшей целью подготавливаемого похода Нерона было овладение Каспийскими воротами, т. е. Дарьяльским проходом, установление контроля над ним. Этот горный проход, как нам известно из свидетельств античных источников, в то время фактически находился в руках союзных Риму иберов. Поэтому совершенно непонятно, почему Нерон ставил своей целью захват Дарьяльского прохода, находившегося под властью зависимого и дружественного иберского царя.

В концепции Моммзена, как видим, нет достаточной ясности и в этом вопросе. Поэтому нетрудно заключить, что относительно цели и направления кавказского похода Нерона спорна и шатка и эта господствующая точка зрения.

²⁴ Homo L., *"Histoire générale de Glotz"*. Histoire Romaine. Vol. III. Le Haut Empire, p. 300. Paris. 1933.

²⁵ Амиранашвили А., Иберия и римская экспансия в Азии, «Вестник древней истории», т. IV, стр. 171. М., 1938.

²⁶ «Cambridge Ancient History». Vol. X, p. 777, 1934

При всей ограниченности имеющихся источников и неясности плана кавказской экспедиции Нерона, мне кажется, можно считать более чем вероятным, что поход этот, как правильно указывают Гандерсон и другие исследователи, имел ближайшее отношение к черноморской политике Рима, и задачей его было прочное овладение восточным Причерноморьем²⁷.

Следует отметить, что ведущая роль в изучении истории Причерноморья римской эпохи, принадлежавшая издавна русским ученым, принадлежит и теперь советским историкам, опубликовавшим в последнее время ряд статей на эту тему в «Вестнике древней истории». В этих статьях подробно рассматривается начавшееся на востоке брожение враждебных рабовладельческому Риму скифских и сарматских племен, которые начиная с I века н. э. в течение ряда столетий вели ожесточенную борьбу против империи. Столкновения римлян с этими народами приняли упорный характер еще при Августе (31 г. до н. э. — 14 г. н. э.). Как известно, Рим в это время стал твердой ногой на Дунае, и здесь образовались тогда новые римские провинции.

После того при Клавдии (42—54 гг. н. э.) и Нероне (54—68 гг. н. э.) Рим проводил политику дальнейшего расширения границ империи на восток. Мезия (нынешняя Румыния) стала при них главным плацдармом для борьбы на юге России со скифскими и сарматскими племенами. В 45 г. н. э. императором Клавдием был назначен царем Боспора Котис I, получивший для своего воцарения военную помощь со стороны Рима. Тогда именно впервые несколько римских когорт разместились в городах Боспора в качестве постоянных гарнизонов²⁸.

Исключительной смелости достигла римская политика в северном Причерноморье при преемнике Клавдия, императоре Нероне. Походы Плавтия Сильвана на северное побережье Понта (62—63 гг. н. э.), тесно связанные с военными действиями Домиция Корбулона и Цезенния Пета в Армении, по-видимому, должны

²⁷ Henderson B. The life and principate of emperor Neron, p. 226, London, 1903; Täubler E., Zur Geschichte der Alanen, "Klio", Bd. IX, 1909, S. 14 ff.

²⁸ В. Дьяков, Пути римского проникновения в северное Причерноморье, «Вестник древней истории», № 3—4 за 1940 г., стр. 76.

были положить конец самостоятельности Боспорского царства и сделать римлян полными хозяевами северного Причерноморья.

Нетрудно, однако, усмотреть, что овладение северным побережьем Понта было лишь частью широко задуманного плана пражительства Нерона. Ведь почти одновременно с аннексией Боспора в 64 г. н. э. происходит превращение в римскую провинцию также и Понтийского царства Полемона. Поэтому совершенно очевидно, что правительство Нерона проводило на Востоке планомерную политику, целью которой было прочное овладение Черным морем, не только южным и западным его побережьями, но и побежьями северным и восточным. В результате осуществления этой политики Понт, как известно, стал действительно внутренним римским морем.

Нетрудно убедиться, что именно с этой же черноморской политикой тесно связан и план кавказской экспедиции Нерона. Надо принять во внимание, что после оккупации римлянами кавказского побережья Черного моря новым римским областям грозила постоянная опасность со стороны сарматских племен, главным образом сарматских аланов. Необходимо было обезвредить их и преградить им доступ к восточному Черноморью. И нетрудно, конечно, догадаться, что именно этим и объясняется подготовка Нерона к вышеуказанной экспедиции.

Предлагаемое мною разъяснение значительно отличается от вышеприведенных концепций Моммзена и Вернера Шура. По всей видимости, ни к Дербентскому проходу, ни к Дарьяльскому ущелью, о чем упоминает Плиний, подготовляемая экспедиция Нерона не имела никакого отношения. Путь этой экспедиции следует предположить не через означенные проходы, как полагают западноевропейские ученые, а, как было указано выше, по мзотидско-колхидской магистрали, выдающаяся роль которой совершенно игнорируется в исторической литературе.

Прежде всего важно отметить, что никто из ученых не обратил внимания на любопытные указания об означенной экспедиции вышеприведенного сообщения Тацита. Ведь в свидетельстве Тацита сказано, что Нерон, перед тем как начать свой кавказский поход, послал часть войска вперед, к Каспийским теснинам (quos idem praemissosque ad claustra Caspiarum). Это сведение, если мы его правильно понимаем, исключительно важно. Оно дает основа-

ние догадываться, что Каспийские теснины являлись сборным местом и лагерной стоянкой римских войск и что экспедиция должна была быть начата оттуда. А если это так, то можно предположить, что исходным пунктом для подготовляемой экспедиции были указанные в моем исследовании «О местонахождении Caspia via и Caspiae portae» теснины у Caspiae, через которые пролегла южная часть мэотидско-колхидской магистрали и близ которых, как было установлено в моих же прежних работах²⁹, находились места зимней стоянки войск Помпея в 66—65 и 65—64 гг. до нашей эры.

Но и независимо от этого соображения, мне кажется, можно, не колеблясь, утверждать, что вышеозначенные claustra Caspiarum Тацита³⁰ и Caspiare portae Светония³¹, как и пролежавшая около них дорога, тождественны с Caspia via Тацита³² и Caspiae portae Иосифа Флавия³³, находившихся, как мною было подробно выяснено³⁴, в области Каспии, или Каспиаде, в районе нынешней Хоспии и города Ахалкалаки. Особенно важно и любопытно, что при сопоставлении claustra Caspiarum свидетельства Тацита с теснинами, находившимися близ станционного пункта Caspiae Таблиц Певтингера, подготовляемая кавказская экспедиция Нерона, как и предполагаемый путь его похода, получают совершенно новое и приемлемое объяснение.

Для выяснения направления дальнейшего пути этого похода из сборного пункта Caspiae, находившегося в районе нынешнего Ахалкалаки, имеют существенное значение мои указания в вышеупомянутой работе «О местонахождении Caspia via и Caspiae portae» на местоположение страны аланов в I в. нашей эры. Основываясь на свидетельстве Тацита³⁵, я уже отмечал в этой работе, что аланы жили в то время рядом с геттохсами и занимали,

²⁹ Манандян Я., Круговой путь Помпея в Закавказье. «Вестник древней истории», № 4 за 1939 г., стр. 74, 80—81; его же «Тигран Второй и Рим», стр. 199, 206, Ереван, 1943.

³⁰ Тацит, «История», I, 6.

³¹ Светоний, «Него», 19.

³² Тацит, Анналы, VI, 33.

³³ Флавий «Archaelogia», XVIII, 4, 4.

³⁴ См. Манандян Я., О местонахождении Caspia via и Caspiae portae.

³⁵ Тацит. Анналы, II, 68.

по-видимому, также некоторые районы Колхиды. Аналогичное сведение имеется о них и в космографии анонимного географа из Равенны, в которой alani и patria alaporum упоминаются к северу от абазгов³⁶.

Таким образом, имея в виду приведенные показания древних источников о местожительстве аланов, направление дальнейшего пути предполагаемого похода Нерона можно предположить из района claustra Caspiarum близ Ахалкалаки, через нынешние Ахалцих и Абастуман в древнюю Колхиду, а оттуда в Северный Кавказ. Этот военный и торговый путь, подробно описанный в римской географической карте, известной под названием Таблиц Певтингера, рассмотрен и выяснен в моих историко-географических трудах³⁷.

Из Колхиды на север войско Нерона, по-видимому, должно было идти по тому древнему пути, по которому в 65 г. до н. э. прошел со своим войском Митридат Евпатор. Преследуя его, Помпей, как известно, дошел до Фесиса—Поти, но не решился углубиться в районы Северного Кавказа и вынужден был отступить.

Вполне возможно, что Нерон, намереваясь осуществить то, что не удалось Помпею, должен был, как и он, продвинуться из Колхиды через Диоскурию в Босфор.

Включение в состав территории Рима всего восточного Причерноморья вплоть до Танаиса было, конечно, крайне важно для прочного установления сплошного римского кольца вокруг Черного моря. Надо принять кроме того во внимание, что окончательное освоение восточного Причерноморья имело для римлян исключительное торгово-экономическое значение. Господство Рима над этим побережьем давало им возможность установить контроль над транзитным путем мировой торговли, идущим из Танаиса через Армению и Мидию в Среднюю Азию и Индию.

Этот вопрос о мировом значении мэотидско-колхидской дороги, через которую Южная Россия общалась с народами Передней Азии и даже Индии и Китая, впервые был поставлен мною и раз-

³⁶ Miller K. Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, S. 620, Stuttgart, 1916.

³⁷ Я. Манандян. Главные пути древней Армении, стр. 117—137. Ереван, 1936; О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья, стр. 8—9, 51, 60, 65—67. Ереван, 1944.

яснен в одной из недавних историко-географических работ³⁸. Общепринятое предположение о направлении караванной торговли аорсов и сираков через Дербентский проход, как было установлено в этой работе, не может быть признано правильным. В действительности этот международный путь шел из Мидии через Артаксату—Арташат в Колхиду и оттуда вдоль восточного побережья Черного моря в Мэотиду. Мы видим, таким образом, что экспедиция Нерона, подготовлявшаяся против аланов, в свете вышеизложенных новых данных получает совершенно новое объяснение. Она имела, по-видимому, тесную связь с политикой прочного укрепления римского владычества в кавказском Причерноморье и должна была оградить от нападений аланов мэотидско-колхидскую магистраль, имевшую мировое торговое значение.

Как известно, после смерти Нерона политику укрепления Рима на кавказском побережье Черного моря планомерно развивала также и династия Флавиев, продолжавшая поддерживать союз с Парфией. При проведении этой политики, как нетрудно заключить, имели существенное значение экономические мотивы. Во втором, переработанном и дополненном издании моей книги «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен» будет подробно выяснено, что в результате этой дальновидной политики международная торговля и античные мировые сношения достигли в конце I века н. э. высшего развития.

³⁸ Я. Манандян, О некоторых проблемах, стр. 43, 59—60, 65—67.

КОГДА И КЕМ БЫЛА СОСТАВЛЕНА «АРМЯНСКАЯ ГЕОГРАФИЯ», ПРИПИСЫВАЕМАЯ МОИСЕЮ ХОРЕНСКОМУ

Вопрос об авторе и времени составления географического трактата, известного в русском переводе под заглавием «Армянская география VII в.» (изд. К. П. Патканова, СПб., 1877), представляет интерес не только для арменоведов, но также и для исследователей, изучающих историческую географию Византии, Ирана, Грузии, Азербайджана, Северного Кавказа и юга России.

Армянская география, как известно, переведена на латинский французский и русский языки. Ее комментировали выдающиеся русские, европейские и армянские ученые. Данные ее о сасанидском Иране легли в основу капитального труда Маркварта «Eran-shahr» (Берлин, 1901). Несмотря, однако, на значительный интерес, проявленный к этому памятнику древнеармянской письменности, ученые до сих пор еще не могут прийти к общему выводу по вопросу о времени ее составления и о ее авторе.

Настоящая статья имеет целью подытожить мои выводы по данному вопросу и ознакомить с ними ученых Советского Союза.

* * *

Армянская география, пользовавшаяся в Армении широкой популярностью, сохранилась в многочисленных рукописях и печаталась многократно, начиная с XVII в. Древнейшая рукопись (№ 1898 Государственного хранилища древних рукописей при Совете Министров Армянской ССР) не восходит, однако, далее XIII в.

Как подробно уже указывалось мною в одном из предыдущих моих трудов, текст Географии имеется в двух редакциях — краткой, переведенной на русский язык Паткановым, и пространной, переведенной на французский язык венецианским мхитаристом Сукри.¹

¹ Arsène Soukry, Géographie de Moïse de Chorène d'après Ptolomée, Venise, 1881.

Первоначальный текст не дошел до нас в полном своем объеме, и обе указанные редакции, как установлено Марквартом и мною, являются сокращенными компиляциями, извлеченными из полного текста независимо друг от друга.² Редакции эти лишь отчасти позволяют восстановить первоначальный армянский текст, но они могут и должны быть использованы для критического издания текста Географии.

При изучении рассматриваемого памятника особое внимание уделялось учеными, прежде всего, определению времени его составления. Этот вопрос имел особое значение, поскольку он был отправным пунктом для многих исследователей, делающих иногда серьезные обобщения по истории и географии ближневосточных стран.

Как известно, в заглавиях преобладающей части списков автором Географии значится Моисей Хоренский, считавшийся писателем V в. Поэтому относительно времени ее составления долгое время не возникали сомнения: ввиду тождества составителя Географии с автором «Истории Армении» ученые относили этот труд к V в.

Однако еще в 1789 г. в апрельском номере «Journal des Savants» появилась небольшая статья французского ученого Baron Sainte-Croix (Sur la Géographie de Moïse de Chorène, Paris, 1789, стр. 217), в которой был отмечен анахронизм, имеющийся в краткой редакции Географии. Как указал Сент-Круа, о городе Басре, который был основан арабами в VII в., в Географии сообщается, что он «изобилует всякого рода товарами и туда приходят корабли из Индии и всех стран Востока».³ Основываясь на этом сообщении, Сент-Круа полагал, что географический трактат был составлен, по-видимому, в начале VII в., когда Басра была в цветущем состоянии.

На целый ряд новых анахронизмов в той же краткой редакции Географии обратил внимание также известный французский арменист Сен-Мартен, которым этот труд был переведен на французский язык и вместе с армянским текстом и пространным предисловием помещен во второй части его «Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie» (Paris, 1819).

² См. Markwart, Изв. Русского археологического института в Константинополе, XV 1911), стр. 15, прим. 2, а также мою работу: «Разрешение проблемы Хоренского» (на арм. яз.), Ереван, 1934, стр. 14—20.

³ См. рус. перев. Патканова, стр. 55.

В предисловии к своему изданию Сен-Мартен, подвергнув подробной критике замеченные им анахронизмы, пришел к выводу, что Армянская география ни в коем случае не может быть приписана Моисею Хоренскому, который, по его мнению, был автором V в., а должна быть отнесена к концу IX или же к середине X в.

С этими выводами не согласились венецианские мхитаристы, а также и проф. Патканов. Соглашаясь с Сен-Мартеном, что География, приписываемая Моисею Хоренскому, есть произведение не V в., а более поздней эпохи, Патканов в своем предисловии к русскому переводу Географии (стр. III—VIII) совершенно правильно писал, что некоторые из анахронизмов, побудивших французского ученого отнести это произведение к IX—X вв., не встречаются в древних списках и являются, очевидно, позднейшими вставками.

Сам же он пытался доказать, что переведенный им трактат не мог быть составлен раньше VII в. и должен быть приписан известному армянскому писателю этого века Анании Ширакаци. Патканов, между прочим, совершенно правильно указал, что, кроме упомянутого произведения Паппа Александрийского, одним из главных источников автора географического трактата была Христианская топография писателя VI в. Константина Антиохийского, прозванного Косьмой Индикопловом. По его мнению, временем первой редакции Армянской географии следует признать первую половину VII в.

«Так как в ней не ощущается, — говорит он, — следов того быстрого и сильного изменения в судьбах Передней Азии, какое было произведено арабами, то мы еще точнее можем определить момент составления нашей Географии, именно, временами Хозроя II, его преемников и императора Иракла до вторжения арабов в Армению».⁴

Основываясь на этих своих доводах, Патканов высказывает свое предположение также и об авторе Географии.

«Для того, чтобы составить трактат, подобный нашей Географии, не довольно было знать один греческий язык, нужно было иметь некоторое научное образование, т. е., иметь известную степень познаний в математике... Этим лицом я считаю одного известного (более по имени) армянского писателя, изучавшего греческий язык и математику, Ананию Ширакаци».⁵

⁴ См. Армянская География, перев. Патканова, стр. XIII.

⁵ См. там же, стр. XVII.

Мнение Патканова, как известно, было принято почти всеми учеными и являлось вплоть до последнего времени господствующим в литературе. Это мнение, однако, как увидим, не только мало обосновано и неубедительно, но и явно ошибочно.

* * *

В 1934 г. вышло в свет в Ереване на армянском языке (с краткими резюме на русском и немецком языках) подробное мое исследование «Разрешение проблемы Хоренского», первая часть которого (стр. 3—89) почти всецело посвящена критическому разбору Армянской географии.

Основные мои выводы сводились в этой работе к следующим трем положениям: 1) географический трактат написан не Ананием Ширакаци, а другим лицом; 2) составлен он не в первой половине VII в., а гораздо позже; 3) автором его был Моисей Хоренский, как это значится в заглавиях значительной части списков.

Я постараюсь обосновать сначала первое из этих положений, формулируя определеннее мои прежние выводы и подкрепляя их новыми соображениями.

В доказательство того, что автором географического трактата не мог быть Анания Ширакаци, в вышеозначенной моей работе было подробно отмечено, что составитель Географии и Анания резко расходятся в своих космографических и географических воззрениях.

Главное и основное их расхождение заключается в том, что совершенно различны сообщаемые ими сведения о мироздании.

Следуя древней теории Птолемея и Паппа Александрийского, автор Географии считает землю шарообразной,⁶ а Анания Ширакаци в своей Космографии, в полном соответствии с Христианской топографией Космы Индикоплова, считает обитаемую землю четырехугольной возвышенной плоскостью и полагает поэтому, что солнце при своем восходе освещает все рубежи земли.⁷ Шаровидность земли предполагает существование антиподов, что, естественно, отрицает Анания Ширакаци.⁸ Шестигранная вселенная, как

полагает он, окружена наподобие яичного желтка воздухом и небесным сводом, сравниваемыми им с яичным белком и скорлупой.⁹

Расхождение в мнениях составителей Географии и Космографии имеется также относительно величины солнца. В Географии указано, что солнце меньше земли,¹⁰ а Анания Ширакаци полагает, напротив, что солнце больше земли.¹¹ Автор Географии совершенно правильно указывает, что «море Врканское, сию же Каспийское», а Анания Ширакаци считает Гирканское (Hircania) и Каспийское (Aspis) моря двумя различными морями.¹²

Анания Ширакаци различает понятия «море» (цов) и «озеро» (цовак). Он называл озером, или «цовак», озеро Асфальтитес (Мертвое море), а в Армении — Ванское озеро, называемое им Бзунийским. Автор же Географии не различает эти понятия и называет моря и означенные озера одинаково «морями», т. е. «цов».¹³

Следует отметить, кроме того, явное различие у обоих авторов транскрипции географических терминов; так, например, в Космографии море Каспийское названо «Аспна цов» (стр. 17), а в краткой редакции Географии «Каспиц цов» (Патк., стр. 11 и 15). Имеются и другие различия, например, «Гюркания» (Косм., 17) вм. «Вркан» (Патк., 11 и 15); «Море Ионическое» (Косм., 16) вм. «море Греческое» (Патк., 11 и 14); «Сардоника» (Косм., 16) вм. «Сардония» (Патк., 20); «море Тюросское» (Косм., 16) вм. «море Тюренское» (Патк., 20) и т. д.

Хотя приведенными указаниями с полной определенностью устанавливается тот факт, что автором Географии не мог быть Анания Ширакаци, тем не менее часть арменоведов в Ереване, недостаточно вникнув в сущность означенных данных, и теперь признает Ананию Ширакаци автором географического трактата. Чтобы рассеять всякие сомнения, считаю необходимым привести в подтверждение моих выводов также и другие, не менее существенные соображения.

⁹ Там же, стр. 38.

¹⁰ См. перев. Патканова, стр. 10 и изд. Сукри, стр. 7.

¹¹ См. Космография, изд. Патканова, стр. 60.

¹² См. перев. Патканова, стр. 11 и 15 и изд. Сукри, стр. 8 и 11; Космография,

изд. Абрамяна, Ереван, 1940, стр. 17.

¹³ Космография, изд. Абрамяна, стр. 16—17; перев. Патканова, стр. 45 и изд. Сукри, стр. 31 и 36.

⁶ См. перев. Патканова, стр. 6 и 10; изд. Сукри, стр. 6 и 7.

⁷ См. Анания Ширакаци, изд. Патканова, стр. 37 и 60.

⁸ Там же, стр. 39.

Мне кажется, что в оценке вышеприведенных фактов не может быть никаких колебаний, так как у авторов Географии и Космографии совершенно различно их мировоззрение.

Анания Ширакаци, придерживаясь учения христианской церкви, противопоставляет показания Библии утверждениям «злых и добрых» языческих философов и соглашается с античными писателями лишь в тех случаях, когда показания их, по его мнению, не противоречат сведениям Священного писания¹⁴, автор же Географии, будучи ревностным грекофилом, подчиняется не авторитету Библии, а авторитету античной географии. Свободомыслие составителя географического трактата и критическое его отношение к священному писанию с полной очевидностью видны в самом начале его труда.

«Не найдя,—говорит он,—в священном писании ничего обстоятельного о землеописании, кроме редких, разбросанных и в то же время трудно постигаемых и темных сведений, мы вынуждены обратиться к писателям языческим, которые установили географическую науку, опираясь на путешествия и мореплавание, и подтвердили ее геометрией, которая обязана своим происхождением астрономии»¹⁵.

Этот же свободомыслящий автор трактата, приведя мнение Косьмы Индикоплова о том, что как жаркий пояс, так и всю обитаемую землю, окружает океан, не соглашается с этим, и примыкает сам к мнению Птолемея.

«Но я верю, — говорит он, — рассказу Птолемея, люди которого, начиная с жаркого пояса, прошли на юг, с точностью описали народы, там живущие, измерили пространства их пределов, начиная от Агисимба до Лунных гор и далее до Неизвестной страны»¹⁶.

Я думаю, что приведенные нами факты, ясные и бесспорные, не оставляют сомнения в том, что географический трактат не мог быть составлен Ананией Ширакаци.

¹⁴ См. Анания Ширакаци, Космография, изд. А. Абрамяна. Ереван, 1940, стр. 4—5, 7, 9, 11, 14, 15, 17—18 и др. Ср. также изд. Патканова, СПб., 1877, стр. 35—40, 42 и др.

¹⁵ См. Армянская география, перев. Патканова, стр. 1.

¹⁶ Там же, стр. 12.

Вопрос о времени составления географического трактата разрешен Паткановым столь же неудачно, как и вопрос об его авторе.

Как мы видели, между учеными существуют серьезные разногласия также и по этому вопросу. Часть исследователей, как Инджиджян, Сукри и другие, придерживаясь унаследованной литературной традиции армян, считали Географию произведением, написанным в V в., и полагали, что в ней имеются вставки и интерполяции VI—VII вв.¹⁷ Патканов, как было сказано, приписывал ее Анании Ширакаци и полагал, что она составлена в первой половине VII в. Гутшмид указывал, что составителем Географии был автор «Истории Армении», Моисей Хоренский, писавший свою историю под маскою соименного ему переводчика V в. около половины VII в.¹⁸ По мнению Сент-Круа, с которым мы уже ознакомились, География могла быть написана не ранее начала VIII в., так как в ней упоминается Басра, изобилующая всякого рода товарами. Маркварт в своем труде полагал, что География написана при персидских Аббасидах, т. е. во второй половине VIII в.¹⁹ Наконец, Сен-Мартен, как мы видели выше, основывая свои выводы на несправном марсельском тексте Географии, относил этот труд к IX или даже X в.

В настоящее время, как мы указали выше, является господствующим мнение Патканова, относившего Географию к первой половине VII в. и полагавшего, что в ней нет следов тех изменений, которые были произведены после вторжения арабов в Переднюю Азию.

Время составления Географии было рассмотрено довольно подробно также и в моей работе «Разрешение проблемы Хоренского» (стр. 77—84). Я считал тогда, считаю и теперь, совершенно очевидным, что первоначальная редакция Географии была составлена не в первой половине VII в., как утверждают Патканов и преобладающая часть исследователей, а значительно позднее.

Указания Патканова на то, что Армянская география была написана до завоевательных походов арабов и что в ней нет следов изменений, происшедших при арабах, мне кажется, совершенно не-

¹⁷ См. Л. Инджиджян, Древности Армении, стр. 303—314 и Soukry, Géographie de Moïse de Chorène, p. VII—VIII.

¹⁸ Gutschmid, Kleine Schriften, III, S. 332—338.

¹⁹ Markwart, Eranschahr, S. 5—6.

обоснованы и неубедительны. В географическом трактате, как правильно указывал Сент-Круа, упоминается Басра, изобилующая всякого рода товарами, и сообщается, что туда приходят корабли из Индии и из всех стран Востока. Упоминаются в нем, кроме того, город Акула (Куфа), названный «лагерной стоянкой арабов»,²⁰ а также «Арустан, называемый Ассирией, а именно — Муцл» (Мосул).²¹

Маркварт, относивший текст к эпохе первых Аббасидов, то есть ко второй половине VIII в., обратил внимание на то, что в пространной редакции Географии (изд. Сукри, стр. 17) имеется сообщение об имевшем место в 679 г. переселении Аспаруха с подвластным ему племенем болгар за Дунай. Он сделал и другое ценное наблюдение и указал, что упомянутые в пространной редакции Географии (изд. Сукри, 40) области Хорасана Гчак и Асан, игравшие роль во время большого сражения арабов с западными тюрками в 737 г., до этого, насколько ему известно, не упоминались в литературных источниках. Он полагал поэтому, что они могли попасть в Географию не ранее VIII в.²²

В доказательство того, что География могла быть составлена во время владычества в Армении арабов в VIII или даже IX в., приведены мною некоторые новые данные в вышеупомянутой моей работе «Разрешение проблемы Хоренского» (стр. 82—83). В географическом трактате, как указано в этой работе, встречаются арабские названия благовонных масел или цветов, например «малап» (malâ-b), «аххуна» (axhûna), «баласан» (balasân) и др.

В той же работе я отмечал, что в пространной редакции Географии о реке Халирте (Нимфий), текущей с Сасунских гор, сказано, что арабы называли ее «шититма», то есть «кровопийца»²³. А из этого не трудно было усмотреть, что возникновение этого арабского прозвища Халирта должно быть отнесено ко времени господства на юге Армении арабов, т. е. к концу VIII или же к IX в. Приблизительно в это же время, как я указывал, могло возникнуть сведение Географии «о могущественном народе» франков,²⁴ который, как известно, вел победоносные войны против арабов в VIII в.

²⁰ См. изд. Сукри, стр. 38 и 41.

²¹ См. перев. Патканова, стр. 64.

²² См. Markwart, *Eranschahr*, S. 5—6.

²³ См. изд. Сукри, стр. 30 и 37.

²⁴ Там же, стр. 14—15, ср. также русск. перев. Патканова, стр. 19.

Я отмечал, что франки широко были известны в Арабском халифате при Гарун-ар-Рашиде (785—809), при котором установились дружественные отношения с империей Карла Великого. Поэтому я и полагал, что слух о могущественных франках мог дойти до Армении и попасть в Географию не раньше IX в.

Таким образом, подводя итоги разысканиям по данному вопросу, я считал возможным заключить, что древнеармянскую Географию следует считать произведением не VII в., как утверждают Патканов и большая часть ученых арменоведов, а IX в.

Это заключение, основанное на фактических данных содержания самой Географии, мне кажется, подтверждается и другим крайне важным соображением, имеющим также решающее значение.

При изучении и датировке памятников древнеармянской письменности, как указывалось уже мною,²⁵ путеводной нитью служила для меня та общая концепция социально-экономического развития Армении, которая отмечена вкратце в труде моем «О торговле и городах Армении». Я полагал и полагаю, что Армянская география, в которой имеются сведения о естественных богатствах разных стран, о торговых центрах, о экспортных товарах и о их ценах и которая представляла особый интерес для буржуазии и армянского купечества, могла появиться в Армении в эпоху развития в ней торговли и международных отношений, именно в IX в. Отнести Географию к первым векам арабского владычества было бы крайне сомнительно, так как вторая половина VII в. и VIII в., как было выяснено в моей работе «О торговле и городах Армении» (стр. 133—140), были в Армении временем продолжительного экономического упадка и застоя международной торговли.

* * *

В вышеуказанной моей работе «Разрешение проблемы Хоренского» был обстоятельно выяснен вопрос о том, кем мог быть составлен географический трактат.

Как известно, до восьмидесятых годов прошлого века почти все арменоведы были твердо убеждены, что автором Географии был Монсей Хоренский, живший в V в.

²⁵ См. мою статью: Средневековый итнерарий в Армянской рукописи X ст. Сборник «Академия Наук акад. Н. Я. Марру», М.-Л., 1935, стр. 728.

Еще в 1883 г. подверг сомнению общепринятую датировку времени Моисея Хоренского Альфред фон-Гутшмид, указав на тождество автора «Истории Армении» с составителем географического трактата. Он полагал, что эти произведения написаны Моисеем Хоренским около середины VII в., между 633 и 642 гг.

Аналогичного мнения придерживался в своей работе (Eranschahr, стр. 6) также и Маркварт, с тою лишь разницей, что он Географию «Псевдо-Моисея», как было уже сказано, относил к поздней эпохе Омейядов или даже первых Аббасидов.

Приведенные мнения о принадлежности Географии автору «Истории Армении» Моисею Хоренскому подтверждаются, действительно, с достаточной определенностью. Однако при обстоятельном изучении содержания Географии и Истории, время создания этих произведений устанавливается не в VII или VIII в., как это полагали Гутшмид и Маркварт, а в IX в.

В настоящей статье я не собираюсь просматривать проблему Истории Хоренского в целом, а хочу только указать на тесную связь и сходные пункты Географии и «Истории Армении», служащие доказательством тождества их авторов.

Ввиду важности предмета я позволю себе привести наблюдения по этому вопросу с исчерпывающей полнотой. Отмечу, прежде всего, общие и сходные географические и этнографические сведения Географии и «Истории Армении», которые служат косвенным указанием тождества составителей этих трудов. Сведения эти не встречаются в произведениях древнеармянских писателей V—VII вв. и упоминаются впервые в названных трудах.

1. Еще в 1877 г. Патканов, в примечаниях к русскому переводу Географии (стр. 33—35 и прим. 132, а также стр. 43—44 и прим. 152), сделал любопытное указание, что в Истории Хоренского разделение Армении на Первую, Вторую, Третью и Четвертую, установленное впервые при Юстиниане в 536 г., приписано легендарному армянскому царю Араму, современнику Нина Ассирийского. Хоренский при этом прибавляет: «Мы не согласны с тем, что об этом некоторые говорят в греческих частях. Впрочем, всякому своя воля» (см. I, 14).

Патканов указывает при этом, что автор географического трактата называет Первой Арменией Каппадокию с горой Аргеос, т. е. ту же область, которую признает за Первую Армению также и Хо-

ренский, между тем как античные писатели никогда эту часть Каппадокии не называли Арменией²⁶.

Приведенные сведения, как правильно отмечено критиками Хоренского, не могли быть написаны в V в. Поэтому Гутшмид, ссылаясь, между прочим, и на эти отрывки и считая Географию произведением Хоренского, относил и Географию и «Историю Армении» к VII в.²⁷ Халатьянц же, напротив, полагал, что одним из основных источников «Истории Армении» была География, ошибочно приписываемая им Анании Ширакаци.²⁸

2. Хоренский, рассказывая о поселении Тиграном Хайкидом жены Астнага, Ануиш, с сыновьями в безопасном месте около Матиса, откуда тянутся остатки обвала с великой горы, сообщает, что причиной обвала было ужасное землетрясение, о котором «повествуют много странствовавшие путешественники, измерившие на стадии, по приказу Птолемея, не только обитаемые земли, но отчасти и море и страны необитаемые, начиная от Жаркого пояса до Киммерии» (I, 30).²⁹ Источником этого свидетельства, как отмечают критики Хоренского, является географический трактат, в котором имеются аналогичные сообщения почти в одинаковых выражениях.³⁰

3. В моей работе «Тигран Второй и Рим» было подробно указано, что воспоминания о первой митридатовой войне сохранились в Истории Хоренского (II, 12 и 13) и в пространной редакции Географии (изд. Сукри, стр. 17) и что под деяниями царя Арташеса, жившего в I в. до нашей эры и наведшего ужас на Элладу, армянское предание подразумевало события, имевшие место в 88—86 гг. до нашей эры.³¹ В сообщениях «Истории Армении» и Географии обращает на себя внимание то, что в них завоевание Митридатом Евпатором Малой Азии и Эллады приписано армянскому царю Арташесу.

Сходство это впервые было замечено издателем пространной редакции Географии мхитаристом Сукри.³² Указывая сходные и

²⁶ См. Армянская география, русск. перев. Патканова, стр. 35, прим. 132.

²⁷ Gutschmid, Kleine Schriften, III, S. 335—336.

²⁸ См. Халатьянц, Армянский эпос, I, стр. 18 и 133.

²⁹ См. Армянская география, русск. перев. Патканова, стр. 7 и 11.

³⁰ См. Халатьянц, Армянский эпос, I, стр. 191—192; II, стр. 49—50.

³¹ См. Тигран Второй и Рим, Ереван, 1943, стр. 44—45. Ср. также Markwart.

Eranschahr, S. 4.

³² См. Géographie de Moïse de Chorène, Venise, 1881, p. VI.

даже тождественные места в Географии и «Истории Армении», Сукри, как и Маркварт (в *Eranschahr*), объясняли это тем, что произведения эти написаны одним и тем же автором, а именно Моисеем Хоренским.

4. В двух местах своей Истории Хоренский сообщает о поселении болгар в Армении (II, 6 и 9). В царствование Аршака I, т. е. к концу II в. до нашей эры, произошли, рассказывает он, большие смуты в земле болгаров и поэтому часть их пришла в Армению и поселилась ниже области Кога, в Верхнем, или Безлесном, Басиане (II, 6, 9).

«Впоследствии, — говорит Хоренский, — (эта местность) по случаю поселившихся здесь выходцев Вгндур-Булкара (*Wghndur*) Вунда, по имени его была названа Вананд. Села и до сих пор называются по имени братьев и потомков его» (II, 6).

Тесная связь этих свидетельств Хоренского с сообщениями о болгарях в пространной редакции Географии (изд. Сукри, стр. 17 и стр. 25 арм. текста), по мнению критиков Хоренского, совершенно очевидна. «Вгндур-Булкар» Истории соответствует «Вогхонтор-Блкар» (*Woghontor-Bikar*) Географии.³³ В армянском тексте Географии к этому имени прибавлено слово *ек,п*, что означает «пришлый». На этот эпитет обратил внимание Патканов, который полагал, что «Вогхонтор-Блкар'ы» названы в Географии «пришельцами» вследствие переселения в Армению, о чем имеется сообщение в Истории Моисея Хоренского.

5. В Истории Хоренского имеется рассказ о переселении полководцем Арташеса II, Смбатом Багратидом, с Северного Кавказа в Армению множества пленных аланов, которые, по приказанию армянского царя, были расселены в древнеармянской области Шаваршакан. Эта область, как сообщает Хоренский, с тех пор была переименована в Артаз, по названию той аланской области, откуда переведены были пленные (II, 52).

Приведенное объяснение названия древнего Артаза, как полагают критики Хоренского,³⁴ является одним из обычных толкова-

³³ См. *Soukry*, *Géographie*, p. 41; *Патканов*, Из нового списка Географии, ЖМНП, 1883, ч. 226, стр. 24—25; *Халатьянц*, Армянские Аршакиды, 29—33.

³⁴ См. *Халатьянц*, Армянский эпос, стр. 274—276; *Markwart*, *Eranschahr*, S. 4—5; его же, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, S. 171; *Genealogie der Bagratiden, Caucasia*, 1930, Fasc., 6, 2. Teil, S. 26

ний автора «Истории Армении», основанным на сближении названия «Артаз» с именем северокавказской области «Ардоэ», упомянутым в географическом трактате (изд. Сукри, стр. 26 арм. текста).

К аланским же выходцам причисляет Хоренский, имея своим источником Географию и основываясь на приведенном в ней географическом названии «Аргвел» (изд. Сукри, стр. 26 арм. текста), также и князей Аравегнанов, которых он считает родственниками царицы Сатиник (II, 53).³⁵

6. В «Истории Армении», как известно, имеются и другие анахронизмы, возникшие под влиянием географического трактата. Анахронизмом является не только вышеприведенное упоминание о болгарях за два столетия до нашей эры, но также и упоминание о басалях и хазарах во II в. до н. э.³⁶

Хоренский повествует в Истории, что в царствование армянского царя Вагарша (последняя четверть II в.) на Армению напали хазары и басылы и что в сражении с ними был убит царь Вагарш (II, 65). Упоминается у него, кроме того, царь басылов, которого в стране албанцев армянский царь Тиридат Великий рассек пополам (II, 85). Сообщения о хазарах и басылах имеются, как известно, и в географическом трактате.³⁷

Все эти сообщения, как и другие сведения древних источников о хазарах и басылах, рассмотрены в трудах Маркварта. В своих ранних исследованиях он полагал, что и хазары и басылы могли быть известны Хоренскому, автору Истории и Географии, главным образом, из источников VI в.³⁸

7. В главе 81 второй книги «Истории Армении» Хоренский, повествуя о китайском происхождении Мамиконидов, дает сведения о Китае и его населении. Аналогичные сведения об этой стране имеются также в географическом трактате.

Сходство этих сведений было замечено многими исследователями.³⁹ По мнению Халатьянца, Хоренским использованы для гла-

³⁵ См. *Markwart*, *Eranschahr*, S. 5; его же, *Streifzüge*, S. 171; *Халатьянц*, Армянский эпос, стр. 277.

³⁶ См. *Халатьянц*, Армянские Аршакиды, стр. 30—35, 110, 149, 376.

³⁷ См. изд. Сукри, стр. 26 арм. текста и русск. перев. Патканова, стр. 36—38.

³⁸ *Markwart*, *Eranschahr*, S. 4; его же, *Streifzüge*, S. 57, 58 и др.

³⁹ См. «История Армении» Моисея Хоренского, перев. Эмина, М., 1893, стр. 264, прим. 317; *Патканов*, Армянская география, стр. 82—84, прим. 207 и др.

вы 81 отрывки описания Китая и Индии из географического трактата.⁴⁰

8. Хоренский сообщает в своей Истории, что шестьдесят лет спустя после смерти Александра Великого воцарился над парфянами Аршак Храбрый в городе Бахл-Аравотин (II, 2).

Это редкое и необычное название встречается также и в пространной редакции Географии, в которой сказано, что «персы называют Парфию, из-за города Бахла, Бахли-Бамик, что значит Бахл-Аравотин»⁴¹.

Название Бахл-Аравотин правильно истолковал Эмин, объяснив, что «Аравотин» означает «утренний» (от арм. «аравот» — утро) или «восточный» и поэтому Бахл-Аравотин ничто иное, как Бахл «восточный».⁴²

Тесная связь истории Хоренского с географическим трактатом, как видим, вполне вероятна и в этом отрывке.

9. Следует, кроме того, отметить, что отрывки о Бахле сходны в Истории и Географии и в том отношении, что в них названия «Бактрия» и «Бахл» ошибочно сопоставляются и отождествляются с названиями «Парфия» и «Пахлав», как это видно из следующих свидетельств:

а) Хоренский, История, II, 68 — «Сам он (Аршак) отправился в Бахл, утвердил (там) свой престол (и царствовал) 53 года. Поэтому потомки его были названы «Пахлавами»...;

б) География, изд. Сукри, стр. 41: «Персы называют ее (Парфию), из-за города Бахла, Бахли-Бамик, что означает Бахл-Аравотин»;

в) География, перевод Патканова, стр. 77: «Балх, то есть Парфия».

10. Явным анахронизмом является в Истории Хоренского, как совершенно правильно указал Халатьянц,⁴³ упоминание о Ниневии как о столице первых персидских Аршакидов (I, 8, 9), бывшей в действительности резиденцией Сасанидов в VI—VII вв. Точкой отправления Хоренского, как полагают, могли быть в данном случае

⁴⁰ Халатьянц, Армянские Аршакиды, стр. 1553.

⁴¹ См. изд. Сукри, стр. 41 арм. текста.

⁴² См. новый перевод «Истории Армении» Хоренского, стр. 241, прим. 124. Ср. также Markwart, Eranachahr, S. 87, 147 и Халатьянц, Армянские Аршакиды, стр. 14 и 16.

⁴³ Халатьянц, Армянские Аршакиды, стр. 25, 26 и 376.

свидетельства географического трактата, в которых упоминается Ниневия как крупный город области Ассирии-Аруастана.⁴⁴

11. Хоренский сообщает в Истории, что римский император Траян (275—276) был убит своими «в Джанике Понтийском», т. е. в Халдии (II, 76). В полном соответствии с этим свидетельством о Джанике в географическом трактате также сказано — «Джаник — т. е. Халдия».⁴⁵

12. Привожу ниже также те сходства, которые были замечены мною.⁴⁶

В географическом трактате страна Персия разделена на четыре большие области: Мидию, Хужастан, Парс и Арию. Это подразделение непривычно и совершенно ново с той точки зрения, что восточная часть Персии названа Арией.⁴⁷

Любопытно, однако, что в одном из отрывков Истории Хоренского (II, 57) географический термин Ария упомянут в этом же узком и особом значении, не известном другим авторам древнеармянской литературы.

13. В пространной редакции Географии говорится, что область «Ахмадан» находилась в Хорасане, то есть Арии.⁴⁸ Это сообщение, конечно, ошибочно.⁴⁹

Крайне интересно, однако, что эту же грубую ошибку мы находим в Истории Хоренского, в которой сообщается, что род Аматыни, отведенный основателем Парфянского царства, Аршаком I, в Арию, дошел в земле арийской, в краях Ахмадана, до высоких почестей (II, 57).

14. В «Истории Армении» Хоренского (I, 8; II, 14 и др.) точно так же, как и в географическом трактате,⁵⁰ страны Малой Азии, лежащие между Греческим морем и Понтом, названы Средиземными странами. Насколько мне известно, в древнеармянской письменности

⁴⁴ См. русск. перев. Патканова, стр. 64 и изд. Сукри, стр. 38.

⁴⁵ См. изд. Сукри, стр. 27 арм. текста и перев. Патканова, стр. 39. Ср. Халатьянц, Армянские Аршакиды, стр. 129.

⁴⁶ См. «Разрешение проблемы Хоренского», стр. 63—65.

⁴⁷ См. изд. Сукри, стр. 40—41 арм. текста, а также русск. перев. Патканова, стр. 71—79.

⁴⁸ Изд. Сукри, стр. 40.

⁴⁹ Ср. Markwart, Eranachahr, S. 94.

⁵⁰ См. изд. Сукри, стр. 21 арм. текста и русск. перев. Патканова, стр. 28.

менности этот термин употреблен впервые у историка VIII в. Леонтия в следующем свидетельстве: «страна Мюсигион, что в переводе означает Средиземье».⁵¹

15. Не лишне будет также отметить, что в Географии и «Истории Армении» Хоренского замечается иногда сходство и в транскрипции географических терминов, как, например: а) Алус и Алис вм. Галис (Halys); б) Галилиа вм. Галилея; в) Галлиус вм. Галлия; г) гуты вм. готы; д) Верия вм. Вирк и др.⁵²

Приведенные сходства, а иногда и тождества, как нетрудно заключить, ни в коем случае нельзя считать случайными. Неразрывная связь «Истории Армении» с Географией, мне кажется, совершенно очевидна. Эту связь можно объяснить, как было выяснено в моей работе «Разрешение проблемы Хоренского», тождеством автора Истории с составителем Географии.

* * *

Тождество авторов «Истории Армении» и Географии я считаю и считаю почти неоспоримым и по другим соображениям.

Предположение это подтверждается сходством, замечаемым в изложении и некоторых приемах обоих произведений. Известно, что Хоренский как историк имеет литературные и стилистические особенности, свойственные ему одному. При описании исторических событий он не ограничивается бесстрастным изложением, а освещает их и расценивает. Этим особенностям содержания его исторического труда соответствуют, естественно, внешние приемы и склад речи Хоренского.

В «Истории Армении» встречаются очень часто личные выражения автора, которые необычны и крайне редки у других древнеармянских писателей, например: «я знаю», «я не знаю», «я полагаю», «мне кажется», «я одобряю», «я не верю», «я говорю», «я пишу», «я начну», «кажется нам невероятным, другие могут думать, как им будет угодно» и т. д. Любопытно, что эти же самые выражения повторяются постоянно и в Географии. Нетрудно поэтому прийти к заключению, что и это сходство изложения и слога служит оп-

ределенным указанием, устанавливающим тождество авторов Истории и Географии.⁵³

В своём исследовании о Хоренском я писал, что приведенные приемы изложения «почти не встречаются у других авторов».⁵⁴ Мне было известно тогда же, что приемы эти свойственны отчасти трудам Анания Ширакаци, главным образом его Космографии. Не вдаваясь в подробности этого вопроса, считаю пока нужным отметить, что общность эта объясняется тем, что Монсей Хоренский, на которого имел большое влияние Анания Ширакаци, усвоил приемы изложения этого писателя, обычные, главным образом, в Космографии, имеющей тесную связь с Географией.

Ввиду исключительной важности проблемы Хоренского считаю необходимым указать еще одну общность, подтверждающую тождественность авторов «Истории Армении» и Географии.

Одной из особенностей Истории Хоренского является то, что в ней древним мифам дается рациональное объяснение и делается попытка устранить в них элемент сверхъестественный. Хоренский считает мифы аллегориями и полагает, что «в них под иносказанием скрывается истина».⁵⁵ Стараясь рационализировать их, он объяснял, например (I, 30), что под драконом в песнях армянских певцов подразумевался мидийский царь Аждахак, а под драконидами — потомки Аждахака. Такое объяснение мифов свойственно, как известно, в древнеармянской историографии исключительно Хоренскому. Заслуживает, однако, особого внимания то, что одинаково понимает и толкует древние мифы также и составитель Географии.⁵⁶ Из этого определенно явствует, что географический трактат был составлен не Ананией Ширакаци, как обычно утверждают, а историком Монсеем Хоренским.

Отметим еще одну общность, на которую не было обращено внимание в предыдущих исследованиях.

Как известно, основным источником географического трактата были Хорография Паппа Александрийского, Христианская топография Косьмы Индикоплова и неизвестные нам произведения гео-

⁵³ Сходства эти подробно приведены и рассмотрены в моей работе: «Разрешение проблемы Хоренского», стр. 67—72.

⁵⁴ «Разрешение проблемы Хоренского», стр. 68.

⁵⁵ См. новый перевод Эмина, стр. 48.

⁵⁶ См. изд. Сукри, стр. 20 и стр. 45 арм. текста.

⁵¹ См. Леонтий, История, СПб., 1887, гл. 19, стр. 103.

⁵² См. мою работу: Разрешение проблемы Хоренского, стр. 65.

графического содержания VI—VII в. Кроме этих основных источников составитель Географии местами пользовался и другими побочными источниками, из которых нам известны следующие: Хроника Иоанна Малалы; Хроника Евсевия Кесарийского; Псевдо-Калисфенова История Александра, Карнамак и армянский перевод Нонна. Оказывается, таким образом, что автор Географии пользовался исключительно теми источниками, которые общи и Истории Хоренского.

Любопытно, кроме того, и то, что как «История Армении» Хоренского, так и География разделены на отдельные книги или части, одинаково называемые «разделами» (*hatats*, то есть *tmēna* или *tomos*). История Хоренского была разделена, как выяснено в моем исследовании «Разрешение проблемы Хоренского» (стр. 75—76), на три «раздела», или *hatats*, а географический трактат, первоначальное заглавие которого было, как я полагаю, «Ашхаратир» или География, был, как известно, также разделен на *hatats'ы*. Эти аналогичные и характерные заглавия, крайне редкие в древнеармянской письменности, приводят вновь к заключению, что как География, так и «История Армении», написаны, действительно, одним и тем же автором.

Таким образом, вопрос об авторе географического трактата разрешается, как видим, с достаточной определенностью. Составителем этого компилятивного произведения был, по-видимому, не математик и космограф VII в. Анания Ширакаци, а сам «отец армянской истории» Монсей Хоренский.

Неправ, поэтому, Патканов, считавший недостоверным имеющееся в преобладающей части рукописей заглавие, в котором автором географического трактата значится Монсей Хоренский. Заглавие это, как видим, находится в полном согласии с нашими выводами и должно быть признано подлинным.

О МЕСТОНАХОЖДЕНИИ CASPIA VIA И CASPIAE PORTAE

Caspia via и *Caspiae portae*, по которым проникали в I веке нашей эры вторгавшиеся в Армению сарматские племена, главным образом аланы, упоминаются в трудах Плиния Старшего, Иосифа Флавия, Тацита и Светония — писателей древнего периода императорской эпохи. Об упомянутой дороге, как и о Каспийском проходе, высказывались, начиная еще с Плиния Старшего, различные и противоречивые мнения. Часть исследователей отождествляет *Caspiae portae* с Дербентским проходом, а другая часть — с Дарьяльским. Мы увидим ниже, что оба эти мнения, господствующие в исторических трудах, спорны.

В предлагаемом очерке этому спорному вопросу, путем внимательного изучения свидетельств названных авторов и указаний Римской мировой карты *Tabula Peutingeriana*, дается совершенно новое освещение.

1. ПУТЬ ПОДГОТОВЛЯЕМОГО БЕГСТВА ВОНОНА ИЗ КИЛИКИИ В СКИФИЮ

Парфянский царь Вонон (VIII—XI вв. до н. э.), бежавший в Армению и царствовавший здесь некоторое время (после 11 г., до 16 г.), как известно, по приказанию императора Тиберия был послан в Сирию, а затем, по просьбе парфянского царя Артабана III, был удален оттуда в Киликию. Сосланный Вонон, как сообщает Тацит, хотел бежать из места ссылки, но был пойман и убит. В свидетельстве Тацита указаны те районы, через которые пролегал путь подготовляемого бегства Вонона из Киликии к скифскому царю.

«В это же время, — говорит Тацит, — Вонон, который был, как я упомянул, удален в Киликию, подкупив стражу, пытался бежать в Армению, а оттуда к албанцам, геттохам и к своему родственнику скифскому царю (*Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus effugere ad Armenos,*

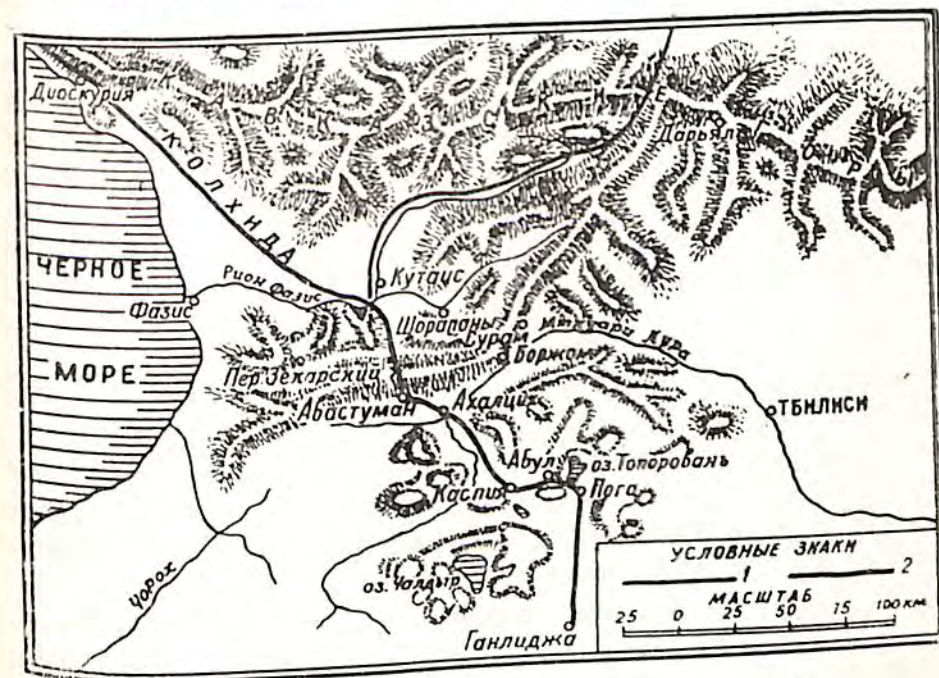
inde Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est)¹.

Чрезмерно длинное и невероятно извилистое направление указанного в приведенном свидетельстве пути было впервые отмечено Моммзеном.² И действительно, если бы Вонон бежал этой дорогой, то направление его пути следовало бы предположить из Киликии через Армению в Албанию, оттуда через Дербентский проход на Северный Кавказ, а затем из района Каспийского побережья на запад — в область генихов, лежавшую к северу от Диоскурии — Сухуми, и оттуда на север, где жил скифский царь.

Моммзен считает этот кружной путь совершенно невероятным и полагает, что в приведенном свидетельстве Тацита — ad Armenos, inde Albanos Heniochosque (в Армению, а оттуда к албанцам и генихам) — следует исправить и читать: ad Armenos, inde Alanos Heniochosque (в Армению, а оттуда к аланам и генихам).³ Следовательно, по его мнению, Вонон должен был из Армении проехать в страну генихов и скифов не через Албанию и Дербентский проход, а через область аланов и Дарьяльское ущелье.

Мне кажется, поправка Моммзена (Alanos вм. Albanos) приемлема и правильна. Нетрудно, однако, убедиться, что направление пути Вонона, указанное им через Дарьяльское ущелье, столь же спорно, как и первое предположение. Европейским ученым и историкам, как было выяснено в моей недавней работе «О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья»,⁴ не были известны историческая роль и значение Мэотидско-колхидской дороги, считавшейся наиболее удобным путем для сообщения с Северным Кавказом и страной генихов, живших вдоль побережья Черного моря и нынешней Абхазии. Для выхода из Армении к берегам Черного моря и генихам во время Тацита важное значение имела, конечно, магистральная дорога Artaxata—Sebastopolis, подробно описанная в римской мировой карте, известной под названием Tabula Peutingeriana, а не путь через Дербентский проход или Дарьяльское ущелье. Было бы, несомненно, совершенно несураз-

но и бессмысленно ехать из Армении к генихам и оттуда к скифам через Дербентский или Дарьяльские проходы. Из сообщений греко-римских источников нетрудно также заключить, что во время Тацита аланы, по-видимому, жили близ этой магистрали, в районах нынешней Военно-осетинской дороги и северо-восточной Колхиды.

«Каспийская дорога» (Мэотидско-колхидская магистраль)

Оказывается, таким образом, что указанный у Тацита путь подготавливаемого бегства Вонона следует предположить не через Дербентский проход или Дарьяльское ущелье, как полагают западноевропейские ученые, а по исторической Мэотидско-колхидской магистрали через нынешние Аштарак, Кондахсаз, Ганлиджу и Хосинию, по направлению к переправе через реку Куру, т. е. к древнему станционному пункту Ad Metcurium Таблиц Певтингера, находившемуся недалеко от теперешнего Ахалциха, а отсюда через Абастуман и Зекарский перевал к реке Риону (Ad fontem felicem), затем в Севастополис — Диоскурию⁵ и оттуда в область скифов.

¹ Tacitus, Annales, II, 68.

² Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, Berlin, 1886, S. 394.

Ann. 1.

³ Ibid.

⁴ Ереван, 1944, стр. 43, 45 и др.

⁵ См. мою работу: «Главные пути Армении (по Tabula Peutingeriana)». Ереван, 1936, стр. 137—172 и 246—248.

2. ВТОРЖЕНИЕ АЛАНОВ В АРМЕНИЮ ПО КАСПИЙСКОЙ ДОРОГЕ
(CASPIA VIA) И ЧЕРЕЗ КАСПИЙСКИЙ ПРОХОД (CASPIAE
PORTAE) в 35/36 г.

Как известно из сообщений греко-римских авторов, при императоре Тиберии (14—37 г. н. э.) коварным образом был отравлен армянский царь Аршак I, сын Артабана III, и царский престол Армении был отдан брату иберского царя Фарасмана, Митридату (в 35 г.). Парфянский царь Артабан III, узнав о трагической смерти сына, поручил другому своему сыну Ороду отомстить за смерть Аршака и изгнать из Армении иберов. Но против Орода выступили в поход не только иберы и объединенные с ними союзники-албанцы, но также и приглашенные с Северного Кавказа сарматы (по Иосифу Флавию — аланы), которые вторглись в Армению через Каспийский проход и по Каспийскому пути.

Направление этого пути сарматского нашествия, как известно, до сих пор еще не выяснено в науке и является предметом разногласий и споров.

Свидетельства Тацита и Иосифа Флавия, в которых описаны вышеозначенные события и указан путь вторжения сарматов, привожу подробно в русском переводе, подчеркнув в них места, содержащие сведения о Каспийской дороге и Каспийском проходе.

1. Тацит. *Анналы*, VI, 33:

«Из царевичей старший Митридат побудил Фарасмана содействовать силой и лукавством его козням. Они нашли соавратителей, которые большой суммой золота подкупили слуг Аршака и подстрекнули их совершить преступление. Одновременно иберы с большим войском вторглись в Армению и завладели городом Арташатом. Когда все это стало известно Артабану, последний послал сына Орода в качестве мстителя. Он дал ему войско, состоявшее из парфян, и послал людей, чтобы наняли вспомогательные войска. Фарасман же заключил союз с албанцами и призвал сарматов, начальники которых, по свойственному их племени обычаю, взяв плату с той и другой стороны, принимали на себя обязанности по отношению к обеим сторонам. Однако иберы, которые были хозяевами этих мест, тотчас же впустили в Армению Каспийской дорогой сарматов. А те, которые шли на помощь парфянам, легко задерживались, так как враг смог запереть другие входы. Остающийся же один проход, лежавший между морем и крайними албан-

скими горами, был летом недоступен, так как отмели заливались водой благодаря пассатным ветрам».

(At ex regulis prior Mithridates Pharasmanem perpulit dolo et vi conatus suos juvare, reperiunt corruptores ministros Arsacis multo auro ad scelus cogunt: simul Hiberi magnis copiis Armeniam inrumpunt et urbe Artaxata potiuntur. Quae postquam Artabano cognita, filium Orodem ultorem parat; dat Parthorum copias, mittit, qui auxilia mercede facerent. Contra Pharasmanes adjungere Albanos, accire Sarmatas quorum sceptruchi utrimque donis acceptis, more gentico, diversa induere. Sed Hiberi locorum potentes Caspia via Sarmatam in Armenios raptim effundunt: at qui Parthis adventabant, facile arcebantur, cum alios incessus hostis clausisset; unum reliquum, mare inter et extremos Albanorum montes, aestas impediret, quia flatibus etesiarum implentur vada).

2. Иосиф Флавий. *Археол.*, XVIII, 4.4:

«Тиберий послал письмо Вителлию и приказал ему завязать дружбу с парфянским царем Артабаном. Он боялся того, что Артабан, который был его врагом и который оккупировал Армению, может причинить ему большое зло. И Тиберий приказал на дружбу Артабана полагаться лишь в том случае, если будут римлянам даны заложники, главным образом сын Артабана. Написав об этом Вителлию, Тиберий дал большие суммы денег и убедил царей иберов и албанцев, не колеблясь, немедленно начать войну против Артабана. Но эти медлили сами и поэтому впустили против Артабана скифов⁶, дав им дорогу через свою страну и открыв Каспийские ворота».

Как известно, указанные в приведенных свидетельствах «Каспийская дорога» (Caspia via) и «Каспийские ворота» (Caspiae portae) отождествлены во всех исторических и научных трудах с нынешней Военно-грузинской дорогой и Дарьяльским проходом.⁷ Это утвердившееся в исторической литературе мнение, как увидим, на самом деле более чем спорно. Оно основано не только на том, что

⁶ Гутшмид указывает, что в рукописях союзниками Фарасмана значатся аланы, слово же «скифов» является в тексте Иосифа Флавия интерполяцией. — См. Gutschmid, *Geschichte Irans*, Tübingen, 1888, S. 121, Anm. I.

⁷ См. Г. А. Халатянц, *Очерк истории Армении*, М., 1910, стр. 262; Ю. А. Кулаковский, *Аланы по сведениям классических и византийских писателей*, Киев, 1899, стр. 10 и сл.; J. Marquart, *Eranschahr*, Berlin, 1901, S. 102; J. G. C. Anderson, *Cambridge Ancient History*, vol. X, 1934, c. 777.

Каспийская дорога, как указано у Тацита, находилась в стране иберов, но главным образом также на сообщении Плиния, который определенно свидетельствует, что многие из древних авторов Каспийскими воротами ошибочно называли Кавказские ворота, т. е. Дарьяльский проход. Соответствующие сообщения Плиния, так как они считаются главной основой господствующего в исторической литературе мнения, привожу подробно, без сокращений.

1. Плиний. Естеств. ист., VI, 12, 1 (изд. Littré):

«За этими народами (ильвами, дубянами и другими) находятся Кавказские ворота, многими называемые очень ошибочно Каспийскими, — огромное создание природы, образовавшееся вследствие внезапного разрыва гор; самый проход огорожен там обитыми железом бревнами; под ними посредине течет вонючая река, а по сю сторону (со стороны Закавказья) лежит на склоне укрепление по имени Кумания, построенное с целью препятствовать проходу бесчисленных племен. В этом месте, как раз насупротив иберийского города Гармастиса, воротами разделены части света».⁸

(Ab iis sunt portae Caucasiae magno errore multis Caspiae dictae, ingens naturae opus montibus interruptis regente; ubi iores obditaе ferratis trabibus, subter medias amne diri odoris iluente, citraque in rupe castello (quod vocatur Cumania) communito ad ascendas transitu gentes innumeras: ibi loci, terrarum orbe portis cluso, ex adverso maxime Harmastis oppidi Iberum).

2. Там же, VI, 15, 6 (изд. Littré):

«Следует исправить здесь ошибку многих, также и тех, которые недавно вели войну вместе с Корбулоном в Армении. Ибо они называли Каспийскими ворота Иберии, называвшиеся, как мы сказали, Кавказскими. На планах, снятых и присланных оттуда, обозначено это название. Точно так же и подготавливаемая императором Нероном экспедиция, которая должна была быть начата, как говорили, по направлению к Каспийским воротам, на самом деле предпринималась по направлению к тем воротам, которые вели через Иберию в сторону сарматов: всякий же доступ к берегам Каспийского моря почти что закрывали противолежащие горы. Существуют, однако, и другие ворота, находящиеся близ территории каспийских племен, но распознать их можно только из рассказов лиц, принимавших участие в походах Александра Великого».

⁸ См. В. Б. Латышев, Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе, т. I, СПб., 1890, стр. 182.

(Corrigendus est error in hoc loco multorum, eorum etiam qui in Armenia res proxime cum Corbulone gessere. Namque hi Caspiae appellavere portas Iberiae, quas Caucasias diximus vocari; situsque depicti et inde missi, hoc nomen inscriptum habent. Et Neronis principis comminatio, ad Caspiae portas tendere dicebatur; quum peteret illas, quae per Iberiam in Sarmatas tendunt, vix ullo propter appositos montes aditu ad Caspium mare. Sunt autem aliae, Caspiis gentibus junctae: quod dignosci non potest, nisi committatu regum Alexandri Magni).

Приведенные свидетельства Плиния, как известно, имели для выяснения вопроса о местонахождении вышеозначенных Каспийских ворот, или Каспийского прохода, решающее значение. Основываясь именно на этих показаниях Плиния и сопоставляя их со сведениями Тацита и Иосифа Флавия о Каспийской дороге и Каспийских воротах, ученые, полагая вопрос о пути вторжения аланов в Армению окончательно решенным, считали возможным заключить, что аланы, которых впустили в Армению иберы (в 35/36 г.), прошли через Каспийский проход (по Плинию — Кавказский), т. е. Дарьяльское ущелье. В полном согласии со свидетельствами Плиния, они указывают, кроме того, что античные писатели смешивали Кавказский или Дарьяльский проход с Каспийским или Дербентским и ошибочно называли оба прохода Каспийскими.⁹

Следует отметить, что против мнения Плиния и ученых, разделяющих это мнение и указывающих, что Дарьяльский проход древними авторами ошибочно назван Каспийским, выступил в своей работе «К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа» акад. Н. Я. Марр. По мнению Н. Я. Марра, античные писатели, вопреки указанию Плиния, имели полное основание называть Дарьяльское ущелье Каспийским проходом, так как «проходы через Кавказские горы определялись по расположенным вблизи народам (Гуннский проход, Албанский проход, Аланский проход, Хазарский проход и т. п.)».¹⁰

⁹ См. J. Marquart, Op. cit., S. 100; Justi, Geschichte Irans — "Grundriss der Iranischen Philologie", Band II, Lief. 5, Strassburg, 1903, S. 535; Ю. А. Кулаковский, Указ. соч., стр. 11; М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, Л., 1936, стр. 122—125 и др.

¹⁰ Н. Я. Марр. К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа, Изв. Акад. наук, 1916, стр. 1392.

Нахождение термина *Kaspi*, — говорит Н. Я. Марр, — «в Восточной Грузии в Тифлисской губернии, там, где на нашей, по крайней мере моей уже памяти, при проведении Закавказской железной дороги, одна из ее станций была окрещена по имени села в *Kaspi*, не есть случайное явление, а отражение большой важности и длительного значения исторического факта: оно свидетельствует о господстве некогда, в незапамятные времена во всем этом районе, начиная примерно с местонахождения нынешней станции «Каспи» через всю Кахию, вплоть до Каспийского моря, народа *cas'ov*, называвшихся в родной яфетической среде, смотря по языку произносивших это название племен, или *Kaspi* или *Kasqi* и т. п.»¹¹

Хотя Н. Я. Марр в приведенной цитате подвергает сомнению свидетельство Плиния о смещении древними авторами Кавказских ворот с Каспийскими, но он, как видим, считает несомненным, что под Каспийскими воротами, упоминаемыми в греко-римских источниках императорской эпохи, подразумевается обычно Дарьяльский проход.

Мне кажется, однако, что как утвердившееся в исторической литературе мнение, опирающееся на Плиния, так и предположение Марра исторически недостаточно обоснованы, не исчерпывают вовсе вопроса и не могут быть признаны окончательными. Как мы в дальнейшем убедимся, внимательное изучение древних itinerариев и, в частности, первоисточников Мэотидско-колхидской магии-страли, предоставляет нам возможность дать проблеме этой иное освещение.

Основная ошибка исследователей, определивших местоположение *Caspia via* и *Caspiae portae*, заключалась, по-моему, в том, что они единственными удобными путями для вторжения сарматов или аланов в Закавказье считали горные проходы через Дарьяльское ущелье или же около Дербента. Между тем, вопреки этому общепринятому мнению, Тацит ясно и определенно свидетельствует, что для вторжения сарматов и аланов в Закавказье и Армению кроме Дарьяльского и Дербентского проходов существовали и другие входы, которые были закрыты иберами.

«Однако, — говорит Тацит в приведенном выше свидетельстве (*Annales*, VI, 33), — иберы, которые были хозяевами этих мест, тотчас же впустили в Армению Каспийской дорогой сарматов. А те,

которые шли на помощь парфянам, легко задерживались, так как враг смог запереть другие входы. Остаточный же один проход, лежавший между морем и крайними албанскими горами, был летом недоступен».

Это важное показание Тацита о «других входах», запертых иберами, упущено из виду в исторических трудах, между тем как проникнуть в Армению могли скифские и сарматские племена также и через них.

В моей работе «О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья» подробно было уже выяснено, что вторжение с севера киммерийских, скифских и сарматских племен в VIII и IV — III вв. до н. э. имело место не через Дарьяльское ущелье, как обычно полагают, а по Мэотидско-колхидской дороге. Северные народы, спустившись с Северного Кавказа в Колхиду, могли проникнуть оттуда в Иберию, а затем в Армению, или прямым путем через Зекарский перевал, или же круглым путем через Сурамский перевал и Боржом-Бакуртани или Боржом-Ацхури. Таким образом, как видим, из Северного Кавказа в Иберию и оттуда в Армению вели не один, а три исторических пути: один — через Дарьяльский проход, а два других — через Колхиду, а затем через Зекарский или Сурамский перевалы.

Эти три пути, как и четвертый — из Албании в Иберию, подробно указаны в «Географии» Страбона.

«Четыре прохода, — сообщает Страбон,¹² — ведут в страну (Иберию): один — через колхидское укрепление Сарапану (Шорапань) и через находившиеся около него ущелья...

Со стороны же северных кочевников (ведет) трехдневный подем, а за ним узкая речная долина вдоль реки Арагвы, требующая четырех дней пути для конного; конец пути охраняет неприступная стена.

Из Албании же проход идет сперва по тропинке, высеченной в скалах, а затем через болото, образуемое рекой (Алазонией), ниспадающей с Кавказа.

А из Армении вход образуется узким проходом близ рек Куры и Арагвы. Выше слияния эти реки имеют при себе города, укрепленные самою природою на скалах, отстоящие один от другого почти на 16 стадий. При Куре лежит город Гармозика, а при другой реке —

¹² Strabo, XI, 3, 4—5 (500); ср. русский перевод Мищенко.

¹¹ Там же, стр. 1393—1394.

Севсамора. Этими проходами воспользовались сперва Помпей, направившийся из Армении, а затем Канидий».

Сведения, сообщаемые Страбоном об этих проходах, совершенно ясны и не нуждаются в комментариях. Не упоминается у него, как видим, проход в Иберию через Зекарский перевал. Объясняется это, по-видимому, тем, что сообщение его восходит к источникам, описывавшим походы Помпея и Канидия, когда южная линия Мэотидско-колхидской дороги Sebastopolis-Artaxata находилась на территории Армении, а не Иберии. Этот путь, спускавшийся через Зекарский перевал в долину реки Куры, как видно из сообщений источников, из Колхиды выходил в то время непосредственно в Тигранидскую Армению. Можно, однако, догадаться из намеков греко-римских авторов, что позднее, когда на престоле Армении утвердилась иберская династия, некоторые северо-западные местности в Армении и вместе с ними, по-видимому, и часть магистралей Sebastopolis-Artaxata были присоединены к Иберии.

В вышеприведенных свидетельствах о Каспийском проходе особенно интересно то, что Плиний, живший и писавший свой труд в Италии, в неправильном применении термина *Caspiæ portæ* учитывает тех римлян, которые вместе с Корбулоном были в Армении и о Каспийских воротах могли иметь более точные сведения, чем он сам. Этот любопытный факт способен сам по себе породить сомнения и может значительно подорвать достоверность показаний Плиния.

И действительно, неразбериха и путаница, по-видимому, создались в данном вопросе благодаря именно Плинию. Возможно и даже вероятно, что названия *Caspiæ via* и *Caspiæ portæ* он неправильно перенес на Кавказский проход, отождествляемый учеными с Дарьялом. Он, конечно, прав в том, что Каспийскими воротами назывался проход между Каспийским морем и крайними отрогами албанских гор, т. е. проход Дербентский. Но ему, очевидно, не было известно, что кроме Каспийских ворот и области Каспианы у Каспийского моря существовала еще область Каспия или Каспиада, названная у Диона Аспидой,¹³ в которой находился крупный станционный пункт *Caspiæ* южной линии Мэотидско-колхидской дороги.¹⁴ Этими сведениям древних источников не было уделено

должного внимания также в исторических трудах европейских ученых.

Принимая в соображение эти новые данные, мне кажется, мы без труда убедимся, что говоря о Каспийской дороге, по которой иберы провели в Армению сарматов и аланов, использованные Тацитом и Иосифом Флавием римские источники имели в виду не Дарьяльское ущелье или Дербентский проход, а Мэотидско-колхидскую дорогу, вдоль которой близ нынешнего города Ахалкалаки находилась область Аспида, или Каспиада, и станция *Caspiæ*. Следует отметить, что в Таблицах Певтингера станционный пункт *Caspiæ* обозначен фигурой из двух башен, служащей указанием на то, что этот пункт был укрепленным местом и значительным военным постом. Путь со стороны станции *Pagas* (нынешн. Пога на южном берегу озера Топоравана) в сторону *Caspiæ* пролегал через труднопроходимые теснины у южного склона горы Абула и через станцию *Arulum* (нынешн. Абул), и возможно, что римляне называли Каспийскими воротами не только проход у Каспийского моря, но также и этот тесный проход к востоку от станции *Caspiæ*, тождественной, по-видимому, с нынешней деревней Хоспией.

Что приведенное наше предположение не лишено основания, подтверждается, по-моему, также и следующими соображениями.

Само собой разумеется, что Дарьяльский проход был удобен для северокавказских народов при набегах на Иберию, а вовсе не для вторжения в Армению. Путь из области Дзауджикау через Дарьяльский проход в Тбилиси и оттуда через Боржоми в Армению, предполагая часть области Гогарены между Боржоми и Ахалкалаки в пределах Иберии, составляет приблизительно около 450 километров. Следовательно, северо-кавказские кочевники, двигавшиеся грозной лавиной в Армению, если бы они шли по этому пути, должны были бы в течение более чем трех недель пройти поперек всю область Иберии. Этот круглый путь представляется мне мало вероятным. При внимательном изучении вопроса нетрудно, напротив, прийти к выводу, что иберы впустили их по Мэотидско-колхидской дороге и, вероятно, через Зекарский перевал и область Аспиду, или, вернее, Каспиаду.

¹³ См. Cass. Dio, XXXVII, 7, 5 (изд. Boissvain'a).

¹⁴ См. мои работы: «Круговой путь Помпея в Закавказье», «Вестник древ-

истории», 1939, № 4, стр. 74 и 80—81, а также «Тигран Второй и Рим», Ереван, 1944, стр. 199 и 206.

Рассматривая выше направление пути подготовляемого бегства Вонона, я уже отмечал, что в конце I века до н. э. аланы жили рядом с гениохами в горных районах Кавказского хребта и занимали, по-видимому, также некоторые северо-восточные районы Колхиды. Оттуда через Зекарский перевал расстояние в область Каспиады и к теснинам около Caspiae составляет приблизительно около 200 километров. И можно предположить, что вторжение аланов в Армению, о котором сообщают Тацит и Иосиф Флавий, могло иметь место именно оттуда, по магистральному пути из Колхиды, а не через Дарьяльский проход.

А если это правильно, то нетрудно заключить, что в вышеприведенных свидетельствах под Caspia via подразумевается путь, идущий через Кутаиси, Абастуман, Ахалцих, Ахалкалаки в сторону Артаксаты, а под Caspiae portae — проход, находившийся в области Каспиаде, недалеко от станционного пункта Caspiae.

Что предложенная нами новая концепция о Caspia via и Caspiae portae более чем вероятна, — имеются косвенные указания у самого Плиния, уличавшего в ошибке своих соотечественников.

Как мы уже видели, Плиний, как он сам сообщает, имел возможность использовать по данному вопросу топографические съемки, снятые на месте и присланные в Италию. На этих планах, видимо, имелось указание на местонахождение Caspiae portae. И крайне любопытно, что Плиний, основываясь очевидно, на топографических данных этих планов, о проходе, называемом им Кавказским, дает сведения, определяющие местоположение его не на Военно-грузинской, а на Мэотидско-колхидской дороге.

«За Кавказскими воротами, — говорит он, — вдоль Гордейских гор живут неукротенные народы валы, суарны, которые, однако, добывают руду. За ними до самого Понта живут многие племена гениохов, а затем ахеев».

(A portis Caucasiis per montes Gordyaeos, Valli, Suarni indomitae gentes, auri tamen metalla fodiunt. Ab iis ad Pontum usque Heniochorum plura genera, mox Achaeorum)¹⁵.

Из приведенного свидетельства видно, что ко времени Плиния за Каспийскими или Кавказскими воротами следовали с юга на север сначала валы, затем суарны, а за ними гениохи и ахен. Это сведение имеет особую ценность, так как оно устанавливает, что в пер-

воисточниках, которыми пользовался Плиний, данные о местоположении Caspiae portae совпадали с территориальной обстановкой не вокруг Дарьяла, а магистрального пути из Армении в Колхиду, где к северу от станционного пункта Caspiae жили, действительно, двалы, а за ними сваны, гениохи и ахен.

Указанный у Плиния народ Vali, по-видимому, соответствует упомянутому у Анонима Равеннского дивалам—Divali (Divali Musetice, Dibalon Miceticon)¹⁶, жившим, по его мнению, в Армении. К. Миллер отмечает, что горы, лежавшие между Фасис-Рионом и Мткуари-Курою, называются и теперь Двалетскими.¹⁷

Следует, кроме того, отметить, что и на римской карте Tabula Peutingeriana над станционным пунктом Caspiae, обозначенным фигурой из двух башен, нарисована горная цепь, а к северу от нее, недалеко от реки Куры, помещена страна дивалов (Divali).

Все это вместе взятое, мне кажется, определенно указывает, что в использованных Плинием картах под Caspiae portae подразумевались не Дербентский или Дарьяльский проход, а теснины около станции Caspiae, лежавшие к юго-востоку от нынешнего Зекарского перевала.

3. НАШЕСТВИЕ НА АРМЕНИЮ ГЕНИОХОВ, СОЮЗНИКОВ РИМА, И ПУТЬ ЭТОГО НАШЕСТВИЯ

После недолгого царствования в Армении Радамиста, сына иберского царя Фарсмана, на армянский престол был возведен Тиридат I, брат парфянского царя Вологеса I. Примириться с этим римляне, конечно, не могли. И в 58 г. н. э. римские легионы под начальством Корбулона двинулись в глубь Армении и выступили против Тиридата. Во время и этой войны, как и в 35/36 г., в Армению вновь вторглись северные варвары, но на этот раз не аланы, а гениохи.

Об этом нашествии, как и о военных действиях 58 г., ценные сведения имеются у Тацита, которые считаю нужным привести в подлиннике и переводе, подчеркнув места, касающиеся нашествия на Армению гениохов.

¹⁵ K. Miller, Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, SS. 623—624.

¹⁷ Там же, стр. 624.

¹⁵ Plin. Nat. Hist, VI, 12, 1 (изд. Littré).

«Однако Тиридат, — сообщает Тацит,¹⁸ — поддержанный кроме своих клиентов также и силами брата Вологеса, уже не скрытно, а открыто начал войну и напал на Армению. Он опустошал земли тех, которых полагал верными нам, а если выступали против него войска, он уклонялся и, спешно устремляясь туда и сюда, наводил страх больше слухами, чем сражением.

Таким образом, Корбулон, долгое время тщетно искавший случая дать сражение, был по примеру врагов вынужден вести стычки повсюду и потому рассеял свои войска с той целью, чтобы помощники его и начальники одновременно совершали нападения в разных местах. Вместе с тем он уговорил царя Антиоха напасть на близлежащие области. Фарасман же, убив своего сына Радамиста, как изменника Рима, чем он хотел засвидетельствовать свою верность нам, более решительно проявил свою давнишнюю ненависть по отношению к армянам.

Тогда же впервые были привлечены на нашу сторону генохи, этот народ, который более других был связан союзом с римлянами, совершил нашествие на отдаленные окраины Армении. Таким образом, намерения Тиридата приняли противоположный оборот».

(At Tiridates, super proprias clientelas, ope Vologesis fratris adjutus, non furtim jam, sed palam bello infensare Armeniam, quosque fidos nobis rebatur, depopulari, et si copiae contra ducerentur, eludere, hucque et illuc volitans, plura fama, quam pugna exterere. Igitur Corbulo, quaesito diu proelio, frustra habitus, et exemplo hostium circumferre bellum coactus, dispartit vires, ut legati praefectique diversos locos pariter invaderent. Simul regem Antiochum monet, proximas sibi praefecturas petere. Nam Pharasmanes, infecto filio Radamisto, quasi proditore, quo fidem in nos testaretur, vetus adversus Armenios odium promptius exercebat.

Tuncque primum illecti insochi, gens ante alias socia Romanis, avia Armeniae incursavit. Ita consilia Tiridati in contrarium vertebant).

В приведенном летописном тексте Тацита, как мы видим, северный народ, вступивший в союз с Римом и совершивший нашествие на Армению, назван Insochi. До последнего времени ученые полагали, что Insochi есть искажение и что название этого народа следует исправить и читать Moschi. Поэтому почти во всех трудах

по истории Рима, как и древней Армении, обычно предполагалось, что союзниками Рима во время римско-армянской войны 58—59 гг. были мосхи, жившие между Колхидой, Иберией и Арменией.¹⁹

Это предположение, как теперь полагают, должно быть отвергнуто. Ученые действительно упустили из виду, что мосхи вовсе не были в то время сильным и независимым народом и что их страна, нынешняя Месхетия или Самцхе, входила тогда в территориальный состав Колхиды, Иберии и Армении.

«Область Мосхская, — сообщает Страбон,²⁰ — в которой находится храм (Левкотен), разделена на три части: одною из них владеют колхи, другою — иберы, третьею — армяне».

По данному вопросу считается в настоящее время более правильным и приемлемым предположение Саггу. Последний полагает, что искаженное название северного народа Insochi следует читать не Moschi, а Eniochi. Имя этого же народа, как указывает Саггу, встречается в анналах Тацита также в главе 68 второй книги.²¹

Союз Рима с геннохами является любопытным историческим фактом, который ясно указывает, что при императоре Нероне, во время войны его легата Корбулона в Армении (58—59 гг.), в сферу римского влияния был втянут, кроме иберов, также воинственный народ Кавказского побережья Черного моря — геннохи, живший к северу от Диоскурии-Сухуми.

Не подлежит, конечно, спору и само собой разумеется, что вторжение геннохов в Армению следует предположить не через Дарьельский проход, а по Мзотидско-колхидской магистрали, пролегавшей через их страну и спускавшейся в Колхиду, а затем идущей через Зекарский перевал, Абастуман и Ахалцих в северо-западные области Армении.

Таким образом, определенно выясняется вновь, что при своих вторжениях в Армению как киммерийско-скифские племена,²² точ-

¹⁹ Ср. Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, Dritte Auflage, Berlin, 1896, S. 386; W. Schür, Die Orientpolitik des Kaisers Nero — "Klio", 1923, N 15; Г. А. Халатьянц. Указ. соч., М., 1920, стр. 295 и др.

²⁰ Strabo, XI, 2, 18 (499).

²¹ См. Classical Review, 1911, XXV, p. 107; ср. Cambridge Ancient History, vol. X, p. 880.

²² См. мою работу «О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья». Ереван, 1944, стр. 44—45.

¹⁸ Tacitus, Annales, XIII, 37.

но так же и аланы и гениохи проникали с Северного Кавказа на юг не через Дарьяльский проход, а по более удобной и доступной Мэотидско-колхидской магистрали.

4 НАШЕСТВИЕ АЛАНОВ НА АРМЕНИЮ И МИДИЮ В 72 г. н. э.

В 72 г. н. э. аланы, с которыми не удалось справиться Нерону, совершили нашествие на Армению и Мидию, о чем подробно сообщает Иосиф Флавий.

«О том, что народ аланский,—рассказывает Иосиф Флавий²³,—обитавший около Танаиса и Мэотидского (Азовского) моря, суть скифы, мы сообщили уже раньше. А в это время они, задумав с целью грабежа вторгнуться в Мидию и еще далее, сговорились с царем гиркан. Ибо этот последний был владыкой прохода, который царь Александр замкнул железными воротами. И после того, как тот открыл им проход, они сообща напали на мидийцев, застигнутых врасплох, и опустошили многочисленную страну, полную всякого скота, и никто не осмелился оказать им сопротивление. Ибо царь страны Пакор, испугавшись, убежал в труднодоступные места, оставив всех остальных на произвол судьбы. С большим лишь трудом он спас жену и наложниц, захваченных в плен, уплатив сто талантов. Не встретив сопротивления, аланы с большой легкостью разграбили все до самой Армении и ушли, взяв всю добычу. В Армении царствовал Тиридат, который выступил против них и, дав сражение, чуть было не был взят в плен во время самого боя. Кто-то издал бросил на него аркан, и он был бы схвачен, если бы тотчас не разрубил своим мечом аркан и не пустился бежать».

Из всех сообщений о проходах через Кавказский хребет, которыми пользовались аланы при своих вторжениях, наиболее путанным является, несомненно, приведенное свидетельство Иосифа Флавия. И несмотря на это, свидетельство это приводится без предварительной критики в исторических трудах как западноевропейских, так и армянских ученых.

Германский ученый Гутшмид, например, как и пользовавшийся его трудом Халатьянц, не обратил внимания на то, что царь гиркан не мог открыть аланам Дербентский проход, так как Гиркания ле-

жала к востоку от Каспийского моря, Дербент же находился не в Гиркании, а на западном побережье Каспийского моря.²⁴ Они оставили без внимания также и то, что в сообщении Иосифа Флавия речь идет о разгроме аланами Мидии и Армении и ни слова не говорится об опустошениях Албании.

Наличие путаницы в сообщении Иосифа Флавия было замечено Моммзенем. По его мнению, указание Иосифа Флавия, что аланы вторглись в Мидию и Армению с согласия царя гиркан через «Железные ворота», сооруженные Александром Великим, объясняется, по-видимому, тем, что в означенном свидетельстве под этим проходом подразумевался, по недоразумению, горный проход около нынешнего Рея, древней Раги, называвшийся также Каспийскими воротами.²⁵ Это сопоставление, конечно, является явным недоразумением, так как аланы жили не к юго-востоку от Каспийского моря, а на северо-западных склонах Кавказских гор и далее до Мэотиды. Они шли, разумеется, не из Мидии в Закавказье, а из Закавказья в Мидию.

Изложенное соображение Моммзена хотя и правильно, однако, самая путаница в представлении о Каспийских воротах у Иосифа Флавия остается и у него все-таки невыясненной.

Я полагаю, что при критическом разборе приведенного сообщения Иосифа Флавия нужно принять во внимание, что в греко-римских источниках, как отмечалось Марквартом,²⁶ Иберия иногда называлась Нугсапе или Нугсания (=арм. Virk). Нетрудно поэтому догадаться, что первоисточник, которым пользовался Иосиф Флавий, говоря о сговоре алан с царем гиркан, имел в виду не царя Гиркании, а царя Иберии. По-видимому, гирканы-иберы смешаны в свидетельстве Иосифа Флавия с подлинными гирканами, откуда и произошла замена прохода, находившегося в Иберии, Каспийскими воротами около Рея. А если это так, то можно с уверенностью заключить, что аланы вторглись в Закавказье и затем в Мидию не через Дербентский проход, как указывается в исторических трудах, а через один из проходов, лежавших на территории Иберии,

²⁴ См. Gutschmid, Указ. соч., стр. 133; Г. А. Халатьянц, Указ. соч., стр. 295; его же: Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896, стр. 243—244.

²⁵ См. Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, 1886, S. 394, Anm. 1.

²⁶ См. J. Markquart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Iran, ZDMG, XLIX, 1895, S. 635 и его же: Eranschahr, Berlin, 1901, S. 101.

²³ Jos. Flav., Bel. Jud., VII, 7, 4 (244—246).

а именно — или через Дарьяльское ущелье, или через Сурамский перевал, или же через Зекарский перевал и теснины около станционного пункта Caspiae Таблиц Певтингера.

Через какой из этих проходов вторглись аланы в Армению и Мидию, определить очень трудно, так как об этом нет прямых или косвенных указаний в источниках. Однако, если принять во внимание, что они в 35/36 г. были впущены иберами в Армению так называемой Каспийской дорогой, отождествленной нами с южной ветвью Мэотидско-колхидской магистрали, можно считать возможным и даже вероятным, что и в 72 г. они могли быть впущены царем Иберии в Армению и Мидию по этой же магистрали.

МАРШРУТЫ ПЕРСИДСКИХ ПОХОДОВ ИМПЕРАТОРА ИРАКЛИЯ

Маршруты персидских походов императора Ираклия до сих пор еще окончательно не выяснены в исторической литературе. Объясняется это не скудостью или неопределенностью сообщений первоисточников, а исключительно тем, что ученые, изучавшие со бытия эпохи Ираклия, не имели возможности осветить этот вопрос вследствие недостаточной выясненности направлений военных путей Армении.

Как известно, направления древних магистральных путей, шедших из Малой Азии и восточного Причерноморья через Армению в Сасанидскую Персию, были выяснены сравнительно недавно. Эти пути с расположенными на них станциями, подробно описанные в римской мировой карте IV в. нашей эры, называемой *Tabula Peutingeriana*, рассмотрены и почти полностью расшифрованы в историко-географических трудах последних десятилетий.¹ Определенные сведения об основных путях исторической Армении имеются также в арабских, армянских и итальянских итинерариях IX—X и XIV вв. Исследование, посвященное и этим итинерариям, будет приведено во втором, переработанном и дополненном издании моей работы «О торговле и городах Армении».

Эти новые данные источников о магистральных путях Армении дают нам возможность изучить географическую обстановку византийско-персидских войн начала VII в. и определить довольно точно маршруты персидских походов императора Ираклия.

¹ См. Markwart, *Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien*, Wien, 1928, а также мои работы — О торговле и городах Армении, Ереван, 1930, 101—124; «Древние пути Армении», — Изв. Ин-та наук и искусств ССРА, Ереван, 1931, № 5, стр. 65—89; «Мелкие исследования», Ереван, 1932, стр. 3—21; «Главные пути Армении по „Tabula Peutingeriana“», Ереван, 1936, стр. 5—270.

Конец VI и начало VII в. были, как известно, временем наиболее острой борьбы между Византией и Персией. В 602 г. на византийский престол вступил Фока, и по его приказу были казнены император Маврикий и его сыновья. Это убийство послужило для персидского царя Хосроя Парвиза, обязанного Маврикию своим восстановлением на царство, поводом к упорной войне, продолжавшейся около четверти века.

В 604—605 гг. персы взяли приступом мощную пограничную крепость Дару. В 606 г. они победоносно вторглись в Византийскую Армению, Месопотамию и Сирию. Полководец Хосроя Шахрбараз завоевал в течение нескольких лет Эдессу, Антиохию, Дамаск и другие города Сирии. В 614 г. он осадил и взял Иерусалим. Город был беспощадно разгромлен, а жители перебиты или переселены в Иран. Святыня христиан — «древо Креста», на котором, по преданию, был распят Христос, была отправлена в Персию. Через несколько лет после взятия Иерусалима Шахрбараз овладел Александрией и завоевал Египет (в 619 г.). Другой полководец Хосроя, Шахин, вторгся в Киликию (в 615 г.), занял Кесарию и, продвигаясь на запад, достиг Босфора и взял Халкидон.

Вскоре, однако, счастье изменило персам. Смертельная опасность, нависшая над империей, заставила всех сплотиться вокруг правительства. Император Ираклий лично взял на себя обязанности главнокомандующего и в 622 г., 5 апреля, на второй день праздника Пасхи, отправился в Малую Азию и начал войну против персов.

Выехав из Константинополя, Ираклий морским путем прибыл в гавань Пилы,² неправильно отождествленную Гиббоном, Нельдеке и другими с киликийским Иссом.³ На самом же деле, как выяснено теперь, упомянутая у Феофана гавань Пилы находилась на берегу Астаканского залива Пропонтиды, южнее Никомедии.

Прибыв в Малую Азию, Ираклий в течение почти всего 622 г. был занят формированием и обучением своей армии и подготовкой к предстоящему походу в глубь Персии. Двигаясь с запада на восток, имперские войска вступили в Каппадокию, где имели несколь-

² См. Theoph., A. M. (от сотворения мира) 6113.

² См. Theoph. A. M. (от сотворения мира) 6113.
³ См. Th. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887.

ко удачных столкновений с войсками Шахрбараза. А затем, отдохнув на зимних квартирах в Понте, они под начальством Ираклия двинулись внезапно через Армению в Атропатену (в апреле 623 г.).

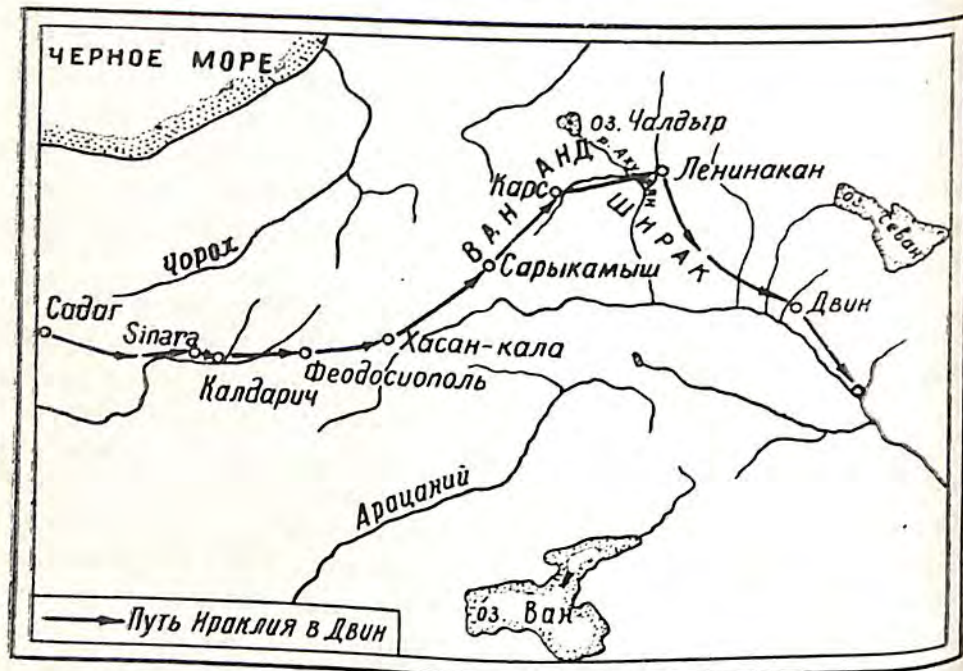
О направлении этой первой карательной кампании Ираклия против персов византийские источники почти не дают указаний. Об этом пути имеются сообщения в армянских источниках — у Себеоса, Моисея Утйского и Фомы Арцруни. Свидетельства этих авторов, нуждающиеся в пояснении, считаю не лишним привести полностью, подчеркнув в них места, касающиеся направления пути Ираклия.

1. Себеос, гл. XXXVI (изд. Малхасянца, Ереван, 1939, стр. 93): «Пустился Ираклий в путь с 120 тысячами войска, (будто) направляясь ко двору персидского царя. И он, держа путь в северном направлении, пришел прямо в город Карин, а затем, прибыв в Айратский Двин, разрушил его, как и город Нахичеван. После того он направился в Атропатенский Гандзак и разрушил здесь храм великого огня, называвшийся Вшасп».

2. Моисей Утгийский (Каганкатвацц). История Агван (пер. К. Патканьяна, СПб., 1861, стр. 101—102 II, 10): «Оставив дворец свой в руках своего сына, которого, увенчав, посадил царем на место свое, он (Ираклий) не выступил против персидских войск, которые спокойно владели странами и городами его. Он не приближился к ним и не возбуждал их к битве, а оставив их в земле своей, сам по морю направил путь свой в Егерию, прибыл в Армению, переправился через р. Ерасх, и хотел застигнуть великого царя Хосроя врасплох... Но великий император Ираклий, видя, что царь персидский обратился от лица его в бегство, перестал преследовать его, а направил свои набеги по стране атропатаканской до места, называемого Гайшаван, в местах укрепленных, тепличных, где персидские государи проводили лето для здоровья, на границах Мидии — разорял, разрушал, жег и уводил все в плен».

3. Фома Арцруни. История рода Арцруниев (Тифлис, 1917, стр. 159, II, 3): «И Ираклий, собрав все восточные народы, около 120 тысяч, выступил против Хосроя. И он, держа путь в северном направлении, пришел прямо в город Карин и прошел в Ширак. Затем, прибыв в Двин, он разрушил его, как и Нахичеван и Урмию. После того он, направившись в Атропатенский Гандзак, срыл его, разрушил Амадан и Май, и уничтожил храм великого огня, называвшийся Вшасп».

Следует отметить, что к изложению Моисея Утийского приблизительно примыкает патриарх Евтихий (X в.), который также указывает путь первого похода Ираклия из Константинополя в Трапезунд⁴. Однако против этого морского пути серьезные возражения приведены в статье Герланда, помещенной в *Byzantinische Zeitschrift*⁵. И действительно, при внимательном рассмотрении этого вопроса нетрудно убедиться, что в сообщении своем Моисей Утийский описывает события первого похода Ираклия, а по недоразумению указывает путь второго его похода.

Из вышеприведенных данных заслуживают, несомненно, большего внимания свидетельства Себеоса и Фомы Арцруни. В сообщении последнего мы имеем выписку из того же Себеоса, но лишь по иному, более пространному варианту.

На основании этих достоверных источников направление маршрута первого персидского похода Ираклия устанавливается с до-

статочной определенностью. Маршрут этот можно предположить из Понта и Малой Армении в Феодосиополь (Карин), отсюда через нынешний Сарыкамыш и древнеармянские области Вананд и Ширак в город Двин, а затем через Нахичеван в Атропатенский Гандзак. Первая часть этого пути (до нынешнего Кеприкея) устанавливается довольно точно по линии «Таблиц Певтингера», подробно рассмотренной и выясненной в моей историко-географической работе «Главные пути древней Армении».⁶ На линии этой, по описанию Таблиц, лежали следующие станционные пункты:⁷ Satala 20 Salmalasso 20 Darucinte 20 Aegea 15 Lucus Basaro 22 Sinara 15 Chalchdiara 12 Autisparate 15 Tharsidarate 20 Datamisa 10 Adconfluentes.

Дорога шла из района верхнего течения Лика — Келькида к Евфрату, а затем вдоль правого берега этой реки в нынешний Чалдарич (Chalchdiara), находящийся около переправы через Евфрат, недалеко от нынешней Ашкалы, и отсюда через район Карин—Феодосиополя и нынешний город Хасан-Кала в Коприкей, лежащий около места слияния Пасин-су с Араксом.

Дальнейший путь византийского войска, как видно из свидетельства Фомы Арцруни, определяется через нынешние Сарыкамыш и Карс в древнеармянскую область Ширак и отсюда в Двин. Любопытно, что по этому же пути—через области Ширак, Вананд и город Феодосиополь—вернулся в Кесарию (в 613 г.), как сообщает Себеос, вторгнувшийся в персидскую Армению византийский полководец Филиппик.⁸

Город Двин, который был резиденцией марзбанов и столицей Персидской Армении, как видно из вышеприведенных сообщений Себеоса и Фомы Арцруни, был взят и разрушен.⁹ Можно, следовательно, предположить, что Двин оказал Ираклию сопротивление. Такая же судьба постигла город Нахичеван и, по-видимому, город Урмию.

⁶ Ереван, 1936, стр. 61—81. Ср. также мою работу «О торговле и городах Армении», стр. 116—120.

⁷ Цифры между станционными пунктами обозначают римские мили (1.4815 км).

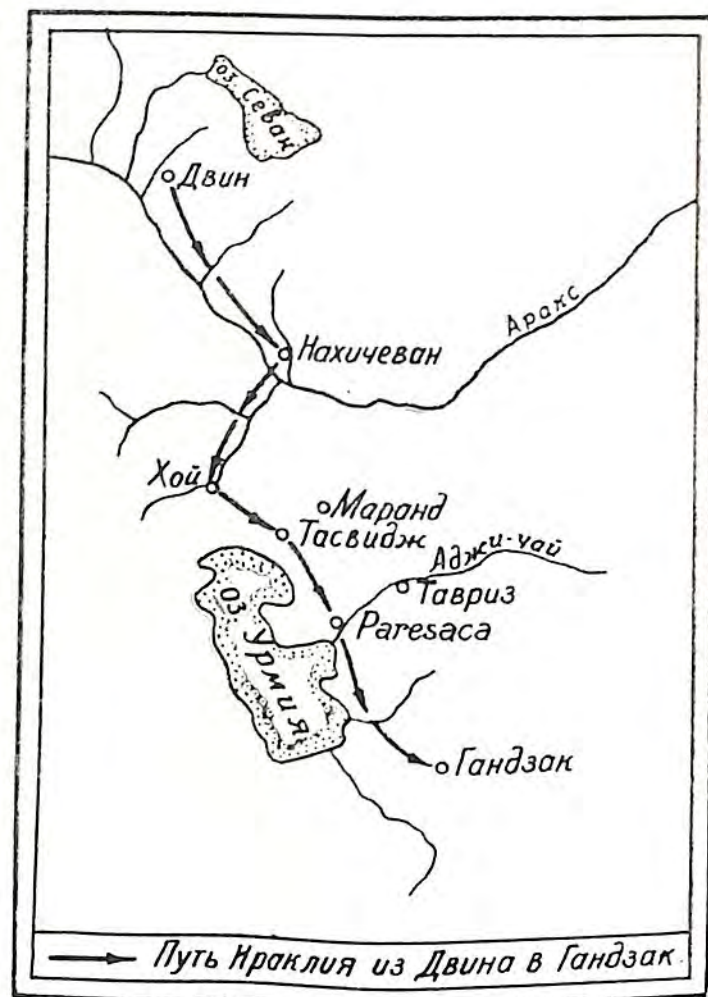
⁸ См. «История епископа Себеоса», пер. С. Малхасянца. Ереван, 1939, стр. 79 (гл. XXXII).

⁹ См. также *Georgiae Pisidae Heraclias*, 2, 163 (Bonnae, 1837).

⁴ См. *Eutychii Patriarchae Alexandriae Annales*, P. G. III.

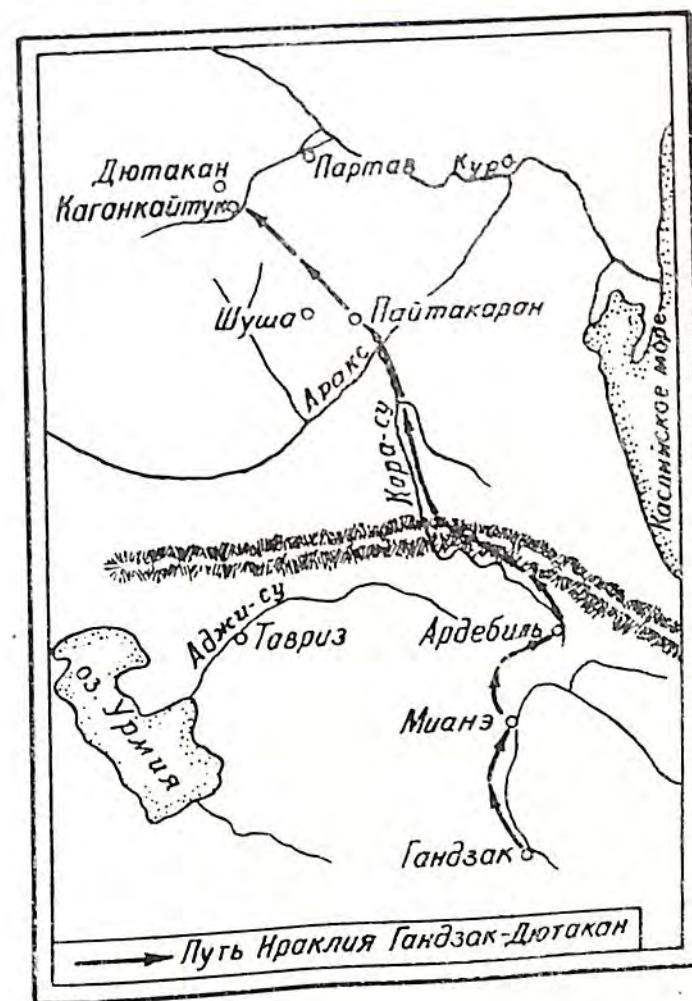
⁵ E. Gerland, *Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios*, BZ., III (1894), S. 345.

Из Нахичевана войско Ираклия вышло к р. Араксу, перешло ее, двинувшись на юг, вторглось в Атропатену и направилось к столице этой области Гандзаку. Целью стремительного набега Ираклия была месть Хосрою за бедствия, причиненные империи, поэтому вся Атропатена беспощадно предавалась огню и мечу.

Основными и естественными путями из Нахичевана в район Атропатенского Гандзака являлись магистральные древние линии через Маранд и Тавриз или же через Хой и Тасвидж. Последняя линия, соответствующая линии Таблиц Певтингера Gobdi — Paresaca —

saca — Ecbatanis, как выяснено в моем историко-географическом исследовании «Главные пути Армении по "Tabula Peutingeriana"»¹⁰, шла в юго-восточном направлении из Хоя в Тасвидж и отсюда по восточному побережью Урмийского озера в район Гандзака.

Путь наступления Ираклия, как я полагаю, вероятнее предположить по древней линии Таблиц Певтингера. Подтверждением такого предположения может служить то, что в числе городов, разгромленных византийскими войсками, у Фомы Арцруни упоминает-

¹⁰ Ереван, 1936, стр. 164—171 и 247—248.

ся г. Урмия, лежавший к юго-западу от магистрали Хой—Тасвидж, а город Тавриз, который в то время был значительным центром в Атропатене¹¹ на пути из Нахичевана в Гандзак, в источниках вовсе не упоминается.

Не встретив противодействия в своем быстром наступлении, которое Георгий Писидя сравнивает с молнией, Ираклий взял штурмом и подверг разгрому резиденцию Хосроя—Гандзак и разрушил находившийся в нем храм огня. Это была месть за разрушение Иерусалима и пленение Креста. Местоположение древнего Гандзака, как известно, определено Роулинсоном на месте развалин Тахт-и-Сулейман, находящихся к юго-востоку от нынешней Мераги.¹² После разгрома Гандзака византийские войска, рассыпавшись по всей области, стали грабить и разорять окрестную страну. По вышеприведенному свидетельству Фомы Ариуни, кроме Гандзака ими были опустошены также Амаден и Май.¹³

Феофан сообщает также, что Ираклий после разгрома Гандзака занял Фивармайс (τὴν Θῆβαρμαῖς), сжег этот город и находившийся в нем храм и преследовал затем Хосроя в горных теснинах.¹⁴ Название и местоположение города Фивармайс, к сожалению, не поддаются объяснению. Д'Анвиль¹⁵ отождествляет этот город с городом Урмией, что, конечно, совершенно невероятно. Гоффман предполагал, что в тексте Феофана имеется путаница. Θῆβαρμαῖς он предлагал исправить и читать Βῆβαρμαῖς, и поэтому он считал возможным заключить, что упомянутое у Феофана название Θῆβαρμαῖς соответствует названию провинции Beth—Armae¹⁶, лежавшей к западу от горного хребта Загра. Однако, как нам известно, Ираклий в первый свой поход туда совсем не заходил.

Оправившись от паники, вызванной неожиданным, внезапным нападением, Сасанидская Персия начала оказывать Ираклию се-

рьезное сопротивление и вызвала из Сирии Шахрбараза. Приблизжалась уже зима, и положение византийского войска могло стать критическим. Ираклий решил поэтому отступить в Албанию, надеясь, что здесь он сможет увеличить свои силы присоединением закавказских христиан.

О направлении маршрута отступавших из района Атропатенского Гандзака войск Ираклия дает нам сведения армянский историк Себеос: «До сведения Ираклия, — сообщает он, — дошла весть, что Хорьям (т. е. Шахрбараз) прибыл в Нисибин. Он взял свое войско и пленных, вернулся обратно через крепкую страну мидийцев и пришел в Пайтакаран».¹⁷ Как видно из сообщения Феофана, византийская армия подвергалась на этом пути частым нападениям персов и потеряла всех пленных—50 тысяч по свидетельству Феофана.¹⁸

Из вышеприведенного сообщения Себеоса видно, что Ираклий из Пайтакарана «через крепкую страну мидийцев» и через Пайтакаран. Такие указания Себеоса, мне кажется, дают возможность определить с большим вероятием и этот путь Ираклия в Албанию. Под «крепкой страной мидийцев», вероятно, следует подразумевать горы северо-восточной части персидского Азербайджана, которые в настоящее время носят название Карадаг, а под Пайтакараном— область или город, находившийся около нижнего течения р. Аракса, к юго-востоку от города Шуши.

Выяснением местоположений упомянутых у Себеоса мест маршрут Ираклия определяется из района Атропатенского Гандзака через нынешние Миане и Ардабиль в район нижнего течения Аракса, где находился Пайтакаран. Этот древний путь подробно описан в арабских источниках — у ал-Истахрия, Ибн-Хаукаля и других географов в следующем направлении: Ардабиль—Бердруд—Балхаб—Варсан—Байлакан.¹⁹ По мнению Караулова, путь из Ардабиля в Варсан, тождественный с Вартанакертом древнеармянских источников, пролегал по течению Карасу.²⁰ А развалины

¹⁷ Издание Малхасянца. Ереван, 1939, стр. 93 (гл. 36).

¹⁸ Theoph. A. M. 6114.

¹⁹ См. Н. А. Караулов. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXIX (1901) и XXXVIII (1908).

²⁰ См. Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXIX, стр. 67, прим. 59.

¹¹ См. Фауст, История Армении, Венеция, 1889, стр. 149 (IV, 25) и стр. 157 (IV, 39).

¹² Rawlinson, Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana, JRGS, X, 1841.

¹³ О местоположении Мая см. подробное объяснение Маркварта в его исследовании "Eranschahr", Berlin, 1901, стр. 18—20.

¹⁴ Theoph. A. M. 6114.

¹⁵ См. Mém. d'Acad. des Inscr. et Belles Lettres, t. 32, p. 550.

¹⁶ G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, S. 252.

Варсана или Вартанакерта, как указывает Минорский, находятся на берегу р. Аракса и называются ныне развалинами Алтана.²¹

Из древнеармянской области Пайтакарана, находившейся к юго-востоку от нынешнего г. Шуши, византийское войско, как видно из сообщения Моисея Утийского, направилось в область Ути и захватило здесь столицу Албании Партав. Здесь оно расположилось на зимние квартиры (623—624 гг.).

«Возвратившись оттуда (из Персидского Азербайджана), — пишет Моисей Утийский, — он (Ираклий), хотел провести зиму в странах агванских, иверских и армянских. Поэтому он письменно предложил князьям и владетелям этих стран добровольно выйти к нему навстречу и служить ему с войском своим во время зимы; в случае же отказа он обойдется с ними, как с язычниками и войска его возьмут крепости их и опустошат пределы страны их. Услышав о том, князья и владетели агванские, по приказанию самого Хосроя, оставили великий город Партав и, выступив оттуда, укрепились в разных местах... Войско греческое в несметном количестве пришло и расположилось в области Ути, близ потока, на границах села Каганкайтук. Оно пограло и опустошило прекрасные сады и поля, через которые проходило. Выступивши оттуда, они расположились у потока Трту, близ деревни Дютакан».²²

Упомянутое в приведенном сообщении с Каганкайтук, как подробно выяснено в моей работе «Главные пути Армении», лежало на левой стороне р. Тертер, недалеко от нынешней деревни Мадагис, и находилось на расстоянии приблизительно 50 км к западу от Партава.²³

В течение всего 624 г. театром ожесточенной войны между империей и Сасанидской Персией являлись Албания и Персидская Армения. О военных действиях этого года подробные, но неясные и довольно спорные сведения дает Феофан, сообщения которого уточняют и существенно пополняют Себеос и Моисей Утийский. Как видно из их сообщений, против Ираклия действовала в Албании вначале лишь армия Шахраплакана, но затем к последнему прибыли на помощь одна за другой еще две армии под начальством

Шахрбараза и Шахина. Весною 624 г. получил подкрепления от лазов, абазгов и иверов, как можно заключить из рассказа Феофана, также и император Ираклий²⁴. По свидетельству этого же автора, Ираклий имел несколько удачных стычек с войсками Шахраплакана²⁵, но затем, после прибытия армий Шахрбараза и Шахина, персам удалось, как сообщает Себеос, окружить его армию, попавшую в критическое положение.

«Когда Хосрой был извещен, — свидетельствует Себеос,²⁶ — что Ираклий вернулся обратно, достиг Пайтакарана и намерен пройти через Албанию в Грузию, он приказал полководцу своему

Шахрбаразу преградить ему путь. И последний поспешно прибыл в Айрарат, двинулся против него в Гардман и расположился лагерем в другом Тигранакерте против него. А Шахин подоспел с 30 тысячами и разбил лагерь в тылу Ираклия, в местечке Тигра-

²¹ См. V. Minorsky, *Hudud al-Alam*, London, 1937, p. 398.

²² Моисей Утийский (Каганкатваци), *История Агван*, пер. Патканьяна, СПб., 1861, стр. 102—103.

²³ См. «Главные пути Армении по "Tabula Peutingeriana"», Ереван, 1936, стр. 200—202 и 250.

²⁴ Theoph., A. M. 6115.

²⁵ Ibid.

²⁶ Изд. Малхасянца, стр. 93 (гл. 36).

накерт. Эти расположились с одной стороны, а те с другой, и лагерь Ираклия был между ними двумя».

Приведенное свидетельство Себеоса, в котором имеются точные и ценные топографические указания, к сожалению, не могло получить должного освещения в исторических трудах вследствие слабой изученности исторической географии древней Албании. Из свидетельства Себеоса видно, что армия Шахрбараза располагалась в области Гардмана, лежавшей к югу от нынешних городов Шамхора и Ганджи и к востоку от р. Шамхор, где и следует предположить местоположение «другого Тигранакерта». Нетрудно догадаться, что Шахрбараз, наступавший со стороны Гардмана, имел целью предупредить продвижение войск Ираклия на запад и вторжение их в пределы Грузии. Армия же Шахина, расположившаяся в местечке Тигранакерт, должна была преградить Ираклию путь на восток и юг.

Местоположение Тигранакерта, в котором расположилась армия Шахина, устанавливается совершенно точно в тылу Ираклия, на расстоянии приблизительно 40—45 км к юго-востоку от Каганкайтук. Развалины этого местечка лежат около крепости Шахбулах и нынешней д. Тарнаут, находящихся в 8—10 км к северу от нынешнего Агдама и в нескольких километрах к западу от евлах-шутинской дороги.²⁷

Очутившись во вражеском окружении, Ираклий не растерялся. Он стремительно напал на армию Шахина, находившуюся в местечке Тигранакерт, разбил и рассеял ее и открыл себе путь на юг через древнюю область Сюнню.

Относительно маршрута отступления войска Ираклия из Албании в Персидскую Армению в исторических трудах приводятся обычно неправильные разъяснения, основанные на явном недоразумении. Ошибки эти объясняются погрешностью в греческом тексте Феофана, которую можно легко исправить при помощи ценного свидетельства Себеоса.

Соответствующие свидетельства Теофана и Себеоса привожу полностью в подлинном переводе, подчеркнув в них места, касающиеся направления пути Ираклия.

1. Теофан, А. М. 6115 (перевод Оболенского и Терновского М., 1890, стр. 250): «Во время сих сражений пришел в Сани

(=Шахин) с своим войском, и его Ираклий разбил, много войска его истребил, а прочих рассыпал в бегстве и главное знамя их взял. Сарваразан (=Шахрбараз), соединившись с Санином, собрал спасшихся воинов и опять думал идти против Ираклия. Но царь пошел в страну Гуннов (следует исправить «Сюнниев»), в страны их непроходимые, по дорогам шероховатым и трудным» (ὁ δὲ βασιλεὺς ἐπὶ τὴν τῶν Οὐννων [=Σύννων] χώραν καὶ ταῖς αὐτῶν δυσχωραῖς ἤλαυνεν, ἐν τε τράχεσι τόποις καὶ δυσβάτοις). Варвары шли вслед за ними. Тогда лавы вместе с абазгами, убоявшись, отступили от римлян».

2. Себеос (издание Малхасянца, Ереван, 1939, гл. 36, стр. 93): «Когда увидел Ираклий, что его окружили, он двинулся против войска, находившегося в тылу, стремительной силой разбил и разгромил его и пошел через Цхук: и выбрался он зимою через горы в равнину Нахичевана».

Согласно приведенным свидетельствам маршрут Ираклия из Албании в район Нахичевана устанавливается с полной определенностью из района Тарнаута («местечка Тигранакерт») по евлах-шутинской дороге, через Шушу и Герюсы, в область Сюнни «Цхук» и оттуда через Ангелаут и Беченагский перевал в Нахичеван. Нетрудно поэтому догадаться, что в греческом тексте Теофана Οὐννων есть простая описка вместо Σύννων²⁸. Совершенно также очевидно, что следует отвергнуть предположения ученых, которые путь Ираклия из Албании указывают не в Сюнню, а в страну гуннов, сабиров или же в область саков — в Сакашен.²⁹

Подробные и точные сведения о дальнейшем пути Ираклия из района Нахичевана в древнеармянскую Апахунню дает нам Себеос в следующем своем сообщении:

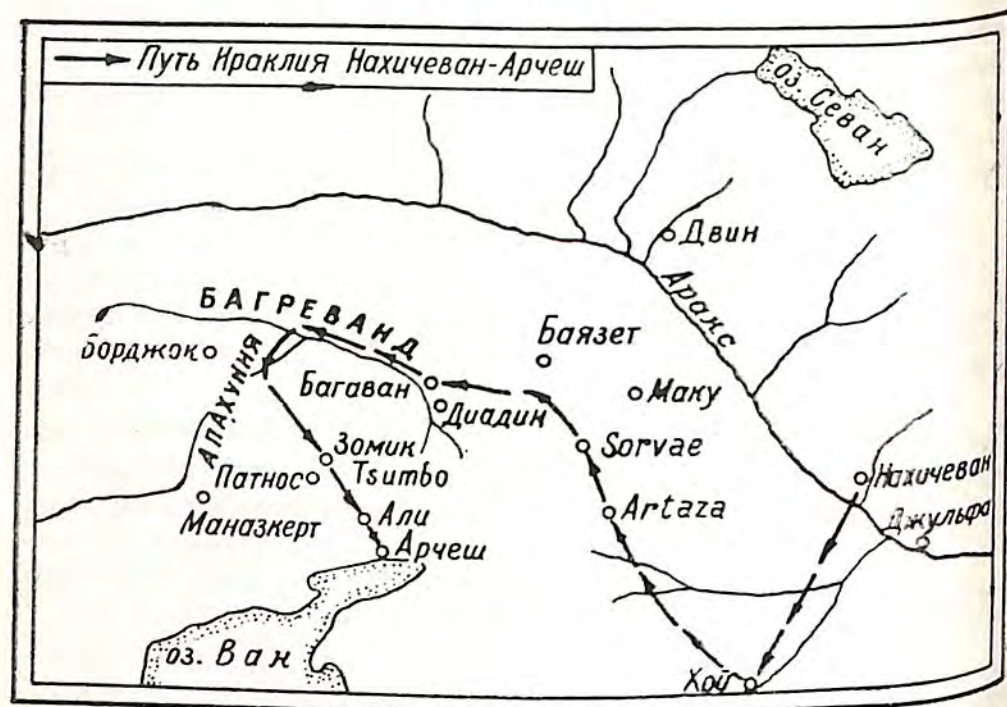
«Ираклий перешел вброд р. Аракс, достиг селения Вричунник и разбил лагерь на его полях. Войско же персидское, придя туда, не смогло перейти реку в тот же день. Затем Ираклий прибыл в Багреванд, прошел в Апахунню и расположился лагерем в селе, назы-

²⁸ Окраина Армении Сюнния названа Σαυνία или Σύννία у Евсевия Кесарийского в его Praeparatio evang. ed. Gaisford, 2, 88 (277); эта же область названа Σύννι у Константина Порфирородного. De ceremoniis, стр. 687 и у других авторов.

²⁹ Н. Gelzer. Abriss der Byzantinischen Kaisergeschichte, см. Krumpholtz, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München, 1897, S. 948; Gerland, Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios, Byz. Ztschr., III, S. 354; Ю. Кулаковский, История Византии, т. III, стр. 343—344 и др.

²⁷ М. Бархударянц, Арцах, Баку, 1895, стр. 28.

вавшемся Грчмунк. А Шахрбараз разместил свои войска в области Ахновите, и сам с 6 тыс. отборных, прекрасно вооруженных и отважных воинов отправился и засел в засаду в области Арчеше, намереваясь напасть ночью на лагерь Ираклия»³⁰.

Направление вышеприведенного пути Ираклия из района Нахичевана в область Апахунию нетрудно определить при помощи данных Таблиц Певтингера. Из района Нахичевана войска Ираклия, после перехода через р. Аракс, направились через селение Вричуник в Хой и шли затем в Багреванд по линии Таблиц Певтингера: Gobdi (=Хой) — Nasabi (=Нварсак) — Artaza (=Артаз) — Sorvae — Ortispi (=Ордепу)³¹. Дорога из Нахичевана шла в юго-западном направлении в Хой и следовала далее в северо-западном направлении к верховьям р. Ак-чай, оттуда, в том же северо-западном направлении, в нынешний Каракенд, недалеко от которого находился стационарный пункт Таблиц Певтингера Ortispi, а затем через Багаван (=Учь-Килиса), лежавший в Багреванде, в

область Апахунию, расположенную к северу от Сипани-дага в бассейне р. Арацания.

Селение Грчмунк в Апахунии, около которого расположились имперские войска, названо у армянского историка Асохика — Хрчтонк или Харчток.³²

Вопрос о его местоположении, к сожалению, остается открытым. Было бы весьма заманчивым сопоставить это селение с нынешним «Борджоком», лежащим к западу от реки Арацания, приблизительно в 15—20 км. к северо-западу от нынешнего Дутаха-Энтаба.³³

После прибытия Ираклия в Апахунию произошло новое столкновение с персами, о котором дают сведения Себеос и Теофан.

1. Себеос (изд. Малхасянца. Ереван, 1939, гл. 36, стр. 94): «Ираклий был извещен через подсланных разведчиков, что Хорьям (т. е. Шахрбараз) прибыл и устраивает ему засаду. Тогда он также подобрал отборных воинов и коней и напал на него с 20 тысячами войска. И дойдя до Али, он там обнаружил передовой отряд числом в 500 человек. Уничтожил он сначала их; однако один из всадников, спасшись, прибыл в Арчеш и сообщил Хорьяму печальную весть, что браги настигли их и вырезали передовой отряд в Али. Разгневался Хорьям на этого человека, приказал связать ему руки и ноги и сказал: «До сих пор Ираклий сам убегал от меня, а теперь, когда я настиг его с такой крупной силой, неужели он не укроется и теперь бегством от меня?» Не успел он сказать это, как они стремительно нагрянули на них, окружили город с трех сторон, подожгли его и сожгли многочисленное войско... Уцелел лишь Шахрбараз, сев на плохого коня, и, спасшись таким образом, прибыл к своим войскам, которые были собраны в области Ахновите».

2. Феофан (перев. Оболенского и Терновского. Москва, 1890, А. М. 6115, стр. 250): «Между тем царь, продолжая путь, пришел в страны Персидской Армении. И поскольку эта страна находилась в подвластии персов, то многие бежали к Сарваразу (=Шахрбаразу) и увеличили войско его. При наступлении зимы этот народ рассеялся по своим домам, о чем узнавши, Ираклий умыслил сде-

³⁰ См. изд. Малхасянца. Ереван, 1939, гл. 36, стр. 94.

³¹ См. мою работу «Главные пути Армении», стр. 122—132 и 246—247.

³² См. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозвищу, изд. С. Малхасянца, СПб., 1885, стр. 116 (II, гл. 3).

³³ См. «Борджок» на 10-верстной карте бывшего Генерального штаба.

лать в ночь внезапное нападение; по причине зимы варвары не имели никакого подозрения, и царь, выбравши крепких лошадей и мужественнейших из войска, разделил их надвое, и одних послал вперед против варвара, а сам за ними с прочими следовал позади. Во время ночи с поспешностью заняли они местечко Сальваны (*ἡ πόλις Σαλβανών*) в 9-м часу. Находившиеся здесь персы, узнавши о нападении, вспрыгнули и устремились против них, но римляне истребили их всех, кроме одного, который принес известие варвару: он, вставши, сел на лошадь и нагой, необутый искал спасения в бегстве. Жен его и весь персидский цвет — правителей, сатрапов, отборных воинов, которые, взошедши на крыши домов, дрались, истребил огнем».

В приведенных сообщениях Себеоса и Феофана о победе Ираклия над Шахрбаразом, как мы видим, нет существенных разногласий. Несомненно, однако, что сообщаемые Себеосом сведения представляют высокую ценность, так как они уточняют географическую обстановку события.

Путь ночного внезапного нападения Ираклия устанавливается из области Апахунии через нынешние Патнос или Зомик, т. е. через горный район, в котором, как было мною выяснено, находился укрепленный стационарный пункт Таблиц Певтингера Tsumbo или Цумб.³⁴

На пути из Патноса и Зомика в Арчеш находится и теперь перевал Али, лежащий приблизительно в 20—25 км к северу от Арчеша,³⁵ и нетрудно догадаться, что передозому персидскому отряду была поручена охрана этого перевала. Там же около перевала можно предположить и местонахождение местечка Али.³⁶

Таким образом, как видим, и этот походный маршрут Ираклия выясняется с достаточной определенностью. Нетрудно также догадаться, что упомянутое у Феофана местечко Сальваны есть искаженное название селения Али, т. е. Аси-авана (*= Σαλ. — (α)βανών*). Основываясь на новых данных настоящего исследования, можно

³⁴ См. мою работу «Главные пути Армении», стр. 104—106 и 243.

³⁵ См. Аси на 10-верстной карте бывшего Генерального штаба.

³⁶ О селении и горе Аси ср. заметку Гюбшмана в его работе «Die altarmenischen Ortsnamen, Sonderabdruck aus dem 16 Bande der Indogermanischen Forschungen» — Strassburg, 1904.

кроме того, заключить, что едва ли вероятно предположение Нормана Бэйнза, будто во время событий конца 624 г. Ираклием был взят город Ван³⁷.

После победы над Шахрбаразом войска Ираклия провели зиму в армянских областях к северу от озера Ван. А в начале марта, как подробно сообщает Феофан, Ираклий двинулся отсюда в Киликию и оттуда в Севастию.

Соответствующие свидетельства Феофана настолько достоверны и правдивы, что дают нам возможность определить довольно точно и этот маршрут Ираклия в Сирию.

«В сем году марта 1-го, — сообщает Феофан, — царь Ираклий, собравши свое войско, делал совещание, каким путем идти им; два пути предлежали ему тесные и трудные: один вел в Тарант (*ἑπὶ Τάραντον*), другой — в страну Сирийскую. Путь на Тарант был короче, но угрожал недостатком во всяком продовольствии; путь в Сирию, идущий через Твар, представлял изобилие и удобство к продовольствию. Все присудили избрать, этот путь, хотя он был шероховат и покрыт глубоким снегом. С этим трудом перейдя его, в семь дней пришли к р. Тигру, через которую перешедши, заняли Мартирополь и Амиду. Здесь получили отдых и войско, и пленные».³⁸

Из области к северу от озера Ван в Малую Азию вели, как совершенно правильно указывается в приведенном сообщении Феофана, два исторических пути. Один путь шел через Маназкерт в Карин — Феодоснополь и оттуда в Саталу и Малую Армению, а другой — через Таврские горы в Мартирополь — Фаркин и оттуда в Мелитену. Так как войско Ираклия отступило по второму пути, то нетрудно заключить, что направление упомянутого у Феофана другого пути на Тарант следует предположить через Феодоснополь и Саталу. Этот путь хотя и был, действительно, короче и удобнее, однако достать провиант для войск здесь было бы, конечно, трудно, так как армия Ираклия на этом пути весною 624 г. кормилась грабежом.

Следует отметить, что «путь на Тарант» Кулаковский предполагает через древнеармянскую провинцию Таруберан, в которой

³⁷ См. The Cambridge Medieval History II, 1936, p. 294.

³⁸ Летопись византийца Феофана, пер. Оболенского и Терновского. М.: 1890, стр. 233 (А. М. 6116).

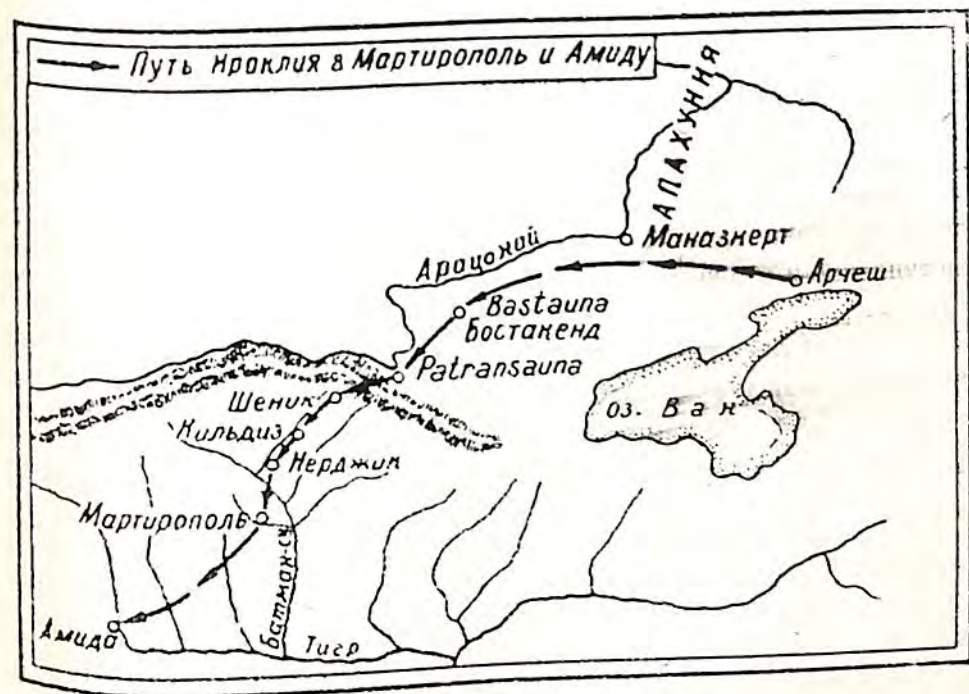
находилась область Тарон.³⁹ Это — явное недоразумение, так как через Таруберан и Тарон пролегал упомянутый у Феофана «путь в Сирию», по которому отступила в 625 г. армия Ираклия. Вышеозначенный Тарант отождествлял Сен-Мартен с областью Малой Армении Derendeh, которую армяне называли Daranda, а сирийцы — Touranda⁴⁰. Маловероятным я считаю и это мнение. Мне кажется, что у Феофана название *Táranth*, которое сильно искажено, может соответствовать названию области Карии, греч. *Karrión* или *Karriónis*⁴¹, через которую пролегал вышеуказанный короткий путь.

Направление маршрута императора Ираклия из района озера Ван в Мартирополь — Фаркин устанавливается без особого труда вдоль магистрали Таблиц Певтингера *Artaxata — Tigranocerta*, которая была выяснена и подробно описана в моем исследовании «Главные пути Армении».⁴² На этом пути, идущем через Мушскую равнину и горную цепь Тавра к верховьям р. Батман-су и оттуда через нынешние селения Кильдиз и Нерджик в Мартирополь (древний Тигранакерт), обозначены в Таблицах следующие стационарные пункты: *Elegasana* (др.-арм. Елегакан) 15 *Dagnevana* (др.-арм. Доневанк) 26 *Molchia* 32 *Vastauna* или *Bastavena* (нын. Бостанкенд) 26 *Patansana* или *Patransana* (др.-арм. Патрансаван) 27 *Dyzanas* или *Dizanas* 22 *Cyldiza* (нын. Кильдиз) 20 *Zanserion* или *Zancerion* (сирийск. Зоникарт) 30 *Tigranocerta* (Фаркин — Мартирополь)⁴³.

Расстояние от района озера Ван до Мартирополя, древнего Тигранакерта, как видим, составляет около 200 римских миль, или 300 км, и расстояние это имперские войска могли пройти приблизительно в 10 дней, а к верховьям р. Тигра около станции *Dyzanas* они могли прийти, как правильно указано у Феофана, в 7 дней. Под р. Тигром в свидетельстве Феофана, как и в Анабасисе Ксенофонта (IV, 4, 3), подразумевается, по-видимому, р. Нимфий, или нынешняя Батман-су. Любопытно также, что Нимфием Феофан называет

в дальнейшем своем рассказе реку, протекавшую около г. Амиды, т. е. нынешний Тигр.

Войска Ираклия сделали остановку в районе между Мартирополем и Амидой. Здесь нагнал их Шахрбараз, который упорно следовал за Ираклием и пытался оказать ему противодействие.⁴⁴

После перехода через р. Нимфий, т. е. нынешний Тигр, дальнейший путь Ираклия указан у Феофана через Самосат и Германикею в Адану и к р. Сару и оттуда через Севастию в Понт, где войско Ираклия провело зиму 625—626 г.

Кампания Ираклия 624—625 гг., как известно, Феофан прославляет как непрерывный ряд побед. Более верная оценка дана этим событиям в историческом труде Моисея Угийского. «Хотя войска персидские, — читаем в «Истории агван»,⁴⁵ — претерпели сильные поражения, однако отразили преследователя и загнали его в страну его, завладев городами, которые насильно отняли у него».

³⁹ Ю. Кулаковский. История Византии, III, Киев, 1915, стр. 72.
⁴⁰ См. *Histoire du Bas-Empire* par Lebeau, Nouvelle ed. par M. de Saint-Martin IX, Paris, 1830, p. 108, прим. 3.

⁴¹ Strabo XI, 14, 5 (528) и C. Müller, *Claudii Ptolemaei geographia* I, Paris, 1911, p. 937.

⁴² Ереван, 1936, стр. 85—104 и 241—242.

⁴³ Цифры между стационарными пунктами означают римские мили (1.4815 км).

⁴⁴ Theoph. A. M. 6116.

⁴⁵ Моисей Угийский, цит. соч., стр. 103.

О военных действиях Ираклия можно считать правильной также и следующую оценку Нельдеке: «Его почти авантюрные передвижения с места на место, во время которых он обычно не имел тыловой связи и должен был встречать большие затруднения при снабжении своих войск продовольствием, характеризуют Ираклия, как великого полководца и крупного политика».⁴⁶

* * *

Борьба между Сасанидской Персией и Византийской империей продолжалась с особым ожесточением в 626 г.

Оттеснив Ираклия в Понт и восстановив свою власть в покинутых Ираклием областях, Сасанидская Персия вновь перешла в наступление и в союзе с аварами осадила Константинополь (летом 626 г.). Армия Шахрбараза наступала со стороны Халкедона, а против Ираклия должен был вести войну Шахин. Однако широко задуманный план персов не имел успеха. Аварский хан потерпел поражение (7 августа 626 г.) и должен был снять осаду и отступить. В том же году одержал победу над Шахином также и брат Ираклия Феодор.

Во время этих событий сам император Ираклий был занят организацией второго похода в Персию. Сформировав новую армию, он отправился, как сообщает Феофан,⁴⁷ в Лазику. Это сведение, как полагают, заслуживает доверия. Возможно поэтому, что вышеприведенное свидетельство Монсея Утийского о переезде Ираклия морским путем в Егерию, т. е. Лазику, относится не к первому его походу, а ко второму⁴⁸.

Основываясь на сообщении Никифора, Кулаковский считает вероятным, что переезд в Лазику, т. е. Колхиду, Ираклий совершил морским путем из Трапезунда.⁴⁹ Однако, как подробно будет выяснено ниже, предположение это крайне спорно.

Прежде чем начать второй свой поход, Ираклий искал новых союзников и нашел их в лице хазар. По сведениям Монсея Утий-

ского, на 36-м году царствования Хосроя Парвиза (т. е. в 626 г.) император Ираклий послал посольство к Джебухану (Зиевилю, см. Феофан, А. М. 6117), предводителю хазар, и заключил с ним военный союз. После того, на 37-м году царствования Хосроя (т. е. в 627 г.), несметные полчища Джебухана, пройдя Дербентский проход, опустошили земли агван и иверов и осадили г. Тифлис.⁵⁰ Из нижеприведенных сообщений Феофана и Монсея Утийского видно, что именно здесь, под стенами осажденного Тифлиса, произошла встреча Ираклия с своими новыми союзниками.

1 Феофан (пер. Оболенского и Терновского. Москва, 1890, стр. 235, А. М. 6117): «Хазары, перешедши Каспийские ворота, вторглись в страну Азербайджан (εις τὴν χώραν τοῦ Ἀζερτζᾶν) под предводительством Зиевила, достоинством второго по кагане; и где они ни проходили, везде брали в плен персов, а города и села огню предавали. Царь, оставя землю лазов, соединился с ними».

2. Монсей Утийский (пер. Патканьяна, гл. XI, стр. 107): «После всего этого потоки бурной реки (т. е. несметные полчища хазар) поднялись и устремились против Иверии, окружили и осадили изнеженный, торговый, славный и великий город Тифлис».

Узнает о том и великий император. Собрав все войска своего могущества, он немедленно пришел к сподвижнику своему; и посолы взаимных даров и приношений, они весьма радовались при виде друг друга».

Относительно даты описанных в приведенных сообщениях событий, как и направления маршрута Ираклия в Тифлис, как известно, в исторических трудах имеются непримиримые разногласия. Придерживаясь указаний Феофана, часть исследователей полагает, что вышеозначенные события имели место в 626 г.⁵¹ Однако другая часть ученых, как мне кажется, с большим правом относит эти события к 627 г.⁵²

Эта последняя дата устанавливается довольно точно при внимательном анализе соответствующих сообщений Монсея Утийского.

⁵⁰ Монсей Утийский, цит. соч., стр. 103—112.

⁵¹ Н. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaiser Geschichte, S. 948; М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, Л., 1936, стр. 51—58; Lebea, Histoire du Bas-Empire, IX, pp. 117—119 и др.

⁵² Ю. Кулаковский, История Византии, III, стр. 93—94; N. H. Baynes, Cambridge Medieval History, II, 1936. 297 sq.

⁴⁶ Nö l d e k e, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, S. 126.

⁴⁷ Theoph, A. M. 6117.

⁴⁸ Монсей Утийский, цит. соч., стр. 101.

⁴⁹ Ю. Кулаковский. История Византии, т. III, стр. 75; ср. Nicéphori archiepiscopi Const. opuscula historica, ed. de Boor, Lipsiae, 1880, 15, 12.

Не совсем ясен, однако, вопрос о направлении маршрута Ираклия из Егерии—Лазики в Тифлис. Обычно под Егерией—Лазикой ученые понимают область по течению реки Фасиса—Риона, т. е. Колхиду⁵³. При таком толковании местоположения Лазики выяснение маршрута Ираклия из «земли лазов» в Тифлис не представляло бы трудностей. Этот путь возможно определить через нынешнюю Шорапань, Сурамский перевал и затем вдоль р. Куры.

Однако достаточно обратиться к грузинским материалам, как возникает целый ряд сомнений. Очевидно, ко второму походу Ираклия в Персию относятся следующие сообщения грузинских источников:

1. См. *Н. Я. Марр*, Антиох Стратиг, Пленение Иерусалима персами в 614 г. (СПб., 1909, стр. 25): «Между тем царь Ираклий поспешил набрать войско и... несметное полчище бойцов со всех сторон от многих племен и с бесчисленным множеством народностей направился через Эвксинский понт, что представляет собою обширное море на севере. С ним была жена. Когда Ираклий достиг Трапезунда, в пределах Мингрелии, жена родила сына, которого он называл Ираклием. Оттуда Ираклий отправил послов к (тюркскому) царю с обильными подарками. Тюркский царь прекрасно принял послов Ираклия и дал обет единения, после чего Ираклий отправился в тюркскую землю».

2. *Джуаншера*, Краткая история Грузии (Венеция, 1884, гл. 15, стр. 96—97): «А Фоку убил Ираклий, родственник Маврикия, который, став царем греков и взяв многочисленное войско у западных тюрков, выступил для обретения животворящего Креста. Пустившись в путь через Армению, он прибыл в Бззунию и направился оттуда в Тифлис».

В первом из приведенных отрывков представляет интерес сообщение о том, что «Ираклий достиг Трапезунда в пределах Мингрелии», т. е. как правильно отмечает Н. Я. Марр, Мингрелии, понимаемой в смысле Лазики, или «страны егерцев».⁵⁴ Любопытно, что и в «Армянской географии» определенно указано, что Джаник, т. е. страна цанов, или что то же — лазов, находившийся в районе Трапезундской области, был составной частью Егерии—Колхиды.⁵⁵

Можно считать поэтому вполне возможным и даже вероятным, что под Егерией — Лазикой, откуда, Ираклий прибыл в Тифлис, следует подразумевать не нынешнюю Мингрелию в Западной Грузии, а «землю лазов» в Трапезундской области.

Заслуживает также внимания и то, что в «Краткой истории Грузии» Джуаншера путь Ираклия в Тифлис указан не из Западной Грузии через Сурамский перевал, а через Армению и Бззунию(?). Предположить направление пути Ираклия в Тифлис через древнеармянскую область Бззунию, лежавшую у северо-западного угла озера Ван, было бы, конечно, совершенно невероятно. Можно поэтому думать, что Бззуния у Джуаншера есть искажение, и можно с некоторой уверенностью предположить, что в греческом тексте, который лег в основу грузинского сообщения, стояло, вероятно, не «Бззуния», а Βιζυζ, упомянутая у Георгия Кипрского в числе епархальных городов Трапезундской митрополии.⁵⁶ При этом новом толковании свидетельства Джуаншера путь Ираклия в Тифлис можно было бы предположить не из бассейна р. Фасиса—Риона через Сурамский перевал, а из Трапезундской области—через Ерзингян — в Визану, лежавшую на берегу Евфрата южнее Котура, и оттуда через области Карин, Вананд и Ширак в Тифлис.

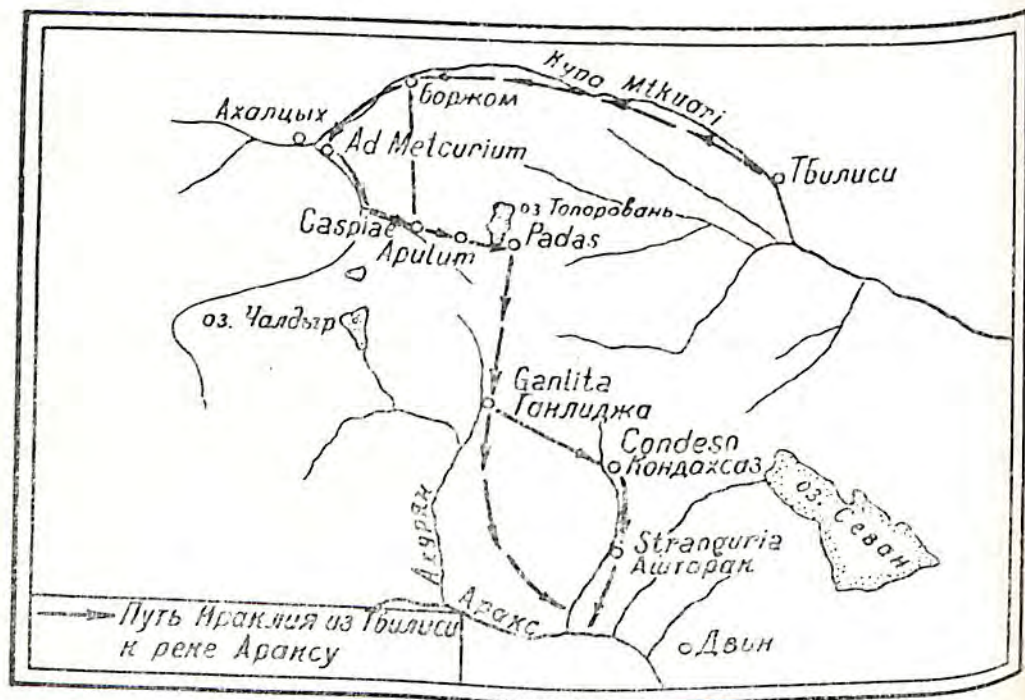
Рассмотренные нами свидетельства грузинских источников, как видим, ставят под сомнение предположение тех ученых, которые выступили за Ираклия во второй персидский поход полагают не из района Трапезунда, а из нынешней Мингрелии, или же нынешней Аджарии. Думаю, что вопрос о направлении маршрута Ираклия в Тифлис не может считаться окончательно решенным и остается пока спорным.

Прибыв в Тифлис, имперские войска осадили город вместе с хазарами. Но осада сильно затянулась, поэтому союзники решили временно ее прекратить. Хазары вернулись в свою страну, а Ираклий, получив от них 40 тысяч конного войска, стремительно двинулся в глубь Персии (осенью 627 г.).

Маршрут этого нового похода Ираклия в Персию подробно указан у Себеоса в следующем его сообщении: «Тогда Ираклий, взяв свое войско, вернулся в Армянскую страну; пройдя через Ширак, он достиг брода р. Аракса, перешел реку около селения Варда-

⁵³ Ю. Кулаковский, История Византии, т. III, стр. 75.
⁵⁴ Антиох Стратиг, стр. 25, прим. 4.
⁵⁵ Армянская география, пер. Патканова, СПб., 1877, стр. 38—39.
⁵⁶ Georgii Cyprii. Descriptio orbis Romani, ed. H. Gelzer, Lipsiae, 1890, p. 78.

накерт и, двинувшись отсюда, стремительно вторгся в область Коговит. А Рочик Вехан и войско персидское полагали, что они отступают, обращенные в бегство. А он (Ираклий) направился через область Хер и Зареванд прямо в Ктезифон против Хосроя. И когда он уже вошел в пределы области Атропатены, тогда лишь узнал об этом Роч Вехан, который взял свое войско и пошел вслед за ним в г. Нахичеван. Он шел настолько спешно и днем и ночью, что, наконец, настиг его. А Ираклий перешел стремглав на другую сторону горы Зараспа — в страну Ассирию. Персы же пустились за ним в погоню и, когда они направились на запад, Ираклий пошел в Ниневию».

Приведенные подробные указания Себеоса, при полной определенности географических данных его сообщения, дают нам возможность установить довольно точно весь маршрут Ираклия из Тифлиса в район Ниневии.

Первая часть его пути от Тифлиса до брода р. Аракса около Варданакерта соответствует, в общем, маршруту Помпея, шедшего в обратном направлении из района Арташата в Гармозуку, лежав-

шую к югу от р. Куры и теперешнего Мцхета.⁵⁷ Из района Тифлиса войско Ираклия двинулось вдоль Куры в нынешний Боржом, а затем шло или через Бакуриани в Хоспию (Caspiae Таблиц Певтингера, недалеко от нынешнего Ахалкалаки) или же через Ахуры в Минедзе (Ad Metcurium Таблиц Певтингера, недалеко от нынешнего Ахалцыха) и оттуда через Ширак в Варданакерт, местоположение которого следует предположить к западу от Арташата. В моей работе «Тигран Второй и Рим» было указано, что через место переправы около позднейшего Варданакерта должны были перейти р. Аракс также Помпей (в 66 г. н. э.) и Домиций Корбулон (в 58 г. н. э.), которые вели свои войска к Арташату обходным путем.⁵⁸

Переправившись вброд через Аракс, войско Ираклия продолжало путь, как нетрудно установить, по линии Таблиц Певтингера Artaxata — Gobdi.⁵⁹ Этот исторический путь представляется в Таблицах в следующем виде: Artaxata 39... Catispi (=Ortispi, др.-арм. Ордспу в области Коговите недалеко от нынешнего Тапариза) 27 Sorvae 24 Anteba (=Artaza, др.-арм. Артаз) 24 Nasabi (др.-арм. Нварсак) 17 Gobdi (Хой) 24 Filadelfia 20 Trispeda или Tarspedo (нынешний Тасвидж или Тарсвидж) 45 Paresaca (др.-арм. Парск).⁶⁰

Из Хоя на юг, как указано было выше, упоминаются в древних источниках два исторических пути: один через Маранд и Тавриз, а другой через Тасвидж, шедший по восточному побережью Урмийского озера. Направление пути Ираклия, указанное у Себеоса через область Зареванд, лежавшую к северу от Урмийского озера, устанавливается не через Маранд—Тавриз, а через Тасвидж.

После переправы через нынешнюю реку Аджичай, недалеко от которой находилась Paresaca Таблиц Певтингера, войско Ираклия продолжало путь, как отмечено в моей работе «Историко-географические мелкие исследования»,⁶¹ из района Дехаркана через

⁵⁷ См. мою статью «Круговой путь Помпея в Закавказье». — «Вестник древней истории», № 4, 1939, стр. 74—76.

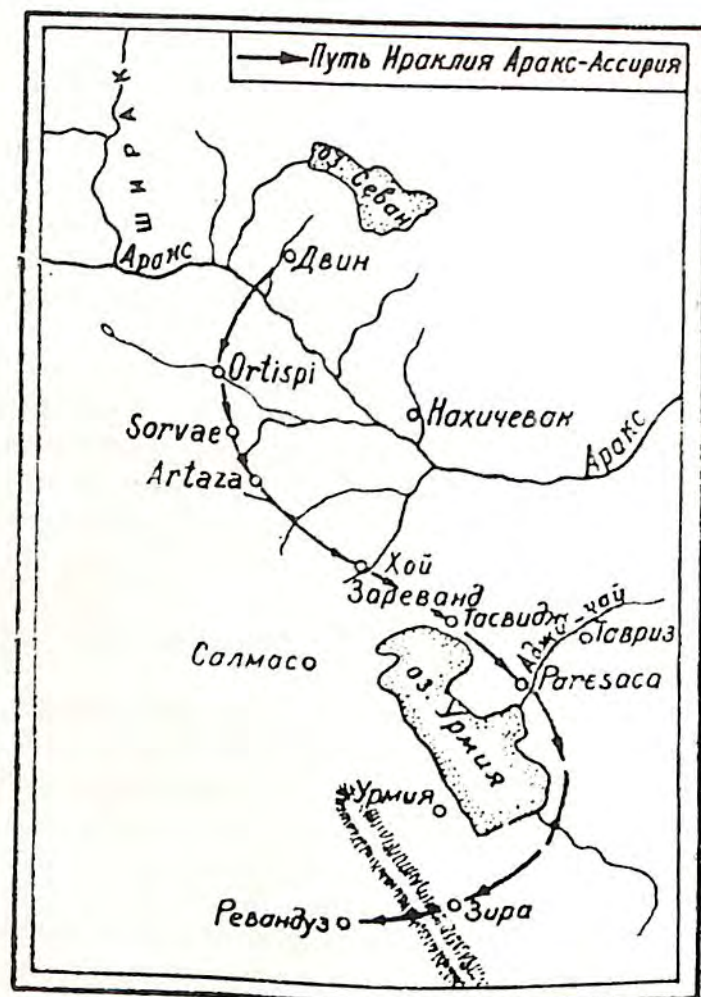
⁵⁸ См. «Тигран Второй и Рим», Ереван, 1943, стр. 189.

⁵⁹ См. мою работу «Главные пути древней Армении», Ереван, 1936, стр. 139—172 и 246—248.

⁶⁰ Цифры между станционными пунктами означают римские мили (1.4815 км).

⁶¹ Ереван, 1945, стр. 13—14 и 49.

нынешний Мияндуаб в Соучбулак и оттуда через горный хребет Зарасп (Загр) в Ассирию.

Английский ученый Норман Бэйнз, предполагавший означенный путь вдоль западной стороны Урмийского озера, т. е. через нынешние Салмас и Урмию, совершенно упустил из виду, что имперское войско пришло в Ассирию не с севера, а с востока.⁶² Оно проше-

⁶² См. Cambridge Medieval History II, 1936, стр. 298. — Путь Ираклия предполагает в направлении к западу от озера Урмии также и Кулаковский („История Византии“, III, стр. 94).

ло, как определенно сообщает Себеос, на другую сторону горы Зарасп, т. е. той части горной цепи Загра, в которой находится Келишинский перевал.⁶³

По свидетельству Феофана, еще до прибытия имперской армии в Ассирию, покинули Ираклию его союзники хазары. Несмотря на это, византийское войско безостановочно продолжало свое наступление в глубь Персии.⁶⁴

⁶³ См. мою работу «Историко-географические мелкие исследования», стр. 9—14 и 48—49.

⁶⁴ Theoph., A. M. 6118

О маршруте Ираклия после перехода через Зарасп — Загр определенные сведения сообщает только Феофан. Спустившись с войсками в Ассирию, как сообщает Феофан, Ираклий прибыл в область Хнайту (εἰς τὴν χώραν Χηαῖτην)⁶⁵, лежащую к югу от Ревандуза, где он дал своей армии отдых в течение семи дней. Покинув Хнайту, он двинулся на юг и опустошил смежные местности. Из свидетельств источников видно, что и второе наступление Ираклия, как и его первый поход, имело характер беспощадного истребления. Имперские войска предавали огню и мечу как персидские города и селения, так и пленных персов.

Борьбу с Ираклием должен был вести персидский полководец Рахзад, тот самый, который в вышеприведенном сообщении Себеоса назван Рочик Веханом. Этот Рахзад, следовавший за Ираклием из Нахичевана, оказался в крайне затруднительном положении, так как шел по опустошенным Ираклием местностям; это обстоятельство сильно затрудняло снабжение его армии продовольствием. 1 декабря 627 г., как сообщает Феофан (А. М. 6118), войска Ираклия перешли р. Большой Заб и расположились лагерем около Ниневии. Туда же прибыла вслед за ними армия Рахзада и стала лагерем вблизи места их расположения. 12 декабря произошло здесь решительное сражение, в котором персидское войско потерпело жестокое поражение. В битве пали сам Рахзад и большая часть его военачальников.

После одержанной победы армия Ираклия спешно направилась на юг, 23 декабря 627 г. перешла р. Малый Заб и сделала остановку в богатом имении персидского сановника Исдема, где и отпраздновала праздник Рождества Христова (25 декабря 627 г.). После того она подошла к дворцу Хосроя, называемому Руса (παλάτιον τοῦ Χοσροῦ, τὸ ἐπὶ λευόμενον Ροῦσα — Феофан, А. М. 6118), и разрушила его. В своей статье, помещенной в JRGS (X, 1841), Роулинсон отождествляет Русу, переставляя слоги, с Sori или Bet Sori сирийцев.

Разбитое около Ниневии персидское войско, получив подкрепление, поспешило на защиту Ктезифона и, обойдя Ираклия, перешло р. Торна (Τόρνα — Феофан, А. М. 6118) и расположилось на

левом ее берегу. Император полагал, что персы хотят оказать ему сопротивление около моста Торны. Однако при приближении Ираклия неприятель бежал, и имперское войско беспрепятственно перешло реку по мосту.

Переправившись через Торну, войска Ираклия заняли в первых числах января 628 г. дворцы Беклал и Бебдарх (Βεγλαλί, Βεβάρχ — Феофан, А. М. 6118) и резиденцию Хосроя Дастакерд, в котором кроме остальной богатой добычи, захватили 300 римских знамен, взятых персами в разные времена.

Местонахождение вышеозначенных пунктов, несмотря на имеющиеся в ученой литературе разногласия, в общем, можно считать достаточно выясненным. Сен-Мартен полагал, что р. Торна, названная у Плиния Tornadotus (VI, 27) и у Ксенофонта Physcus (Anabasis III, 4), была притоком р. Тигра и ныне носит название Kartl-Sou⁶⁶. По мнению Роулинсона, Торну можно отождествить с северным рукавом канала Naharvan, который находится в 80 английских милях от Малого Заба⁶⁷.

Вышеозначенные дворцы Беклал и Бебдарх и царская резиденция Дастакерд, как видно из сообщения Феофана (А. М. 6118), лежали сравнительно близко друг от друга и были захвачены Ираклием и его войсками почти одновременно, в первых числах января. Нетрудно поэтому убедиться, что местоположение их следует предположить на левой стороне среднего течения нынешней р. Диалы; недалеко от этой реки находился Дастакерд. Развалины этой замечательной резиденции сасанидских царей, известные ныне под именем Иски-Багдад, как выяснено, лежат на пути из Ханикина в Багдад близ селения Шахрабан, в 16 фарсах от Багдада и в 14 фарсах от Ханикина.⁶⁸

Разграбив и разрушив Дастакерд, 7 января 628 г. Ираклий двинулся дальше на юг в сторону Ктезифона, отстоявшего от Дастакерда на расстоянии 105—110 км. Выступив из Дастакерда, Ираклий прошел три дня пути и остановился в 12 милях от реки, или вернее, канала, Нахравана (τὸν Ναρθῆ ποταμὸν — Феофан.

⁶⁶ Histoire du Bas-Empire par Lebeau, ed. par M. de Saint-Martin, XI, Paris, 1830, p. 136, прим. 2.

⁶⁷ Rawlinson, JRGS, X (1841), p. 93.

⁶⁸ Ibid, p. 93 sq.; Б. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб., 1903, стр. 132.

⁶⁵ Rawlinson, Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana, JRGS, X, 1841, p. 73; Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, S. 216.

А. М. 6118), у которого в 19 милях от Ктезифона стояли персидские войска. Отсюда император выслал на разведку конный отряд, который ему сообщил, что мосты разрушены и переправа через Нахраван невозможна.

Ираклий был вынужден прекратить наступление и решил отступить. Путь его отступления устанавливается довольно точно вверх по течению р. Диалы, а затем, после перехода через трудный перевал в горах Зарасп-Загра близ Шахризур, в Атропатенский Гандзак.

Выступив из района близ канала Нахравана, византийское войско отступило в направлении на северо-восток и прибыло в г. Шахризур (εις τὸν Σαχρὺρον — Феофан, А. М. 6118), который находился к юго-востоку от нынешней Сулеймании, на полдороге от Ктезифона до главного храма огнепоклонников в Атропатенском Гандзаке.⁶⁹

В Шахризуре Ираклий оставался, как сообщает Феофан, в продолжение почти всего февраля, а в это время его войска разоряли и опустошали окрестные области. 24 февраля войска Ираклия начали переход через горы Зарасп-Загр и, пройдя перевал под непрерывно падавшим снегом, прибыли в местечко Барзу (χορίον λεγόμενον Βαρζάν — Феофан, А. М. 6118), где они отдохнули, простояв 7 дней. Как совершенно правильно указано Роулинсоном, местечко Барза может быть отождествлено с нынешним Berozeh⁷⁰ в области Вапех, находящимся у верховьев р. Джебегу-чай, впадающей в озеро Урмю.

Следует, однако, отметить, что большинство исследователей, основываясь, по-видимому, на недостаточно ясных сообщениях Пасхальной хроники, полагают, что горный хребет Зарасп-Загр находился не между Шахризуром и Барзой, как указано выше, а между Барзой и Атропатенским Гандзаком. Местоположение местечка Барзы и области Банэ, лежащих к востоку от горного хребта Загра в Атропатене, они ошибочно предполагают к западу от этого хребта, т. е. в Ассирии⁷¹.

8 марта 628 г. Ираклий двинулся со своими войсками в Атропатенский Гандзак и прибыл туда 11 марта. Там он дал своей армии длительный отдых. Еще до прибытия в Гандзак император имел сведения о кровавом перевороте в Персии. Во время же остановки Ираклия в Гандзаке к нему прибыло официальное посольство царя Кавада, которое, известив его о казни Хосроя Парвиза (29 февраля 628 г.) и о провозглашении «царем царей» Кавада Широё, вступило с ним в переговоры о мире. После того, 8 апреля 628 г. Ираклий двинулся из Гандзака в Армению.

Обратный путь Ираклия из Атропатены через Армению в Византию не может быть точно выяснен, так как первоисточники не дают об этом точных сведений. Некоторые указания на это имеются в позднейших армянских и грузинских источниках, но свидетельства эти или легендарны или же спорны, и поэтому опираться на них крайне рискованно.

Из сообщений первоисточников известно лишь, что из Армении император отправился в Верхнюю Месопотамию, где ознаменовал свое пребывание в городе Амиде закладкой большого храма (зимой 628—629 г.).⁷²

⁷² Chronique de Denys de Tell-Mahré, publiée et traduite par J. R. Chabot, Paris, 1895, p. 5.

⁶⁹ В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб., 1903, стр. 139.

⁷⁰ JRGS, X, 1841.

⁷¹ The Cambridge Medieval History, II, p. 299: Ю. Кулаковский, История Византии, II, стр. 102 и др.

О ГРАДУСНЫХ ИЗМЕРЕНИЯХ МЕРИДИАНА И ЗЕМНОЙ ПОВЕРХНОСТИ ПО ДРЕВНЕАРМЯНСКИМ ИСТОЧНИКАМ*

Как известно, еще в III в. до н. э. Эратосфен (275—195 гг. до н. э.) определил размер окружности земного шара в 252 000 стадий. В географических трудах Посидония, Марина и Клавдия Птолемея эта цифра была понижена до 180 000 стадий. Полагают, что вычисленная Эратосфеном длина меридиана, в общем, осталась без существенного изменения, но в более поздних трудах был изменен размер стадии, длина которой соответственно была увеличена.

Вопрос о точной величине в современных линейных мерах окружности меридиана, измеренного Эратосфеном и другими древними географами, до сих пор еще не решен окончательно, так как считаются спорными размеры стадий, которые легли в основу произведенных ими измерений. Так, например, в новейших метрологических трудах определение длины стадии Эратосфена колеблется от 148 до 186 м.

Для разрешения спорного вопроса о вышеозначенных древних стадиях имеет, несомненно, существенное значение привлечение материала источников ближневосточных стран. В моем исследовании «Веса и меры в древнейших армянских источниках» (Ереван, 1930) было показано, что для установления размера стадии Эратосфена можно найти данные в краткой и пространной редакциях «Географии» Моисея Хоренского¹ и в метрологическом трактате «О движении солнца», ошибочно приписываемом Анании Ширакскому². На основе материала этих новых источников можно было с уверенно-

* *Սուրբ Հորենի Հայերեն Հրատարակչի Է ՀԱՅԿ ԳՐ. «Տեղեկատվություն», 1953, № 6,*

¹ «Армянская География», изд. и перевод К. Патканьяна, СПб., 1877, стр. 3 и Soukry, Géographie de Moïse de Corène, Venise, 1881, стр. 4.

² См. «Труды Анании Ширакского», изд. К. Патканьяна, СПб., 1877, стр. 32—33.

стью заключить, что стадия Эратосфена, как считали уже давно и Гульч и Видебант, была равна 159,8 м (у Гульча 157,8 м)³.

Однако после выхода в свет моей работы «Веса и меры» появилось исследование профессора Венского университета Мжика⁴, который, признавая правильность моего вычисления длины стадии Эратосфена, считает, однако, этот результат случайностью и полагает, что выводы мои основаны на тех цифровых данных «Армянской Географии», которые, по его мнению, являются описками переписчиков.

Не соглашаясь с доводами Мжика, я опубликовал в 1934 г. новое исследование специально о стадии Эратосфена⁵, в котором были приведены новые данные древнеармянских источников, подтверждавшие правильность моих вычислений.

Позднее, в 1940 и 1944 гг., были опубликованы в Ереване отрывки неизвестных раньше текстов космографического и астрономического содержания, приписываемые Анании Ширакскому⁶. Любопытные данные этих новых отрывков дают возможность еще дальше продвинуться в вопросе о вышеозначенных географических стадиях.

Так как сведения древнеармянских источников о географических стадиях и градусных измерениях земли представляют для истории математической географии исключительную важность, я считаю прежде всего необходимым привести эти сведения подробно и в подлинном переводе.

1. Метрологическая таблица краткой редакции «Географии» Хоренского:

«Градус включает в себе 500 аспарезов, аспарез же есть мера протяжения и равняется одному втавану. При измерении по воздушу аспарез равняется 100⁷ (двойным) шагам, (двойной) шаг равня-

³ Fr. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, 2-е изд., Berlin 1882, стр. 61; O. Viedebantt в «Klio», XIV и XVI.

⁴ Н. Мжик, Erdmessung, Grad, Meile nach den altarm. Quellen, Wien, 1933.

⁵ «Стадия Эратосфена и персидский аспарез», Ереван, 1934.

⁶ Анания Ширакский, Космография и теория календаря, изд. А. Абрамян, Ереван, 1940, и проф. А. Абрамян, Научные труды армянского ученого VII в. Анании Ширакского, Ереван, 1944.

⁷ Таково чтение в преобладающей части рукописей. В некоторых рукописях имеются чтения 105, 107 и 110.

ется 6 ступням, ступня — 16 пальцам. Милля равняется одному⁸ (?) (было предложено мною исправить эту искаженную цифру и читать 10)⁹ аспарезу. Аспарез же аспарезов заключает в себе 143 (двойных) шага, а милля 7 аспарезов, и соответственно при измерении земли милля равняется 1000 (двойным) шагам, а парсах (парасанга) — трем миллям.

При измерениях земли по воздуху градус имеет 500 аспарезов в ширину и столько же в длину, т. е. во все четыре стороны, и соответственно этому градус равен 71 миле и $\frac{1}{4}$ и $\frac{1}{7}$ и $\frac{1}{28}$ ($=71\frac{3}{7}$)».

2. Метрологическая таблица пространной редакции «Географии» Хоренского:

«Единицей меры является градус. 1 градус равен, как полагают, 500 аспарезам, а аспарез есть расстояние, соответствующее втавану, и при измерении по воздуху равняется 107 (двойным) шагам; (двойной) шаг равен 6 ступням, а ступня — 16 пальцам; таким образом, в аспарезе считалось 643 ступни (на 1 меньше). Милля равняется 7 аспарезам. Персидский же аспарез равен 144 (двойным) шагам, а (милля) при измерении земли равна 1000 (двойным) шагам и парсах — трем миллям. При измерении земли градус имеет 500 аспарезов в четырех направлениях, так что в градусе заключается 71 милля и $\frac{1}{4}$ и $\frac{1}{7}$ и $\frac{1}{28}$ ($=71\frac{3}{7}$)».

3. Метрологический трактат «О движении солнца и вычислении мер»:

«Если ты желаешь знать, сколько оборотов делает сегодня солнце или сколько аспарезов оно пробегает, возьми часы (цифру часов) дня и помножь на 30: столько именно оборотов делает оно; возьми обороты (число оборотов) и помножь на 500: столько именно аспарезов оно пробегает.

При измерении по воздуху аспарез равняется 107 (двойным) шагам, (двойной) шаг — 6 ступням и ступня — 16 пальцам. Милля равна 7 аспарезам. Персидский же аспарез равен 143 (двойным) шагам, и, таким образом, при измерении земли милля равна 1000 (двойным) шагам. Парсах (парасанга) равен 3 миллям. А при измерении земли по воздуху градус имеет 500 аспарезов в ширину и длину, равномерно в четыре стороны».

⁸ В большинстве рукописей стоит «одному», имеются, однако, и разночтения: 7 и 5.

⁹ См. Я. А. Манандян, Стадия Эратосфена и персидский аспарез, стр. 25—26 и 53.

4. Метрологическая таблица Анонима в рукописи Парижской национальной библиотеки № 114.¹⁰

«Год имеет 12 месяцев и 5 дней, 52 недели и 1 день. Месяц имеет 30 дней. Неделя имеет 7 дней. День имеет 24 часа в течение дня и ночи, а час имеет 30 «частей» (двойных минут). Месяц имеет 720 часов, и 24 часа составляют 720 «частей» (двойных минут). Год имеет 8760 часов и 262 800 «частей» (двойных минут). Градус равен 500 аспарезам, а аспарез есть расстояние, соответствующее втавану. Оборот солнца равен 500 аспарезам, а аспарез соответствует одному *нстадзигу* (расстоянию полета стрелы). *Нстадзиг* равен 150 (двойным) шагам, (двойной) шаг — 6 ступням, ступня — 16 пальцам. Милля равняется 7 аспарезам.

Возьми час (цифру часа) дня и помножь на 30: столько именно оборотов делает солнце. Возьми обороты (число оборотов) и помножь на 500: столько именно аспарезов оно пробегает. Когда день имеет 12 часов, солнце делает 360 оборотов и пробегает 180 000 аспарезов. Один час имеет 30 «частей» (двойных минут). Одна «часть» (двойная минута) соответствует одному обороту. Один оборот равен 500 аспарезам. Аспарез равен 300 локтям. (Двойной) шаг равен 14 ладоням. Один локоть равен 7 ладоням. Один (двойной) шаг равен 7 ступням. Одна ступня равна 16 (пальцам и один палец равен 6) ячменным зернам. Одна милля равна 7 аспарезам. Одна милля равна 48 храсхам (плетрам?). Один храсх равен 22 (двойным) шагам и 44 локтям. Одна милля равна 1050 (двойным) шагам и 2100 локтям. 10 аспарезов равны 1500 (двойным) шагам. 20 аспарезов равны 3 000 (двойным) шагам. 40 аспарезов равны 6 000 (двойным) шагам. 100 аспарезов равны 30 000 локтям. 500 аспарезов равны 75 000 (двойным) шагам. Один оборот (солнца) равен 72 миллям. Ширина солнца равна 500 аспарезам или 150 000 локтям¹¹.

5. Метрологический отрывок из «Списка календаря», приписываемого Анании Ширакскому¹².

¹⁰ См. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1819, II, стр. 378; К. Патканьян, Труды Анании Ширакского, СПб., 1877, стр. 32.

¹¹ В рукописи Парижской библиотеки имеются искажения, которые исправлены Патканьяном, мною и Мжиком.

¹² См. А. Абрамян, Научные труды армянского ученого VII века Анании Ширакского, стр. 92—93.

«Если ты желаешь знать, сколько оборотов делает солнце в день или сколько аспарезов оно пробегает, возьми часы (цифру часов) дня и помножь на 30; столько именно оборотов делает оно. Возьми обороты (число оборотов) и помножь на 500, столько именно аспарезов оно пробегает. Ибо при равноденствии солнце совершает с востока на запад 360 оборотов и оттуда далее прибавляет по одному обороту в день, а при укорочении (дня) по одному убавляет. Когда день имеет 12 часов, оно (солнце) делает 360 оборотов и пробегает 180 000 аспарезов, а когда день имеет 15 часов, оно делает 450 оборотов и пробегает 225 000 аспарезов. Поэтому некоторые из геометров определили ширину и длину земли в 180 000 аспарезов, а другие—в 225 000 аспарезов.

Год имеет 12 месяцев и 5 дней, 52 недели и 1 день. Месяц имеет 30 дней. Неделя имеет 7 дней. День имеет 24 часа в течение дня и ночи, а час имеет 30 «частей» (двойных минут). Год имеет 8760 часов и 262 000 «частей»¹³ (двойных минут). Месяц имеет 720 часов и 24 часа составляют 720 «частей» (двойных минут). Бюр равен 10000. Градус равен 500 аспарезам, а аспарез есть расстояние, соответствующее втавану. Оборот солнца равен 500 аспарезам, а аспарез соответствует одному¹⁴ *нетадзигу* (расстоянию полета, стрелы). *Нетадзиг* равен 150 (двойным) шагам, (двойной) шаг 6 ступням, ступня—16 пальцам. Миля равняется 7¹⁵ аспарезам».

6. Метрологическое пояснение в «Толковании календаря Андреаса»¹⁶.

«Почему одно продвижение солнца равно 500 аспарезам? Это poznali при помощи геометрии. Ибо ширину и длину земли определили в 180 000 аспарезов геометры, которые по приказу первых царей, Александра и других, объездили и обследовали вселенную. Так, заметив, что во время равноденствия солнце совершает 360 оборотов, они разделили 180 000 аспарезов на число 360 оборотов, и, таким образом, один оборот был установлен в 500 аспарезов. А один аспарез равен 300 локтям».

Прежде чем приступить к разъяснению приведенных астрономических текстов, необходимо предварительно остановиться на во-

¹³ В печатном тексте по ошибке 140 000.

¹⁴ В печатном тексте по ошибке 500 вместо «одному».

¹⁵ В печатном тексте 5 вместо 7.

¹⁶ См. *Анания Ширакаци, Космография и теория календаря*, изд. А. Абрамян, Ереван, 1940, стр. 84.

просе о происхождении их и времени их возникновения. Это тем более необходимо, что проф. Мжик дает неправильное освещение этому вопросу и, основываясь на спорных историко-литературных предположениях, строит свои выводы на шатких предпосылках.

Ошибочно, прежде всего, мнение Мжика о времени возникновения метрологического трактата «О движении солнца и вычислениях мер». Проф. Мжик полагает, что этот трактат должен быть приписан ученому армянскому математику Анании Ширакскому и написан последним между 670 и 705 гг.¹⁷ На самом же деле, как уже было мною отмечено, мнение это основано на явном недоразумении¹⁸. Трактат этот, хотя и издан Авгеряном и Патканьяном под именем Анании, однако этот факт сам по себе несколько не разрешает проблемы, ибо отрывок этот, как известно, анонимен и приписан ими Анании без всякого основания. В настоящее время с полной очевидностью уже выяснено, что вышеприведенный текст (№ 3) является компиляцией позднего времени и состоит из двух частей. Начальная его часть, отрывок о движении солнца, взята компилятором из так называемого «Списка календаря», приписываемого Анании Ширакскому¹⁹, а вторая его часть, метрологическая таблица о географической стадии, взята из пространной редакции «Географии» Моисея Хоренского.

Ошибочно также предположение Мжика о времени составления «Армянской Географии», в краткой и пространной редакциях которой сохранились метрологические таблицы о географической стадии. При разборе этого вопроса Мжик исходил из господствовавших в литературе мнений Патканьяна, Маркварта и Гюбшмана. Он полагает, что «Армянская География» в ее первоначальном виде могла быть написана в конце VII или же в VIII в., приблизительно между 670 и 790 г.

Вопрос этот подробно был рассмотрен мною в специальных монографиях²⁰, и основные мои выводы в этих работах сводились к тому, что «Армянская География» составлена не Ананией Ширакским и не в VII—VIII вв., а Моисеем Хоренским в IX в.

¹⁷ Н. Мжик, *Erdmessung...*, стр. 13.

¹⁸ См. «Стадия Эратосфена и персидский аспарез», стр. 30—34 и 65—66.

¹⁹ См. А. Абрамян, *Научные труды армянского ученого VII в. Анании Ширакаци*, стр. 86.

²⁰ «Разрешение проблемы Моисея Хоренского», Ереван, 1934 и «Когда и кем была составлена «Армянская География», приписываемая Моисею Хоренскому», ВВ, т. I (XXVI), (1946).

В настоящее время не вызывает сомнения также и вопрос о времени возникновения вышеприведенного четвертого текста, метрологической таблицы Анонима. Этот текст представляет извлечение из «Списка календаря», приписываемого Анании Ширакскому, и почти полностью соответствует вышеприведенному пятому метрологическому тексту, опубликованному впервые в 1944 г. А. Абрамяном в работе его о научных трудах Анании Ширакского. Мы увидим ниже, что этот новонайденный метрологический отрывок (см. выше текст № 5), судя по его содержанию, должен быть, действительно, приписан Анании Ширакскому, так как в нем учение о движении солнца соответствует не птолемея учению о шарообразности земли, а учению византийских космографов, считавших обитаемую землю четырехугольной возвышенной плоскостью.

Приведенный нами выше последний метрологический текст (№ 6) «Толкование календаря Андреаса», по-видимому, принадлежит писателю IV в. Андреасу, написавшему по поручению императора Констанция (353—361) пасхалию, которая начиналась 352 и кончалась 552 годом²¹. Отрывок этот интересен тем, что в нем «длина и ширина земли» определены в 180 000 аспарезов, градус — в 500 аспарезов, но при этом особо упомянуто, что один аспарез был равен 300 локтям.

Проф. Мжик, которому были известны тексты вышеприведенных первых четырех таблиц (№№ 1—4), предполагает, что эти четыре текста составляют одну общую группу и имеют греко-эллинистическое происхождение. Автором или, вернее, переводчиком их, по его мнению, был Анания Ширакский, который имел возможность ознакомиться с учением о градусном измерении земли и раз мере географической стадии у своего византийского учителя Туюхика в Трапезунте (ук. соч., стр. 54, 122 и сл.).

Мои наблюдения расходятся и в этом пункте со взглядами на этот вопрос проф. Мжика. Мне кажется, что, при внимательном изучении вопроса, не трудно убедиться, что приведенные выше основные тексты (№№ 1, 2, 4 и 5) распадаются на две совершенно различные группы. Первая группа (№№ 1 и 2) представлена метрологическими таблицами краткой и пространной редакций «Географии» Моисея Хоренского, главным источником которой было уг-

раченное географическое произведение Паппа Александрийского. Эти таблицы исключительно ценны, так как они относятся к эпохе позднего эллинизма и восходят ко времени Паппа Александрийского, который, как теперь полагают, был современником Диоклетиана (284—305). Вторая же основная группа представлена метрологической таблицей Анонима и метрологическим отрывком из «Списка календаря», которые должны быть приписаны Анании Ширакскому и отнюдь не являются текстами эллинистической письменности, а относятся к византийской эпохе, восходя ко времени Туюхика и Константина Антиохийского, прозванного Косьмой Индикопловом (VI и VII вв.). В этих произведениях приводятся не сведения античных авторов, а путанные и ошибочные взгляды византийских церковных писателей VI в. Сведения этой второй группы текстов о движении солнца, как увидим ниже, истолкованы Мжиком неправильно.

Приведенный выше шестой текст, как мы видели, относится к IV в. н. э. и может быть приписан Андреасу, а трактат «О движении солнца и вычислении мер» является компиляцией из соответствующих текстов вышеозначенных двух групп.

Наиболее ценным источником для изучения древнего градусного измерения земли и длины мер, положенных в основу этого измерения, является, как было сказано выше, «География» Моисея Хоренского, сохранившая по этим вопросам античную эллинистическую традицию.

В моих вышеуказанных метрологических исследованиях было установлено, что в сохранившихся двух редакциях «Армянской Географии» имеются ценные сведения о стадии и других мерах Эратосфена, которые в краткой редакции определены в цифровом отношении к «аспарезу аспарезов», т. е. наибольшему аспарезу, а в пространной редакции — к «персидскому аспарезу». Эта последняя стадия — «аспарез аспарезов», названная в пространной редакции «Географии» «персидским аспарезом», как я полагаю, была тождественна с арабской мерой ghalva и персидской стадией Сасанидской эпохи длиной в 230,112 м.

Другие меры, упомянутые в вышеприведенных метрологических таблицах «Армянской Географии», выражаются, следовательно, в следующих отношениях: 1) персидский аспарез, или «аспарез аспарезов» = 144 (двойным) шагам или $(\frac{1000}{7} = 142\frac{6}{7}) = 230,112$ м (или $228\frac{2}{7}$ м); 2) (двойной) шаг = $230,112:144$ (или $228\frac{2}{7}:\frac{1426}{7}$) = 1.598 м; 3) «аспарез при измерении по воздуху» (стадия Эратос-

²¹ Dulaunier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, стр. 47.

фена) = 100 (двойным) шагам = $1,598 \times 100 = 159,8$ м; 4) «миля при измерении земли» (персидская миля) = 1000 (двойным) шагам = $1,598 \times 1000 = 1598$ м; 5) ступня, соответствующая стадии Эратосфена, = $\frac{1}{6}$ (двойного) шага = $1,598:6 = 0,266 \frac{1}{3}$ м.

Вопреки мнению Мжика, который отрицал правильность предложенного мною вычисления и полагал, что под «аспарезом аспарезов», или персидским аспарезом, следует понимать не «персидскую», а «восточную» меру «азиатско-египетской империи Александра Великого»²², бесспорность приведенного толкования была мною установлена новыми данными о персидской стадии и персидской миле, содержащимися в средневековом армянском итинерарии IX в.²³

Заметим прежде всего, что полученные мною выводы разъясняют и ставят совершенно по-новому некоторые спорные и неясные вопросы древней метрологии.

Проф. Мжик, придерживаясь общих положений метрологического труда Гульча, упрекает меня в том, что я, основываясь на данных французской школы метрологов, главным образом Декурдеманша, во главу угла вышеизложенного моего толкования положил стадию в 230,112 м. В моих метрологических трудах имеются, действительно, ссылки на Декурдеманша, который считает стадию в 230,112 м стадией «царской филетерской системы», а также Персии, древней и Сасанидской, и «египетско-арабской системы»²⁴.

Однако метрологическая концепция Мжика по данному вопросу едва ли приемлема. Из метрологических данных армянских источников с достаточной очевидностью вытекает, что по вопросу о филетерской стадии и путевых мерах древней и Сасанидской Персии правильны не общие положения метрологического руководства Гульча, которые Мжик считает неопровержимыми аксиомами, а положения французской школы метрологов.

Как известно, филетерской называют, по имени основателя пергамской царской династии Филетера (283—263 до н. э.), систему мер Пергамского царства. И не трудно догадаться, что тождест-

²² См. Erdmessung, стр. 84, прим. 197.

²³ См. мои работы «Стадия Эратосфена», стр. 9—13, 43—45 и «Средневековый итинерарий в армянской рукописи X столетия», сб. «Академия Наук — академику Марру», 1935, стр. 725—726.

²⁴ См. J. A. Decourdemanche. Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des arabes, Paris, 1909, стр. 76, 82, 88.

венность сасанидских мер, стадий (= 230,112 м) и мили (= 1598 м), с соответствующими филетерскими мерами объясняется, вероятно, тем, что меры эти восходят к Ахеменидской эпохе, когда древний Пергам входил в состав Персидского царства Ахеменидов.

То существенно новое, что дают вышеприведенные древнеармянские материалы истории метрологии, заключается также и в том, что в них, как и в вышеозначенном средневековом армянском итинерарии, указано, что персидская, или филетерская, стадия (228 $\frac{2}{7}$ или правильнее 230,112 м) составляла $\frac{1}{7}$ часть персидской, или филетерской, мили (= 1598 м).

Эти новые данные армянских источников, как мы видим, ставят под сомнение указание Гульча, а также и Мжика, на то, что под стадией, равной одной седьмой мили, следует подразумевать всегда и всюду стадию итолемево-филетерской системы (= у Гульча 210 м, у Мжика = 211,4 м) и соответствующую этой стадии римскую милю (= у Гульча 1478,5 м, у Мжика = 1480 м).

Следует отметить далее, что подтверждением правильности предложенной мной трактовки метрологических таблиц «Армянской Географии» может служить известное свидетельство Плиния, относящееся к стадии Эратосфена, основываясь на котором Гульч пришел к правильному выводу об ее размере. Плиний пишет:

“Schoenus patet Eratosthenis ratione stadia XL, hoc est passuum quinque millibus, aliqui XXXII stadia singulis schoenis dedere” («Схойн равен по расчету Эратосфена 40 стадиям, т. е. 5000 двойным шагам, некоторые определяют схойн в 32 стадии» (NH, XII, 30, 2)).

По мнению Гульча, Плиний считал стадию Эратосфена аттическими стадиями (= по Гульчу 184,98 м) и ошибочно полагал, что схойн был равен 5 римским милям (= по Гульчу 1478,5 м), каждая из которых равнялась 8 аттическим стадиям. На самом же деле, в приведенной цитате под схойном подразумевается египетский локоть, в приведенной цитате под схойном подразумевается египетский локоть (= $0,532 \frac{2}{3}$ м, по схойн, равный 12 000 египетским царским локтям (= 0,532 $\frac{2}{3}$ м, по Гульчу 0,525 м). У Гульча, как было отмечено в моей работе «Стадия Эратосфена и персидский аспарез» (стр. 14—15 и 46—47), спорно толкование последней части сообщения Плиния. По его мнению, если считать схойн равным 32 стадиям, то получится равенство этой стадии 196,9 м. (ук. соч., стр. 60 и 570—571). Мне кажется более вероятным другое объяснение. Можно предположить, что в свидетельстве Плиния египетский схойн, равный 40 эратосфеновым

стадиям и 4000 эратосфеновым *ксил'*ам или двойным шагам, ошибочно определен в 32 римские стадии, каждая из которых равнялась 125 пассам, т. е. двойным шагам ($4000 : 125 = 32$).

Сведя в таблицу цифровые показатели вышеприведенного свидетельства Плиния, получаем следующие данные: 1) Египетский скойна = 12000 египетским царским локтям = $12000 \times 0,532^{2/3}$ (или по Гульчу 0,525 м) = 6392 м (6300 м). 2) Стадия Эратосфена = $\frac{1}{40}$ египетского скойна, или 300 египетским царским локтям = $6392 (6300) : 40$, или $0,532^{2/3} (0,525) \times 300 = 159,8$ м (по Гульчу 157,5 м). 3) Двойной шаг эратосфеновой стадии = 6392 (6300) : 4000 или 159,8 (157,5 : 100 = 1,598 м (1,575 м). 4) Ступня эратосфеновой стадии = $1,598 (1,575) : 6 = 0,266^{1/3}$ м (по Гульчу 0,2625 м). 5) Миля Эратосфена = $6392 (6300) : 4$ или $159,8 (157,5) \times 10 = 1598$ м (по Гульчу 1575).

Вышеизложенные данные о географических милях Эратосфена, основанные на сообщении Плиния, как мы видим, полностью подтверждают предложенную мною интерпретацию соответствующих свидетельств «Армянской Географии». Убедительным доказательством правильности этой интерпретации, как я полагаю, является и то, что на основании приведенных текстов «Армянской Географии», как и Плиния, точно устанавливается не только размер стадии Эратосфена (= 159,8 м.), но одновременно также и величина эратосфенова двойного шага (= 1,598 м), соответствовавшей этому шагу ступни (= $0,266^{1/3}$ м) и даже эратосфеновой мили (= 1598 м), которая, как оказывается, была тождественна с филестерской и сасанидско-персидской милями.

Из вышеприведенных данных можно сделать еще один любопытный вывод. Эратосфенова система астрономических вычислений, как мы видим, была построена на весьма удобном и понятном десятичном принципе, а именно: 1) Стадия Эратосфена = 100 двойным шагам = 159,8 м (у Гульча 157,5 м). 2) Двойной шаг или оргия эратосфеновой стадии = $159,8 : 100 = 1,598$ м. 3) Миля Эратосфена = 1000 двойным шагам или 10 стадиям = $1,598 \times 1000$, или $159,8 \times 10 = 1598$ м (у Гульча 1575 м).²⁵ Эти данные, соответствующие вышеприведенным свидетельствам как Плиния, так и краткой редакции «Армянской Географии», мне кажется, можно считать твердо обоснованными, и, можно надеяться, что они будут признаны окончательными. Вполне понятно, что Эратосфену, уроженцу

Киренаики, который долгое время учился в Афинах, а затем жил в Александрии, могли быть известны главным образом греческие и египетские меры длины. Естественно поэтому, что он свою географическую стадию, соответственно греческим линейным мерам, считал равной 100 оргиям или двойным шагам и 600 ступням. Как раз эти цифры и имеются в краткой редакции «Армянской Географии»: «при измерении по воздуху аспарез равняется 100 (двойным) шагам, (двойной) шаг равняется 6 ступням». Совершенно очевидно, следовательно, что цифра 100 в краткой редакции не является опиской переписчиков, как это ошибочно утверждает Мжик (ук. соч., стр. 39 и 84—85).

Проф. Мжик, как было сказано выше, согласен со мною в том, что в вышеприведенных метрологических таблицах «аспарез при измерении по воздуху» есть действительно стадия Эратосфена. Он признает правильной также и вычисленную мною длину стадии Эратосфена (= 159,8 м). Однако этот результат он считает счастливым случайностью и полагает, что вычисление мое основано на неправильных числах шагов (100 и 144), являющихся описками переписчиков. Ему кажется, кроме того, что упомянутый в вышеприведенных таблицах «персидский аспарез» на самом деле вовсе не персидская мера, а восточно-эллинистическая, которая должна быть отнесена к эпохе владычества Александра Великого и его преемников.

Сам же Мжик считает правильными цифровые данные не краткой редакции «Армянской Географии», а метрологической таблицы трактата «О движении солнца», которую он ошибочно приписывает Ананин Ширакскому. В действительности, как мы видели, эта таблица никакого отношения к Ананин Ширакскому не имеет, а является извлечением из пространной редакции «Армянской Географии».

Согласно этой таблице, длина аспареза «при измерении по воздуху», т. е. стадии Эратосфена, равна 107 двойным шагам, двойной шаг — 6 ступням, персидский же аспарез равен 143 двойным шагам, а миля — 7 аспарезам. На самом же деле, как не трудно догадаться при внимательном метрологическом обследовании таблицы, размеры этих стадий, обозначенные в круглых цифрах, были равны не 107 и 143, а $\frac{750}{7} = 107\frac{1}{7}$ и $\frac{1000}{7} = 142\frac{6}{7}$ двойным шагам.

Проф. Мжик обратил внимание на то, что в данном тексте соотношение между аспарезом «при измерении по воздуху» и персид-

²⁵ Hultsch, Griechische und römische Metrologie, стр. 61 и 613.

ским аспарезом устанавливается в пропорции $750/7:1000/7=3:4$. Это отношение, указывает он, соответствует отношению эратосфеновой стадии к птолемеевой стадии. Поэтому, имея в виду это отношение и считая, согласно Гульчу, что под стадией, равной одной седьмой мили, следует подразумевать всегда и всюду стадию птолемево-филетерской системы (по Мжику 211,4 м) и соответствующую этой стадии римскую милю (по Мжику 1480 м), он предлагает следующее толкование цифровых показателей вышеозначенного трактата: 1) «Милия при измерении по земле», или персидская миля, соответствует римской миле, равной около 1480 м. 2) Двойной шаг, или римский пасс (passus), = 5 римским ступням по 0,296 м каждая, = $0,296 \times 5 = 1,480$ м. 3) Аспарез, или стадия персидской системы, = $1/7$ римской мили, или $142^{6/7}$ римским пассам, = $1480/7$ или $1,480 \times 142^{6/7} = 211,4$ м. 4) Этот же аспарез = 600 птолемеевым ступням, по 0,3524 м каждая, = $0,3524 \times 600 = 211,4$ м. 5) «Аспарез при измерении по воздуху» (стадия Эратосфена) = $107^{1/7}$ двойным шагам, или римским пассам, = $1,480 \times 107^{1/7} = 158,57$ м. 6) Этот же аспарез = 600 ступням по 0,2643 м каждая, = $0,2643 \times 600 = 158,58$ м. 7) Малая миля, равная 4000 птолемеевым ступням, = $0,3524 \times 4000 = 1409,6$ м. Приведенные выводы Мжика, хотя на первый взгляд кажутся обоснованными и убедительными, на самом деле спорны и вызывают веские сомнения.

Прежде всего совершенно непонятно, почему в этом вычислении соответствовавшая персидской стадии «миля при измерении земли», под которой, как было выяснено выше, следует подразумевать милю персидскую птолемево-филетерской системы (= 1598 м), оказалась тождественной с римской милей (= 1480 м). Проф. Мжик полагает, что в вышеприведенном тексте трактата «О движении солнца», являющемся извлечением из эллинистических географических произведений, слово «персидский» означает «восточный» и имеет связь с «азиатско-египетской империей Александра Великого» (ук. соч., стр. 84). Это объяснение, несомненно, маловероятно. Трудно, конечно, себе представить, чтобы римская миля и соответствовавшая ей стадия, равная $1/7$ этой мили, в трудах эллинистических авторов считались мерами персидскими. Мы уже видели выше, что персидская стадия, равная $143 (142^{6/7})$ двойным шагам, является действительно персидской мерой и упоминается в средневековом армянском итинерарии. Мне кажется, что спорная и сомнительная, кроме того, и самая основа толкования Мжика, ба-

зирующегося на римском двойном шаге, или пассе (= 1,480 м), равном пяти ступням (= 0,296 м). И это маловероятно, так как в вышеприведенном метрологическом трактате определенно сказано, что двойной шаг, лежавший в основе аспареза, «при измерении по воздуху» был равен не пяти, а шести ступням.

Таким образом, как не трудно видеть, предложенное Мжином толкование, которое он считает окончательным и бесспорным, крайне искусственно и поэтому довольно шатко.

В опубликованном моем труде «Весы и меры в древнейших армянских источниках» (Ереван, 1930, стр. 103—105) я полагал, что в трактате «О движении солнца», как и в пространной редакции «Армянской Географии», под «персидским аспарезом», равным $1000/7$, или $142^{6/7}$ двойным шагам, следует подразумевать стадию персидской линейной системы длиной в 230,112 м. Исходя из этой предпосылки, я мог сделать вывод, что упомянутый в трактате «аспарез при измерении по воздуху», т. е. стадия Эратосфена, равная $750/7$, или $107^{1/7}$ двойным шагам и составлявшая $3/4$ персидской стадии, может быть определен в 172,584 м. Этот результат нельзя было считать удовлетворительным. Поэтому я считал нужным оговорить, что вопрос этот остается неясным и нуждается в дальнейшем изучении.

Для истории градусного измерения земли представляет интерес также и приведенный выше метрологический отрывок из «Списка календаря» (см. выше текст № 5), тождественный с метрологической таблицей Анонима (см. выше текст № 4). Однако, как мы увидим ниже, в этом метрологическом отрывке имеется в виду не стадия Эратосфена, а совершенно другая стадия, которая лежала в основе картографии и географии Клавдия Птолемея.

Приведенные выше метрологические тексты дают нам возможность высказать совершенно новое предположение также и о так называемой стадии Птолемея.

Как известно, вопрос о размере стадии, положенной в основу градусных измерений земли в географических трудах Птолемея и его предшественника Маринна, до сих пор еще остается спорным. Большая часть ученых в своих исследованиях, посвященных «Географии» Птолемея, считает, что птолемева стадия была равна $1/8$ римской мили и размер ее составлял приблизительно 185 или 186 м. Другой взгляд по этому вопросу был высказан Видебантом и Мжи-

ком²⁶, которые полагают, что стадия Птолемея равнялась 210 (213,13 м) м.

Необходимо, однако, заметить, что никем до сих пор не было обращено внимания на то, что имеющееся в краткой редакции «Армянской Географии» соотношение между «аспарезом при измерении по воздуху», т. е. эратосфеновой стадией (= 100 двойным шагам = 159,8 м), и «аспарезом аспарезов», т. е. наибольшим аспарезом (= 144 (142⁶/7) двойным шагам = 230,112 м (228²/7), устанавливаемое в пропорции 100:144 и восходящее к Паппу Александрийскому и его источнику Клавдию Птолемею, является соотношением между стадией Эратосфена и стадией Птолемея. Это соотношение необходимо было особо указать, чтобы объяснить, какими стадиями производили градусное измерение земли Папп Александрийский и Клавдий Птолемей, считавшие градус равным 500 стадиям, в противоположность Эратосфену, считавшему градус равным 700 стадиям. Это различие сведений о величине земного градуса, как уже выяснено, объясняется тем, что в качестве основной единицы измерения градуса Эратосфен и Птолемей избрали соответственно различные стадии. И крайне любопытно, что отношению величины земного градуса по Эратосфену к величине градуса по Птолемею — Паппу, равному 700:500 или 140:100, почти соответствует вышеприведенное отношение «аспареза при измерении по воздуху» (эратосфеновой стадии) к «аспарезу аспарезов» (птолемеевой стадии), равное 100:144. Это отношение, как видим, было приблизительно, так как птолемея стадия должна была быть равной не 144/100 эратосфеновой стадии, а 140/100. Следовательно, соответственно образом также и земной градус, который по Эратосфену был равен 700 стадиям, по Птолемею — Паппу был лишь приблизительно равен 500 стадиям.

Что этот наш вывод правилен, видно из следующих свидетельств Птолемея и Паппа: 1) «Что касается широты, то, во-первых, и сам он (Марин) помещает остров Тулис под кругом широты, который ограничивал самую северную оконечность Известной нам земли. Он указывает, что этот круг широты отстоял от экватора не более как на 63 градуса — каковых полуденный круг имеет 360 —

именно, на 31500 стадий, так как один градус заключает в себе приблизительно около 500 стадий» (Ptol., I, 7, 1). 2) «Сообщают, что остров Тулис, который ограничивает как бы рекой северные страны от Известной земли, по широте находится (от экватора) на расстоянии 63 градусов (или 87) — каковых градусов полуденный круг имеет 360 — именно, на расстоянии 31500 стадий, так как в одном градусе заключается приблизительно около 500 стадий» (краткая редакция «Армянской Географии» в изд. Патканьяна, армянский текст, стр. 1).

Приведенные свидетельства, как видим, подтверждают наши наблюдения. При этом из сообщения Птолемея можно усмотреть, что определение географической его стадии приблизительно в 140/100 эратосфеновой стадии следует, по-видимому, приписать не самому Клавдию Птолемею, а географу начала II в. н. э. Марину Тирско-му, картографический труд которого был основным источником Птолемея.

Следует отметить, что в «Географии» Птолемея, кроме рассмотренной нами его основной стадии, были использованы без всякого разбора также цифровые данные в стадиях, взятые у Гиппарха, Посидония, Полибия, Страбона и других авторов, хотя эти стадии были часто различной величины. В этом отношении у Птолемея, как известно, имеется местами определенная путаница.

Особенно интересно то, что рядом с вышеозначенной стадией в «Географии» Птолемея, как совершенно правильно отмечено Мжи-ком (ук. соч., стр. 101—109), имеется и другая стадия, также называемая птолемеевой, которая относилась к эратосфеновой стадии как 4:3. Эта последняя стадия, по-видимому, является стадией известного историка и географа I в. до н. э. Посидония. Этот крупный ученый, как видно из сообщения Клеомеда²⁷, основываясь на своих астрономических наблюдениях и предполагая, что расстояние между Александрией и Родосом составляло 5000 стадий и соответствовало 1/48 окружности земли, величину земного меридиана определял в противоположность Эратосфену не в 252 000, а лишь в 240 000 стадий. Позднее он, как видно из свидетельства Страбона (II, 2, 2), соответственно увеличив размер стадии, определил длину земного меридиана в 180 000 стадий. Таким образом, имея в виду вычисленные Посидонием размеры меридиана в 240 000 и 180 000 стадий, де-

²⁶ См. O. Viedebantt, Posidonios, Marinos, Ptolemaios, "Klio", XVI, стр. 94—108 и Mzik, Ptolemaios und die Karten der arabischen Geographen, "Mitteilungen der K. K. Geogr. Gesell. in Wien", 1915, Bd. 58, Heft 3, стр. 25 и сл. (Sonderabdruck) и "Erdmessung", стр. 96 и сл.

²⁷ См. "Cyclica meteorum consideratio", I, 10.

лают вывод, что соотношение между различными этими стадиями было $240\,000:180\,000$, т. е. 4:3.

Можно как будто предположить, что в пространной редакции «Армянской Географии» и в трактате «О движении солнца», в которых соотношение между «аспарезом при измерении по воздуху» и аспарезом филетерско-персидским показано в пропорции $750/7:1000/7$, т. е. 3:4, имеются в виду, как отмечено Мжиком, означенные стадии Посидония — Птолемея. Однако вопрос этот, как было указано мною выше, не может считаться окончательно решенным и нуждается в дальнейшем, более углубленном изучении.

Для выяснения размера стадии Маринна — Птолемея, равной приблизительно $1/7$ филетерско-персидской мили, имеют важное значение, кроме метрологической таблицы краткой редакции «Армянской Географии», также метрологический отрывок из «Списка календаря», приписываемого Ананин Ширакскому (см. выше текст № 5), и метрологическая таблица Анонима (см. выше текст № 4), тождественная с означенным отрывком. Отрывок из «Списка календаря», в противоположность метрологическим текстам «Армянской Географии», как мы отметили выше, восходит не к эллинистической эпохе, а к VI—VII вв. н. э., т. е. к эпохе византийской.

В этом отрывке, как и у Посидония, Маринна, Птолемея и Палла Александрийского, длина земного градуса определена в 500 стадий, а длина земного меридиана в 180 000 стадий. Однако величина стадии, определяющей размеры градуса и меридиана, вычислена здесь иначе, чем в метрологических таблицах «Армянской Географии». Стадия эта, как свидетельствуют метрологические тексты Анонима (№ 4) и «Списка календаря» (№ 5), была тождественна с «нетадзигом», или полетом стрелы (как я полагаю, с арабской мерой *ghalva*), и была равна 150 двойным шагам, 300 локтям. Мили же была равна 7 стадиям, 1050 двойным шагам и 2100 локтям.

Проф. Мжик, следуя установившейся традиции так называемой классической метрологии Гульча и полагая, что под милей, равной семи стадиям, следует подразумевать римскую милю (= 1480 м), дает следующее разъяснение вышеприведенной таблицы Анонима: 1 миль (= ок. 1,480 м) = 7 стадиям (стадия = ок. 211,4 м) = 1050 двойным шагам (ок. 14096 м) = 2100 локтям (локоть = ок. 0,7048 м) = 4200 ступням (ступня = ок. 0,3524 м).

На приведенном двойном шаге указывает Мжик, была основана и другая миль, которая была меньше римской мили и равнялась

1000 двойным шагам ($1,4096 \times 1000 = 1409,6$ м) и 2000 локтям, или 4000 большим птолемеевым ступням. Эта меньшая миль, по его мнению, была распространенной мерой в восточных областях Римской империи, главным образом, в Палестине, Сирии и, по-видимому, и в Армении (ук. соч., стр. 114—116).

Мои наблюдения расходятся с означенными взглядами проф. Мжика и в этом вопросе. Я полагаю, что и в вышеуказанных текстах, как и в краткой редакции «Армянской Географии», под аспарезом, названным «нетадзигом», т. е. «полетом стрелы», подразумевается арабская стадия *ghalva* (= «полет стрелы»), т. е. та же самая стадия, которая в «Армянской Географии» названа «аспарезом аспарезов» и «персидским аспарезом». Следует иметь в виду, что величина земного градуса определена также и в этих поздних текстах в 500 стадий. Не трудно поэтому догадаться, что стадии, лежащие в основе этого градуса, являются и здесь стадиями Маринна — Птолемея, каждая из которых равнялась 230,112 м. Таким образом, метрологические таблицы рассматриваемых нами текстов, как я полагаю, могут быть сведены следующим образом: 1 стадия («нетадзиг», или *ghalva*) = 230,112 м = приблизительно $1/7$ филетерско-персидской мили (реальная миль = 1598 м, счетная = 1610,784 м) = 150 двойным шагам, по 1,53408 м каждый, = 300 локтям, по 0,76704 м каждый, = 600 ступням, по 0,38352 м каждая.

Как мы видим, «Список календаря» дает о мерах, положенных в основу вычисления длины земного градуса, любопытный новый материал. Мы уже знаем, что в основе счета метрологической таблицы краткой редакции «Армянской Географии» лежали филетерская, или персидская, миль (= 1598 м) и соответствовавший этой последней двойной шаг (= 1,598 м), равный 3 египетским царским локтям (= $0,532\frac{2}{3}$ м), стадия же, или «аспарез аспарезов», была в этом тексте счетной мерой, равной $1/7$ мили, или $1000/7$, т. е. $142\frac{6}{7}$, двойным шагам (= $228\frac{2}{7}$ м, величина реального аспареза, или стадии, равна 144 двойным шагам, т. е. 230,112 м). Совершенно иной счет мы имеем в отрывке «Списка календаря». В основе этого счета лежала не филетерская, или персидская, миль, а аспарез — «нетадзиг» (= 230,112 м) и соответствовавший этому последнему двойной шаг (= 1,53408 м), равный не трем египетским царским локтям (= $0,532\frac{2}{3}$ м), как в «Армянской Географии», а двум большим филетерским локтям (= 0,76704 м). Упомянутая в «Списке календаря» миль, равная 1050 двойным шагам или 2100 локтям (счетная

миля = 1610,784 м, величина реальной мили была равна 1598 м), в противоположность миле краткой редакции «Армянской Географии», была лишь счетной единицей и соответствовала филетерской, или персидской, реальной миле приблизительно.

Приведенные меры аспарез—*нетадзиг* (= 230,112 м), равный приблизительно $\frac{1}{7}$ филетерской, или персидской, мили (= 1598 м), двойной шаг (= 1,53408 м) и большой локоть (= 0,76704 м) — не упоминаются в метрологическом труде Гульча, так как он, как было сказано выше ошибочно предполагал, что под стадией, равной $\frac{1}{7}$ мили, подразумеваются в первоисточниках стадия филетерско-римской системы (= 210 м) и соответствовавшая этой стадии римская миля (1470 м или, вернее, 1478,5 м).

Вопрос о длине стадии Марина — Птолемея, как видим, решается не так, как предполагает проф. Мжик. На основании вышеуказанных древнеармянских текстов размер этой стадии устанавливается не в 211,4 м, как указывает Мжик, а в 230,112 м.

Следует отметить, что в метрологическом отрывке «Списка календаря» нет упоминания об «аспарезе при измерении по воздуху», т. е. стадии Эратосфена. Однако, если иметь в виду, что Эратосфен считал в каждом земном градусе по 700 стадий, а Марин и Птолемей — по 500 стадий, и если принять в соображение, что в отрывке «Списка календаря» длина птолемеевой стадии определена в 150 двойных шагов, то можно заключить, что, согласно приведенному в этом отрывке расчету, размер стадии Эратосфена предположительно должен был быть равным $107\frac{1}{7}$ двойным шагам ($7:5 = 150:x$, т. е. $x = 750/7$, или $107\frac{1}{7}$). Получается, как мы видим, для эратосфеновой стадии как раз та цифра двойных шагов, которая указана в метрологической таблице пространной редакции «Армянской Географии» (см. выше текст № 2) и в метрологическом трактате «О движении солнца» (см. выше текст № 3). Это совпадение представляет некоторый интерес. Было бы крайне заманчиво сделать из этого наблюдения вывод, что в означенных двух текстах (№ 2 и № 3) сведение «об аспарезе при измерении по воздуху» (эратосфеновой стадии), равном $107\frac{1}{7}$ двойным шагам, является позднейшей интерполяцией, заимствованной из источников византийской эпохи, в которых отношение между птолемеевой и эратосфеновой стадиями предполагалось как $150:107\frac{1}{7}$.

Выяснив длину стадий, являвшихся основными единицами древних измерений земли, мы имеем возможность вычислить с до-

статочной точностью в нынешних метрах размеры земного градуса и меридиана, определенные Эратосфеном в 700 и 252 000 стадий, а Марином и Птолемеем — в 500 и 180 000 стадий. Следует прежде всего отметить, что во всех вышеприведенных метрологических текстах определение длины земного меридиана базируется исключительно на стадии Марина — Птолемея (= 230,112 м), принявших деление окружности земного шара на 360 градусов и считавших в каждом градусе по 500 стадий. Однако, так как в краткой редакции «Армянской Географии» имеется сведение о реальном размере «аспареза при измерении по воздуху», т. е. стадии Эратосфена (= 159,8 м), то представляется возможным определить размеры земного градуса и меридиана в нынешних метрах также и согласно вычислению Эратосфена.

Этот последний вопрос был рассмотрен мною в одной из прежних моих работ²⁸. Исходя из данных краткой редакции «Армянской Географии», согласно которым длина стадии Эратосфена установлена в 159,8 метра, не трудно было установить, что по Эратосфену размер земного градуса был равен в нынешних метрах $700 \times 159,8 = 111,86$ км, а размер земного меридиана $252\,000 \times 159,8 = 40\,296,6$ км. Как мы видим измерение, произведенное Эратосфеном, дало конечный результат, поразительно близкий к действительным размерам земного градуса (= 111,307 км) и меридиана (= приблизительно 40 000 км). Величина стадии Эратосфена определена у Гульча в 157,5 м, а длина меридиана — в $252\,000 \times 157,5 = 39\,690$ км (у Гульча круглым числом 39 700 км, ук. соч., стр. 61—63). Небольшая разница в вышеприведенных выводах объясняется тем, что Гульч считает эратосфенову стадию равной 300 египетским царским локтям по 0,525 м ($300 \times 0,525 = 157,5$ м), а согласно краткой редакции «Армянской Географии» длина трехлокотного двойного шага была равна 1,598 м и египетского царского локтя — $1,598:3 = 0,532\frac{2}{3}$ м. Эта последняя цифра, по-видимому, более правильна, так как Дидим Александрийский в своем метрологическом труде о мерах считает этот локоть равным $\frac{9}{5}$ римской ступни ($0,296 \times \frac{9}{5} = 0,532\frac{4}{5}$ м).

Как мы уже видели выше, в отличие от расчета Эратосфена, в краткой и пространной редакциях «Армянской Географии» дли-

²⁸ «Стадия Эратосфена и персидский аспарез», стр. 27—30, 54—56 и 64.

на земного градуса определена в 500 аспарезов, равных $71\frac{3}{7}$ мили ($= 500\frac{1}{7}$), а длина меридиана — в 180 000 аспарезов.

Проф. Мжик, основываясь на своем вышеприведенном ошибочном толковании древнеармянских метрологических текстов, полагает, что вычисление градуса в милях является в этих источниках позднейшей вставкой, а упомянутые в них аспарезы, определяющие размеры градуса и меридиана, соответствуют, как и в трактате «О движении солнца», стадиям Эратосфена в 158,57 м. Таким образом, получается у него вывод, что длина градуса была равна по означенным источникам $500 \times 158,57 = 79,285$ км. «Возможно, — полагает он, — что такая традиция, неизвестная нам из других источников, имела в римско-эллинистическом мире» (ук. соч., стр. 112). Приведенное мнение Мжика, несомненно, ошибочно. На основании предложенного нами нового освещения вышеозначенных древнеармянских текстов, мне кажется, с полной определенностью устанавливается, что под аспарезами и милями, являвшимися единицами измерения градуса и меридиана, разумеются в них не эратосфеновы стадия и миля, а стадия и миля Марина — Птолемея, т. е. стадия длиной в 230,112 м, равная приблизительно $\frac{1}{7}$ филетерско-персидской мили ($= 1598$ м). Таким образом, по данным древнеармянских источников длина земного градуса получается не в 79,285 км, как указывает Мжик, а в $230,112 \times 500 = 115,056$ км (или же, согласно краткой редакции «Армянской Географии», — $1598\frac{1}{7} \times 500 = 114\frac{1}{7}$ км). Длина же меридиана устанавливается по данным пространной редакции «Армянской Географии», в которой размер меридиана определен в 180 000 стадий по 144 двойных шага ($= 230,112$ м), в $230,112 \times 180\,000 = 41\,420,16$ км, а, согласно краткой редакции «Армянской Географии», в которой размер меридиана равен 180 000 стадиям по $142\frac{6}{7}$ двойных шага ($= 228\frac{2}{7}$ м, т. е. $1598\frac{1}{7}$), — в $1598\frac{1}{7} \times 180\,000 = 41\,091\frac{3}{7}$ км. Если в древнеармянских источниках птолемеевский земной меридиан имеет несколько больший размер, чем по расчету Эратосфена, то объясняется это тем, что отношение между стадией Марина — Птолемея и стадией Эратосфена, как мы видели выше, было, по свидетельству этих источников, 144:100, или $142\frac{6}{7}:100$ вместо 140:100.

Следует отметить, что для истории градусного измерения земли представляет исключительный интерес вышеприведенный метрологический отрывок «Списка календаря» (см. выше № 5), приписываемого ученому армянскому математику Анании Ширакско-

му, так как в нем нашли отражение астрономические взгляды византийской эпохи. Мы уже видели выше, что и в этом отрывке, как и в метрологической таблице Анонима (см. выше текст № 4), размер земного градуса определен в 500 птолемеевых стадий, по 150 двойных шага каждая (т. е. $150 \times 1,53408 = 230,112$ м). Любопытно, однако, что хотя размер земного градуса определен и в этих текстах в 115,056 км ($230,112 \times 500$), о «ширине и длине земли» приведены в них явно ошибочные утверждения, которые неправильно истолкованы проф. Мжиком.

Следует отметить, что вопрос о «длине и ширине земли» рассмотрен здесь в связи с определением и вычислением движения солнца. Поэтому необходимо нам предварительно ознакомиться с этой проблемой.

Как известно, любопытное упоминание о движении солнца и о путевых расстояниях его продвижения имеется в следующем сообщении греческого писателя III в. н. э., Ахилла Татия: «Халден, — свидетельствует этот писатель, — крайне любознательные, решились определить движение солнца и соответственные часы. Они делают в дни равноденствия один час пути солнца, в течение которого оно равномерно двигается по небесному своду, на 30 «путевых меж» (δροξ), так что тридцатая часть одного часа равноденственного дня называется «путевой межой» солнечного движения. Они указывают также, что час пути человека, который не спешит, не идет медленно, не стар и не малолетен, соответствует часу солнечного пути и составляет 30 стадий»²⁹.

Приблизительно такого же содержания сообщение имеется в астрономическом труде М. Манилия, из которого видно, что стадия есть та часть дуги эклиптики, т. е. солнечного пути, для прохождения которой требуется 2 минуты³⁰.

Комментируя приведенные сообщения Ахилла Татия и М. Манилия, проф. Мжик указывает, что во время равноденствия, начиная с восхода до захода, солнце пробегает, как полагали халден, т. е. древние вавилоняне, в каждые две минуты одну «путевую межу», или «стадию», в один час — 30 «путевых меж», а в течение все-

²⁹ См. «Commentariorum in Aratum reliquiae», rec. E. Maass, Berolini 1898, стр. 45.

³⁰ См. M. Manili, *Astronomica*, ed. Th. Breiter, Librer. III, V, 275 сл. также и комментарий, стр. 88.

го дня — 360 «путевых меж». По мнению Мжика, под «путевой межой» в означенных текстах подразумевается видимый с земли диаметр солнца, который, как он заключает из содержания свидетельств Ахилла Татия и М. Манилия, был равен $\frac{1}{2}$ земного градуса (ук. соч., стр. 49—51).

Крайне интересно, однако, что в «Списке календаря», приписанном Ананию Ширакскому, и в метрологической таблице Анонима, в которых приводится аналогичное сообщение о движении солнца и имеется указание на то, что 30 «оборотов», т. е. «путевых меж», пробегает солнце в один час, протяжение солнечного «оборота» определяется не в $\frac{1}{2}$ земного градуса, а в один земной градус. Это видно из следующих свидетельств этих текстов (см. выше тексты № 4 и № 5): «оборот солнца равен 500 аспарезам», «ширина солнца равна 500 аспарезам, или 150 000 локтям», «одна часть (двойная минута) равна одному обороту». Такое же сведение о величине оборота солнца содержится и в «Толковании календаря Андреаса» (см. выше текст № 6), в котором сказано, что во время равноденствия солнце совершает 360 оборотов и что один оборот был установлен в 500 аспарезов.

Проф. Мжик, полагавший, что сведения метрологических таблиц Анонима и стрывка «О движении солнца» имеют своим источником произведения эллинистических авторов, склонен думать, что в этих древнеармянских текстах под «оборотом» солнца подразумевается не одна «путевая межа» (*δρος*), а две «путевые межи», под часами подразумеваются двойные часы или вавилонские *беру*, а под минутами — четверные минуты. Что касается широты солнца, которая у Анонима определена в 500 аспарезов, то Мжик считает это явной ошибкой и полагает, что автором этой ошибки мог быть или переписчик текста, или же сам Анания Ширакский, не понявшие и неправильно истолковавшие данные таблиц о движении солнца (ук. соч., стр. 52—59).

Приведенные утверждения Мжика, как нетрудно убедиться, не могут быть признаны правильными и являются результатом явного недоразумения. Ошибка его объясняется главным образом тем, что первоисточниками вышеозначенных текстов он считал астрономические и метрологические труды авторов эллинистической эпохи. На самом же деле, как мы отметили выше, в основе этих текстов лежит не эллинистическая традиция, а более поздняя византийско-христианская. Из эллинистического источника «Хорографии»

Паппа Александрийского, являющегося сокращением «Географии» Птолемея, заимствованы метрологические таблицы «Географии» Моисея Хоренского, астрономические же тексты Анонима и «Списка календаря» возникли в совершенно иной среде и насквозь проникнуты мировоззрением христианской космографии, опровергавшей античное учение о системе мира.

Вопрос этот был подробно рассмотрен в моих исследованиях, посвященных критическому разбору «Истории» и «Географии» Моисея Хоренского³¹. Я уже отмечал в этих исследованиях, что Моисей Хоренский и Анания Ширакский резко расходятся в своих космографических и географических воззрениях. Анания Ширакский, придерживаясь учения христианской церкви, соглашается с античными писателями лишь в тех случаях, когда показания их не противоречат сведениям «священного писания». Моисей Хоренский же, будучи ревностным грекофилом, подчиняется не авторитету библии, а авторитету античной географии. Анания Ширакский в своей «Космографии», в полном согласии с «Христианской топографией» Космы Индикоплова, считает обитаемую землю четырехугольной возвышенной плоскостью и полагает поэтому, что солнце, при своем восходе, освещает все рубежи земли³², а Моисей Хоренский, следуя древнему учению Птолемея и Паппа Александрийского, считает землю шарообразной³³.

Это различие сообщаемых Моисеем Хоренским и Ананией Ширакским сведений о мироздании не было принято во внимание проф. Мжиком. Как не трудно убедиться, Анания Ширакский, следовавший традиции византийско-христианской космографии, хотя и считал, согласно Марину — Птолемею, «ширину и длину земли» в 180 000 стадий, но не был согласен с утверждением античных географов о шарообразности земли. Поэтому он и полагал, что 180 000 стадиям была равна не окружность шарообразной земли, а ширина и длина четырехугольной плоской поверхности земли. Таким образом, в полном противоречии с античной традицией, получился у него косвенный вывод, что солнце пробегало в круглые сутки 360 000 стадий и что окружность верхней и нижней поверхности зем-

31 «Разрешение проблемы Моисея Хоренского», Ереван, 1934, стр. 55—60 и 215; «Когда и кем была составлена Армянская География, приписываемая Моисею Хоренскому», ВВ, I (XXVI), Москва, 1945.

32 См. Анания Ширакский, изд. Патканова, стр. 37 и 60.

33 См. «Армянская География», русск. перев. Патканова, стр. 6 и 10.

ли, предполагавшейся четырехугольной возвышенной плоскостью, была также равна 360 000 стадиям. Вывод этот, конечно, не досужая фантазия переписчиков или же самого Ананин Ширакского, как утверждает Мжик, а концепция и традиция византийско-христианской эпохи.

Представляет в этом отношении особый интерес также и следующее место в «Списке календаря» (см. выше текст № 5).

«Когда день имеет 12 часов, — говорится в этом любопытном свидетельстве, — оно делает 360 оборотов и пробегает 180 000 аспарезов, а когда день имеет 15 часов, оно делает 450 оборотов и пробегает 225 000 аспарезов. Поэтому некоторые из геометров ширину и длину земли определили в 180 000 аспарезов, а другие — в 225 000 аспарезов».

Из этого свидетельства видно, что в византийско-христианской космографической литературе существовала также традиция, согласно которой ширина и длина земли предполагались равными не 360 оборотам солнца, совершаемым им в течение 12 часов, а 450 его оборотам, совершаемым им в течение 15 часов и равным $450 \times 500 = 225\,000$ птолемеевым стадиям. Было бы крайне заманчиво предположить, что и это новое свидетельство о «ширине и длине земли» в 225 000 стадий византийскими космографами заимствовано из неизвестных нам метрологических текстов античных авторов. Основываясь на этом предположении и имея в виду отношение означенной длины земли к длине окружности земли по Посидонию — Марину — Птолемею как $225\,000:180\,000=5:4$, можно было бы сделать вывод, что в основе приведенного нового размера «ширины и длины земли» лежала стадия, равная $\frac{1}{5}$ стадии Марина — Птолемея, а именно $230,112 \times \frac{1}{5} = 184,0896$ м, т. е. стадия греческая, длина которой была, согласно Гульчу, 184,98 м, а согласно Декурдеманшу — 185,136 м.

Подводя итоги всему сказанному, мы видим, что древнеармянские источники подтверждают мнения Гульча и Видебанта о размерах земного градуса и меридиана по вычислениям Эратосфена и дают совершенно новые сведения о длине градуса и меридиана, или градуса и «ширины и длины», четырехугольной плоской земли по вычислениям Марина — Птолемея и византийско-христианских космографов. Сведя в таблицу вышеприведенные наши выводы, мы получаем следующие данные: 1. Размер земного градуса по Эратосфену = $700 \times 159,8 = 111,86$ км. 2. Размер меридиана по Эратос-

фену = $252\,000 \times 159,8 = 40\,269,6$ км. 3. Размер земного градуса по Марину — Птолемею: а) согласно краткой редакции «Армянской Географии» = $500 \times \frac{1598}{7} = 114\frac{1}{7}$ км; б) согласно пространной редакции «Армянской Географии» = $500 \times 230,112 = 115,056$ км. 4. Размер меридиана по Марину — Птолемею: а) согласно краткой редакции «Армянской Географии» = $180\,000 \times \frac{1598}{7} = 41\,091\frac{3}{7}$ км; б) согласно пространной редакции «Армянской Географии» = $180\,000 \times 230,112 = 41\,420,16$ км. 5. Размер «ширины и длины» земной поверхности, предполагавшейся четырехугольной возвышенной плоскостью: а) по Ананин Ширакскому = $180\,000 \times 230,112 = 41\,420,16$ км.; б) по мнению «некоторых из геометров» = $225\,000 \times 230,112 = 51\,775,2$ км.

Древнеармянские метрологические тексты не только дают нам ценные сведения о географических стадиях Эратосфена и Марина — Птолемея и о размерах земного градуса и окружности или поверхности земли по данным античных и византийско-христианских географов, но они одновременно интересны также и тем, что содержат в себе любопытные указания на меры длины, имеющие важное значение для метрологии древнего мира. На основании вышеприведенных текстов, в которых, как мы видели, упоминаются «персидский аспарез» и соответствовавшая ему миля, прежде всего точно устанавливается система линейных мер сасанидской Персии. Получаются при этом выводы, которые ставят под сомнение предположения об этих мерах, высказанные Гульчем.

Исходя из теоретического соображения, что соотношение между персидской парасангой и египетским схойном следует предположить 9:10, и имея в виду, что египетский схойн был равен 12 000 египетским царским локтям, по 0,525 м каждый, Гульч делает вывод, что персидская парасанга заключала в себе $12\,000 \times \frac{9}{10} = 10\,800$ египетских царских локтей и была равна $10\,800 \times 0,525 = 5670$ м. В целом персидская система мер длины, установленная Гульчем, может быть сведена к следующему: 1. Локоть = 2 пядям = 6 ладоням = 24 пальцам = 0,525 м. 2. Оргия = 4 локтям = 2,10 м. 3. Двойной шаг = 3 локтям = 1,575 м. 4. Милля (hâthra, hâsar) = 2700 локтям = 900 двойным шагам = $\frac{1}{4}$ парасанги = 1417,5 м. 5. Парасанга = 10800 локтям = 3600 двойным шагам = 4 милям = 5670 м³⁴.

³⁴ Hultsch, Griechische und römische Metrologie, стр. 474—478.

Эти выводы Гульча о системе персидских мер длины, как видно из вышеприведенных данных древнеармянских источников, более чем спорны и, по-видимому, должны быть, в общем, отвергнуты. Что приведенные выводы Гульча шатки и неубедительны, это видно также из свидетельств античных источников.

Персидская парасанга, как определенно свидетельствуют древнейшая Геронова таблица, а также александрийские и греческие метрологи, была равна не $\frac{9}{10}$ египетского схойна, как ошибочно полагает Гульч, а имела точь-в-точь такую же длину, как и египетский схойн³⁵.

Следует также отметить, что для выяснения системы персидских мер длины, кроме вышеуказанных сведений, имеют значение свидетельства пехлевийских источников, в которых сообщается, что миля (*hâsar*) была равна $\frac{1}{4}$ парасанги и 1000 шагам³⁶.

Все эти свидетельства, как и данный мною анализ древнеармянских метрологических текстов, как мы видим, определенно указывают, что персидские меры длины правильно определены не Гульчем, а французскими метрологами — Декурдеманшем и еще раньше Квейпо³⁷.

Из вышеизложенного можно также заключить, что на основании метрологических текстов «Армянской Географии» система мер длины сасанидской Персии, базировавшаяся на древнеперсидской парасанге, равной египетскому схойну, имела следующие основные единицы деления: 1. Палец (*angusta*) = $\frac{1}{24}$ локтя = $0,532\frac{2}{3} : 24 = 0,022\frac{7}{36}$ м (у Гульча 0,022 м). 2. Ладонь = $\frac{1}{6}$ локтя = 4 пальцам = $0,088\frac{7}{9}$ м (у Гульча 0,088 м). 3. Пядь (*vitasti*) = $\frac{1}{2}$ локтя = 3 ладоням = 12 пальцам = $0,266\frac{1}{3}$ м (у Гульча 0,263 м). 4. Локоть (*arasni*) = 2 пядям = 6 ладоням = 24 пальцам = $0,532\frac{2}{3}$ м (у Гульча 0,525 м). 5. Двойной шаг, или оргия (*bâzu*), = 3 локтям = $0,532\frac{2}{3} \times 3 = 1,598$ м. 6. Шаг (*gâma*) = $\frac{1}{2}$ двойного шага = $1,598 : 2 = 0,799$ м. 7. Стадия (*asprês*) = 144 двойным шагам = приблизительно $\frac{1}{7}$ мили = $1,598 \times 144 = 230,112$ м. 8. Миля = $\frac{1}{4}$ парасан-

³⁵ Hultsch, ук. соч., стр. 478, 569, 570 и 612. Сравни также мою работу «Стадия Эратосфена и персидский аспарез», стр. 19 и 49.

³⁶ Hultsch, ук. соч., стр. 477.

³⁷ См. Decourdemanche, *Traité pratique*, стр. 82; ср. Queipo, *Essai sur les systèmes métriques et monétaires des anciens peuples*, Paris, 1859, т. 1, стр. 271 сл.

ги = приблизительно 7 стадиям = 1000 двойным шагам = 3000 локтям = $1,598 \times 1000 = 1598$ м. 9. Парасанга = 4 милям = 4000 двойным шагам = 12 000 локтям = $1598 \times 4 = 6392$ м.

Из приведенных мер длины соответствуют мерам длины, определенным Гульчем, только первые четыре меры — палец, ладонь, пядь и локоть. Оргию, или *bâzu*, Гульч считает равной не трем, а четырем локтям ($0,525 \times 4 = 2,10$ м). Шаг и стадия у Гульча не упоминаются, а миля, как мы видели, у него ошибочно определена в 2700 локтей ($= 0,525 \times 2700 = 1417,5$ м) и парасанга в 10 800 локтей ($= 0,525 \times 10\,800 = 5670$ м).

Не соответствуют некоторые из вышеозначенных мер длины также и этим же мерам длины, приведенным у Декурдеманша. Стадия, миля и парасанга сасанидской Персии определены и им в 230, 112, 1598 и 6392 м, однако персидская миля равна у него не 3000 локтям по $0,532\frac{2}{3}$ м каждый, а 2500 длинным локтям по 0,6392 м каждый, или же 5000 ступням, по 0,3196 м каждая. Соответственно этому и персидская парасанга, по его мнению, заключала в себе 10 000 длинных локтей ($= 0,6392$ м), или же 20 000 ступней ($= 0,3196$ м)³⁸.

Мне кажется, новые выводы настоящего исследования ставят под сомнение предположения Гульча также и о путевых мерах Сирии и Финикии. Для выяснения размеров этих мер Гульч пользовался сообщениями сирийского метрологического трактата византийской эпохи, написанного в 501 г. В этом трактате имеются указания на меры поверхности и длины, существовавшие в Сирии со времени императора Диоклетиана (284—305). Относительно путевых мер сказано в нем, что сирийская миля равна 500 жердям (*âxatva*, *pertica*), по 8 локтей каждая. На основе этих сведений получается, как отмечает Гульч, вывод, что сирийская миля равнялась 4000 римским локтям ($= 0,4436$ м) и 6000 римским ступням ($= 0,296$ м), или 1000 двойным шагам ($= 1,776$ м). Этот вывод Гульч считает совершенно невероятным и полагает, что сирийская миля в действительности тождественна с римской милей ($= 1480$ м), и что эта миля, равная 1000 пассам, или двойным шагам, заключала в себе не 6000 римских ступней ($= 0,296$ м), как ошибочно указывает сирийский метрологический трактат, а лишь 5000³⁹.

³⁸ См. Decourdemanche, *Traité pratique*, стр. 82.

³⁹ См. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie*, стр. 582—584.

Из вышеприведенных данных древнеармянских материалов о размере персидской мили (=1598 м), мне кажется, можно сделать другой вывод. Можно предположить, что и сирийская миля византийской эпохи, как и персидско-сасанидская миля, была тождественна с милей не римско-италийской (=1480 м), а римско-филетерской, равной 1598 м. При этом предположении, сведя в таблицу цифровые показатели сирийского метрологического трактата, получим следующие данные: 1. Сирийская миля = 500 жердям = 4000 локтям = 6000 ступням = 1598 м. 2. Жердь ($\alpha\chi\alpha\iota\nu\alpha$, *peritica*) = $\frac{1}{500}$ мили = 8 локтям = 12 ступням = $1598:500=3,196$ м. 3. Локоть = $\frac{1}{4000}$ мили = $\frac{1}{8}$ жерди = $1\frac{1}{2}$ ступням = $1598:4000=0,399\frac{1}{2}$ м. 4. Ступня = $\frac{1}{6000}$ мили = $\frac{1}{12}$ жерди = $\frac{2}{3}$ локтя = $1598:6000=0,266\frac{1}{3}$ м.

Не трудно убедиться, что полученные нами меры должны быть признаны реальными. Ступня, равная $\frac{2}{3}$ локтя, соответствует пяди (*vitasti*) приведенной выше, персидской системы мер, а локоть, равный $1\frac{1}{2}$ ступням, является малым локтем и составляет $\frac{3}{4}$ египетского царского, или персидского, локтя (=532 $\frac{2}{3}$ м).

Вышеозначенная миля размером в 1598 м упоминается также в метрологической таблице Юлиана Аскалонского, в которой имеются сведения о системе мер длины Палестины в византийскую эпоху. Таким образом, как мы видим, птолемеево-филетерская миля применялась в качестве путевой меры не только в сасанидской Персии и Армении, но и в Сирии и в Палестине. Эта распространенность мили длиной в 1598 м на Ближнем Востоке дает основание думать, что и путевая миля Малой Азии, которая упоминается в таблице мер византийского времени, известной под заглавием *Περὶ πηλίκου μέτρου*, тождественна, вероятно, не с римско-италийской милей (=1480 м), как это предполагает Гульч, а с римско-филетерской (=1598 м). Как известно, основываясь именно на данных этого источника, Гульч пришел к выводу, что под милей, равной семи стадиям, следует подразумевать римско-италийскую милю длиной в 1478,5 м. Предположив, что в основе указанных в вышеозначенной таблице мер лежали египетско-персидский царский локоть (=0,525 м) и филетерская ступня, равная $\frac{2}{3}$ этого локтя (=0,350 м), Гульч получил о малоазиатских мерах длины следующие выводы: 1. Локоть = $1\frac{1}{2}$ ступням = 0,525 м. 2. Ступня = $\frac{2}{3}$ локтя = $0,525 \times \frac{2}{3} = 0,350$ м. 3. Шаг = $2\frac{1}{2}$ ступням = $0,350 \times \frac{5}{2} = 0,875$ м. 4. Жердь ($\alpha\chi\alpha\iota\nu\alpha$) = 10 ступням = 3,5 м. 5. Ста-

дия = 600 ступням = 240 шагам = $0,350 \times 600 = 210$ м. 6. Миля = 7 стадиям = 4200 ступням = 1680 шагам = $210 \times 7 = 1470$ м (ук. соч., стр. 568—569).

Метрологические данные древнеармянских источников и основанные на них выводы, согласно которым размер персидской, или птолемеево-филетерской, мили, равной 7 стадиям, был определен нами в 1598 м, мне кажется, позволяют подвергнуть сомнению утверждение Гульча о равенстве малоазиатской мили римско-италийской (1478,5 м). По-видимому, не исключена возможность, что и малоазиатская миля, как и сирийская и палестинская, была тождественна не с римско-италийской, а с римско-филетерской, или персидской, милей, упомянутой в древнеармянских источниках (=1598 м). Как мы видели, в этой миле было приблизительно 7 стадий, каждая из которых равнялась 230,112 м.

При этом новом предположении малоазиатские меры длины, приведенные в вышеозначенной таблице, имели бы следующие основные единицы деления: 1. Стадия = 600 ступням = 230,112 м. 2. Миля счетная = 4200 ступням = 7 стадиям = $230,112 \times 7 = 1610,784$ м (реальная миля = 1598 м). 3. Ступня = $\frac{1}{600}$ стадии = $230,112:600 = 0,38352$ м. 4. Локоть = $1\frac{1}{2}$ ступням = $0,38352 \times \frac{3}{2} = 0,57528$ м. 5. Шаг = $2\frac{1}{2}$ ступням = $0,38352 \times \frac{5}{2} = 0,9588$ м. 6. Жердь = 10 ступням = $0,38352 \times 10 = 3,8352$ м.

Приведенные в настоящей таблице меры — стадия, ступня, локоть, шаг и жердь — точь-в-точь соответствуют филетерским мерам «нового деления»⁴⁰. Можно поэтому думать, что по вопросу о филетерской стадии и соответствовавших ей мелких единицах мер данные Декурдемаша заслуживают внимания и что в данном случае французская школа метрологов находится, по-видимому, на правильном пути.

Вышеизложенные наши выводы, основанные на данных древнеармянских метрологических текстов, если они окажутся приемлемыми, будут иметь для древней метрологии исключительную ценность. Они в корне расшатывают одно из существенных метрологических положений Гульча о римско-италийской семистадийной миле (=1487,5 м) и определенно указывают, что на Ближнем Востоке — в Египте, Персии, Армении, Сирии, Палестине и Малой Азии — основными мерами длины являлись не римско-италийские, а

⁴⁰ Decourdemanche, *Traité pratique*, стр. 75—77.

римско-филетерские меры и путевая миля, заключающая в себе 1598 м.

А если это так и если под милей, равной 7 стадиям, в вышеозначенных источниках подразумевается римско-филетерская миля в 1598 м, заключающая в себе около 7 стадий, по 230,112 м каждая, то могут оказаться спорными и утверждения Гульча и Мжика о тех семистадийных милях, которые упоминаются в произведениях авторов византийской эпохи — у Елифания Кипрского, Гесихия, Прокопия и Свиды⁴¹. Гульч и Мжик считают римско-италийскими и эти мили. На самом же деле, возможно и даже вероятно, что все они, как и вышеозначенные малоазнатские и ближневосточные мили, являются филетерскими милями размером в 1598 м.

⁴¹ См. Hultsch, ук. соч., стр. 569, прим. 2; Мжик, ук. соч., стр. 115, прим. 225.

О НЕКОТОРЫХ СПОРНЫХ ПРОБЛЕМАХ ИСТОРИИ И ГЕОГРАФИИ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

О МЕСТОНАХОЖДЕНИИ ДРЕВНИХ СТРАН АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ УРУАТРИ И НАИРИ

В последние годы вышли в свет в Париже и Ереване исследования Н. Адонца и Г. Капанцяна, в которых приведены и подвергнуты подробному разбору имеющиеся в хеттских надписях сведения о царстве Хайаса-Аззи и, кроме того, в тесной связи с древнейшей историей Армянского нагорья рассмотрен вопрос об этногенезе современных хайев-армян¹.

Авторы этих исследований, следуя мнению хеттологов и кунеологов Э. Форрера, А. Унгнада и других, царство Хайаса-Аззи помещают в верховьях реки Евфрата в северо-западной Армении и столицей его считают нынешний Кемах на реке Евфрате.

В противоположность этому мнению, в моем «Критическом обзоре истории армянского народа», местоположение стран Хайаса-Аззи было указано не в Высокой Армении, а в районах, лежавших к западу и северу от Ванского озера².

После выхода в свет вышеозначенных работ Адонца и Капанцяна, вопросам топонимики древнеармянских областей пришлось мне уделить особое внимание и, как мне кажется, при внимательном изучении историко-географических этих проблем удастся с полной уверенностью установить, что спорными и ошибочными являются не только общепринятые взгляды о местоположении стра-

¹ N. Adontz, Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe Paris, 1946; Гр. Капанцяна. Хайаса—колыбель армян и их начальная история, Ереван, 1947.

² См. мои работы „Критический обзор истории армянского народа“, том 1, Ереван, 1944, стр. 31—32 и „Краткий обзор истории древней Армении“, М.—Л., 1943, стр. 7.

ны Хайаса-Аззи в верховьях Евфрата, но также и локализация многих областей Ванского царства Урарту.

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ СТРАНЫ УРУАТРИ

Ученые-кунеологи полагают, что страна Уруатри, первоначальная родина урартийцев, выступила на историческую арену или в XIII, или же в XI веке до нашей эры. Часть ученых указывает, что Уруатри впервые упоминается в надписях ассирийского царя Салманасара I (1266—1243)³, а другая часть ученых приписывает эти надписи Салманасару II (1028—1017) и полагает, что первые сведения об Уруатри встречаются в тексте «сломанного обелиска» Ашурбелкала (1077—1060), сына Тиглатпаласара I (1117—1080)⁴. Ассирийский царь Ашурбелкала сообщает в нижеприведенном тексте, что он завоевал в первый и третий годы своего правления Уруатри, Химме и Машгун.

«(В начале) моего правления, (когда я воссел на) престол царственности... я собрал мои колесницы и войска, узкими стезями, неустроенными для прохода моих колесниц и войска, местность, которую не пересекают даже летающие небесные птицы, местность (_____), куда не вступал ни один царь-правитель, бывший прежде меня, — (_____) — этой тропой я направился. Горы Хини (_____) и Иаткун, их крутые пути, их узкие (проходы), их горные вершины бронзовыми кирками я воистину сделал проходимыми, устроил их для продвижения моих колесниц. Эти (горы) я преодолел, через реки (_____) да и Самануна я воистину переправился, вступив в страну Уруатри⁵.

«Во второй раз (я воистину пошел) на страну Химму. (_____)». Поселение (_____) страну Баргун (возможно также чтение «Машгун») я по (корил, золото, серебро, его полон, (его) им (ущество я воистину полонил. В _____) я вошел, (перевалил) гору Хируа, (в поселение) Уруниаш стр(аны Химму), которое расположено в горном ущелье⁶.

³ См. E. Forrer, Reallexikon der Assyriologie, I, 265.

⁴ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 62 и др.

⁵ Или «страну (племен) Уруатри».

⁶ См. Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вест. др. ист., 1951, 2(36), стр. 282.

В другой надписи, приписываемой Салманасару II, говорится о более широком наступлении в страны Уруатри.

«В начале моего первосвященства возмущились против меня — сказано в этой надписи. — Уруатри; воздел я руки к Ашшуру и великим богам, моим владыкам, устроил сбор моих войск. К хребтам (?) гор их могучих я поднялся. Химме, Уаткун, Баргун (возможно также чтение «Машгун»), Салуа, Халила, Луха, Нилипахри и Зингун — 8 стран и их ополчения я победил, 51 их поселение я разрушил, сюжет похитил их полон, их имущество; всех Уруатри я склонил к ногам Ашшура, моего владыки, в три дня; я отобрал их потомство, захватил (?) и забрал себе для службы и для работы; тяжкую подать гор я наложил на них навеки. Город Арину, укрепленное место, горный хребет (?), который прежде возмущился, презрел Ашшура, — этот город с помощью Ашшура и великих богов, моих владык, я победил, разрушил, посеял над ним пепел (?), а прах его собрал и насыпал в воротах моего города Ашшура на будущие времена. В то время всю страну Мусру я склонил к ногам Ашшура, моего владыки⁷.

В надписях этого же царя Салманасара упоминается, кроме того, что он направился в сторону кутиев, нанес им поражение и пролил кровь на территории «от границ страны Уруатри до Кутмухи».

Местоположение страны Уруатри до сих пор еще точно не определено. Э. Форрер помещает ее в бассейне верхнего течения реки Хабур-су, левого притока реки Тигра.⁸ Капанцян, не соглашаясь с ним, местоположение Уруатри указывает между верховьями Хабур-су и верховьями Большого Зава в районе современного города Джуламерка.⁹ По мнению же Пиотровского, «страна Уруатри находилась в гористой местности, в районе озера Ван», на северной границе страны кутиев.¹⁰

Ср. E. F. Weidner, Archiv für Orientforschung, VI, 2/3, 1930, стр. 75 и сл.; O. Schroeder, Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, Bd. II, Leipzig, 1922, № 74—75.

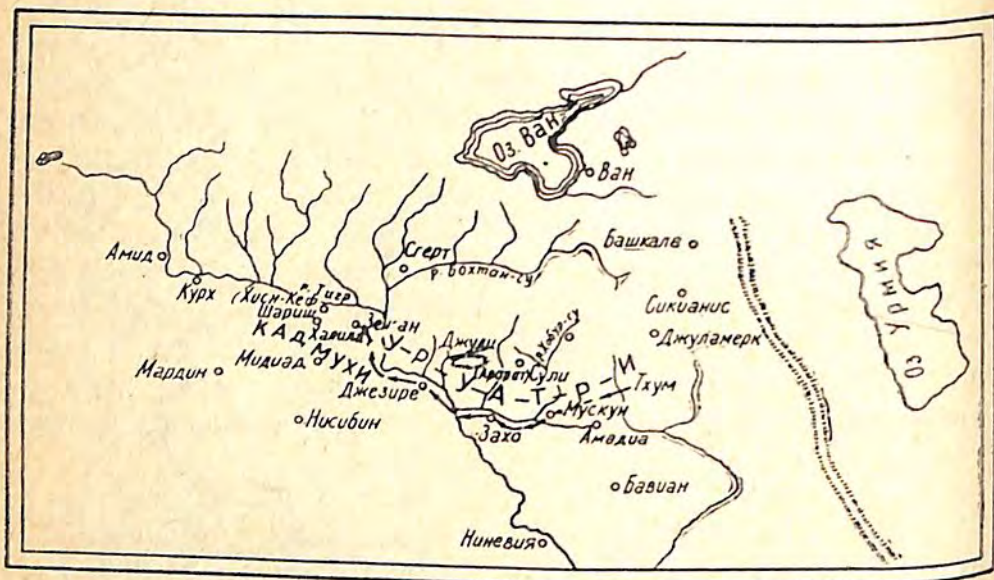
⁷ Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 266. Ср. L. Messerschmidt Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, Band, I, 16, № 13.

⁸ См. Reallexikon der Assyriologie, I, стр. 265.

⁹ Г. Капанцян, История Урарту, Ереван, 1940, стр. 13 (на арм. яз.).

¹⁰ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 39.

Следует особо отметить также и указание В. Белька, который первоначальную родину урартийцев предполагает к востоку от нынешнего Джебзире и реки Тигра в районе близ горы Джудид-аг, древнее название которой сохранилось в Библии в форме Арарат.¹¹

Из приведенных мнений обоснованы и близки к истине предположения Форрера и Белька. Местоположение страны Уруатри устанавливается, действительно, на южной окраине исторической Армении на основании данных вышеприведенного текста Салманасара II. В этом тексте, как мы видели, ассирийский царь рассказывает о захвате им в Уруатри областей Химме, Уаткун, Машгун, Салуа, Халила, Луха, Нилипахри и Зингун, и крайне любопытно, что имена покоренных Салманасаром II областей Химме, Машгун, Халила и Зингун, как удалось нам выяснить, сохранились до нашего времени на юго-востоке и юге исторической Армении в современных Тхум, Мускун, Халила и Зенган.

На десятиверстной карте кавказского генерального штаба Мускун отмечен недалеко от левого берега Хабур-су на расстоянии 50—60 км к востоку от Захо, Тхум указан приблизительно в 60 км

¹¹ См. W. Belck, Beiträge zur Urgeschichte Armeniens. "Handes Amsorya", 1927, № 11—12, стр. 808—810.

к северо-востоку от Мускуна и в 15—20 км к востоку от Большого Зава, Халила обозначена приблизительно в 50 км северо-западнее Джебзире, а Зенган в 15—18 км к северу от Халилы. По-видимому, также и Салуа имеет связь с нынешним Сули, лежащим по прямой линии в 40 км к северо-западу от Мускуна.

Историки древнего Востока, основываясь на указании надписи Салманасара II о завоевании им восьми областей и 51 поселения союза стран Уруатри в течение лишь трех дней, делают из этого вывод, будто бы общая протяженность всей территории этого союза достигала около 60 км. Этот вывод, как нам кажется, основан на неправильной интерпретации свидетельства надписи. Вышеприведенные новые данные о местонахождении стран Химме, Машгун, Халила, Зингун и других с полной очевидностью устанавливают, что союз племен Уруатри занимал обширную территорию протяженностью в несколько сот километров, которая простиралась на востоке до страны Тхум, лежавшей недалеко от современного Джуламерка, а на западе до нынешних Халила и Зенган, расположенных в районе между верхним Тигром и городом Мидиад.

По мнению Дьяконова, слова надписи «всех Уруатри я склонил к ногам Ашшура... в три дня»¹² не означают вовсе, что поход был окончен в три дня, а свидетельствуют лишь, что победа была достигнута тремя днями боев. Мне кажется, возможно и другое толкование этих слов. В надписи Салманасара II, вероятно, имеется в виду, что он «склонил в три дня к ногам Ашшура» не вышеозначенные все страны, входившие в состав Уруатрийского союза племен, а лишь самую страну Уруатри, т. е. территорию, простиравшуюся приблизительно от района нынешнего Захо до района Джебзире, протяженность которой была, действительно, равна примерно 60 километрам.

Как мы видели, Салманасар II в своей надписи упоминает, кроме того, что он нанес поражение кутиям на территории «от границы страны Уруатри до Кутмухи». В специальной литературе обычно неправильно определяют также и местоположение Кутмухи. По мнению Пиотровского страна Кутмухи лежала на южной границе Уруатри.¹³ В противоположность этому, Хачатрян помещает Кутмухи к юго-востоку от Уруатри в районе южнее современных тор

¹² См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 267, прим. 7.

¹³ Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 39.

Тур-Абдин, в древней Мигдонии¹⁴. На самом же деле, страна Кутмухи или Кадмухи лежала между горным хребтом Кашиари (нынеш. Тур-Абдин) и рекою Тигром и находилась не на юге или юго-востоке союза стран Уруатри, а на Западе. Это совершенно бесспорно, так как упоминающийся в тексте на призме Тиглатпаласара I город Шереше страны Кутмухи, тождественный с нынешним Шариш (=Σάρεισζ Str. XVI, 1, 24), находился недалеко от правого побережья реки Тигра, в 60—70 км северо-западнее современных Халилы и Зенгана, отождествленных нами с Халила и Зингун, входившими в состав союза племен Уруатри.

В связи с выяснением местоположения территории союза племен Уруатри и находившихся в ней стран Химме, Машгун, Халила и Зингун получает новое объяснение текст надписи Тиглатпаласара I (1117—1080), в котором имеется сообщение о завоевании этим царем стран Суги, Химме, Лухи, Арирги, Аламун и Тумни.

«С помощью множества воинской силы Ашшура, моего владыки, — сказано в этой надписи, — я пошел на Хабхийскую страну Суги, не склонявшуюся перед Ашшуром, моим владыкой, с 6000 их войск, со странами Химме, Лухи, А(р)рирги, Аламун, Тумни (?) и всеми многочисленными бабхийцами на горе Хириху, в трудной местности, что остра, как конец книжала, со всеми их странами я сразился пеший, нанес им поражение, их бойцов на горных скалах я сгрудил в груды, кровью воинов их гору Хириху я обогрил, как красную шерсть (?). Страну Суги до пределов ее я покорил. 25 их богов, их полон, их имущество, их богатство я увел, все поселения их в огне я сжег, разрушил и снес. Остальные войска их обняли мои ноги, я их помиловал, наложил на них дань и подать, причислил их к подчиненным Ашшура, моего владыки».¹⁵

В приведенной надписи Тиглатпаласара I любопытно, прежде всего, то, что Химме и Лухи, которые в конце XI века до нашей эры входили в состав союза племен Уруатри, отнесены к странам обширной территории Бабхи.

По всей видимости, в стране Суги следует предположить местонахождение крепости Сугуния Арама Урартийского, современный

¹⁴ А. Хачатрян, Критическая история Армении клинописной эпохи, Ереван, 1933, стр. 32 (на армян. яз.).

¹⁵ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 273. Ср. Budge and King, Annals of the Kings of Assyria, I, London, 1902, стр. 35 и сл.

ка ассирийского царя Салманасара III (859—824). Крепость эта, упоминаемая в надписи Салманасара III, как выяснено Адонцем, находилась около прохода горного хребта, расположенного в районе между нынешними Джуламерком и Башкала. Как указывает Адонц, название крепости Сугуния сохранилось в именах современных селений Сикниане и Сукан, находящихся по обеим сторонам этого горного прохода.¹⁶

Можно, поэтому, признать правильным мнение Г. А. Меликишвили, который указывает, что военные действия Тиглатпаласара I в Хабхийской стране Суги происходили в районах близ среднего и верхнего течения реки Верхний Зав.¹⁷

В вышеприведенной надписи Тиглатпаласара I рядом со страной Суги упоминается страна Химме. И действительно, можно предположить, что страна Суги непосредственно граничила с Химме. Страна Суги и крепость Сугуния находились в горной области севернее нынешнего Джуламерка, а страна Химме, тождественная, вероятно, с современным Тхумом, лежала по прямой линии в 30 км к югу от Джуламерка. Неприемлемо, поэтому, предположение Капанцяна¹⁸ о местоположении крепости Сугуния в районе современного Битлиса. Ошибочно также мнение Пиотровского¹⁹ о тождестве страны Химме со страной Химуа, входившей, как указано в другом тексте на призме Тиглатпаласара I, в состав союза стран Напри. Страна Химуа находилась, несомненно, в бассейне реки Арацани и была территорией Напри, а страна Химме или Химе, как было сказано выше, была расположена восточнее реки Большого Зава в районе к югу от Джуламерка. В XI веке до нашей эры Уруатри и Напри были крупными объединениями племен в отдаленных друг от друга районах исторической Армении: Уруатри находилось в Кардухских горах, а Напри — в бассейне реки Арацани.

¹⁶ N. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 75, см. также В. Т. Маевский, Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилайетов, отдел приложений, стр. 56. Следует, однако, отметить, что на десятиверстной карте Кавказского генерального штаба местоположение селений «Сакунис» и «Сикюнис» отмечено по прямой линии в 40 км к западу от указанного Адонцем горного прохода, на пути из Джуламерка к Р. Бохтан.

¹⁷ См. Г. А. Меликишвили. О древнем очаге урартских племен, ВДИ, 1947, 4, стр. 26—29.

¹⁸ Гр. Капанцян, История Урарту (на арм. яз.), стр. 135.

¹⁹ Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 42.

Отождествление Химме или Химе с современным Тхумом является, конечно, лишь предположением, которое может быть оспорено. Однако, локализация Химе в районах к юго-востоку от Ванского озера не может быть подвергнута сомнению, так как в этих же районах находились упомянутые рядом с Химе страны Арирги и Аламун.

Приблизительно на расстоянии 50 км к северо-западу от Тхума находился лежавший в верховьях реки Хабур древнеармянский город Алки (=нынеш. Эльк), название которого может быть сопоставлено с Арирги надписи Тиглатпаласара I. К северо-востоку же от Арирги-Алки и к северо-западу от Химме-Тхума можно предположить местонахождение страны Аламун.

Следует указать, что в надписи Тиглатпаласара I о походе в страну Мусру упоминается созвучное с Аламун название горы Эламун, а в анналах Ашурнасирапала II (884—859) упоминается поселение Ульмания.²⁰ И крайне любопытно, что на карте Линча отмечена в нынешнем округе Нордуз около истоков реки Бохтана гора, по сие время именуемая Авламань. А на склонах этой горы на десятиверстной карте Кавказского генерального штаба отмечены селение Уламань и развалины укрепления Уламань, названия которых точь-в-точь соответствуют названию поселения Ульмания надписи Ашурнасирапала II. По-видимому, здесь именно, около истоков реки Бохтана или восточного Тигра, нужно искать также и страну Аламун надписи Тиглатпаласара I.

Таким образом, совершенно очевидно, что местонахождение страны Химме союза племен Уруатри устанавливается, как указано выше, в горных районах к юго-востоку от Ванского озера, прилегающих к нынешнему Джуламерку.

Предложенное мною новое разъяснение местоположения древнего Уруатри имеет важное значение для выяснения процесса образования на территории исторической Армении государства Урарту. В «Истории Урарту» Капанцяна постепенное продвижение урартийцев с юга на север указано из районов верхнего течения Тигра через Битлис в область Тарон, затем в область Арберани, лежавшую к северу от озера Ван, и оттуда в нынешний Ван²¹.

Маркварт предполагает их распространение через армянские Тавры в Тарон, где ими были заняты районы между современным городом Балу и Таронской равниной, а затем в область Карин-Эрзерум и оттуда в припонтийскую Халдию²².

Это предположение о распространении урартийцев в сторону Тарона, и оттуда в Ванскую и Эрзерумскую области, обычное и в других трудах историков древнего Востока, мне кажется, совершенно необоснованно и противоречит указаниям первоисточников. Мы увидим ниже, что в Тароне и в районах бассейна среднего течения реки Арацани жили в XI—IX веках и, вероятно, также и позже, не урартийцы, а наирцы. В прибрежных же областях к северо-западу и западу от озера Ван, как будет выяснено в моей работе «Сообщения хеттских, ассирийских и урартийских источников о Хайаса-Аззи», находилась страна Уайанс ассирийских надписей, соответствующая стране Хайаса хеттских надписей.

Более чем вероятно поэтому, что движение урартийцев из Уруатри, т. е. из районов Кардусских гор, на север следует предположить не в сторону Тарона, а в сторону нынешнего Ванского вилайета, т. е. древней Биайны, оттуда через нынешний район Беркри и горную цепь Аладага в районы Диадина, Баязеда, Багавана (=современ. Учъ-Килиса) и через Куджахский и Чингильский перевалы в Айратскую равнину и северо-восточные области Армянского нагорья, а затем из восточных районов исторической Армении в западные ее области.

Отголоском движения урартийцев в древнюю Биайну и оттуда на север в область верхнего течения Арацани, как нетрудно догадаться, является титулатура урартийских царей.

Как известно, урартийский царь Ишпуин, сын Сардура, в урартийском тексте двуязычной Келяшинской надписи именовал себя: «царь могучий, царь страны Шура, царь страны Биайна и властелин города Тушпы». В ассирийском же тексте этой надписи стоит: «царь великий, царь могучий, царь вселенной, царь страны Наири, властелин города Тушпы». Страна Шура упоминается особенно также в Мелазкертской надписи Менуа, в Хорхорской летописи Аргишти и в летописи его сына Сардура II (755—730).

²⁰ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 274 и 285.

²¹ Капанцяна, История Урарту, стр. 133.

²² J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenien Nation, Potsdam, 1919, стр. 68.

Сэйс считал страну Шура одной из коренных областей Урарту.²³ Пиотровский полагает, что в термине «Страна Шура» следует видеть не собственное имя страны, а нарицательное, может быть, «страна обширная», под которой подразумевалась совокупность завоеванных урартийцами стран.²⁴ Капанцян, напротив, указывает, что под «страной Шурой», т. е. «страной Сирией», можно разумеать древнеармянские области Тарон и Харк, где, как и в Анзите и Ангелене, жили, по его мнению, арамейцы.²⁵

Мнения Пиотровского и Капанцяна, несомненно, ошибочны. При объяснении значения названия «страна Шура» урартоведы должны были принять во внимание, что кроме областей урартийцев «Уруатри» и «Биайна» имелась еще одна основная урартийская область в районах Аладага и верховьев реки Арацани. Эта область и называлась «страной Шура» по имени укрепленного города «Шура». Местоположение этого города можно предположить на месте нынешнего Шора, лежащего в верховьях реки Зелан на южных склонах Аладага.²⁶

Крайне любопытно, что в ассирийском тексте Келяшинской стелы царский титул Ишпуина, «царь страны Шура», заменен другим титулом «царь страны Наири». Эта замена объясняется, вероятно, тем, что страны Наири, находившиеся при Тиглатпаласаре I под главенством царей области Данаени, во второй половине IX века возмужали урартийскими царями опорной областью которых была наирская страна Шура.

Объединение племен Уруатри XI века, находившееся на юге исторической Армении, с течением времени сильно разрослось и стало могущественным государством, завоевавшим почти все области армянского нагорья. Под термином же Наири подразумевались в IX—VII веках не только страны бассейна Арацани, но также и некоторые другие страны близ Ванского озера, главным образом, области Амид, Анзит и другие, лежавшие к югу от армянских Тавр и Хубушкня, лежащая к югу от озера Ван.

²³ A. Sayce, Journal of the Royal Asiatic Society, XIV, 716 и XLIII, 621.

²⁴ Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 86.

²⁵ Капанцян, История Урарту, стр. 19.

²⁶ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

2. ТЕРРИТОРИЯ СОЮЗА ПЛЕМЕН НАИРИ В КОНЦЕ XII ВЕКА (до н. э.)

Наиболее древние сведения о странах Наири, как известно, имеются в ассирийских текстах Салманасара I (по Форреру 1266—1243) и его сына Тукульти-Нинурты I (по Форреру 1243—1221). В надписи Салманасара I дается о Наири следующее сообщение:

«Салманасар, царь Ассирии, сын Ададнирари,... который завладел ... Нири, Лулуми ... и Мусри».²⁷

В надписях его сына Тукульти-Нинурты I упоминается победа этого царя над 43 царями стран Наири и наложение на побежденные страны подати и приношений.²⁸ Тукульти-Нинурты I называет себя царем не только Ассирии, но также и царем «шубарейцев и кутнев и всех стран Наири».²⁹

Из содержания ассирийских надписей Тукульти-Нинурты I видно, что в эту древнюю эпоху «страной Шубари» называлась не позднейшая Шуприя, т. е. не район древних городов Уббуме (=нынеш. Опум, Фум) и Куллимерн (=нынеш. Климар), а вся обширная территория между армянским Тавром и верхним Тигром. Под страной Кутн разумелась страна Кутмухи или Кадмухи, лежавшая между Тур-Абдином и верхним Тигром. Страны же Наири, как полагает Форрер, в то время находились в бассейне реки Арацани и на территории страны Ишува, которая упоминается также и в Хеттских надписях.³⁰

О местонахождении союза племен Наири подробные сведения имеются в победной надписи конца XII века на призме Тиглатпаласара I (1117—1080).

«...после меня Ашшур, владыка,—говорится от имени царя в этой надписи,—на страны дальних царей, что на берегу Верхнего моря, и я пошел. Трудными тропами, тяжелыми перевалами, чьей середины прежде не знал ни один царь, закрытыми путями, непроложенными стезями я провел мои войска. Элама, Амадана, Эльхиш, Шерабели, Тархуна (другое вероятное чтение — Сильхуна, менее вероятно — Кутхуна), Тиркахули, Кизра, Тарханабе (первый слог может читаться также—«Силь» или «Кут»—), Элула,

²⁷ См. G. Smith, Assyrian Discoveries, London, 1875, стр. 248.

²⁸ См. Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, 2, стр. 267—270.

²⁹ Там же, стр. 267.

³⁰ См. Reallexikon der Assyriologie, I, стр. 269.

Хаштараэ, Шахшара, Убера, Милладруни, Шулианзи, Кубанаши и Шеше — 16 сильных гор, — местность удобную — на моей колеснице я проезжал, через трудную — медными кирками дорогу я прокладывал (?), я нарубил «уруми» — горные деревья, улучшил пути для перехода моих колесниц и войск, переправился через Евфрат.

Царь Тумме (возможно также чтение «Нимме»), царь Тунубе, царь Туали, царь Ки(и)дари, царь Узулы, царь Уназамуни, царь Андиабе, царь Пилакини, царь Атургини, царь Кулибарзани, царь Шинибирни, царь Химуа, царь Пантери, царь Уирама, царь Шурури, царь Абаэни, царь Адаэни, царь Кирини, царь Альбайц, царь Угины, царь Назабии, царь Абарсиуни, царь Дайаэни, всего 23 царя страны Наири в своих странах свели свои колесницы и свои войска в отряды и для свершения битвы и сражения поднялись на меня. В ярости моего оружия я надвинулся на них, воистину устроил избиевание их обширных войск, как наводнение Адада. Тела их воинов на высотах гор и кругом их поселений я разбросал (?), как мусор (?). 120 их боевых (?) колесниц я захватил во время схватки. 60 царей стран Наири и тех, что пришли к ним на помощь, я прогнал моим дротиком до Верхнего моря. Их большие города я покорил, их полон, их имущество, их богатство я увел, их поселения сжег в огне, разрушил, снес, обратил в холмы и пашню (?). Обширные табуны коней, мулов, лошаков (?) и скот (?) их лугов без счета угнал я. Всех царей стран Наири живыми захватила моя рука; я их помиловал, спас их жизнь, перед Шамашем, моим владыкой, освободил их от плена и уз, и заставил их принести присягу моим великим богам на будущие времена, навеки, на рабство. Сыновей, произведение их утробы, я забрал в заложники, наложил на них дань — 1200 коней и 2000 голов крупного рогатого скота — и отпустил их в их страны.³¹

О походах Тиглатпаласара I в страны Наири свидетельствуют, кроме надписи на призме, также и его надпись о построении храма Ану и Адада в Ашшуре и две победные надписи, найденные на территории завоеванных им стран: одна — около его рельефа на скале у истоков Зибене-су, а другая — около селения Енджалу, находящегося на расстоянии приблизительно 40 километров к западу

³¹ Дьяконов, ук. соч. ВДИ, 1951, 2, стр. 273—274. Ср. Budge and King, *Annals of the kings of Assyria and Babylonia*, I, London, 1902, стр. 35 сл.

от Мелазкерта. Из текстов этих надписей нам известно, что Тиглатпаласар I трижды ходил на страны Наири и завоевал обширные области Наири от страны Тумме до Дайаэни.

Некоторые историки древнего Востока ошибочно полагали, что во время своего первого похода в Наири ассирийские войска Тиглатпаласара I достигли прибрежных областей Черного или Каспийского морей. По мнению Форрера,³² Тиглатпаласаром I были завоеваны во время этого похода Армения и Азербайджан, а именно, закавказские территории, лежавшие между Черным и Каспийским морями. Дьяконов также пытается доказать, что под «Верхним морем» вышеприведенный текст понимает не Ванское озеро, а Черное море. Тиглатпаласар I, полагает он, по-видимому, единственный из ассирийских царей, доходивший до Черного моря в районе современного Батуми.³³ Мнения Форрера, как и Дьяконова, несомненно, должны быть отвергнуты. В работах по истории древнего Востока указывают с большей обоснованностью, что по прибытии к истокам Зибене-су, где обнаружены надписи о наирских походах ассирийцев, Тиглатпаласар I перешел горы, расположенные между этой рекой и Евфратом-Арацани и, переправившись через Арацани, повернул на восток и шел по дороге, которая идет и теперь из Балу в Мелазкерт.³⁴

Таким образом, территория союза стран Наири, с которыми вел войну Тиглатпаласар I, устанавливается с полной определенностью в бассейне реки Арацани, т. е. в районах к северу и северо-западу от озера Ван. Можно также с полной уверенностью предположить, что взятые в плен «23 царя стран Наири» и преследуемые Тиглатпаласаром I «60 царей стран Наири», которые отступили к берегам «Верхнего моря» Наири, т. е. Ванского озера, были вождями племен небольших поселений или районов. Союз этих племен возглавлял, по-видимому, царь страны Дайаэни, Сени.

«Сени, царя страны Дайаэни, — сообщает Тиглатпаласар I в надписи на призме, — который не склонялся перед Ашшуром, моим владыкой, пленным и связанным я увел в мой город Ашшур, но помиловал его и отпустил из моего города Ашшура славящим вели-

³² См. *Reallexikon der Assyriologie*, I, стр. 281.

³³ См. Дьяконов, ВДИ, 1951, 2, стр. 277, прим. 45.

³⁴ См. Adontz, *Histoire d'Arménie*, стр. 54—55; Плотровский, *История и культура Урарту*, стр. 41 и др.

ких богов, чтобы он славил их за спасение жизни. Обширными странами Наири до всех пределов их я овладел и склонил их к моим ногам».³⁵

Как установлено в специальной литературе по истории древнего Востока, название страны Дайаэни или Дайани имеет связь с названием страны Диаухи, упоминаемым в урартийских надписях VIII века, и с таохами (Tâoxoi), упоминаемыми в Анабасисе Ксенофонта. По всей видимости, племена дайайцев или диаухов-таохов были в эту древнюю эпоху одним из сильнейших народов Армянского нагорья, и территория их с течением времени распространилась с юга на север, сначала в сторону Высокой Армении, т. е. Эрзерумского вилайета, а затем оттуда в районы предгорья Парандра около реки Чороха, называемые в древнеармянских и древнегрузинских источниках по имени дайайцев Тайк или Тао.

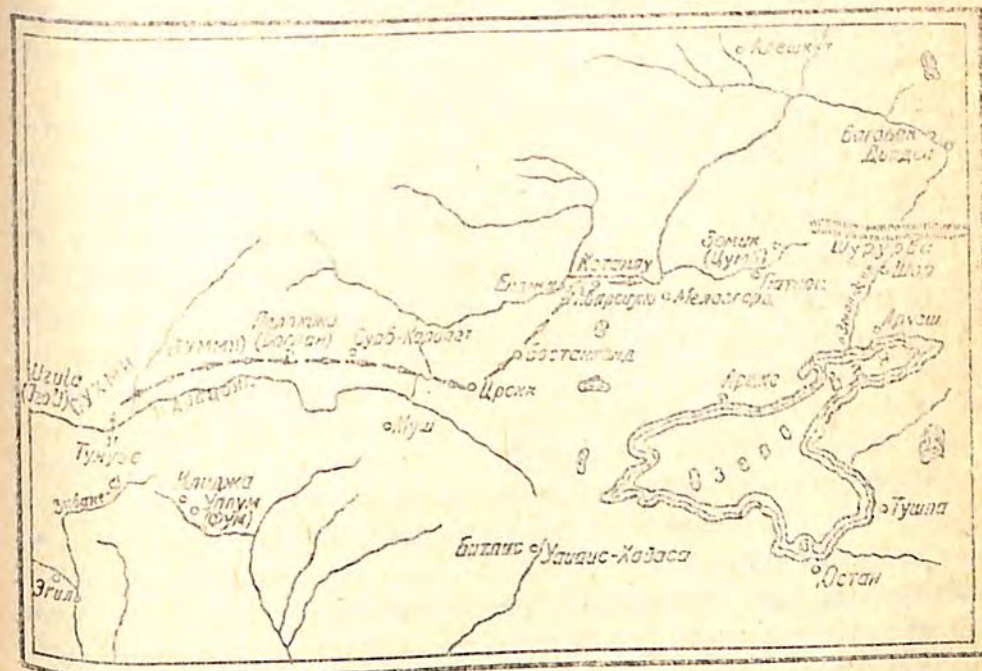
Маршрут первого похода Тиглатпаласара I в страны Наири устанавливается с достаточной определенностью. Исходным пунктом этого наступления, как и во время похода Салманасара III (859—824) через Наири в Урарту, был район истоков реки Зибене-су, где сохранились победные надписи этих царей.

В вышеприведенной надписи Тиглатпаласара I этот исходный район назван, как мы видели, Тумме (или Нимме).

Правильно, несомненно, чтение Тумме или Тумми. В тексте победной надписи Тиглатпаласара I, из Енджалу слово это, как указывает Дьяконов, приведено в форме Tu-um-mi, не оставляющей сомнения в чтении этого названия.³⁶

По вопросу о местонахождении страны Тумме или Тумми в исторической литературе существуют крайне спорные и явно противоречивые мнения. Форрер отождествлял Тумме с Томом или, вернее, с Тюма,³⁷ лежащим, приблизительно, в 70 км к востоку от города Вана близ истоков реки Котурчай.³⁸ Адонц считает мнение Форрера совершенно необоснованным и полагает, что под страной Тумме следует подразумевать не начальный, а конечный пункт наирского похода Тиглатпаласара I, а именно, район современного Мелазкерта.³⁹ Иное разъяснение по этому же вопросу дают Ме-

ликишвили и Дьяконов. Страну Тумме надписей Тиглатпаласара I они считают идентичной со страной Тумме анналов Ашурнасирпала II, лежавшей к юго-западу от Урмийского озера, по соседству с древними странами Киррури и Замуа.⁴⁰

Приведенные мнения ученых, взаимно исключаящие друг друга, не могут быть признаны удачными. Из содержания текста надписей Тиглатпаласара I ясно видно, что страна Тумме или Тумми, вопреки мнению Адонца, была не конечным пунктом маршрута Тиглатпаласара I, а начальным. Совершенно очевидно также, что эту страну, упомянутую в вышеприведенной надписи на призме рядом с Тунубе, следует искать не около реки Котур-чая, как указывает Форрер, и не по соседству со странами Киррури и Замуа, как полагают Меликишвили и Дьяконов, а в районе к северу от истоков реки Зибене-су, лежавших в области Алзи-Энзите, именно, на правом берегу реки Евфрата-Арацани, т. е. в том районе, который был исходным пунктом похода Тиглатпаласара I.

³⁵ См. Дьяконов, ВДИ, 1951, 2, стр. 274.

³⁶ См. ВДИ, 1951, 2, стр. 280.

³⁷ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

³⁸ См. Reallexikon der Assyriologie, I, 281.

³⁹ Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, стр. 6, 57 и 59.

⁴⁰ См. Меликишвили, Диаухи, ВДИ, 1950, 4, стр. 34, прим. 5 и Дьяконов, ВДИ, 1951, 2, стр. 280.

Необходимо отметить, что область к северу от Алзи-Энзите, куда мы приурочиваем Тумме или Тумми, в надписях Салманасара III названа Сухми (Suhmi). Нетрудно, поэтому, догадаться, что Тумми есть простое искажение вместо Сухми, и что искажение это произошло под влиянием хорошо известного ассирийцам названия страны Тумме, лежавшей недалеко от Ниневии и к югу от Киррури.

Перед тем как переправиться через Евфрат-Арацани, войско Тиглатпаласара I, как полагает Адонц, из района верхнего течения Зибене-су вступило в ущелье страны Тунуби, названной в надписи на крылатых быках Салманасара III Тунибуни. По этому пути в направлении к реке Арацани имеются два горных прохода — Биркален и Геок-дере. По мнению Адонца⁴¹, ассирийское войско вышло к реке Арацани не через Биркален, соответствующий, как он полагает, упомянутому у Прокопия горному проходу Илирисон, а через Геок-дере, тождественный с горным проходом Сафхас у Прокопия.⁴²

Относительно названий и местоположений следующих после Тунуби стран в трудах по истории древнего Востока даны объяснения, большей частью, малообоснованные или явно ошибочные. Так, название страны Киндари, имеющееся в вышеприведенном списке 23 стран Наири, ошибочно отождествлено Капанцян⁴³ с названием реки Кентрит (соврем. Бохтан), упоминаемым в Анабасисе Ксенофонта. Это сопоставление, основанное лишь на случайном созвучии этих имен, конечно, более чем сомнительно. Столь же неудачно также отождествление страны Унзамуни со страной Бит-Замани,⁴⁴ т. е. с районом современного Днарбекира, так как Унзамуни и Бит-Замани находились в различных местах.

Более надежным можно считать предложенное Капанцян⁴⁵ сопоставление страны, или, вернее, укрепленного поселения Пилахи-ни с современным Богланом,⁴⁵ лежащим в 15—20 километрах к западу от армянского монастыря Сурб-Карпет, на пути из Балу в Мелазкерт. Возможно также сопоставление страны Абаени с древ-

неармянской областью Апахуник.⁴⁶ Вероятное тождество этих мест устанавливается не только созвучием имен, но также и местоположением их.

Мне кажется, ошибочны некоторые отождествления, отмеченные Адонцем. По мнению Адонца, названия наирских стран Назабиа, Андиабе и Шуруриа тождественны с названиями станционных пунктов Таблиц Певтингера Nasabi, Anteba и Sorue, лежавших на линии древнего пути, из Isumbo-Цумба в Bagauna-Багаван (=соврем. Учъ-Килиса).⁴⁷ В действительности же, отождествление этих мест, несмотря на созвучие их имен, совершенно невероятно, так как Nasabi, Anteba и Sorue, как подробно выяснено в моем историко-географическом исследовании «Главные пути Армении по «Таблица Певтингера»⁴⁸, лежали не в бассейне реки Арацани, где находились страны Наири и линия пути Isumbo-Bagauna, а на магистрали Artaxata-Gobdi, между Каракендом и Хоем.

Заслуживает, однако, внимания предположение Адонца относительно местоположения страны Шуруриа. По его мнению, Шуруриа может соответствовать нынешнему «Шорер»-у (т. е. Шоруриа десятиверстной карте Кавказского генерального штаба), лежащему близ истоков реки Зелан на склонах Аладага.⁴⁹ Это сопоставление представляет особенный интерес, так как оно дает возможность установить, что «Шуруриа» ассирийской надписи конца XII века до нашей эры, по-видимому, тождественна со страной «Шура», которая, как мы видели выше, упоминается в урартийских надписях конца IX и VIII веков (до н. эры). Адонц указывает, кроме того, что наирская страна Узуда имеет связь с названием современной курдской деревни Изол, находящейся между нынешними Балу и Палин, а страна Шинибирни тождественна, вероятно, с Шиниброй, лежащей к северу от Балу.⁵⁰ Он совершенно правильно отмечает также, что страна Абарсуни, предпоследняя в вышеприведенном списке, соответствует местности Абасни, упомянутой в урарт-

⁴⁶ Там же, стр. 128.

⁴⁷ Adontz. Histoire d'Arménie, стр. 55—56.

⁴⁸ Ереван, 1946, стр. 107—108 и 139.

⁴⁹ Adontz, ук. соч., стр. 56.

⁵⁰ Там же, стр. 55 и 56. Ср. Натанян, Топография Балу, Харберда, Чарсанджака, Чапахджура, Ерзинка, 1887, стр. 97 и 98 (на арм. яз.).

⁴¹ Adontz, Histoire d'Arménie, 55, 80, 85.

⁴² Procop. Aed., III, 3, 4; ср. русский перевод С. П. Кондратьева, ВДИ, 1939, 4, стр. 244.

⁴³ Капанцян, История Урарту, стр. 127.

⁴⁴ Там же, стр. 128.

⁴⁵ Там же, стр. 128.

тийской надписи Менуи из Котанлу, и находилась близ нынешнего Мелазкерта, недалеко от Котанлу.⁵¹

Локализация страны Абарсиуни и найденная у селения Енджалу близ Абарсиуни победная надпись Тиглатпаласара I, имеют, несомненно, решающее значение для точного установления пути армии Тиглатпаласара I во время ее первого похода в Напри. По-видимому, перейдя реку Арацани, ассирийцы шли через нынешний санджак Гендж, расположенный по обеим сторонам реки Арацани, вышли затем в Мушскую равнину и оттуда прошли в район Мелазкерта, вероятно, по магистрали, описанной в Таблицах Певтингера, через нынешние Цронк и Бостакенд и вдоль левого побережья реки Арацани.⁵²

Таким образом, как мы видим, страны Напри, через которые шли войска Тиглатпаласара I, находились, главным образом, в бассейне реки Арацани. И, по-видимому, само название «Напри», как полагают ассириологи, образовано из ассирийского «нару» (= «река») и означает «речная область».

Для локализации стран Напри, завоеванных Тиглатпаласаром I, имеют исключительно важное значение, кроме вышеозначенных надписей, также и надписи IX века Салманасара III. Эти надписи, как будет выяснено в одной из ближайших моих работ «Маршруты походов Салманасара III и Саргона II против Урарту (в 857 и 713 гг.)», не только дают дополнительные сведения об этих странах, но, одновременно дают возможность выяснить также и некоторые наиболее спорные проблемы топонимики древнего Урарту.

МАРШРУТЫ ПОХОДОВ САЛМАНАСАРА III И САРГОНА II ПРОТИВ УРАРТУ

(в 857—713 гг. до н. эры)

1. МАРШРУТ ВТОРОГО ПОХОДА САЛМАНАСАРА III В УРАРТУ И МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ СТРАНЫ АРАМАЛИ

Маршрут второго похода Салманасара III (в 859—814) в Урарту, снаряженного им в третьем году своего царствования (в 857 г.

⁵¹ Там же, стр. 56.

⁵² См. мою работу «Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana», стр. 93 и след.

до н. эры), или недостаточно освещен или же неправильно выяснен в трудах по истории древнего Востока.

Поход этот, подробно описанный в надписи Салманасара III на монолите из Тушхана (современного Карха), был предпринят непосредственно после похода в Сирию, и оттуда именно ассирийские войска пришли через гору Сумму в Бит-Замани, т. е. в нынешний район Амид-Диарбекира, а затем пройдя горы Намдану и Мерхису, двинулись в страну Энзите (античная Анзитена, древнеарм. Анзит), лежавшую в то время между нынешним Харбердом и истоком реки Зибене-су. Из текста надписи Салманасара III видно, что страна Энзите, названная в его же надписи на «Черном обелиске» из Нимруда Алзи, считалась в то время частью области Ишуа, т. е. древней Ишувы.

Свидетельство надписи на монолите из Тушхана привожу в полном извлечении:

«Я вышел из Кар-Шульмануашареда, перевалил через гору Сумму, спустился к Бит-Замани. Вышел из Бит-Замани и перевалил через гору Намдану и гору Мерхису (?). Бронзовыми кирками расчищал трудный путь в крутых горах, которые направлены вершиной к небесам, подобно лезвию железного кинжала, и провел мои колесницы и войска. Спустился к Энзите, что в стране Ишуа, захватил своими руками всю Энзите; разрушил, опустошил и сжег огнем их поселения; полон, имущество и скарб их полонил без числа. Сделал огромное изображение моей царственности и записал на нем хвалу Ашшуру, великому владыке, моему владыке, а также и победу моего могущества, и поставил в Салуру, где пустой проход.

Я вышел из Энзите, переправился через реку Арцаниа и подошел к стране Сухму; захватил Уашталь, ее укрепленный город, Сухму до пределов ее разрушил, снес и сжег огнем; захватил в руки Суа, их начальник поселения. Вышел из Сухму и спустился к стране Дайаэни, покорил Дайаэни до пределов ее; разрушил, снес и сжег огнем их поселения, взял многочисленный полон их, имущество их и богатство».¹

Из приведенного текста видно, что после прибытия к истокам Тигра, т. е. реки Субната или Зибене-су, Салманасар III поставил

¹ См. И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вест. древ. ист., 1951, 2, стр. 295. Ср. E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, I, 1889, стр. 150 и сл.

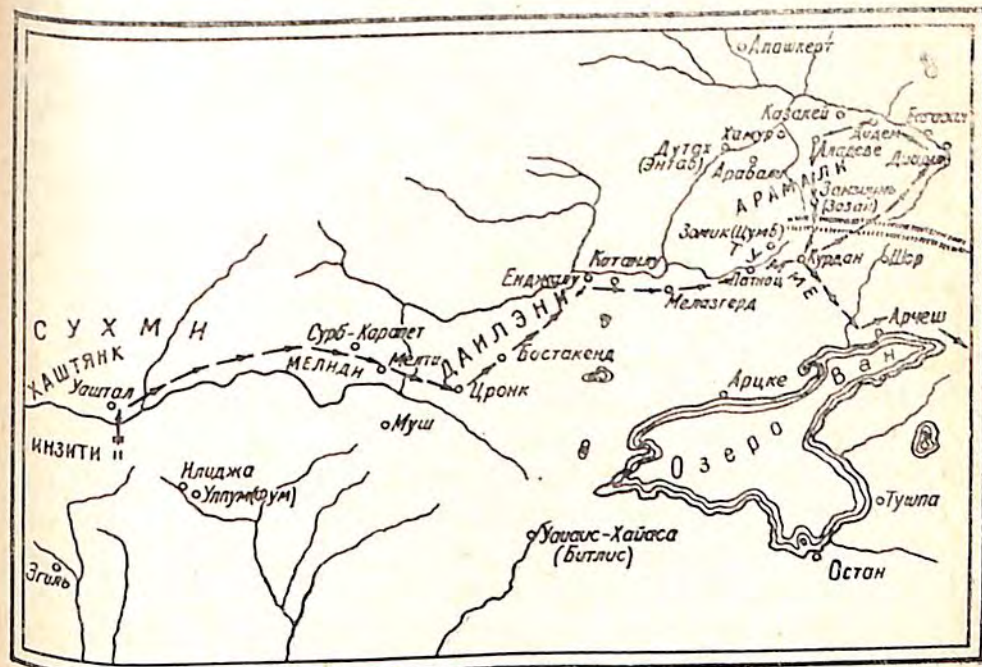
свое изображение и победную надпись в «Салуру (возможно также чтение «Салури»), где пустой проход». По моему мнению, название Салури сохранилось в имени упомянутого у Прокопия (Aedif., III, 3,4) горного прохода Иллирисон (сир. Halōgas, араб. Halūgis, древнеарм. Олор). Из этого следует, что местоположение «Салури», идентичного с горным проходом Halūgis или Halōgas, можно предположить к югу от естественного туннеля реки Тигра².

Из страны Алзи-Эзите ассирийцы двинулись в страны Наири. Они переправились через реку «Арацаниа», т. е. Евфрат-Арацани, прибыли в страну Сухми и взяли укрепленный город этой страны Уашталья. Мнение Пиотровского, полагающего, что ассирийцы после перехода через реку Арацани попали в Алзи, несомненно, ошибочно. Должно быть, по-видимому, отвергнуто также и предположение Адонца и Капанцяна³ о тождестве Сухми с древнеармянской областью Балаховит, расположенной по правую сторону реки Евфрата-Арацани к северу от столицы Софены Аршамошата. По всей видимости, войско Салманасара III из Алзи-Эзите прибыло не в Балаховит, а в древнеармянскую область Хоштянк, соответствовавшую приблизительно нынешним Гендж и Чапагджур. Можно с полной уверенностью предположить, что название Хоштянк с древнеармянским окончанием — янк таит в себе название укрепленного города страны Сухми Уашталья, которое имеет в конце топонимический древний суффикс — ад. Что же касается начальных букв в основах хашт — и уашт —, то это также не трудно объяснить, так как и в других случаях согласной букве х соответствует ассирийское у (сравни хетт. Halasa и ассир. Uaias). Мы можем, следовательно, заключить, что из Алзи-Эзите ассирийцы пришли не в Балаховит, а в Хаштянк.

Дальнейший путь Салманасара III указан в вышеприведенной его надписи из страны Сухми в страну Дайаэни. Однако, в тексте другой его надписи, приведенном у Дьяконова под № 31, имеется дополнительное указание, что войско Салманасара III, прежде чем вступить в страну Дайаэни, сначала завоевало страну Мелиду.

«Покоритель стран, — говорится в этой надписи, — от Верхнего моря и Нижнего моря Наири и Великого моря захода солнца до

гор Хаману — хеттскую страну на всем ее протяжении я завоевал; от Эзите до Сухну, от Сухну до Мелиду, от Мелиду до Дайаэни, от Дайаэни до Арзашкуна, от Арзашкуна до Гильзану, от Гильзану до Хубушкин, от страны Намру до моря Халден, которое называют Горьким, я покрыл все страны, как холмы потоп».⁴

Свидетельство приведенной надписи о местонахождении страны Мелиду (возможно также чтение «Мелиди») между Сухми и Дайаэни дает нам возможность уточнить маршрут похода Салманасара III. Есть все основания предполагать, что название страны Мелиди сохранилось в имени древнеармянского и современного села Мелти, расположенного на том пути, по которому ассирийцы должны были идти в район Мелазкертской низменности. Село Мелти, названное на десятиверстной карте Кавказского генерального штаба «Мерди (Мыгди)», находится между городом Мушом и армянском монастырем Сурб-Каранет, приблизительно на расстоянии 15 километров к юго-востоку от этого монастыря. Таким обра-

² J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, стр. 74.

³ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 80–81; Капанцяна, История Урарту, стр. 134.

⁴ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 299. Ср. O. Schroeder, Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, Bd. II, Leipzig, 1922, № 112.

⁵ См. Дьяконов, ук. соч., стр. 263, прим 1.

зом, устанавливается довольно точно не только местоположение страны Мелиди, но также и примыкавшей к ней страны Дайаэни, которая лежала, по-видимому, к востоку от Мелти в бассейне реки Арацани.

Из страны Дайаэни, как сообщает Салманасар III в надписи на монолите из Тушхана, ассирийские войска направились к царскому городу Арама Урартийского Арзашку. Однако, в надписи «на Черном обелиске из Нимеруда» имеется сообщение о захвате Салманасаром III «страны Алзи, Сух(ну), Дайэени, Тумме, Арзашкуну».⁶ Можно, поэтому, предположить, что город Арзашку находился по соседству не со страной Дайаэни, а со страной Тумме.

О взятии урартийского города Арзашку дается в надписи на монолите подробное сообщение.

«Вышел из Дайаэни, — рассказывает Салманасар III, — и пошел к Арзашку, царскому городу Арраму урартского. Арраму урартский утратил горечи моего сильного оружия и моей гневной битвы, бросил свой город и поднялся в горы, на Аддуру. Я поднялся в горы следом за ним, дал большое сражение среди гор, 3400 бойцов его сразил моим оружием; ливнем я разразился над ними, подобно Ададу, я обогнал их кровью горы, точно красную шерсть; я отнял у него лагерь, увел с гор его колесницы, всадников, лошадей, мулов, лошаков (?), много его богатства, его полоня, его имущества. Арраму, ради спасения своей жизни, поднялся в крутые горы. Силой (?) моего мужества я растоптал его страну подобно туру, превратил в пустыню города, Арзашку вместе с его окрестными поселениями и разрушил, снес, сжег огнем; сложил башни из голов напротив ворот; (одних зарыл (?)) внутри (башен ж) ивьем, (других) посадил вокруг кучи на колья.

Я вышел из Арзашку и (поднялся на гору Эритна); сделал огромное изображение моей царственности и (записал на нем) хвалу Ашшуру, моему владыке, а также и победу моего могущества, которую я одержал над Ур(ар)ту, и (поставил на горе Эри)тна».⁷

Вопрос о местоположении царского города Арзашку до сих пор еще не выяснен и считается спорным. Следуя старому мнению во-

⁶ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 297. Имеется и другой аналогичный текст, приведенный у Пиотровского, см. История и культура Урарту, стр. 56, прим. 2.

⁷ См. Дьяконов, ук. соч., стр. 295—296. Ср. E. Schrader. Keilinschriftliche Bibliothek, I, 1889, стр. 10 сл.

стоковедов, Бельк помещает Арзашку в районе Мелазкертской низменности.⁸ Капанцян полагает, что название Арзашку может иметь связь с именем древнеармянского города Арцке, лежавшего на северном берегу озера Ван.⁹ Пиотровский же разделяет мнение тех исследователей, которые местоположение Арзашку предполагали в верхнем течении реки Арацани, в районе современного Днадина или Баязеда.¹⁰

Не трудно видеть, что мнения Белька и Капанцяна малообоснованы и спорны. Ошибочно также мнение Пиотровского, так как оно основано на неправильных предпосылках: на совершенно неприемлемой локализации страны Дайаэни, лежавшей в бассейне реки Арацани между странами Мелиди и Тумме, в районе древнеармянского Тайка, а также на неправильном определении местоположения страны Арамали в районе к северо-востоку от озера Ван.¹¹

Для определения местонахождения города Арзашку необходимо, конечно, выяснить местоположение страны Тумме, рядом с которой, как было сказано выше, упоминается этот город. Адонц, полагавший, что страна Тумме была не начальным, а конечным пунктом наирского похода Тиглатпаласара I, ошибочно локализует Тумме в районе лежащего к западу от Мелазкерта селения Енджалу, а город Арзашку отождествляет с Мелазкертом.¹² Однако, одновременно он считает возможным и другое предположение.

Название страны Тумме, как указывает он, может быть сопоставлено с именем станционного пункта Певтингерских таблиц Isumbo,¹³ соответствовавшего древнеармянскому селению Цумбу, лежавшему в области Апахуни к северо-востоку от Мелазкерта. Придерживаясь этого своего объяснения, местоположение города Арзашку он указывает альтернативно также на месте нынешнего Патноса, лежащего по прямой линии в 35 километрах к северо-востоку от Мелазкерта.

Мне кажется, сопоставление названия Тумме с названием Isumbo или *Tsumbo (=Цумб) возможно и вероятно. Можно пред-

⁸ W. Belck, Beiträge zur Urgeschichte Armeniens, "Handes Amsorya", 1927, № 11—12, стр. 811.

⁹ Капанцян, История Урарту, стр. 134.

¹⁰ Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 58—60.

¹¹ Там же, см. карту «Маршруты походов Салманасара III в Урарту», стр. 57.

¹² Adontz, ук. соч., стр. 56, 81, 364.

¹³ Там же, стр. 55—56, 360.

положить, что искажение и этого местного названия, как и искажение Тумми вместо Сухми в надписях Тиглатпаласара I, возникло путем ассоциирования под влиянием хорошо известного ассирийцам названия страны Тумме, лежащего недалеко от Ниневии по соседству со страной Киррури.

Выяснением местоположения Тумме в области к северо-востоку от Мелазкерта близ нынеш. Патноса и Зомика устанавливается приблизительно, что местонахождение города Арзашку, сопредельного с Тумме, можно предположить на западных или юго-западных отрогах горного массива Аладага.

При приближении армии Салманасара III «к Арзашку, царскому городу Арраму урартского», последний, как сообщает вышеприведенный текст, поднялся в горы Аддури и там в ожесточенном сражении было нанесено ему поражение. Вопрос о местоположении горы Аддури остается пока открытым. По-видимому, под этой горой следует разумеать одно из западных или юго-западных разветвлений горного хребта Аладага.

Совершенно очевидно, однако, что гора Эритиа, на которую взошел Салманасар III после разрушения Арзашку, может быть отождествлена с одной из восточных горных вершин Аладага. На этой горе, как указывает вышеприведенная надпись на монолите, была установлена статуя Салманасара III с надписью о совершенных им военных деяниях.

Северо-восточное направление маршрута похода Салманасара III из Арзашку в Эритиа не подлежит сомнению, так как, как увидим ниже, на севере находилась страна Арамали, куда направились ассирийские войска, перевалив через гору Эритиа, и, кроме того, и сама Эритиа, названная на поступившей в Лувр большой глиняной таблице Саргона II «Иртия», находилась на северо-востоке близ истоков реки Арацани, недалеко от Днадина.

Страна Арамали, упомянутая позднее в тексте большой глиняной таблицы Саргона II (721—705) в форме «Армарили» или «Армариали», лежала не к северо-востоку от Ванского озера, как утверждают востоковеды,¹⁴ а в районах к северу и северо-западу от горного хребта Аладага между Днадином и Дутах-Энтабом. Маршруты урартских походов Салманасара III и Саргона II непра-

¹⁴ См. F. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912, Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 60 и другие.

вильно восстановлены востоковедами, главным образом потому, что они установленную ими ошибочную локализацию страны Арамали или Армарили считали бесспорной.

Новые мои выводы приводят к коренной переоценке господствующего мнения. Путь Салманасара III, как не трудно убедиться, следует предположить из Эритиа в следующем направлении: спустившись с горы Эритиа в район нынешнего Днадина, ассирийская армия вошла в Арамали и двинулась по древней магистрали Таблиц Певтингера, Baganna-Didyma, т. е. Багаван (соврем. Учъ-Килиса) — Дидем,¹⁵ а затем, свернув в сторону нынешнего селения Агаде, спустилась в район города Арчеша по обычной дороге через Зозан, Курдан и Аги. Эта дорога подробно описана в этнографическом труде Айкуни¹⁶.

Для установления местоположения страны Арамали имеет решающее значение ассирийская надпись на большой глиняной таблице о походе Саргона II 714 года.¹⁷ В тексте этой надписи говорится, что страна Армарили (Арамали) имела 7 укрепленных городов, окруженных 30 поселениями, которые были расположены у подножья горы Убнанда.

В надписи на большой глиняной таблице упоминаются следующие укрепленные городища:

1. Крепость Бубури, 2. Хундур, 3. Айале, 4. Цинишпала, 5. Циниднак, 6. Арна, 7. Шарни.

Крайне любопытно, что названия некоторых из этих городищ продолжают еще жить, конечно, в несколько видоизмененной на родной этимологической форме в современных топонимических именах.

В моей работе «Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana»¹⁸ на линии древнего пути Isumbo-Baganna были выяснены названия и местоположения всех станционных пунктов, кроме Indua, лежащего между Arachia и Didyma. Местоположение этой станции можно было предположить приблизительно в районе современного Хамура, но ее название никак не поддавалось разъяснению.

¹⁵ См. мою работу «Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana», стр. 12—114 и 243.

¹⁶ См. С. Айкуни, Багреванд, Вагаршапат, 1894, стр. 290 (на арм. яз.).

¹⁷ См. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, 2, стр. 321—324.

¹⁸ Ереван, 1936, стр. 104—114.

Мне кажется, данные ассирийских источников делают теперь возможным объяснение и этого названия. Indua соответствует и по названию, и по местоположению вышеозначенному укрепленному городу «Хундур» и можно считать возможным, что название и нынешнего села Хамур имеет связь с этими именами и является ту-рецизм или курдским осмыслением древнего названия Хундур.

На десятиверстной карте Кавказского генерального штаба на пути из Хамура в Дутах-Энтаб, в нескольких километрах к востоку от последнего, отмечены селение Арабали и кишлак Арабали. Оба эти названия, существующие ныне в районе предполагаемой нами древней страны Арамали, представляют, несомненно, особый интерес. Весьма вероятно, что именно в этих названиях сохранилось имя урартийского Арамали, видоизмененное народной этимологией поздней эпохи в Арабали.

Следует еще отметить возможную связь также вышеозначенных древних названий городищ Анале или Аале и Циниунак с современными названиями Ала-деве и Синак. Селение Ала-деве (или Ага-деве) находится по прямой линии в 12 километрах к востоку от Хамура, а селение Синак и гора Синак лежат по прямой линии в 30—35 километрах к северо-западу от Днадина.¹⁹

Конечно, некоторые из предложенных мною сопоставлений являются лишь предположениями и могут оказаться спорными и ошибочными, однако, основное наше заключение о локализации страны Арамали между Аладагом и рекой Арацани, мне кажется, не подлежит никакому сомнению. Это заключение, устанавливающееся общими соображениями о направлении пути похода Салманасара III, как и вышеприведенными топонимическими сопоставлениями, полностью подтверждается, кроме того, точной локализацией городища Занзиуна, через которое войско Салманасара III спустилось к морю страны Наири, т. е. к Ванскому озеру.

«Вышел от Эритрии, — сообщает Салманасар III в надписи на монолите, — и подошел к Арамале, разрушил, снес и сжег огнем ее города. Я вышел из Арамале и (подошел) к Занзиуна (_____ ужаснулся битвы (?) обнял мои ноги, и я принял от него упряжных лошадей, крупный и мелкий рогатый скот и помиловал (его. _____ Продолжая мой поход), я спустился к морю страны Наири,

¹⁹ См. Дьяконов, ВДИ, 1951, 2, стр. 329, Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 231.

«мыл в море грозное оружие Ашшура, (принес) жертвы; сделал (изображение моей царственности) и записал на нем хвалу Ашшур, великому владыке, моему владыке, пути моей отваги и славные дела». ²⁰

Адонц страну Арамали локализует в восточной части древнеармянской области Апахуник или, вернее, к северо-востоку от древнеармянской области Алиовит (т. е. к северу от равнины Абагадацт), а местоположение городища Занзиуна указывает в древнеармянской области Алиовит, т. е. в районе современного Арчеша.²¹ В действительности же, можно с уверенностью утверждать, что Занзиуна, название которой тождественно с именем нынешнего Зозанна, находилась не в области Алиовит, а на пути из Арамали в район Арчеша между Караколом и Курданом, у северо-западных отрогов горного хребта Аладага.

Не подлежит также сомнению, что армия Салманасара III из района Занзиуна-Зозан вышла не к северо-восточному побережью Ванского озера близ Арниса, как ошибочно утверждают Адонц и Плотровский,²² а через Курдан и перевал Аги к северному побережью этого озера близ Арчеша.

Отсюда, как сообщает надпись на монолите, Салманасар III направился в страну Гильзан, а затем в Хубушкю.

Описание похода Салманасара III в Урарту, предпринятого им в 15-ом году своего правления (в 845 г.), имеется в надписи на крылатых быках дворца этого царя.

«В 15-ый год моего правления я пошел на страну Наири. У истока Тигра я высек изображение моей царственности на скалах гор, где выходит вода, записал на нем победу моего могущества и пути моей отваги. Я прошел перевалом Тунибун, поселения Арраму Урартского до истока Евфрата я разрушил, снес, сжег огнем. Я пошел к истоку Евфрата, принес жертвы моим богам, оружие Ашшура омыл в нем. Асна, царь Дайану, обнял мои ноги. Подать и дань я получил от него, сделал изображение моей царственности и поставил в его городе».²³

²⁰ См. Дьяконов, ВДИ, 1951, 2, стр. 296. Ср. E. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, I, стр. 150 сл.

21 См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 81, а также помещенную в этой книге карту.

22 Adontz, там же, стр. 364. Пиотровский, История и культура Урарту стр. 80.
В 1951 г. стр. 300. Адонц отрицает возмож-

23 См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 300. Адона 347.

Приведенная надпись представляет интерес особенно в том отношении, что в ней упоминается царь страны Дайаэни Асна, который, по-видимому, играл в эту эпоху значительную роль как глава союза племен стран Наири.

Новое освещение маршрута похода Салманасара III и выясненная нами локализация страны Арамали имеют важное значение для разрешения некоторых существенных проблем истории и исторической географии Урарту.

Исходя из того, что страны Шура, Арамали и царский город Арраму урартийского Арзашку, а также, как нам известно из текста большой глиняной таблицы Саргона II, и город Арбу рода урартийского царя Сардура II, находились в районах горного хребта Аладага или верхнего течения Евфрата-Арацани, можно смело предположить, что северные эти районы были в то время основными областями Урарту. Можно считать также более чем вероятным, что урартийские эти области, лежавшие как и Сухми и Дайаэни, преимущественно, в бассейне реки Арацани, входили в коалицию наирских или речных стран.

Можно, кроме того, заключить, что во второй половине девятого века (до н. эры) страна Урарту заняла главенствующее положение в коалиции стран Наири и этим, очевидно, объясняется титул урартийского царя Сардура, сына Лутипра, который в своей надписи на ассирийском языке называет себя царем страны Наири и царем царей, получающим подать от всех царей. Объединение наирских стран бассейна Арацани вокруг Урарту подтверждается свидетельством надписи на «Черном обелиске» из Нимруда о походе полководца Салманасара III, Дайан-Ашшура, в Урарту в 831 году. Из содержания этой надписи видно, что после перехода реки Арацани продвижение ассирийского войска в глубь Наири было остановлено урартийским царем Седури (=Сардур), возглавлявшим в это время союз наирских племен.

«В 27-й год моего (Салманасара III) правления, — говорится в надписи на «Черном обелиске», — я собрал мои колесницы и войска; отправил и отослал на Урарту во главе моих войск Дайан-Ашшура, туртана, начальника обширных войск. Он спустился к Бит-

ность похода 845 года против Урарту и полагает, что приведенное сообщение надписи на крылатых быках относится к походу 857 года, см. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 83—85.

Замани, прошел перевалом Аммаштуби, переправился через реку Арцаниа. Седури урартский услышал об этом, понадеялся на обилие своего многочисленного войска и вышел мне навстречу, чтобы затеять бой и сражение. Я бился с ним и нанес ему поражение; трупами воинов его я наполнил широкую степь».²⁴

Насколько мы можем судить по имеющимся у нас данным, центр страны Урарту был перемещен из районов верхнего течения Евфрата-Арацани в Биайну лишь после завершения строительства в Тушпе, или Турушпе, которая в последней четверти IX века стала столицей усилившегося Урартийского или Ванского царства.

Необходимо особо отметить что горная область Аладага и районы верхнего течения реки Евфрата-Арацани, которые были основными территориями Урарту в середине IX века, почти не упоминаются в трудах урартоведов. Насколько мне известно, никакие разведки или раскопки не производились в этих местах, и эта коренная урартийская область до настоящего времени археологически совершенно не изучена. А между тем, как видно из краткого описания этих мест в этнографическом труде Айкуни, для археологической экспедиции она представляет исключительный интерес.

Повсюду, как сообщает Айкуни, встречаются там остатки древних крепостей, мостов и других исторических памятников. Особо упоминает он знаменитую крепость в Шушике, находящуюся недалеко от пути в Арчеш, древний крепостной город Сулейман-кюмбет, расположенный на магистрали Таблиц Певтингера на расстоянии по прямой линии в десяти километрах к северу от Isumbo—Цумба, а также развалины крепостей вокруг Хамура и близ Аладеве и другие памятники.²⁵

Исключительно интересно и то, что в означенных районах близ истоков реки Евфрата-Арацани, как рассказывали беженцы из Турецкой Армении после первой мировой войны, сохранились до сих пор клинообразные надписи, которые пока еще не обнаружены учеными.

Археологическое обследование урартийских областей Арамали и Шура, как можно надеяться, даст урартоведам много неожиданного и ценного материала для изучения, главным образом, начальной эпохи истории царства Урарту.

²⁴ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 297. Ср. E. Schrader, Keilschriftliche Bibliothek, I, 1889.

²⁵ См. Айкуни, Багреванд, 1894, стр. 289—299 (на арм. яз.).

2. МАРШРУТ ПОХОДА САРГОНА II ПРОТИВ УРАРТУ В 714 ГОДУ

Маршрут похода ассирийского царя Саргона II в Урарту имеет не менее важное значение для исторической географии Урартийского государства, чем маршрут похода Салманасара III. Путь этого похода отличался от пути похода Салманасара III. Армия Салманасара III шла в горную область Аладага и в урартийскую область Арамали из Бит-Замани и Энзите, т. е. с запада на северо-восток, а армия Саргона II из приурмийских районов, т. е. с востока на северо-запад. В ассирийских источниках, описывающих поход Саргона II, отмечены совершенно новые страны и местности Урартийского царства, большую часть которых, как мы увидим, удастся также локализовать с достаточной определенностью.

Как известно из текста большой глиняной таблицы, в восьмом году своего царствования (в 714 г.) Саргон II выступил в поход против стран Зикирту и Андия, лежавших к востоку от озера Урмия и считавшихся вассалами Урартийского царства.

Во время этого похода ассирийскому царю его разведчики сообщили, что урартийский царь Руса зашел со своим войском ему в тыл и находится на горе Уауш.²⁶ Саргон II немедленно двинулся в страну Уишдиш и, напав неожиданно среди ночи на войско урартийского царя Русы, нанес ему жестокое поражение.

«Побойце без счета павших, — сообщает Саргон II в своих анналах, — я устроил Урсе урартскому, захватил в свои руки 260 членов его царского дома, его всадников. Ради спасения своей жизни на кобыле ускакал он и поднялся на свою гору.

5 беру пути от горы Уауш (до) горы Зимур я его преследовал, Уишдиш — область страны Манеев, я у него отнял (и) от(д)ал Ул-лусуну маннейскому».²⁷

О маршруте этого же похода Саргон II дает более подробные сведения в тексте надписи большой глиняной таблицы, составленной в форме письменной реляции богу Ашшур.

«На Андию и Зикирту, — сообщает Саргон II, — куда лицо мое было обращено, прекратил я поход свой, на Урарту обратил лицо я. Уишдиш, область страны Манеев, которую отнял и взял себе Урса, — ее многие поселения, что как звезды небесные не име-

ли числа, покорил я, их укрепленные стены, вместе с насыпью их основания, я разбил как горшки, и сравнял с землею, многочисленные их амбары без числа я открыл и ячменем без счета накормил мое войско.

Я отправился из Уишдиша и прибыл к Ушкайе, большой крепости, началу пределов Урарту, которая на перевале области Заранда была закрыта, как дверь, удерживала гонцов, и на Маллау, кипарисовой горе, блестела как вежа, над окрестностью Суби была одета сиянием. Люди, живущие в этой области, во всем Урарту не имеют равных в умении обучать лошадей для конницы — малые жеребята, порождение страны его обширной, которых он взращивает для своего царского полка и ежегодно берет как подать, — пока они не будут взяты в область Суби, которую люди Урарту называют страной Маннеев, и стать их не будет рассмотрена, на них не ездят верхом, выходам, вольтам и поворотам, всему, что нужно для битвы, их не учат, они ходят расседланные. Эти люди крепости и области увидели поражение Урсы, их господина, и ослабили их ноги, как корень на берегу потока. Их предводители, сведущие в битве, которые бежали от моего оружия и были покрыты смертной пеной, прибыли к ним; слава Ашшура, моего владыки, который не оставил ни одного беглеца из всех их бойцов, они им поведали, и те стали как мертвые.

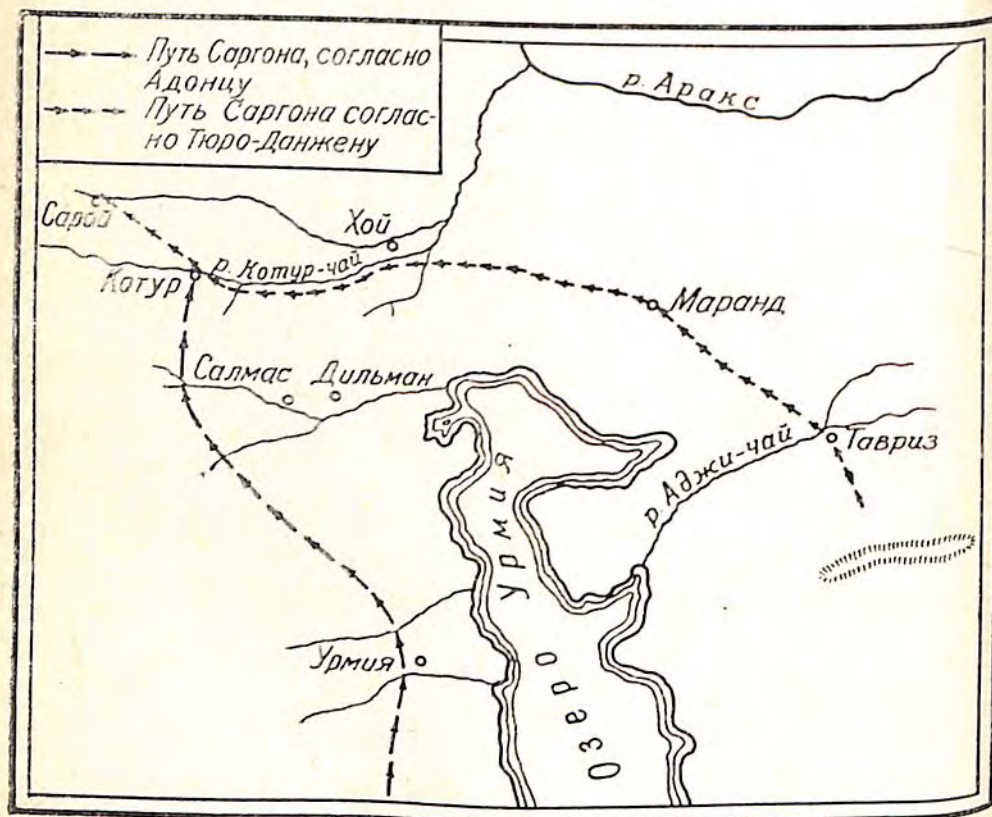
Ушкайю, надежду страны его, вместе с ее поселениями они сделали пустой, покинули свое имущество и отправились путем без возврата. Натиском моего сильного оружия я поднялся в эту крепость, разграбил обильное ее имущество и заставил перенести его в мой лагерь. Ее крепкую стену, чей фундамент был утверждён на скале и имел 8 локтей в толщину, от зубцов ее начав, пока не достиг ее высокого основания, зараз я снес и сравнял с землей. Дома внутри нее я предал огню, и их длинные балки обратил я в пламя. 115 ее окрестных поселений я запалил, как костры, дымом их, как ураганом, я застлал лицо небес. Ее местность я сделал подобной тому, как если б потоп ее погубил, горами насыпал ее обитаемые поселения. Аништанию, дом его табунов, построенный на границе Сангибуту, между Ушкайей и Тармакисой, вместе с 17 ее окрестными поселениями, я снес и сравнял с землей, длинные балки кровель их я спалил огнем. Урожай их и солому их я сжег, полные амбары я открыл и ячменем без счета накормил мое войско. На луга его

²⁶ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 375, письмо № 17.

²⁷ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 317, письмо № 17.

пустил я скот моего стана, как полчища саранчи; они вырвали траву, его упование и опустошили его нивы».²⁸

Основываясь на сообщениях приведенной надписи большой глиняной таблицы, а также надписей в залах дворца в Дур-Шаррукине, французский ассириолог Тюрро-Данжен и, следуя ему и другие ученые, полагали, что после поражения и бегства царя Русы Саргон II шел из страны Уишдиш в Урарту по восточному побе-

режью озера Урмия. Маршрут этого похода 714 года подробно рассмотрен Тюрро-Данженом в его предисловии к вышеупомянутому изданию текста большой глиняной таблицы. Его мнения придерживается также и Пиотровский, который в своей книге «История и культура Урарту» дает разъяснение этого маршрута в особой главе и, кроме того, на небольшой пояснительной карте²⁹. Совершенно

²⁸ Дьяконов, ук. соч., стр. 326. Ср. F. Thureau — Danguin, Une relation de la huitième campagne de Sargon II, Paris, 1912.

²⁹ См. стр. 103—128.

ное освещение этому же вопросу дано в вышедшей недавно в Париже книге Н. Адонца.³⁰

Страну Уишдиш, исходный пункт похода Саргона II в Урарту, Тюрро-Данжен предполагает на западном берегу озера Урмия, а находившуюся в Уишдише гору Уауш он считает тождественной с нынешним Сохендом, лежащим к югу от Тавриза. Из Уишдиша, как мы видели, Саргон II направился к мощной крепости Ушкайе, разрушил ее и уничтожил в ее окрестностях 115 поселений. Местоположение Ушкайи Тюрро-Данжен предполагает в районе современного Тавриза.

В противоположность этому объяснению, Адонц полагает, что Саргон II выступил в поход против Урарту из района современного города Ушне, лежащего в стране Уишдиш, к юго-западу от озера Урмия. Местоположение горы Уауш он предполагает в 15 километрах от Ушне близ горного прохода около нынешнего Дербенда, а местоположение горы Зимур, лежавшей на расстоянии 6 бёру (около 35 км.) от Дербенда, он указывает в той части горной цепи Загра, в которой находился Келишн. Крепость Ушкайу Адонц локализует около истоков нынешней реки Зола, орошавшей урартийскую страну Заранду, тождественную, по его мнению, с древнеармянской областью Зареванд.³¹

Следует, однако, отметить, что на карте Адонца, помещенной в конце его книги, в противоречии с этим мнением, Ушкайа отождествлена с современным городом Урмия, а у истоков реки Зола помещена страна Суби.

Вопрос об исходном районе похода Саргона II против Урарту, как мы видим, до сих пор еще считается спорным. Мне кажется, однако, совершенно определенно можно утверждать, что мнение Тюрро-Данжена о местоположении страны Уишдиш и крепости Ушкайа на восточном побережье озера Урмия, разделяемое также Леманн-Гауптом³² и другими учеными, не только спорно, но и явно ошибочно.

Предположение это сомнительно прежде всего потому, что пребывание урартийцев к востоку от озера Урмии совершенно невероятно. Как известно, в отдаленных этих областях не только не

³⁰ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 104—110, 230—232 и 369—372.

³¹ Там же, стр. 105—106.

³² См. С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt II, I, стр. 317 сл.

найжены урартийские надписи, но и не обнаружены какие-либо памятники урартийской культуры.

С мнением Түро-Данжена невозможно согласиться и по другим соображениям. На пояснительной карте Пиотровского, придерживающегося мнения Түро-Данжена, местоположение страны Суби указано в районе к югу от современной реки Аджи-чай, а местоположение страны Сангибуту — на северо-восточном побережье озера Урмия.³³ Такая локализация Суби и Сангибуту, лежавших рядом, несомненно, ошибочна. Как подробно будет выяснено ниже, страна Суби тождественна с упомянутой в анналах Тиглатпаласара I страной Суги, лежавшей к западу от озера Урмии, а страна Сангибуту или Бари находилась не на северо-восточном побережье озера Урмии, а к северу от реки Зенис и к северо-востоку от озера Ван.

Начальная часть маршрута похода Саргона II до крепости Ушкайа, как я полагаю, установлена Адонцем правильно. Его мнение можно подкрепить новыми доводами.

Страна Уишдиш, как указывает Адонц, соответствовала области, лежавшей вокруг нынеш. Миандуаба, Таштепе и Ушну, и в ней находились завоеванные царями Менуа и Аргишти манейские города Меншта (на Таштепе) и Уишни (нынеш. Ушну). И действительно, непосредственное соседство страны Уишдиш и находившейся в ней горы Уауш с центральными районами Манейского царства более чем вероятно, так как убийство манейского царя Азы, о котором имеется сообщение в анналах Саргона II, следует предположить не на горе Сохенд, отождествленной Түро-Данженом с горой Уауш, а, вероятно, в горной области близ Келишинского перевала, к югу от которого на пути из Ревандуза в Сердешт находилась столица Манейского царства Изирту.³⁴

Предложенная Адонцем локализация крепости Ушкайа у истоков реки Зола, т. е. юго-западнее нынешнего Касрика в районе Сурияи-дага, может быть также признана правильной. Как мы видели, в тексте вышеприведенной надписи сказано, что крепость Ушкайа лежала на перевале области Заранда и непосредственно примыкала к Суби. Нетрудно поэтому убедиться, что доказатель-

ством ценного предположения Адонца может служить не только упоминание в надписи страны Заранда, тождественной с лежавшим в бассейне реки Зола древнеармянским Заревандом, но также и страны Суби, название и местоположение которой устанавливаются с достаточной определенностью. Суби, как я полагаю, не что иное как искаженная форма названия Суги. Это ошибочное произношение Суби вместо Суги произошло, как нетрудно видеть, под влиянием хорошо известного ассирийцам названия страны Сунби или Сумби, находившейся в районе верховьев Малого Зава в горной области Загра. Точность нашего вывода подтверждается тем, что урартийская крепость Ушкайа, лежавшая на западной границе страны Заранда, т. е. древнеармянской области Зареванда, выходила с запада непосредственно над долиной верхнего течения реки Большого Зава, в той ее части, в которой находилась страна Суги.

По соседству с крепостью Ушкайа, по прямой линии в 30 км от Касрика и в 20 км от Сурияи-дага можно предположить местоположение другой урартийской крепости Сугуння, лежавшей, как было указано в моей работе «О местонахождении древних стран Армянского нагорья Уруатри и Наири», в хабхийской стране Суги.

Из упомянутых в вышеприведенном тексте названий стран и городов поддается истолкованию, кроме названий Заранда и Суги, также имя города Аннаштаниа. Имя это Адонцем³⁵ сопоставлено с упомянутым у Фомы Арируни названием селения Анстан в древнеармянской области Богунни, лежавшей в Васпуракане.³⁶ Сопоставление это могло бы иметь, конечно, важное значение для определения направления пути Саргона из Суби, т. е. Суги, в Сангибуту, но, к сожалению, местоположения Богунни и Анстана пока еще не выяснены.

Совершенно очевидно, однако, что Аннаштанию, если она действительно тождественна с древнеармянским Анстаном, лежавшим в Васпуракане, мы должны искать не между Тавризом и Марандом, как это полагает Түро-Данжен, а между Урмийским озером и озером Ван.

«Я отправился из Ушкайи, — сообщает Саргон II в большой глиняной, т. е. Луврской таблице, — прибыл в страну Бари, упова-

³³ См. Пиотровский, «История и культура Урарту», стр. 119.

³⁴ См. мою работу, Историко-географические мелкие исследования, Ереван, 1945, стр. 3—7 и 48.

³⁵ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 371, прим. 1.

³⁶ Фома Арируни, История дома Арируни, СПб., 1887, стр. 251—255.

ные скота его, называемую Сангибуту. Тарун и Тармакису, сильные укрепления, построенные в стране далайцев, в окрестности дома его многочисленного ячменя, — стены их были укреплены, валы их прочны, рвы их глубоки и окружали обводы, — где кони, запас его царского полка, были поставлены в конюшни, откармливались ежегодно — люди, живущие в этой области, увидев дело моего величества, которое я сотворил в окрестных поселениях, задрожали, покинули свои поселения, бежали в пустыню, сухое пространство, место жажды, и искали жизни. Эту область покрыв я, как сетью, и между их укрепленными городами я дал яриться войне. Их (креп)кие стены (от зубцов их начав), я достиг до их основания, — снес и сравнял с землею, дома внутри них (я предал огню), их длинные (балки) обратил я в пламя. Обильный урожай их я сжег (г. от) крыл (полные амбары) и яч (мен)ем без счета накормил мое войско. 30 их окрестных поселений (я запалил, как костры, дымом их, как ураганом), я застлал лицо неба». ³⁷

Вторую часть маршрута ассирийской армии из Ушкайи в Суби и оттуда Бари-Сангибуту, Адонц указывает в северном направлении вдоль горной цепи Загра через современные Котур и Сарай. Местоположение страны Дала, т. е. страны племени далайцев, в которой находились укрепленные города Тарун и Тармакиса, он предполагает на склонах горной цепи Загра между Котуром и Сараем, а страну Суби он помещает не к западу, а к югу от страны Заранда и верховьев реки Зола. ³⁸

Нетрудно, однако, видеть, что отождествление Суби со страной Суги, лежавшей в районах верхнего течения Большого Зава и крепости Сугуниа, дает возможность предположить, что армия Саргона II шла из района страны Суби, т. е. Суги, не в сторону Котура, а через перевал Чух в сторону Зейниса и оттуда через нынешний Хошаб в районы Кешишгеля и Топрах-кале.

Страну Суби, т. е. Суги, как сообщает Саргон II в вышеприведенном тексте большой глиняной или Луврской таблички, люди Урарту называли страной маннеев. И действительно, как видно из указаний этой же надписи, страна Суби, тождественная с Суги, находилась в пределах Урартийского царства и была населена, преимущественно, далайцами, этнически родственными манейцам.

³⁷ См. Дьяконов, ук. соч., 326—327 (188).

³⁸ См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 107, 369.

Племя далайцев, как видно из свидетельств Луврской таблички, жило как в районе укрепленного города Тахун, лежавшего между Ушкайей и расположенным на самой границе Суги и Сангибуту Аниаштаней, так и в районе укрепленного города Тармакисы, находившегося, по-видимому, не в самой стране Суги, а в стране Бари-Сангибуту.

Любопытно, что в анналах Синахериба (705—681 гг. до н. э.), преемника Саргона II, имеется сообщение о походе этого царя «против Манийаэ, царя поселения Укку страны племени Дайаэ» ³⁹.

Можно думать, что и племя дайаэ района Укку, примыкавшего с юго-запада к хабхийской стране Суги, было тождественно с родственными манейцам далайцами. Основываясь на этих данных, можно также предположить, что урартийцы при своем продвижении из Уруатри в страну Бнайну, должны были вести борьбу в районах юго-восточнее Ванского озера, главным образом, с манейскими племенами.

Из вышеприведенного текста Луврской таблички нам известно, что в стране Суби, т. е. Суги, лежавшей в бассейне верхнего течения Большого Зава, разводились и взращивались верховые лошади для урартийской конницы, которые ежегодно взимались как подать. И крайне любопытно, что развитие коневодства в этой области нашло свое отражение в современных топонимических названиях «Аспистан» (= «страна лошадей»), «Аспетан» и других, встречающихся в долине верхнего течения Большого Зава к юго-востоку от Чухского перевала. В этом же районе близ левого берега Большого Зава и по прямой линии в 15 км к северо-востоку от города Баш-кала находится и теперь село Тарава, имя которого может быть сопоставлено с названием упомянутого в Луврской табличке укрепления Тарун.

«Я отправился из Тармакисы, — сообщает Саргон II в Луврской табличке, — прибыл в (.....) Улху, укрепленный город, расположенный у подножья (горы), а люди, как рыбы, расположенные у подножья (горы), а люди, как рыбы, на суше жаждут, не пьют и не насыщаются — Урса царь, правитель их по желанию сердца своего (.....) указал выход вод. Он вырыл канал, несущий проточную воду, и (..... воду?) изобилия, как Евфрат, он заставил течь. Он вывел бесчисленные арыки от его русла и (.....) воистину оросил нивы. Его (т. е. города

³⁹ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 3, стр. 212 и прим. 10.

Улху) пустынные земли, которые издревле (.....он.....) и как дождь, пролил на них плоды и виноград. Платанам, высоким (?) деревьям, украшению дворца его, (.....) как над его окрестностью он дал простереть тень, а на невозделанной земле его (.....) и, как бог, дал его людям возглашать радостное «ала-лу». 300 имеров посева, (.....) хлеба при урожае он дал течь, и при продаже зерна (?) они увеличивали доход (?). Его пустынные земли он превратил в луга, и зеленели они весьма сильно в начале года, трава и пастбище не прекращались ни зимой, ни летом. Он превратил их в загон для коней и стад, сделал всей своей темной (?) стране известными верблюдов, и они работали при насыпке плотин. (Он построил) для своего удовольствия на берегу канала дворец, царственное жилище, перекрыл его кипарисовыми стволами и сделал приятным его аромат. Крепость Сардурихурда он заложил для охраны его на горе Кишпал (?) и поставил там (.....) тинейцев, опору его страны.

Люди этой области услышали дурные вести о том, что я учинил Урсе, и воскликнули «увы!», ударяя себя по бедрам. Они покинули укрепленный город Улху и крепость Сардурихурду, свою надежду, и ночью бежали на труднотупные края гор. В ярости сердца моего я, как ураган, покрыл всю окрестность этой области и, как тучей, обложил ее с фланга и с фронта. Я, как владыка, вошел в Улху, город запасов (?) Урсы, я вошел победоносно во дворец, в его царственное жилище. Его крепкую стену, сделанную из острых камней, я велел разбить железными кирками и мечами, как глиняный горшок, и сравнять с землей. Длинные кипарисовые стволы, кровлю дворца его, я сорвал, заставил обработать (топо)рами (?) и забрал в Ассирию. Я открыл его полные амбары, его обильными запасами, без числа, накормил мое войско. Я вступил в его сокрытые винные подвалы, и многочисленные воинства Ашшура черпали из больших (?) и малых (?) мехов душистое вино, как речную воду. Каналу, — потоку питающему его, — я заткнул выход и св(еж)ую воду его превратил я в болото, арыки, (отведенные) от его русла я (.....), их подземные трубы (?) показал я солнцу. В его прекрасные сады, украшение его города, полные плодовых деревьев и лоз, и как небесный ливень (.....), во(рвал)ись мои сильные воины и дали грометь железным топорам, как Ададу. Многочисленные их плодовые деревья они порубили, чтобы в битве никогда жители не оставляли сердечного страха, вовеки веков чтобы томились не-

исполнимым желанием. Его большие стволы, украшение дворца его, я рассыпал, как полову (?), город славы его я предал позору, испроверг его область. Эти стволы и деревья, сколько я нарубил, насыпал кучей и сжег огнем. Их обильный урожай, как тростник, не имеющий счета, я вырвал с корнем, ни колоса не оставил для восстановления после разрухи. Его прекрасную землю, имевшую цветом вид лазурного камня, ибо в окрестностях были насажены цветы и растения, я затопил, как Адад, повозками, конницей, поступью воинов, и луг, надежду коней его, превратил я в пустырь. Сардурихурду, их великую крепость вместе с 57 ее окрестными поселениями в области Саггубуту — их все я разрушил, сравнял с землей, балки кровель их спалил огнем, обратил их в пламя».⁴⁰

На пути из Тармакисы вглубь Урарту, как мы видим, упоминаются в приведенном тексте укрепленный город Улху, лежавший у подножья горы Кишпал, и крепость Сардурихурда, расположенная на самой горе Кишпал. Тюрко-Данжен полагает, что город Улху находился в районе современного Маранда. Это мнение, конечно, ошибочно, так как ассирийская армия, как было сказано выше, из страны Уишдиш шла в Урарту не по восточному побережью Урмийского озера, а по западному.

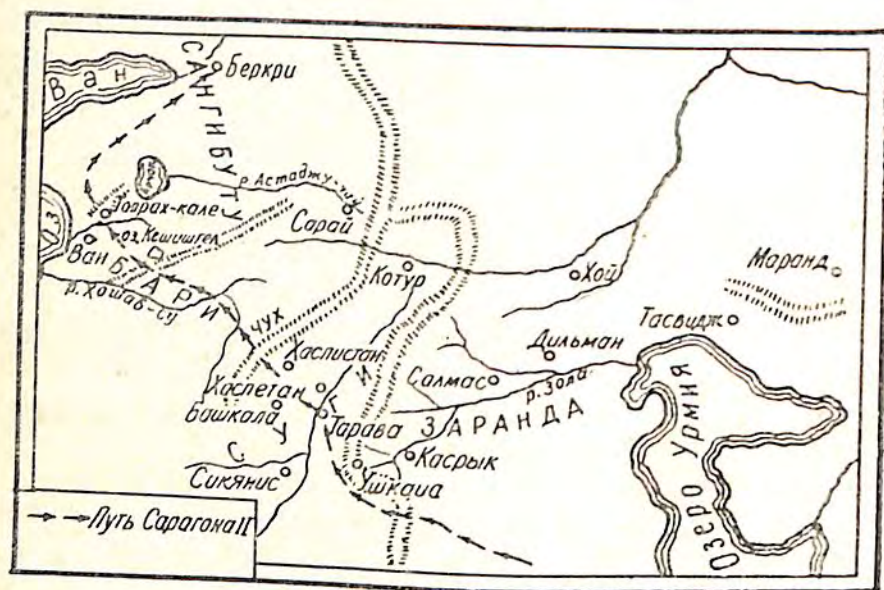
При определении местоположения Улху и Сардурихурды Адонц обращает особое внимание на пространные сведения вышеприведенного текста, касающиеся строительных работ царя Русы в районе Улху. Как подробно указано в тексте к городу была подведена питьевая вода, были проведены каналы и арыки для орошения полей, были устроены плотины и вся местность вокруг Улху была превращена в пашни и плодовые сады. Адонц считает возможным, что эти данные могут относиться к каналу царя Менуи, подведшему воду к Тушпе.

Местоположение города Улху он предполагает на месте нынешнего Мженжерта, лежащего к югу от реки Хошаб-су, а крепость Сардурихурду он локализует на вершине горы Бол-даг. По его мнению, при обратном движении армии Саргона II, рейдирующим частям его войска, вероятно, удалось проникнуть в район Хайон-дзостам его войска, вероятно, удалось проникнуть в район Хайон-дзостам и произвести там опустошения, и все это было приписано писцом самому Саргону II⁴¹.

⁴⁰ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 327—328.

⁴¹ См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 236—237.

Мне кажется, и с приведенным мнением Адонца согласиться трудно уже по одному тому, что в Луврской табличке речь идет о канале, построенном не царем Менуей, а царем Русой. Более чем вероятно поэтому, что в вышеприведенном красочном описании сооружений царя Русы мы имеем ценное свидетельство о построенном им водопроводе из Кешингеля к Русахане (Топрах-кале), от которого сохранились и доныне остатки целого ряда плотин.

Перевалив через Чух-даг, армия Саргона II, как нетрудно установить, шла через Хошаб в район Кешишгеля и Топрах-кале т. е. в центральную область Урарту, к самой резиденции царя Русы. Искать построенные этим царем дворец и ирригационные сооружения и насажденные им виноградники, сады и рощи в Маранде или в каком-либо другом месте — это, по-моему, напрасная трата времени. Из содержания стелы надписи Русы I, найденной у озера Кешишгеля, нам доподлинно известно, что упомянутые в Луврской табличке строительные работы производились, действительно, Русой I именно в районах Кешишгеля и Топрах-кале после переноса им царской резиденции с Ванской скалы на Топрах-кале.

Выяснением местонахождения вышеозначенных сооружений Русы I в районе между Кешишгелем и Топрах-кале представляется возможность определить местоположение укрепленного города Улху и крепости Сардурихурды. Город Улху, расположенный у под-

ножья горы Кишпал, может быть отождествлен с царской резиденцией Русы, построенной им у скалистого выступа Зымзым-дага. А из этого явствует, что Кишпалом называлась та часть горного кряжа Зымзым-дага, у подножья которой находился город Русы. Здесь же, на самой горе, как видно из свидетельства текста Луврской таблички, следует искать также Сардурихурду.

Из вышензложенного можно заключить, что город Русы на Топрах-кале погиб не при мидийском вторжении 585 года, как это полагают урартоведы, а был разрушен войсками Саргона II в 714 году.

Следует отметить, что в вышеприведенном тексте упоминается построенный на берегу канала дворец Русы I, но не упоминается в районе Топрах-кале храм бога Халда, который, как полагают урартоведы,⁴² был построен там Русой I после разгрома Мусасирского храма. Необходимо, однако, иметь в виду, что точных сведений о построении Русой I храма бога Халда мы вовсе не имеем. Предположение урартоведов текстом Луврской таблички не подтверждается и, вероятно, неупоминание в нем раскопанного на Топрах-кале храма объясняется тем, что храм этот, по-видимому, был построен не Русой I, а его преемниками, желавшими восстановить разрушенный Саргоном II город.

Вполне естественно также и неупоминание в Луврской табличке столицы Урарту Тушпы, лежавшей близ Топрах-кале. Город Тушпа, как известно из текста надписи Тиглатпаласара III на каменных плитах из Нимруда, был уничтожен этим царем в 735 году. Вполне понятно поэтому, что Луврская табличка упоминает не столицу Тушпу, а новую столицу Русы I, построенную после похода Тиглатпаласара III в Ванское царство.

Та область, в которой находились ирригационные сооружения и царская резиденция Русы I, в Луврской табличке именуется не страной Биайни, а страной «Бари», называемой Сангибуту». Я полагаю, что и это название «Бари» вместо «Бани» (ср. древнеарм. «Ван») есть очевидное искажение названия «Биайни», произносившегося, по-видимому, в то время в живом народном языке не «Биайни», или «Биани», а «Бани». Это искажение, как и вышеприведенные искажения Subi вместо Sugi, Tummi вместо Suhmi и Tumme вместо Цумб или Isumbo произошло, вероятно, под влиянием

⁴² См. П и о т р о в с к и й, История и культура Урарту, стр. 152.

нием известного ассирийцам топонимического названия страны Bit-Bagi, лежавшей на границе Элама.

Область Сангибуту, куда из района укрепленного города Улху вышли войска Саргона II, как свидетельствует Луврская табличка, имела много укрепленных городов, которые были расположены на склонах горного хребта Арзабиа.

«Я отправился из Улху,—говорит Саргон II,—прибыл в (.....) уннате, первый из укрепленных городов Сангибуту. Эта область была родиной его храма, на которую прежний царь, живший до него, тратился для того, чтоб расширить свою страну. Поселения Хурнуку, Хардания, Гизуарзу, Шашзисса, Хундурна Верхняя, (.....), Уаднаунза, Аразу, Шадишнина, Хундурна Нижняя, Эл (.....) нак, Циттуарзу, Зирма, Сурзи, Элийадина, Даг (.....), Цурзиалдиу, Армуна, Қинаштаниа — 21 укрепленный город (.....) как лозы, поросль гор, они красовались на утесах горы Арзабка; окружены они были крепкими стенами (.....) 120 слоев кирпича — высота зубцов их и для стояния бойцов (.....) устроены, для битвы они были одеты ужасом. Глубокие рвы для по(мощи.....у вх)ода в ворота их были утверждены башни. Потоки, несущие полую воду в (.....) не прекращались в их окрестности. Люди их в изобилии и богатстве (.....) всякого рода умножали траты. Большие дворцы, украшения (.....) кресла (?) простирались, признак царственности. Кипарисовые благовонные балки (.....) вх(одив)шему, как hašurru, он проникал в сердце. Люди области Сангибуту, населявшие область и) населявшие все эти города, (увидали) вихрь моего похода, что на беру (.....), над Урарту от края и до края учин(ял см)ятенье— для того, чтобы наблюдать, что (присходит в) области, были утверждены башни на горных вершинах (.....), утром и вечером они следили за зажиганием костров, означавшим приближение да(кого) врага, и сообщали (.....). Они смутились наступления моей яростной битвы, что не имеет подо(бных), они сод(рогнулись пред сражен)ьем; не глядя на свое большое имущество, они покинули свои крепкие стены и бежали на горные ск(лоны). Как темная вечерняя туча я покрыл эту область, все ее укрепленные города, как полчища саранчи, (я.....); между Арцабией и Иртней, высокими горами, я отмерил 12 беру хода, а затем разбил (лагерь); на края гор, убежи-

ще их, я послал моих храбрых воинов, как горных козлов, не (ос)тавил шпионов слушать их (т. е. врагов) приказанья. Обширные войска Ашшура я пустил на все города их, как саранчу; моих быстрых (?) грабителей я впустил в их покои, имущество, богатство, запасы (.....) они принесли, их накопленные сокровища захватили мои руки; обозников, саперов, нос(ильщиков ?.....) я послал подняться на их стены, с киркой и лопатой(?) я поставил (.....) разрушителей, я сорвал кипарисовые балки, кровлю дворцов, и люди страны Ма(н)н(сев) и стра(ны) Н(а)пр(и.....). Их высокие укрепления (?), утвержденные (?) как горы, с основанием их, я, как песок (.....), их красивые дома я запылил огнем, дым их заставил подняться и, как ураганом, застлал лицо небес. Большие запасы ячменя и пшеницы, которые долгое время он насыпал в амбары для поддержания жизни страны и людей, все мое войско я заставил возить на конях, мулах, верблюдах(?), ослах и насыпал в моем лагере, как холмы; моих людей накормил я богатой и сытной пищей, и на радостях они устроили пир (?) ради возвращения в Ассирию. Его пышные сады я посадил, лозы его во множестве я посеял, прекратил его питье, его большие рощи, которые густо росли, как тростниковые заросли, — их деревья я порубил, опустошил окрестность; все его срубленные стволы, как солому, гонимую бурей, я собрал и спалил огнем. 146 их окрестных поселений я зажег, как костры, дымом их, как ураганом, я застлал лицо небес».⁴³

В приведенном тексте страна, в которую пришли войска Саргона II из Улху, в отличие от страны «Бари, называемой Сангибуту», считается самой областью Сангибуту. В ней упоминается 21 укрепленный город, которые красовались на утесах Арзабиа.

Адонц, предполагавший маршрут похода Саргона II через Котур в Сарай, местоположение укрепленных городов области Сангибуту указывает в древнеармянской области Мардастане,⁴⁴ лежавшей, по его мнению, в районе современного Сарая. В этом же районе он предполагает, следовательно, и местоположение горного хребта Арзабиа. На склонах именно этого хребта, как сообщает Луврская табличка, «как лозы, поросль гор, красовались» укрепленные городища области Сангибуту. Между Арзабией и Иртней, (т. е.

⁴³ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 328—329.

⁴⁴ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 108.

Эритией), тождественной с горным хребтом Аладаг, расстояние показано в том же тексте 12 бе'ру, т. е. приблизительно 65—70 км (по Адонцу) или 85—95 км (по Дьяконову).⁴⁵

Мне кажется, можно положительно утверждать, что горный хребет Арзабия, а следовательно также и урартийская область Сангибуту, находились не в горном районе нынешнего Сарая, а в горной области, примыкающей к современной равнине Бегриова близ северо-восточного побережья озера Ван.

Именно здесь, приблизительно в 10—15 километрах к северу от нынешнего Арниса, находится крепость Арцоваберт (= Арцова-крепость), в имени которой, как я полагаю, сохранилось древнее название Арзабии ассирийской надписи. Локализация горного хребта Арзабии близ северо-восточного угла озера Ван подтверждается также и тем, что именно в этой местности находятся и поныне некоторые из вышеприведенных названий укрепленных городищ страны Сангибуту.

Так, недалеко от нынешнего Бегри-кала, древнеармянского Беркри, приблизительно в 15 километрах к северу от него, имеется и теперь селение Гюндурма,⁴⁶ название которого соответствует вышеприведенному имени Хундурна. Возможно, что и название селения Джендурма, лежащего в пяти километрах к северу от Гюндурма, имеет связь с именем городища «Хундурна Верхняя» Луврской таблички. Любопытно также некоторое сходство названий городищ Кинаштаниа, Циттуарзу и Харданна с именами современного селения Камусатан, развалин Шатыр-кенды и селения Хердаблан, из которых Камусатан лежит по прямой линии в восьми километрах к северо-западу от Гюндурма, Шатыр-кенды лежит по прямой линии в десяти километрах к северо-востоку от Гюндурма, а Хердаблан находится в трех километрах к югу от Шатыр-кенды. Все перечисленные селения расположены как раз на той территории, которая лежала в горных районах древнеармянской страны Арберани или Беркри к югу от горной области Иртни, т. е. Аладага.

Правильность локализации укрепленных городищ Сангибуту в Арберани или Беркри подтверждается тем, что расстояние между горами у северо-восточного побережья озера Ван и Аладагом, т. е.

между Арзабией и Иртней, равно, действительно, приблизительно, «12 беру хода».

Направление пути армии Саргона II из страны Сангибуту в горную область Иртни или Эритии устанавливается также с достаточной определенностью. Основываясь на данных, имеющихся в ассирийской надписи, можно предположить, что войско Саргона II пошло на гору Иртня или Эрития не по тому пути, по которому пошло войско Салманасара III, а значительно восточнее того пути. По-видимому, оно поднялось на гору Иртня, т. е. на одну из вершин Аладага, через нынешнее ущелье Туджа, лежащее к северо-западу от вышеупомянутого Камусатана.

Перевалив через гору Иртня, Саргон спустился со своей армией в район нынешнего Диадина.

«Я отправился из укрепленных городов области Сангибуту, — сообщает Саргон II, — прибыл в область Армарили. Крепость Бубузи, город Хундур, обнесенный двумя стенами, где у входа в баш-

⁴⁵ См. Adontz, там же, стр. 108; Дьяконов, ук. соч., стр. 335, прим. 60.

⁴⁶ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

ню были утверждены у рва (?) город Айале, город Цинишпала, город Циниунак, город Арна, город Шарни — 7 укрепленных городов вместе с 30 их окрестными поселениями, расположенными у подножья горы Убианда, — их все я разрушил, сравнял с землей, балки кровель их спалил огнем, обратил в пламя; их полные амбары я открыл и обильным ячменем их, без счета, накормил мое войско. Урожай, надежду людей его, и солому, жизнь скота его, я сжег кострами, превратил в запустенье окрестность. Сады их я порубил, рощи их я посекал, все стволы их свалил в кучу и спалил огнем. Мимоходом пошел я на Арбу, поселение рода Урсы, и на Рийар, поселение Сардури; 7 их окрестных селений, где были поселены его братья, семья его царственности, и где охрана была сильна, — эти города я разрушил, сравнял с землей, разрушил его святилище.»⁴⁷

Район, куда прибыло ассирийское войско, был, вероятно, восточной окраиной страны Армарийали, названной в надписи Салманасара III на монолите Арамали. Здесь, по-видимому, в районе Багаван-Баязеда ассирийцы взяли «поселение рода Русы» Арбу и «Рийар, поселение Сардури». Родственники царя Русы жили там в семи селениях. Все они были уничтожены и сравнены с землей, а святилище было также разрушено.

Путь Саргона II из района Багаван-Баязеда к побережью озера Ван устанавливается также с достаточной определенностью. Путь этот следует предположить из означенного района по древней магистрали Таблиц Певтингера.

Как мы видели выше, Саргон II упоминает в стране Армарили, т. е. Арамали, кроме укрепленных городов Арбу и Рийар, еще семь других городов — Бубузи, Хундур, Айале, Цинишпала, Циниунак, Арна и Шарни. Эти города, как было подробно выяснено мною при разборе маршрута похода Салманасара III в Урарту, находились в районе верхнего Евфрата и древнего пути Таблиц Певтингера Багаупа-Isumbo, т. е. Багаван-Цумб. Укрепленный город Хундур по местоположению, и по названию соответствует станционному пункту Indua Таблиц Певтингера, лежавшему в районе современного Хамура.

На пути из Хамура в Дутах-Энтаб имеются и теперь селения Арабали и кишлак Арабали. Возможно, что именно в этих назва-

ниях сохранилось имя древней страны Арамали, видоизмененное народной этимологией позднейших времен в Арабали. С некоторым вероятием можно также предположить, что и вышеозначенные названия городищ Айале или Аале и Циниунак могут быть сопоставлены с современными названиями селений Ала-деве и Синак, первое из которых лежит по прямой линии в 12 км к востоку от Хамура, а второе находится по прямой линии в 30—35 км к северо-западу от Днадина.

Армия Салманасара III, как уже было выяснено мною, из восточных окраин Арамали спустилась к побережью озера Ван по Арчешскому пути через Занзиуна-Зозан, армия же Саргона II, прибывшая из района Багаван-Баязеда в западные окраины Арамали, а именно в район нынешнего Хамура, спустилась оттуда к озеру Ван не через Зозан, а, вероятно, через нынешний Зомик, тождественный, как было выяснено в моей работе о главных путях древней Армении, со станционным пунктом Isumbo Таблиц Певтингера, с древнеармянским Цумбом.⁴⁸

Более чем вероятно поэтому, что маршрут похода Саргона II 714 года следует предположить по древнему военному пути Таблиц Певтингера Багаупа—Didima—Indua—Arachia—Isumbo, т. е. из Багавана (Учь-Килисы) через нынешние Дидем и Хамур в Зомик, а затем оттуда через Курдан и перевал Али в район современного Арчеша. Мы видим, таким образом, что путь Саргона II из Курдана в район Арчеша был тем же самым, что и во время похода Салманасара III.

Из прибрежного этого района, который в Луврской табличке назван страной Айади, армия Саргона II двинулась к укрепленному городу Уайанс, лежавшему в области, называвшейся также Уайанс.

Относительно местоположения стран Айади и Уайанс, как известно, мнения историков древнего Востока резко расходятся. Местоположение страны Айади Леманн-Гаупт и Адонц указывают в районе восточного побережья озера Ван, а Уайанса — в районе современного города Башкала.⁴⁹ В противоположность этому мнению

⁴⁸ См. мою работу «Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana», стр. 104—106 и 243.

⁴⁹ Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, II, I, стр. 321, Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 109—110.

Тюро-Данжен и Пиотровский локализуют Айади и Уайанс на северном и западном побережье Ванского озера.⁵⁰ Правильно как мы увидим ниже, мнение Тюро-Данжена и Пиотровского.

Согласно тексту Луврской таблички, армия Саргона II, «перевалив через гору Уизуку из пестрого мрамора, поросшую кипарисом» прибыла в страну Айади, в которой было 30 укрепленных городов, расположенных на берегу волнующегося моря и на уступах больших гор.

«Я отправился из Армарийали, — сообщает Саргон II, — перевалил через гору Уизуку из пестрого мрамора, поросшую кипарисом, прибыл в Айаду. Поселение Анзалла, поселение (К)уайани (?), поселение Калланиа, поселение Битай, поселение Алуарза, поселение Киуна, поселение Алли, поселение Арзугу, поселение Шикану, поселение Ардиунак, поселение Дайазуна, поселение Гета, поселение Баниу, поселение Бирхилузе, поселение Дезизу, поселение Дилизия, поселение Абаинди, поселение Дуани, поселение Хасрана, поселение Парра, поселение Айацун, поселение Аништаниа, поселение Балдуарза, поселение Саруарди, поселение Шуматтар, поселение Шалзи, поселение Албури, поселение Цикарра, поселение Старый Уайанс — 30 его укрепленных городов — расставлены на берегу волнующегося моря, на уступах больших гор и размещены, как вехи. Аргиштиуна и Калланиа, его сильные крепости, — воздвигнуты между ними, наверху гор Арциду и Махуниа сияют, как звезды, на высоте 120 локтей видны их основания, и в них поставлены гарнизоном его лучшие бойцы, победоносные в битвах войскопрашники(?) и копьеносцы, надежда его страны. Они увидели завоевание Армарийали, соседней с ними области, и содрогнулись их ноги; покинув свои города вместе со своим добром, как птицы, в эти крепости они улетели. Я поставил в их города многочисленное войско, их имущество во множестве они разграбили и их богатство. Их сильные стены вместе с 87 их окрестными поселениями я разрушил, сравнял с землей, дома, что внутри них, я поджег огнем, балки кровель их обратил в пламя. Их полные амбары я открыл и накормил мое войско ячменем без счета. Их сады я посеял, их рощи я вырубил, все их лозы собрал и спалил в огне».⁵¹

⁵⁰ См. Пиотровский, История и культура, стр. 119—124.

⁵¹ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ, 1951, 2, стр. 329.

Лемани-Гаупт, предполагавший местоположение Айади на восточном побережье озера Ван, ошибочно отождествлял город Аргиштиуна с Ванской цитаделью⁵². Неправильно, несомненно, также и предположение Адонца, локализирующего город Калланиа на месте нынешнего Беркри.⁵³ На самом деле, укрепленный город Аргиштиуна соответствует и по своему названию и по местоположению, как правильно полагал Никольский, древнему Арчешу, развалины которого находятся около северного берега озера Ван.⁵⁴

Совершенно очевидно также, что путь армии Саргона II из района Арчеша через Уайанс в Хубушкию шел не через Беркри, а через нынешний Битлис, лежащий близ западного побережья озера Ван. Двигаясь с востока на запад, ассирийцы переправились через реки Аллурна, Калланиа и Иннайна и пришли в страну Уайанс, находящуюся рядом со страной Хубушкиа-Напри.

Следует, прежде всего, отметить, что гора Уизукки, у подножья которой лежали перечисленные выше города, тождественна с современным Сипаном. Любопытно также, что некоторые названия вышеозначенных древних городов продолжают еще жить в современных топонимических названиях. Так, нынешнее название селения Али, лежащего по прямой линии в шести километрах к юго-востоку от одноименного перевала Али, имеет, вероятно, связь с именем древнего городища Алли. Более чем вероятно также, что в названии нынешнего Анцава,⁵⁵ лежащего по прямой линии в двенадцати километрах к западу от современного Арчеша, сохранилось имя вышеприведенного городища Анзалла. С некоторой вероятностью можно также сопоставить имя современной скалы Цаккар, на которой в древнее время имелась, вероятно, укрепленная крепость с названием городища Цикарра.

Как известно, Лемани-Гаупт, возражавший против локализации страны Айади на северном побережье озера Ван, отождествлял богатую мрамором гору Уизукки с Зымзым-дагским хребтом, имеющим выходы мрамора. Однако, как мы видим, основываясь на вышеприведенных данных, мы вправе заключить, что выходы мрамора имелись не только в Зымзым-даге, но также и в Сипан-даге.

⁵² Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, II, I, стр. 320.

⁵³ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 110.

⁵⁴ См. М. В. Никольский, Об одном из древних названий Ванского озера. Сборник статей в честь П. С. Уваровой, 1916, стр. 167—175.

⁵⁵ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

В связи с этим представляет также некоторый интерес надпись урартийского царя Сардура на ассирийском языке, в которой он сообщает, что камень для постройки цитадели у Ванской скалы был привезен из Альниуну. Вполне возможно, что имя города Альниуну имеет связь с названием вышеупомянутого укрепленного города Алли или же реки Аллурна. Камни, из которых была сложена стена цитадели Сардура, были доставлены по озеру, вероятно, не из района современного Мелазкерта, как указывает Леманн-Гаупт, а из горной области близ нынешнего перевала Али.

В ассирийской надписи, подробно описывающей поход восьмого года правления Саргона II, представляет исключительный интерес упоминание в стране Айади, т. е. на северном побережье озера Ван, укрепленного города «Старый Уайанс». Имя это, как будет подробно выяснено в одной из ближайших моих работ, соответствует названию Хайаса хеттских надписей, носившей это имя, по-видимому, по имени главного города страны. Свидетельство Луврской таблички о местонахождении «Старого Уайанса» в урартийской области Айади имеет, несомненно, крайне важное значение, так как оно уточняет местоположение страны Хайаса-Аззи.

Из страны Айади армия Саргона II пришла в Уайанс.

«Я отправился из Айаду, — сообщает Саргон II, — перешел реки Аллурна, Калланиа и Иннаиа, прибыл в Уайанс, его опорную область, конец пределов Урарту, что рядом с Наири. Уайанс, его укрепленный город, большая крепость, сильнейшая из всех его крепостей, красивая строением, — поселены были в ней его храбрые боевые воины, лазутчики, посылаемые, чтобы проникнуть в замыслы окружающих стран. Туда же он поставил своих областеначальников с их полками, крепкой стеною окружил бойцов. Тылы этой крепости я захватил, его воинов, как ягнят, заколол я перед городскими вратами. Сады его я вырубил и посек его рощи, все его лошади собрал и спалил огнем. Барзуриани, Уалтукуйю, Кутту, Киппу, Асапу — 5 его сильных укреплений и 40 их окрестных поселений я спалил огнем»⁵⁶.

Крайне любопытно, что также и некоторые из вышеприведенных названий укрепленных городов сохранились до настоящего времени в нынешнем Битлисском санджаке, в котором, как совершенно правильно указано Тюро-Данженом, следует предположить

местоположение страны Уайанс. Так, более чем вероятно, что имя вышеозначенного укрепления города Уалтукуйя имеет связь с названием современного села Култик, лежащего по прямой линии в восьми километрах к юго-востоку от города Битлиса.⁵⁷ По-видимому, также и имена укрепленных гордов Кутта и Киппа могут быть сопоставлены с современными названиями сел Котом и Капак. Село Котом находится недалеко от юго-западного берега озера Ван, по прямой линии в двадцати километрах к северо-востоку от города Битлиса, а село Капак лежит по прямой линии в 23 километрах к юго-востоку от города Битлиса, на берегу притока реки Гюзель-дере-су. Вполне возможно также, что и название укрепленного города Асапа тождественно с именем современного села Азоп, лежащего на южном берегу озера Ван у верховьев реки Хизан-су. Селение Азоп находится по прямой линии в 45 километрах к северо-востоку от Битлиса.

Ассирийское войско прибыло, как рассказывает текст Луврской таблички, из Айади в страну Уайанс и осадило укрепленный город Уайанс, считавшийся одной из наиболее могущественных крепостей Урарту. Крепость эта называлась «пограничной ногой» Урарту, в то время как крепость Ушкайя близ страны Мана называлась «пограничной головой» Урарту. Армия Саргона II взяла Уайанс с тыла и перебила его воинов «перед воротами как ягнят».

Надо отметить, что историки-востоковеды упоминаемую в иллирийских письмах Куянджикского архива область Уаси или Уэси считают идентичной страной Уайанс. Этим, по-видимому, объясняется, что пограничную с Айади страну Уайанс Пиотровский называет Уаси и полагает, что Уайансом называлась не сама страна, а мощная крепость страны Уаси.⁵⁸ Напротив, Леманн-Гаупт и Адонц, которые Уайанс и Уаси или Уэси считают названием одной и той же страны, а также и крепости, полагают, что крепость Уаси, Уэси или Уайанс находилась на месте современного города Башка-ла или же недалеко от этого города, а страна Уаси, Уэси или Уайанс лежала там же в районе древнеармянской области большого Албака.⁵⁹ В действительности же, как не трудно убедиться при вни-

⁵⁷ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

⁵⁸ Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 121, 123 и 124.

⁵⁹ Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, II, I, стр. 317—323, а также Klio, XV, 3—4, 439—440; Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 105, 110, 114—115 и 209.

⁵⁶ См. Дьяконов, ук. соч., ВДИ. 1951, 2, стр. 329—330.

мательном ознакомлении с соответствующими свидетельствами ассирийских источников, страна и крепость Уайанс, лежавшие в районе современного Битлиса, близ юго-западного побережья озера Ван, ничего общего не имеют со страной Уаен или Уэси, находившейся между озерами Урмия и Ван, по соседству с Мусасиром и Укку.

Свидетельства Луврской таблички об Айади и стране и крепости Уайанс, как мы видим, твердо и определенно устанавливают, что страна Хайаса хеттских надписей XIV века до нашей эры, лежавшая на юго-западе и севере от озера Ван, находилась в тех же районах также и в конце VIII века до нашей эры. Если страна Хайаса не упоминается вовсе в ассирийских надписях XII—IX веков, то это объясняется тем, что походы ассирийских царей Тиглатпаласара I, Салманасара III и других были направлены вглубь стран Наири, лежавших в бассейне реки Арацани, и впервые лишь армия Саргона II удалось проникнуть в прибрежные области, расположенные к северо-западу и западу от озера Ван.

Из страны Уайанс армия Саргона II пришла в страну Наири-Хубушкна, находившуюся, как правильно указано Тюрро-Данже-ном, в долине реки Бохтан. Местный царь Ианзу встретил Саргона II и принес ему в своей столице, городе Хубушкна, богатые дары — лошадей и крупный и мелкий рогатый скот. Местоположение столицы Хубушкна Тюрро-Данжен предполагает в нынешнем Сгерте. Указание Капанцяна на связь Сгерта с Zikirtu⁶⁰, несомненно, ошибочно, так как страна Зикирту, как мы видели, находилась к востоку от озера Урмия.

Название Хубушкна, как полагают кунеологи, является именем нарицательным и означает «долинная местность»⁶¹. Можно поэтому думать, что страна Хубушкна называлась Наири не потому, что она была прежде окраинной областью союза стран Наири, находившихся к северу от озера Ван, а, вероятно, потому, что она лежала в бассейне реки Бохтан-су и была, следовательно, такой же страной «речной» или «наири», как и страны бассейна реки Арацани.

⁶⁰ Капанцяна, История Урарту, стр. 14 и 202.

⁶¹ См. Ташян, Хетты и урартийцы, Вена, 1934, стр. 308 (на арм. яз.), Капанцяна, Хайаса—колыбель армян, Ереван, 1974, стр. 195 и 197.

Из страны Хубушкна-Наири ассирийское войско двинулось обратно в Ассирию, а сам Саргон II, взяв с собой 1000 всадников, предпринял поход против страны Мусасир. Маршрут этого похода трудно определить, так как спорны и неясны не только исходный пункт этого похода, но также и точное местоположение Мусасира.

СООБЩЕНИЯ ХЕТТСКИХ, АССИРИЙСКИХ, УРАРТИЙСКИХ И ДРЕВНЕАРМЯНСКИХ ИСТОЧНИКОВ О ХАЙАСА-АЗЗИ

История стран Армянского нагорья, предшествующая эпохе древнего союза стран Наири и царства Урарту, в начале XX века была совсем неизвестна. Древнейшими известиями о странах Армянского нагорья были сообщения ассиро-вавилонских и урартийских клинообразных надписей. И лишь после дешифровки найденных в Богаз-кёе клинописных текстов стали нам известны народы и страны преимущественно юго-западных областей исторической Армении и примыкавших к ней Каппадокии и Малой Армении, с которыми были в сношениях хетты.

Хеттология вскрыла перед нами отдаленное прошлое этих областей и мы знаем теперь, что еще в XIV—XII веках на территории Армении, Большой и Малой, находились древние страны Хайаса-Аззи, Ишува, Шуприа, Кадмухи, Тибиа и Бала, в которых основными народами были азийцы, субарийцы, кадмухцы, каскайцы и балайцы.

Как известно, вопрос о границах этих стран и, в частности, вопрос о локализации областей Хайаса-Аззи, Тибиа и Бала до сих пор еще являются спорными проблемами. В последние годы этим проблемам посвящены исследования Н. Адонца и Г. Капанцяна, вышедшие в свет в Париже и Ереване.¹ Адонц и Капанцян местоположение Хайаса-Аззи предполагают в северо-западной Высокой Армении и соответственно этому выводу страны Тибиа и Бала локализируют западнее страны Хайаса в Малой Армении и Понте.

В настоящем исследовании этим проблемам дано совершенно новое освещение и, как мне кажется, с достаточной определенностью выяснено, что общепринятая локализация страны Хайаса-Аз-

¹ Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946; Г. Капанцяна, Хайаса—колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.

зи в Высокой Армении покоится на крайне шатком основании и столь же порочна, как господствовавшее в недавнее время ошибочное мнение о местоположении страны Кицуватна в северном Понте. Я полагаю, что новые выводы настоящего исследования сделают необходимым пересмотр целого ряда вопросов исторической географии хеттской эпохи и будут иметь решающее значение для установления топонимики XIV—XIII вв. как юго-западных областей Армянского нагорья, так и всей Восточной Малой Азии.

1. ГРЕЧЕСКИЕ, ХЕТТСКИЕ, АССИРИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ, СОДЕРЖАЩИЕ СВЕДЕНИЯ О ХАЙАХ И СТРАНЕ ХАЙАСА-АЗЗИ

Еще до дешифровки найденных в Богаз-кёе текстов хеттских клинописных табличек, в которых содержались сведения о стране Хайаса, учеными было высказано предположение, что упомянутое у Диодора (XIV, 29) племя хаев ($\chi\alpha\iota$) жило близ реки Фасиса в Высокой Армении. Этих хаев Кречмер считает предками современных армян,² которые, как известно, называют себя хаями и свою страну Хайастаном. Кречмер указывает, что хаи упоминались в форме хои ($\chi\alpha\iota$) в произведениях греческих писателей Алдинуса и Гекатея Милетского, соответственные свидетельства которых сохранились у Стефана Византийского. В свидетельствах этих хои упоминаются рядом с вихирами: «хои народ вблизи вихиров» или «до сих пор земля вихиров, а с ними рядом живут хои».³

Из приведенных свидетельств делалось заключение, что хои или хаи частью жили рядом с вихирами недалеко от побережья Черного моря, частью же в Высокой Армении. Мы увидим, однако, ниже, что приведенные предположения ученых о хаях и хоях и их родстве с хаями-армянами более чем спорны и требуют основательной проверки.

Исключительный интерес представляют для древнейшей истории Армянского нагорья летописи хеттских царей Суппилулиума (по Форреру 1380—1346 гг.) и его сына Муршила II (по Форреру 1345—1320 гг.), а также тексты договоров, заключенных царем Суп-

² P. Kretschmer, Der nationale Name der Armenier Haikh. Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Rom, philos.-hist. klasse, 1932, № I—VII, стр. 1—9.

³ См. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. «Вестник древней истории», 1948, № 3, стр. 329.

пилулиума с митанийским царем Маттивазом и хайасским царем Хуккана. Переводы этих документов опубликованы в следующих изданиях: 1. E. Cavaignas, Les Annales de Subbiluliuma, Strassburg, 1931, см. также Revue des Etudes Anciennes, 1930, стр. 229 и след.; 2. A. Goetze, Die Annalen des Muršiliš, Mitteilungen der Vorderasiatisch—Ägyptischen Gesellschaft, Bd. 38, Leipzig, 1933; 3. F. Hrozný, Die ersten zehn Regierungsjahre des Königs Muršiliš II, Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi, 1919, стр. 156—223;

4. E. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien. Die Staatverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi, Bogh.—Studien, 8 Heft, 1923.

5. Joh. Friedrich, Staatsverträge des Hethitischen Reiches, Mitteilungen der Vorderasiatisch—Ägyptischen Gesellschaft, Bd. 34, 1930.

О царстве Хайаса-Аззи и его местоположении имеются следующие издания: 1. E. Forrer, Hayasa-Azzi, Caucasia, Fasc. 9 Leipzig, 1931;

2. Cavaignac E., Le premier royaume d'Arménie; Revue Hittite et Asianique, fasc. 17, 1934.

3. Его же, Subbiluliuma et son temps, Paris, 1932.

Страна Хайаса-Аззи впервые упоминается в начале XIV века в летописи хеттского царя Суппилулиума. Текст летописи описывает походы отца Суппилулиума, Тудхалия III (по Форреру 1410—1390) против каскайцев и хайасского царя Караннис. После победоносных походов царя Тудхалия III был заключен с Хайасой договор, который пока еще не опубликован.

К 1375 году, как полагает Форрер, Хайаса была подчинена власти митанийского царя Тушратты. Приблизительно в это же время хайасский принц Хуккана прибыл к хеттскому царю Суппилулиума и последний выдал за него замуж свою сестру. После этого Хуккана, унаследовавший власть над Хайасой-Аззи, сделался союзником хеттского царя и заключил с хеттами договор, который также сохранился.

Наиболее подробные сведения о Хайаса-Аззи имеются в летописях сына царя Суппилулиума, Муршила II (по Форреру 1345—1320).

В этих летописях, сохранившихся в краткой и пространной версиях, описываются походы Муршила II против каскайцев и цар-

ства Хайаса-Аззи, имевшие место в 7—11 годах его царствования. Пятилетняя эта война закончилась, как полагает Форрер, заключением нового союзного договора с хайасцами.

Имеется, кроме того, надпись Тудхалиа IV (1260—1230 гг.), в которой страна Аззи упоминается в числе врагов хеттского государства, и Тудхалиа IV, обращаясь к начальникам своих крепостей, требует от них не грабить и не обижать аззийцев.

Упоминается страна Хайаса-Аззи также и в ассирийских источниках, причем эти источники, как увидим ниже, для расшифровки древней топонимики имеют очень часто решающее значение.

Начиная с XII века вплоть до VIII века мы имеем сведения о Хайаса или Аззи, главным образом, в тех ассирийских клинописных текстах, в которых описываются походы ассирийских царей на север.

Исключительно важны сообщения об Аззи или Алзи, имеющиеся в тексте на призмах Тиглатпаласара I (по Форреру 1117—1080). Из этой надписи видно, что еще до 1170 года страна Алзи была завоевана ассирийцами, но приблизительно в 1170 году области Алзи и Пурукуззи были захвачены мушками и находились под их властью в течение 50 лет до Тиглатпаласара I. Упоминается страна Алзи и в надписях Салманасара III (859—824 гг.), и любопытно, что страна Аззи хеттских надписей, названная в тексте черного обелиска из Нимруда Алзи, в других надписях этого же царя названа «Анзи» или «Анзите», из чего можно заключить, что эти разные названия являются двумя формами одного и того же географического термина.

Исключительный интерес представляет для определения местоположения Хайаса-Аззи текст Луверской таблички, содержащий описание похода 714 года ассирийского царя Саргона. В этом тексте упоминается на северном побережье озера Ван укрепленный город «Уайанс древний», а на западном побережье этого озера — страна «Уайанс» и мощная крепость «Уайанс», названия которых, как будет выяснено ниже, соответствуют имени страны Хайаса хеттских надписей. Если страна Хайаса не упоминается в ассирийских надписях XII—IX веков, то это объясняется тем, что ассирийские цари Тиглатпаласар I, Салманасар III и другие, во время своих завоевательных походов против Наири или Урарту, подчиняли своей власти страны бассейна реки Арацани и впервые лишь армии Саргона удалось проникнуть в бережную область, лежавшую к се-

веро-западу и западу от озера Ван, т. е. в область «Уайанс» или Хайаса.

2. ЛОКАЛИЗАЦИЯ ГОРОДОВ И РАЙОНОВ, УПОМИНАЕМЫХ ВО ВРЕМЯ ПОХОДОВ ТУДХАЛИА III ПРОТИВ КАСКАЙЦЕВ И КАРАНИИ

О походах Тудхалиа III против Хайаса, как было сказано выше, имеются сведения в летописи хеттского царя Суппилулиума. Сохранившийся текст этой летописи, отредактированный сыном и преемником Суппилулиума Муршилом II, в начальной части не исправлен. Но в ней можно прочесть совершенно ясно «Хайаса», а затем упоминаются также каскайцы, о которых сообщается, что они завладели городом Шамуха. Против них именно и против страны Хайаса вел войну Тудхалиа III и его сын Суппилулиума.

Оттеснив каскайцев, сообщает летопись, Тудхалиа отправился на запад и начал там военные действия против страны Маса, напавшей на Каммалу. Во время его отсутствия каскайцы вновь напавшей на Каммалу. Во время его отсутствия каскайцы вновь напавшие были жителями Хатти и опустошили ее.

лями каскайских городов Гатхариа и Газзапа. Тудхалиа, вернувшись из страны Маса, напал на них и обратил их в бегство.

«Когда мой дед, — рассказывает затем редактировавший летопись Муршил II, — после того ушел оттуда, он пошел на страну Хайаса и мой отец был при нем. Когда же мой дед в страну города Хайаса (имеется пропуск одного или двух слов), то с ним Караннис, царь страны города Хайаса, под городом Куммаха в бой (пропуск)».

В сообщениях о походах Тудхалиа III против каскайцев и страны Хайаса, как мы видим, упоминаются страна Хайаса и города Шамуха, Гатхариа, Газзапа и Куммаха, причем согласно свидетельству летописи Гатхариа и Газзапа были каскайскими городами.

Следуя мнению Эм. Форрера и других ученых, Адонц страну Хайаса помещает в районах верхнего течения реки Евфрата и вокруг горного массива Дерсима, т. е. в северо-западной Армении⁴. а Капанцян — «между верховьями Евфрата, Чороха и Аракса», т. е. в пределах древней Малой и Высокой Армении.⁵

Город Куммаху, возле которой произошло сражение с хеттским царем Караннис, Адонц и Капанцян, соглашаясь с Форрером, сопоставляют с современным Кемахом. «Так как долина верхнего Евфрата, — указывает Форрер, — была имеющимся путем вторжения в Высокую Армению, то совершенно очевидно, что Куммаха тождественна с городом Кемахом, упоминаемым армянскими историками и хорошо известным также и теперь»⁶.

Надо сказать, что мнение Форрера о местоположении страны Хайаса в Высокой Армении прочно утвердилось в трудах историков древнего Востока. Мы увидим, однако, что для локализации страны Хайаса в Высокой Армении нет достаточных оснований. Общепризнанное это утверждение, основанное, главным образом, на вышеуказанных свидетельствах Диодора и Стефана Византийского о хаях и хоях, живших в этой части древней Армении, в настоящее время может вызвать серьезные сомнения.

Как выяснено теперь⁷, этническое имя *Хаοι*, упомянутое у Диодора Сицилийского (XIV, 29), является опиской или искажением

⁴ Adoniz, Histoire d'Arménie, стр. 28 и 40.

⁵ Г. Капанцян, Хайаса — колыбель армян, стр. 240.

⁶ E. Forrer, Hayasa-Azzi, Caucasia, 9, 1931, стр. 1—2.

⁷ См. В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, Вест. древ. истории, 1947, № 4, стр. 260, прим. 2.

писца. В соответствующем сообщении Анабасиса Ксенофонта (IV, 7, 1), из которого заимствовано свидетельство Диодора, речь идет не о хаях, а таохах (*Taoxoi*) или таях (*Taoi*). Также и сообщение у Стефана Византийского о хоях (*Χοι*), живших рядом с вихирами близ побережья Черного моря, как совершенно правильно отмечено Капанцян⁸, никакого отношения к хаям-армянам или же к стране Хайаса не имеет.

Мы видим, таким образом, что предположение хеттологов о местоположении страны Хайаса в Высокой или северо-западной Армении не может быть базировано на данных греческих источников и является лишь голой догадкой, лишенной убедительности.

В противоположность общепринятому мнению, в первом томе моего «Критического обзора истории армянского народа» (Ереван, 1945, стр. 32) было установлено, что страна Хайаса находилась не в Высокой Армении, а в районах к западу и северу от озера Ван. Как будет выяснено ниже, в коалицию союза племен, находившихся под главенством Хайаса-Аззи, входили, вероятно, также многие области бассейна реки Арацани, называемые в ассирийских надписях Наири. На северо-западе граница этого мощного союза стран доходила до северных отрогов горного хребта Музурдаг, т. е. окраин современного Дерсима, а на востоке, вероятно, до районов северо-восточного побережья озера Ван.

Это новое определение границ царства Хайаса-Аззи дает уже совершенно иную базу для изучения географических и топонимических проблем хеттской эпохи, неправильно освещенных в трудах историков древнего Востока.

Город Куммаха, около которого произошел бой с хайасцами, как было сказано выше, Форрер предполагает на месте Ани-Камаха, лежавшего в древнеармянской области Даранаги. Хотя имеется также и село Камах к северу от Битлиса, т. е. в самом центре царства Хайаса, однако, отождествить Куммаху с этим Камахом невозможно, так как из описания походов хеттского царя Тудхалиа III видно, что в районах военных действий против каскайцев и страны Хайаса находились кроме Куммахи каскайские города Гатхариа и Газзапа, а также город Шамуха, лежавшие в Верхней стране хеттов. Можно поэтому полагать, что предложенное Форрером сопоставление города Куммаха с нынешним Кемахом на Евфрате более чем вероятно.

⁸ См. «Хайаса — колыбель армян».

Ниже мы увидим, что имя нынешнего селения Танкей, находящегося приблизительно в 8–10 километрах к югу от Кемаха, соответствует, вероятно, названию страны и укрепленного городища Танкува, разграбленных хайасцами. Не трудно поэтому заключить, что как Танкува, так и лежавшая к северу от нее Куммаха, находились не в царстве Хайаса-Аззи, а в близлежащем пограничном районе, подчиненном власти хеттов. Пограничный этот район, как видно из сообщений хеттских надписей, входил в состав «Верхней страны» хеттов.

Абсолютно ни на чем не основано мнение Адонца и Капанцяна, будто город Куммаха был столицей царства Хайаса-Аззи.⁹ Предположение это явно ошибочно.

Для определения районов военных действий Тудхална III против каскайцев и хайасцев имеет важное значение не только локализация города Куммаха, но также и города Шамуха, который был захвачен каскайцами.

По мнению Капанцяна, название города Шамуха является «производным словом с суффиксом—ха от местного ассирийского шам(л),» означающего «камыш, тростник». Местоположение его он предполагает поэтому на месте нынешнего села Камышлы-дере, лежащего у реки Герджанис, притока Лика¹⁰. Предположение это, как мы видим, крайне искусственно и малоубедительно. Мне кажется, с большей вероятностью можно предположить, что Шамуха имеет связь с нынешним Чемуху, лежащим на древнем пути из Зимары в Никополь и находящимся по прямой линии в 10 километрах к северу от нынешнего Достала, тождественного со станционным пунктом Дастейра Таблиц Певтингера¹¹. Селение Чемуху находится приблизительно в 50 километрах к западу от Кемаха и по прямой линии в 40 километрах к северо-востоку от Диврига.

По данным хеттских надписей город Шамуха и город Танкува были укрепленными городищами «Верхней страны» хеттов и были расположены недалеко от территорий каскайских племен и союзных стран Хайаса-Аззи.

Исходя из этого, можно заключить, что «Верхняя страна» хеттов граничила с царством Хайаса, т. е. с его окраинными областями Деренмом и Мзуром, не с запада, как это полагает германский кунесолог Фридрих¹², а с севера и северо-запада.

Для определения местоположения городов Гатхарна и Газзана, опустошавших Хатти, заслуживает внимания предположение Капанцяна. Имя каскайского города Газзана он приурочивает к современному Загата, находящемуся по прямой линии в 30 километрах к востоку от нынешнего Пюрк-Никополя.¹³ Если это сопоставление будет подтверждено какими-либо новыми данными, можно будет также предположить, что каскайские племена, против которых выступил Тудхална III, жили в позднейшей Малой Армении не только близ города Шамуха, но также и в горной области южнее Карахисара.

3. МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ ВОССТАВШИХ ПРИ ТУДХАЛНА III ХЕТТСКИХ ОБЛАСТЕЙ, НАСЕЛЕНИЕ КОТОРЫХ БЕЖАЛО В ИШУВУ

О восстаниях при Тудхална III в Ишуву и восточных областях хеттского царства имеются сведения в договоре, заключенном между хеттским царем Суппилулиумом и митанийским царем Мативаза.¹⁴ В этом договоре перечислены страны, участвовавшие в восстании.

«Во время отца царя страны Хатти (Суппилулиума), говорится в договоре. — восстала страна Ишуву. Люди страны Хатти ушли в страну Ишуву. Люди Гурталиссы, люди Араванны, страна Зазса (в другом месте договора имеется чтение «Заззиса»), страна Каламасма, страна Темна (имеется также чтение «Теммина»), горная страна Халива, горная страна Карна, люди Турмитты, страна Алха, страна Хурма, горная страна Харана, половина страны Тегарамма, люди Тепурзии, люди Хазга и люди страны Арматаана восстали во время моего отца».

¹² Joh. Friedrich, Aus dem hethitischen Schrifttum Heft 1, Leipzig, 1925, стр. 10.

¹³ Капанцян, ук. соч., стр. 46, прим. 1.

¹⁴ См. E. Weinder, Politische Dokumente aus Kleinastien. Die Staatsverträge in akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi, Bogh, Stud. Heft 8, 9, Leipzig, 1923.

⁹ См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 50; Капанцян, Хайаса — колыбель армян, стр. 58 и 109.

¹⁰ Капанцян, ук. соч., стр. 62—63, 129 и 240.

¹¹ См. мою статью «Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду», Вест. древ. истории, 1940, вып. 4, стр. 90—94.

Из текста договора видно, что население вышеозначенных пятнадцати восставших стран бежало в Ишува, которая, по-видимому, была в то время вместе с Хайасой в сфере влияния царства Митанни и, вероятно, вела войну в союзе с митаннийским царем Тушраттой против хеттов.

Относительно местоположения восставших пятнадцати стран в научной литературе существуют различные мнения. Некоторые ученые помещают эти страны в средней и южной Каппадокии, а другие — в горных районах северо-восточной Каппадокии. Адонц, придерживаясь мнения первой группы ученых, местоположение их предполагает между рекой Евфратом и современным Гюрюном, соответствующим, по мнению Форрера, городу Тегарамма (ассир. Тиль-Гарима) хеттских надписей.¹⁵

Не трудно, однако, убедиться, что вышеозначенные страны находились не только на указанной Адонцем сравнительно небольшой территории, но также и в районах далеко отстоявших от последней. Большая часть их были, несомненно, областями Кицуватны, которая, как выяснено теперь, лежала в Киликии и доходила до северной Каппадокии, охватывая на севере Тегарамму, Катаонию и Мелитену. Так, из вышеупомянутых стран Араванна, по-видимому, как полагают ученые, тождественна с нынешним Арабановаси, долиной реки Арабан, вливающейся в Евфрат ниже Самосаты.¹⁶ Следует отметить, однако, что не исключена и другая возможность. Можно также предположить, что Араванна аккадской надписи, соответствующая Арауна (Агауна) хеттских надписей тождественна не с Арабан-ованси, а с Аргауном византийских авторов (арм. Аргуван), лежащим по прямой линии в 40 км к северу от Малатии.

На карте Птолемея, приведенной у Ханзадяна,¹⁷ на правой стороне реки Евфрата отмечена Аравена, а между Аравеной и Мелитеной, также близ Евфрата, Корна, соответствующая, очевидно, станционному пункту Корне Таблиц Певтингера, лежавшему близ правого берега Евфрата между Мелитеной и Клавдией. Мне кажется,

¹⁵ E. Forrer, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, Leipzig, 1921, стр. 75.

¹⁶ См. Ptolomei, *Geogr.*, ed. K. Müller, 1901, стр. 876, пр. 6.

¹⁷ Z. Khanzadian, *Atlas historique*, Paris, 1920.

вполне возможно, что Корне Таблиц Певтингера имеет связь с вышеозначенной «горной страной Карна».

Название страны Заззиса Капанция ставит в связь с именем курдов заза, живущих в Дерсиме и Балу, и страну Заззиса помещает южнее нынешней Зимары.¹⁸ Думаю, что можно считать более вероятным связь названия этой страны с именем нынешнего села Заза, находящегося по прямой линии в 30 километрах к юго-востоку от города Себастии.

Совершенно очевидно, кроме того, что «горная страна Харана» должна быть сопоставлена не с Хараном, находившимся в Месопотамии, а с *Ἀρὰν* Птолемея, лежавшим на пути из Мелитены в Себастию.¹⁹

Местоположение страны Ишува, куда бежало население восставших стран, обычно указывают к югу от нижнего течения реки Арацани в Харбердской области. Можно, однако, с уверенностью предположить, что она на востоке охватывала древнюю Анзитену и простиралась до верховьев Зибене-су.

4. МАРШРУТ ПОХОДА СУППИЛУЛИУМА ИЗ ИШУВЫ В ВАШШУГАННИ

Против Ишувы и царства Митанни, как говорится в договоре, заключенном между хеттским царем Суппилулиума и митаннийским царем Мативаза, выступил сам хеттский царь Суппилулиума.

«Я, Солнце, Суппилулиума, великий царь страны Хатти, герой, любимец Тешуба, выступил против восставшего царя Тушратты. Я перешел Евфрат и прибыл в страну Ишува. Я вновь завладел страной Ишува и вновь ее зачислил в число моих слуг. Люди и страны, которые при моем отце бежали в страну Ишува, а именно (в тексте дано поименное перечисление вышеозначенных пятнадцати стран), этих людей и эти страны я захватил и отослал обратно в страну Хатти. Странам, которыми я завладел, я дал свободу и жители их остались на своих прежних местах. Все те люди, которых я освободил, вернулись к своим сородичам и теперь страна Хатти вновь обрела свои места.

¹⁸ Капанция, ук. соч., стр. 61 и 238—239.

¹⁹ См. Adontz, *Histoire d'Arménie*, стр. 36—37 и его же, *Армения в эпоху Юстиниана*, стр. 81—82.

Я, Солнце, Суппилулиума, великий царь, царь страны Хатти, герой, любимец Тешуба, дошел до страны Алше и западной стороны Кутмара и завладел ими (?). Я подарил их царю страны Алше, Антаратли. Я продвинулся к западной части Суты и разграбил эту часть Суты. Разрушая все, я дошел до Вашшуганини. Из западной части Суты я отправил имущество и все похищенное вместе с быками, овцами и лошадьми в страну Хатти. Однако, царь Тушратта ушел и он не вступил в бой со мной». ²⁰

После покорения страны Ишува театром военных действий была, как видно из приведенного сообщения, северная Месопотамия, где находилась столица царства Митанни Вашшуганини. Маршрут похода хеттского царя Суппилулиума из Ишувы в Вашшуганини пытался установить в своих трудах Форрер. ²¹ В своем исследовании об округах Ассирийского царства, Форрер вышеозначенный Кутмар сопоставляет с местностью Куллимери (Кутемран, Хломарон), местоположение которой он указывает в Арзанене, а в Реальном словаре ассириологии он отождествляет Кутмар с развалинами, лежащими в 18 километрах от нынешнего городка Хайни близ современной деревни Кумар. Район Сута (Zûta), куда из Кутмара направился Суппилулиума, Форрер считает тождественным с районом крепости Суди, завоеванным ассирийским царем Ададнирари I (1336—1305), и локализует его близ нынешнего села Сада, лежащего в горах Турабдина в 31 километрах к северу от Низибина. Местоположение же столицы царства Митанни Вашшуганини он предполагает на месте древнего города ассирийской эпохи Уракка, лежавшего к юго-востоку от Низибина. ²² Следует отметить, что в трудах по истории древнего Востока вышеприведенный маршрут, установленный Форрером, считается в общем приемлемым. ²³

В противоположность мнению Форрера, Адонц считает более вероятным, что Кутмар находился около горного хребта Кашиари и полагает, что границы Алше доходили в ту древнюю эпоху до Кашиари, т. е. одной из главных ветвей Тавра, Масия. Адонц ссылается на договор, заключенный между хеттским царем Суппилу-

лиума и царем Нухаши Титте, в котором имя царя Алше Антаратли упоминается в связи с районом гор Кашиари.

«И так как страна Ишува, — говорится в этом договоре, — в те дни восстала против царя страны Хатти, я, царь страны Хатти Суппилулиума), направился в страну Ишува... (пропуск). После того как я разгромил страну Ишува, я для защиты царя Шаррупша двинулся в страну Митанни. Когда же я прибыл в район горной области Кашиари... Антаратли царю страны Алше, Солнце... Кашиари горный хребет... Когда я уничтожил...» ²⁴

Различные мнения существуют и относительно местоположения города Вашшуганини. Адонц помещает его в современном Тель-Бегороде Вашшуганини. Адонц помещает его в современном Тель-Бегороде, тождественном с Бибасом византийской эпохи, лежавшем по прямой линии в 30 километрах к югу от нынешнего Мардина. ²⁵

Другие же ученые локализуют Вашшуганини близ современного Рас-эль-айна, лежащего у реки Хабур. ²⁶

Как мы видим, по вопросу о маршруте месопотамского похода царя Суппилулиума мнения ученых расходятся.

Думаю, что маршрут этого похода возможно предположить в совершенно ином направлении. Идти из Ишува в Митанни окольно совершенно иным направлением. Идти из Ишува в Митанни окольно путем через Куллимери хеттам, как я полагаю, не имело никакого смысла, так как из страны Ишува имелась краткая и удобная дорога в Северную Месопотамию через Амир-Диарбекир и Мардин. Вполне вероятно поэтому, что маршрут царя Суппилулиума из района современного Харберда, где находилась страна Ишува, в Митанни следует предположить не через Куллимери, а через нынешнюю Аргану по направлению к реке Тигр и Амид-Диарбекир, а затем оттуда в сторону современного Мардина. Возможно поэтому, что вышеозначенный Кутмар следует искать, действительно, близ горного хребта Кашиари, как это предполагает Адонц. Можно также предположить, что местоположение вышеупомянутой страны Сута было не в районе нынешнего местечка Сада, как это полагает Форрер, а в районе современного Мардина, в 8—10 километрах к востоку от которого находится и теперь селение Сунба. ²⁷

²⁰ См. E. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, Bogh, Studien, 8.

²¹ E. Forrer, Reallexikon der Assyriologie, I, стр. 89 и Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, стр. 20—21.

²² См. Forrer, Provinzeinteilung, стр. 20.

²³ См. А. Ташян, Хетты и урартийцы (на арм. яз.), Вена, 1934, стр. 172; Капанцян, Хайаса—колыбель армян, стр. 194 и др.

²⁴ E. Weidner, Politische Dokumente, стр. 59.

²⁵ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 45.

²⁶ См. Max von Oppenheim, Der Tell Halaf, eine neue kultur im ältesten Mesopotamien, Leipzig, 1931, стр. 59. Б. Грозный, Хеттские народы и языки, Вест. древ. ист., 1938, № 2 (3), стр. 32 и др.

²⁷ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

Отсюда хеттские войска двинулись в сторону столицы царства Митанни, Вашшугани, находившейся, по-видимому, близ нынешнего Рас-эл-айна.

Из содержания изданных Вейднером договоров видно, что царство Алше, лежавшее к северу от Митанни, в то время было могущественным государством. Когда после возвращения в Сирию хеттского царя Суппилулиума был убит митаннийский царь Тушратта, «страна Митанни, — как сказано в вышеозначенном договоре, — совершенно погибла: ее разделили между собой ассирийцы и алшійцы».

Вскоре, однако, Митаннийское царство спас от полной гибели хеттский царь Суппилулиума. Он выдал свою дочь замуж за сына, царя Тушратты Мативазу, и страна Митанни после того сделалась вассалом хеттов.

Относительно местоположения стран Хурри и Митанни в исторической литературе высказывались очень часто крайне противоречивые мнения. Местонахождение их, упоминаемых в XIV веке до нашей эры как два отдельных государства, устанавливается, однако, с достаточной определенностью.

Страна Хурри, лежавшая по соседству с Ишувой с юга, как правильно указывает Б. Грозный, находилась в северо-западной Месопотамии и ее столицей был город Урфа. Страна же Митанни, расположенная на юге царства Алше, лежала в северо-восточной Месопотамии, в области рек Хабур и Дияля, и столицей ее был город Вашшугани.²⁸

Некоторые ученые местоположение северных районов Хурри и Митанни ошибочно предполагали в южной и западной Армении. Объясняется это, главным образом, тем, что эти страны Кицуватна и Хайаса-Аззи, лежавшие рядом с Хурри и Митанни, помещали в Понте и Высокой Армении. В действительности же, Кицуватна находилась у Залива Иссос на юго-востоке Малой Азии, а Хайаса или Аззи — в районах к северу и западу от озера Ван.

Не трудно также видеть, что в политических документах, изданных Вейднером, страной Алше называется страна Аззи-Хайаса. Страна эта, названная в надписях на аккадском языке Алше, на ассирийском языке называлась Алзи, а на хеттском — Аззи.

²⁸ См. Б. Грозный, Хеттские народы и языки, Вест. древ. ист. 1938 № 2(3), стр. 30.

Во время продолжительной хетто-митаннийской войны первой половины XIV века (до н. э.) в политической жизни царства Алше или Алзи, т. е. Хайаса-Аззи, произошли тревожные события. Подробности и точные даты их нам неизвестны. По-видимому, еще до митаннийского похода хеттского царя Суппилулиума, царство Хайаса-Аззи подчинилось влиянию и власти царя Митанни Тушратты и хайасский принц Хуккана был вынужден бежать к хеттскому царю Суппилулиума. Последний выдал за него замуж свою сестру и заключил с ним союзный договор.

Необходимо отметить что и территориально и политически Хайаса и Аззи совершенно идентичны и являются названиями одной и той же страны. Хайасой называлось это царство по имени своей столицы Хайаса, названной в ассирийской надписи Саргона Уайанс, а Аззи имеет, как правильно указано Адонцем,²⁹ этническое происхождение и им первоначально назывался народ, по имени которого потом была названа также и страна.

5. ЛОКАЛИЗАЦИЯ КАСКАЙСКИХ И ХАЙАССКИХ СТРАН И ГОРОДОВ, УПОМИНАЕМЫХ В АННАЛАХ МУРШИЛА II

После смерти царя Суппилулиума ему наследовал его сын Арнуванда (1346), а затем другой сын Муршил II (1345—1320). В первые годы своего царствования Муршил II вел упорные войны против каскайцев. После того как сопротивление их было сломлено, он, начиная с седьмого года своего царствования, начал наступление также и против Хайаса-Аззи.

Как подробно сообщает Муршил II в своих анналах, каскайцы напали на пограничную страну Турмитта, но вскоре зачинщики мятежа, города Халила и Даддушка, были им усмирены. После того хеттский царь двинулся в страну Ишхупитта. Область Типна с городом Катхайдува, горные районы Ашхарпайа и Тарикарима, как и области Камама и Зихарна, попеременно поднимали восстание и также были приведены хеттским царем в повиновение.

Каскайцы, заняв горную область Ашхарпайа, отрезали коммуникационную линию, идущую в страну Бала. Муршил II разбил их и вернулся в Зиулилу. Наиболее опасным было наступление каскайцев страны Типна.

²⁹ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 275.

Городища каскайцев, как сообщают анналы, не были подчинены единоличной власти. Политически они не были объединены и находились под властью племенных вождей. Но некто Пиххунна сумел объединить эти кланы в области Типна и образовал из них нечто вроде государства. Пиххунна, совершая грабительские набеги, дошел до города Заззиса и даже завладел страной Иштитина. Муршил II двинулся против него, нанес ему поражение и заставил его сложить оружие.

В анналах Муршила II, как мы видим, упоминаются, с одной стороны, восставшая каскайская область Типна с городом Катхайд-дува, принявшие участие в восстании каскайские города Халила и Даддушка, мятежные районы Ашхарпайа, Тарикариму, Камама и Зихарина, а с другой стороны—хеттские страны Турмитта, Иштитина и город Заззиса, ставшие жертвами грабительских набегов каскайцев.

Вопрос о местоположении районов, в которых вспыхнуло восстание вышеупомянутых областей и городов, до сих пор еще остается неясным.

Как известно, полукочевой народ каскайцы или каскиты, называвшиеся в хеттских надписях «гашгаш», а в ассирийских «каская» (kaskaja), в течение многих столетий тревожили своими военными нападениями хеттское и ассирийское государства. В трудах по истории древнего Востока их считают обычно понтийским народом и помещают между Кизиль-Ирмаком и верхним Евфратом.³⁰ В своей статье «Хеттская культура» А. А. Захаров локализует страну Бала в горах между понтийской Команой (нын. Токат) и Севастией (нын. Сивас) и полагает, что «на западе к Бала примыкали» каскайцы.³¹ Придерживаясь обычного мнения западноевропейских ученых, Адонц считает также вероятным, что каскайцы занимали горные области южных побережий Черного моря, простиравшиеся от устья реки Алиса (Кизиль-Ирмак) до истоков реки Лик-Келкита и реки Алиса, лежавших в Малой Армении.³² Исходя из этого своего предположения, он помещает области Типна и Турмитта, считая их имена тождественными с названиями древнеассирийских мало-

азнатских колоний Тухина и Турхумит, на магистральном торговом пути караванов, идущем из современного Юзгада в Меррифон.³³

Приведенное общераспространенное мнение о северном причерноморском местоположении районов местожительства каскайцев, как мне кажется, столь же шатко, как и предположения о северном местоположении стран Кинуватна и Хайаса-Аззи.

Несомненно, правильно мнение тех ученых, которые основные области каскайских племен помещают к западу от верхнего Евфрата в районах современных городов Дивриг (арм. Товрик. Тефрике-византийцев), Эгин (древнеарм. Аки) и Арабгир.³⁴ И действительно, можно считать вполне вероятным, что военные действия каскайцев происходили, главным образом, на древнем пути Мелитена—Севастия Малой Армении (Melitena—Pisonos Ad Practonum—Aranis—Eusroena Blandes—Sebastia)³⁵ и на пути, идущем от станционного пункта Eusroena, лежавшего близ нынешнего Кангала вдоль реки Кангал-су, в Дивриг и оттуда вдоль реки Евфрата в Ерзингян.

Страна Типна, в которой восстали каскайские племена под начальством Пиххунна, по-видимому, лежала к югу от Диврига. Она простиралась, вероятно, до реки Евфрата и смыкалась с царством Хайаса-Аззи. Можно также предположить, что соседями страны Типна с юга были Камама и Зихарина. Как я полагаю, Зихарина и Типна по названию и по местоположению может быть сопоставлена с современными Захал, лежащим на древнем пути римской эпохи Мелитена—Севастия приблизительно в 25—30 километрах к юго-востоку от Кангала. А Камама, быть может, имеет связь с упомянутой в ассирийских надписях конца VIII века до нашей эры страной Камману, местоположение которой Форрер указывает к северу от Мелитены, между современным Гюрюном (=ассир. Til-Garimmi) и рекой Евфратом.³⁶

Кроме районов Зихарина и Камама устанавливаются с некоторой вероятностью также название и местоположение горной об-

³⁰ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 33—34.

³¹ E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, стр. 74—76; Fr. Hrozný, Boghazköi-Studien, III, стр. 157—158, Капанция, Хайаса—колыбель армян, стр. 133, 240 и др.

³² См. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 76 и 81—82.

³³ См. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 74—76.

³⁴ См. E. Forrer, Die Provinzeinteilung, стр. 74—76.

³⁰ Ср. Б. Грозный, Протоиндийские письма и их расшифровка, Вост. древ. ист., 1940, № 2, стр. 18.

³¹ См. «Хетты и хеттская культура», М.—Л., 1924, стр. 104—105.

³² Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 33.

ласти Тарикарима. Можно считать возможным, что имя этой горной области имеет какую-то связь с названиями Тагарама или Тегарама (Тиль-Гаримму). Ее местоположение следует искать на пути из Гюрюна (=Тегарама) в Дивриг в районах к юго-западу или северо-востоку от Кангала. Местоположение же оккупированной каскайцами горной области Ашхарпайа, через которую пролегал магистральный путь в страну Бала, можно предположить в горных районах к северо-западу или северо-востоку от Диврига. Мы увидим ниже, что страна Бала находилась, согласно нашим новым выводам, в современной Ерзингианской равнине.

Маршрут каскайца Пиххуна из Типиа в районы Иштитины и Заззисы устанавливается также с достаточной определенностью в следующем направлении: из области Типиа, расположенной южнее Диврига, на юго-запад в страну Иштитина, лежавшую близ Захала (=хетт. Зихариия) и Каналара (хетт. Капануага), а оттуда вдоль магистрали Мелитена—Севастия на северо-запад в Заззису, т. е. в нынешнюю Зазу, находившуюся, как мы видели, по прямой линии в 30 километрах к юго-востоку от города Севастии.

Крайне любопытно, что районы вышеупомянутых каскайских городов Халила и Даддушка в анналах Муршила II названы главными областями каскайской страны.³⁷ К сожалению, местоположение их, как и лежавшей недалеко от них хеттской пограничной области Турмитта, неясно и крайне спорно. Гетце помещает Турмитту, явно ошибочно, между Каппадокийской Команой и Марасином.³⁸ В противоположность этому мнению, Капанцян указывает ее местоположение, без достаточного основания, приблизительно у современного Диврига.³⁹ Этот вопрос, несомненно, нуждается в дальнейшем изучении, с привлечением нового материала.

После победоносного своего похода против каскайца Пиххуна, Муршил II в седьмом году своего царствования (в 1338 г.) послал посольство к царю страны Хайаса-Аззи Анниа и потребовал возвращения хеттских рабов, бежавших в его страну, а также и пленников, захваченных им в городе Танкува в стране Иштитина. Так как это требование не было удовлетворено, Муршил II напал на пограничную крепость Хайасы Ура. Подробности взятия

этой крепости нам неизвестны вследствие дефектности текстов краткой и пространной версий анналов.

1. «После же, когда страну города Типиа я сокрушил, — говорится в краткой версии Десятигодичных анналов Муршила II, — к Анниа, царю города Аззи, вестника я послал и ему написал: Когда мой отец в стране города Митанни был, к тебе рабы мои, что пришли... (их возврати мне)».⁴⁰ (Текст здесь прерывается).

2. «Когда я, Солнце, это услышал, — рассказывается от имени Муршила в пространной версии, — то написал ему (царю Анниа)... там тебе ничего не (сдела)ли, также от людей Иштитины тебе ни какого зла не было причинено. Но ты пришел и пошел походом на страну Танкува, сразил ее; вместе с рабочим людом, быками и овцами взял ты ее и увел в страну Хайаса. Владелец же страны Аззи написал мне обратно следующее: — «Что касается того, что ты мне пишешь, что тогда ко мне пришли рабы и некоторые... их тебе не предоставим. Если же ты их требуешь»... Я же ответил письмом следующее: «Я пришел и у границы твоей расположился лагерем, твоей страны я не сразил, рабочего люда, быков и овец я не взял, но ты с Солнцем (со мной) ссору начал, пришел, сразил страну Танкува и обезлюдил ее. Боги да выступят на моей стороне и решение в мою пользу вынесут». Но так как он злые слова мне начал говорить, то я стал враждебным и пошел походом. Город Ура, какой город страны города Аззи первой крепостью был, на крутом месте расположенным (был)... Кто это письмо... услышит, пусть пошлет (человека) и увидит упомянутый город Ура, как снова был он построен»⁴¹.

В приведенных текстах упоминаются Танкува и Иштитина, подвергшиеся нападению со стороны хайасцев. Танкува, как подробно было выяснено выше, была расположена близ современного Анни-Камаха, а Иштитина лежала около пути из Мелитены в Севастию близ нынешних сел Захал и Каналар. Местоположение Танкува в районе нынешнего Танкеля, лежащего в 8—10 километрах от современного Кемаха, подтверждается также и свидетельством

⁴⁰ Перевод Г. Капанцяна, ук. соч., стр. 29.

⁴¹ См. Капанцян, ук. соч., стр. 29—30. Ср. A. Götze, Die Annalen des Mursiliš, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, Bd. 38, 1933, стр. 96—99.

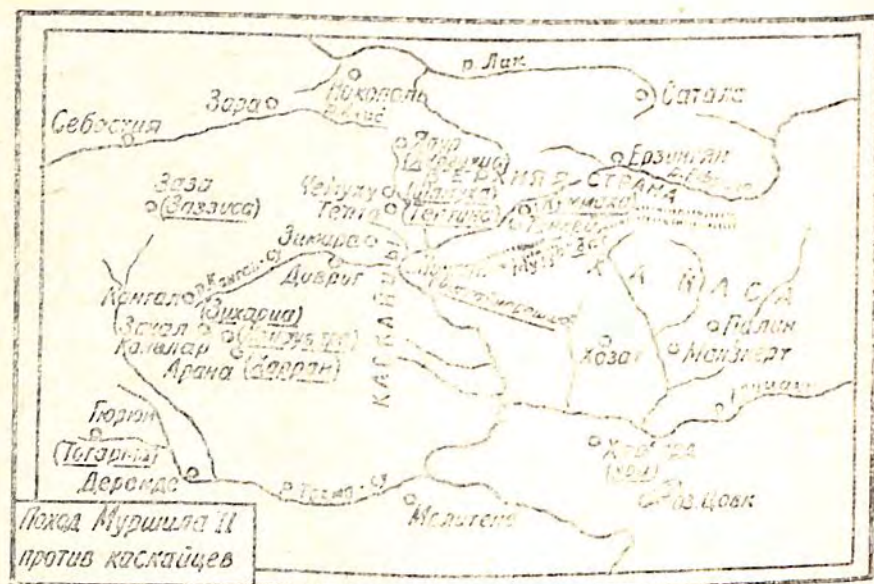
³⁷ См. Alb. Götze, Kleinasien zur Hethiterzeit, Heidelberg, 1924, стр. 10.

³⁸ Там же, стр. 11.

³⁹ Капанцян, указ. соч., стр. 128.

другого хеттского текста (Hattušil-Text § 3) о грабежах каскайцев в Шаддупа и Танкува и об их продвижении к Паттийарику⁴².

Имя хеттского Паттийарика, как я полагаю, может быть сопоставлено с названием нынешнего села Питтарич (= Bitariki на карте Линча),⁴³ лежащего в Ерзингянской равнине по прямой линии в 55 километрах к северо-востоку от Танкея и в 4 километрах к юго-востоку от Джимина. Предположение Капанцяна⁴⁴, что означенный Питтарич тождественен с сомненным хайасским Паттеариком, я считаю ошибочным, так как Ерзингянская равнина и Питтарич лежали, как будет выяснено ниже, не на территории царства Хайаса-Аззи а на территории Верхней страны Хеттского государства.

Лежавшая на крутом месте крепость Ура, главный форпост Хайаса-Аззи, как я полагаю, и по названию и по местоположению соответствует древнеармянской крепости Норе-берд (=Хоре крепость), современному Харберду, лежащему, как указывает Кинь, на утесистой горе.⁴⁵

⁴² См. А. Göze, *Kleinasien zur Hethiterzeit*, стр. 28.

⁴³ См. Н. Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, Strassburg, 1904.

⁴⁴ Капанцян, ук. соч., стр. 59.

⁴⁵ V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, стр. 355 и след.

В следующем 1337 году Муршил II продолжал переговоры с хайасским царем Аннина и вновь потребовал выдачи людей Хеттского государства, бежавших в Хайасу. Однако, Аннина, обещавший это сделать, опять не выполнил своего обещания. Во время же дальнейших переговоров, продолжавшихся и в 1336 году, царь Аннина заявил Муршилу II, что он исполнит требование хеттского царя лишь в том случае, если предварительно будут возвращены его собственные подданные, депортированные из Хайасы.

После этих переговоров, в том же девятом году своего царствования, т. е. в 1336 году. Муршил II удалился в Кичуватну, а Аннина, воспользовавшись этим, вторгнулся в Высокую страну, опустошил район Иштитины и осадил город Каннауара. (Войска и военные колесницы Муршила II в то время стояли в Высокой стране под начальством главного полководца хеттов Нуванза). По приказу хеттского царя Нуванза поспешил на помощь осажденному городу и, напав на врага, около города Каннауара нанес поражение армии царя Аннина, состоявшей из 10.000 бойцов и 700 военных колесниц.

В конце девятого года своего царствования Муршил II, намеревавшийся напасть на Хайасу, прибыл в Тегараму. Его встретили там Нуванза и хеттские войска. Царь хотел немедленно выступить в поход, но Нуванза и военачальники посоветовали отложить наступление, так как год уже близился к концу.

«Из страны города Каргамиш, — рассказывает Муршил II в своих анналах, — я пошел вверх и пришел в страну города Тегарама. Когда я прибыл в страну города Тегарама, Нуванза и все военачальники в городе Тегарама пришли мне навстречу и меня там нашли. Хотя я двинулся бы походом в город Хайаша, на год уже совсем близился к концу и мои военачальники сказали: — «Господин наш, год совсем уже близок к концу, в город Хайаша не иди». На город Хайаша я не пошел (походом), а пошел на город Харрана»⁴⁶.

Капанцян полагает, что Муршил II, изменив свой маршрут, из Тегарама направился на юг в Харран, лежавший в Осроене. Адонц Тегарама дает другое объяснение. По его мнению, под городом Харрана в приведенном тексте подразумевается не Харран северной Месопотамии, а Харран южной Месопотамии.

⁴⁶ См. Капанцян, ук. соч., стр. 31, 35.

ти близ истоков реки Куру-чая, находится по прямой линии на расстоянии 25 километров к северо-западу от Тента.

Здесь же в Малой Армении, в древней ее области Орсене, лежавшей близ района восставших городов, можно предположить также местоположение вышеозначенного города Харшама, имя которого тождественно, вероятно, с названием Орсена. Предположению соответствует древней крепости Харснан, лежавшей близ Севастии на левом берегу реки Алиса, маловероятно, так как византийская область и крепость Харснан лежали не в Малой Армении, где находились восставшие города, а в Подеменийском Понте.

Выяснением местоположения Пиггайнарешши, Таптины, Яхрешши и Харшамы направление пути Муршила II с достаточной определенностью устанавливается из района города Харрана или Арана, т. е. современного Аладжа-хана, через Дивриг в район нынешнего Пингыана и оттуда на север по древнему пути Dasteira-Nicropolis Таблиц Певтингера. Этот путь подробно рассмотрен и выяснен Адонцем и Миллером.⁵³

Полагая местоположение города Харшама близ Севастии, обратный путь Муршила II в столицу Хаттуша Адонц указывает через Сивас и Юзгад.⁵⁵ Можно считать более вероятным, что этот маршрут следует предположить не через Севастию, как предполагает Адонц, а в северном направлении через Эндерес, Токат и Зиле.

Как мы видели, Муршил II вернулся в свою столицу через город Хакпишша, находившийся в Верхней стране хеттов. Хотя местоположение города Хакпишша в точности неизвестно, исходя из вышеизложенного, можно предположить, что город этот лежал не в районах южного пути Зара-Сивас-Юзгад, а северной дороги Эндерес-Токат-Зиле.

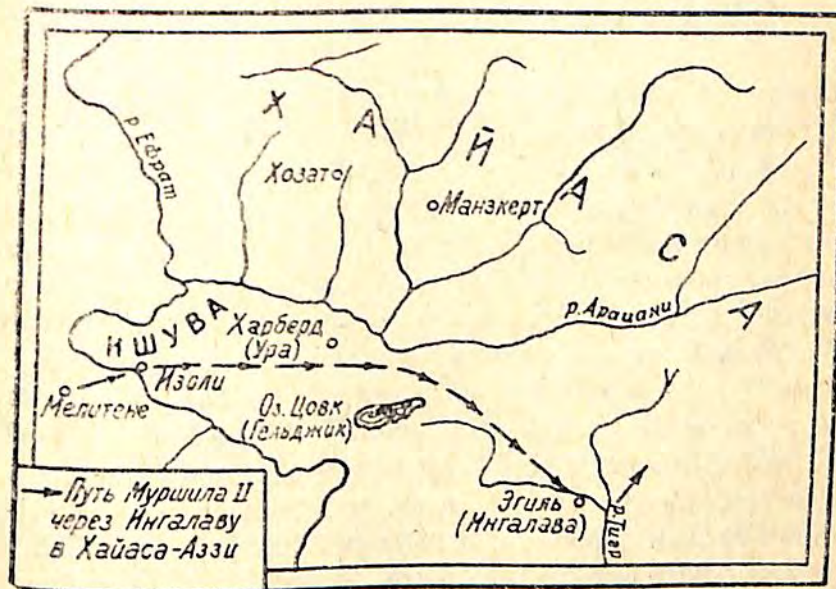
В начале следующего десятого года своего царствования, в 1335 году до нашей эры, Муршил II вновь выступил в поход и направился в глубь страны Хайаса-Аззи. Этот поход подробно описан в пространной версии его анналов.

⁵³ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 37.

⁵⁴ См. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 79—80 и К. Миллер, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, стр. 679—680. Ср. также мою статью «Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду», Вест. древ. ист. 1940; № 3—4, стр. 90—94.

⁵⁵ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 37.

«Когда весна наступила,—говорится в этой версии анналов,— в страну города Аззи, пустившись в путь, я вновь пошел. Бойцам и воинам колесниц я приказал собраться для похода в городе Ингалава. Так как и я, Солнце, людей города Аззи раньше разбивал и Нуванза, мой главный военачальник, под городом Ганнувара их разгромил, поэтому они не отважились вступить со мною в бой днем, а намеревались напасть на меня ночью. «Мы ночью его там разобьем», говорили они. Когда же я узнал, что люди города Аззи собираются напасть на лагерь ночью, я предупредил войско об этом».

Приняв предупредительные меры, Муршил II, как сообщают анналы, двинул свои войска к городу Арипса, расположенному на высоком месте «среди моря». Город был взят и был ограблен. Затем он направился к городу Дуккамма. Испуганные жители его, не желая подвергнуться участи Арипсы, сами сдали ему город и обязались доставлять ежегодно определенный контингент рекрутов для хеттской армии. После того старейшины страны, увидев, что укрепленные их города не могли противостоять врагу, пришли к Муршилу II и подчинившись ему, обязались поставлять людей для его войска. Они обещали, кроме того, вернуть ему находившихся у них хеттских пленников. Муршил II потребовал, чтобы они подтверди-

ли свои обязательства клятвой, и возвратился в город Хаттуша, не закончив покорение и умиротворение Хайасы.

Весною следующего года, в 1334 году (до н. э.), хеттский царь вновь направился в страну Хайаса-Аззи, чтобы окончательно наладить и привести в порядок взаимоотношение с этой непреклонной страной. Но люди страны Хайасы, узнав об этом, послали ему на встречу некоего Мутти, «мужа из города Халимана», который сказал ему:

«Господин наш, ты нас раньше уже разгромил, не выступай вновь против нас. Считай нас, господин, твоими подданными. Мы согласны доставлять нашему господину бойцов и воинов для колесниц. Мы вернем также хеттских пленников, которые находятся у нас».

Муршил II принял это предложение и после того как ему вернули пленных хеттов вернулся в город Анкува и провел там зиму.

В сообщениях Муршила II о его походах в страну Хайаса-Аззи, как мы видим, упоминаются четыре города: 1) город Ингалава, исходный пункт похода 1335 года, 2) город Арипса или Арипша, лежавший на скалистом высоком месте «среди моря», т. е. на полуострове, 3) город Дуккамма, изъявивший покорность хеттскому царю и 4) город Халимана, родина посланца хайасцев «мужа Мутти».

Насколько можно судить по опубликованным данным хеттских надписей, во время походов Муршила II (1338—1335 гг.) хеттские войска впервые вели военные действия в самой Хайасе.

Совершенно очевидно поэтому, что вышеприведенные свидетельства анналов о городах, лежавших в самой стране Хайаса-Аззи, представляют исключительный интерес.

Мы уже отмечали выше, что в коалицию стран, находившихся под главенством Хайаса-Аззи, входила обычно также и лежавшая в древнеармянской области Софене страна Ишува. Эта страна была юго-западной окраиной области царства Хайаса-Аззи и граничила с Мелитеной. В ней именно, в Харбердской равнине, находился, как было сказано выше, город-крепость Ура, тождественный с древнеармянской крепостью Норе-берд (=нынеш. Харберд) и считавшийся пограничным укрепленным форпостом царства Хайаса-Аззи.

Отождествление крепости Ура с современным Харбердом дает возможность определить также и местоположение города Ингалава.

Название города Ингалава, как совершенно правильно указано Форрером,⁵⁶ может быть сопоставлено с Ingilene, Ingila греко-римских источников, с древнеармянскими Ангелтун и современным Эгиль-Агиль, лежащим на берегу реки Аргана-су, притока реки Тигра. Устанавливается, таким образом, с достаточной определенностью, что как в 1338, так и в 1335 году армия Муршила II шла в страну Хайаса-Аззи из каскайских районов Малой Армении по древнему караванному пути Melitene-Tigranacerta, описанному в Таблицах Певтингера. Направление этого пути выяснено в исторических трудах с полной определенностью. Вполне вероятно поэтому, что эту часть маршрута Муршила II следует предположить из Мелитены в Харбердскую равнину, где находилась крепость Ура, а оттуда через нынешнюю Аргану в Ингалава-Эгиль.

Не трудно, кроме того, заключить, что город Ингалава-Эгиль, в котором в 1335 году были сосредоточены войска Муршила II для похода вглубь Хайаса-Аззи, находился на отвоеванной в 1338 году вместе с крепостью Ура территории союза стран Хайаса-Аззи.

Местоположение хайасских городов Арипса и Дуккамма Форрер указывает на юго-западном берегу озера Ван и, основываясь на выводах Конрада Миллера и И. Маркварта⁵⁷ о местонахождении стационарного пункта Таблиц Певтингера Dagnevana, отождествляя Дуккамма с этим Dagnevana (=Dognavana у Анонима Равеннского) и с современным Датваном, лежащим у юго-западного угла озера Ван.⁵⁸

О том, что город Арипса был расположен на полуострове, окруженном морем, т. е. Ванским озером, имеется, действительно, указание в самом тексте анналов. Явно ошибочно, однако, приурочивание города Дуккамма к Дагневана римской карты и к современному Датвану.

В работе моей «Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana»⁵⁹ было выяснено, что Дагневана Таблиц Певтингера тождественна не с Датваном, как полагали Миллер и Маркварт, а с Доне-

⁵⁶ См. E. Forrer, *Reallexikon der Assyriologie*, I, 88. Ср. E. Cavaignac, *Le Premier royaume d'Arménie*, *Revue Hittite et Asiatique*, fasc. 17, 1934.

⁵⁷ См. K. Miller, *Itineraria Romana*, 1916, стр. 745; J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930, стр. 61.

⁵⁸ См. там же, I, 88 (Alsi).

⁵⁹ Ереван, 1936, стр. 94—97 и 242.

13. бог... хухуш города Гашмиаха,
14. бог Силли города (имя неразборчиво).

В приведенном тексте, как мы видим, в дополнение к вышеуказанным хайасским городам упоминаются и другие города Хайасы: Хайаса, Лахирхила, Арниа, Кам(уха), Паххутейа, Таматта, Газу, Архита, Дуккаммана, Баррана, Гашмиаха.

Мы увидим ниже, что, основываясь на данных о местоположении Хайаса-Аззи в районах к северу и западу от озера Ван и к востоку от реки Евфрата-Карасу, удастся на этой же территории локализовать и большую часть также и этих городов.

Любопытно, прежде всего, что в вышеприведенном тексте на первом месте помещен город Хайаса, который был, очевидно, столицей Хайасского царства. Совершенно ясно поэтому, что по имени своей столицы, как это было обычно в ту древнюю эпоху, называлась Хайасой вся юго-западная Армения.

Город Хайаса, как было выяснено в моем исследовании о маршруте похода Саргона против Урарту, тождественен с «Уаи-аис древним» ассирийской надписи Саргона, известной под названием Луврской таблички. Местонахождение этого древнего Уаи-аис указано в Луврской табличке в Урартской области Анади, лежавшей на северном побережье озера Ван.

Упомянутый в вышеприведенном списке богов город Арниа Форрер приурочивает к городу Арна, упоминаемому в ассирийской надписи Саргона. Следует, однако, отметить, что имеется кроме Арниса, лежащего по прямой линии в 30 километрах к юго-востоку от Муша,⁶⁴ также и другой Арнис, расположенный на северо-восточном берегу озера Ван между Беркри и Аканц. Поэтому местоположение хайасского города Арниа возможно предположить как в Мушской равнине, так и к востоку от современного Аканца.

Следующее за Арниа название города Кам(уха), если оно правильно восполнено Адонцем, может иметь связь не с именем современного Ани-Камаха, лежавшего в ту эпоху, как было выяснено выше, в Верхней стране хеттов, а с именем нынешнего села Камах, расположенного по прямой линии на расстоянии 8 километров к северо-востоку от Битлиса.

Имя седьмого города в вышеприведенном списке Ga-zu-u и по своему названию, и по местоположению соответствует, вероятно,

современному Хазо (=Hazo), лежащему по прямой линии в 60 километрах к юго-западу от Битлиса.

Следующий город Архита упоминается не только в хайасском списке богов, но также и в договоре, заключенном между хеттами и Ишувой. Он находился, как видно из текста этого договора, близ Ишувы. Хотя точное местоположение его не установлено, но совершенно очевидно, что и этот город лежал не в Высокой или северо-западной Армении, где по господствующему мнению должна была находиться страна Хайаса-Аззи, а в той же юго-западной Армении, где, как мы видели, находились хайасские города Ура, Ингалава, Арипса Халимана, Хайаса, Арниа, Камуха и Газу.

После города Архита в вышеприведенном списке значится город Дуккаммана. По-видимому, Дуккаммана (с вторичным суффиксом-на) тождественна с городом Дуккамма анналов Муршила II. Упоминается этот город и в договоре, заключенном между хеттами и Ишувой. Местоположение его следует искать, конечно, не в Высокой Армении близ Эрзерума, как предполагает Капанцян,⁶⁵ а на установленной нами территории царства Хайаса-Аззи между озером Ван и рекой Евфратом.

Имя следующего после Архиты города Барана как будто имеет связь с названием страны Бари, упоминаемой в ассирийской надписи Саргона (в Луврской табличке). В исследовании моем о маршруте похода Саргона против Урарту было мною высказано предположение, что имя древнеармянской области Беркри (араб. Баркири), вероятно, является осмыслением названия урартийской области Бари. Я считаю вполне возможным, что сжатая форма названия Бари могла возникнуть из более древней формы Баррана. Если предположение это окажется приемлемым, то можно будет заключить, что местоположение города Баррана нужно искать в области Бари, т. е. в районе древнеармянского и современного Беркри, у северо-восточного угла озера Ван.

Крайне любопытно, что в ассирийской надписи Саргона (т. е. в Луврской табличке) упоминаются города урартийской области Бари-Сангибуту, Шашзиса и Улху, названия которых, как указывает Адонц,⁶⁶ соответствуют именам восставших при Тудхалли III стран Заззиса и Алха. Это совпадение нельзя считать случайным.

⁶⁵ См. Капанцян, ук. соч., стр. 59 и 68.

⁶⁶ Adontz, Histoire e'Arménie, стр. 44.

⁶⁴ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

Мне кажется, можно с некоторой уверенностью предположить, что бежавшее в Ишуву население восставших при Тудхалиа III стран Заззиса и Алха было поселено на восточной окраине царства Хайаса-Аззи и места поселений их названы Шашзиса и Улху по имени их прежней родины.

В вышеприведенном списке на втором месте значится хайасский город Ра-а-at-te-(u), название которого Капанцян предлагает восполнить и читать Pattearik⁶⁷. По мнению Капанцяна, приведенное дефектное имя Паттеарик, вероятно, соименно с хеттским Паттийарик, и сохранилось в позднем армянском Питтарич, находящемся по прямой линии в 20 километрах юго-восточнее города Ерзингяна. Это мнение, как мы видели выше, явно ошибочно, так как Ерзингянская равнина, в которой находился Питтарич не лежала на территории Хайаса-Аззи. Паттеарик вышеприведенного списка, как я полагаю, тождественен и по своему названию и местоположению с Паттейариком, упомянутым в договоре, заключенном между хеттами и Ишувой.

Капанцян считает возможным, что Паттеарик первично значил «крепостца», «городок» и был образован из batag или ratag, что в урартийском значило город, и окончания -ич или -ик, являвшегося уменьшительным суффиксом.⁶⁸ В случае приемлемости этой этимологии, можно было бы приурочить Паттеарик к развалинам крепости Пертак,⁶⁹ лежащим на северном берегу реки Арацани, по прямой линии в десяти километрах к северу от Харберда. Возможно, что название этой крепости Пертак, означающее «крепостца», является древнеармянским переводом имени Патеарик, имеющим аналогичное значение.⁷⁰

Мы видим, таким образом, что кроме вышеуказанных городов Ура, Ингалава, Арипса и Халимана, также и города списка хайасских богов, а именно, Хайаса, Патте(арик), Арииа, Кам(уха), Газу, Архита, Дуккаммана и Баррана, находились не в Высокой или северо-западной Армении, где историки древнего Востока помеща-

ют Хайаса-Аззи, а в районах к северу и западу от озера Ван и к востоку от Евфрата-Карасу, где было установлено нами местоположение этого царства.

7. РАВНИННАЯ СТРАНА БАЛА, ЛЕЖАВШАЯ К СЕВЕРУ ОТ ХАЙАСА-АЗЗИ

Историки древнего Востока, как известно, неоднократно писали о местоположении часто упоминаемой в хеттских надписях страны Бала, но их работы, к сожалению, не привели пока к окончательным результатам. По этому вопросу хеттологами высказывались путанные и противоречивые мнения.

Одни, как например, Э. Форрер, локализуют Бала между понтийской Команой (=нын. Токат) и Севастией⁷¹. А. Гетце на своей карте Хеттского царства помещает Бала к юго-востоку от Хаттуша между рекою Алисом (Кизиль-Ирмак) и рекою Конаксу⁷². Напротив, французский ученый Каваньяк местоположение страны Бала предполагает к северо-востоку от хеттской столицы Хаттуша, близ Пафлагонии⁷³. Приблизительно там же, в районах близ города Амасии, помещает Бала также и Адонц⁷⁴. В противоположность этим разноречивым предположениям, Капанцян локализирует ее «приблизительно у Герджаниса и севернее по долине реки Келькит».⁷⁵

Мы увидим, однако, ниже, что согласно нижеприведенным нашим выводам получает совершенно новое освещение, кроме проблемы местонахождения страны Хайаса-Аззи, также и эта проблема.

Страна и племенная группа Бала или Пала впервые стали нам известны из хеттских надписей. В хеттских законах «земля Бала» упоминается рядом со страной Хатти и «землей Луийа» и из этого ученые делали заключение, что эта страна играла значительную роль в Хеттском государстве.

Население страны Бала имело свой особый язык и в надписях из Богаз-Кея, кроме протохеттского, луйского, хеттского (несий-

⁷¹ См. SBBA, 1919, 1987; А. Захаров, Хетты и хеттская культура, 1924, стр. 104.

⁷² А. Götze, Kleinasien zur Hethiterzeit, Heidelberg, 1924.

⁷³ E. Cavaignac, Revue Hittite et Asiatique, 1936, стр. 173.

⁷⁴ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 34.

⁷⁵ Капанцян, Хайаса, стр. 128.

⁶⁷ Капанцян, ук. соч., стр. 59 и 92—93.

⁶⁸ Там же, стр. 93, прим. 1.

⁶⁹ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

⁷⁰ Следует отметить, что город этот назван у Тейлора не Пертак, а Пейртек, см. Дневник путешествия по Армении, Курдистану и Верхней Месопотамии в 1866 году, перевод Н. Астафьева, Матер. для геогр. Аз. Турции, прилож. к тому II Изв. Кавк. Русск. Геогр. общ., Тифлис, 1873, стр. 63.

ского) и хуррийского языков, упоминается также и *Balašmīlī*, т. е. балайский. На этом языке возносили молитвы богу Зибаруа и воспевали заклинания на серебро. Эти заклинания, как полагают ученые, были составлены на балайском языке, потому что на территории страны Бала находились серебряные рудники современного Гюмюшхане.

О местоположении страны Бала в хеттских надписях имеются лишь косвенные указания. Из сообщений источников особый интерес представляет свидетельство о том, что власть хеттских наместников, посылавшихся в Бала, распространялась одновременно и на область Думана.

Как сообщают хеттские надписи, после смерти Суппилиума страной Думана и укрепленными там местами завладели каскайцы. Наместник Хутупиянзаш не мог удержать в своих руках не только Думану, но и страну Бала. Он вынужден был отступить в горы. Однако, вскоре после того он напал на каскайцев и вытеснил их. Упоминается Хутупиянзаш как наместник стран Бала и Думана и в тринадцатой табличке анналов Муршила II.⁷⁶

Из этих сообщений совершенно ясно видно, что страны Бала и Думана были расположены бок о бок. Следовательно, локализация страны Думана может пролить свет и на местоположение страны Бала.

Положение Думаны в точности нам известно. Имя страны Думана тождественно, конечно, не с названиями хеттского Тувануаша или древней Тианы, как указывают Гётце и Грозный,⁷⁷ а, как совершенно правильно полагает Капанцян, с названием Домана греко-римских источников.

Наиболее ценное сведение о Домане имеется в Географии Клавдия Птолемея. В ней в числе городов гористых местностей Малой Армении упоминаются на первом месте Сатала, Домана, Тапур, Никополь.⁷⁸ Местоположение Доманы Капанцян указывает «западнее Саталы в направлении на Никополь»⁷⁹, но это мнение, как мне кажется, лишено основания. Домана не была вовсе стан-

ционным пунктом на пути от Саталы в Никополь. Она лежала недалеко от Саталы, но не к западу от нее, а к северу.⁸⁰

Приурочиванием страны Думаны хеттских надписей к району Доманы греко-римских источников предпринимается вопрос о местоположении страны Бала.

По данным анналов Муршила II страна Бала не имела укрепленных городов и была страной «низменной». Можно поэтому с полной уверенностью заключить, что она лежала в Ерзингянской равнине и примыкала к стране Думана с юга. Следует отметить, что по соседству с горной страной Думана не было другой низменной области кроме Ерзингянской равнины, а следовательно, местоположение страны Бала устанавливается почти с полной определенностью.

Если работы историков древнего Востока при решении этого вопроса не привели их к удовлетворительным результатам, то объясняется это тем, что они район Ани-Камаха и всю Ерзингянскую равнину ошибочно считали западными окраинами царства Хайаса-Аззи.

Предложенная мною локализация страны Бала в Ерзингянской равнине не только выясняет одну из сложных проблем исторической географии хеттской эпохи, но, одновременно, проливает свет и на спорный вопрос об археологических находках на холме Алтын-Тепе.

Как известно, в 1938 году во время прокладки железнодорожного пути Сивас-Эрзерум были найдены на этом холме, лежащем в четырех километрах южнее села Джимини, материальные памятники древней культуры, главным образом бронзовые и серебряные предметы, которые хранятся сейчас в Археологическом музее Анкары. Германский археолог Ганс Геннинг, лично посетивший местонаходок, полагает, что на холме Алтын-Тепе находилась урартийская крепость и что комендантом этой крепости был высечен в скале могильный склеп и оттуда именно происходят найденные предметы.

По мнению Геннинга планомерные дальнейшие раскопки дадут возможность выяснить план крепостных построек и открыть новые археологические ценности. В постройках холма Геннинг пред-

⁷⁶ См. А. Götze, *Kleinasien zur Hethiterzeit*, стр. 11.

⁷⁷ Götze, *ук. соч.*, стр. 12; Hrozny, *Boğazköi-Studien*, Leipzig, V, стр. 40.

⁷⁸ Ptol. V, 6, 18, стр. 882 (изд. Мюллера).

⁷⁹ Капанцян, Хайаса, стр. 128.

⁸⁰ См. Н. Kiepert, *Zwölf Karten Z. Atlas antiquus Tab. IV.*

полагает «все своеобразие урартийской скальной архитектуры», найденные же предметы относят к VIII или VII в. до нашей эры.⁸¹

В противоположность этому мнению, Капанцян не считает возможным Ерзингянскую равнину отнести к Урарту, так как, по его мнению, цари Урарту дальше Басена не доходили. Крепость Алтын-Тепе, как полагает он, тождественна «с хайасским форпостом Ура» и являлась «хайасским или хеттским опорным пунктом».⁸² Находкам на холме Алтын-Тепе Капанцян придает огромное значение, так как они найдены, по его мнению, на территории страны Хайаса.

«Если бы даже эта крепость, — пишет он, — была стоянкой хеттского коменданта и его гарнизона, то этим только может подтвердиться культурное влияние хеттов на хайассцев и соседних с ними народов»⁸³.

Мне кажется, согласно вышеприведенным новым выводам, как мнение Геннинга, так и предположение Капанцяна о тождестве крепости Алтын-Тепе с хайасской крепостью Ура, не могут быть признаны правильными. Определением местоположения страны Бала в Ерзингянской равнине вопрос этот получает иное освещение.

Совершенно очевидно, что обнаруженная в 1938 году древняя крепость на холме Алтын-Тепе не имеет никакого отношения к Урарту или Хайаса. Она, как не трудно догадаться, была, вероятно, резиденцией хеттских наместников, правителей стран Бала и Думана.

Крайне любопытно, что в четырех километрах к юго-востоку от нынешнего села Джимин находился, как было отмечено выше, хеттский Паттийарик, лежавший в районе нынешнего Питарича. Этот факт заслуживает особого внимания. Исходя из этого, можно с уверенностью предположить, что в районе холма Алтын-Тепе, лежащего в четырех километрах южнее села Джимин, находилась не урартийская или хайасская крепость, как указывают Геннинг или Капанцян, а хеттское городище Паттийарик, резиденция хеттских наместников страны Бала.

⁸¹ См. Капанцян, Хайаса, стр. 101—107 и 243—244; ср. Hans Henning von der Osten, Neue urartäische, Bronzen aus Erzincan, напечатано в «Сообщениях VI международного конгресса по археологии», 1940, стр. 225—229.

⁸² Там же, стр. 53, 109, прим. 1 и 241.

⁸³ Там же, стр. 107.

Из сообщения Геннинга видно, что крепость Алтын-Тепе в стратегическом отношении занимала выгодную позицию и господствовала над всей Ерзингянской равниной. Оттуда можно было видеть начало и конец дороги, пролегавшей через равнину. По описанию Штреккер, равнина эта имела в длину протяжение около 9 часов пути, а в ширину около 3 часов пути⁸⁴.

Выяснением местоположения страны Бала и лежавшего в ней хеттского городища Паттийарик устанавливается, что царство Хайаса, простиравшееся на северо-западе до северных отрогов горного хребта Музурдаг, могло соприкасаться со страной Бала не с запада, как обычно полагают, а только с севера.

Следует отметить, что имя страны Бала получило значительное отражение в топонимике как Малой, так и Великой Армении. С именем Бала связан ряд пунктов, лежащих в районах близ современных городов Кемах, Гержанис и Байбурт, например, Бал, Балансон, Балахор и другие. Особенно интересно то, что с названием Бала связаны также имена некоторых древнеармянских областей и городов юго-западной Армении, как например, области Палу, Балаовит, т. е. «Бала-долины» и города-крепости Балу или Палу, лежавших у реки Мурад-Арацани, области Палнатун и города-крепости Палин, лежавших на одном из притоков Перп-су, и области Палуния, расположенной между Тароном и Аштианеной.

Предположение о связи названия Бала хеттских надписей с именем древнеармянского города Балу впервые было сделано Дж. Гарстангом.⁸⁵ Это сходство нельзя, однако, объяснить, как правильно указывает Капанцян, местоположением страны Бала на реке Мурад-Арацани.⁸⁶ По его мнению, наличие в Армении топонимических названий Балу, Балаовит, Палнатун, Палин и Палуния есть позднее явление и объясняется переселением балайцев в восточные районы Урарту во время киммерийских и скифских нашествий VIII—VII столетий до нашей эры. Передвижение это Капанцян предполагает в VII веке, так как в урартийских надписях VIII века

⁸⁴ См. В. Штреккер, Топографические очерки Верхней Армении, перевод Н. Астафьева, Материалы для географии Азиатской Турции, прилож. к тому III Изв. Кавк. Отд. Русск. Геогр. общ., Тифлис, 1874, стр. 2.

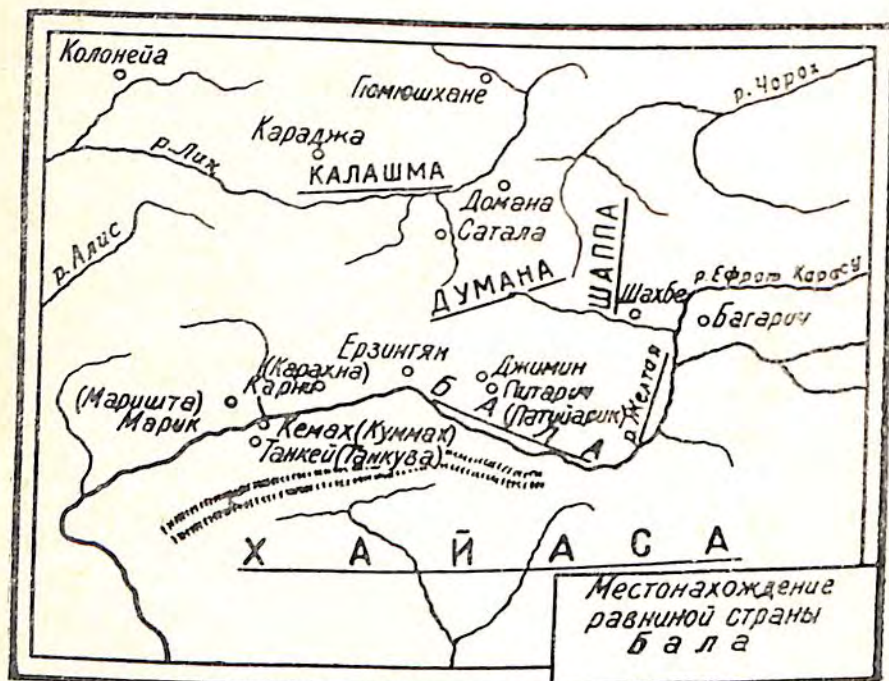
⁸⁵ См. L. A. Mayer, Index of Hittite Names. With Notes by John Garstang Brit. School of Archeol. in Jerusalem, Supplementary Papers, I, 1923.

⁸⁶ Капанцян, Хайаса, стр. 131.

имена вышеозначенных балайских областей и городов не упоминаются.

8. БЛИЗКОЕ СОСЕДСТВО ЦАРСТВА ХАПАСА—АЗЗИ С ВЕРХНЕЙ СТРАНОЙ ХЕТТОВ И ОБЛАСТЬЮ КАСКАПЦЕВ

Предложенное нами новое определение местоположения страны Бала очень важно, так как оно дает возможность установить более точно и более обоснованно также и местоположение Верхней страны хеттов. Из свидетельств хеттских надписей видно, что Верхняя страна, являвшаяся значительной частью Хеттского государства, управлялась принцами хеттского царского дома. Самыми

важными районами были в ней первоначально Хакпишша и Иштахара, но с течением времени к этой основной территории Верхней страны были присоединены и многие другие районы, которые подробно указаны у Гётце:⁸⁷ Маришта, Ишхупитта, Хишшашхапа, Катапа, Ханхана, Тарахна, Хаттена, Турмитта, Бала, Думана, Кашшия, Шаппа, страна у Желтой реки, Нерик, Шамуха и Куруштама.

Как известно, современные хеттологи и историки древнего Востока Верхнюю страну хеттов обычно помещают на юге Малой Армении. Так, А. Гётце местоположение ее предполагает между Евфратом, Тохма-су и верховьями реки Алис.⁸⁸ В Малой же Армении по значительнее севернее бассейна реки Тохма-су, а именно, западнее Евфрата до истоков реки Алис, локализует эту страну также и Фридрих.⁸⁹

В свете новых выводов настоящего исследования получает новое освещение и этот вопрос. По всей видимости, Верхней страной называлась не небольшая территория Малой Армении к западу от Евфрата, как полагают Гётце, Фридрих и другие, а вся северо-восточная часть Хеттского государства, расположенная между первичными западными районами Верхней страны Хакпишша и Иштахара, местоположение которых неясно, и страной у Желтой реки, которая, как будет выяснено ниже, лежала, вероятно, в древнеармянской области Держане.

Следует отметить, что на карте в конце своей работы «Хайаса—колыбель армян» Капанцян указывает местоположение города Хакпишша на правом берегу реки Ирис, по прямой линии в 60 километрах к северо-западу от Никсара. Но, к сожалению, в самом тексте книги предположение это им не обсуждено и не обосновано.

Относительно Хишшашхапа, Катапа и Ханхана нам известно, что они являлись, как указывает Гётце,⁹⁰ коренными районами Хеттского государства. Форрер полагает, кроме того, что Ханхана лежала в одном из районов протохеттского языка.⁹¹ А имя страны Катапа, как он указывает,⁹² может иметь связь с названием области Колонена античных авторов, в которой находились города Севастия и Севастополь.⁹³

Неясной остается до сих пор локализация стран Ишхупитта, Тарахна, Хаттена, Турмитта, Кашшия, Нерик и Куруштама. Но, к счастью, несколько больше известно нам о восточных районах Верхней страны, непосредственно граничившихся с Хайаса-Аззи.

⁸⁸ Там же, стр. 33 (карта).

⁸⁹ J. Friedrich, *Aus dem hethitischen Schrifttum*, I Leipzig, 1925, стр. 10.

⁹⁰ Götze, *Kleinasien*, стр. 13.

⁹¹ *Zeitsch der Deut. Morq. Ges.*, NF, 194, № 37.

⁹² ZDMG. NF, 1, 326.

⁹³ Plin. *Nat. hist.* VI, 3, 3, in Colopene vero Sebastiam et Sebastopolim.

⁸⁷ A. Götze, *Kleinasien in Hethiterzeit*, стр. 7 и 13.

Мы уже видели выше, что страна Бала, входившая в состав Верхней страны, лежала в Ерзингянской равнине, а к северу от нее находилась страна Думана. Близ этих стран, как видно из сообщений хеттских надписей, была расположена страна Калашма. Когда во время царствования Муршила II (1345—1320) восстала и эта страна, против нее выступил Хутупиянзаш, наместник соседних стран Бала и Думана. В стране Калашме, как сообщают хеттские надписи, находился город Запарашшаш.⁹⁴

Насколько мы можем судить по приведенным данным, страна Калашма должна была лежать к западу от Думаны или Бала. Поэтому она может быть отождествлена с некоторым вероятием с районом близ современного города Караджа, к востоку от которого на расстоянии 25—30 километров находилось селение Занхар. Название этого селения, расположенного недалеко от древнего пути Satala-Nicopolis, приблизительно напоминает имя вышеозначенного города Запарашшаш, лежавшего в районе Калашмы.

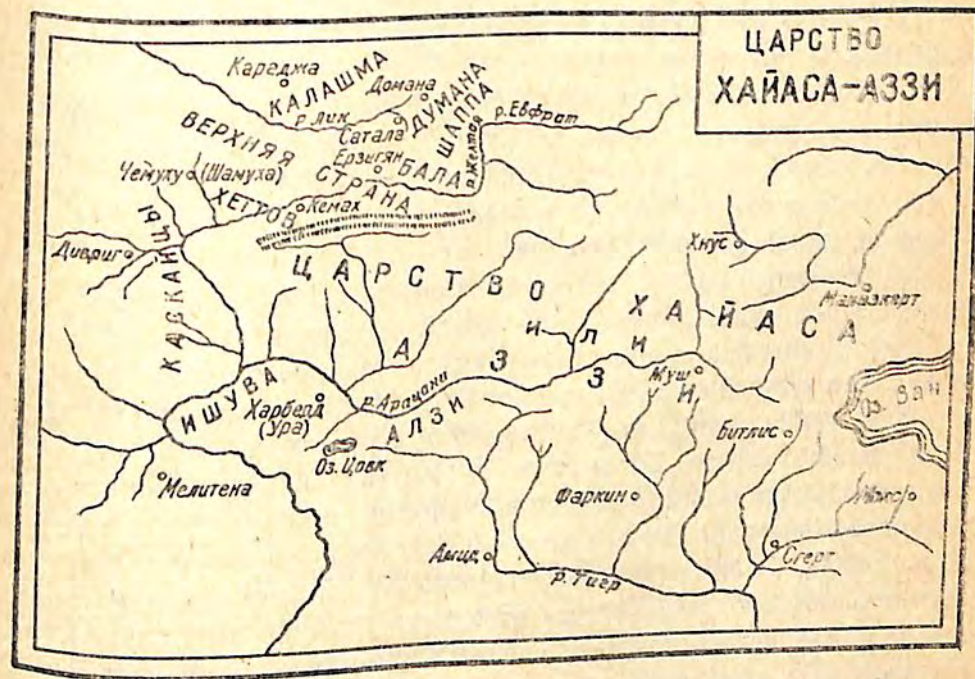
Подтверждением предложенной нами локализации Калашмы может служить и другое соображение. В одной из хеттских надписей, как указывает Гётце,⁹⁵ имеется сообщение о том, что Аппаруш из Калашмы напал на страну Шаппа, которая, как мы видели, считалась одним из районов Верхней страны. Название страны Шаппа, как я полагаю, может быть сопоставлено с именем нынешней равнины Шахбе, лежащей на пути из Мамахатуна в Садаг по прямой линии в 35 километрах к юго-востоку от Садага (=Satala). Следовательно, приурочиванием страны Калашма к области, лежащей к востоку от нынешней Караджи, устанавливается соседство Калашмы как со странами Бала и Думана, так и со страной Шаппа, соответственно данным хеттских надписей.

Если наша локализация страны Шаппа окажется верной, то можно будет определить с некоторым вероятием также и местоположение вышеупомянутой страны у Желтой реки, лежавшей, по видимому, близ страны Шаппа. Как известно, недалеко от равнины Шахбе течет река Евфрат-Карасу, воды которой очень мутны и грязно-красноваты. Очевидно этим именно объясняется, что она названа тюрками Карасу, т. е. «Черной рекой». Возможно поэтому, что под «страной у Желтой реки» хетты подразумевали область,

лежавшую к востоку от страны Шаппа, в которой протекала река Карасу-Евфрат, названная ими «Желтой рекой».

Это предположение, если оно будет подтверждено какими-либо новыми данными источников, будет иметь для исторической географии Хеттского государства исключительно важное значение, так как им устанавливается, что северо-восточная граница Верхней страны хеттов доходила до изгиба реки Евфрата близ Мамахатуна и Багарича, т. е. до древнеармянской области Дербиджан.

Следует отметить, что особенно часто упоминаются в хеттских надписях те районы Верхней страны, в которых происходили военные действия хеттских царей Тудхална III и Муршила II против каскайцев и хайасцев. Эти районы, как мы видели, были расположены вокруг современного Кемаха или же к северо-востоку от нынешнего Диврига, где находился город Шамуха, главная пограничная крепость хеттов против Хайаса-Аззи и каскайцев.

В первом из этих районов, как было выяснено выше, близ нынешнего Танкея находилась Танкува, опустошенная хайасским царем Анниа. В 8—10 километрах к северу от нее лежала Куммаха (нынеш. Кемах), около которой произошло столкновение хеттского

⁹⁴ См. Götze, Kleinasien zur Hethiterzeit, стр. 4 и 11.

⁹⁵ См. Götze, Kleinasien zur Hethiterzeit, стр. 12.

царя Тудхална III с хайасским царем Каранни. Близ Танкувы и Куммахи, как видно из свидетельств хеттских надписей, находились Шаддупа, Маришта и Карахна. Поэтому было бы очень заманчивым приурочить Маришта и Карахна к нынешним Марик и Карни. Гора Марик и селение Марик отмечены на десятиверстной карте и на карте Линча на расстоянии приблизительно 7—10 километров к северо-западу от Кемаха, а селение Карни отмечено на десятиверстной карте приблизительно в 20 километрах к северо-востоку от Кемаха.⁹⁶

К западу от этого района на древнем пути Таблиц Певтинге-ра Zimaga-Nicopolis, как мы видели, лежал город Верхней страны хеттов Шамуха. Территория этого города, название которого было сопоставлено мною с именем нынешнего Чемуху, при Тудхална III была захвачена каскайцами, а при хайасском царе Каранни была пограничным районом против Хеттского государства. В этой же части Верхней страны находились мятежные каскайские города Яхрешша, Пиггайнарешша, Таркума, Таптина, Харшама, Пикурзи-Хайшехла и Кантишшиша.

Как мы уже видели выше, местоположение городов Пиггайнарешша, Яхрешша и Таптина можно предположить в Малой Армении в районах нынешних сел Пингян, Япур и Тепта, а город Харшама, по-видимому, находился также в этой части Малой Армении, в древней области Орсена.

Южнее этого района и города Диврига лежала, как было выяснено выше, находившаяся под властью племенных вождей каскайская страна Типиа с городом Катхайдува, которая при Муршиле II была объединена под верховной властью вождя Пиххуниа.

В хеттских надписях упоминаются также каскайские районы и города Ишхупитта, Иштахара, Турмитта, Пишхуру, Данштипа, Халила, Дуддука или Дадлушка и другие, местоположение которых неясно. Последние два города, как свидетельствуют ассирийцы, были главными районами Каскайской страны. Хотя вопрос о местоположении всех этих мест остается пока открытым, тем не менее, по некоторым косвенным указаниям источников можно заключить, что также и эти каскайские районы и города лежали в Малой Армении, по-видимому, в северных или южных ее областях.

По выяснении местоположения преобладающей части каскайских районов, как и расположения страны Бала и приевфратских областей Верхней страны хеттов, представляется возможность определить северо-западные и западные границы царства Хайаса-Аззи более точно и более обоснованно, чем это сделано в трудах хеттологов.

Основываясь на вышеприведенных новых выводах, мы можем с уверенностью заключить, что царство Хайаса-Аззи, простиравшееся от Музурдага и Дерсима до северо-восточных побережий озера Ван, соприкасалось с северо-запада со страной Бала, лежавшей в Ерзингянской равнине, примыкало около Кемахи и Пингян-Зимары к приевфратской Верхней стране хеттов и граничило с запада в районе современного Эгина и южнее с областью каскайских кочевых племен.

На юго-западе царства Хайаса-Аззи находилась страна Ишува, расположенная к востоку от Евфрата в районах нижнего течения реки Арацани, главным образом, в Харбердской области. Эта страна, непосредственно примыкавшая с востока и севера к Хайаса-Аззи, обычно входила в состав союза стран Хайаса и иногда совместно с хайасцами выступала против хеттов. Это видно, например, из следующего свидетельства, приведенного у Гётце:

KBO (keilschrifttexte aus Boghazköi) VI, 28.

«Но с той стороны враг страны города Аззи пришел, все верхние страны он опустошил и после того, город Шамуха границей сделал; пришел и враг из страны Ишува и опустошил город Тегарамма».

Основываясь на этом свидетельстве, Гётце совершенно правильно отмечает, что Аззи находилась в соседстве с Ишувой.⁹⁷

Исходя из всего вышесказанного, мы можем, кроме того, предположить, что ассирийцы вторглись в приевфратскую Верхнюю страну хеттов, спустившись с гор Музурдаг и продвинувшись к Шамухе через Танкей (Танкува) и Кемах (Куммаха), а союзные ишувийцы шли в район Тегараммы или через Малатию и Деренде или же через Малатию и Кангал.

Как мы видим, предложенное нами определение северо-западных и западных границ царства Хайаса-Аззи, как и местоположений граничивших с ним балайских, хеттских и каскайских районов

⁹⁷ А. Götzе, там же, стр. 6.

⁹⁶ См. десятиверстную карту Кавказского генерального штаба.

нов, проливает совершенно новый свет на историческую географию как Хайаса-Аззи, так и приевфратских стран Хеттского царства.

9. СВЕДЕНИЯ О ЮГО-ЗАПАДНЫХ И ЦЕНТРАЛЬНЫХ РАЙОНАХ
БЫВШЕГО ЦАРСТВА ХАЙАСА-АЗЗИ В
АССИРИЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Мы видели выше, что в десятом году царствования Муршила II (1345—1320) была закончена война между хеттами и хайасцами, и Хайаса-Аззи, заключив договор с Муршилом II, сделалась вассалом Хеттского государства. При его преемнике Муваталли (1320—1305), как видно из текста договора, заключенного между Муваталли и царем Кицуватны Сунашшура, Ишува вновь подняла восстание и отпала от хеттов. Хеттский царь овладел Ишувой и подавил восстание, причем мятежники бежали в страну Хурри⁹⁸, лежавшую, как мы видели, к югу от Ишувы в области Осроена-Урфа. Однако, начавшаяся вскоре борьба между Хеттским государством и Ассирией на некоторое время оказалась благоприятной для нового усиления Ишувы.

В XIII столетии вновь усилилась также и Хайаса-Аззи, которая упоминается в хеттской надписи Тудхална IV (1260—1230). Из этой надписи видно, что страны Аззи, Кашка и Лукка имели, как и раньше, общие границы с Хеттским государством, но были самостоятельны и враждебны хеттам.

В эту эпоху, в XIII столетии, достигла высшего могущества Ассирия, которая при Ададнирари I (1304—1267) и Салманасаре I (1266—1243) разгромила царство Митанни. Возрастающее могущество Ассирии представляло, конечно, большую опасность для царства Хайаса-Аззи. И действительно, во второй половине XIII века преемником Салманасара I Тукульти-Нинуртой I (1243—1221) были завоеваны области, лежавшие в северной Месопотамии и в районах верхнего течения Западного Тигра, именно: Бабхи, Кудмухи, Бушше, Мумме, Алзи, Мадани, Нихани, Алана, Тедимзи и Пурулумзи.⁹⁹

Вскоре после этого, как известно, политическая жизнь Передней Азии подверглась резкому изменению. Так называемое нашествие «народов моря», фрикийцев, фракийцев, мизийцев и других.

⁹⁸ См. E. Weidner, Politische Documente aus Kleinasien, Bogharköi-Studien, Heft 8—9, 1923.

⁹⁹ См. Reallexikon der Assyriologie, I, стр. 89.

в корне изменило положение в Малой Азии. Это вторжение не только уничтожило Хеттское государство, но нанесло также сокрушительный удар царству Хайаса-Аззи.

Об этом нашествии свидетельствует надпись египетского царя Рамзеса III (1200—1168).

«Островные народы, — сообщает надпись, — выступили и сразу распространились. Никакая страна не могла противостоять их войску. Начиная со страны хеттов до Кеди, Каркемиша, Арвада, Аласии все были уничтожены. Они расположились лагерем на одном месте в стране Амурру, разграбили ее жителей и почти их уничтожили. Они продвигались к Египту и предавали перед собою все огню. Они были сильны, так как помогали им филистимляне, Заккури, Шакалша, Данауа и Ушиш. Эти народы заключили между собою союз, намереваясь наложить свои руки на Египет и на весь мир. Их сердца были наполнены уверенностью, и они говорили, что планы их осуществляются».¹⁰⁰

Это фригийское нашествие начала XII века, положив конец сильной державе хеттов, обрушилось также и на Хайаса-Аззи. Из текста ассирийской надписи на глиняных призмах Тиглатпаласара I (1117—1080) можно заключить, что фригийское племя мушки, пройдя через всю Малую Азию, дошло до верхнего Тигра и захватило здесь, восточнее Евфрата, области Алзи и Пурулумзи.

«В начале моего царствования, — свидетельствует Тиглатпаласар I, — 20000 человек мушков и 5 их царей, которые в течение пятидесяти лет господствовали над Алзи и Пурулумзи, дававшие дань и подати моему владыке Ашуру, и которых ни один царь раньше не побеждал в сражении, положившись на свою мощь, спустились вниз и захватили Кудмухи. Неся службу Ашуру, моему владыке, я собрал мои боевые колесницы и войска и, не откладывая дела на будущее время, прошел через труднопроходимое место в стране Кашнари, повел войну против их 20000 войска и 5 царей и одержал над ними победу».¹⁰¹

Из приведенного свидетельства видно, что мушки покорили районы царства Хайаса-Аззи, Алзи и Пурулумзи (или Пурукуззи) за пятьдесят лет до похода 1117 года Тиглатпаласара I, т. е. при-

¹⁰⁰ См. E. Meyer, Geschichte des Altertums, II B., I Abteilung—Die Zeit der ägyptischen Grossmacht, 1928, стр. 585.

¹⁰¹ E. Schrader, Keilinschriften Bibliothek, Berlin, 1889, I, стр. 15 и сл.

риа, Хабхи и других и постепенно покорил и обложил податью большую часть бывших районов Хайаса-Аззи, лежавших в бассейнах западного и восточного Тигра.

После захвата всех этих районов, входивших до нашествия мушков в союз стран или племен, возглавляемый Хайасой-Аззи, Тиглатпаласар I предпринял поход во внутренние районы этого союза, лежавшие в бассейне реки Арацани (в 1114 г. до н. э.). Маршрут этого похода вглубь Наири подробно выяснен в моем исследовании о территории союза племен Наири конца XII века (до н. э.).

Сведения об этом походе и стране Наири, имеющиеся в надписи на глиняных призмах Тиглатпаласара I, представляют исключительный интерес, так как ими точно устанавливается одна из основных областей царства Хайаса-Аззи, границы которого, как мы видели, простирались на северо-западе до Дерсима и Музурдага. В надписи Тиглатпаласара I упоминаются взятые в плен «23 царя стран Наири» и отступившие к берегам Ванского озера «60 царей стран Наири», которые, как было уже нами отмечено, являлись вождями племен небольших поселений или районов.

Исходя из данных ассирийских источников, мы можем с уверенностью предположить, что поселения и районы Наири, входившие в XIV—XIII вв. в состав Хайасского союза племен, после мушкского нашествия и ослабления мощи Хайаса-Аззи, возглавлялись в XII веке страной Данаини, уступившей, в свою очередь, после нашествия ассирийцев, свое положение стране Урарту (в IX—VIII вв.).

Завоевательная политика Тиглатпаласара I и его предшественников, как указывают историки древнего Востока, привела Ассирию к упадку.

Начиная с XI века, в течение почти двух столетий, она не играла крупной политической роли. Во время упадка Ассирии страны бассейна верхнего Тигра, а также и Наири, освободились от ига ассирийских завоевателей и восстановили свою самостоятельность.

Впервые лишь в конце X века Ассирия начала снова усиливаться и о ней появляются вновь подробные сведения в клинописных источниках.

Уже ассирийский царь Ададнирари II (911—889) значительно расширил пределы своего царства в северном направлении, завладев страной Кумани, лежавшей между теперешними горами Джу-

ди-даг и западным Тигром, страной Теманна, расположенной в районе современного Низибина и страной Кадмухи, находившейся, как мы видели выше, к югу от Хайаса-Аззи и к юго-востоку от нынешнего Шариша.

Преемник Ададнирари II Тукульти-Нинурта II (889—884) предпринял поход на север в сторону Тушхана, лежавшего на правом побережье Западного Тигра на месте современного Карха, в области Бит-Замани, расположенного в районе современного Амид-Днарбекира. Среди стран, подвергшихся нападению ассирийских царей Ададнирари II и Тукульти-Нинурты II, упоминаются также горные области Мушки, Шуприа и Алзи. Из свидетельства ассирийских источников ясно видно, что завоеватели мушки XII века, прочесавшие на южных окраинах бывшего царства Хайаса-Аззи, в IX веке занимали там горную область недалеко от Шуприи.

Сын Тукульти-Нинурты II Ашурнасирапал II (884—859) завоевал новые районы как в северной Месопотамии, так и в районах к юго-западу, югу и юго-востоку от озера Ван. В отличие от своих предшественников он старался централизовать свое государство и многие из прежних вассальных царств превращал в ассирийские провинции.

Еще с большей силой продолжалась ассирийская экспансия на север и на запад при сыне и преемнике Ашурнасирапала II, Салманасаре III (859—824). Уже в третьем году своего царствования он предпринял поход на север, в те области Наири, которые, как мы видели, в конце XII века до нашей эры были завоеваны Тиглатпаласаром I.

Сообщения источников о походах Салманасара III и его полководца Даян-Ашура в северные эти области представляют особый интерес, так как из них мы узнаем, что наирские районы бывшего царства Хайаса-Аззи, входившие при Тиглатпаласаре I в состав союза племен, возглавляемого царями страны Данаини, при Салманасаре III были объединены под главенством усилившегося мощного царства Урарту.

Ассирийские надписи Салманасара III представляют интерес особенно в том отношении, что в них, а также в надписях Саргона, как подробно выяснено в моих исследованиях о маршрутах этих царей, не только упоминаются районы бывшего царства Хайаса-Аззи, лежавшие в бассейне нижнего и среднего течения реки Арацани, но также и районы верхнего течения этой реки, в которых на-

ходила урартская страна Арамали, неправильно локализованная в трудах урартоведов.

Наиболее важные сведения о самой стране Хайаса дает текст большой Луврской таблички ассирийского царя Саргона, содержащий детальное описание его похода против Урарту в 714 году. В этой табличке ассирийский царь, между прочим, пространно описывает свой поход на территории страны Аиади, в которой находился город «Уаиаис древний», и на территории страны Уаиаис.

Само собою понятно, что ко времени Саргона территория древней Хайасы в топонимическом отношении претерпела много изменений. Однако, данные Луврской таблички о странах Аиади и Уаиаис, если иметь ввиду этническое постоянство населения Хайасы, интересны не только для исторической географии Урартского царства, но также и для восстановления этапов исторического развития самой Хайасы.

Исключительный интерес представляет, несомненно, свидетельство Луврской таблички о том, что в стране Аиади находился укрепленный город «Уаиаис древний». Имя это, как было отмечено выше, соответствует названию страны Хайаса хеттских надписей. Не трудно поэтому догадаться, что страна Хайаса была так названа по имени своей столицы Хайаса, именуемой в Луврской табличке «Уаиаис древний». Можно предположить, кроме того, что основа древнего имени Хайаса сохранилась, вероятно, как в самом имени урартской области Айа-ди, так и в названии укрепленного города этой области Айа-сун. Более чем вероятно, что Хайаса, Айади и Айа-сун образованы из первоначального корня хайа—и различных древних суффиксов—са,—ди и —сун или ун.

Свидетельства Луврской таблички об Аиади и стране и крепости Уаиаис, как мы видели, твердо и определенно устанавливают, что страна Хайаса хеттских надписей XIV века до нашей эры, лежащая на юго-западе и севере от озера Ван, находилась в тех же районах также и в конце VIII века до нашей эры. Нами было уже отмечено, что страна Хайаса не упоминается в ассирийских надписях XII—IX веков. Это объясняется, несомненно, тем, что походы ассирийских царей Тиглатпаласара I, Салманасара III и других были направлены в глубь районов бассейна реки Арацани, и впервые лишь Саргону удалось проникнуть в самую страну Хайасау, расположенную в прибрежных районах к северо-западу и западу от озера Ван.

10. СВЕДЕНИЯ О ЮЖНЫХ И ЮГО-ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ БЫВШЕГО ЦАРСТВА ХАЙАСА-АЗЗИ В УРАРТИЙСКИХ НАДПИСЯХ

В моем исследовании о местонахождении страны Уруатри было подробно указано, что предположение урартоведов и историков древнего Востока о распространении урартийцев из районов верхнего течения Тигра через армянские Тавры в Тарон и оттуда в Ванскую и Эрзерумскую области совершенно необоснованно и противоречит свидетельствам источников. В Тароне, а также в областях среднего течения реки Арацани и в районах к северо-западу от озера Ван, как мы уже видели выше, жили в XIV—IX веках до нашей эры не урартийцы, а наирцы и хайасцы.

Проникновение урартийцев в эти области имело место не с юга, а с востока, впервые лишь начиная со второй половины IX века, после победоносных походов против Наири Салманасара III. Именно в это время наирский союз племен, возглавляемый раньше царями страны Данаани, объединился под главенством урартийского царя Сардура, именовавшего себя в своей надписи на ассирийском языке не «царем Биайны», а «царем великим, царем могучим, царем всех, царем стран Наири».

Данные ассирийских и урартийских надписей определенно дают, однако, указания, что южные и западные окраины бывшего царства Хайаса-Аззи были завоеваны в эту эпоху усилившейся Ассирией, а некоторые его районы были захвачены мушками, хеттами и арамейцами. Урартийскому царству, ставшему в конце IX и в начале VIII века до нашей эры крупнейшим и сильнейшим государством северной части Передней Азии, пришлось вести упорную борьбу как с Ассирийским царством, так и с воинственными пограничными народами.

Еще в последней четверти девятого века до нашей эры урартийский царь Менуа, сын Ишпунна, как известно нам из его надписи, найденной в церкви Сурб-Погоса в Ване,¹⁰⁵ предпринял поход в южные области Хайаса-Аззи, лежащие к югу от армянских Тавров, и завоевал там страны Усусуаны, Улиба, Диргу, Ишала, города Калибила, Арпуна, Хулмеру, Еру, Кизпуну и продвинулся до города Кумену близ страны Ашури. Войска царя Менуи опустошили также и районы города Шуринили, города Тархигама, Шадалшхини... Хатины и страны Алзини.

¹⁰⁵ См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 197.

Из вышеупомянутых местностей Улиба и Хулмеру упоминаются в ассирийских источниках в форме Уллиба или Уллуба и Куллимери. По мнению Форрера,¹⁰⁶ название страны Уллуба сохранилось в теперешнем имени селения Хульп, расположенного около правого берега реки Кульп-су.

Это селение, как выяснено в одном из историко-географических моих трудов,¹⁰⁷ лежало на магистральном пути Таблиц Певтингера Tigranocerta-Bostaina-Artaxata. Оно находилось приблизительно на расстоянии 40—50 километров к юго-западу от современного города Муш.

Укрепленный город Куллимери ассирийских надписей, соответствующий городу Хулмеру урартийской надписи Менуи, тождественен, как было указано выше, с византийским Хломарон и древнеармянским Климар или Кутемран.

Весьма интересно предположение Адонца о соответствии имени вышеозначенной страны Усусуани названию древнеармянской области Санасун (араб. Санасина, нынеш. Сасун), лежавшей к юго-востоку от Хульпа и к северу от Хазо в бассейнах современных рек Батман-су и Сасун-су. По его же мнению, некоторое сходство имеется также между названиями города Калибила и нынешнего Бил-Калена, лежащего около истоков реки Зибене-су-Тигра, между Ишала и Изала ассирийских надписей, а также Кумену и страны Кумани ассирийских надписей, лежавшей в горной области близ Джезире.¹⁰⁸

Приведенное выше определение театра военных действий Менуи, как мне кажется, дает возможность установить также местоположение вышеуказанного города Еру. Можно предположить, что этот город по своему названию, как и по своему местоположению, соответствует местечку Елул близ Хульпа, упомянутому в Хронике сирийского историка Дионисия из Тель-Махрэ.¹⁰⁹

С достаточной определенностью устанавливается местоположение и опустошенных войсками Менуи областей, в которых находились страны Хатина и Алзини и города Шуришили, Тархигама и

Шадалиехини. Как известно, по пути из верхнего течения Зибене-су-Тигра к реке Арацани имелись, как сообщает Прокопий,¹¹⁰ два горных прохода—Илирисон и Сафхас. Для защиты этих проходов вблизи них были построены две крепости, развалины которых сохранились до наших дней. Северная крепость, защищавшая путь со стороны реки Арацани, как указано в одной из последних работ Маркварта,¹¹¹ называется теперь Серуск-кала. Можно считать вероятным, что именно в этом названии Серуск сохранилось имя укрепленного города Шуришили, правильное чтение которого было, по-видимому, Сурисили.

Под страной Хатина подразумевается в той же надписи, по всей вероятности, небольшое хеттское царство в районе Мелитены. Что же касается страны Алзини, то по вопросу о ее локализации были высказаны урартоведами крайне разноречивые мнения. Совершенно ошибочно, несомненно, мнение Сэйса, который страну эту помещает у истоков реки Евфрата.¹¹² Я полагаю, что в тексте его статьи "at the sources of the Euphrates" является опечаткой и его статьи "at the sources of the Tigris". Нечто должно быть исправлено "at the sources of the Tigris". Нечто стоятельна, по-видимому, также и локализация Алзини в районе современного Битлиса, предложенная Адонцем.¹¹³ Это маловероятно уже по одному тому, что район Битлиса, как нам известно из сводительства ассирийского текста Луврской таблички, в урартийскую эпоху называлась не Алзини, а Уанаис.

При определении местоположения страны Алзини следует, прежде всего, иметь в виду, что в надписях ассирийского царя Салманасара III страна Алзи, как было отмечено выше, считается тождественной со страной Инзити, т. е. древней Анзитеной, лежавшей между районом современного Харберда и верховьями реки Зибене-су-Тигра. Можно поэтому с уверенностью предположить, что и в надписях урартийского царя Менуи, жившего в конце девятого и в начале восьмого веков, под Алзини также подразумевалась Алзи-Инзити ассирийских надписей Салманасара III.

Таким образом, как мы видим, театром вышеуказанных походов Менуи и его войска были, главным образом, районы Хульпа,

¹⁰⁶ E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, стр. 85.

¹⁰⁷ См. «Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana», Ереван, 1936, стр. 90—95.

¹⁰⁸ См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 197.

¹⁰⁹ Chronique de Denys de Tell-Mahré, publ. et trad. par J.-B. Chabot, Paris, 1895, стр. 47.

¹¹⁰ Procor., Aed. III, 3, 4.

¹¹¹ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, стр. 58—59.

¹¹² См. The Cambridge Ancient History, vol. III, 1929, стр. 174.

¹¹³ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 198.

Сасуна, Климара, верхнего течения Зибене-су-Тигра, Харберда и Мелитены.

Следует сказать, что на вопросах топонимики южных районов бывшего царства Хайаса-Аззи мы считаем необходимым подробно остановиться, так как неправильное освещение их, как будет выяснено ниже, отрицательно отразилось на содержании новейших исследований, посвященных изучению этногенеза армянского народа.

На западе бывшего царства Хайаса-Аззи царь Менуа, как сообщает его надпись, открытая в нынешнем Балу, достиг районов, лежавших севернее Анзитены и нижнего течения реки Арацани. Он завоевал там город Шебетерия, город Хузана и страну Цупа и вторгся в окраины страны Хатины. Он наложил подать на царя области Мелитены Сули, построил в Шебетерии храм богу Халду и поставил там же стелу с клинописной надписью.

Имя горда Шебетерия,¹¹⁴ как полагают, является древним названием города Балу. Мы отметили выше, что наличие в древней Армении топонимических названий Баловит, Балу, Палнатун, Палин и Палуння есть позднее явление и объясняется переселением в Урарту жителей страны Бала во время киммерийских нашествий VIII—VII вв.

Следующий за Шебетерия город Хузана соответствует, очевидно, нынешнему Хозану, лежащему по прямой линии в 45 километрах к северу от Харберда в области Дерсима. Имя же страны Цупа тождественно, несомненно, с названиями области Sofene греко-римских источников и древнеармянской области Цопк, лежавшей между Анзитеной и Мзуром и заключавшей в себе укрепленные города Чмишказаг, Мезгерд и Хозан.

Как известно, область Софена-Цопк в отличие от Большой Софены называлась Малой или Шахидской Софеной. По мнению Белька, она названа у армянского историка Фауста Цопком Шахунидов или Шахидов, так как в ней царствовала хеттская династия

¹¹⁴ Имя города Шебетерия Сэйс предлагал читать Путерия (The Cuneiform Inscriptions of Van, JRAS, vol. XIV, 1882, № XXXIII). Если чтение Сэйса правильно, то город Путерия может иметь связь с вышеупомянутым хайасским городом Паттеарк, с нынешним Пертак, или Пейртеп, лежащим на северном берегу Арацани недалеко от Харберда.

рода «Шахухи», упомянутого в надписи урартийского царя Сардура II из Изоглу.¹¹⁵

Другим районом, куда был направлен один из походов царя Менуа, была равнинная область, лежавшая между Мушем и Битлисом. В этой именно равнине, около нынешнего селения Трмерда, расположенного по прямой линии в 30 километрах к юго-востоку от Муша, были найдены обломки стелы с надписью, на одном из которых имелось сообщение, что Менуа разрушил 400 населенных пунктов, предал огню крепости, разграбил города Кулме, Екарсу и наложил на страну подать. Из текста этой же стелы нам известно, что Менуа выступил против стран Алау и Урмениюхуни, разрушил Алау и перебил жителей города Урша.

Лемани-Гаупт и Маркварт считали возможным название страны Урмениюхуни (основа — урмении или — ормении, а — ухи — суффикс) сопоставить с именем предков армян 'Армений¹¹⁶. Едва ли, однако, можно предположить, что еще VIII веке до нашей эры армяны жили в Мушской равнине.

Время царствования Менуа и его сына Аргишти (по Лемани-Гаупту 785—760 или 765, по Адонцу 785—753 или 755) было периодом наивысшего могущества Урартийского царства. При этих двух царях власть урартийцев прочно закрепилась не только в Закавказье, но также и в районах к западу и юго-западу от озера Ван, где ими были завоеваны области, некогда входившие в состав царства Хайаса-Аззи.

Овладев на западе средним течением Евфрата и подчинив своей власти приевфратские мелкие хеттские княжества, урартийцы проникли в начале царствования Сардура II (по Лемани-Гаупту 760—733, по Адонцу 753—735) в Коммагену и северную Сирию.

О завоеваниях Сардура II в районах бассейнов рек Евфрата и Западного Тигра, т. е. на юго-западных окраинах бывшего царства Хайаса-Аззи, имеются интересные сведения в его надписях, найденных близ Изоглу и в церкви Сурб-Погоса в Ване. Надпись из Изоглу рассказывает, что Сардур II завоевал страну царя города Мели-

¹¹⁵ W. Belck, Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens, Heft I, Leipzig, 1901, стр. 50—52.

¹¹⁶ См. статью Lehmann-Haupt'a в Sitzungsberichte der Berl. Akad., 1900, стр. 620; J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, стр. 67.

талхи, Хиларуада сына Шаху. Он занял там страну Каури, город Тумейшки, страну Карнишие... Бабани, город Заапша страны Мушани и завладел боем другим столичным городом царя Хиларуада, городом Ниши. Оттуда он прибыл в город Мелитани. Царь Хиларуада подчинился ему. В конце надписи дается перечень захваченных им девяти укрепленных городов: Хазани, Урахн, Тумейшки, Ара(т)ни, Манинуи, Аруши, Кулбатари, Таше-Куераи-Таше, Мелуиани.

¹¹⁷ Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 199.

Следует прежде всего сказать, что город Нихирна, как это отмечено также Капанцян¹²¹, никакого отношения к древнеармянскому Ифркерту не имеет. В древнеармянских источниках имя города Маяфаркина—Тигранакерта, звучавшее Ифркерт, возникло, как твердо установлено арменоведами,¹²² из сирийского названия этого города Маяфаркета. Совершенно очевидно поэтому, что в VIII веке до нашей эры никакого города Нихирна или Нефер в Шуприи не существовало.

Решительно ни на чем не основано также предположение Пиотровского о тождестве страны Арме со страной Шуприа. Мы уже видели выше, что район главного города Шуприи, Хулмеру или Куллимери, был завоеван еще в конце IX века (до н. э.) делом Сардура II, царем Менау. После того, до завоевательных походов Тиглатпаласара III (745—727) Шуприа непрерывно числилась в составе земель Урартийского царства. Не подлежит поэтому никакому сомнению, что предположение о тождестве завоеванной Сардуrom II страны Арме со страной Шуприа, лежавшей в то время в пределах царства Урарту, совершенно несостоятельно.

В противоположность мнению Пиотровского, Капанцян, не соглашаясь с тем, что столица страны Арме, Нихириа, тождественна с Нфркертом, а сама страна Арме соответствует древней области Шуприа, считает Арме «областью древних аримов» и местоположение страны Арме-Ариме предполагает в древнеармянской области Ангел (=Ingilena греко-римских источников), при-
мыкавшей к Шуприи с запада. Царский же город этой страны, Нихириа, Капанцян приурочивает к древней крепости Англ (=Ingila) нынешнему Эгилю.¹²³

Мне кажется, ошибочны и совершенно необоснованы также и приведенные предположения Капанцяна.

Мы видели уже выше, что древнеармянская крепость Англ, тождественная с Ingila преко-римских источников и современным Эгиль, упоминается еще в XIV веке до нашей эры и в анналах хеттского царя Мурушила II названа Ингалива. Совершенно очевидно поэтому, что не только в средние и древние века, но даже и в древ-

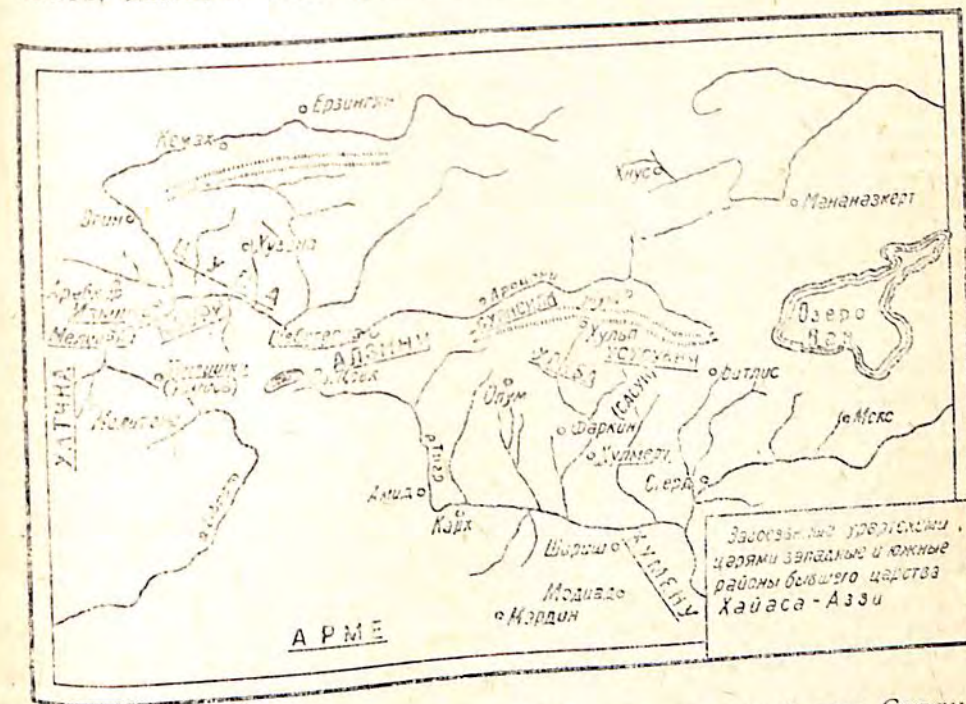
¹²¹ См. Капанцян, Хайаса, стр. 252.

122 Т. Инджиджян, Древняя Армения, Венеция, 1822, стр. 53; Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 6; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1939, стр. 166—170.

123 См. Капаницяи, Хайаса, стр. 199.

нейшее время, нынешний Эгиль назывался не Нихирна, а Англ, Ингила и Ингалава. Голой и необоснованной догадкой является также и предложенная Капанцяном локализация страны Арме в бассейне нынешней реки Аргана-су, на правом берегу которой стояла древняя крепость Англ-Ингила.

Необходимо, прежде всего, сказать, что при определении местоположения страны Арме и города Нихирна Капанцяном и Пиотровским не приняты во внимание свидетельства ассирийских источников, дающих этой проблеме иное освещение.

Страна Арме, завоеванная в VIII веке до нашей эры Сарду-
ром II, как известно, неоднократно упоминается также в ассирий-
ских надписях IX века в форме Ариме, Уруме и Аруму. На так на-
зываемом «разбитом обелиске», приписываемом Сиднеем Смитом
ассирийскому царю Ададнирари II (911—889),¹²⁴ имеется сообще-
ние о большом походе в страну Ариме и о сражении в горной области
Кашнари около города Галбурси. Кроме того, из текста летописи
Ашурнасирпала II (884—859) нам известно, что во время своего

¹²⁴ См. Cambridge Ancient History, 1929, Vol. III, стр. 9.

похода 882 года Ашурнасирапал II получил в городе Тушхане (нынеш. Карх близ правого побережья Западного Тигра) подати близлежащих стран: царя страны Бит-Замани Аммебаали, сына Замани, царя страны Нирдун Лаптурни, сына Тубуси, страны Уруме и царей стран Наири.

Приведенное сообщение представляет, несомненно, некоторый интерес, так как страна Уруме упоминается в нем рядом со страной Нирдун, лежавшей к востоку от современного Мардина, и рядом со страной Наири, под которой в то время подразумевались районы городов Тушхан, Дамдамуса, Синабу, Тиди и Шура,¹²⁵ лежавшие к югу и юго-востоку от Бит-Замани, т. е. района современного Диарбекира. Из текста приведенного сообщения, кроме того, видно, что страна Уруме не может быть отождествлена с арамейской страной Бит-Замани, которая упомянута в этом же сообщении на первом месте как особая страна.

Страна Арими или Уруме упоминается в форме Аруму также и в тексте другой надписи Ашурнасирапала II, найденной в нынешнем Кархе (=Тушхан). В этой надписи говорится, что воины ассирийцы, которые царем Салманасаром были поселены в наирских укрепленных городах Синабу, Тиди и других, были оттуда силой уведены людьми страны Аруму, но Ашурнасирапал II вновь водворил их на прежних местах.

Вышеприведенные сведения ассирийских источников, как правильно полагал ассириолог Штрек, определенно показывают, что под страной Ариме, Уруме, Аруму следует подразумевать одну из арамейских областей северной Месопотамии.¹²⁶ Можно поэтому с уверенностью предположить, что завоеванная урартийским царем Сардуром II страна Арме, соответствующая стране Ариме, Уруме, Аруму ассирийских надписей, является не областью арменов—армян древней Шуприи, как это полагает Пиотровский, и не страной хурро-субарских аримов древнего Ангела (Ingilena), как это полагает Капанцян, а страной арамейцев, живших, по-видимому, в той части горной области Кашиари, в которой находился упомянутый в вышеозначенной ассирийской надписи Ададнирари II древний город Галбуриси.

¹²⁵ См. E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, стр. 29.

¹²⁶ См. M. Streck, Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen, keilschriftlichen Zeugnissen, стр. 131—132.

Этот вопрос о локализации страны Арме теснейшим образом связан, несомненно, с проблемой местонахождения ее столицы, города Нихриа. Наиболее ранние сведения об этом городе, как указывает Капанцян,¹²⁷ содержат хеттские и древнеассирийские источники. Так, в одной из «Каппадокийских таблиц» хозяйственного значения имеется сведение о двух аморритах из города Нихриа.¹²⁸ В другой надписи из дворца у современного холма Телль-Харири, находившегося в древней области Мари у устья реки Хабур, упоминается царь Бунума-Адад из города Нихриа.¹²⁹

Город Нихриа упоминается, кроме того, в одном политическом договоре, заключенном между хеттским царем, вероятно, Хаттушиллом III и страной Мехри, находившейся в горной области Бабанхи. В договоре этом имеется сообщение о двух походах хеттского царя, по-видимому, против ассирийцев: один из города Нихриа, а другой, предпринятый после утраты им страны Хурри, из города Аладарма, лежавшего в стране Ишува.

Направление первого похода Хаттушила III следует предположить, как я полагаю, не по маршруту Ишува-Нихриа-Кулимери (т. е. Шуприа), как ошибочно указывает Капанцян,¹³⁰ а из Нихрии, находившейся в стране Хурри-Ханигалбат близ горной области Кашиари.

Следует также отметить, что под страной Шубари, помогавшей хеттам, разумелось в то время, вероятно, районы городов Шури (нынешний Шор, лежащий по прямой линии в 30 километрах к северо-востоку от Мардина), Вашугани, Набула (нынешний Нибл, лежащий по прямой линии в 20 километрах к северу от Нибины) и горного хребта Кашиари.¹³¹

Что вышеозначенная Нихриа надписи Сардура II, тождественная с Нихриа хеттских и ассирийских надписей, лежала, действительно, в горной области Кашиари, видно также из свидетельства Ашурской стелы 66, в которой имеется сообщение о том, что Ашшуршезибани был туртаном и наместником Ниневии, Кудмухи и Нихриа.¹³²

¹²⁷ См. Капанцян, Хайаса, стр. 193—194.

¹²⁸ См. I. J. Gelb, Hurrians and subarians, Chicago, 1944, стр. 62.

¹²⁹ Там же, стр. 62, прим. 102 и 103.

¹³⁰ Капанцян, Хайаса, стр. 198.

¹³¹ См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 45—46.

¹³² См. E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, стр. 30.

Страна Кудмухи или Кадмухи лежала, как нам уже известно, к западу от современного Джебзире и реки Тигра и к северу от горного хребта Кашнари. Можно предположить поэтому, что и арамейская страна Ариме, Уруме или Аруму, названная в свидетельстве Ашурской стелы 66 Нихрией по имени ее главного города, примыкала к стране Кадмухи с запада и была расположена в той же горной области Кашнари, как это было нами установлено также и выше.

Захватив страну Арме и город Нихрия, лежавшие в северной Месопотамии, и подчинив своей верховной власти царство Куммух-Коммагену и мелкие княжества северной Сирии, Урартийское государство достигло апогея своей славы и могущества. В результате этих военных удач прежнее главенствующее положение на севере Передней Азии царства Хайаса-Аззи перешло к Урарту.

Урартийцам, однако, не удалось нанести решительный удар мощи ослабевшей Ассирии и вскоре, со вступлением на ассирийский престол Тиглатпаласара III (745—727), положение резко изменилось. Реорганизовав ассирийскую армию, Тиглатпаласар III перешел от обороны к наступлению и восстановил прежние границы Ассирии.

Еще в начале своего царствования, в 743 году Тиглатпаласар III нанес войскам Сардура II тяжелое поражение в Северной Сирии и вскоре после того ассирийская армия продвинулась вплоть до района Уллуба, т. е. современного Хульпа, лежавшего, как мы видели, к юго-западу от города Муша.

Присоединенные вновь к Ассирии области бассейна западного Тигра были превращены в провинции, управляемые ассирийскими наместниками. В надписи Тиглатпаласара III из Нимруда рассказывается, что в области Уллуба (Хульп) ассирийцами был основан город Асурикиша, который стал центром и столицей новой провинции. По мнению Адонца,¹³³ город Асурикиша тождествен с древнеармянским городом Киш, упомянутым в пространной редакции Географии Моисея Хоренского.

После смерти царя Сардура II упорное сопротивление оказал ассирийцам урартийский царь Руса I (около 730—714 гг.), которому пришлось заново завоевывать отпавшие области царства Урар-

ту. Руса I вел повсюду неустанно борьбу за укрепление влияния Урарту. Он создал крепкую защиту границ своего царства и заключил на западе соглашения, направленные против Ассирии с Амбарисом, царем страны Табал, и с Мита, царем мушков Западной Киликии. Вскоре, однако, ассирийский царь Саргон нанес поражение и урартийцам (в 714 г.), и их союзникам, и мелкие княжества Табал и Миллид были превращены в ассирийские провинции (в 712—711 гг.).

Из свидетельств ассирийских источников нам известно, что приблизительно в это же время в конце VIII века, фригиец Гурди (Gordios, Гордий), по-видимому, близкий родственник мушского царя Мита, основал царство в стране Тилгаримму (Тегерамма хеттских надписей и библейская Тогарма). Форрер полагает, что царь Гурди был, вероятно, вождем фригийских арменов, которые, продвигаясь в это время из области Хилакку, т. е. района современной Кешан, на восток, поселились в малой Армении между горным хребтом Антитавр и рекой Евфратом.¹³⁴

В 706 году ассирийский царь Саргон предпринял в приевфратские области новый поход. Этот поход, как предполагает Форрер, имел связь с вышеозначенным нашествием фригийских племен. При преемнике Саргона Синахерибе (705—681) ассирийцы, занявшие город Тилгаримму (в 695 году), не смогли удержать его и, таким образом, царство фригийца Гурди сохранило свою независимость некоторое время и после 695 года.

Из данных урартийских надписей видно, что фригийские племена Западной Киликии, вторгшиеся под предводительством Гурмена в районы Малой Армении, жили там и в VII веке. Они упоминаются в надписи урартийского царя Русы II (680—645), найденной в Арцке, в нынешнем Адильджевазе. В этой надписи имеется сообщение о походе Русы II против «стран и племен Мушки, Хате и Халиту», представлявших реальную угрозу для западных границ государства Урарту.

В этом сообщении под Хате подразумевается, очевидно, страна хеттов, лежавшая на юге Малой Армении. Совершенно очевидно также, что вышеозначенных фригийцев-мушков, поселившихся в Малой Армении в конце VIII века, нельзя смешивать с фригийцами-мушками, осевшими на юге исторической Армении в начале

¹³³ См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 93; ср. Arsène Soukry, Géographie de Moïse de Chorène, Venise, 1881, стр. 50.

¹³⁴ E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, стр. 81.

XII века до нашей эры. Племя же Халиту, как полагает английский ассириолог и урартовед Сэйс,¹³⁵ имеет, по-видимому, связь со скифским племенем алисонами или алазонами. Это племя, известное из Гомера, Геродота и Страбона, как установлено в новейших трудах, жило некогда близ реки Гипанис (нынеш. Буг), откуда оно спустилось во Фракию и оттуда переселилось в Малую Армению, вероятно, вместе с фригийцами. Как известно, в Малой Армении жило также и переселившееся из Фракии племя одоманиев, по имени которого одна из областей Малой Армении называлась Одомантией.¹³⁶

Исходя из вышеприведенных данных надписи Русы II, мне кажется, можно предположить, что фригийский царь Гурди был вождем не одних фригийских арменов, как указывает Форрер, а союза племен мушков, ализонов, одоманиев и других, в том числе также и арменов. Эти последние, как нам известно из свидетельства Землеописания греческого историка Гекатея Милетского (VI в. до н. э.), жили к югу от понтийских халибов бассейна реки Термодонта.¹³⁷

Следует отметить, что вопрос о локализации первой волны фригийских завоевателей, осевшей в начале XII века до нашей эры на юге страны Хайаса-Аззи, недостаточно выяснен. Основываясь на свидетельствах ассирийских надписей Тукульти-Нинурты II (889—884) и Ашурнасирапала II (884—859), в которых местоположение страны мушков северной Месопотамии указано близ страны Кадмухи и к северу от горного хребта Кашиари, Сидней Смит локализует этих мушков в районах к северо-западу от Низибина.¹³⁸ В противоположность этому мнению, некоторые из арменоведов полагают, что эти мушхи жили в горных районах к югу от озера Ван в древнеармянской области Мокс (=Мохоена сир. Beth-Moksaye), в названии которой сохранилось имя мушков (=Moscheni у Плиния).¹³⁹

Как мы видим, роль фригийских племен на восточных окраинах Малой Азии и на юге исторической Армении была более зна-

чительной, чем предполагают в своих новейших трудах Пиотровский и Капанцян. Фригийское нашествие XII века до нашей эры, как было сказано выше, нанесло сокрушительный удар южным районам союза стран Хайаса-Аззи. Еще более мощной была, по-видимому, новая волна фригийского нашествия конца VIII века до нашей эры, нахлынувшая из районов Кесарии и Талгаримму. Эта новая волна, обрушившаяся на Урарту с юго-запада, нанесла этому государству на западе смертельный удар и руководящее значение там постепенно перешло к союзу стран, возглавляемому арменами.

11. СВЕДЕНИЯ О СТРАНЕ ХАЙАСА В ДРЕВНЕАРМЯНСКОМ УСТНОМ ПРЕДАНИИ

Для определения местоположения страны Хайаса, как и для выяснения историко-географических проблем древнейшей истории Армении заслуживают внимания и представляют интерес окрашенные в легендарные тона исторические повествования самих армян, приводимые Себеосом и Моисеем Хоренским. Любопытно, что и свидетельствами этих легенд подтверждается та локализация царства Хайаса-Аззи, которая установлена нами на основании данных клинописных источников.

Надо прежде всего указать, что древние армяне, называвшие себя «хай»-ами и страну свою Хайастан, топонимически связывали себя в своих древних исторических преданиях не с высокой Арменией, где ученые-кунеологи помещают царство Хайаса, а с районами близ Ванского озера. Интересны в этом отношении следующие сообщения Хоренского и Себеоса о родоначальниках армян Хайки-общины Хоренского и Себеоса о территории древней Армении.

1. Моисей Хоренский, книга I, гл. 10 и 12, русский перевод Эммануила, стр. 16—17 и 20.

«Хайк, не желая покориться Бэлу, после рождения сына его Арменака в Вавилоне, двинувшись пошел в землю Араратскую, что в странах севера, с сыновьями, дочерьми и сыновьями своих сынов — мужами сильными, числом около трехсот, в сопровождении домочадцев и пришельцев, приставших к нему со всем их скарбом.

Здесь он поселился у подошвы одной горы на поляне, где жило уже небольшое число еще прежде рассеявшихся людей, которых Хайк подчинил себе. Здесь он строит дом-обиталище и отдает его

¹³⁵ См. Cambridge Ancient History, vol. III (1929), стр. 182.

¹³⁶ См. Adontz, Histoire d'Arménie, стр. 321.

¹³⁷ См. В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, Вест. древ. ист., 1947, № 1, стр. 301.

¹³⁸ Cambridge Ancient History, III, 1929, стр. 11 и 14.

¹³⁹ См. А. Хачатрян, История Армении в клинописный период (на арм. яз.). Ереван, 1933, стр. 242.

Азии». ¹⁴¹ Совершенно правильно отмечено им, что «источником для первоначальной истории Армении Мар-Абасу служили никак не менее, если не более, чем четыре отдельных цикла эпических сказаний или преданий, которые под пером позднейшего составителя Полной Истории Армении (т. е. Моисея Хоренского) искусственно были приведены во взаимную связь».

К таковым циклам он относит:

1. Сказание о Хайке, родоначальнике племени хайев и о его преемниках.

2. Сказание об Арменаке, родоначальнике племени армян и о его преемниках.

3. Сказание об Араме, в котором олицетворились военные подвиги и завоевательный период истории армян.

4. Сказания об Ара, имеющие связь с южно-армянскими легендами о Шамирам (Семирамиде). ¹⁴²

Как полагает Патканов, эти первоначально местные племенные сказания, после политического объединения разноплеменных областей исторической Армении, постепенно стали составными частями ее мифической истории.

«Слияние двух племен (арменов и хайев) в одно политическое целое должно было, — пишет Патканов, — отразиться таким же тесным слиянием их народных сказаний». ¹⁴³

Что сказание об Арменаке отсутствовало в первоначальном сказании о Хайке, подтверждается, по его мнению, тем, что в редакции Себеоса имеется прямое свидетельство, в котором Кадмос назван не внуком, а сыном Хайка.

По его же мнению, Арменак вставлен между Хайком и Кадмосом лишь впоследствии для скрепления связи между отдельными сказаниями. И действительно, в сказании о Хайке деятельное участие в предприятиях Хайка принимает не Арменак, а Кадмос. Не менее показательно также и то, что первоначальные владения Хайка на юге получает не естественный его наследник, старший сын Арменак, а Кадмос. ¹⁴⁴

¹⁴¹ См. Журнал Минис. Народ. Просв., 1874—1881 гг. или отдельный оттиск, СПб., 1881.

¹⁴² См. отдельный оттиск, стр. 88—89.

¹⁴³ Там же, стр. 90.

¹⁴⁴ См. отдельный оттиск, стр. 88—89.

В свете данных настоящего исследования мы можем с уверенностью предположить, что родоначальник армянского народа Хайк был эпонимом народа страны Хайаса, которая в народном сказании армян названа Наукх-ом. «Страна наша, — свидетельствует Хоренский — по имени предка, нашего Хайка (Наукх), называется Хайк (Наукх)». ¹⁴⁵

Мы видели выше, что согласно устному преданию армян основной территорией родоначальника Хайкидов Хайка была древнеармянская область Харк. Как полагают, в древнейшее время входили в нее не только районы современных городов Мелазкерта, Хнуса и Хамура, но также и области Апахуння, Хорхоруння и Бзунуння, ¹⁴⁶ лежавшие, частью к востоку от реки Арацани и частью к северу и северо-западу от озера Ван. Таким образом, территория любопытный и крайне важный вывод, что основная территория Харк, в которой жил и умер Хайк, точь-в-точь соответствует основной территории страны Хайаса-Аззи, установленной нами на основании данных хеттских источников в районах к северу и западу от озера Ван и к востоку от Евфрата-Карасу.

В связи с приведенными в настоящем исследовании данными о стране Кадмухи получает новое освещение также вопрос о внуке Хайка Кадмосе, который, как правильно отмечено Паткановым, был, в действительности, не внуком, а старшим сыном Хайка.

Как известно, Адонцем и Марквартом было высказано предположение, что Кадмос есть сирийское слово Kadum «первый» и что этим именем обозначена «первая» древнейшая страна на юге Армении. Они полагают, что внук Хайка Кадмос является эпонимом страны Кордук (Kordukh), названной в греко-римских источниках Кордуеной. ¹⁴⁷

Не трудно, однако, убедиться, что предположения эти маловероятны. В действительности, Кадмос был эпонимом не страны и народа кардухов, а как правильно указывает Капанцян, ¹⁴⁸ страны Кадмухи, лежавшей, как мы видели, между горным хребтом Ка-

¹⁴⁵ Хоренский, 1, 11.

¹⁴⁶ См. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 312 и мою работу «Главные пути Армении по Tabula Peutingeriana», стр. 98—103 и 110—113.

¹⁴⁷ См. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 418, прим. 3; Markwart, Sudarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, стр. 218—219.

¹⁴⁸ Капанцян, Хайаса. стр. 256.

шнар и рекою Тигром. Спорна и сомнительна также и связь названия страны Кадмухи с сирийским словом Kadum «первый».

Необходимо отметить, что «земля Араратская», которую наследовал Кадмос, лежала к востоку от страны Кадмухи в пределах древнего Уруатри—Арарата, местонахождение которого мною было подробно выяснено в моем исследовании «О местоположении страны Уруатри». В позднейшие века она была частью страны Кордуги или Кордука, упоминаемой в греко-римских и древнеармянских источниках. Если составитель начальной истории армян не различает Арарат и Кадмухи и считает Уруатри-Арарат родовой областью Кадмоса, то объясняется это тем, что в его время Кадмухи и Уруатри-Арарат составляли на юге исторической Армении единое княжество.

Предания об Арменаке, который в рассказах о подвигах Хайка упоминается лишь мимоходом, как совершенно правильно указывает Патканов, составляли предварительно самостоятельный цикл народного эпоса. Если Хайк является эпонимом страны Хайаса, названной в древнеармянском эпическом предании Хайком (Hayk), то Арменак был, по-видимому, эпонимом сроднившихся и слившихся с хайасцами арменов, которые, переселившись из районов бассейна реки Арацани в Айраратскую равнину, расселились здесь и основали древнее Айраратское царство с центром в Армавире. В моей работе «Греческая надпись Гарни и время постройки Гарнийского языческого храма»,¹⁴⁹ было подробно выяснено, что сообщения Себеоса и Хоренского об Арменаке и его потомках должны быть отнесены к событиям III века до нашей эры, т. е. к той эпохе, когда под верховенством Ервандидов была впервые занята и заселена предками армян Айраратская равнина и Армавир стал здесь резиденцией Ервандидского царства.

Относительно цикла мифических сказаний о сыне Хармая Араме, урартоведы и арменоведы обычно высказывают предположение, что в этих сказаниях нашли отражение деяния современника ассирийского царя Салманасара III, урартийца Араме, основоположника могущественного Урартийского царства. Несостоятельность этого предположения, мне кажется, очевидна уже по одному тому, что царь Араме никаких завоевательных войн в Мидии, Ас-

сирии и Каппадокии не вел, а вынужден был бороться не столько за расширение границ своей страны, сколько за ее цельность и независимость.

На самом же деле, как не трудно убедиться, в мифических легендах об Араме сохранились смутные воспоминания об исторических событиях и войнах, происшедших в Передней Азии во время нашествий мушков и арменов в VIII—VI веках до нашей эры.

Рассказ о победе, одержанной Арамом на востоке, и о захвате в плен Мадеса, прозванного Ньюкаром, отражает, вероятно, борьбу арменов против мидийцев за свободу и независимость Армении, о чем имеются сведения в Киропедии Ксенофонта (II, 4, 9—25; III, 1, 9—10). Подвиги Арама, совершенные на юге, на границах Ассирии, и победа его над исполином Баршамом, превратившим тяжелой данью в пустыню армянскую страну, является, по-видимому, отголоском многовековой борьбы мушков и других фригийских племен с ассирийцами, которым они, как нам известно, обязаны были уплачивать высокие налоги. Наконец, рассказ о борьбе Арама на западе против титанида Папайиса Каагья и об обращении последнего в бегство, по-видимому, имеет связь с завоевательными войнами фригийских мушков и арменов в районах западной Киликии и Тогармы-Тилгаримму.

После одержанной победы над Папайисом, как говорится в предании, Арам поручил управление завоеванной страной своему родственнику Мшаку, который построил там и назвал по своему имени городок Мажак, позднейшую Кесарию.

Приведенные сообщения, являющиеся глухими отголосками далекого исторического прошлого армянского народа, позволяют предположить, что в то древнейшее время предки армян армены, имели еще связь с родственными им фригийскими кушками, осевшими в Киликии и западной Каппадокии.

Легендарный Арам, несомненно, лицо не историческое, а мифическое, олицетворяющее древних арменов, а его родственник Мшак является, очевидно, персонификацией народа фригийских мушков.

Крайне любопытно, что в цикле сказаний об Араме эпоним армян назван не Арменом, а Арамом. Было бы крайне заманчивым предположить, что фригийские предки армян, жившие в то древнее время вместе с мушками в равнинной Киликии и западной Каппа-

¹⁴⁹ Ереван, 1946, стр. 55—59.

докии, называли себя в ту эпоху не арменами, а аримами. В этом случае пришлось бы также заключить, что название агмені (древнеперс. *agminiya*, греч. *Ἀρμένιοι*) является вторичным образованием с урартийским суффиксом *ini* и возникло на урартийской языковой почве после переселения западных предков армян в историческую Армению. Можно считать также вероятным, что имя эпонима родственных мушкам аримов Арим, заменил сирийским именем Арам составитель начальной истории армян сириец Мар-Абас.¹⁵⁰ Как указывает Маркварт, ценное свидетельство об аримах (*Ἀριμοί*), предках армян, живших в западной Каппадокии, имеется в Илиаде Гомера (В, 783).¹⁵¹

Если приведенные нами соображения правильны, то представляется более чем вероятным, что Арменак был эпонимом арменов Ервандидской эпохи, переселившихся в III веке до нашей эры из Хайаса-Хайка в Айраратскую равнину, а Арим, неправильно названный Мар-Абасом Арамом, был эпонимом предков этих арменов, аримов, живших вместе с мушками в западной Каппадокии и переселившихся в конце VIII века до нашей эры сначала в Тогарму-Тигариму и Малую Армению, а затем оттуда, во время киммерийского нашествия, в южные области исторической Армении.

Исключительно интересен вышеупомянутый цикл народных легенд о сыне Арама Ара Прекрасном и ассирийской царице Шамирам (Семирамиде). Этот цикл, как не трудно убедиться, топонимически связан не с Армавиром и Айраратской областью, а с Уруатри—Араратом на юге исторической Армении. И нам кажется, что как сын Хармая Арам, так и сын Арама Ара Прекрасный, включены Мар-Абасом в генеалогию Арменака искусственно и по явному недоразумению.

В сказании об Ара Прекрасном имеется сообщение о том, что «поле Ара», где произошло сражение с царицей Шамирам, было по имени Ара названо равниной Арарат. Не трудно заметить, что в начальной версии народного предания имелась в виду не лежавшая в долине реки Аракса равнина Айрарат, как ошибочно пред-

полагал Мар-Абас, а Арарат на юге исторической Армении, в области Уруатри-Кордук. В древнем народном сказании, как мы видели, упоминается также и сын Ара Ара Кардос, который, как это правильно отмечено Паткановым, был эпоним того народа Кардухов или Кордиев, от которых страна, первоначально называвшаяся Араратом, получила свое позднее название.¹⁵²

Таким образом, устанавливается с достаточной определенностью как место легендарных происшествий, описанных в рассказе об Ара, так и вероятное время возникновения этих легенд на юге исторической Армении в урартийскую эпоху.

Как мы видим, в исторических преданиях армян о древних Хайкидах упоминаются семь эпонимов отдельных стран или народов.

1. Хайк, эпоним страны Хайк (*Наука*), тождественной со страной Хайаса хеттских надписей.
2. Кадмос, эпоним страны Кадмухи хеттской и ассирийской эпох, упоминающейся, главным образом, в ассирийских надписях.
3. Ара, эпоним страны Арарат или Уруатри ассирийской и урартийской эпох, упоминающейся в ассирийских надписях и в Библии.
4. Кардос, эпоним народа кардухов, по имени которых страна Арарат-Уруатри получила свое новое название, упоминающееся, главным образом, в греко-римских источниках.
5. Арим (искаженный Мар-Абасом в Арам), эпоним родственных мушкам предков армян, завоевателей аримов, ведших войны в западной Каппадокии, Малой Армении и в пограничных областях Ассирии и Мидии. Упоминаются в Илиаде Гомера (В, 783).
6. Мшак, эпоним мушковых-фригийцев равнинной Киликии и западной Каппадокии, упоминающихся в ассирийских и урартийских надписях.
7. Арменак (окончание—ак ласкательная частица), эпоним породившихся с хайасцами предков армян Ервандидской эпохи арменов засевших в Айраратской равнине и обосновавших там свою резиденцию Армавир. Впервые упоминаются эти армены (*arminiya*, *armini*) в клинописных надписях персидского царя Дария Гистаспа (522—486) и у греческого историка Гекатея Милетского (VI—V вв.).

¹⁵⁰ Ср. К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, 1881, стр. 81.

¹⁵¹ J. Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, 1919, стр. 66—68 и его же, Le berceau des Arméniens, Revue des études arméniennes, Paris, 1928, t. VIII, fasc. 2, стр. 25—225.

¹⁵² См. Патканов, Ванские надписи, стр. 124.

Как мы видим, вышеприведенные любопытные свидетельства древних преданий имеют, несомненно, историческое основание и находятся в полном согласии с документальными данными хеттских, ассирийских и урартских источников.

Исключительно интересно, однако, для нас то, что народно-эпические сказания древних армян, подтверждая новые выводы настоящего исследования, помещают страну Хайк, тождественную с Хайаса хеттских надписей, не в Высокой Армении, а в области Харк, лежавшей в древнейшее время в районах к западу и северу от озера Ван.

Արքայաներ 65, 68

Արաս Բագրատունի, Բագավոր Կարսի 162

Արևակոս, սիրականի Բագավոր 277

Արեղյան Մ. 110

Ազաթանգեղոս 95, 209, 301, 302, 304, 307, 311—314, 318—320

Ադոնց ն. 26, 81, 86, 104, 124, 125, 145, 182, 185, 190, 195, 209, 261, 263, 277, 278, 285, 298, 299, 304, 306, 307, 315—317

Աժգահակ 96, 321, Աժգահակ Մար 320

Ալիշան Ղևոնդ 12, 37, 90, 113, 156—158, 160, 174, 182, 194—203, 208, 295, 296, 321

Ալիստան, սելջուկ զորավար, 161

Աղբիանոս Լուսկոպոս 302

Աղևասանդր ՄԼՃ 58, 292

Աճառյան Հր. 40, 50, 99

Ամասիտ նահապետ 13, 38, 93, 98

Անանիա վարդապետ (XI դար) 113

Անանիա Շիրակացի 44, 55, 64—67

Անանուն Թավենացի 8, 12, 26, 32, 33,

37, 42, 62, 69, 79, 81, 82, 85—87,

89, 106, 108, 112, 113, 116—

118, 120, 126, 128, 129, 131—

134, 136—138, 140—142, 146,

149, 152—157, 159, 160, 163—

166, 168, 184, 186, 191, 192, 259

282

Անդրոնիկ, Անդրոնիկոս 119

Անուշ, կին Աժգահակի 96

Անտիպատոր, որդի Սիսիդի 122

Անուշ, դուստր Զալլամարի, Սահակի կինը 321

Աշոտ 36

Աշոտ Երկաթ 197, 200

Աշոտ, Հայր Սմբատ սպարապետի 162

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աշոտ, որդի Գևորգի 143

Աշոտ-Բանդակ (668—624) Ասորեստանի Բագավոր 290

Աշուրբանուա 260

Ապոլոնիոս Հոսիոսի սրտիատ 274

Ապուլամբ, Հայր Գրիգոր արքեպիսկոպոսի 161

Ապունիկ, արար զորավար 91

Ասողիկ 20—23, 26, 32, 106, 119, 120, 126, 127, 136, 140—144, 147, 156, 160, 162, 195

Աստիպետ 274

Ավգերյան Հայր. 66

Ավդարեղյան Բագ. 172, 173, 183, 184,

Սաստ Խորխոսունի 209

Սրամ նահապետ 293, 294

Սրամանյակ, Հայր Արամայի 278

Սրամայի, որդի Արամանյակի 277

Սրամենակ 143

Սրգիշի 1 159, 160

Սրգաշիր Բ, սասանյան Բագավոր 305

Սրիստակես Լուսկոպոս, որդի Գրիգոր Լուսավորչի 302

Սրիստակես Լաստիվերացի 26, 31, 111, 112, 115, 116, 119, 144

Սրծրունիներ 304

Սրշակ Բ, Հայոց Բագավոր 189, 190, 298, 299, 301, 312, 313, 318, 319

Սրշակ ՄԼՃ, պարթևաց Բագավոր 293, 294, 303

Սրշակ Փոքր, Հայոց Բագավոր 293, 294, 303, 319

Սրշակունիներ 80, 105, 160

Սրշակունիներ Հայ 155, 316

Սրտաշես Ա. ՄԼՃ Հայրի Բագավոր 282, 283, 285, 320, 321

Սրտաշես Բ 96

Արտավազդ Ա. որդի Տիգրանի 104
Արտավազդ Արտաշեսյան 97
Արտավազդ Մամիկոնյան 162, 163
Արրիանոս 262

Բագրատ, թագավոր վրաց 162
Բազ, Մանավազի որդի 143
Բակուր Կաղանկատվացի 211
Բասմաշյան 180
Բարխուդարյան Մակար Կալիսկ. 211
Բարխուդարյան Ս. 193
Բարձրերևու 137
Բելլ Վ. 9, 12—15, 31, 35, 39, 86, 89,
93—95, 133, 137
Բշր զորավար, ոստիկան 195—197, 200
Բոյեկան, մեծ նախարար պարսից 191

Գագիկ, Կղբայր Սմբատ թագավորի 162
Գագիկ Արծրունի 97, 310
Գաթրճյան Հ. Հովս. 104
Գալսերիտ Մարտիրոսյան, զորավար 297
Գառնի 194

Գառնիկ Թոռ Գեղամի 194
Գարագաշյան Ա. 30, 128
Գարգան, գեներալ 173, 186
Գեղամ, որդի Ամասիայի 38, 93, 194

Գևորգ Ա. Կաթողիկոս 156
Գևորգ իշխան (Մարզպետունի) 209
Գևորգի Մերչուլի, վրաց պատմագիր 279
Գենլ, Աննա Վաղանշյանի գավառի իշխան 316
Գրիգոր արքեպիսկոպոս, որդի Ապու-
ղամբի 161

Գրիգոր Լուսավորիչ 95, 302, 318
Գրիգոր Կանչոզ 201
Գրիգոր Մաղխատրոս 160
Գուշար, որդի Շարայի 285, 286
Դուրգեն, Արխանգել թագավոր 162

Դադարյան, զորավար 288
Դավիթ, աշակերտ Մովսիսի 143
Դավիթ Բ. Կաթողիկոս 195
Դավիթ, Կյուրապաղատ Տալոց 119, 162,
163
Դարեհ Ա. 288, 289, 291
Դեկուրգեմանչ 50, 54
Դեսիկ 175

Դիոկղետիանոս Կայսր 297
Դովնո 104, 105

Էդյանց Կ. 310
Էդիշ 13, 32, 37, 92, 93, 177, 178,
209
Էպիման Կիպրացի 66
Էմիլիոս 315
Երակ 105, 170, 297, Երակոս 142,
տե՛ս նաև Հերակլես
Երատ, Թոռ Արամայիսի 278
Երատեսթենես, Աղեքսանդրիայի գրադա-
րանագետ (275—195 մ. թ. ա.) 44,
45, 48, 51—54, 56, 57, 59—61,
63, 65, 205 Էրատեսթենես 193
Երեմյան Ս. 171
Երվանդ Վերջին 321
Երուզ 96, 98

Ջարեհ, զորավար, ապա՝ թագավոր 283
Ջարաբե ապասալար 161
Ջիկ, պարսից զորավար 189

Էլիզ Բեկլու 117
Էմին Մ. 14, 94, 97

Թադեոս առարյալ 182
Թեոդոսիոս Մեծ 79
Թեոդորոս Ռշտունի 171, 181, 183, 184:
Թեոփանես Միտիլենացի 280
Թեոփիլակտոս Սիմոկատտես 306, 308,
310
Թեոֆան 29, 121, 122
Թովմա Արծրունի 96, 97, 143, 180, 314,
320

Ժան պատրիկ (Պոտոնգ) 127

Իբն ալ Աբիր 161
Իբն-Խորդադրիհ 305, 316, 397
Իբն Հաուբալ 193
Իբն Սիդա 51
Ինճիճյան Հ. Ղ. 20, 114, 140

Ինսանյուս Կապիտոն, պրեֆեկտ 103
Իռակլիմո Ա. Յա. 269
Իսահակ 95
Իսմայիլ 91, 105, 162, 171, 172, 181
Իսախան, արաբական աշխարհագիր 84,
192, 193, 205—211
Իսրայիլ Կաթողիկոս 194
Իվանն աթաբեկ 161, 201, 202

Կալայան Եր. 200, 201
Կեման-Հաուզու 9, 19, 44, 108, 133,
136, 137
Կեռտի Մրոկի 161
Կինչ 16, 26, 31, 37, 91, 101, 111, 117,
119, 165, 186
Կիսրե 150

Կաղ Կալիկոպոս 110
Կալաթյանց Գր. 30, 129
Կանդաղյան Յ. 176, 185
Կաշ 104, 105
Կաշատրյան Ա. 80, 81, 95, 104, 110,
117, 122, 123, 126, 127, 137, 148,
149, 153, 176

Կարիկ 161
Կոռ, Կղբայր Մանավազի 143
Կոսրոյ Ապրիկոզ, պարսից թագավոր
171, 294—297
Կոսրոյով Վ. Ն. 264

Սալահ 310

Կամսար, Կամսարականների նախահայր
261
Կամսարական Սուրհան 35—37, 40, 89,
90, 99
Կամսարականներ 261

Կանայանց Սա. 319—322
Կասիոս Գիոն 30, 124, 125, 128
Կաստորիոս, Հոմեթական աշխարհագիր
7, 8, 79, 80
Կարաուով Ն. Ա., ռուս գիտնական
84, 192, 193, 206—209, 212
Կարրե, գեղմանացի գիտնական 19, 136
Կարէն, զորավար պարսից 189
Կեղծ Սերեոս 97, 98, 142, 145

Կիպրոս Բ. 10, 11, 15, 16, 24, 25,
27, 29, 31, 35, 86—88, 101, 106,
107, 116—118, 121, 127, 155, 157,
186, 264, 289, 298

Կիրակոս Գանձակեցի 106, 143, 195
Կիրսիոս Փարսալացի 292
Կլավդիոս Կեսար 150, 151
Կյուստն Կղբայրներ 86, 267
Կյուրոս Մեծ 274—276
Կոնստանդին Սիրանաթին 184
Կոնստանդինոս Կայսր 302
Կոնստանդին Մեծ 79
Կոստանյանց Կ. 180
Կորբուլոն զորավար 17, 23, 24, 39,
98, 103—106, 148, 149
Կորնելիոս Ֆլակկոս, լեգատ 103

Հակոբ Կարնեցի 26, 115
Հայկ նահապետ 142, 143, 145
Հայկունի Ս. 28, 41, 102, 103, 108, 111
Հարմայ 194
Հարաման Մ. 314
Հերակլես Կայսր 296, 297, Հերակլ 162,
տե՛ս նաև Երակ
Հերոդոտոս 258—260, 267, 269, 272,
273, 281

Հիպոկարբոս 44
Հմայակ Մամիկոնյան, Կղբայր Վարդան
զորավարի 162
Հյուրշման Հ. 13, 14, 22, 64, 65, 67,
68, 93—95, 141, 148, 187, 190,
193, 196, 299, 304, 315—317

Հովհան Մամիկոնյան, պատմիչ 138
Հովհան Օձնեցի 22, 144
Հովհաննես Կաթողիկոս Գրասխանա-
կերտցի 20, 106, 114, 140, 143,
194—197, 200, 202, 204

Հովհաննիսյանց Խ. 93
Հովսեպոս Փլավիոս 284, 286
Հովսեփյան Գարեգին 201, 202
Հոֆման Գ. 296, 306, 308, 316, 318,
321, 322
Հուլ 51, 52, 55, 59, 63

Ղազար Փարսեցի 16, 27, 28, 32, 33,
101, 111, 170, 177, 178, 185
Ղափանցյան Գ. 260, 261, 279, 283
Ղևոնդ պատմիչ 91, 105, 142, 162, 171,
180—184, 310

Մահմետ, զորավար Իսմայելի 91, 162
Մամբրե, հղբայր Մովսեսի 143
Մանուէլ Մամիկոնյան 183
Մամիկոնյաններ 104

Մամյան ամիրա 20, 21, 23, 141, 147
Մանանդյան Հ. 35, 80, 95

Մանավաղ, հղբայր Արմենակի և Խոսր,
Հայր Բաղի 143

Մանավաղեան նախարարական տոհմ
143, 145

Մառ Նիկողայոս 156, 208, 271, 279,
281

Մատուդի, X դարի արար մատենագիր
314, 315

Մար Արաւ 145, 151

Մարդ, Քուրդի Հայր 315

Մարիամ Բագուհի 195

Մարինոս 44

Մարկիարտ 3. 8, 9, 11, 21—24, 28,
37, 50, 64, 65, 68, 79, 81, 83, 84, 86,
88, 99, 100, 110, 111, 123—128,
131, 137, 145, 146, 148, 150—
152, 169, 182, 184, 187, 190, 192,
193, 196, 205—210, 212, 266,
272, 289, 292, 295, 296, 299,
304—309, 311—317, 319

Մեղիոս Լարիսացի, Աղեքսանդր Մեծի
ուղեկից 292

Մելիքշահ, Ալիաթյանի որդի 161

Մենուա 108

Մեղանիսով 260, 261

Մերուժան Արծրունի 183, 191

Միկի Հանս ֆոն 45—48, 51, 53, 55—
63, 68—70

Միլլեր Կոնրադ—7, 8, 10, 11, 18, 19,
21, 23—25, 29—31, 35, 37, 79—
82, 84, 86—88, 106, 118, 120,
121, 125, 126, 128—130, 134, 135,
146, 148, 155, 159, 164, 165,
167, 168, 184, 186

Միհրդատ Մեծ 29, 121—126, 128

Մինորսկի 305

Մինս, անդլիական գիտնական 257

Մյուլլեր Կարլ 169, 187

Մովսես, հղբայր Մամբրեի 143

Մովսես Խորենացի 9, 12—14, 32, 37,
38, 44, 50, 64, 66—68, 86, 89,
92—96, 98, 110, 114—116, 142—
145, 152, 192—195, 209, 261,
278—280, 285, 286, 289, 292—
294, 295, 307, 308, 313, 314, 317,
319

Մովսես Կաղանկատվացի 203, 204, 210,
211
Մորիեր Զեմա 173—175, 179, 186
Մուշե կաթողիկոս 20, 140
Մուշեղ Մամիկոնյան, IV դար 189, 301
Մուշեղ Մամիկոնյան, VI դար 295
Մուշեղ Մամիկոնյան, VIII դար 91
Մուրադ Սուլդան 175
Մուրադ Յր. 97
Մուրադյան 192

Մովսես Կաղանկատվացի 203, 204, 210,
211

Մորիեր Զեմա 173—175, 179, 186

Մուշե կաթողիկոս 20, 140

Մուշեղ Մամիկոնյան, IV դար 189, 301

Մուշեղ Մամիկոնյան, VI դար 295

Մուշեղ Մամիկոնյան, VIII դար 91

Մուրադ Սուլդան 175

Մուրադ Յր. 97

Մուրադյան 192

Յարութ, արար աշխարհագիր 193, 209,
212, 314, 316

Յոհան (Հովհան Կաթողիկոս Մանգա-
կունի), Հայրապետ Հայոց 170

Յովսէփ Կաթողիկոս 195

Յուստի Ֆերդ 30, 129, 289, 291

Նեյման Կարլ 280

Ներսէ (293—302), պարսից Բագավոր
297

Ներսես Գ Կաթողիկոս 204

Ներսես Կամբրոնացի 14, 94

Նիխար 185

Նիկիֆոր 143

Նինոս 294

Նյուրաթ Մազես, մեղացիների առաջնորդ
293, 294

Նյուդեկ 305, 316

Շալու 291

Շահակ, Կաթողիկոս 143

Շահան շահ 195

Շահխանյանց Հովհ. Լալիս. 196—
198

Շահնշահ, որդի Զարարե սպասաւարի
161

Շանիսե Ա. 283

Շապուհ II, պարսից Բագավոր (310—
379) 17, 298, 299

Շապուհ Վարադ, պարսից զորավար 142

Շարայ, շերտների նախահայր 114, 278,
280, 285, 286

Շարոյան Բագավոր 279

Շերեֆեդին, բուրդ պատմիչ 115

Շմափոն, բժիշկ 137

Շնարեկ Պ. 44

Շարեկեկ Վ. 127

Շարեկ Մ., ասորագետ 300

Շուր Վերներ 103—105

Չորտուսեկ 127

Պապ Բագավոր 143, 152

Պատկանյան Ք. 64—68, 278, 295

Պարթամասիր Բագավոր Հայոց 30, 128,
129

Պեղոյտաթի Բաղուշի 174, 179, 182

Պետրոս Ա Կաթողիկոս 119

Պետրոս վարդապետ 113

Պետրոսյան Պողոս վարդապետ 203

Պետրոս Պատրիկիոս 323

Պիլեդիկէյան Հ. Բ. 14, 67, 93, 94

Պիտարովսկի Բ. Բ. 260

Պլինիոս 51—53, 59, 130, 149—152,
159, 262, 264, 275, 277, 308—
310, 314

Պլուտարքոս 29, 121—123

Պոմպիլոս 17, 39, 98, 121, 123—125,
280

Պոստեկ (Ժան պատրիկ) 127

Պոսելյոնիոս 44

Պոսկոպ զորավար 171, 181, 184

Պտղմեոս 11, 29, 30, 44, 57, 60, 80,
88, 89, 120, 124, 127—129, 169,
276, 278, 309

Ջալալիշիվի Բ. Ա. 279, 281

Ջալալադին, սուլտան Խորազմաց 201

Ջալալմար, Ամզահակի ցեղից կին 321

Թամգայ 81

Թավեննայի Անանուն աշխարհագիր տե՛ս

Անանուն Բագեննացի

Թավեննացի տե՛ս Անանուն Թավեննացի

Թաուլիստն Հենրի 273, 274, 308, 309

Թոմիկ Վահան 171, 296, 297

Թոստոմ ի Վարադ Արոյան 211

Թոստովցի Մ. Բ. 271

Թուսա Ա, Ուրարտուի Բագավոր 260

Թուսա Բ 262

Թուփուս Ֆեաուս 315

Սաֆենիկ 96

Սալմանասար Գ 290

Սահակ, որդի Վաչեի, Անուշի ամուսին
320, 321

Սահակ Բ Կաթողիկոս 20, 140

Սահակ Գ Կաթողիկոս 194

Սամուկ Անեցի 143

Սամուկ Կամբրոնացի 113

Սամուկ Վահուտի 209

Սանապէյան 30, 128, 289

Սարգոն (722—705 մ. թ. ա.), Ասորես-
տանի Բագավոր 260, 290

Սերնոս 95, 105, 142, 162, 170—173,
175, 184, 208, 209, 293—297,
303, 319, 320

Սեղլ Յր. 101

Սեղեկյաններ 312

Սեն-Մարտեն 69, 193

Սեֆերիանոս, զորավար 129

Սիմեոն Կաթողիկոս 159, 199, 203

Սիսիդ 122

Սմբատ սպարապետ, որդի Աշոտի 162

Սմբատ, որդի Բյուրատա 96, 98, 163

Սմբատ Բ Բագավոր Հայոց 162, 163

Սմբատյանց Մեսրոպ արքեպիսկոպոս
196, 198—201, 203

Սյուլյանով Մ. 283, 284

Սպաղինես, արքաների Բագավոր 277

Ստատիուս Պրիսկոս 17, 39, 98

Ստեփանն Խորեն վարդ. 14, 94, 97

Ստրարոն 9, 29, 86, 99, 103, 105, 120—
125, 128, 130, 150, 151, 259, 261,
262, 277, 278, 280—283, 285,
292, 293, 309, 313

Սուրբյան Ա. 47, 63, 67—69, 96, 306
Սևերիանոս, զորավար 30, 128
Սվանիձե Ա. 273, 274

Վահան Մամիկոնյան, զորավար Հայոց
170, 185

Վահրամ Պաշտպանի 160, 161
Վահրամ Միհրանդակ, զորավար 294,
295, 303

Վահոմիրյա, Գաղարշիշին փոխարինող
պարսիկ 288, 291

Վաղարշակ Ա. 114, 143, 295
Վաչե, հայր Սահակի 320, 321

Վասակ Մամիկոնյան 190, 191
Վասակ Սյունի, մարզպան 13, 93

Վասիլ Բ, կայսր 26, 115, 119, 120, 127,
143—145

Վարդ, եղբորորդի Նիկիփոսայ 143
Վարդան Մամիկոնյան 27, 28, 111, 170,
178

Վարդանանք 178
Վրդերանտ Ռ. 44, 45
Վոնդ, Վղընդուր Բուլղար, բուլղարնե-
րի առաջնորդ 114

Տարարի 305, 307
Տակիստոս 24, 103, 105, 149, 278

Տալլար 124
Տաշյան Հ. 86, 97

Տեր-Հակոբյան Սենեքերիմ 69
Տիգրան Մեծ 29, 30, 33, 104, 121—
123, 125, 126, 304, 305

Տիգլադին 175
Տիրան Թադավոր Հայոց 142

Տոմաշևիկ Վ. 155, 163—165
Տյուրիկոս 65, 67, 69

Տրալանոս, կայսր (98—117) 30, 128,
129, 166, 315

Տրդատ Թադավոր Հայոց 95, 302, 311,
312

Տուրքու, սուլթան 111

Յուլի, որդի Ամասիայի 13, 14, 38, 39,
93

Ուլուստանու, Մաննայի Թադավոր 290

Փառնակ 277

Փառոխ, որդի Ամասիայի 13, 38, 39,
93

Փալատոս 9, 17, 18, 40, 67, 99, 119,
133, 142, 145, 183, 188—191,
293, 301, 304, 307, 313, 314,
316—318

Փերս 116, 119
Փրեկանոս, Պերգամոնի Թադավորու-
թյան հիմնադիր 56

Փրիլպիկոս, Փրիլպպոս 162, 163

Քալանթար Աշխարհբեկ 36, 90

Քսենոփոն 15—17, 32, 39, 100—102,
256, 261, 263, 265—269, 271—
276, 286, 291, 315

Քուրդ, Մարդի որդի, բուրդերի նա-
խահայր 315

Օրոնտոս 315

Օրբելյան Ստեփանոս 195, 197, 200—
202, 206, 208, 209

Յետտեր, Յեթեր Պ. հայագետ 97

Յուրիլալ Վ. 97

Աբրամյան Ա. 412

Ավգերյան Ա. 411

Ավգуст, римский император 334

Адад, царь Бунума 549

Ададнирари, ассирийский царь
(1336—1305), отец Салманаса-
ра I 447, 500

Ададнирари I, ассирийский царь
(1304—1267) 532

Ададнирари II, ассирийский царь
(911—889) 536, 537, 547, 548

Адонц Н. 148, 243, 246, 437, 443,
450—453, 456, 459, 469—472,
475, 476, 479, 480, 483, 485,

487, 489, 494, 496, 498, 500,
501, 503, 504, 509, 510, 512,

516, 518, 519, 521, 534, 535,
540, 541, 543, 544, 550, 557

Аждахак, мидийский царь 355

Аза, манейский царь 470

Айкуни 461, 465

Александр Великий 325—327, 352,
362, 372, 373, 410, 414, 417, 418

Алишан Гевонд 76

Амасия, сын Арамаса 555

Аматуни, род 353

Амбарис, царь страны Табал 551

Амирапашвили А. 333

Аммебаал, царь страны Бит-Зама-
ни 548

Анания Ширакани (Ширакский) 341
—345, 349, 355, 356, 406, 407,
409, 411, 412, 417, 422, 426,
428—431

Анвилъ 382

Андерсон 240, 242, 244, 249, 324,
327, 328, 330—333

Андреас, писатель IV века 412,
413

Анния, царь страны Хайаса-Аззи
506, 507, 509, 529

Аноним Равенский 231, 337, 369,
409, 412, 413, 419, 422, 427—
429, 515

Антаратли, царь страны Алше 500,
501

Антипатор, сын Сисиды 248

Антоний 328

Ануиш, жена Астнага 349

Аппаруш 528

Аппиан 226, 243, 245, 246, 248,
250—255

Ара Кардос (Ара II), сын Ара
Прекрасного 555, 561

Ара Прекрасный, сын Арама, 555,
556, 560, 561

Аравегяны, князья 351

Арам, сын Хармая, армянский царь
348, 555, 556, 558—561

Арам Урартийский, современник ас-
сирийского царя Самлманаса-
ра III 442, 558

Арамас, сын Арменака 555

Аргишти, урартийский царь 445,
470, 543

Арим 561

Армен 559

Арменак, сын Хайка 553—556, 558,
560, 561

Ариуванда (1346), сын Суппилу-
лумы 503

Артабан III, парфянский царь 357,
360, 361

Артакейс I, армянский царь (II в.
до н. э.) 253, 254

Арташес II, армянский царь 349,
350

Арток, иберийский царь 226—228

Аршак I, армянский царь 350, 360
Аршак I, основатель Парфянского
царства 352, 353

Аршакиды, парфянские 324, 352

Асна, царь Дайазни 463, 464

Асохик 389

Аспарух 346

Астнаг, муж Ануиш 349

Ахемениды 415

Ахилл Татий, греческий писатель
III в. н. э. 427, 428

Ашурбелкал, ассирийский царь (1077
—1060), сын Тиглатпаласара
438

Ашуриасирапал II (884—859), сын
Тукульти-Нинурти II 444, 451,
537, 547, 548, 552

Ашурирари V, ассирийский царь
(754—745) 545

Ашшуршезибани, туртан и наме-
стник Ниневии 549

Багратиды 76

Баз, сын Манаваза 554

Бартольд, академик 229, 330

Баршам, ассирийский опустошитель,
исполн 555, 559

Бельк В. 440, 459, 542

Бэйнз Норман, английский ученый
391, 400

Бэл 553

Вагарш, армянский царь 351
Варрон, римский писатель 229, 329, 330
Вгидур-Булкар (Вотхонтор-Бакар) 350
Вейднер 502
Видебант 407, 419, 430
Виндекс 325
Вителлий 361
Вологес I, парфянский царь, брат Тиридата I 326, 369, 370
Вонон, парфянский царь 357—359, 368
Вунд 350
Гандерсон 334
Гарстанг Дж. 525
Гарун-ар-Рашид 347
Гекатей Милетский, греческий историк 552, 561
Генинг Ганс, германский археолог 523—525
Георгий Кипрский 397, 516
Георгий Писида 382
Герланд 378
Геродот 552
Гесихий, автор византийской эпохи 436
Гётце А. 506, 521, 522, 526—528, 531
Гиббон 376
Гиппарх 421
Гипсикратия, любовница Митридата 247
Глоц 234, 238, 242, 332
Гомер 552, 560, 561
Гоффман Г. 382
Грозный Б. 502, 522
Гузе, немецкий штаб-офицер 239, 242—244, 246, 249
Гульч 407, 414—416, 418, 422, 424, 425, 430—436
Гурди (Гордий), фригийский царь 551, 552
Гутшмид Альфред фон, германский ученый 345, 348, 361, 372
Гюбшман 254, 411

Дайан-Аншур, полководец 464, 537
Дарий Гистасп, персидский царь (522—486) 561
Декардеманн 74, 414, 430, 432, 433, 435
Джарбухан (Зисвиль), предводитель царя 395
Джуаншер 397
Дидим Александрийский 425
Диодор Сицилийский 490, 494, 495
Диоклетиан, император 413, 433
Дион Кассий 221—226, 228—230, 232, 234, 235, 239, 242, 244, 245, 325, 366
Дионисий, историк 540
Доминий Корбулон, римский полководец 222, 399
Дьяконов Н. М. 441, 449, 451, 456, 480
Евсевий Кесарийский 356
Евстихий (X в.), патриарх 378
Елифанний Кипрский 436
Ервандиды 558
Еремян С. 253
Замани, отец царя страны Бит-Замани Аммебаалн 548
Зарнадр 253
Захаров А. А. 504
Нанзу, царь 488
Нби-Хаукаль 383
Исдед, персидский сановник 402
Инджиджян Л. 345
Исани Малала, автор хроники 356
Иосиф Флавий 336, 357, 360, 361, 363, 367, 368, 372, 373
Ираклий, царь 341, 375—405
Ираклий, сын царя Ираклия 396
Истахри 383
Ишпуин, урартский царь, сын Сардура 445, 446, 539
Кавад Широ, царь 405
Каваньяк, французский ученый 521

Кадмос, сын Арменака, вилук Хайка 554, 556—558, 561
Канидай 366
Капанян Г. 437, 439, 443, 444, 446, 452, 456, 459, 488, 489, 494—497, 499, 506, 508—510, 516, 519—522, 524, 525, 527, 546—549, 553, 557
Каранине, Каранин, хайасский царь 491, 493, 494, 530
Карзудов Н. А. 383
Кардос, сын Арая 555
Карконио 221, 230, 231, 244
Карл Великий 347
Квейло, французский метролог 432
Кине 508
Киперт Р. 248
Клавдий, император 334
Клеомед 421
Константин Антиохийский (Косьма Индикоплов) 341, 342, 344, 355, 413, 429
Константин, император 412
Корбулон Доминиций 325, 329, 334, 361, 369—371
Косьма Индикоплов, см. также Константин Антиохийский
Котис I, царь Боспора 334
Кречмер 490
Ксенофонт 219, 392, 403, 450, 452, 495, 559
Ксиландр, германский ученый XVI в. 241
Кулаковский Ю. 391, 394, 400
Лантури, царь страны Нирдун 548
Лемани-Гаупт 469, 483, 485—487, 543
Леонтий, армянский историк 75, 354
Линч 230, 444, 508, 530, 545
Лукаш 328
Лукулл 238, 241
Лутипр, отец урартского царя Сардура II 464
Маврикий, император 376, 396
Мадес (Нюкар), мидиец 555, 559

Мамикэиды 351
Манаваз, брат Арменака, отец База 554
Манийас, царь поселения Укку 473
Манилий М. 427, 428
Машнерт Конрад 247
Мар-Абас 554, 556, 560, 561
Марин Тирский, географ начала II в. н. э. 406, 419—426, 429—431
Маркварт 222, 230, 231, 234, 240—242, 244, 245, 249, 252—254, 339, 340, 345, 346, 338, 350, 351, 373, 382, 411, 445, 515, 541, 543, 557, 560
Марр Н. Я. 363, 364, 396
Маттиваза, митаннийский царь 491, 497, 499, 502
Меликишивили Г. А. 443, 450
Менандр 516
Менуа, урартский царь 445, 454, 470, 475, 476, 539—543, 546
Мжик, профессор 407, 409, 411, 415, 417—419, 421—424, 426—430, 436
Миллер Конрад 230, 246, 248, 369, 512, 515
Минорский В. 384
Мита, царь мушков Западной Киликии 551
Митридат Евпатор 220, 221, 223—226, 228, 229, 236, 238—244, 246—252, 254, 255, 328, 337, 349, 360
Монсей Утийский (Каганкатваци) 377, 378, 384, 393—395
Монсей Хоренский 71, 73, 74, 76, 233, 339—342, 345, 347—356, 406—408, 411—413, 429, 534, 550, 553, 555—558
Моммзен 223, 224, 233, 234, 244, 327, 328, 331—333, 335, 358, 373
Муваталли (1320—1305), преемник Муршила II 532
Мутти, посланец Хайасы 514, 516
Муршил II (1345—1320), сын царя Супилулуумы 490, 491, 493,

494, 503, 504, 506, 507, 509—515, 517, 519, 522, 523, 528—530, 532, 546
 Мшак, родственник Арама, сына Хармая 555, 559, 561
 Мюллер Карл, издатель «Географии» Птолемея 247
 Нельдеке 376, 394
 Нерон 324—338, 362, 371, 372
 Никифор 394
 Никольский М. В. 485
 Нин (Нин Ассирийский), ассирийский царь 348, 555
 Нуванз, хеттский царь, полководец 509, 513
 Ньюкар 555, 559, см. также Мадес
 Омо, ученый 332
 Ород, сын парфянского царя Артабана III 360
 Орозий 241, 251
 Оройз, албанский царь 226, 229, 232, 233
 Паппа Александрийский 76, 233, 341, 342, 355, 413, 420, 422, 429
 Патканов (Патканян) К. П. 339, 341, 342, 345, 347, 348, 350, 352, 356, 409, 411, 555—558, 561
 Певтингер 220, 221, 224—226, 230, 234, 236, 243—245, 248, 250, 336, 337, 359, 367, 374, 379—381, 388, 390, 392, 399, 454, 461, 465, 482, 483, 496, 498, 499, 511, 512, 515, 516, 530, 540, 544
 Пет Цезенний 331, 334
 Пиотровский Б. Б. 439, 441, 443, 446, 456, 458, 459, 463, 468, 470, 484, 487, 545—548, 553
 Пиххунна, каскаец, вождь 504—506, 530
 Плавтий Сильван 334
 Плиний Старший 224, 228, 233, 251, 325, 327—332, 335, 357, 362—364, 366, 368, 369, 403, 415, 416, 552
 Плутарх 221, 223, 226, 232, 233, 238, 239, 243—245, 248, 250, 251
 Полемон II, понтийский царь 324, 335
 Полибий 421
 Помпей 219—236, 238—246, 249, 254, 328—330, 336, 337, 366, 398, 399
 Посидоний, историк и географ I в. до н. э. 406, 421, 422, 430
 Прокопий, автор византийской эпохи 436, 452, 456, 541
 Псевдо-Калисфен 356
 Псевдо-Монсей 348
 Птолемей Клавдий 222, 233, 247, 248, 252—254, 342, 344, 349, 406, 419—426, 429—431, 498, 499, 509, 511, 516, 522
 Публий Канидий Красс, наместник Антония 328
 Радамист, сын иберского царя Фарсмана 369, 370
 Рамзес III (1200—1168), египетский царь 533
 Рахзад, персидский полководец 402
 Рейнак 231, 233—235, 240, 242, 251, 252
 Роулинсон 382, 403, 404
 Рочик (Роч) Вехан 398, 402
 Руса I, урартийский царь (730—714), 466, 468, 475—477, 482, 550, 551, см. также Урса
 Руса II, урартийский царь (680—645), 551, 552
 Салманасар I, ассирийский царь 438, 447, 532
 Салманасар II, ассирийский царь (1028—1017) 438—441
 Салманасар III, ассирийский царь (859—824) 443, 450, 452, 454—458, 460—464, 466, 481—483, 488, 492, 537—539, 541, 558

Сарваразан, см. также Шахрбараз
 Саргон II, ассирийский царь 454, 460, 461, 464, 466, 469—473, 475—479, 481—489, 492, 503, 518, 519, 537, 538, 551
 Сардур II (755—730), сын Лутипра 445, 464, 465, 482, 486, 539, 543—550, см. также Сед-Сури
 Сасаниды 352
 Сатиник, царица 351
 Светоний 325, 327, 331, 336, 357
 Свида, автор византийской эпохи 436
 Себеос 75, 377—379, 383—390, 397—399, 401, 402, 553—556, 558
 Севериан, римский полководец 251
 Седури урартийский, 464, 465, см. также Сардур
 Сени, царь 449
 Сен-Мартен 71, 75, 340, 341, 345, 392, 403
 Сент-Круа 340, 345, 346
 Сервиллий 228
 Синахериб (705—681), преемник Саргона 473, 551
 Сисид, отец Антипатра 248
 Смбат Багратид 350
 Смит Сидней 547, 552
 Стефан Византийский 494, 495
 Страбон 223—225, 227—229, 231, 233, 238—243, 248, 249, 252, 329, 330, 365, 366, 371, 421, 552
 Сукри, венецианский мхитарист 75, 339, 345, 346, 349, 350, 352
 Сули, царь области Мелитены 542
 Сунашшура, царь Кицуватны 532
 Суппилулиума, хеттский царь, сын Тудхална III 490, 491, 493, 497, 499, 500—503, 517, 522
 Сэйс, английский ассириолог, урартовед 446, 541, 542, 552
 Тацит 222, 325—329, 331, 335, 336, 353, 357—359, 360, 362—365, 367—371

Тейлор 246, 520
 Тер-Акопян Сенекерим 71
 Тиберий, император 357, 360, 361
 Тиглатпаласар I (1117—1080) 438, 442—444, 446—452, 454, 459, 460, 470, 488, 492, 533—538
 Тиглатпаласар III (745—727) 477, 545, 546, 550
 Тигран II, армянский царь 220, 222, 223, 236, 244, 250, 254, 349
 Тигран Юный, сын Тиграна II 221, 223
 Тиридат I, брат парфянского царя Ерологеса I 329, 369, 370, 372
 Тиридат II Великий 351
 Тит Ливий 253
 Титте, царь Нухашни 501
 Торгом, основатель племени 554
 Траян, император 230
 Тубуси, отец царя страны Нирдун Лантури 548
 Тудхална III, отец Суппилулиумы 491, 493—497, 517, 519, 520, 529, 530
 Тудхална IV (1260—1230) 492, 532
 Тукульти-Нинурта I (1243—1221), преемник Салманасара I 447, 532
 Тукульти-Нинурта II (889—884), преемник Ададнирари II 537, 552
 Тушратта, митанийский царь 491, 498—500, 502, 503
 Тюрро-Данжен, французский ассириолог 468—471, 475, 484, 486, 488
 Тюхик, учитель Анании Ширакского 412, 413
 Улусун маннейский 466
 Унгнад А., хеттолог, кунеолог 437
 Урса урартский 466, 467, 473, 474, 482 см. также Руса
 Фарасман, иберский царь 328, 360, 361, 370
 Фауст, историк 542

Феодор, брат Ираклия 394
 Феосфан (Теофан) Митилениский 229, 248, 330, 376, 382, 384—386, 389—395, 401—404
 Ферреро 225, 230
 Филетер основатель пергамской царской династии 414
 Филиппик, византийский полководец 379
 Флавиин, династия 338
 Фока, византийский царь (602), 376, 396
 Фома Ариуни 377—379, 381, 382, 471
 Форрер Эм., хеттолог, кунеолог 437, 439, 440, 447, 449—451, 490—492, 494, 495, 498, 500, 501, 505, 511, 514, 516—518, 521, 527, 540, 551, 552
 Фридрих, германский кунеолог 497, 527
 Хайк 553—558, 561
 Халатьянц Г. 129, 349, 351, 352, 372
 Ханзадян Ц. 498
 Хармай, внук Амасии, отец Арама 555, 558, 560
 Хаттушил III, хеттский царь 549
 Хачатрян А. 441
 Хиларуад, царь, сын Шаху 544
 Хор, брат Арменака 554
 Хорьям, см. также Шахрбараз
 Хосрой II Парвиз, персидский царь 341, 376, 377, 380, 382, 384, 385, 389, 395, 402, 403, 405
 Хуккана, хайасский принц 491, 503
 Хутупиянзаш, наместник 522
 Шамирам (Семирамида), ассирийская царица, жена ассирийского царя Нина 555, 556, 560
 Шахин, полководец 376, 385, 394
 Шахраплакан 384, 385
 Шахрбараз (Хорьям, Сарваразан) полководец 376, 377, 383, 385—391, 393, 394
 Шаху, отец царя Хиларуада 544
 574

Штрек, ассириолог 548
 Штреккер В. 525
 Шур Вернер, германский историк 324, 328—331, 335
 Эмми Н. О. 352, 553
 Эратосфен 406, 407, 413—421, 424—426, 430, 431
 Юлиан Аскалонский 434
 Юстиниан 348
 Мейер 243
 Порта 235, 242
 Alexander Magnus 325, 363
 Anderson 238, 243
 Antiochus 370
 Arsaces 361
 Artabanus 361
 Bagratiden 123, 125, 127
 Belk W. 32
 Boucher 32
 Briot 32
 Carcopino 234
 Carry 234, 371
 Cassius Dio 250
 Castorius 79
 Cavaignac E. 491
 Conrad Celtes 7, 78
 Corbulo 326, 363, 370
 Cumont Fr. 246
 Decourdemanche J. A. 73
 Eratosthenes 415
 Forrer E. 491
 Friedrich Joh. 491
 Gelen van 150, 151
 Goetze A. 491
 Gordios 551
 Guse 238
 Hoffmeister 32
 Hrozny F. 491
 Hultsch F. 53

Karbe 32
 Ketschmag J. 27
 Klepert 32
 Koch 32
 Lazar Pharp. 28
 Lehmann-Haupt Ch. 32
 Littré 150
 Lucullus 241
 Magie 330
 Mayhoff 150
 Mithridates 361
 Nero 325, 326, 363
 Orodes 351
 Pharasmanes 361
 Pompeius 121, 221, 223, 238, 239, 241, 244, 250, 251
 Ptolemaeus 29, 120, 128, 131, 156, 244
 Rawlinson 306
 Sainte Croix 340
 Segl 16
 Stecker 127
 Strabo 8, 104, 120, 122, 128, 131
 Tacitus 103, 148
 Tiridates 370
 Tomaschek 155
 Tournebize 129
 Voilogeses 370
 Vonones 357
 Weidner 491

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արաղայի դաշտ 182
 Արաս գյուղ 109
 Արասգյուղի լեռնանցք 36, 41, 90, 99
 Արասթուման 163, 165, 259
 Արարան 156, 158, 161, 163
 Արխաղիա 279, 281
 Արոս 261
 Արուլ 163
 Ագարակ, գյուղ 41, 102
 Ազգալի 199
 Աղամիսան 199
 Աղիլիմազ, Աղիլիմազ 24, 87, 106
 Աղիարեն 292, 304—307, 311—313, 315, 316
 Աղիաման, գյուղ 211
 Աղատ խարարայ 203
 Աղատ Մասիս, տե՛ս Մասիս
 Աղատ քաղաք 199, 200, 202—204, 211
 Աղզոր 165
 Աղոխիս, քաղաք 308
 Աղովյան ծով 250, 274
 Ալադադ, լեռ 151
 Ալանաց զորս 257, 302
 Ալաշկերտի դաշտ 15, 100, 104, 108, 115, 267, 268
 Ալաջա 29, 88, 121
 Ալիշալու 199
 Ալիի, քաղաք 315
 Ախալցխա 164, 165, 167, 259, 261, 267
 Ախալքալաք 161, 163—165, 261, 267, նոր քաղաք 164
 Ախլաթ 148
 Ախուրյան, գետ 17, 159
 Ակիլիսենե, լեռ 123—125, 283, 292
 Ակիսեն դավառ 283
 Ակն 124
 Ակոռի, ավան 105
 Ակոդա, քաղաք 75
 Ակրա 298
 Աղբադ, գավառ 320, Աղբադ Մեծ 304
 Աղբադ Փոքր 320, 321
 Աղեքսանդրիա 44, 53, 61
 Աղիովիտ 23, 148, 151, 171, 172
 Աղթամար կղզի 19, 135
 Աղիսոյ, գյուղ 31
 Աղիորսք, քաղաք 142
 Աղկալա, գյուղ 198—200, 202, 204, 211, Աղկալայի բերդ 198, 200, 202
 Աղձնիք 137, 290, 292, 297, 301, Աղձնե նահանգ 306, 307, Աղձնյաց բերդ 313
 Աղմադանի լեռնաշղթա 198, 202
 Աղյուն 124
 Աղսրաֆ 87
 Աղվանից զորս 295, 303

Աղվանք 209, 273, 274, 281, 282, Ա-
ղուանից աշխարհ 209
Աղվերան 24, 87, 106
Աղբի դաղ, լեռնաշղթա 18, 24, 28, 33,
95, 106, 168
Աղուէն 211
Աղբենդ 208
Ամադիա 289, 318
Ամիդ 289
Ալլարերք 210
Ալտվանք (Ալտուանք, Ալտուանք, Ատ-
րուանք), գավառ 289
Այրարատ 104, 172, 194, 204, 269, 287
Այրարատեան գավառ 161, 163
Այրարատյան դաշտ 17
Այրարատեան լեռինք 97, 98. տե՛ս և
Արարադայ երկիր
Անախա 276
Անգեղ տուն, երկիր 297, 302, 303
Անդախ, Անթախ 111, 176
Անդրկասպյան երկիր 269
Անդրկովկաս 256, 257, 259, 262, 271,
272, 274, 276, 279, 281, 284, 285
Անդուկ, գյուղ 113, 131
Անկյուրիա 86
Անձեաց (Անձալացյաց, Անձեացյաց)
գավառ, շրջան 314—316
Անի, ամրոց Շիրակում 263
Անի, Կամախի շրջանում 263
Անտար 113, 131, Ենգեկ 27, Էնգեկ 157
Անտիոք, քաղաք 79, 113
Անտիտալրոս 283
Անփայտ 114 տե՛ս նաև Բասեն
Աշխհիսեին գիւղ 41, 102
Աշկալա 24, 26, 29, 87, 88, 106, 117,
119, 121, 122, 127
Աշնակ 13, 93
Աշոցք 161, 163, Աշոցքի տերութիւն 285
Աշտարակ, գյուղ 156—158, 163, 167,
259, 265
Ապահունիք, գավառ 19—22, 32, 136,
138, 140—142, 144—147, 151, Ա-
պահունեաց աշխարհ 143, Երկիր,
նախաբարութիւն 141—144, Ապահու-
նիս 119, 142
Ապսարուա, գետ 262, 264

Աջի-չայ, գետ 187, 191, 299, 317
Առաջավոր Ասիա 258, 280
Առեստ, Առեստաւան 173
Առին 27, 87
Ասիա 73, 258
Ասլանլուի լեռնանցք 36, 41, 90, 99
Ասորեստան 171, 257, 260, 288—294,
296, 297, 302, 303, 311, 312, 319
Ասորիք 257, 295, 302, 303, 312
Ասպինջա 164, 165
Ավանա գյուղ 306
Ավարայր գյուղ 170, 177, 178, դաշտ
177, 180
Ավերբաղար 87
Անիկ ամրոց 112
Ատրպատական 20, 23, 141, 147 169,
172, 182, 188—191, 292, 295—
300, 302, 304, 310—312, 316—
320, Ատրպայական 189
Արարգիղ (Արար-դիղ) 87, 173
Արաբած 95, 163, 278, 280
Արաբածոս 12, 91, 93, 156
Արազ 25, 101, 118, 265, 268
Արածանի 15, 19, 24, 25, 32, 39, 40,
98, 100, 102, 104, 118, 136,
137, 143, 145, 149, 151, 153, 267,
287
Արամանա, գյուղ 27, 28, 33, 110—
113, 131
Արայի դաշտ 95
Արասխ, գետ 295
Արարադայ լեռինք 142
Արարատյան դաշտ 15, 39, 40, 98, 99,
102, 105, 265—268, 272, 273,
287, լեռներ 170, գավառ 201
Արարս 9, 11, 16, 17, 25, 27, 32, 39,
40, 86, 87, 92, 101—105, 107
116, 118, 265, 266, 269, 272, 282
տե՛ս նաև Երասխ
Արաքսնյան դաշտ 282
Արրեղալի (Արբելալի) եղարբութիւն,
314, 318
Արդահան 155, 164, 167, 268, 285
Արդաշար (Արտաշար) 9, 50, 155, 168,
198, 206, 211
Արդեանք 13, 93

Արեւ-դաղ, լեռ 321
Արեւիք, գավառ 209
Արեւմտյան մեծ ծով 293, 294, 303
Արեւիստա, լիճ 150
Արզն, քաղաք 18, 134, 309
Արծալի 104, 172, 173, 175
Արհն 306
Արմնի գյուղ 142
Արհնշ 23, 40, 99, 144, 147—149, 151,
158
Արմաստիկա 83
Արմավիր 13, 38, 40, 93, 98, 155—157,
167, 194, 278, 294
Արմենիա 15, 100, 261, 267 281, 283,
291—293, 298
Արմինա 288, 289, 291, 293, 315
Արնիս 87
Արշակունի 96
Արշակունեաց թագավորութիւն 189, 323
Արտանիստ, գետ 150
Արսեն, լիճ 150
Արվաստան 293, 295, 303, 306, 311,
Արտաստան 294, 303, 304, 312,
319
Արտաղերք, Արտաղերից 210
Արտաղ, գավառ 96, 169—171, 176—
182, 184—186, 191
Արտանուշ, գետ 283
Արտաշատ 8—13, 15, 17, 18, 23, 24,
30, 35, 38—40, 42, 82, 83, 85—
93, 95, 99, 103—106, 108, 114,
115, 129, 131—133, 135, 148, 149,
153, 155, 156, 161, 168, 169,
178, 191, 195, 283
Արտաշեսյան թագավորութիւն 287
Արցախ 318, 319
Արուճ, գյուղ 13, 91—93, 98, 106, 131
Արիա 211, 265
Աուգստուրդ 7, 78
Աուտիյարա, գավառ 288—291, 293
Արարդեոն, գետ 277
Աֆրիկա 78
Բարան 203
Բարեւոնիա 257, 292
Բարերդ (Պալաուրթ) 266, 267

Բագառիճ, Բագառիջ, Բագառինջ 24,
88, 106, 126, 127 Բագառիճ 99,
126, 128 Բագառնոյ դաշտ 126,
127 Բագառիճ անտառակ 131
Բագավան 9, 11, 12, 15—22, 24, 25,
27, 28, 31, 32, 35—42, 85, 86,
88—92, 95, 98—101, 104, 106—
108, 113, 114, 118, 120, 131, 133,
135, 136, 138, 140, 146—148,
153, 168, 265—268
Բագարան 96
Բագրեանդ, գավառ 11, 28, 41, 88, 91,
111, 142, 143, 151, 183, 184, 193,
Բագրատանդ 27, 110, 111
Բագուան առան 183 տե՛ս Բագավան
Բագնոց 23, 32, 148, 152
Բագրուտ, գյուղ 182, 183
Բագուձոր 171, 177, 180—183
Բալիս-Չայ 38, 91
Բակարիա 282
Բայազիդաղա 87
Բայազիտի կիրճ 103
Բաշնորաշեն 168, 206, 207, 211
Բասգոյդարիդա, ամբոթիւն 122
Բասեն 27, 28, 111—116, 119, 157,
265, 267, Բասենոյ դաշտ 112, 116
Բասորոսիդիա 283
Բաստավան 138, 139, 153
Բասրա քաղաք 75
Բաստ 259
Բարադու, գետ 295
Բարանդուղ-չայ 322
Բարդա, գյուղ 211, 212
Բարիտի տաճար 261
Բարձր Հայք 86, 104, 114, 266, 267
Բեհիստուն 288—293, 297, 322
Բերդ, Բերթ, գյուղ 199
Բերդունք 193, 194, 196—198, 200,
202, 204—206, 211
Բերդք 193
Բերլին 193
Բերկրի 10, 22, 23, 87, 144, 148, 169,
Բերկրի ձոր 171—174
Բզնունական նախաբարութիւն 143
Բզնունիք 18, 134, 145, 171, 172

Բիբլիա 11, 18, 134, Բիբլիա-սու 134
 Բինգյու 24, 149
 Բյուզանդական կայսրություն 27, 111
 Բյուզանդիա 311
 Բուրնիա 193
 Բոհեմիա-սու (Բոհեմիա) 15, 100, 267, 289, 291, 292, 308, 309, 314, 315
 Բոստաբենդ 133, 140, 141, 153
 Բոսիոր 123, 277
 Բսրա, Բժրա 75
 Բրիտանիա 78
 Բուլանդ 144, 151
 Բուլադ-Բաշ 88, 89, 90, 94, Բուլադ-Բաշ 12, 13, 17, 31, 35, 36, 39
 Բուտակ գավառ 310
 Բուրդան 87
 Գալի տիպի 201 տե՛ս նաև Ղալադիպի
 Գաղաթաճ գյուղ 25—27, 29, 33, 116—119, 121, 129
 Գամիրբա 260
 Գալլ (Լիկոս, Կելիկի) գետ 9, 85
 Գալլատու ծովակ 15, 18, 31, 32, 35, 36, 90, Գալլատու լիճ 41, 102, 105
 Գանգրա 86
 Գանլիճա 159—161, 163, 164, 167 տե՛ս նաև Ղանլիճա
 Գանձակ, գյուղ 41, 102, 188
 Գանձակ Ասրպատականի 189—191, 299, 317
 Գառնի 13, 93, 181, 194—198, 201, 202
 Գաստովոր գառա 143
 Գավգամեկա, քաղաք 308, 309
 Գարա, լեռներ 318
 Գարմական 306
 Գեդ, լեռ 95, 194
 Գեղամ, գավառ 195, 197
 Գեղամաշեն 195, 201
 Գեղամի, ձևակերտ 194
 Գեղալոյ ամրոց (Քեղեհայ ամրոց, ամուր Գեղե) 200—202
 Գեղարդ 196
 Գեղարբունի, Գեղարբունի, շեն, ծով, գավառ 194, 196, 199, 203, 205, 206, 208, 209, 212, 265

Գեղարբունոյ բերդ 199
 Գետա առան 97
 Գեղղակբուլաղ 203
 Գղբլ-Գաշ գյուղ 203
 Գղբլ-Վանք 203
 Գրբգ պուլագ 203
 Գյուլայսոր 201
 Գյուլուշա 158
 Գյումիայա քաղաք, Մեծ քաղաք 263—266, 268—271
 Գյումրի 266—271
 Դնէր գիւղ 195
 Դոգարենե 283, 284 տե՛ս նաև Գուգարբ
 Դոգովիտ տե՛ս Կոգովիտ
 Դոդիան գավառ 96, Դոդիան գավառ 171, 181, 319
 Դորգոպպիա քաղաք 276
 Դուգարբ (Դոգարենե) 282, 284—286, 313
 Դուրիանի Էրկիր 260
 Դալառ գավառ 143
 Դարոն 175
 Դալարիս գյուղ 142
 Դամասկոս 95
 Դաշրուտուն, գյուղ 12, 14, 39, 89, 94
 Դառնի, գավառ 96
 Դառնաթե 301, 313 տե՛ս նաև Դասն Էրկիր
 Դասն Էրկիր 301, 313—316, 318, 323
 Դաստեյրա 123—125
 Դավմիս 208, 212
 Դատվան 19, 21, 135, 146, Դատուան առան 18, 134
 Դարանաղի 124, 263
 Դարյալի կիրճ 256, 258, 280
 Դելիբաբա 116, 268
 Դեհիարդան 316, 317
 Դեբրենտ 257, 259, 263, 281, Դեբրենտի կիրճ, անցք 256, 280
 Դեբրջան 26, 119, 125—128, 130—132, 264
 Դեբրիկ լեռ 321
 Դեբրսենե 283
 Դիադին 11, 16, 17, 24, 32, 39, 88,

100, 101, 103, 104, 107, 148, 149, 265, 267, 268
 Դիարբեթի 289
 Դիդեմ, գյուղ 153, 154
 Դիգլիտո, գետ 149
 Դիգա 320
 Դիգա Տապիջ 186
 Դիլիֆ, գյուղ 163
 Դիս 321
 Դիտական, գիւղ 210, 211
 Դիտակորիաս 259, 260, 277, 282
 Դիվիկ, գյուղ 162, 163
 Դիդաթայ 306
 Դոնեկան, գյուղ, կայարան 20—22, 32, 140, 141, 146, 147, 154
 Դոստալ 124, 125
 Դվին 9, 39, 50, 84—86, 91, 161—163, 170, 172, 192—194, 197—200, 202—206, 208, 209, 211
 Դրահանակերտ 13, 93
 Եգիպտոս 56
 Եգրի գետ 16, 25, 101, 118
 Ելեգոսինե, հարթավայր 149
 Ելենովկա 197, 198, 205, 206
 Եկեղաց, Եկեղաց գավառ 30, 31, 33, 124, 128
 Եղրարս, սար 177, 180, 181, 183, 184
 Եղեգական, գյուղ 20—22, 32, 140, 142, 146, 147, 154
 Եղեգբի, գիւղաքաղաք 206
 Եղինդ, գյուղ 185
 Եղջերբ, լեռներ 183, 184
 Ենդեկ տե՛ս Անտար
 Եվրոպա 78, 256, 258
 Երամոն, զորաց կայան 13, 93
 Երան-ասանբարտ-Կալատ 306
 Երասի, գետ 96, 105, 106, 163, 171, 181, 278, 296, 297, 317 տե՛ս նաև Արաբս
 Երասխանոփիտ 97
 Երաստուան Առաստուան 173
 Երևան 28, 45, 111, 173, 197
 Երզնկա 127
 Երինդ գյուղ 185
 Երվանդաշատ 17, 18, 32, 40, 41, 99,

155, 159
 Երվանդյան թագավորություն 287
 Երուաղ 98
 Երուանդունիք, Երուանթունիք, Արուանթունիք, գավառ 309
 Եփրատ 15, 16, 19, 25, 26, 29—33, 39, 100, 102, 104, 118—121, 123, 124, 126, 127, 129, 136, 148, 150, 165, 267
 Զագրոս լեռներ 295, 300, 301
 Զալ, գետ 308
 Զարասպ, լեռ, լեռներ 293—297, 299—301, 303, 311, 317, 319, 320, 323
 Զարափխանա 115
 Զարեհավան, քաղաք 18, 32, 40, 99, Զարեհաունդ, քաղաք 183
 Զարեհանդ, գավառ 169—171, 178, 296, 297, 310
 Զարիշատ, քաղաք 23, 40, 99, 148, 268, Զարիշատի շրջան 268
 Զեկաոփ լեռնանցք 155, 163, 165, 167, 259
 Զեյվա 173
 Զերբիս, գետ 308
 Զիգոս գավառ 310
 Զիմարա 124, 125
 Զինգո 298
 Զինթա ամրոց 297—301, 323
 Զիրա գյուղաքաղաք 291, 300
 Զիրթա ամրոց 301
 Զոգան 289
 Զոմըկ 23, 32, 148
 Զոտ, Զոթ 268
 Զոր 90
 Զորոսանդա 150
 Զվարթնոց 204
 Զուգա ավան 288—290
 Զուրավա 176
 Էլեգիա 28, 30, 120, Էլեգեա 128, 129
 Էլ-Քեշմաղ 88
 Էկրատանա 8, 99, 133, 261, Եկրատանա 40, 185
 Էնդեկ տե՛ս Անտար

Էջմիածին 69, 70, 203
Էսկի-Մոսուլ 306, 317
Էրզրում 24—26, 29—31, 86—88, 107,
115, 117, 119, 121, 127, 129, 267
Էրիվանի երկիր 160
Էրիթրյան (Հարավային) ծով 272

Բստահ 306, 307

Բաղևոս առաքյալի վանք 180
Բախտ ի-Սուլեյման 299
Բասինի երկիր 262
Բասմաձոր 117
Բավրիդ 168, 169, 186, 190, 191,
299, 316, 317, Բարեշ 191, Բարեժ
191

Բարզման 115
Բարթառ գետ 201 տե՛ս նաև Տրտու
Բեզնուտ, գյուղ 180
Բեռլոսուպուրիս 40, 99
Բերես լեռ 264, 268
Բեյֆերիդ, գյուղ 174, 175 տե՛ս նաև
Տասարիդ

Բոնդրակա 144
Բոսպիտես, լիճ 150
Բոֆիտիս, լիճ 150
Բուխ Մանուկ, հասարակ գյուղի մոտ 109
Բուխ Մանուկ, Ղաթրլու գյուղի մոտ 41,
102

Բուխազ-գալե 109
Բուրբիա 296, 297

Բրեր, գետ 262
Բրերական թագավորություն 285
Բրերիա 273, 281, 283, 285
Բզդիր, Բգաիր 18, 105
Բդիար 305, 307, 311
Բզալա, երկիր, լեռներ 289, 290
Բզիտու, երկիր 288—291, 293, 297,
299, 300, 323

Բզիրտու, քաղաք 290, 291, 299, 300
Բլիջա 19, 24, 25, 30, 32, 88, 106, 127,
129, 136

Բնձե սու 175
Իսկուրիա 155, 166, 167
Իրան 68, 69
Իրդանուինի քաղաք 160

Լադիկա 114
Լենինական 261, 262, 264—269, 271,
272
Լենինգրադ 48
Լիկոս 85 տե՛ս Գալլ գետ
Լիճ 88
Լորիլար 88
Լյուկոս գետ 308

Լարուր—սու 292, 304, 318, Լարուր
գետ 306, 315
Լալլադ 111
Լաղտյաց աշխարհ 302
Լաղտոյ առին, գյուղ, բերդ 26, 33, 118—
120 Լաղտոյառին 26, 27, 119,
120, 126, 131 Լաղտալառին 26

Լամուր 87, 144
Լանլմի բոշք, աշտարակ 109
Լաստուր գյուղ 28, 108—111, 131
Լեռաբաձոր 113
Լարաշկոնք, գյուղ 197
Լարերդ 148, 149
Լեռ տե՛ս նաև Հեր 184

Լիզան 139
Լիմարգանե 259
Լելաթ 24, 87, 106
Լենուս 144, Լենուսի դաշտ 15, 17, 100,
101
Լույ 168, 169, 173—175, 182, 184—
186, 191

Լուշ-Լարար 38, 92, 95, 101, 102
Լոսպիա 163—165, 167, 259
Լորայարանք 306
Լորասան, գյուղ Բասենում 115, 116
Լորբարան 306
Լոր Վիրապ 86
Լորդենե, երկիր 283, 285
Լորխոտունիք 145
Լուժաստան 306
Լուլի, գետ 137
Լրճառնք 142

Մաղկետուն, Մաղկոտն գավառ 16, 101,
151
Մավդեր 298

Մոբ 285
Մոֆր, գավառ 283, 297, 304
Մոֆր Շահունյաց 312
Մումբ գյուղ 20—23, 32, 40, 99, 114,
137, 140—142, 146—148, 154,
158, 168

Կաղմոս 142
Կակազ կամ Կակառ, գյուղ 195
Կալարեն 292
Կալկատուս, կայարան 210, 212
Կաղանկատույք 210—212
Կաղզվան 11, 14, 24, 87, 88, 106, 115,
265, 268

Կամախ 124, 263
Կան, Էրզրումի մոտ 88
Կանգար 285
Կանգվար, Կանգուար, բերդ 314
Կաշե, գյուղ 31
Կապադոկիա 260, 261, 293, 295,
303

Կապուտկեայ 294, 319
Կասպից գոտ, ծով, սահմաններ 257,
277, 282, 302
Կասպիանե 283
Կարա-Բուլաղ, գետ 180
Կարադերենտի լեռնանցք 112
Կարա-Նյեն 173, 176

Կարակալե, Կարակալա 12—15, 17, 18,
31, 32, 35—38, 40, 41, 89—92,
95, 99, 155

Կարակուլար 87
Կարա-սու, Կարասու 15, 25, 26, 29,
31, 33, 100, 118—120

Կարավանսարայ 36, 40, 41, 90, 91, 95, 99
Կարավանսարայի լեռնանցք 36—41, 90,
92, 98, 99, 102, 103, 105, 265

Կարաուրգան 24, 88, 106
Կարաբլիտա 25, 87
Կարենիտիս, գավառ 125, 283
Կարին, գավառ 26, 85, 119, 120, 163
Կարմիր գետ 174

Կարմիր շէն կամ Ազատ քաղաք 199
Կարմիրշեն, Գլրգ պուլաղի մոտ 203
Կարս 163, 167, 262, 264, 268, 272
Կելիշինի լեռնանցք 295—297, 309, 311,

320
Կելիսիան լեռնանցք 311
Կելիկ 85 տե՛ս Գալլ գետ
Կենտրիտես գետ 15, 100, 267, 291, 309
Կեսարիա Կապադոկիացուց 145, 162,
295, 303

Կերամյան լեռներ 262
Կերդեկ գյուղ 175
Կերշ 259
Կիզիլ-չայ 174
Կիլիկի 136—138, 140, 153
Կիլիկիա 293, 294, 303, 319
Կիլ-Կույ կայարան 205, 207, 208, 212
Կիմմերիա 269

Կիսաբան 206
Կիսուր 19, 20, 136
Կղեսուր 32, 119
Կղջարք 302
Կյուլա 87
Կորլիան 155, Կորլիան գետ 164, 165
Կոզովիտ 91, 96, 97, 169—175, 181—
184, 296, Կոզայովիտ 96, Դոզո-
վիտ 105, 171, 297

Կոթ գյուղ 197, 208
Կոթեր ավան 31, 33
Կոլիկա 29, 121—123 տե՛ս նաև
Կոզրիս
Կոհի-Նիհորական 317
Կոզր 11, 17, 31, 32, 35, 39, 41, 42, 87,
88, 99, 101, 103, 285

Կոզոնիա 86
Կոզրիս 160, 256—263, 266—268, 272—
274, 276, 277, 280—282, 286
տե՛ս նաև Կոլիկա

Կոզրիսյան ծովեզրյա շրջաններ 282
Կոնդախսազ, գյուղ 157—159, 167, 259
Կոպ-գաղ 30, 31, 33, 121, 126, Կոփ
լեր 121

Կոստանդնուպոլիս 79, 119 տե՛ս նաև
Պոլիս
Կովկաս 295, 303
Կովկասյան լեռներ 258, 277, 284, Կով-
կաս սար 285, Կովկասի մեծ լեռ
293, 294, 319

Կոտայք գավառ 194, 196
Կորդիք 312, 315, 318—320, 323

Կորդուբ (Կորդուբ, Կորդվաց աշխարհ) 297, 302, 304, 312, 315, 318, 320

Կորնալ 289—292, 317

Կորոսկոնդամե 259

Կոտոր 22, 169, 174

Կուկոյ 208

Կուաշ ալման 13, 93

Կուլար գյուղ 102

Կուլլի 17, 101

Կումայրի գյուղ 91, 161—163, 266, 269

Կուլազի լեռնանցք 36—40, 90—92, 98, 99, 101—106, 148, 265

Կուր գետ 162—165, 167, 209, 250, 262, 264, 265, 282, 283

Կուրիանի երկիր 260

Կուրտակղաղ լեռներ 296

Հաթիր, Հաթիրի գավառ 210—212

Համադան 83, 298, 299

Հայաստան 7, 23, 30, 33, 35, 40, 54, 58, 63, 65, 78, 80—84, 95, 99, 104, 121—123, 125, 126, 128, 142, 148, 149, 152, 157, 160, 162, 169, 172, 176, 179, 185, 187, 188, 190—192, 194, 198, 209, 257, 266, 267, 269, 270, 275, 276, 278, 281, 282, 285, 287, 292—301, 305, 308, 311—313, 315, 318, Հայք 161

Հայաստան Բյուզանդական 181, 182

Հայաստան հին 7, 11, 12, 15—20, 22, 26, 27, 30, 33, 40, 50, 80, 88, 89, 99, 101, 111, 113, 118, 122, 124, 128, 135, 138, 140, 142, 147, 152, 193, 196, 202, 204, 256, 263, 266, 269, 276, 282, 287, 297, 301, 306, 313, 322

Հայաստան պատմական 283, 284, 289, 290, 309

Հայաստան պարսկական 185

Հայաստան Արշակունյաց 81, 82, 187, 190, 191, 297, 299—301, 304, 307, 312, 316—318

Հայկական Պար 18, 24, 28, 33, 106, 111

Հայկական բարձրավանդակ 257

Հայկական լեռնաշխարհ 271, 273, 286, 292

Հայոց Թագավորություն 302

Հայրավանք, Հայրեվանք, Հայուանք 199, 200, 204, 211

Հանի 263

Հառիճ 36, 40, 42, 92, 98, 99, 106, 131

Հասանդալա 117

Հանունիք 113

Հարավային (երիթրյան ծով) 272

Հարրադոս գետ 263—266, 268

Հարթ գավառ 19—23, 32, 119, 136, 138, 140—148, 151—153, 176

Հեր գավառ 169—172, 178, 180, 184, 185, 296, 297 տե՛ս նաև Խեր

Հերակլեոս 277

Հերաոս 173

Հերեան գյուղ 143

Հիդարա 122

Հյուսիսային Կովկաս 256, 271, 278, 281

Հնակերտ ամրոց 285

Հնդկաստան 257, 275, 282

Հորս գյուղ 197

Հոսմ 79, 110, 297, 312

Հրազդան 272

Հրճմունք, Խրճատոնք, գյուղ 142

Հունահայաստան 28, 111

Հունաստան 53

Ջրակերտ 137, 138, 153

Ջողկերտ 12—14, 16—18, 32, 36—42, 89, 90, 92—95, 98, 99, 106, 131, 138 տե՛ս նաև Յոլակերտ

Ջոր 285

Ջորափոր, գյուղ 194

Ջորոյ, ճանապարհ 171

Ղաթրու գյուղ 41, 99, 102

Ղալադիպի, Բիրդ 201, 202 տե՛ս նաև Գալէ տիպի

Ղանլիճա, գյուղ 156, 159, 160, 167, 259 տե՛ս նաև Գանլիջա

Ղարաղալա, Աղմաղան լեռների ստորոտում 201, 202

Ղարանլիխ, գյուղ 208, 211

Ղարաքենտ 174

Ղարաքիլիս 15, 100, 267

Ղարս 155, 261

Ղաթուր 174

Ղուլիջան, գյուղ 159

Ղուրու-Աղաճ 41, 102

Ճանկի, Ճանդու 158

Ճանկի-ձեկի, լեռնարևուր 158

Ճիթրաուշտա 158

Ճիճագրակ, գյուղ 115

Ճիշպիշ 158

Ճորոխ, գետ 264, 265, 268

Ճուաշ, Ճուաշոտ 97, 180

Մաղաղ գավառ 193—198, 201, 205

Մալաթիա 86

Մակվա գետ 168

Մահկերտուն, Մահկերտ, Մահքերտ տուն, Մաքր տուն 301, 313—316, 318, 320

Մամախաթուն 31, 127

Մալա 87 Մալ 306

Մալաֆարկին 9, 133 տե՛ս նաև Ֆարկին

Մալսին կամ Մարսին 306, 307

Մայրի ամուր, Արևիք գավառում 209

Մանազկերտ, քաղաք 11, 18, 19, 32, 23, 32, 111, 134, 136, 143—145, 148, 267, Մանազկերտի գաղտ 141, 142, 147, շրջան 15, 100

Մանանդի 124

Մանառաղանն նախարարություն 143

Մանկան գոմ, քաղաքացի 144

Մաննա 290, 291

Մառական առան 180

Մասիս 13, 93, 95—98, 142, 319 Մասիք 96 Մեծ Մասիս 95, 97, 98, 145 Ազատ Մասիս 96—98

Մասպտան 306

Մարաղա 316

Մարանդ գյուղ 180

Մարանդ քաղաք 168, 169, 186

Մարաստան 288, 293, 295—298, 300, 311, 312, 315 Մարաց բուն գավառ 321 Մարաց աշխարհ 293, 294, 302, 303, 313, 318—323

Մարգևառու, Մարերի գավառ 322

Մարդագոյ գավառ 143

Մարդաղի գավառ 24, 119, 149

Մարդաստան 23, 148, 182

Մարդուցայր 171, 177, 180—182, 184

Մարիբենդ 180

Մարմաշեն 156, 159, 161, 164, վանք 160

Մարյամ-Նիշին քաղաք 161

Մարսեակ 95, 97

Մարք երկիր 319

Մարենիս վանք 293

Մեղական երկիր 258, 272, 273, 286

Մեղիա 259, 274, 280, 298

Մելիտենե 104

Մեծ Զալ, գետ 289, 291—293, 310, 318

Մեծ Հայաստան 125, 149, 273, 285, Մեծ Հայք 29, 121, 122, 285

Մեծ Հայք տե՛ս Մեծ Հայաստան

Մեղ գետ 15, 100, 267

Մեռախ ճանապարհ 256, 257, 259, 262, 263, 267, 268, 274, 276, 277, 280—282 Մեռախ լիճ 258, 272, 277

Մեսիս 313

Մեսրիս կայարան 209, 212

Մերգեմիքի լեռնանցք 111

Մերգեվեր 321, 322, Մերգե գավառ 322

Մերձավոր Արևելք 50, 256, 257, 276

Մզուր 124

Մթին լեռ 285

Մժնկերտ 17, 101, 116

Միանդուր 297

Միլի-չալ 201

Միհրական-քառակ 306

Միջաղաք 8, 172, 290, 312

Միջին Ասիա 40, 82, 99

Միսուն գյուղ 91

Մժրին քաղաք 185, 293—295, 302—304, 313, 318

Մոկր, Մոկա 139, 292, 298, 319

Մոսուլ 305—307

Մոկուարի 167

Մցիսի 161

Մուղանի գաղտ 274

Մուշ 10, 11, 18, 134, 138 Մշո դաշտ
15, 19, 100, 136, 267
Մուրց գետ 16, 25, 101, 107, 118

Յդուկ, գյուղ 20, 140
Յոնջալու 87

Նագիու, Երկիր 260
Նագիու-շալ 296
Նախիջևան 50, 169, 274 Նախջաւան
105, 171, 181, Նախճաւան 297

Նարեկ 113
Նեխ Մասիք 142, Նեխ Մասիս 145, 146
Նեոկեսարիա 86

Ներքիկ 19, 32, 83, 136

Ներսէճապատ, գյուղ 170

Նիբարոս 261

Նիգ, գավառ 163

Նիկոպոլիս 123—125

Նիկոպոլիս-Նեոկեսարիա 86

Նիկոպոլիս-Սեբաստիա 86

Նիհորական, Երկիր 301, 313—318 Նի-
հորական լեռնաշղթա 317

Նիմֆեոս 150

Նինվե 291, 294, 296—298, Նինուէ 297,
303

Նկան ամրոց 310

Նոճազրե 317

Նոր-Արտաշիրական 305, 307, 308, 311

Նոտարատայ, Նոճատրա 306, 307

Նովորոսիյսկ 259

Նոր-Բայազիտ, գավառ 201, 203, 205

Նոր-Պալադիտ, քաղաք 199

Նոր-Շիրական (Նոշիրական, Նորշիրա-
կան) Երկիր 293—295, 301—308,
310—320, 323

Նոր քաղաք տե՛ս Ախալքալաք

Նորելուկ, ուխտատեղի 41, 102

Նպատ լեռ 150, 151

Նուարսակ գյուղ 185, 191

Նիբրեբա 9, 133

Շակաշեն գավառ 262, 282, 283

Շաւարշական գավառ 96, 180

Շաւարշան 180

Շարուր գավառ 206, 274, 281, դաշտ
194

Շենիկ 19, 32, 136

584

Շեռյան գետ 111, Շեռյան լեռներ 111,
112

Շիգրիան, Երկիր, Շիգրոյ գավառ 310

Շիգրիանական Երկիր 308

Շիվարեշ լեռներ 180

Շիրակ 105, 161—163, 171, 262, 263,
266, 267, 269, 271, 276—281,

Շիրականների գյուղ 311

Շիրական 307, 308, Շիրազան 310

Շնա՛հ գավառ 306

Շողան 87, Շողանի ձոր 26, 31, 33,
122, 127, դաշտ 31, Շողանի խա-
ներ 127

Շողուազայ գյուղ 195

Շուպրիա 292

Ոլուխլու 88

Ողական բերդ 104

Ոստան 11, 23, 134, 135, 148, Ոստան
աւան 19, 134

Որգսպու 174—176, Որտսպու 191

Չաղ գյուղ 110

Չամուրլու գյուղ 203

Չարուխլի 38, 92

Չինաստան 17, 40, 82, 99

Չինգիլի լեռնանցք 14, 18, 31, 35

Չմշկածաղ 137

Չորմայրի 119

Չորսի դաշտ 180

Չորբորդ Հայք 172

Պալապուրթ (Բարերդ) 266

Պանախկապէյոն քաղաք 259, 260

Պասին-սու 16, 101, 265, 268

Պատրանս աւան, Մուշ քաղաքի մոտ
138, Պատրանսավան 153

Պատրանս գյուղ, Սպարկերտ գավառա-
կում 138, 139

Պարաբոսթրաս 272 տե՛ս նաև Պա-
րիազրես

Պարեսակա 168

Պարիազրես 122, 272, Պարիազրեսյան
լեռներ 262, 283

Պարխաբյան լեռնաշղթա 272

Պարնատ 10, 11, 18, 24, 31, 87, 88,
106, 134

Պարսից ծոց 275

Պարսկաստան 24, 61, 107, 168, 169,
187, 274, 280, 285, 294, 296, 297,
300, Պարսից աշխարհ 306 Պարսք
187

Պարսկաստան Եռանյան 54—56, 187,
190, 191, 300, 304

Պարտավ 84, 192, 193, 197—199, 203—
206, 208—211

Պերգամոն 56

Պիստեկ 137

Պիտիուս 260

Պիցունդա 260

Պյուրկ 124, 125

Պոլիս 26, 31, 86, 120, 127 տե՛ս նաև
Կոստանդնուպոլիս

Պոնտական թագավորություն 123

Պոնտոս 26, 29, 86, 119, 121

Պոնտոսյան լեռնակույտ 267

Պորսիկ գյուղ 196

Ջավախք 162, 163, 261, 285

Ջեղիրե 289

Ջելու 321

Ջերմ գետ 309

Ջլմար ամրություն 321

Ջրաբաշխ լեռներ 28, 33

Ջուլամերկ 289, 318, 320, 321

Ջուղա 171, 181

Ռեխմենա 298

Ռեանդուղ 291, 295—297, 300, 301,
309—312, 320

Ռիոն գետ 16, 101, 155, 163, 165—
167, 259

Ռշտունյաց գավառ 19, 134

Ռուսաստան 49, 256, 257, 271, 280,
282, 284, 287

Սաղարակ 168

Սալբորա 115, 116

Սամցխե 163

Սասուն 292

Սատաղ գյուղ 8—12, 18, 24, 25, 28—
30, 33, 40, 83, 85—88, 99, 106—
108, 115, 118, 120, 121, 128, 129,
132, 133, 135 Սատաղու քաղա-
քիկն 188

Սարիգամիշ, Սարիկամիշ 24, 27, 38,
106, 268

Սարմատացվոց աշխարհ 162

Սեբաստիա 86

Սեբաստոպոլիս 83, 154, 155, 165—
167, 259, 277

Սելիմ 208, Սելիմի լեռնանցք 157, 197,
206, 207

Սե ծով 8, 17, 40, 82, 99, 259, 266,
267

Սեծովյան շրջաններ 256

Սեան 196, Սեան կղզի 195—197, 200,
202 Սեանա լիճ, ծովակ 195—198,
205, 211

Սեուկ բերդակ 119

Սերգեշտ 291

Սերչիմե—սու 26, Ստաշմու գետ 26,
Սերչիմեստ 119

Սևիճական գունդ 173, 182

Սընկառիջ, Սընկառիճ 24, 106, 121

Սիգրիա 310

Սիգրիանե, Սիգրիանիկ Երկիր 309

Սիդիկան 309—312

Սինարա 121

Սինէկ 102

Սիննա քաղաք 298, 299

Սինորա, 123, Սինորիա 28—30, 33,
120—123, 125, 126

Սիսիկորի լեռնանցք 127

Սիսական (Սիսաջան) կայաքան, գա-
վառ, Երկիր 195, 197, 205, 266,
209, 212 տե՛ս նաև Սյունիք

Սիսաջան 205, 206, 208, 212 տե՛ս նաև
Սիսական

Սիսպիրիտիս տե՛ս Սուպիրիտիս

Սիփան 142, 146

Սզերդ 9, 133, 309

Սյունիք գավառ 162, 193, 195, 199,
204—206

Սնկառիճ 29, 87

Սոմխիթ 161, Սամցխէ 162

Սովետական Միություն 256

Սոսք, Սոզք, Սոթք գավառ 208, 210—
212 Սատք 208, 209, 212, Սաղայ

քաղաքապետ 208, 209

Սոուշ-Բուլաղ 296, 297

585

Սպանիերտ գավառակ 138, 139
Սպանիա բերդ 199
Ստաճր գաւառ 211
Սրինգ ամրություն 321
Սուեր 308
Սուլեյմանիա 298, 299
Սուլիմաձոր 157, Սուլեյմաձոր 197
Սուպրիսիա 292
Սուրենապատ գավառ 310
Սուրմալու, Սուրմալի գյուղ 12, 37, 40, 89, 99,
Սուուկ-սու, գետ 10, 11, 24, 87, 88, 106, 134

Վաղարշապատ 162, 163
Վաղկերտ կամ Վասակաղերտ 127
Վաժնունիք 143
Վալոց ձոր 157, 195, 197, 206
Վան 11, 134, 175, Վանա լիճ 10, 18, 19, 21, 23, 27, 87, 134, 135, 146, 148, 151, 152, 292
Վանանդ գավառ 104, 114—116, 131, 152, 163, 262, 263, 269, 278, Վանանդ, Վանանդեա 114—116, 131, 152, Վանանդ փոքր 116
Վասպուրական 162, 309, 313, 316
Վարաժնունիք, գավառ 194, 196
Վարանդ 169
Վարդաբլուր 158
Վարդանակերտ, ավան 105, 106, 171, 296, 297
Վարդանաշատ 13, 93
Վարշակի ջերմուկ 16, 32, 39, 101
Վիեննա 7, 45—47, 60, 62, 78, 81
Վիդնդուր բուլղար 114
Վոլանդ, ամբոց, բերդ 103—106
Վրաստան 160—162, 202, 313, Վրաց-տանու ճանապարհ 160

Տաճկաց երկիր 319
Տամորիսիա 283
Տալ-Ջավար, դաշտ 174, 179, 183
Տալք, գավառ 26, 29, 120, 121, 193, 263
Տանայիս 257, 277, 280
Տաշիր 262

Տաշիրքի սեպականություն 285
Տապարիդ, գյուղ 174, 176 տե՛ս նաև Թեփերիդ
Տապիշ, Տասուջ 186, 187, 191, 192, Տերսուջ 186, 192, Տարսունջ 187
Տասուկ գավառ 310
Տավրոս 150, 261, 317, Տավրոսյան լեռներ 15, 100, 267
Տարոն 19, 23, 24, 32, 104, 136, 138, 139, 148, 171, 172
Տեկերաս, գետ 15, 100, 267
Տիգրա, բերդ 288—290
Տիգրանակերտ 8—12, 18—20, 22—24, 83, 87, 88, 100, 132—137, 140, 147—149, 153, 267
Տիգրիս 149—151, 287, 289, 306, 308
Տիգրոն 171, 296, 297, 299
Տիլլ գյուղ 289
Տիլարի 289, 291
Տիմուտ 170, 177, 178, 180
Տմորիք 312, 315, 318—320, 323, ամուր գաւառն Տմորեաց 318, 319
Տրապիզոն 24, 86, 107, 127, 167, 266—268
Տրիալետ 262
Տրիարևի երկիր 262
Տրտու գետ տե՛ս նաև Թարթառ 210, 211
Տուարածատափ 27, 28, 111, 112, 143, Տուարծու տափ 112
Տուշպա—Տոսպ 40, 98

Բուտակ 310
Յուլակերտ 13, 14, 32, 36—39, 41, 42, 89, 90, 92—95, 98—101, 106, 131 տե՛ս նաև Չոզկերտ
Յրոնք 138

Ուլունլար 265
Ուկրաինա 28
Ուշյամա բերդ 288—290
Ուշնու գյուղ 296, 306, 308, Ուշնու 303, 321
Ուշ-բիլիսիս գյուղ 11, 24, 28, 88, 106,

108, 109 Ուշբիլիսիս 31—33, 35, 38, 92
Ուտի գավառ 210, 211, Ուտիք 262, 263, 283
Ուրարտու 257, 260—263, 274—276, 287
Ուրարտական թագավորություն 257, 262
Ուրմիա գավառ 308, 310, Ուրմիա լիճ 186, 187, 290, 291, 293, 295, 297, 299, 316—318, 323

Փայտակարան, քաղաք 263, 302
Փառախոտ, կայարան 9, 12—14, 17, 36, 37, 39, 42, 89, 93—95, 106, 131
Փասիս, գետ 258, 259, 265, 268, 272
Փասիս, քաղաք 282
Փանիրիս 283
Փարչինիս, գյուղ 41, 103
Փարվանա, լիճ 163, 164
Փոգա 163
Փոթի 166, 167, 282
Փորակ 115, 116
Փոքր Ասիա 11, 26, 87, 119, 257, 260
Փոքր Հայք 86, 122—125, 263, 283
Փուրիկ 116

Քանդիլ-կուհ (Քանդիլ-դաղ) լեռնաշղթա 296
Քաշկար 306
Քասաղ գետ 158
Քարգու-Արարաղ լեռ 145
Քարթլի 161
Քեդ, Քեդաձոր 202
Քեդա Այսորի 201
Քեդեայ ամրոց 200—202 տե՛ս նաև Գեդայոյ ամրոց
Քեդվա, Քեդոյ, Քեդայ ձոր 201, 202
Քեոփրիբեոյ, Քյոփրիբեոյ 24, 25, 27, 33, 40, 88, 99, 106—108, 116—118, 131

Քիարեկ գյուղ 148
Քիլիսաբենդ, Քիլիսաբենդ 87, 180
Քիրմանշահ 288
Քիլլիս (Կիլիկիե) 158
Քյուլլուկ 88

Քրդիստան 289
Քոթայիս 165
Փղոմանտիս, գավառ 283
Օլանն 103
Օլթիի շրջան 268
Օհանավանք 198
Օձուն 265
Օշական 13, 93
Օրգով 104

Ֆադիս, գետ 17, 32, 40, 101, 102
Ֆարկին 9, 18, 19, 133—137, 152, 153

Абагадшт, равнина 463
Абаени, страна 452
Абаниди, поселение 484
Абанг, река 232, 233
Абарсунни, страна 448, 453, 454
Абас, река 233
Абасини, местность 453
Абастуман 337, 359, 368, 371
Абаэни, страна 448
Абул 367
Абхазия 358
Авламань, гора 444
Агадеве, селение 461
Аг-Ахмет 168
Агван, река 233
Агванне 249, 250
Агванская страна 384
Агвес, Агвеси 31
Агдам 386
Аги, перевал 461, 463
Агисимба 344
Агундирский перевал 254
Адана 393
Адаэни 448
Аддури, гора 458, 460
Аджария 397
Аджи-чай, река 399, 470
Адилльджевазе 551
Азербайджан 339, 395, 449, Азербайджан, Персидский 383, 384
Аззи-Хайаса 502, Аззи 492, 502, 503, 507, 513, 531, 532

Азовское море 372
 Азоп, село 487
 Айдан, страна 483—488, 518, 538
 Айале 461, 482, Анале 462, Аале 492
 Айа-сун, укрепленный город 538
 Айаун, поселение 484
 Айрат 76, 385, 555, Айратская
 равнина 221, 222, 445, 555, 558,
 560, 561, Айратское царство
 558
 Айратская область 560
 Айтуну, область 244
 Аканц 518
 Акилисена, область 224, 225, 239 -
 241, 243—245, 254, Анаития 221,
 239, 244, Анаитика 224, Анаит-
 ская область 224, 235
 Аки (Эгин), область 240, 243, 505
 Акрополь 228
 Акстафа, река 231, 232, 234
 Акула (Куфа), город 346
 Ак-чай, река 388
 Акшер-су, река 246
 Алагез, гора 253
 Аладага 445, 446, 453, 460, 462—
 466, 480, 481
 Аладарм, город 549
 Ала-деве, Ага-деве, селение 462,
 465, 483
 Аладжа-Хан 511, 512
 Аладжи 248
 Аладиг 460
 Алазань, Алазония, река 233, 365
 Алазония, см. также Алазань
 Алапа, область 532
 Аламун, страна 412, 444
 Аланский проход 363
 Аласия 533
 Алау, страна 543
 Алашкертская равнина 220, 221
 Албака 487
 Албан, река 233
 Албания 220, 229, 231—237, 327—
 331, 333, 358, 365, 373, 383—387
 Албури, поселение 484
 Александрия 73, 376, 417, 421

Алзи 451, 452, 456, 458, 492, 502,
 503, 532—535, 537, 541, см. так-
 же Анзитена
 Алзиния, страна 539—541
 Асли, перевал 390, 483, 486
 Алювант 463
 Алие (Кизил-Ирмак), река 504, 512,
 521, 527
 Алки (Эльк), город 444
 Алли, Али, поселение 481—486
 Аллурия, река 485, 486
 Алтан 384
 Алтын-тепе, холм, крепость 523—
 525
 Алуарза, поселение 484
 Алха, страна 497, 519, 520
 Алие, страна 500—503
 Альбайц 448
 Алынуу, город 486
 Алиос, Алис, 354
 Амадан 377, 382, 447
 Амамлы 231, 232
 Амасия 75, 521
 Амид 391, 393, 405, 446, 455, 501,
 535, 537
 Амиз 325
 Аммаштуби, перевал 465
 Амурру, страна 533
 Анаития, Анаитика, Анаитская об-
 ласть, см. также Акилисена
 Аналиба, станционный пункт 243
 Ангел, область 546, 548
 Ангелен 446
 Ангелтун 515
 Англ, крепость 546, 547
 Анголисена, область 239—242, 244
 Ангора 72
 Андиа, страна 466
 Андибе, страна 448, 453
 Анзалла, поселение 484, 485
 Анзит, см. также Анзитена
 Анзитена 455, 499, 534, 541, 542, Ан-
 зит 446, 455, 492, Анзи 492, 534,
 Анзите 492, см. также Энзите
 Аннаштания 467, 471, 473, 484
 Ани-Камах 495, 507, 518, 523

Анкара 523
 Анкува, город 510, 514
 Ансара, река 252
 Анстан, селение 421
 Антак 221
 Антиохия, 376, Антиох 370
 Антитавр, горный хребет 551
 Ану, храм 448
 Анцав 485
 Апахунья 387—390, 459, 557, Апа-
 хуник, область 453, 463
 Ансара, река 254, 255
 Арабали, селение 462, 482, 483
 Арабан, река 498
 Арабан-ованси 498
 Арабес 516
 Арабкир, Арабгир 505, 516
 Арабский халифат 347
 Араванна 497, 498
 Арагац 555
 Арагацоти 555
 Арагва 227, 228, 365
 Аразу, поселение 478
 Аракс 220—223, 379, 380, 383, 384,
 387, 388, 397—399, 494, 554, 555,
 560
 Арамали, Армарили или Армарийали,
 страна, область 454, 459—466,
 481—484, 538
 Арана, город 510—512
 Арарат, гора 440, 555, 561
 Арарат, Айрат, равнина, 558, 560
 Араратская земля 553, 558
 Ара(т)ин, город 544
 Арацани, река 389, 443, 445—447,
 449, 451—454, 456, 458—460,
 462, 464, 465, 488, 492, 495, 499,
 520, 525, 531, 536—539, 541, 542,
 544, 557, 558
 Арба, укрепленный город 482
 Арберани, область 444, 480
 Арвад 533
 Аргана 501, 515
 Арганасу, река 515
 Аргаун, Аргуван, Арауна 498
 Аргвел 351
 Аргеос, гора 348

Аргинштуна 484, 485
 Ардаган 253, 254
 Ардануч 254
 Ардебиль, Ардабиль 72, 383
 Ардиунак, поселение 484
 Ардоз, область 351
 Арзабиз, горный хребет 478—481
 Арзабк, гора 478
 Арзанена 500, 534
 Арзашку, город 457—460, 463, 464
 Арзугу, поселение 484
 Ариме, см. Арме
 Арину, город 439
 Ариуса или Ариума, город 513—517,
 519, 520
 Арирги, страна 442, 444
 Аристобул, Аристабул 229, 330
 Ария 353
 Армавир 555, 558, 560, 561
 Армазинихе 227
 Армарили, см. также Арамали
 Армастика 231, 234
 Арматана, страна 497
 Арме (Ариме), страна 545—550
 Армения 26, 74, 76, 77, 83, 129, 219—
 223, 229—232, 234, 236, 237, 244,
 249, 250, 253, 254, 324, 325, 328,
 330—334, 337, 339, 341, 343,
 346—351, 357—375, 377, 396, 397,
 405, 423, 434, 435, 437, 449, 465,
 494, 495, 502, 516, 518, 519, 525,
 545, 555—557, 559, Армения Пер-
 вая—348, Вторая, 348, Третья
 348, Четвертая 348
 Армения Аршакидская 328
 Армения Большая 489
 Армения Великая 220, 236, 244, 248,
 249, 251, 525
 Армения Византийская 376
 Армения Высокая 437, 450, 489, 490,
 494, 495, 502, 516, 517, 519, 520,
 553, 562
 Армения Историческая 219, 225, 236,
 252, 254, 371, 375, 440, 443—446,
 483, 489, 542, 552, 553, 556, 558,
 560, 561
 Армения Малая 221, 224, 234, 235,

239—242, 248, 333, 375, 379, 391,
392, 489, 494, 497, 504, 505, 512,
515, 522, 525, 527, 530, 535, 551,
552, 560, 561
Армения Персидская 379, 384, 386,
389
Армения Тигранидская 249, 366
Армина, Армени, Армини 545
Армуна, поселение 478
Армянское нагорье 437, 445, 450,
489, 490
Армянское царство 328
Арна 461, 482, 518
Аринс, 463, 480, 518
Арния, город 517—520
Арпуна, город 539
Арраму, город 458, 460, 463, 464
А(р)иррги, страна 442
Артаз, область 236, 350, 351, 388, 399,
Артакасата 338, 368
Арташар 74
Арташат 220—223, 225, 227, 231,
236, 329, 338, 360, 398, 399
Артвин 255
Аруастан 75, 346, 353
Арудж 38—42, 91
Аруме, Аруму 547, 548, 550
Аруши, город 544
Архита, город 517—520
Арцабия 478
Арцания, река 455, 456, 465
Арцида, гора 484
Арцке, город 459, 551
Арцоваберт (Арцовакрепость) 480
Арчеш 388—390, 461, 463, 465, 483,
485
Аршамошат 456
Асан 346
Асапу, город 486, 487
Аси-аван 390
Аспна цов, 343, см. также Каспи
цов
Аспида, область 235, 366, 367
Аспиндза 228
Аспия 225, 235, см. также Каспия
Ассирийское царство 500, 539
Ассирия 75, 346, 353, 398, 400—402,
590

404, 447, 474, 479, 489, 532, 536,
539, 550, 551, 555, 558, 559, 561,
Ассирийская область 535
Астаканский залив 376
Асурикиша, город 550
Асфальтитес, озеро (Мертвое море)
343
Атропатена 377, 380, 382, 398, 404,
405
Атургини 448
Афины 417
Африка 73, 75
Афум 535
Ахалкалаки 226, 336, 337, 367, 368,
399
Ахалцих 226, 230, 337, 359, 368, 371,
399
Ахиовит 388, 389
Ахмадан 353
Айхури 228, 365, 399
Ашкала, селение 220, 249, 250, 379
Аштарак 225, 236, 359
Аштианена 525
Ашхарпайа, горный район 503, 504,
506
Ашшур, город 439, 448, 449, Ашури,
страна 539
Бабани, страна 544
Бабанхи, горная область 549
Бабхи 442, 532, 534, 535
Багаван 220, 222, 389, 445, 453, 461,
482
Багарич 529
Багдад 403
Багреванд 387—389
Байбурт 525
Байлакан 383
Бактрия 328, 329, 352
Бакуриан 228, 365, 399
Бала, Балу или Пала, Палу, страна,
город, крепость 445, 449, 452,
453, 489, 499, 503, 504, 506, 521—
526, 528, 531, 542
Балансон 525

Балаховит, Балаовит, Баловит 456,
525, 542
Балахор 525
Баловитена 517
Балдуарза, поселение 484
Балхаб 383
Банну, поселение 484
Банэ, область 404
Баргун (Машгун), страна, гора 438,
439
Барда 193
Барзу 404
Барзурнани 486
Бари, страна 470—472, 477, 479,
519
Барранна, город 517—520
Барса 72
Басгойдариза 248
Басена 524
Басоропеда 253
Басра 340, 345, 346
Батман-су, река 392, 540
Батум 255, 449
Бахл 352
Бахл-Аравотин 352
Бахли-Бамик 352
Башкала, город 443, 473, 487
Баязед 445, 459
Беддарх, дворец 403
Бегри-кала 480
Бегриова, равнина, 480
Беклал, дворец 403
Берзэнд 383
Беркри (Баркири) 445, 480, 485,
518, 519
Берткуик 72
Бзиуния 396, 397, 557
Бнайна, страна 445, 446, 465, 473,
477, 539
Бибас 501
Бил-Кален, город 540
Биркален, горный проход 452
Бирхилузе, поселение 484
Битай, поселение 484
Бит-Замани, страна 452, 455, 464,
466, 537, 548

Битлис 443, 444, 485, 487, 488, 495,
518, 519, 541, 543, Битлисский
санджак 486
Ближний Восток 219, 434, 435
Богаз-Кей 489, 490, 521
Боглан 452
Богуния, область 471
Бал-даг, гора 475
Большой Зав, река 402, 439, 441, 443,
471—473
Борджок 389
Боржом 228, 365, 367, 399, Боржом-
ское ущелье 234
Боспор 334, 335, 337, Босфор 229,
240, 376, Босфор Киммерийский
229, Боспорское царство 229, 335
Бостакенд 138, 392, 454
Бохас, кантон 254
Бохтан, река 443, 444, 488, Бохтан-
су 488
Британия 325
Бубури, Бубузи, город, крепость
461, 481, 482
Булгар-су 245
Буха 254
Бушше, область 532
Вавилон 553
Ван, город 391, 444, 450, 477, 539,
543, Ван, озеро 343, 391, 392,
397, 437, 439, 444—446, 449, 459,
460, 462, 463, 470, 471, 473, 482—
488, 492, 493, 495, 531, 536—
539, 543, 545, 552, 553, 557, 562
Ванский вилайет 445, Ванская об-
ласть 445, Ванская цитадель 485
Ванское царство 438, 465, 477
Вананд, область 236, 350, 379, 397
Варданакерт 383, 384, 397—399
Варсан 383, 384
Варцихе 230
Васпуракан 471
Вашшугани 499—502, 549
Великое море 456
Верия 354
Верхнее море 447—449, 456

Верхний или Безлесный Басиан 350
Верхний Зав, река 443
Верхняя страна хеттов 495—497, 510, 512, 518, 525, 527—531
Визана 397
Византийская империя 394
Византия 339, 376, 405
Вирк 354
Владикавказ 327
Военно-грузинская дорога 361, 368
Военно-осетинская дорога 359
Вркан 343, Врканское море 343
Врнчуник, селение 387, 388

Газзала, город 494, 495, 497
Газу, город 517—520
Гайшаван 377
Галатия, 238, 239
Галбуриси, город 547, 548
Галилиа (Галилея) 354
Галис (Алис) 354
Галлиус (Галлия) 354
Гамнаха 518
Гангра 72
Ганджи, город 386
Гандзак 72, 380—382, 405
Гандзак Атропатенский 377, 379, 380, 383, 404, 405
Гандзак Шахастан 72, 75
Ганлиджа 225, 231, 234, 236, 359
Ганнувар, город 513
Гардман 385, 386
Гармастис, иберийский город 362
Гармозика, город, крепость 227, 228, 237, 365, 398
Гатхарна, город 494, 495, 497
Гаурек, область 544
Гашмнаха, город 518
Гендж, санджак 454, 456
Геок-дере, горный проход 452
Герджанис, речка 496, 521, 525, 527
Герджанис-су 245
Германикея 393
Германия 325
Герюсы 387
Гета, поселение 484
Гибралтарский пролив 75

Гидара 248
Гизуарзу, поселение 478
Гильзану, страна 457, 463
Гипанис, река 552
Гиркания 328, 329, 372, 373
Гирканское море 343
Гогарена, область 225, 253, 367
Голарес, деревня 246
Гордейские горы 368
Греческое море 343, 353
Грузия 339, 385, 386, Восточная Грузия 364, Западная Грузия 397
Гричмунк, селение 388, 389
Гуинский проход 363
Гурталисса 497
Гчак, область 346
Гюзельдере-су, река 487
Гюмюшхане 522
Гюндурма, селение 480
Гюркания 343
Гюрюн 505, 511, Гюрюн-Дивригская дорога 511

Дабиль 193
Давмис 193, 208, 212
Дагневана 515
Даддушка, город 503, 504, 506, 530
Данштипа, город 530
Дайазуна, поселение 484
Дайазна или Дайана 446, 448—450, 455—459, 463, 464, 536, 537, 539
Дала, страна 472
Дальний Восток 229
Дамаск 72, 376
Дамдамус, город 548
Данале, крепость 238
Данауа 533
Дара, крепость 376
Даранаги, область 495
Дарна, страна 535
Дарьял 327, 366, 369, Дарьяльское ущелье 331—333, 335, 357—359, 363—365, 367, 374, Дарьяльский проход 327, 328, 333,

359, 361—365, 367—369, 371, 372
Дастакерт 403
Дастейра 239—246, 496, Дастрак 241
Датван 515
Двалетские горы 369
Двин, город 72, 74, 377, 379
Дезизу, поселение 484
Дели-баба, перевал 220—222, 236
Делижан 231, 232, 234, Делижанское ущелье 231
Дербент 364, 373, 469, Дербентский проход 326, 331, 335, 338, 357—359, 363, 364, 366, 367, 369, 372, 373, 395
Дерджан 240, 248, 249, 527, 529
Деренде 511, 531
Дерксена 240, 254
Дерсим 494, 495, 497, 499, 517, 531, 536, 542
Дехаркана 399
Джегету-чай, река 404
Джаник 396, Джаник Понтийский 353
Джезире 440, 441, 540, 550, 554
Джендурма 480
Джимини, село 508, 523, 524
Джуди-даг, гора 440, 536, 554
Джуламерк, город 439, 441, 443, 444
Джауджикау 367
Днадни 445, 459—462, 481, 483
Днала, река 403, 404
Днарбекир 452, 455, 501, 537, 548
Днаухи 450
Дивриг (Теврик, Тевфрике) 496, 505, 506, 511, 512, 529, 530
Дидем 461, 483
Дилиза, поселение 484
Диоскурнада 255
Диоскурия 230, 325, 337, 358, 359, 371
Диргу, страна 539
Домана 522, 523
Доневанк 392, 515
Достал 243—246, 496

Дуани, поселение 484
Дуддука, город 530
Дуккамма (Дуккаммана), город 513—520
Думана, область 522—524, 526, 528
Дунай 334, 346
Дур-Шарукни 468
Дутах-Энтаб 389, 460, 462, 482
Дюмлю-дага 251
Дютакан, деревня 384
Дягдьяг, река 502

Европа 324
Евфрат, река 72, 220, 223, 224, 236, 239—245, 248—251, 254, 255, 379, 397, 437, 438, 448, 449, 451, 452, 456, 463—465, 473, 482, 494, 495, 498, 499, 504, 505, 511, 516—519, 521, 527—529, 531, 533, 535, 541, 543, 544, 551, 557
Егерия 377, 394, 396, 397
Египет 376, 435, 533
Екарсу, город 543
Екелесена, область 239
Елегакан 392
Елегия 251, 252
Елул 540
Ендерес 242
Енджалу, селение 448, 454, 459
Ерасх, река 377
Еревандидское царство 558
Ереван 342, 343, 407, 437, 489
Ерзингян 397, 505, 520, Ерзингянская равнина 506, 508, 511, 520, 523—525, 528, 531
Еру, город 539, 540
Ехни 233

Желтая река 526—528

Заапша, город 544
Загата, город 497
Загр, горный хребет 382, 400—402, 404, 469, 471, 472
Заза, село 499, 506

Зазс (Заэзис), страна 497, 499, 504, 506, 519, 520
 Закавказье 219, 220, 223, 229, 231, 331, 333, 362, 364, 373, 543
 Закаталы, город 233
 Заккури 533
 Замуа, страна 451
 Зазиуна, городище 462, 463, 483
 Занхар, селение 528
 Запарашшаш, город 528
 Зара 239, 512
 Заранда, область 467, 469—472
 Зарасп, горный хребет 398, 400—402, 404
 Зареванд, область 398, 469, 471
 Захал (Зихарина) 503—507, 510
 Захо 440, 441
 Зейнис 472
 Зекарский перевал 230, 359, 365—369, 371, 374
 Зелан, река 446, 453
 Зенган 440—442
 Зенис, река 470
 Зибене-су, река 448, 449, 451, 452, 455, 499, 534, 540—542
 Зикирту, страна 466, 488
 Зиле 512
 Зимара, станционный пункт 243, 245, 496, 499, 511, 531
 Зимур, гора 466, 469
 Зингун, область 439—442
 Зирма, поселение 478
 Зиулила 503
 Зозан 461, 463, 483
 Зола, река 469—472
 Зомик 390, 460, 483
 Зоникарт 392
 Зымзым-даг, скалистый выступ 477, Зымзымдагский хребет 485
 Иалимбанон 516, 517
 Иаткун, гора, область 438—440
 Иберия (Иверия) 220, 225—229, 233, 234, 237, 253, 325—327, 330, 362, 365—367, 371, 373, 374, 395
 Иверская страна 384

Иерусалим 72, 73, 376, 382
 Изала 540
 Изирту, столица Манейского царства 470
 Изоглу 543, 544
 Изол, курдская деревня 453
 Икар, река 329
 Илджиджи 251
 Илирсон, Иллирсон, Илирисон, горный проход 452, 456, 541
 Иллирия 325
 Имеретинская дорога 230
 Ингалава (Ингила) город 513—517, 519, 520, 546, 547
 Индия 229, 329, 337, 340, 346, 352
 Низити, страна 541
 Иннайна, река 485, 486
 Ионическое море, 343
 Иора, река 232, 233
 Иран 339, 376, Иран Сасанидский 339
 Ирис, река 527
 Иртна 460, 478—481
 Иски-Багдад 403
 Исс 376
 Иссос, залив 502
 Италия 325, 366, 368
 Ишала, страна 539, 540
 Иштахара, город 526, 527, 530
 Иштитина, страна 504, 506, 507, 510
 Ишуа 455, см. также Ишува
 Ишува, страна 447, 455, 489, 497—502, 514, 519, 520, 531, 532, 534, 535, 549
 Ишхупитта, город 503, 526, 527, 530
 Кабир 239
 Кавказ 332, 365, Кавказские ворота 326, 327, 331, 332, 362, 364, 368, Кавказское ущелье 333, Кавказский проход 327, 363, 366, 368
 Кавказское побережье 371
 Кавказский хребет 325, 368, 372, Кавказские горы 253, 331, 373
 Каганкайтук, село 384, 386

Кадмухи (Кадмос, Кутмухи) 442, 447, 489, 534, 537, 550, 552, 557, 558, 561
 Казах 232
 Кизиль-Ирмак, река 246
 Каламасма, страна 497
 Каларзена 253, 254
 Калашма, страна 528
 Калдарич 220, 248, 251, 379
 Калибила, город 539, 540
 Калланна, город, поселение, река, крепость 484—486
 Калькатус 193, 212
 Камама, область 503—505
 Камарлю 74
 Камах, село 243, 495, 518
 Камбиз, река 232, 233
 Камбизена, область 232, 233, 237, 253
 Каммала 493
 Камману, страна 505
 Камусатан 480, 481
 Камуха, город 517—520
 Камышлы-дере, село 496
 Каналара 506, 507, 510, 511
 Кангал 505, 506, 511, 531, Кангал-су 505
 Каннаувара, город 509—511
 Кантиншиша, город 510, 530
 Капак, село 487
 Капот, подгорье 251
 Каппадокция 331, 333, 348, 349, 376, 489, 498, 559—561
 Каравансарайский перевал 37, 91, 221
 Карадаг, горы 383
 Караджа, город 528
 Каракенд 388, 453
 Каракол 463
 Карасу 383, 518, 521, 528, 529, 557
 Карахисар 497
 Карахна 530
 Караязская степь 232
 Каргамиш, город 509
 Карду-Арат, страна 554
 Кардусские горы 443, 445
 Карна, страна 497, 499, Карни, се-

ление 530
 Каренития 251
 Карни (Феодосиополь) 72, 251, 377, 379, 391, 392, 397, 445
 Каркемиш 533, 535
 Карнишине, страна 544
 Карс 379
 Картлия 253
 Карх 455, 537, 548
 Кар-Шульмануашаред 455
 Каскайская страна 503, 530, 531
 Каспи 364
 Каспиана, область 336, 366—368, см. также Каспия
 Каспиана, область 253, 366
 Каспийская дорога 360—364, 367, 374, Каспийско-Черноморский путь 330
 Каспийские теснины, ворота 325—327, 331, 333, 335, 336, 361—364, 367, 368, 373, 395, проход 357, 360, 363, 366
 Каспийское море 72, 233, 237, 327—330, 343, 362, 364, 366, 367, 373, 449, Каспия цов 343, см. также Аспна цов, Каспийское побережье 358
 Каспия 235, 236, 336, 366, см. также Каспиана
 Касрик 470, 471
 Катаония 498
 Катапа 526, 527
 Катхайддува, город 503, 504, 530
 Кашнари, горный хребет 442, 500, 501, 534, 548—550, 552, 557, область 547, страна 533
 Кашка 532
 Каури, страна 544
 Кахия 364
 Кашиния 526, 527
 Кебанмаден 544, 545
 Кеди 533
 Келишинский перевал 401, 470
 Келькит, река 242, 244, 249, 250, 379, 504, 521
 Кемах (Куммаха) 437, 494, 496, 511, 525, 529, 530, 531

Кентрит, река 452
Кеприкей 220, 221, 379
Керченский пролив 229
Кесария 376, 379, 551, 553, 555, 559
Кеуши 31
Кешишгель 472, 476
Кизиль-даг 246
Кизиль-Ирмак (Алис) 504, 521
Кизпуну, город 539
Кизра 447
Киликия 240, 243, 357, 358, 376, 391, 498, 551, 559, 561
Кильдиз, селение 136, 392
Киль-Куй 193, 212
Киммерии 349
Кинаштаниа, поселение 478, 480
Киндари, страна 448, 452
Киппа, город 486, 487
Киренаик 417
Кирины, страна 448
Кировакан (Караклис) 231
Киррури, страна 451, 452, 460
Китай 337, 351, 352
Киуна, поселение 484
Кицуватна 490, 498, 502, 505, 509, 532
Киш, город 550
Кишпал, гора 474, 475, 477
Клавдия, деревня 498, 544
Кларджия 252—254
Климар 447, 535, 540, 542
Ког, область 350
Коговит 398, 399
Колония 72
Колопена, область 527
Колхида 220, 223—225, 227—232, 237—240, 247, 248, 250, 251, 253, 254, 324, 332, 337, 338, 359, 365, 366, 368, 369, 371, 394, 396
Колхидский путь 234
Комана 504, 521, Комана Каппадокийская 506, Коман Понтийский 239, 504
Коммагена 534, 543, 550
Конаксу 521
Кондахсаз 359

Константинополь 72, 376, 378, 394
Кон-даг 220, 248, 249
Кордук, Кордуена 557, 558, 561
Корек, село 544
Корне 498, 499, 544
Коса 31
Кот, село 487
Котанлу 454
Котачевх 72
Котур 397, 472, 479, Котур-чай, река 450, 451
Крым 229
Ктезифон 72, 398, 402—404
(К)уайани, поселение 484
Кубанаше 448
Куджахский перевал 37, 91, 221, 236, 445
Кудмухи 532—534, 549, 550
Куккамма 515
Кулбатары, город 544
Кулибарзани 448
Кулли, Кюлли 17
Куллимери, город 447, 500, 501, 535, 540, 546, 549
Кулме, город 543
Култик 487
Кульи 72, Кульи-су 540
Кумайри 231
Кумания, укрепление 362, 536
Кумар, деревня 500
Кумену, Кумани, город, страна 539, 540
Куммаха (Кемах), город 494—496, 529—531, см. также Кемах
Куммухи 534, 550
Кура, река 223—236, 253, 254, 330, 359, 365, 366, 369, 396, 399
Курдан 461, 463, 483
Куручай, река 246, 512
Куруштама 526, 527
Кутанси 230, 368
Кутерман, Кутемран 500, 540
Кути, страна 447
Кутмар, страна 500, 501
Кутмухи, страна 439, 441, 442, 447
Кутта 486, 487
Кутхуна 447

Куфа 72, 75
Кядгарич В., Кядгарич Н. 26, 119
Лазика 394, 396, 397
Лахирхила, город 517, 518
Левкотен, храм 371
Ленинакан 231, 232
Ливия 75
Луийа, земля 521
Лика, река 242—245, 249, 250, 379, 496, 504
Лукка 532
Лулуми 447
Лушние горы 344
Луха 439, 440, 442
Мавритания Тингитана 75
Мадагис, деревня 384
Мадани 532
Мажак, город 555, 559
Май 377, 382
Малатия 498, 531, 544
Малая Азия 249, 353, 376, 391, 434, 435, 490, 502, 533, 552
Малиан, селение 545
Маллау 467
Малый Зав (Заб) 402, 403, 471
Мамахатун 250, 528, 529
Мана, страна 487
Маназкерт 391
Манейское царство 470
Манинуи, город 544
Маранд 380, 399, 471, 475, 476
Марасион 506
Мардастан 479
Мардин 501, 548, 549
Мари, область 549
Марик, гора, селение 530
Маришта 530
Мартирополь 391—393
Маршита 526
Маса, страна 493, 494
Масис 349, 555
Масия 500
Махарес 229
Махуниша, город 484

Машгун (Баргун), страна, область 438, 440—442
Маяфаркет, город 546
Маяфаркин, город 546
Мезгерд город 542
Мезия 334
Мейшта, манейский город 470
Мелазкерт 449, 450, 452, 454, 457, 459, 460, 486, 554, 557
Мелида 456—459
Мелик-Шериф 249
Мелиталхи, город 543
Мелитена 391, 498, 499, 505—507, 510, 511, 514, 515, 535, 541, 542, 544
Мелти, Мерди, Мыгди, село 457, 458
Мелунаш, город 544
Менани, селение 545
Мерага 382
Мерденек 254
Меррифон 505
Мерхис, гора 455
Месопотамия 376, 405, 499, 500—502, 509, 510, 532, 535, 537, 548, 550, 552
Месхетия 371
Метрис 193, 209, 212
Мехри, страна 49
Мехрис, гора 455
Мженкерт 475
Мзур 497, 542
Миандуаба 470
Миане 383
Мигдония, древняя 442
Мидиад 441
Мидия 332, 337, 338, 353, 372—374, 377, 558, 561
Миллдруни 448
Миллид, княжество 551
Мингрелия 396, 397
Минедзе 399
Митанин, страна 498, 501, 503, 507, Митанин, царство 499, 500, 502, 532
Мияндуаб 400
Мокс, область 552
Мосул 72, 75, 346

Мосхийские горы 231, 254
Мосхская область 371
Мткуари 369
Музурдаг, горный хребет 495, 517,
525, 531, 536
Музур-су, река 517
Мумме 532
Мурад, река 525
Мусасир, страна 488, 489
Мусасирский храм 477
Мускун 440, 441
Мусру, страна 439, 444, 447
Мушл (Мосул) 346
Муш, город 457, 518, 540, 543, 550,
Мушская равнина 392, 454, 518,
543
Мушани, страна 544
Мушарские горы 544
Мушки, область, страна 537, 551
Михет 399
Мэотида 338, 373, Мэотидско-Кол-
хидская дорога 332, 335, 338,
358, 359, 364—368, 371, 372, 374,
Мэотидское море 372
Мюсигион, страна 354
Набула 549
Назаба, страна 448, 453
Напри, страна 437, 443, 445—450,
452—454, 456, 462, 463, 479, 485,
486, 488, 489, 492, 495, 536, 537,
539, 548, Напри-Хубушкия, стра-
на 488
Намдану, гора 455
Намру 457
Нахичеван 72, 74 377, 379, 380, 382,
387, 388, 398, 402
Нахраван 403, 404
Нварсак 388, 399
Неизвестная страна 344
Неизвестный океан 75, 76
Неокесария 72
Нерджик, селение 392
Нерик 526, 527
Нефер (Непер, Неперкерт, Нфркерт),
город 545, 546
Нех-Масис, гора 554

Нибл 549, см. также Набула
Нижнее море 456
Низибин, Нисибин 72, 75, 383, 500,
537, 549, 552
Никия 72
Никомедия 376
Никополь 220, 239, 240, 242, 244—
247, 249, 496, 497, 516, 522, 523
Никсара 527
Нилипахри 439, 440
Нимме, см. также Тумме
Нимруд 464, 477, 550, Нимеруд 458,
Нимурд Алзи 455, 492
Нимфий, река 346, 392, 393
Ниневия 72, 75, 353, 398, 402, 452,
460, 549
Нирдун, страна 548
Нири 447
Нихани 532
Нихирна, Нихриа, город 545—547,
549, 550
Ниши, город 544
Нони 356
Нордуз, округ 444
Нуха, город 233
Нухаши 501
Нфркерт 546, см. также Нефер
Одомантия 552
Олор 456
Олти, Олти-чай 254
Опум 447, 535, см. также Уббуме
Ордебу, Ордепу 388, 399
Орсена, область 530
Осроена 509, 512, 532
Пакор, страна 372
Пантери, страна 448
Пайтакаран 72, 383—385
Пала, см. также Бала
Палестина 423, 434, 435
Палин, город, крепость 453, 525, 542
Палнатун, область 525, 542
Палуния 525, 542
Панжуретский перевал 254
Париадра, область 231, 240, 253, 450
Париж 437, 469, 489

Парра, поселение 484
Паре 353
Парек 399
Партав 72, 384
Парфия 324, 329, 331, 338, 352
Парфянское царство 353
Пасин-су 220, 379
Паттеу 517
Паттийарик 508, 520, 524, 525, Пат-
теарик 508, 520, 542
Патнос 390, 459, 460
Патрансаван 392
Пафлагония 521
Пахлав 352
Пахутейя, город 517, 518
Пейртеке 520, 542
Пелора, река 228, 237
Пентаполис 73, 75
Пергам 415
Передняя Азия 337, 341, 345, 532,
539, 550, 559
Пери-су 525
Персидский залив 72
Персидское царство 415
Персия 353, 376, 394, 396, 397, 401,
405, 414, 435, Персия Сасанид-
ская 375, 382, 384, 394, 414,
431—434
Пертак 520, 542
Пиггайнарешша 530
Пикурзи, город 510, 530
Пилакини, страна 448
Пилакини, поселение 452
Пилы, гавань 376
Пинган, селение, район 511, 512, 530,
531
Питарич 508, 520, 524
Питиунта 325
Пишхуру, город 530
Пога 367
Понт 220—222, 233—239, 249, 250,
324, 325, 331, 332, 334, 335, 353,
368, 377, 379, 393, 394, 489, 490,
502, 535, Понт Каппадокийский
535, Понт Полемонийский 512
Понтийское море 555

Понтийское царство 236, 240, 248,
324, 335
Поти 228—230, 337
Причерноморье 334, 335, 337, 338,
375
Пропонтида 376
Пурик 116
Путерия 542
Пурукуззи 492
Пурулумзи 532—535
Пюрк 220, 242, 244—247, 497
Рага 373
Рас-эл-айн 501, 502
Ревандуз 470
Рей 373
Рийар, город 482
Рим 72, 223, 229, 233, 324, 325, 328,
329, 331—334, 337, 338, 369—371
Римская империя 332, 423
Рион, река 228, 230, 359, 369, 396,
397, Рион, станция 230
Рифае 244, 246, 249
Родос 421
Росеня 334, 337, 339
Румыния 334
Русахан 476
Сада, село 500, 501
Садах, Садаг 249, 528
Сани 386
Сакашен 387
Сакуни, селение 443
Салмас 400
Салуа 439—441
Салуру, Салури 455, 456
Сальваны 390
Салькори 116
Салмануна, река 438
Самосата 393, 498, 535
Самур 233
Самхе 371
Санасина, см. также Санасун
Санасун (Санасина), область 540
Сангибуту, страна 467, 470—473,
475, 477—481, 519
Сара, река 393

Сарай 472, 479, 480.
 Сарапана, крепость 228, 229, 365
 Сардоника, Сардония 343
 Сардурихурда, крепость 474—477
 Сарматия 331
 Саруарди, поселение 484
 Сарыкамыш 379
 Сасун 534, 540, 542. Сасун-су 540.
 Сасунские горы 346
 Сатала 236, 244, 249, 250, 391, 522,
 523
 Сафхас, горный проход 452, 541
 Сгерт 488
 Севанское озеро 231
 Севастья, Себастья 391, 393, 499,
 504—507, 510—512, 516, 521, 527
 Севастополь 225, 230, 255, 325, 327,
 Севастополье 359
 Северный Кавказ 337, 339, 350, 358,
 360, 365, 372
 Севсамера, город, крепость 227, 366
 Сенгарич 248
 Септ 73, 75, 76
 Сердешт 470
 Серуск-кала 541
 Сивас 239, 504, 512, 523
 Сикнианис, селение 443
 Сильхуна 447
 Синабу, город 548
 Синак, селение 462, 483, Синак, го-
 ра 462
 Синара, стационарный пункт 220,
 248—250
 Синера 247
 Синерва 247, 248
 Сини-бел 246
 Синория 220, 236, 241, 247—252
 Сипан-даг 389, 485, 554
 Сирийская страна 391
 Сирия, страна 357, 376, 383, 391,
 392, 423, 433—435, 446, 455, 502,
 535, 543, 550
 Сисаджан 193
 Сканде 75
 Скидис, гора 231
 Скифия 357
 Соучбулак 400
 Софена, 224, 456, 514, 516. Софена
 Большая 542, Софена Малая
 542, Софена Шахидская 517
 Сохенд 469, 470
 Союкюнис, селение 443
 Средиземное море 555, Средиземные
 страны 353, Средиземье 354
 Средняя Азия 337
 Суби, Суги, страна 467, 469—472
 Субиат, река 455
 Суги, Суби, страна 442, 443, 471,
 473
 Сугуния, крепость 442, 443, 471, 472
 Суди, крепость 500
 Сунба, селение 501
 Сукан, селение 443
 Сулейман-кюмбет, город 465
 Сулеймания 404
 Сули 441
 Сумма, гора 455
 Сунби, Сумби, страна 471
 Сурамский перевал 228, 365, 374,
 396, 397
 Сурб-Каранет, монастырь 452, 457
 Сурб-Погос, церковь 539, 543, 545
 Сурзи 478
 Сурисили 541
 Сурия-даг 470, 471
 Сута 500, 501
 Сухуми 358, 371
 Сухми 452, 455—457, 460, 464, Сух-
 ну 457, 458
 Сюния, область 386, 387
 Табал, страна 551
 Тавр армянский 445—447, 500, 539
 Тавр, Таврские горы, 391, 392, см.
 .. также Тавр армянский
 Тавриз 380, 382, 399, 469, 471
 Тай-завар 174, 179
 Тайк 450, 459
 Таматта, город 517
 Танаис 337, 372
 Танкей, селение 496, 507, 508, 529,
 531

Танкува, город 496, 506—508, 529—
 531
 Тао 450
 Танариз 399
 Таптина 530
 Тапур 522
 Тарава, село 473
 Тарант 391, 392
 Тарахна 526, 527
 Тарикарима, горный район 503, 504,
 506
 Таркума, город 510, 511, 530
 Тармакиса 467, 472, 473, 475
 Тарнаут, местечко 386, 387
 Тарон, область 392, 444—446, 525,
 539, Таронская равнина 445
 Таруберан, провинция 391, 392
 Тарун 472, 473
 Тарханабе 447
 Тархигама, город 539, 540
 Тархун 447
 Тасвидж, Тарсвидж 186, 380—382,
 399
 Тахт-и-Сулейман 382
 Тахун, укрепленный город 473
 Таше-Куеран-Таше, 544
 Таштене 470
 Твар 391
 Тегарамма, Тегарама, Тагарамма
 (Тиль-Гарима) 497, 498, 506,
 509—511, 531, 535
 Тегныт 180
 Тедимзи 532
 Телль-Харири 549
 Тель-Беше 501
 Тель-Махрэ 540
 Теманна, страна 537
 Темна, Темнина, страна 497
 Тепта, селение 511, 512, 530
 Тепурзани, страна 497
 Термодонт, река 552
 Тертер, река 384
 Тиана 522
 Тианти, город 511
 Тиберия 333
 Тибна 489

Тигр, река 391—393, 403, 439—442,
 444, 447, 455, 456, 463, 501, 515,
 532, 534—537, 539—541, 543,
 545, 548, 550, 558
 Тигракет 385—387, 392, 545, 546
 Тигракет, другой 385, 386
 Тиди, город 548
 Тилгаримма, Талгаримма, 551, 553,
 559, 560, см. также Тегарамма
 Тиль-Гарима 498, 506, 531, 535, см.
 также Тегарамма
 Тиша, область 503—507, 530
 Тиркахули 447
 Тифлис, Тбилиси 72, 327, 332, 367,
 395—399
 Тифлисская губерния 364
 Токат 504, 512, 521
 Том или Тюма 450
 Томатта, город 518
 Томис, крепость 544
 Топораван, озеро 367
 Топрах-кале 472, 476, 477
 Торна, река 402, 403
 Тортум 255
 Тохма-су, река 527
 Трапезунд 332, 378, 394, 396, 397,
 412
 Трапезундская область 397
 Триполис 73, 75
 Трмерд, селение 543
 Трту, приток 384
 Туали 448
 Тувануваша 522
 Туджа, ущелье 481
 Тулис, остров 75, 420, 421
 Туменшики, город 544
 Тумме, Тумми, Нимме, страна 449—
 452, 458—460
 Тумми, страна 442
 Тунубе, Тунбуни, страна 448, 451,
 452, 463
 Тур-Абдин, Турабдин, горы 442, 447,
 500, 534
 Турмита, город 497, 503, 504, 506,
 526, 527, 530
 Турхумит 505

Тухина 505
 Тушна, город 445, 465, 475, 477, Ту-
 рушна 465
 Тушхана 455, 458, 537, 548
 Тхум 440, 441, 443, 444
 Тюрское море 343
 Уаднауиза, поселение 478
 Уананс, город, область 445, 483—
 488, 492, 493, 503, 518, 538, 541
 Уалтукуя 486, 487
 Уаси, Уэси, область, страна 487, 488
 Уауш, гора 466, 469, 470
 Уашталь, город 456
 Убера 448
 Убнанда, гора 461, 482
 Уббуме, Уппуме, город 447, см.
 также Олум, Фум
 Угины 448
 Узула, страна 448, 453
 Уизукки, гора 484, 485
 Уирама 448
 Уишдиш, страна 466—468, 470, 475
 Уаши 470
 Укку, поселение 473, 488
 Уламаны селение 444
 Улиба, Уллиба, Уллуба, страна 539,
 540, 550
 Улху, город 473—479, 519, 520
 Ульмания, поселение 444
 Уназамуни, Уизамуни, страна 448,
 452
 Ура, город, крепость 506—508, 514—
 517, 519—521
 Уракк, город 500
 Урарту 444, 446, 450, 454, 458, 463—
 469, 472, 475—478, 482, 486, 487,
 492, 518, 519, 524, 525, 536—
 538, 542, 545, 550, 551, 553,
 Урартийская область 535
 Урартийское государство 466, 550,
 царство 465, 466, 472, 489, 538,
 543, 546, 550, 558
 Урахи, город 544
 Урмениухини, Урмениухи, страна 543

Урмийское озеро 381, 399, 400, 451,
 471, 475
 Урмия, город 469, Урмия, озеро 377,
 379, 382, 400, 404, 466, 468—
 470, 488
 Уруатри, страна 437—446, 473, 539,
 558, 560
 Уруме 547, 548, 550
 Уруинаш, поселение 438
 Урфа 72, 502, 532
 Урша, город 542
 Усусуаны, страна 539, 540
 Ути, область 384
 Уч-Киллиса 221, 222, 389, 445, 453,
 461, 483
 Ушши 533
 Ушкайа, крепость 466, 467, 469—
 473, 487
 Ушше, город 469, 470
 Фавинтида 253
 Фазор, гора 72
 Фазис, Фасис, Фесис, река 225,
 228—230, 330, 337, 369, 396, 397
 Фаржин 391, 392
 Феодосиополь (Карин) 379, 391
 Фивармайе 382
 Финикия 433
 Фракция 552
 Фум 447, 535
 Хабур-су, Хабур, река 439, 440, 444,
 501, 502, 549
 Хабхи 536, Хабхийская страна 442,
 443
 Хазани, город 544
 Хазарский проход 363
 Хазгая 497
 Хаздар (Хасдур, Ханзыр) 222
 Хазо 519, 540
 Хайама, город 509
 Хайаса, страна 445, 486, 488—495,
 498, 503, 507, 509, 510, 514,
 516—519, 524, 536, 538, 562,
 Хайаса-Аззи 437, 438, 486, 489—
 496, 502, 503, 505, 506, 508, 510,

512, 514—520, 523, 527, 529,
 531, 532, 534—538, 552, 553, 557,
 558, 560, 561, см. также Аззи-
 Хайаса и Аззи
 Хайаса-Аззи, царство 526, 531, 533,
 539, 542, 543, 550, 553
 Хайасское царство 497, 518—520,
 525
 Хайастан 490, 553
 Хайи, страна 554
 Хайк, страна 558, 560—562
 Хайкашен, деревня 554
 Хайини, городок 500
 Хайоц-дзор 475
 Хайсехла (Хайшехла), город 510,
 530
 Хакнишша, город 510, 512, 526, 527
 Халда-арич 248
 Халдея (Горькое) море 457
 Халдия 353, 445
 Хализа, страна 497
 Халила 439—442, 503, 504, 506, 530
 Халмана, город 514, 516, 517, 519,
 520
 Халирт, река 346
 Халиту, страна 551, 552
 Халкидон, Халкедон 376, 394
 Хамана, горы 457
 Хамур 461, 465, 482, 483, 557
 Ханзыр 108, 110
 Ханикия 403
 Ханхана 526, 527
 Харберд 455, 501, 514, 520, 534, 541,
 542, Харбердская область 499,
 530, равнина 514, 515
 Хардания, поселение 478, 480
 Харна 535
 Харк, область 236, 446, 516, 554,
 555, 557, 562
 Харрана, Харана, город 497, 499,
 509—512
 Харсиан, крепость 512
 Харшама, город 510, 512, 530
 Хасан-Кала, город 379
 Хасрана, поселение 484
 Хате, страна 551

Хатина, город 539—542
 Хаттена, страна 526, 527
 Хатти, страна 493, 497, 499—501, 521
 Хаттуша, столица 510, 512, 514, 521
 Хаштараэ 448
 Хер 398
 Хердаблан, селение 480
 Хертвис 228
 Хеттское государство 492, 508, 509,
 521, 526, 527, 529, 530, 532, 533,
 царство 497, 521, 532, 535, 541,
 страна 457
 Хизан-су, река 487
 Хилакку, область 551
 Химме, Химе, страна, область 438—
 444
 Химуа, страна 443, 448
 Хини, гора 438
 Хириха, гора 442
 Хируа, гора 438
 Хишшашхана 526, 527
 Хлат 72
 Хлимар 72
 Хломарен, Хломар 500, 535, 540
 Хнайт, область 402
 Хнус 557
 Хозан 542, 544
 Хозат 544
 Хой 380—382, 388, 399, 453
 Хорасан 346, 353
 Хорзена, область 253, 254
 Хорзиан, долина 253
 Хорхоруня 557
 Хоспия 225—228, 231, 234, 236, 336,
 359, 367, 399
 Хотена 247, 252—254
 Хошаб 472, 476, Хошаб-су, река 475
 Хоштянк, область 456
 Хош-Хабар 38, 92
 Хрчтонк, Харчток 389
 Хубушкия 446, 457, 463, 485, 488,
 489
 Хулмеру, город 539, 540, 546
 Хульп, селение 540, 541, 550
 Хунаракерт 72

Хундур, укрепленный город 461, 462, 481, 482
Хундурна 480, Хундурна Верхняя 478, 480, Нижняя 478
Хужастан 353
Хузана, город 542
Хурма, страна 497
Хурнуку, поселение 478
Хурри, страна 502, 532, 549
Хурри-Ханигалбат, страна 549

Цаккар, скала 485
Цикарра, поселение 484, 485
Циниунак 461, 462, 482, 483
Цинишпала 461, 482
Циттуарзу, поселение 478, 480
Цишамури 227
Цопк 542
Цронк 454
Цумба, селение 390, 453, 459, 465, 477, 483
Цупа, страна 542
Цурзиалдиу, поселение 478
Цхук 387

Чапагджур 456
Чарухчи 38, 92
Чемуху 496, 530
Черное море 228, 254, 324, 325, 330, 335, 337, 338, 358, 371, 449, 490, 495, 504

Черноморье 335
Чимен-даг 249, 250
Чингильский перевал 445
Чиджарек 115
Чмишказаг, город 542
Чорох, река 254, 450, 494
Чух-даг 476, Чух, Чухский перевал 472, 473

Шаваршакан 350
Шадалшхини, Шадалиехини, город 539, 541
Шаддуна 508, 530
Шадишинниа, поселение 478
Шакалиша 533

Шалзи, поселение 484
Шамуха, город 493—497, 526, 529—531
Шамхор, город, река 386
Шанпа, страна 526, 528, 529
Шарини, 442, 534, 537, см. также Шереше
Шарини 461, 482, 534
Шаррулиша 501
Шатыр-кенды 480
Шашзисса, Шанзисса, поселение 478, 519, 520

Шахастан 72
Шахбе, равнина 528
Шахбулах 386
Шахин 386, 387
Шахишара 448
Шахрабан, селение 403
Шахризур, город 404
Шебетерна, город 542
Шерабелли 447
Шереше, город 442, см. также Шарини

Шеше 448
Шиккану, поселение 484
Шинибирини, страна 448, 453
Шинибра 453
Ширак 377, 379, 397, 399
Шоганские Ханы 250
Шор 453, 549
Шоранань 228, 229, 365, 396
Шорер 453
Шубари, страна 447, 549
Шубарти 534, 535
Шулланзи 448
Шуматтар, поселение 484
Шуприа 447, 489, 534, 535, 537, 545, 546, 548, 549
Шура, страна 445, 446, 453, 464, 465, 548, 549

Шуришили, город 539—541
Шуруриа, страна 448, 453
Шуши, город 383, 384, 387
Шушик, город 465

Эвксинский порт 396
Эгиль (Агиль) 515, 546, 547
Эгини, 240, 505, 531, см. также Аки
Эдесса 376
Элама 447, 478
Эламуни, гора 444
Эмлада 349
Эмшадинна, поселение 478
Эгула 447
Эльхини 447
Эмесса 72
Эндерес 244, 249, 512
Эндэк 27, 112, 113, 157
Энзите, страна 451, 452, 455—457, 466, см. также Анзитена
Эрзерум 248, 251, 445, 516, 519, 523, Эрзерумская область 445, 516, 539
Эрзингиян 239, 244, 249, 250, см. также Ерзингиян
Эритна, гора 458, 460—462, 480, 481
Эскишера 243, 246

Юзгад 505, 512

Яцур 511, 530
Яхрешиша, город 510—512, 530

Ἀβας-Ἀβαντος 232
Ἀγγολιστηνὴ 240, 241
Ἀδρονητὴν 395
Ἀχιλισταγὴ 30, 128
Ἀλαζονίος 233
Ἀλβάνα 233
Ἀναίτις 30, 235
Ἀωίνη 499
Ἄρατος 265
Ἀρμασύρα 156
Ἀρμενία 545
Ἀρμενία Μικρά 240, 242
Ἄραπος 265, 266
Ἀρστηνὴ 150 *mh'u* ἔ Ἀρστηνῆ, Θωπίτης
Ἀρταγιάρτα *mh'u* Ἀρταγιάρτα
Ἀρταγιάρτα 126
Ἀσπίς 225, 235, 236
Ἄφαρος 255

Βαβίλα 104
Βάβυρα 104
Βαγαυάνα 222
Βαρζάν 404
Βαργαυδάρτα 99, 128, 131
Βαζδάρχ 403
Βαγλαλί 403
Βηθαρμαίς (Θηβαρμαίς) 382
Βιζάντι 397

Γορνίς 266
Γορνίς, *mh'u* Γορνίς
Γωγερτηνὴ 282

Δάστειρα 240

Ἐκελισταγὴ 128, *mh'u* ἔ *mh'u* Ἀχιλισταγὴ
Ἐταγιάρτα, *mh'u* Ἀρταγιάρτα
Εὐφράτης 240, 244, 251

Θηβαρμαίς (Βηθαρμαίς) 382
Θωπίτης 150, *mh'u* ἔ *mh'u* Ἀρστηνῆ, Ἀρστηνῆ

Ἰλλίρισις 90

Καλαρζηνή, *mh'u* Χελαρζηνή 252
Καμβύσης 232
Καρηνίτις 392
Καρρηνός (Καρηνίτις) 392
Κασπίς 235
Καταρζηνή, Καλαρζηνή 252
Κοζηνή 253
Κύρνος 235

Μαντιανή 131

Ναρθά 403
Νικόπολις 242, 243
Νιφάτης 150

Ξερζηνή 130

Ὀλανή 103, 104
Ὀύνων χώρα 388, *mh'u* Σύνωνων χώρα

Σαγαυάνα 11, 88, 104, 222
Σάζουρον 404
Σαλβανόν 390
Σάρεισα 442, 534
Σαυνία, *mh'u* Συνή, Σαυνία 387

Σίρρι 338
 Σιγριανή, *ἡμεῖς* Σιγριανική 309
 Σίνδος 275
 Σινύρα *ἡμεῖς* Σινύρα, Σινύρα, Σινύρα,
 Σινύρα, Σινύρα 29, 120, 121, 247,
 248
 Σιραχάνων πόρις 306, 307, 310
 Σοχόκαρ 89, 104
 Σονή, *ἡμεῖς* Σονία, Σονία 387
 Σονία, *ἡμεῖς* Σονή, Σονία 387
 Τάραντος 391, 392
 Ταισπης 158
 Τιθράυτης 158
 Τόρνα 402
 Χαμαθί 402
 Χάρα 30
 Χολαρχηνή 252, 253, *ἡμεῖς* Καλαρχηνή
 Χορξηνή 252, 253
 Χωξηνή 253
 Χωτηνή 252, 253
 Achtat 10
 Achachmet 168
 Ad Mercurium 164, 165, 226
 Adconfluentes 8, 10, 11, 24, 25, 27,
 28, 85, 86, 87, 88, 107, 108, 115—
 118, 131, 165, 220, 221, 379
 Adelschwaz 10
 Ad fontem felicem 154, 155, 165, 166,
 230, 359, *ἡμεῖς* Fontifelice
 Aegea 8, 10, 11, 28, 30, 31, 33, 85—
 88, 120, 128, 129, 132, 250, 379,
ἡμεῖς Egea
 Aggolisenê 124
 Aghweran 10
 Aitulanê 124
 Akilisênê 124
 Akoula 75
 Aladja 11
 Albanorum montes 361
 Albanus 233
 Almaly 10, 134
 Alti Bajezid 10, 134
 Anattica 30
 Analiba 245, 248
 Andaga, Andacas 8, 10, 11, 27, 28,
 85—88, 108, 112—115, 131, 157,
 221
 Anteba 8, 132, 135, 149, 164, 176,
 184, 191, 399, 453
 Anthene 151
 Anjerkhaghak 10
 Arauracos 249
 Archene 150, 151
 Armaye 382
 Artagigarta 126
 Apulum, Apolum 154, 155, 163, 164
 367
 Arabdiza Kilissakend 10
 Arablarmezar 10, 25, 87
 Arachia 8, 133, 142, 149, 152, 154,
 176, 236, 461, 483
 Arangas 544
 Aranis 505
 Aratsani 254
 Arauna 498
 Arauracos 249
 Archene 149, 150, 151, 152, 154, 236,
 554
 Ardaschat 10, 11
 Aretissa (Arethusa) 150, 151, 158
 Arin 10
 Armanas 8, 10, 11, 27, 28, 33, 85—
 88, 108, 110, 111, 112, 131
 Armastica 234
 Armaye 382
 Armenia 309, 326, 361, 363, 370
 Armenia Minor 241
 Armipa 545
 Armis 10
 Arsanas 137
 Arsanias 150, 151
 Arstips 137
 Artanius 254
 Artaxata 7—18, 22—24, 31—35, 42,
 83, 85, 87, 88, 106, 113, 114, 127
 128, 131, 132, 141, 149, 153—155,
 157, 159, 161, 165, 167—171, 175,
 176, 178, 180, 185, 191, 220, 221,
 224, 226, 230, 234, 236, 297, 358,
 361, 366, 392, 399, 453, 540

Artaza 176, 181, 236, 388, 399
 Arzanas 153
 Arzanene 137
 Arzen, Arzn 10
 Archene 150, 151
 Arzun 309
 Arzon 137, 153
 Aschkala 10, 11
 Aschraf 10, 87
 Ascura 228
 Asia Minor 81
 Aspendji 11, 88
 Aspis 343
 Autisparate 8, 11, 85, 87, 88, 117,
 131, 132, 252, 379
 Autiyara 288
 Aza 249
 Azochis 309
 Bagara 126—128
 Bagaset (Bajasid) 10
 Bagauna 11—19, 22—24, 31—35, 37,
 38, 42, 88, 102—107, 109, 114,
 131, 134, 138, 147, 149, 153, 154,
 221, 222, 453, 461, 482, 483
 Bajasid 10
 Baneh 404
 Barantea 8, 10, 11, 24, 25, 27, 83,
 85—88, 107, 108, 113, 114, 116—
 118, 131, Banantea—113—116, 131,
 152, 176, 236
 Barba 210
 Bardav 193
 Basaro 8, 10, 11, 28, 31, 85—88, 120,
 126—128, 131, 250, 379
 Bastavena 8, 18, 132, 134, 138, 140,
 153, 392, Bastavana—138, 153,
ἡμεῖς Vastauna
 Beroseh 404
 Beth Dasen 318
 Beth Mahqert 314
 Beth-Moksaye 552
 Bet-Nohadhre 306, 317
 Betn 382
 Bit-Baru 478
 Bitlis 10

Budh-Ardašir, Budh-Ardaširan 305,
 307
 Bulag Basch 11
 Burolan 10
 Calcidava 8, 10, 11, 25—29, 33, 85—
 88, 108, 116—118, 120, 121, 126,
 127, 129, 131
 Caleorsissa 245, 246
 Camuzoni 174
 Canlita 231
 Capotes 251
 Carsat 249
 Caspia via 336, 357, 360, 361, 364,
 366, 368
 Caspiae, Caspi 154, 155, 163, 164, 225,
 226, 227, 231, 234—236, 336, 362,
 366—369, 374, 399
 Caspiae portae 325, 326, 336, 357,
 360, 361, 364, 366, 368, 369
 Caspiarum claustra 326, 336, 337
 Caspium mare 326, 363
 Catispi 8, 132, 135, 149, 168, 170,
 171, 173, 175, 176, 182, 191, 399
 Caspiae portae 326, 362, 363, 368
 Ciaca 544
 Chadas 8, 10, 11, 27, 28, 85—88,
 108—111, 131, 221
 Chalchidara, Chalchdiara, Chalchdia-
 ris 8, 25—29, 33, 85, 103, 116—
 121, 126, 131, 220, 248, 251, 252,
 379
 Chamschudschur (Chamur dag) 10, 87
 Chazdar 108—110, 131
 Cher (Chert, Chê) 184, *ἡμεῖς* Her
 Chobde 184
 Chortsean 253
 Choj (Chôd, Chobde) 184
 Cilicia 357
 Colchion 8, 10, 11, 26, 27, 85, 87, 88,
 108, 131, 132
 Coloceia 8, 10, 11, 12, 32, 37—43,
 86—89, 92, 94, 105, 131, 132
 Condeso 154, 155, 157, 158, 159
 Ccondro, 147
 Cumania 362

Cyldiza 136—138, 153, 392
Cymiza 8, 10, 83, 84, 132—134, 136,
137, 138, 153

Dagnevana 10, *mh'u 'uukh* Dognavana
Dagonis (Dagona) 516
Daranda 392

Darucinte 8, 10, 11, 28, 85—88, 120,
129—132, 250, 379

Darxinte 131, 132
Dasteira 245, 511, 512
Dastracum 241

Datamisa 8, 10, 11, 85—88, 117, 131,
132, 379

Daumis 193, 208, 209, 212
Dêba 137

Deh Maxiraĵan 316
Deh-Xargan 316
Derendeh 392
Dexene 130—132

Didyma 8, 133, 149, 152—154, 461
Diglito 150

Dognavana 8, 10, 18—23, 32, 132—
135, 140, 141, 146, 148, 154, 392,
515

Dracones 249
Dubil 193

Dybanas 176
Dyzanas (Dizanas) 8, 10, 132, 134,
138, 158, 176, 392

Ecbatana 22, 149, 168, 169, 381
Egea 30, 31, 33, 85, 120, 128, 129,
132, *mh'u 'uukh* Aegea

Elegacana 21, 32, 146, 148, 154, 392
Elegia, Elegeia, Elegea 30, 31, 33,
128, 129

Elegosine (Elosine, Elegos) 21, 146,
149

Enzi, Enzite, Anzit 131, 151
Ermu 154, 165, 231

Erwan 10, 134
Etagigapta 126

Euphrates 541
Euspoena Blandes 505

Filadelfia 168, 169, 186, 187, 191, 399
Flegoana 8, 10, 20, 21, 23, 32, 132—
134, 140, 146, 154

Flegosana 21, 146
Fontelice 154, 165, *mh'u 'uukh* Ad
fontem felicem

Ganlita, Gaulita 156, 160, 161, 163,
164, 167, 225, 232, 234

Garsagis 248
Gaspiarum 325
Gaulita, Gaulitia 154, 155, 159, 160,
163, *mh'u 'uukh* Ganlita

Gaugamela 309
Gaurzena 511
Gavala 154, 159
Ga-zu-u 518

Gēlākuni 193, 205, 207, 208, 210, 212
Gimirrai 269
Gobdi, Gobdie, Gobai 22, 168, 169,
174—176, 178, 180, 182, 184, 186,
189, 191, 297, 380, 388, 399, 453

Gurlani 261
Halasa Uaiais 456
Halōras, Haluris 136, 456

Halys 354
Hariza 8, 10—12, 35, 37, 38, 40—43,
83, 85, 86—88, 91, 92, 94, 98, 99,
102, 103, 106, 131—133, 176, Ha-
riba—176

Hatris 209, 210, 212
Haykh 557, 558, 561
Her, Cher, Chert, Hēš 184, *mh'u 'uukh*
Cher

Hesnā de Zāyid 137
Hispa 541
Hore-berd 508, 514
Huyawā, Uhyāma 288

Hyracina, Hyrcane 343, 373
Iberiam, Iberum 326, 362, 363
Isumbo 8, 10, 20—23, 32, 132—136,
140, 146—149, 154, 169, 453, 451,
465, 477, 482, 483

Ildja 11

Indua 8, 133, 149, 152, 154, 461, 462,
482, 483

Indus 275, 276
Ingila 515, 546 *mh'u 'uukh* Ingilene
Ingilene, Ingila, Ingilena 515, 546,
548

Isch chani 10, 134
Izalā 289
Izirtu 300
Izitu, Izzila, Izalā 288

Jell ketschmag 11
Janio 154, 157, 158, 159

Kagdarich 26, 119
Kagyzman 11
Karabey 10, 87
Karakillisse 10

Karatulak 10, 87
Karaugan 11
Karti-sou 403
Kerdek 175
Kinkwar 314

Kjan 11
Kjōroghlu kalessi 155
Kjum 10, 134
Koischet 10, 87

Kommagene, Kommagia 152
Köprüköl 11
Kordukh 557
Külü 10

Kulluk 11
Kulp 11
Kuriani 261
Kuzchana 168

Kyrys 169
Litsch 11
Locche 174
Lorilar 11

Lucus 309 *mh'u 'uukh* Basaro
Maja 10
Mairis 193, 209, 212

Mana 131
Matiene, Matia 152
Melazgerd 10, 134
Melitene, Melitia 152, 505, 515

Meszur 168
Misium 154, 155, 159
Mitris 193, 209, 212
Molchia 8, 10, 26, 132, 134, 140, 154,
392

Moxoena 552
Mtsbin 254, *mh'u 'uukh* Nitibin
Musch 10
Musis (Usis) 159

Naharvan 403
Nasabi 8, 132, 135, 149, 168, 184, 185,
191, 388, 399, 453
Nicompolis 124, 125, 245, 246, 249, 511,
512, 528, 530

Nitibi, Nitibin, (Mtsbin, Nisbin) 185,
254
Nixvāran 316
Not-Artachirakan 305

Not-Artaschirakān 305
Norkjug 10, 134
Nympeum 150

Oleoberda 245
Olotoedariza 249
Oluchly 11
Ondschalu 10, 134

Otiyāra 288
Ortispi, Ortispu 171, 191, 388, 399

Pagas 154, 155, 163, 164, 367
Paracata 8—14, 17, 35—39, 42, 85—89,
94, 106, 131, 132, 133

Paresaca 168, 169, 186, 187, 189, 191,
192, 297, 380, 399
Parnaut 10, 11
Pa-a-at-te (u) 520

Patansana 8, 10, 83, 132, 133, 134,
138, 153, 392
Patransana 8, 132, 138, 153, 392

Patransauna 153
Pattearik 520
Pekkeridj 11
Perchik Isai 168

Phasis 167, 230, 231
Physcus 403
Piana del Fiume rosso 174

Plana di Falconieri 174, 179
 Pingan 10, 134
 Pisonos Ad Practorium 505
 Pontum 368
 Qalanqatus 193, 210—212
 Raugonia, Ragauna 8—12, 27, 28, 31,
 37, 42, 85—88, 106, 103, 131, 132,
 134, 138, 154
 Ridjlek 10, 134
 Rustamgedlük 10, 134
 Sadagh 10, 11
 Satala 249
 Salmalasso 8, 10, 11, 28, 85, 87, 88,
 120, 129, 132, 379
 Salmasso 250
 Sarapana 228
 Sarbat 131
 Sareba 131
 Sarykamysch 11
 Satala 7—10, 24, 28, 31, 33—35, 81,
 83, 85—88, 107, 113, 120, 127,
 128, 129, 131, 132, 141, 154, 220,
 236, 248—250, 379, 528
 Savatinum 154, 159
 Scaracanti 174
 Schughany 10
 Sebastia 505
 Sebastopolis 155—157, 159, 161, 165—
 167, 224, 226, 228, 230, 231, 234,
 358, 366, Sevastolis 154, 165, Se-
 vantopoli 154, 165
 Segl 32
 Seringa 321
 Sinara 8, 10, 11, 28—33, 85—88, 120—
 122, 126, 127, 131, 220, 221, 236,
 248, 249, 250, 252, 379
 Sinervas 247, 248
 Sinoria 29, 120, 129, 131, Sinora 131
 Sintha 298
 Siracene 276
 Siragan 308
 Sirgan Tepe 306, 308
 Sisajan 193, 205, 210
 Sofene 542
 Sorvae, Sorue 8, 132, 135, 149, 168,
 176, 191, 388, 399, 453

Sos 11
 Souk Su 10
 Strangira 154—159, 225, 265, Stran-
 geiria 154—157, 265, civitas
 Stranguriana 154, 155
 Subi, Sugi 477
 Suhmi 452, 477
 Suissa 249
 Syngaridsch 10
 Synhorium 29, 120, 121, 131
 Tancio, Tanco 158, 159
 Tarspedo, Tris peda 168, 169, 186,
 187, 192, 399
 Tasoudj, Tersoucht, Tasuj 186
 Tendava 154, 163, 164
 Terua 169
 Tharsidarate 8, 10, 11, 85, 87, 88, 117,
 131, 132, 379
 Thogarma (Til-Garima) 511
 Thospites, Thespites 150
 Tigranocerta 7, 9, 18, 19, 22—24, 32,
 34, 35, 81, 83, 84, 134, 147, 392,
 515, 540, Tigranocarten 8, 10, 132,
 134, 136, 137, 563
 Tigris 309, 541, 544
 Tornadotus 403
 Touranda 392
 Tris peda, տե'ս Tarspedo
 Tschors 169
 Tsumbo 22, 23, 40, 99, 114, 147—149,
 154, 158, 390, 459
 Tummi, Tumme 477
 Uhyama 288 տե'ս հայաւա
 Usis տե'ս Musis
 Vastauna 8, 10, 18, 19, 83, 84, 132,
 133, 134, 135, 138, 140, 153, 392,
 Bastauna 138, 153, 540 տե'ս հայաւ
 Bastavena
 Velikuxi 265
 Virk 373
 Volandum 103—105
 Wan 10
 Wastan 10, 134
 Woghontor-Bikar 350

Xerxene 130, տե'ս հայաւ Derxene
 Zanacerio (Zancerion), Zanserio 8, 10,
 132—138, 153, 392
 Zancerta, Zancarten 137, 138
 Zautio 208, Zautis 209, 210, 212
 Zerbis, Zermis 309
 Zikirtu 488
 Zimara 124, 125, 245, 246, 248, 511,
 530
 Zindu 298
 Zintha, Zirtha, Zirtu 300
 Zoroanda, Zoaranda, Zoroande 150
 Zolokerta 12—17, 32, 35, 37, 38, 40,
 41, 43, 89, 92, 99, 102, 103, 104,
 131, 133, 138
 Zonigart 137, 138, 153
 Zotareta 32
 Zotoreta 8, 10, 12, 37, 42, 85, 87, 89,
 92, 106, 131, 132
 Zûta 500

ՅԵՂԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐ

Աղիզե 281
 Աղոններ (Արզոններ) 308
 Ալաններ 190, 280, 281
 Ալարոզյան ցեղեր 271, 273
 Ախաններ 260
 Ախեյներ 277
 Ախսեր 290
 Ամիդցիներ 302, 318
 Անիաններ 261, 263
 Աորսներ 257, 277, 280, 281
 Ասորեստանցիներ 296
 Ասորիներ 283, 293, 294, 303, 318
 Արարներ 181
 Արմենոսալյուրներ 262
 Արմեններ, արմիններ 265, 268, 274,
 275, 277, 280, 281, 284, 287—
 293, 315

Բարեկունացիներ 292

Գողեր, գողեցիներ, գուղեցիներ 282—
 286,
 Գորդիացիներ 308, 309
 Գուգարներ 285
 Գուրանիացիներ 261
 Եղիզներ 280
 Եղիտիբ 175
 Ելիմացիներ 306, 307
 Էպագերիտներ 280
 Քրակացիներ 257, 261, 262, 271
 Քուրբեր 161, 199, 265
 Իրերներ 273, 274, 282—285
 Լեզգի 281
 Խալդայներ 274, 275, 315
 Խալդեր 270, 274—276
 Խալլուրներ 261, 263, 283
 Մադեացիք 209
 Կապադովկացիք 162
 Կատաոններ 283
 Կարդուխներ 291
 Կերկեսներ 259, 277
 Կիմերներ 256—264, 269—272, 276,
 278, 282, 284, 286, 287
 Կոլխեր 268, 272, 282
 Կորդվացիներ 315
 Հարեթական ժողովուրդներ 271
 Հայեր 190, 287
 Հելլեններ 263, 264, 267
 Հենիոխներ 260
 Հնդկներ 274, 276
 Հոներ 190, 209
 Հոովմալեցիք 210
 Հույներ 259, 264, 268, 272, 274
 Մագոգներ 283, 284
 Մակրոններ 262, 264, 268, 273
 Մաջերդան ցեղ 314
 Մատիկներ 273
 Մարդեր 24, 277, 315 մարդեր մեղա-
 կան 315

Մարդմեղեր 315
 Մարեր 171, 181, 273, 320, 322
 Մեղացիներ, մեղեր 150, 261, 272, 274—
 277, 280, 281, 283, 287, 292—294
 Մենորարդեր, մեղոմարդեր 315
 Միլեացիներ 282
 Մոսխեր 262, 273
 Մոսսինոյներ 273, 283
 Նարիաններ 277
 Շարալան, շարո ցեղ 271, 279, 286
 Շարմատական ցեղեր 280
 Շիրեր 308, 310, 311, 320
 Շիրազաններ 308
 Շիրակ ցեղ 271, 278, 280, 286, 310
 Չեչեններ 281
 Պարթևներ 129, 293
 Պարսիկներ 272, 291, 296
 Պարթևաններ 277
 Ռալանդի ցեղ 309
 Ռոս ժողովուրդ 284
 Ռոստոլաններ 280
 Սակեր, սակխիններ, սակասաններ 262,
 264
 Սասպերներ 258, 272—274
 Սատաղցիներ 302
 Սարազարաններ 261, 262, 278
 Սարմատներ 162, 257, 271, 276, 277,
 279—282, 284, 286, 287
 Սերեր 277
 Սինդեր 259, 274—276
 Սիգեր 310
 Սիլիկներ, սիգիկներ 308, 309
 Սիրեր 308
 Սիրակներ 277, 280, 281, 286
 Սիրազաններ 306—308
 Սկյութացիներ, սկյութներ 256—259,
 261—265, 268—273, 276—278,
 281, 282, 284—287
 Վրացական ժողովուրդներ 273, 284, 285

Տաճիկներ 293—295, 303
 Տաթիկներ 263, 268
 Տիրարեններ 273

Ուրարտացիներ 270, 274

Քաղզևացիներ 275
 Քուշաններ 294
 Քուրդեր 315

Օսեր 281
 Օրոնաներ 308, 309

Абазги 337, 385, 387
 Аббасиды 345, 346, 348
 Авары 394
 Агваны 395
 Азнийцы, алзийцы 489, 492, 531, 534
 Аланы 327, 328, 331—333, 336—338,
 350, 351, 357—361, 363, 364,
 367—369, 372—374, аланы сар-
 матские 332, 335
 Албаны (албанцы) 223, 226, 229,
 230, 233, 325, 327—329, 331, 332,
 351, 357, 358, 360, 361

Алзийцы, см. также Азнийцы
 Ализоны, Алазоны 552
 Алинзийцы 502
 Аморитты 549
 Аорсы 338
 Арабы 340, 341, 345, 346
 Арамейцы 446, 535, 539, 548
 Аримы 546, 560, 561, Аримы хурро-
 субарские 548
 Армены 543, 548, 552, 553, 556, 558—
 562, армены фригийские 551, 552
 Армяне 225, 370, 371, 490, 495, 542,
 543, 545, 548, 553, 554, 556, 557—
 561
 Ассирийцы 449, 452, 454, 456, 457,
 460, 471, 478, 485, 492, 502, 534,
 536, 548—551, 559
 Ахен 368

Бабхийцы 442
 Бала или Пала, племенная группа
 521

Балайцы 489
 Басилы 351
 Бизеры 231
 Болгары 346, 350

Вавилоняне 427
 Вали 368
 Вихиры 490

Гашгаш, см. также Каскайцы
 Гениохы, Генохы 324, 336, 357—359,
 368—372
 Гирканы 372, 373
 Готы 354
 Греки 396
 Грузины 226
 Гунны (Сюнии) 387
 Гуты, готы 354

Дайайцы 450
 Дайаэ, племя 473
 Далайцы племя 472, 473
 Динаухи 450
 Дивали 369

Егерцы 396

Иберы 223, 226, 252—254, 329, 333,
 360—367, 371, 373, 374, иберий-
 цы 228, иверы 385, 395
 Имеретинцы (имерты) 231, 535
 Имерты, см. также имеретинцы
 Италики 223, 325
 Ишувийцы 531

Кадмухцы 489, 535
 Кардухи, Кардхи, народ 557, 561
 Каскайские племена 497, 505, 531,
 см. также каскайцы
 Каскайцы или каскиты 489, 491,
 493—496, 503—506, 508, 511,
 522, 526, 529, 530, 534, 535, см.
 также каская, каскайские племе-
 на, гашгаш

Каская, см. каскайцы
 Каспийские племена 326
 Киммерийские племена 365, 371

Колхи 371, 535
 Курды 499
 Кутин 439, 441

Лазы 385, 386, 395—397
 Лубиены 362

Манен, манейские племена, см. так-
 же манейцы
 Манейцы, манен 466, 467, 472, 473,
 479
 Мидийцы 225, 253, 372, 383, 559
 Мизийцы 532
 Моссинойки 231
 Мосхи 371
 Мушхи 492, 533—537, 539, 551, 552,
 559, 560, 561

Напрцы 445, 539

Одоманин 552

Парфияне 223, 329, 352, 360, 365
 Персы 225, 352, 376, 377, 383, 385,
 389, 390, 395, 398

Римляне 219, 223, 226—228, 231—
 234, 239, 324, 327, 328, 335, 337,
 361, 370, 387, 390

Сабиры 387
 Сакх 387
 Сарматские племена, см. также сар-
 маты
 Сарматы, сарматские племена 326,
 327, 334, 335, 357, 360, 362, 364,
 365, 367

Сильвы 362
 Сираки 338
 Скифские племена, см. также скифы
 Скифы, скифские племена 332, 334,
 358, 359, 361, 365, 371, 372, 552
 Суарны 368
 Субарийцы 489
 Сюнии, см. также гунны

Таохх 450, 495
 Тинейцы 474

Трокмы 238
Тюрки 346, 396

Урартийцы 438, 440, 444—446, 473,
539, 543, 545, 550, 551
Урумейцы 534, 535

Филистимляне 533
Фракийские племена, см. также фра-
кийцы
Фракийцы, фракийские племена 532,
535
Франки 346, 347
Фригийские племена, см. также фри-
гийцы
Фригийцы, фригийские племена 532,
533, 535, 551, 552, 559, 561

Хазары 351, 394, 395, 397
Хайасцы 492, 495, 496, 507, 510, 511,
514, 524, 529, 531, 532, 539, 558,
561
Хайи, хан 437, 490, 494, 495, 553, 556
Хайкиды (хайкидский народ, дина-
стия) 553—555, 557, 561
Халдеи 427
Халиби 552
Хетты 457, 489, 491, 496—498, 501,
502, 509, 511, 519—521, 524, 526,
527, 529, 531—534, 539, 542, 543,
549, 551
Хон 490, 494
Хотенцы 252

Цаны 396

Шахуниды, Шахиды 542
Шахухи, род хеттской династии 543

Ἀρριοι 560
Ἀρμένιοι 543, 560, 561
Γουράνιοι 261
Τυδοί 275

Κεφαλοτόριοι 261
Μάρδοι ἡμὶν Κέρτιοι 315

Σαλασίνα 262
Σίρραες 278
Σιρραχτιοί 278

Τίγρις, ἡμὶν Τάσι 450, 495
Χάσι, ἡμὶν Χσι 494, 494, 495

Achaei 368
Alani 327, 337
Albani, Alanos 325, 327, 358, 361
Armeni 357, 358, 361, 370
Azoni 309

Divali 369
Gordyaei 309

Harmastis 362
Haykh 557
Heniochi, Eniochi 35°, 368, 371
Hiberi 361

Insochi 370, 371

Kaskaja 504
Kaspi 364
Kasqi 364

Menobardi, Medomardi, Mardomedi,
Marcomedi 315, 321
Moscheni 552
Moschi 370, 371

Orontes 309

Romani 370
Sacassani 262
Sarapara 261
Sarmatas 326, 351, 363
Serrae, Seraci 277
Sidices, Silices 308, 309
Sigrae 309
Sindus 276
Siraci 276—278
Sitrae 308, 309
Suae 309
Suarni 368

Urumâia 535
Valli, Vali 368, 369

Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata—Satala և Artaxata—Tigranocerta	7
ըստ Պևտինգերյան քարտեզի	
Մանր հետազոտություններ. Պևտինգերյան քարտեզի Hariza կայարանը	35
Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ապարներ	44
Средневековый итнерарий в армянской рукописи X столетия	71
Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պևտինգերյան քարտեզի	78
Ներածություն	78
Պևտինգերյան քարտեզի գլխավոր ճանապարհները հին Հայաստանում	85
1. Արտաշատ-Բագավան-Սատաղ	85
2. Արտաշատ-Տիգրանակերտ	132
3. Արտաշատ-Սերաստոպոլիս	154
4. Արտաշատ-Խոյ-Պարեսակա	168
5. Գլին-Պարտավ հին ճանապարհը	192
Ցանկ գրականության	213
Круговой путь Помпея в Закавказье	219
Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата	
в Колхиду	238
Հին Հայաստանի և Անգրիովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին	256
Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ	288
1. Որտե՞ղ էր գտնվում Գարեհ Ա-ի զեմ ապստամբած Արմինան	283
2. Ջարասպ լեռը՝ իբրև Հայաստանի հարավ-արևելյան սահման	293
3. Ջինթա ամրոցի տեղագրության խնդիրը	297
4. Նոր Շիրական երկիրը և «Նոշիրական բղնաշխ»-ը	301
5. Մահկերտուն, Նիհորական, Դասն և «Ամուր աշխարհն Մարաց»	313
Цель и направление подготавливавшегося Нероном кавказского похода	324
Когда и кем была составлена «Армянская география», приписываемая	
Менсею Хоренскому	339
О местонахождении Caspia via и Caspiae portae	357
Маршруты персидских походов императора Ираклия	375
О градусных измерениях меридиана и земной поверхности по древне- армянским источникам	406
О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Ар- мени	437
О местонахождении древних стран армянского нагорья Уруатри и Наири	437
Маршруты походов Салманасара III и Саргона II против Урарту (в 857 и 713 гг. до н. э.)	454
Сообщения хеттских, ассирийских, урартийских и древнеармянских источников о Хайаса-Аззи	489
Անճանոնների ցանկ	563
Տեղանունների ցանկ	575
Շեղեր և ծոցավորվածներ	611

ՀԱՅԿՈՐ ՀԱՄԱԶԳԱՍՊԻ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Երկեր

Ե

Հրատ. խմբագիր Փ. Հ. Մադանյան
Նկարիչ Լ. Հ. Սաղոյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Դոբժակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հաբուսյունյան
Սրբադրիչներ Ս. Լ. Սանակյան, Ս. Ա. Մովսիսյան

ИБ № 759

Հանձնված է շարվածքի 23. 08. 1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 10. 07. 1984 թ.:
ՎՋ 04347: Չափը $60 \times 90 \frac{1}{16}$: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «զրքի սովորական», բարձր տպա-
գրություն: Տպագր. 38,5+3 ներդիր: Ներկ. մամուլ 38,88: Հրատ.-հաշվարկ. 37,0 մամուլ:

Տպարանակ 5000: Հրատ. № 6043: Պատվեր № 812: Գինը 5 ռ. 90 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24

Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24.